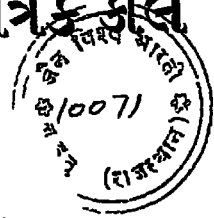

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ગ્રંથ ૩

મૈત્રક કાલ અને અનુ-મૈત્રક કાલ

સ પાઠકો

રસિકલાલ છાયાલાલ ધરીખ

અનુસ્નાતક અધ્યાપક, સંશોધન-માર્ગદર્શક અને નિવૃત્ત અધ્યક્ષ,

ભો. જે અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

અને

હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી, એમ એ, પીએચ ડી.

અનુસ્નાતક અધ્યાપક, સંશોધન-માર્ગદર્શક અને અધ્યક્ષ,

ભો. જે અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

શેઠ ભોળાભાઈ જોશિ ગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન

અમદાવાદ-૯

પ્રથમ સંસ્કરણ

વિ. સં ૨૦૨૦

ઈ. સ. ૧૯૭૪

10071

કિંમત રૂ. ૬-૨૦ પૈ.

પ્રકાશક

હરિપ્રસાદ જી. શાસ્ત્રી
અધ્યક્ષ

જો ને. અધ્યયન-સંશોધન વિશ્વવિદ્યાલય,
૨. હા. માર્ગ, અમદાવાદ-૯

મુદ્રક :

શુભામ મોદગમદ સમસુદ્ધીન વર્ધીજીસ્વા
છ ગ્રેસ પ્રિન્ટર્સ,
કાશીપુર, પાચપટ્ટી, મુન્નદીની પોળ,
અમદાવાદ-૧

પ્રસ્તાવના

ગુજરાત રાજ્ય સરકારના આર્થિક પ્રોત્સાહન નીચે બો. જે. વિદ્યાલક્ષ્મીને ‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ની અંધમાથા તૈયાર કરવાનું ૧૯૬૭ ની આખરમાં શરૂ કર્યું તે ૧૯૭૨ માં એના અંચ ૧ : ઇતિહાસની પૂર્વ-ભૂમિકા તથા અંચ ૨ : મૌર્યકાલથી શુભકાલ પ્રકાશિત થયા

પ્રાગૈતિહાસિક તથા આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓનું નિરૂપણ અંચ ૧ માં થયું ઐતિહાસિક કાલનાં પગરણ અંચ ૨ માં થયાં ને એમાં ગુજરાતનો મૌર્ય-કાલ, અનુ-મૌર્યકાલ, ક્ષત્રપકાલ અને શુભકાલનો ઇતિહાસ આલેખાયો, જેમાં એકંદરે લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૨ થી લગભગ ઈ. સ. ૪૭૦ સુધીના સમયને આવરી લેવામાં આવ્યો

હવે આ અંચ ૩ માં મૈત્રક કાલ (લગભગ ઈ. સ. ૪૭૦ થી ઈ. સ. ૭૮૮) તથા અનુ-મૈત્રક કાલ(ઈ. સ. ૭૮૮ થી ઈ. સ. ૯૪૨)નો ગુજરાતનો ઇતિહાસ નિરૂપવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ત્રણ કાલ લાખા અને મહત્વના છે - ક્ષત્રપ-કાલ (લગભગ ઈ. સ. ૭૮ થી કે ઈ. સ. ૩૮ થી લગભગ ઈ. સ. ૪૦૦), મૈત્રકકાલ (લગભગ ઈ. સ. ૪૭૦ થી ઈ. સ. ૭૮૮) અને સોલંકીકાલ (ઈ. સ. ૯૪૨ થી ૧૩૦૪) મૌર્યકાલથી શુભકાલ સુધી સુરાષ્ટ્રનું રાજકીય કેન્દ્ર ગિરિનગર હતું; મૈત્રકકાલ દરમ્યાન મૈત્રક રાજ્યની રાજધાની વલ્લ્હી છે ને મૈત્રક રાજાઓની સત્તા સમસ્ત સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત કન્નડ, ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને પશ્ચિમ માળવા પર પ્રવર્તે છે મૈત્રક રાજ્યના ઇતિહાસનાં સાધનોમાં જેના પર ભૂમિદાનને લગતા રાજશાસન કોતરેલાં છે તેવા તામ્રપત્ર સહુથી વિપુલ તથા સહુથી મહત્વનું સાધન છે

મૈત્રક કાલના અત (ઈ. સ. ૭૮૮) અને સોલંકી કાલના આરંભ(ઈ. સ. ૯૪૨)ની વચ્ચે જે દોઢસોએક વર્ષનો ગાળો રહેલો છે તેને માટે એ કાલના કોઈ એક વિશાળ પ્રમાણ રાજ્યના અભાવે અહીં ‘અનુ-મૈત્રક કાલ’ શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

મૈત્રક કાલ તથા અનુ-મૈત્રક કાલ દરમ્યાન રાજસ્થાન-ગુજરાતમાં જે ગુર્જર અને ચાવડા રાજ્ય થયા તે ગુજરાતના આ કાલના ઇતિહાસમાં મહત્વની અસર

ધરાવે છે શ્રીમાલ-લિલ્લમાલ-લીનમાલ એ પ્રાચીનતર ગુર્જર દેશનું પાટનગર હતું, એટલું જ નહિ, વર્તમાન ગુજરાતની અનેક મહત્ત્વની જાતિઓનું મૂળ સ્થાન પણ હતું. નાંદીપુર-ભરુકચ્છનો મૈત્રકકાલીન ગુર્જરવંશ તો એ પ્રાચીનતર ગુર્જરદેશના પ્રતીહાર વંશની શાખા હોય છે. પચાસરના રાજ્યશિખરી અને અણહિલવાડના સ્થાપક વનરાજ આવડા સાથે સકળાયેલા કનોજના રાજ્ય ગુર્જર-પ્રતીહાર વંશના હતા તે એ વંશે સૌરાષ્ટ્ર પર હાથ સમય લગી આધિપત્ય ધરાવ્યું હતું. આપોત્કટ-આવડા કુલના રાજ્ય લિલ્લમાલ અને પચાસર ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં અનેક સ્થળોએ થયાં ઉત્તર ગુજરાતનો આવડા વંશ અણહિલવાડ પાટણના કાન્હે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં નામાઝિત થયેલો છે એના પોતાના કોઈ અલિલેખ મળ્યા ન હોઈ એનો ચોક્કસ રાજ્યકાલ નક્કી કરવો મુશ્કેલ નીવડ્યો છે, છતાં કનોજના સહયિત સમકાલીન રાજ્યોના નિર્ણીત રાજ્યકાલના આધારે વ્યશિખરી-વનરાજના આનુશ્રુતિક રાજ્યકાલને સોએક વર્ષ મોડો મૂકવો પડે છે એ મુદ્દો અહીં ખાસ નોંધપાત્ર છે.

મૈત્રક કાલ દરમ્યાન સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલુક્યોનું રાજ્ય થયું તથા દક્ષિણ ગુજરાતમાં ગોહટકા, કટચ્છુરિઓ, ગાહમાનો, સેદકો અને ચાલુક્યોનાં પણ રાજ્ય પ્રવર્ત્યાં. મૈત્રક કાલના અંતલાગમા સૌરાષ્ટ્રમાં સૈધવોનું અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટાનું રાજ્ય સ્થપાયું, તે અને રાજ્ય અનુ-મૈત્રક કાલ દરમ્યાન ચાલુક્યોનાં પછીના આ કાલમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આપ-કુલ ઉપરાંત ચાલુક્ય-કુલનું પણ એક રાજ્ય પ્રવર્ત્યું. આ અર્થ મોટાનાના ગાંધોનો ઇતિહાસ અહીં 'ખંડ ૨: રાજકીય ઇતિહાસ'માં નિરૂપવામાં આવ્યો છે.

ખંડ ૨ને ઇતિહાસ રાજકીય ઇતિહાસમાં મીગિત રહ્યો નથી, આથી અથ ૨ ની જેમ આ અર્થમાં પણ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો વિસ્તૃત ખંડ આપવામાં આવ્યો છે, જેમાં આ કાલનાં સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ, ભાષા અને સાહિત્ય, શિપિ અને ધર્મસંપ્રદાયોનો ઇતિહાસ આલેખવામાં આવ્યાં છે. શિપિના ઇતિહાસમાં અહીં આ કાલ દરમ્યાન અગાઉની દક્ષિણી શૈલીને બદલે ઉત્તરી શૈલી પ્રચલિત થઈ એ નોંધપાત્ર છે. એવી રીતે ધર્મસંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં આ કાલ દરમ્યાન અહીં બૌદ્ધ ધર્મનો લોપ થયો તે ઇસ્લામ તથા જૈનધર્મની ધર્મનો પ્રવેશ થયો એ પણ ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે.

પુરાવસ્તુને લગતા ખંડ ૪ માં અથ ૨ ની જેમ આ અર્થમાં પણ સ્થળ-તપાસ તથા ઉખનન દ્વારા મળેલો માદિની, આપત્તકીય સ્મારકો અને નાવન-

કૃતિઓનો વૃત્તાંત નિરૂપાયો છે. એમાં આ કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં દેવાલયના સ્થાપત્ય-સ્વરૂપનો જે ક્રમિક વિકાસ થયો તે તથા અહીં શાંગૃધરની જે પશ્ચિમી કલાશૈલી પ્રચલિત થઈ તે બે બાબત લક્ષ્યમાં લેવા જેવી ગણાય. આ કાલની ચિત્રકલાના નમૂના હાલ ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ વલ્લીના મૈત્રક રાજ્યના શાસન નીચેના માલવ પ્રદેશમાં બામના કુંગરની ચુકાઓમાં મળે છે.

ખંડ ૪ પછી ચાર પરિશિષ્ટ આપવામાં આવ્યા છે પરિશિષ્ટ ૧ માં ચીની પ્રવાસી યુઅન ચ્વાંગના પ્રવાસગ્રંથ ‘સિ-યુ-કી’માંથી ગુજરાતને લગતો વૃત્તાંત આપવામાં આવ્યો છે. પરિશિષ્ટ ૨ અને ૩ માં બોમ્બે ગેઝેટિયરમાંથી અનુક્રમે ભીનમાલ (હિલ્ડમાલ) અને ગુજરા(ગુજરા)ને લગતા પરિશિષ્ટોનો અનુવાદ રજૂ કર્યો છે પરિશિષ્ટ ૪ માં આ કાલને લગતા અગત્યના આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતોના ખ્યાલ આપ્યો છે.

અથ ૨ ની જેમ છેવટે વાવણીઓ, સદર્ભમૃત્તિ અને શબ્દસૂચિ પણ આપવામાં આવી છે.

વળી નકશાઓ, રેખાચિત્રો અને ફોટોગ્રાફોને લગતા ૪૦ પૃષ્ઠ આપવામાં આવ્યા છે, જેથી અગાઉના પ્રસ્થાવના નિરૂપણી થયેલી બાબતો વધુ વિશદ બને.

ગુજરાતના રાજ્યીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની આ ગ્રંથમાલા તૈયાર કરાવી પ્રકાશિત કરવા માટે રાજ્ય સરકારે ૭૫ ટકાના અનુદાનની માતબર સહાય કરી છે એની કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઈ, આ ગ્રંથમાલાની યોજના પાર પાડવામાં રાજ્ય સરકારનું સક્રિય પ્રોત્સાહન હંમેશા મળતું રહેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

ગુજરાત રાજ્યના ભાષાનિયામકશ્રીના વિભાગ તરફથી આ બાબતમાં અમને સતત સક્રિય ભાગદર્શન મળેલ છે એ માટે અમે એ વિભાગના સહુ સચાલકોને આભાર માનીએ છીએ.

અવારનવાર હિંમતી સૂચનો આપવા માટે સલાહકાર સમિતિના વિદ્વાન સભ્યોના અમે ઝણી છીએ.

અમારા નિમત્રણનો સ્વીકાર કરી જે અનેક વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથનાં પ્રકરણ તથા પરિશિષ્ટ તૈયાર કરી આપ્યા છે તે સહુનો અમે હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ ગુજરાતના સર્વાંગી ઇતિહાસની આ યોજનાની સફળતાનો મુખ્ય આધાર એવા સહુ તજ્ઞ વિદ્વાનોના સહકાર પર રહેલો છે.

અમારા સંપાદનકાર્યમાં તેમજ પ્રેક્ષવાચનના કાર્યમાં અમારા સહકાર્યકર અધ્યા કેશવરામ કા શાસ્ત્રીએ બધે વખત સક્રિય સાથ આપ્યો છે તથા નકશાઓ, આલેખો, ફોટોગ્રાફો વગેરે બાબતમાં ડૉ. કાતિલાલ કુ. સોમપુરાએ સક્રિય મદદ કરી છે તેની અહીં કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ

ફોટોગ્રાફો તથા પ્લેટો માટે અમને જે સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓના સૌજન્યનો લાભ મળ્યો છે તેઓનો અમે અન્યત્ર ઋણસ્વીકાર કર્યો છે આ અંશમાં પ્રદર્શિત થયેલા અનેક ચિત્રો માટે ભારત સરકારનાં તથા રાજ્ય સરકારના લાગતા વળગતા ખાતાઓના સૌજન્યની સાલાગ નોંધ લઈએ છીએ

ગુજરાતની શૈક્ષણિક તથા સાહિત્યિક સંસ્થાઓ તેમજ ઇતિહાસરસિક વ્યક્તિઓ આ અશમાલાને સક્રિય આવકાર આપવો ચાલુ રાખશે તો આ યોજનાને વિશેષ પ્રોત્સાહન મળશે

બો. જે વિદ્યાભવન,
૨ છા. માર્ગ,
અમદાવાદ-૮

રસિકલાલ છા. પરીખ
હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી
સ પાટકે

તા. ૩૧-૩-૧૯૭૪

અનુક્રમણી

પ્રસ્તાવના	૫
અનુક્રમણી	૬
નકશાઓ અને ચિત્રો	૧૫
ઋણસ્વીકાર	૧૭
સંક્ષેપસૂચિ	૧૮
શુદ્ધિપત્રક	૨૦

ખંડ ૧

પ્રાસ્તાવિક

પ્રકરણ ૧

મૈત્રક કાલ અને અનુ-મૈત્રક કાલ

લે. હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી, એમ.એ., પીએચ.ડી.
અધ્યક્ષ, ભો. લે. અધ્યયન-સંશોધન વિભાગન, અમદાવાદ

૧ મૈત્રક કાલ	૧
૨ અનુ-મૈત્રક કાલ	૨

ખંડ ૨

રાજકીય ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૨

વસણી

લે. હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી, એમ.એ., પીએચ.ડી.

પ્રકરણ ૩

મૈત્રક રાજ્ય

લે. હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, એમ.એ., પીએચ.ડી.

૧. મૈત્રકો અને તેઓની ઉત્પત્તિ	૨૭
૨. સ્થાપના અને સ્થિતિ	૩૩

પ્રકરણ ૪

મૈત્રક રાજ્ય (ચાલુ)

લે. હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, એમ.એ., પીએચ.ડી.

૧. અભ્યુદય	૫૦
૨. પડતી અને અત	૬૦
પરિશિષ્ટ - ભૂમિદાન, દાનશાસનો અને તામ્રપત્રો	૭૩

પ્રકરણ ૫

શ્રીમાલ-ભિલ્લમાલ ગુર્જર દેશનું પાટનગર

૮૨

લે. અચળાળાખહેન જી. શાહ, એમ.એ., પીએચ.ડી., ડી. લિટ.
આચાર્યા, માતૃશ્રી વીરબાઈમા મહિલા કોલેજ, રાજકોટ

પ્રકરણ ૬

ગુર્જર-પ્રતીહારો

લે. હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, એમ.એ., પીએચ.ડી.

૧. ગુર્જર દેશનો અને અવંતિ-કનોજનો પ્રતીહાર વંશ	૯૪
૨. નાંદીપુર-ભરુકચ્છનો ગુર્જરનૃપતિવંશ	૯૭
૩ ગુજરાતમાં પ્રતીહારોનું આધિપત્ય	૧૦૩

પ્રકરણ ૭

ચાવડા રાજ્યો

લે. હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, એમ.એ., પીએચ.ડી.

કુલનામ	૧૧૨
ભિલ્લમાલનું ચાવડા રાજ્ય	૧૧૪
સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનાં ચાવડા રાજ્ય	૧૧૫
હિતર ગુજરાતનાં ચાવડા રાજ્ય	૧૧૮

પ્રકરણ ૮

સમકાલીન ગુજ્યો

૧૪૬

લે. હરિઅસાદ ગં. શાસ્ત્રી, એમ.એ., પીએચ.ડી.

પરિશિષ્ટ

ગુજરાત ઉપર મુસલમાનોના આક્રમણ

૧૭૦

લે. હોદ્દાભાઈ રણછોડજી નાયક, એમ.એ., બી.ટી., પીએચ.ડી.
 ડ્રાસીના રીડર, ભાષા-સાહિત્ય ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રકરણ ૯

ગોળયત્ર

૧૭૭

લે. હરિઅસાદ ગં. શાસ્ત્રી, એમ.એ., પીએચ.ડી.

ખંડ ૩

સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૧૦

સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ

૧૮૮

લે. હોદ્દાભાઈ જયજી દલાઈ સાહેબરા, એમ.એ., પીએચ.ડી.
 નિયામક, આદિચેત્સવ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અને અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, મ. સ.
 યુનિવર્સિટી, વડોદરા

પ્રકરણ ૧૧

ભાષા અને સાહિત્ય

લે. આંબાલાલ એમચંદ શાહ, વ્યાકરણતીર્થ
 નિવૃત્ત સંયુક્ત પ્રધાન-સ પાઠક, લાલભાઈ દલપતશાઈ ગ્રંથમલા,
 લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભાગ દિર, અમદાવાદ

ભાષા

૨૦૫

સાહિત્ય

૨૧૫

પ્રકરણ ૧૨

લિપિ

૨૩૭

લે. અવીણ્યન્દ્ર ચિમનલાલ પરીખ, એમ.એ., પીએચ.ડી.
ભારતીય સંસ્કૃતિના અધ્યાપક, માતૃશ્રી વીરબાઈમા મહિલા કોલેજ, રાજકોટ

પ્રકરણ ૧૩

ધર્મસંપ્રદાયો

અ. ભારતીય સંપ્રદાયો

૨૫૪

લે. હોગીલાલ જ. સારંસરા, એમ.એ., પીએચ.ડી.

આ. ઇસ્લામનો ઉદય અને શુજરાતમાં એના ફેલાવાનો આરભ

૨૬૬

લે. છોટુભાઈ ર નાયક, એમ.એ., બી.ટી., પીએચ.ડી.

ઇ. પારસીઓનો વસવાટ અને જરથોસ્તી ધર્મ

૨૭૦

લે. ફીરોજ ઠાવસજી દાવર, એમ.એ.

નિવૃત્ત અધ્યાપક, શુજરાત કોલેજ અને લા. દ. આર્દસ કોલેજ, અમદાવાદ

ખંડ ૪

પુરાવસ્તુ

પ્રકરણ ૧૪

સ્થળાતપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા મળતી માહિતી

૨૮૧

લે. રમણલાલ નાગરજી મહેતા, એમ.એ., પીએચ.ડી.

અધ્યક્ષ, ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ આર્કિયોલોજી એન્ડ એન્ટિક્વિટી હિસ્ટરી, મ. સ. યુનિવર્સિટી,
વડોદરા

પ્રકરણ ૧૫

સ્થાપત્યકીય સમારકો

લે. જયેન્દ્ર ગુરુદલાલ નાણાવટી, એમ.એ.

ડાયરેક્ટર ઓફ આર્કિયોલોજી, શુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ

અને

કાન્તિલાલ કુલચંદ સોમપુરા, એમ.એ., એલ.એલ.બી., પીએચ.ડી.

ભારતીય સંસ્કૃતિના અધ્યાપક, લો. જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ

નાગરિક સ્થાપત્ય

૨૮૮

ધાર્મિક સ્થાપત્ય

૨૮૯

પ્રકરણ ૧૬

૩૪૯

શિક્ષકૃતિઓ

લે. ઉમાકાન્ત પ્રેમાનંદ શાહ, એમ.એ., પીએચ.ડી.
 નાયબ નિયામક, ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા; સંપાદક, જર્નલ
 ઓફ ઇન્ડિયન સોસાયટી ઓફ ઓરિયેન્ટલ આર્ટ, કલકત્તા

પ્રકરણ ૧૭

ચિત્રકલા

૩૬૫

લે. પતુલાઈ નાનાલાલ ભટ્ટ, એમ.એ., પીએચ.ડી.
 અધ્યાપક, સ્કૂલ ઓફ આર્ટિસ્ટીકલ્સ, અમદાવાદ

પરિશિષ્ટો

પરિશિષ્ટ ૧

ગુચન સ્વાંગની નોંધ

૩૭૩

(ચીની 'સિ-યુ-ટી'ના પ્ર ૧૧ ના પ્રસ્તુત ભાગનો અંગ્રેજી અનુવાદના
 આધારે કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ અને ટિપ્પણ)

જયેશકુમાર મ શાહ, એમ.એ., પીએચ.ડી.
 અધ્યાપક, જયેન્દ્રપુરી આર્ટ્સ કોલેજ, ભરૂચ

પરિશિષ્ટ ૨

ભીનમાલ

૩૮૩

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. I, Part 1, Appendix
 III - Bhinmalના અનુવાદ

નીલાંબના સુબોધચંદ્ર શાહ, એમ.એ., પીએચ.ડી.
 અધ્યાપક, ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદ

પરિશિષ્ટ ૩

ગુજરાત

૪૧૪

(Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. IX, Part 1,
Appendix B. The Gujarati अनुवाद)

ધર્મ (વજયકર ધર્મવાદિયા, એમ.એ.)

મિસ્ત્ર અને પશ્ચિમ એશિયાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનાં લેખિકા

પરિશિષ્ટ ૪

આતુશ્રુતિક વૃત્તાંતો

૪૨૮

લે. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, વ્યાકરણતીર્થ

વંશાવળીઓ

૪૫૦

સંદર્ભસૂચિ

૪૫૭

પરિભાષા

૪૮૪

શબ્દસૂચિ

૪૮૭

નકશા અને ચિત્રો

નકશા

૧. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત
૨. અનુ-મૈત્રક કાલનું પશ્ચિમ ભારત
૩. અનુ-મૈત્રક કાલનું ગુજરાત
૪. રથળતપાસ, ઉત્પનન અને શિષ્ટપદ્ધતિઓનાં સ્થળ
૫. સ્થાપત્યકીય સ્મારકોનાં સ્થળ

ચિત્રો

પૃષ્ઠ	આકૃતિ
૧	૬-૭ મૈત્રકકાલીન લિપિ
૨	૮-૯ અનુ-મૈત્રક કાલની લિપિ
૩	૧૦-૨૦ મૃતપાત્રો અને મુદ્રાંક
૪	૨૧-૨૭ માટીની પદ્ધતિ પૂનળીઓ
૫	૨૮-૪૪ શંખની બંગાડીઓ, મણકા વગેરે
૬	૪૫-૫૭ ચિત્રિત અને ઘાટીલા મૃતપાત્ર
૭	૫૮ ગોપના મંદિરનું તલદર્શન
	૫૯ કદવારના મંદિરનું તલદર્શન
૮	૬૦ પ્રાસજ્યવેલના મંદિરનું તલદર્શન
	૬૧ પાછતરના પંચાયતન મંદિરનું તલદર્શન
૯	૬૨ મંદિરની જગતી - ઊર્ધ્વદર્શન
	૬૩ મંદિરની પીઠિકા - ઊર્ધ્વદર્શન
	૬૪ સ્તંભ - ઊર્ધ્વદર્શન
૧૦	૬૫ હલ્લીસકનું દૃશ્ય, પાશ્વ
૧૧	૬૬ હાથીની સવરીનું દૃશ્ય, પાશ્વ
૧૨	૬૭ ગોપનું મંદિર
૧૩	૬૮ વીસાવાણનું શંકુ દેરું
	૬૯ જમળાનું સૂર્યમંદિર
૧૪	૭૦ કી દરખેણનું સૂર્યમંદિર
૧૫	૭૧ ભાખુસરાનું મંદિર ન. ૩
	૭૨ પસનાવણનું સૂર્યમંદિર
૧૬	૭૩ સુવર્ણતીર્થનું જગન્નાથ મંદિર

૧૭	૭૪	કળસારનું મંદિર
	૭૫	ખીમેશ્વરનું મંદિર નં. ૧
૧૮	૭૬	સોનકંસારી મંદિર નં. ૧
	૭૭	પીંડારાનું મંદિર
૧૯	૭૮	જૂની દ્રેવડનું કાલિકા માતા મંદિર
૨૦	૭૯	ખીલેશ્વરનું શિવમંદિર
૨૧	૮૦	સૂત્રાપાડાનું સૂર્યમંદિર
	૮૧	પાછતરનું સૂર્યમંદિર
૨૨	૮૨	અખોદરનું સૂર્યમંદિર
૨૩	૮૩	ધ્રાસણુવેલનું મગદેરું
૨૪	૮૪	મિયાણીનું મંદિર નં. ૨
	૮૫	ધૂમલીનું ગણેશમંદિર
૨૫	૮૬	સોનકંસારીનું મંદિર નં. ૩
૨૬	૮૭	પસનાવડાનું ગાયત્રીમંદિર
	૮૮	ખીમેશ્વરનું મંદિર નં. ૬
૨૭	૮૯	વિશ્વરૂપ વિષ્ણુ, શામળાજી
૨૮	૯૦	શિવ, શામળાજી
૨૯	૯૧	શિવ-પાર્વતી, કારવણ
	૯૨	માતા અને સિદ્ધ, કોટચક્ર
૩૦	૯૩	કૌભારી, દેલવાડા (આણુ)
	૯૪	ચામુડા, દેલવાડા (આણુ)
	૯૫	વારાહી, દેલવાડા (આણુ)
૩૧	૯૬	જીવંતસ્વામી, અકોટા
	૯૭	વિશ્વરૂપ વિષ્ણુ, કઠલાલ
૩૨	૯૮	ઉમા-મહેશ્વર, કપૂરાઈ
	૯૯	ચામુડા, રોડા
૩૩	૧૦૦	સ્કંદમાતા, કોટચક્ર
	૧૦૧	શિવ-પાર્વતી, ટીટોઈ
૩૪	૧૦૨	અચ્છુતા, અકોટા
૩૫	૧૦૩	ચામરધારિણી, અકોટા
	૧૦૪	સૂર્ય, રજીપીપળી

શ્રુત્વિકાર

ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્વખાતું, અમદાવાદ	}	આકૃતિ ૫૮-૬૪ (રેખાચિત્રો) આકૃતિ ૬૭-૮૮ (ફોટોગ્રાફ)
બો. જી. વિદ્યાલક્ષ્મી, ગુજરાત વિદ્યાલક્ષ્મી, અમદાવાદ	}	આકૃતિ ૬૫, ૬૨, ૬૮, ૧૦૦ (પ્લેટો) આકૃતિ ૬૭ (ફોટોગ્રાફ)
ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, વડોદરા		આકૃતિ ૧૦૪ (પ્લેટો)
કુમાર કાર્યાલય લિ., અમદાવાદ		આકૃતિ ૮૯ (પ્લેટો)
ડૉ. ઉમાકાન્ત ટ્રે. શાહ, વડોદરા		આકૃતિ ૯૦, ૯૧, ૯૩ થી ૧૦૩ (ફોટોગ્રાફ) ૯૬, ૯૮, ૧૦૧, ૧૦૩

સંક્ષેપસૂચિ

સંસ્કૃત

અપ. પૃ.	અપરાજિતદ્રુચ્છા, લે. ભુવનદેવાચાર્ય
અભિ. ચિન્તા.	અભિષાનચિન્તામણિ, લે. હેમચન્દ્રાચાર્ય
પ્ર. ચિ.	પ્રવન્ધચિન્તામણિ, લે. મેસ્તુગાચાર્ય
સમ સૂ	સમરાજ્ઞણસૂત્રધાર, લે. ભોજદેવ
સુ. સં.	સુકૃતસંકીર્તન, લે. અરિસિંહ

હિન્દી

માપ્રાણિ હિંગદ	ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા, લે. ગૌ હી ઓક્તા હિન્દૂ ગણિતશાસ્ત્રકા ઇતિહાસ, भा १ (હિન્દી અનુવાદ), લે. વિ. મૂ. દત્ત ઔર અ ના સિંહ
-------------------	---

ગુજરાતી

શુભ્રદે	ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો (ગિ વ આત્માય')
શુ. મ. રા. છ.	ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ (કુ કે શાસ્ત્રી)
શુ. સં. મં.	ગુજરાત સ શોધન મંડળ
જે. આ. ગુ.	જૈન આગમ સાહિત્યમા ગુજરાત, લે. બો. જ.
	સડેસરા
દા. શુ. સભા	દ્રાવિડ ગુજરાતી સભા
મૈ. શુ.	મૌર્યકાલીન ગુજરાત, લે. હ. ગં. શાસ્ત્રી

અંગ્રેજી

AANG	'Architectural Antiquities of Northern Gujarat' by J. Burgess & H. Cousens
A. G.	'Archaeology of Gujarat' by H. D. Sankhla
A. G. I.	'Ancient Geography of India' by A. Cunningham

AHS	'Ancient History of Saurashtra' by K. J. Virji
AIK	'Age of Imperial Kanauj' Ed. by R. C. Majumdar
AKK	'(Report on) the Antiquities of Kathiawad and Kachh' by J. Burgess
ARWMR	Annual Report of Watson Museum, Rajkot
ASIWC	Archaeological Survey of India, Western Circle
B. G	Bombay Gazetteer (Gazetteer of the Bombay Presidency)
Bom. G. }	
CG	'Chronology of Gujarat' Ed by M. R. Majmudar
C. I. I	Corpus Inscriptionum Indicarum
Corp. Inscr. Ind. }	
CSTG	'Chronology of Solanki Temples in Gujarat' by M. A. Dhaky
E. I.	Epigraphia Indica
GG	'The Glory that was Gujaradesa'
HHH	'History of India as Told by its own Historians' by Elliot
I A	Indian Antiquary
I. E. G.	'Indian Epigraphical Glossary' by D. C. Gircar
I. H. G.	'Introduction to the History of Gujarat' by R. C. Parikh (Kāvyaṇuśāsana, Vol. II)
I. H. Q.	Indian Historical Quarterly
JASB (NS)	Journal of the Asiatic Society of Bengal, New Series
JBBRAS	Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Bombay
JGRS	Journal of the Gujarat Research Society, Bombay
JOI	Journal of the Oriental Institute, Baroda
JUB	Journal of the University of Bombay
MSTG	'The Maitraka and the Saundhava Temples of Gujarat' by J. M. Nanavati & M. A. Dhaky
NIA	New Indian Antiquary
Records	'Buddhist Records of the Western World' by Hiuen Tsiang
SMTK	'Somanatha and Other Medieval Temples of Kathiawad' by H. Cousens
SSR	'Sculptures from Samalaji and Roda' by U. P. Shah
STG	'Structural Temples of Gujarat' by K. F. Sompura

શુદ્ધિપત્રક

ક્રમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૧૦	વાંસવાળીએ	વાંસવળીએ
૧૪	૧૫	વિહારનો	વિહારનો
	૧૮	ભટકવિહારનો	ભટકવિહારનો
	૨૦	પૂર્ણભદ્રાએ	પૂર્ણભદ્રાએ
૧૬	૪	કઠિયાવાડ	કઠિયાવાડ
૩૪	૨૫	ભત	ભૂત
૪૭	૨૯	A. C. Biswas	A. B. Biswas
	૩૦	Indran culture, Vol VII, pp. 372 ff.	S I, ff. pp. 425 ff.
૪૮	૧૬	ASH	AHS
૫૪	૧૪	રાજવર્ધન	રાજ્યવર્ધન
૫૮	૨૨	હોવાતું	હોવાતું
૬૫	૯	૭૭૧	૭૧૧
૬૭	૭	રાજ ધર્મપાલ છે.	રાજ ધર્મપાલ (લગભગ ઈ.સ. ૭૭૦-૮૧૦)
૯૨	૩૧	વર્ષ ૮૩	પુ. ૧૦૮
૯૩	૩	R. C. Patkh	R. C. Parikh
૯૯	૪	જિલ્લા	કિલ્લા
૧૦૧	૨૮	દશાવી	દશાવી
૧૦૨	૨૭	પ્રશંસા	પ્રશંસા
૧૦૬	૬	અનુશ્રુતિક	આનુશ્રુતિક
	૭	પ્રવર્તાવ્ય	પ્રવર્તાવ્ય
૧૦૭	૧૧	વિનયકપાલ	વિનાયકપાલ
	૧૮	Gūrjar	Gūrjara
	૨૦	Bānka	Bāuka
૧૦૯	૬	G. I. I.	O. I. I.
૧૧૦	૨	જુનેદ	જુનેદ

૧૧૧	૧૮	Katākhosā	Katākhosā
૧૧૫	૨૪	સગભગ	સગભગ
૧૨૨	૨૬	અ પા	અ પા
૧૨૪	૧૮	પ્રસસ્તિ	પ્રસસ્તિ
૧૩૨	૪	૪૪૩	૩૪૩
૧૩૩	૧૦	૮.૮	૫. ૮
૧૫૦	૬	મહારાષ્ટ્ર	મહારાષ્ટ્ર
૧૬૩	૨૪	વરસિહ	વૈરસિહ
૧૬૬	૩૬	Konw	Konow
૧૭૨	૨૦	પરભવ	પરાભવ
૧૮૧	૨૩	આધિકારિક	આધિકારિક
૧૮૪	૧૩	કામરંજ	કામરંજ
	૧૪	મદાપી	મદાવી
૧૯૦	૧	૧૯	૧૯૦
૧૯૧	૧૯	શ્રાવકો	શ્રાવકો
૧૯૨	૨૯	પહેરવા કોઈ	પહેરવાનું કોઈ
૧૯૩	૭	પુષ્પકામ	પુષ્પમય
	૮	એટલે એ વચ્ચાદિના એટલે કે વચ્ચાદિના	
	૧૮	સાહિત્યમાં	સાહિત્યમાં
૧૯૫	૫	મૈત્રકકાલીનની	મૈત્રકકાલીન
૧૯૯	૧૭	કલ્પના	કલ્પના
૨૦૩		(પાદનીય ૩૯ પછી ૩૯ અ મો. જ. સડિસરા, ઉપયુક્ત, ઉમેરો)	પૃ. ૧૮-૨૦
		(પાદનીય ૪૪ પછી ૪૫. M. R. Majmudar, op. cit., ઉમેરો)	p. 267
૨૦૫	૭	સોલંકીવશ	ચાલુક્યવશ
૨૦૬	૮	મટાક્ક	મટાક્ક
૨૦૯	૨૪	કુલ્યવાય	કુલ્યવાય
૨૧૭	૧૭	વ્યાખ્યાતા	વ્યાખ્યાતા
૨૨૪	૨૮	નિશ્ચિત	નિશ્ચિત
	૩૦	રણદ્વસરિ	હરિશદ્ધસરિ

૨૨૭	૨૯	અભાભટ્ટસૂરિ	અપ્પભટ્ટસૂરિ
૨૩૫	૧૦	પૃ. ૧	પુ. ૧
	૧૮	વિષમપદવ્યાખ્યાલંકૃત	વિષમપદવ્યાખ્યાલંકૃત
૨૩૯	૩૦	અસ્ત પછી એક	અ ત પછી અર્ધી
૨૫૪		(પંક્તિ ૨ પછી ઉમેરો)	(અ) ભારતીય ધર્મો
	૧૪	ધર્મસ પદાયો	ધર્મસ પ્રદાયો
૨૫૭	૨૨	મૈત્રકલીન	મૈત્રકકાલીન
૨૬૪	૨૭	ગુરુદાન	ગુરુદાન
૨૬૮	૨૪	અદ્ભુત	અદ્ભુત
૨૭૧	૨	૫૫૨	૫૫૮
	૩, ૧૧	દારયસ	દારાયસ
૨૭૩	૫	પ્રતિદાયક	પ્રતીતિદાયક
૨૭૫	૧૨-૧૩	યમ્દગદી ૩૫૬	યમ્દગદી ૩૬૮ (ઈ.સ. ૧૦૦૦) બીજા
		(ઈ.સ. ૯૮૮) બીજા જૂથનું	અને ત્રીજા જૂથનું વર્ષ છે
		વર્ષ છે યમ્દગદી ૩૯૦	યમ્દગદી ૩૯૦ (ઈ.સ. ૧૦૨૨)
		(ઈ.સ. ૧૦૨૨)	
૨૭૭	૮-૯	એને ઇશ્વરનું અને	એને ઇશ્વરનું ચિહ્ન
		જરથોસ્તી ધર્મનું ચિહ્ન	
	૯	જતાં પ્રકાશ અહુરમઝ્દનું માત્ર	જતાં પ્રકાશ અહુરમઝ્દનું માત્ર ચિહ્ન
		ચિહ્ન છે.	છે, અહુરમઝ્દ પોતે નથી.
	૨૮	Vol I, p.164	Vol I, Part 1, p. 164
૨૯૦	૧૧	મુ દિર	મંદિર
૨૯૧	૨૬	વિજયદેવીનું	વિજયદેવનું
૨૯૫	૧૨	અને મંડપની	અને મંડપ
		આગળ મંડપ	
૨૯૯	૨૨	સ્ત ભવેદિકા	સ્તંભ, વેદિકા
૩૦૮	૩૧	કે કોણાત્મક	કે મધારના કોણાત્મક
	૩૨	છાપરાધાટ-	છાપરાધાટના વિકારનાંથી જાતરી આવેલી
		માંથી જાતરી આવેલી	પરંપરા કાશ્મીરનાં મંદિરોમાં પણ
		મંદિર-શિખરની આ	
		પરંપરા કાશ્મીરનાં	
		મંદિરોમાં	

૩૦૯	૨	કારમીરથી	ગંધારથી
૩૩૧	૧૯	ઉત્તરથી બીજું	ઉત્તર બાજુ
૩૩૪	૧૪	કરવામાં આવતી મુળ રેખાની	કરવામાં આવતી અને ભદ્ર તથા મુળ રેખાની
૩૪૫	૧૪	Nanvati	Nanavati
૩૬૩	૨	પુ ૩	પુ ૧
	૨૩	Baroda	Baroda
૩૬૫	૭	ચિત્રકલાનું	ચિત્રકલાનું
૩૬૮	૬	ઔરંગાબાદની એલોરા	ઔરંગાબાદની તથા એલોરા
૩૬૯	૧૪	સરસ્વ	સરસ્વ
૪૧૫	૧૭	ધોગઝ	ધોગઝ
૪૧૬	૨૭	બેહરામ	બેહરામ
૪૨૧	૩૧	પૌરસ્ત્ય ૩	પૌરસ્ત્ય ૩૫
૪૨૫	૨૯	સમૂહના	સમૂહની
	૩૨	ને ચાપો	તે ચાપો
૪૩૯	૯	એક વિનું	એ ૬વિનું
૪૪૮	૨૯	જૈનપ્રમસૂરિ	જિનપ્રમસૂરિ
૪૬૪	૨૧	ચંદ્રાદિત્ય	ચંદ્રાદિત્ય
૪૬૬	૮	મૌલાના	મૌલાના
૪૬૮	૨૧	A chitecture	Architecture
૪૭૭	૧૬	બૌદ્ધધર્મ	બૌદ્ધધર્મ
૪૭૯	૪	Matrakas	Matraka
	૧૬	Confernce	Conference
૪૮૦	૧૯	Nanvati	Nauavati
	૨૭	Matriaks	Mātrikās

1911

1

1912

1913

1914

1

1915

1916

1917

1918

1919

1920

1921

1922

1

પણ આગળ જતાં એ વંશની સત્તા પ્રસરી. ગુર્જરનૃપતિવંશનું રાજ્ય દોહસોથી વધુ વર્ષ (લગભગ ઈ. સ. ૫૮૦ થી ૭૩૫) પ્રવર્ત્યું. એ પછી વળી ત્યાં ચાહમાન રાજની સત્તા સ્થપાઈ. એ ઉત્તરના પ્રતીહાર રાજના આધિપત્ય નીચે હતો.

તાપીની દક્ષિણે શરૂઆતમાં ત્રૈકૂટક વંશનું રાજ્ય પ્રવર્તેલું. એ પછી ત્યાં કટચ્યુરિ રાજ્યની સત્તા સ્થપાઈ ઈ. સ. ૬૬૬ માં નવસારીમાં દખ્ખણના ચાલુક્ય રાજ્યની શાખા સત્તાશઠ થઈ. આ વંશની સત્તા ત્યાં ૭૫-૮૦ વર્ષ ટકી. આઠમી સદીના મધ્યમાં અહીં વળી દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ વંશની શાખાએ સત્તા જમાવી. શરૂઆતમાં આ વંશની સત્તા તાપીની ઉત્તરે કીમ નદી સુધી પ્રવર્તી, બ્યારે ભરૂચની આસપાસના પ્રદેશ પર ચાહમાન વંશની સત્તા પ્રવર્તેલી, પરંતુ ઈ. સ. ૭૮૮ માં મૈત્રક રાજ્યનો અંત આવતા રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યએ પોતાની સત્તા છેક સાબરકાંઠા સુધી પ્રસારી ને રાજધાની ખેડામાં રાખી

આમ આ કાલ દરમ્યાન લાટ(દક્ષિણ ગુજરાત)ના ઉત્તર ભાગ પર ઉત્તરોત્તર ચારેક રાજ્યોની અને લાટના દક્ષિણ ભાગ પર બીજા ચારેક રાજ્યોની સત્તા પ્રવર્તી હોવાનું ખાલૂમ પડે છે.^૨

મૈત્રક કાલ

ગુજરાતમાં મગધના ગુપ્ત સમ્રાટોના શાસનનો અંત આવ્યા બાદ સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ઉત્તર ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાતમાં મૈત્રક વંશની સત્તા પ્રવર્તી ને એ સત્તા ત્રણસોથી વધુ વર્ષના લાખા કાલ લગી સળંગ ચાલુ રહી, આથી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આ કાલને ‘મૈત્રકકાલ’ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો છે.^૩

દક્ષિણ ગુજરાત મુખ્યત્વે મૈત્રકોની સત્તા નીચે નહોતું, પરંતુ આ કાલ દરમ્યાન ત્યાં કોઈ એક મુખ્ય વંશની સત્તા પ્રવર્તી નહોતી મોટે ભાગે બધે વખત ઉત્તર લાટમાં અને દક્ષિણ લાટમાં અલગ અલગ સમાંતર સત્તાઓ પ્રવર્તી હતી ને એ પણ એક પછી એક ચારેક સત્તાઓ. આથી આ કાલ માટે મૈત્રકોના નામની સાથે જેતું નામ સાંકળી શકાય તેવું દક્ષિણ ગુજરાતમાં કોઈ મોટું પ્રખળ રાજ્ય ગણાવી શકાય એમ નથી. એક ગ્રંથમાં “મૈત્રકકાલ”ને બદલે “મૈત્રક-ગુર્જરકાલ” નામ પ્રયોજાયું છે,^૪ પરંતુ ગુર્જરનૃપતિવંશનું રાજ્ય લાટના માત્ર ઉત્તર ભાગ ઉપર અને મૈત્રકકાલના અર્ધા ભાગ જેટલો સમય સુધી જ સત્તા ધરાવતું, આથી દક્ષિણ ગુજરાતના સમગ્ર પ્રદેશમાં આ કાલ દરમ્યાન બસો-ત્રણસો વર્ષ સુધી કોઈ એક વંશની રાજસત્તા પ્રવર્તી ન હોવાથી, આ કાલને “મૈત્રકકાલ” તરીકે ઓળખવો અસ્થાને નથી. મૈત્રકવંશની સત્તા ગુજરાતના મોટા ભાગ પર

ત્રણસોથી વધુ વર્ષના લાંબા કાલ લગી સળંગ રીતે પ્રવર્તી હોઈ, એ કાલના રાજવંશોમાં એ વંશ જ કાલપ્રવર્તક વંશ જેવું મહત્વ ધરાવે છે.

(૨) અનુ-મૈત્રક કાલ

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય

વલ્લીના મૈત્રક વંશના રાજ્યનો અંત આવતાં ગુજરાતની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં ભારે પલટો આવ્યો. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ગુર્જરનૃપતિવંશની સત્તા તથા ચાલુક્યોની નવસારી શાખાની સત્તા અસ્ત પામી હતી ને ત્યાં રાષ્ટ્રકૂટોના એક કુલની સત્તા સ્થપાઈ હતી. મૈત્રક રાજ્યનો અંત આવતાં એ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યની સત્તા છેક સાબરકાંઠા સુધી પ્રસરી ને એની રાજધાની ખેટક(ખેડા)માં સ્થપાઈ.^૫ આ રાષ્ટ્રકૂટ કુલની સત્તા દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યે થોડા વખતમાં ઝૂટવી લીધી ને ત્યાં પોતાની એક અલગ શાખા સ્થાપી.^૬ આ શાખાએ મધ્ય ગુજરાત તથા દક્ષિણ ગુજરાત પરની સત્તા જારી રાખી, પરંતુ એ હિતર ગુજરાતમાં તથા સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની સત્તા પ્રસારી શકી નહિ.

ગુર્જર-પ્રતીહારો

સૌરાષ્ટ્રમાં ત્યારે અલગ અલગ રાજસત્તાઓ પ્રવર્તતી હતી. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં મૈત્રકકાલના અંતભાગથી ધૂમલીનો સૈધવ વંશ રાજસત્તા ધરાવતો હતો,^૭ દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલુક્ય કુલનું રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું,^૮ ને વઢવાણની આસપાસ વળી ચાપ વંશનું શાસન ચાલતું હતું.^૯ આમાંના છેલ્લા બે રાજવંશો પર કનોજના પ્રતીહાર વંશનું આધિપત્ય પ્રવર્તતું હતું. મૈત્રક કાલ દરમ્યાન હિલ્લમાલ(દક્ષિણ રાજસ્થાન)ની આસપાસનો પ્રદેશ 'ગુર્જરદેશ' તરીકે ઓળખાતો ને એ પ્રદેશ ગુજરાત સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતો.^{૧૦} હિલ્લમાલ જે ગ્રીમાલ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું ત્યાંથી અનેક જાતિઓ ગુજરાતમાં આવીને વસી.^{૧૧} નાંદીપુર-ભરુકન્હનો મૈત્રકકાલીન ગુર્જરનૃપતિવંશ એ ગુર્જરદેશના પ્રતીહાર વંશની શાખા હોવાનું જણાય છે.^{૧૨} ગુર્જર-પ્રતીહાર વંશે આ કાલ દરમ્યાન કનોજમાં રાજધાની રાખી પશ્ચિમ ભારતમાં પોતાની વિશાળ સત્તા જમાવી ત્યારે સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યો પર એનું આધિપત્ય પ્રવર્ત્યું.^{૧૩} હિતર ગુજરાતમાં આવેલા પચાસરના આવગ રાજ્યની સત્તા પકાવી લઈ એ ગુર્જર-પ્રતીહાર વંશે ત્યાં પોતાનું સીધું શાસન પ્રવર્તાવ્યું.^{૧૪}

ચાવડા રાજ્ય

પરંતુ ઉત્તર ગુજરાતમાં પ્રતીહારોના શાસનનો થોડા વખતમાં અંત આવ્યો ને ત્યાં ચાવડા વંશનું રાજ્ય પ્રવર્ત્યું, જેની રાજધાની અણહિલવાડ (અણહિલવાડ) નામે નવા પતન(પાટણ)માં સ્થપાઈ^{૧૫} એ અગાઉ મૈત્રકકાલ દરમ્યાન ગુર્જરદેશમાં ચાપ વંશનું રાજ્ય હતું ને વઢવાણમાં પણ એ વંશનું એક ખીણું રાજ્ય હતું.^{૧૬} આ ચાપ કુલ “ચાપોતકટ” કે “ચાવડા” તરીકે પણ ઓળખાતું. આમ ગુર્જર-પ્રતીહારોની જેમ ચાવડાઓએ પણ મૈત્રક તથા અનુ-મૈત્રક કાલ દરમ્યાન ગુજરાતના રાજકીય ઇતિહાસમાં કેટલોક સક્રિય ભાગ ભજવેલો છે. ઈ. સ ૯૪૨ થી લગભગ ઈ. સ ૧૩૦૦ સુધીના લાંબા કાલ દરમ્યાન ગુજરાતનો રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક અબુદુલ સાધનાર સોલંકી રાજ્યનો પાયો અણહિલવાડના ચાવડા રાજ્યની ભૂમિકા પર સ્થપાયો.

અનુ-મૈત્રક કાલ

આમ મૈત્રક રાજ્યના અંત (ઈ. સ. ૭૮૮) પછી લગભગ દોઢસો વર્ષે સોલંકી રાજ્ય સ્થપાયું તે વચ્ચાળા દરમ્યાન ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગોમાં જુદા જુદા રાજવંશોની સત્તા પ્રવર્તી, જેમાં ગુર્જર-પ્રતીહાર, ચાવડા અને રાષ્ટ્રકૂટ વંશ મહત્વના ગણાય ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આ કાલને ઈ. સ. ૭૮૮ થી ઓળખવો એ એક પ્રશ્ન છે શરૂઆતમાં ત્યારે અણહિલવાડના ચાવડા રાજ્યનો મહિમા મનાતો ને એથી આ કાલને ‘ચાવડા કાલ’ તરીકે ઓળખવામાં આવતો,^{૧૭} પરંતુ હવે એ ચાવડા વંશનું રાજ્ય ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશોના મર્યાદિત વિસ્તાર ધરાવતું હોવાનું માલૂમ પડ્યું હોઈ આ કાલને ‘ચાવડા કાલ’ કહેવો અસ્થાને ગણાય છે. હવે એક પુસ્તકમાં આ કાલને “રાષ્ટ્રકૂટ-પ્રતીહાર કાલ” તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે.^{૧૮} આ કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં પ્રબળ અને વિશાળ સત્તા એ એ વંશોની હતી, પરંતુ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના સૈધવો પર પ્રતીહારોનું આધિપત્ય હોવાનો કોઈ સંગીન પુરાવો મળ્યો નથી તેમજ અણહિલવાડના ચાવડા રાજ્ય પર એ ભેમાંની એકેય મહાસત્તાની આણુ પ્રવર્તી હોવાનું માલૂમ પડ્યું નથી, આથી મૈત્રક રાજ્યના જેવા કોઈ એક પ્રબળ વિશાળ રાજ્યના અભાવે આ કાલને “અનુ-મૈત્રક કાલ” તરીકે ઓળખવો અહોતર છે,^{૧૯} અથવા એને “પ્રાક-સોલંકી કાલ” તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય અહીં આપણે એને અનુવર્તી કાલ કરતાં પૂર્વકાલના અન્વયે “અનુ-મૈત્રક કાલ” તરીકે ઓળખીશું.

પાઠદીપી

૧. જુઓ પ્રકરણ ૨-૪.
- ૨ જુઓ પ્રકરણ ૬-૮.
- ૩ હ. ગ. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત”, પૃ. ૪-૫
૪. *Chronology of Gujarat* (Vol. I) માં એના સંપાદકે આ નામ પ્રયોગ્યું છે (પૃ. ૧૩૨-૨૧૬); ત્યાં આ નામનું તાત્પર્ય સમજાવ્યું નથી.
- ૫-૮ જુઓ પ્રકરણ ૮.
- ૯. જુઓ પ્રકરણ ૭.
- ૧૦-૧૧ જુઓ પ્રકરણ ૫; R. C. Parikh, *I. H. G.*, p LXXXIII
- ૧૨-૧૪ જુઓ પ્રકરણ ૬.
- ૧૫-૧૬. જુઓ પ્રકરણ ૭
- ૧૭ F. ત દુ કે શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ,” પ ૩
૧૮. *Chronology of Gujarat* (pp. 219 ff) માં
- ૧૯ હ. ગ. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ,” પૃ. ૧૫૧

ખંડ ૨

રાજકીય ઇતિહાસ

અકરણ ૨

વલભી

પાંચમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં સૌરાષ્ટ્રમાં શુભ સામ્રાજ્યનું શાસન ક્ષુપ્ત થતાં વલભીમાં મૈત્રક વંશની રાજસત્તા સ્થપાઈ. ગુજરાતના ઇતિહાસનું કેન્દ્ર હવે ગિરિનગરમાંથી વલભીપુરમાં ખસ્યું.

વલભી એ સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં આવેલી પ્રસિદ્ધ નગરી હતી. એને સામાન્યતઃ “વલભી” કહેતા;^૧ ક્યારેક “વલભીપુર” કહેતા.^૨ પ્રાકૃતમાં એને “વલહિ” કે “વલહી” કહેતા.૩ બ્રિટિશ કાલમાં એ “વળા” તરીકે ઓળખાતું.^૪ ૧૯૪૫માં “વળા”ને બદલે એનું પ્રાચીન નામ “વલભીપુર” પુનઃ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ સરતચૂકથી એની જોડણી “વલ્લભીપુર” રખાઈ ગઈ છે.^૫

હાલ વલભીપુર (૨૨° ૪૧' ઉ, ૭૨° ૩૮' પૂ) ભાવનગર જિલ્લાના વલભીપુર મહાલનું વડું મથક છે. એ ભાવનગરની પશ્ચિમ-ઉત્તરપશ્ચિમે ૨૯ કિ. મી (૧૮ માઈલ)ના અંતરે અને ઘોળા રેલવે-જંકશનની ઉત્તરપૂર્વે ૧૬ કિ. મી (૧૦ માઈલ)ના અંતરે આવેલું છે. વલભીપુરની ઉત્તરપશ્ચિમે પાચ કિ. મી. ના અંતરે થેલો નદીના બે ફાંટા પડે છે, એ ફાંટા વલભીપુરની પૂર્વ-દક્ષિણપૂર્વે ત્રણ કિ. મી ના અંતરે પાછા જોડાઈ જાય છે ને ત્યાંથી નદી પૂર્વ-દક્ષિણપૂર્વે આગળ વધી ખજાતના અખાતની ભાવનગર ખાડીમાં લાળી જાય છે.^૬ આ ખાડી હાલ વલભીપુરથી બીસેક કિ. મી (વીસેક માઈલ) જેટલી દૂર છે.

“વલ્લભી” નામનું તાત્પર્ય

કુશસ્થલી, દ્વારવતી અને ગિરિનગર જેવાં પ્રાચીન નગરોનાં નામોની સરખામણીએ “વલ્લભી” નામનું તાત્પર્ય નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

સંસ્કૃત “વલ્લભી” પરથી પ્રાકૃત “વલ્લહિ” થયું કે પ્રાકૃત “વલ્લહિ” પરથી સંસ્કૃત “વલ્લભી” થયું એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે, કેમકે સંસ્કૃત “વલ્લભિ” — “વલ્લભી”નો તથા પ્રાકૃત “વલ્લહિ” — “વલ્લહી”નો અર્થ એક જ છે “વલ્લભિ” તથા “વલ્લભી” શબ્દનો પ્રયોગ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક ઠેકાણે જોવા મળે છે. સંસ્કૃત કોશમાં “વલ્લભી”ના મુખ્યત્વે એ પ્રકારના અર્થ આપવામાં આવે છે : (૧) છાપરું, વાંસવાળીઓ વગેરેનું માળણ કે છાજ ટેકવવાનું ચોકું, ઢળતા છાપરાની પાંખ, ધરની અણીદાર ટોચ; (૨) ધરનો સહુથી ટોચનો ભાગ, સપાટ છાપરા પરનું શિરોગૃહ કે કામચલાઉ પાંધકામ, ઉપરોક્ત ખંડ. ૮ આ અર્થમાં એ શબ્દને વલ્લ ધાતુમાંથી ઉપજાવવામાં આવે છે તે ત્યાં એ ધાતુનો આવવું — આચ્છાદન કરવું એ અર્થ ધટાવવામાં આવે છે મોનિયર-વિલિયમ્સે વળી “વલ્લભી” શબ્દ કદાચ “વલ્લ-ભિદ્” (મેઘ-ભેદક)નું સક્ષિપ્ત રૂપ હોવાનું સૂચવ્યું છે. ૯ આ શબ્દ વેદમાં મેઘરૂપી વલને ભેદનાર ઇંદ્ર માટે પ્રયોજાતો, પરંતુ અહીં એ શબ્દ ગગનચુખી (sky-scraper) ના અર્થમાં હોય, તો “વલ્લભી” જી ચી ખહુમાળી હવેલીઓનો અર્થ સૂચવે.

વાસ્તુશાસ્ત્રમાં એને મળતા અનેક અર્થ આપ્યા છે : (૧) ત્રણ અંદ્રશાલાઓ- (છાપરાના ઢળતા ભાગમાં અજવાળા માટે મૂકેલી ખારીઓ)વાળું છાપરું, (૨) પાંચમાળી મકાનોનો એક વર્ગ, ચોરસ મકાનોનો એક પ્રકાર, (૩) સપાટ છાપરાવાળું મંદિર, (૪) વેદિકા (વંડી) કે પ્રસ્તાર (સ્તંભો ટેકવેલ સપાટ પાટડો), વેદિકા કે પ્રસ્તારની ભાત, (૫) ઝૂંપો, (૬) ચ દરવા, (૭) તંબુ. ૧૦ આમાં કેટલાકમાં આચ્છાદનો, તો કેટલાકમાં ટોચરૂપ ઉત્તુગ સ્થિતિનો ભાવ રહેલો છે. નગરીવિશેષના નામ તરીકે એમાં આવે કોઈ અર્થ હિંદુ હશે ? એ નગરી નદીની બે શાખાઓ વચ્ચે આવેલા ઉચ્ચ પ્રદેશ પર વસેલી હોઈ એના મકાન જો આ મકાનોના છાપરા જેવાં કે મકાનોના છાપરા પરનાં શિરોગૃહ જેવાં દેખાતાં હશે એ પરથી એ નગરીનું નામ “વલ્લભી” પડ્યું હોય એ અસંભવિત નથી ૧૧

જતા મૂળ શબ્દ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત નહિ, પણ દેશ્ય હોય તો એ શક્યતા પણ લક્ષમાં લેવી ઘટે શ્રી. રસિકલાલ છે. પરીએ આ દૃષ્ટિએ બે શબ્દ સૂચવ્યા છે : (૧) વલ્લહી (કપાસ), (૨) વલ્લયી (વલયા=વેલા= સમુદ્રકાંઠા પર આવેલું) ૧૨

અગાઉ ભરૂચની જેમ વલ્લભીમાં કપાસનો સારો પાક થતો હશે ને તો “જંશુસર”ની જેમ એનું પ્રાકૃતિક લક્ષણ સૂચવતું “વલ્લહી” નામ પશ્યું હોય; નહિ તો વેલાકુંલ(વેરાવળ)ની જેમ સમુદ્રકાંઠાને લઈને એ “વલ્લથી”નું “વલ્લઈ”^{૧૩} અને એનું “વલ્લહી” તથા “વલ્લભી” થયું હોય. ઉલ્લેખના અભાવે સંભાવનાઓ લેખે અટકળ કરવી રહી ૧૩અ

પ્રાચીનતા:

વલ્લભી ઈ. સ ૪૭૦ ના અરસામાં ગૈત્રક રાજ્યની રાજધાની બની ત્યાર પહેલાંથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. રકંદ-પુરાણના પ્રભાસખંડમાં મનુ વૈવસ્વતના પુત્ર શર્માતિના સંદર્ભમાં એનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે.^{૧૪} પાણિનિના ગણાતા ગણપાઠમાંના ચરણાદિ ગણમાં અન્ય નગરીઓની સાથે વલ્લભીનું નામ આપેલું છે.^{૧૫} બૃહત્કથામંડી^{૧૬} તથા કથાસરિત્સાગરની^{૧૭} કથાઓમા વાણિજ્ય તથા વિદ્યાના કેંદ્ર તરીકે આવતો વલ્લભીનો નિર્દેશ પ્રાચીન બૃહત્કથામાંના નિર્દેશ પર આધારિત હોય તો મૂળ ઉલ્લેખ પ્રાયઃ પહેલી સદી જેટલો પ્રાચીન ગણાય.^{૧૮}

જૈન અનુશ્રુતિ પણ વલ્લભીની પ્રાચીનતા સૂચવે છે. દેવસેનચરિ (૯ મી-૧૦ મી સદી) “દર્શનસાર”માં તથા “ભાવસંગ્રહ”મા વિક્રમ રાજના મૃત્યુને ૧૩૬ વર્ષ થતાં સૌરાષ્ટ્રમાં વલ્લભીમાં શ્વેતપટ (શ્વેતાંખર) સંઘ ઉત્પન્ન થયો હોવાનું જણાવે છે.^{૧૯} વળી હરિગેણ (૧૦ મી સદી)^{૨૦} તથા રત્નનંદી (૧૬ મી સદી)^{૨૧} પહેલા ભદ્રાબાહુ(ઈ. પૂ. ૪ થો સૈકા)ના સમયમાં ઉજ્જયિનીમા અર્ધકાલક સંપ્રદાય અને આગળ જતાં ભદ્રાબાહુના શિષ્યના શિષ્ય જિનચંદ્રના સમયમાં વલ્લભીમાં શ્વેતાંખર સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થયો હોવાનું જણાવે છે. શ્વેતાંખર સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ પ્રાયઃ ચંદ્રમુખત મૌર્ય(લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૨-૨૯૮)ના સમ્રાટાવીન ભદ્રાબાહુના સમયમાં થઈ હોઈ આ બંને અનુશ્રુતિઓની વિગતો ભાગ્યેજ સ્વીકાર્ય ગણાય,^{૨૨} છતાં એમાં શ્વેતાંખર સંપ્રદાય સાથેનો વલ્લભીનો સંબંધ ધણો પ્રાચીન હોવાનું સૂચિત થાય છે.

જૈન આગમગ્રંથોની જે વાચના વલ્લભીમાં નાગાર્જુનની અબ્ધક્ષતા નીચે તૈયાર થયેલી^{૨૩} તે ઈ. સ. ૩૦૦ ના અરસામાં થઈ હોઈ વલ્લભી રાજધાની થતાં પહેલાં જૈન ધર્મની પ્રવૃત્તિઓનું એક મહાન કેંદ્ર હતું એ નિર્વિવાદ છે.

નયચક્રના પ્રાચીન ગ્રંથ પરથી દ્વાદશારનયચક્ર નામે વિસ્તૃત નયગ્રંથ લખી નયવાદ તથા સ્પષ્ટાદ્વનું સમર્થન કરી બૌદ્ધો પર વાદવિજય પ્રાપ્ત કરનાર અને

સ્તંભનકનું સૂરિપદ સંભાળનાર મલ્લવાદીની કારકિર્દી વલ્લભી સાથે સંકળાયેલી છે. ૨૪ આ મહાન વાદીના વિનયનો પ્રસંગ વી નિ સં. ૮૮૪ (ઈ. સ ૩૫૭)-માં થયો હોઈ, ૨૫ એમની કારકિર્દી ક્ષત્રપ કાલની ગણાય. એમણે પદ્મ (રામ) વિશે ૨૪ હજાર શ્લોકપ્રમાણનું પદ્યચરિત પશુ રચેલું. ૨૬

આ પછી લગભગ સો વર્ષે વલ્લભીમાં એક ખીલ મહત્વની ઘટના બની. આગાઉ ત્યાં નાગાર્જુનની અધ્યક્ષતા નીચે જૈન આગમ ગ્રંથોની વાચના થઈ હતી ત્યારે મથુરામાં રકંદિલાચાર્યની અધ્યક્ષતા નીચે પશુ એવી વાચના થયેલી, પરંતુ આ બે આચાર્ય પરસ્પર મળી શકેલા નહિ ને તેઓની વાચનાઓમાં કેટલાક પાઠભેદ રહી ગયેલા. આ બે વાચનાઓના પાઠની તુલના કરી એ પરથી આગમોની એક સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું અમૂલ્ય કાર્ય દેવદિગણિ ક્ષમાક્ષમણે વલ્લભીમાં ઈ. સ. ૪૫૩ માં પાર પાડ્યું ૨૭ એમાં માથુરી વાચનાને મુખ્ય વાચના તરીકે લઈ વાલભી (નાગાર્જુનીય) વાચનાનાં પાઠાતર નોંધવામાં આવ્યાં. ભારતભરના શ્વેતામ્બર જૈનો વલ્લભીમાં તૈયાર થયેલી આ સમીક્ષિત આવૃત્તિને અનુસરે છે. દેવદિગણિ નન્દિસૂત્રના કર્તા પશુ ગણાય છે. ૨૮ તેઓ કુમારગુપ્ત ૧ દાના રાજ્યકાલમાં થયા

મૈત્રક રાજ્યની સ્થાપના પહેલાં વલ્લભીમાં જૈન ધર્મની જેમ બૌદ્ધ ધર્મની પ્રવૃત્તિઓ વિકસી હતી

ચીની પ્રવાસી યુઅન શ્વાંગ નોંધે છે કે વલ્લભીપુરથી થોડે દૂર અચ્ચલે બંધાવેલો સંધારામ (વિહાર) છે, જ્યાં બોધિસત્ત્વ ગુણુમતિ અને સ્થિરમતિએ પોતાના વિહાર દરમ્યાન નિવાસ કરેલો ને લખ્ખપ્રતિષ્ઠ ગ્રંથ લખેલા ૨૯ ગુણુમતિ વસુઅંધુના અને સ્થિરમતિ અસંગના શિષ્ય હતા ને તેઓએ નાલ દા વિદ્યાપીઠમાં પશુ નામના મેળવી હતી તેઓ ચોથી સદીમાં અર્થાત્ ક્ષત્રપકાલ દરમ્યાન થયા. ૩૦ આચાર્ય સ્થિરમતિએ વલ્લભીમાં બપ્પપાદીય વિહાર નામે વિહાર બંધાવેલો. એ નામમાં “બપ્પપાદ”થી એમના ગુરુ અસંગ અભિપ્રેત હશે. ૩૧ અચ્ચલે બંધાવેલો વિહાર એનીય પહેલાંનો લાગે છે. આ અચ્ચલ પશ્ચિમ ભારતના હતા ને એમણે એક ખીજે મહાવિહાર અર્જંતામાં બંધાવ્યો હતો. ૩૨

આમ વિવિધ સાહિત્યિક ઉદ્દેશો વલ્લભી મૈત્રક રાજ્યની રાજધાની બની તે પહેલાંય એ નગરી તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવાનું દર્શાવે છે. પુરાવસ્તુકીય અવશેષો પશુ એની આ પ્રાચીનતાનું સમર્થન કરે છે.

શ્રી. વળેશંકર ગૌરીશંકરે એકત્ર કરેલા વલ્લભીના અવશેષોમાં ખીજ તથા પાંચમા સૈકાની મૃત્તિકા-મુદ્રાઓ મળી છે, જેમાં બૌદ્ધ ધર્મની પ્રસિદ્ધ હેતુગાથા

કેતરેલી છે. ૩૩ વલભીનાં ખંડેરોમાંથી મળેલી કેશિનિષૂદન કૃષ્ણની પ્રતિમા ચોથી સદીના અતની અને મહિપાસુરમર્દિનીની મૂર્તિ એનાથી સહેજ મોડા સમયની, અર્થાત્ પાચમી સદીના આરંભની છે. ૩૪ વલભીમાંથી મળેલા શર્વ બદ્ધારકના સિક્કા પણ લગભગ એ જ સમયના છે. ૩૫

૧૯૩૦ માં કાધર હેરાસે વળાના થોડાદમન તળાવ પાસે થોડું ખોદકામ કરાવેલું. એના છૂટક અવશેષ મુળધર્મના ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં સંગૃહીત થયેલા છે, પરંતુ એ અવશેષોના પ્રાપ્તિ-સ્તર તથા સમયાંકનની નોંધ પ્રકાશિત થઈ નથી. ૧૯૫૦ માં મુખ્યારાવે વલભીપુરની સ્થળતપાસ કરી ત્યારે ત્યાં લાલ ચક્રચક્રિત મૃતપાત્રોના અવશેષ મળેલા, ૩૬ જેનો સમય સામાન્યતઃ ૧ લી થી ૪ થી સદીનો આંકવામાં આવે છે. ૩૭ ૧૯૬૫ માં આ પ્રાચીન વસાહતની સ્થળ-તપાસ વધુ વિગતે કરવામાં આવી ત્યારે એમાં વસ્તીની સહુથી જૂની નિશાનીઓ ૧ લી-૨ શ સદીની જણાઈ. ૩૮ એમાં લાલ ચક્રચક્રિત મૃતપાત્રો ઉપરાંત રોમન એન્કેરા, અળખિયાં મૃતપાત્ર, અને ધૂસરાં મૃતપાત્રોના ખંડ પણ મળેલા. આમ ઉપલબ્ધ ઉલ્લેખો તથા અવશેષો પરથી વલભી મૈત્રક રાજ્યની રાજધાની થતાં પહેલાં ઓછામાં ઓછાં પાંચ શતક જેટલી પ્રાચીન હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રાચીન વલભીનાં ખંડેરોનું મોટા પાયે પર પદ્ધતિસર ઉત્ખનન થાય તો એની પહેલી વસાહતની પ્રાચીનતાનો ખરો ખ્યાલ આવે ને ઇસ્વી પૂર્વેના સમય-નિર્દેશોની વાસ્તવિકતા-અવાસ્તવિકતાની પ્રતીતિ થાય

ઐત્રક રાજ્યની રાજધાની

મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ સુધી સૌરાષ્ટ્રનું વડું મથક ગિરિનગર હતું, પરંતુ મૈત્રક કુલના સેનાપતિ બટાકે પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરી ત્યારે એણે રાજ-ધાની વલભીમાં રાખી આ ફેરફાર પાછળનું ચોક્કસ કારણ નોંધાયું નથી. બટાકેની પ્રશસ્તિ પરથી માલુમ પડે છે કે એને કાંઈ પ્રખળ પ્રતિપક્ષો સામનો કરવો પડેલો. ૩૯ એ પ્રતિપક્ષ ધણું કરીને ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો સૌરાષ્ટ્ર માટેનો ગોપ્તા હોવો જોઈએ, જેનું વડું મથક ગિરિનગર હતું. સ્કંદગુપ્તનું મૃત્યુ થતાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યની સત્તા શિથિલ બની લાગે છે, તેથી સૌરાષ્ટ્રના ગોપ્તાને મગધથી વધુ કુમક મળી નહિ હોય. છતાં સેનાપતિ બટાકે પોતાનું, પોતાના કુલનું કે પોતાના સહાયકોનું પ્રાપ્ત્ય પૂર્વે સૌરાષ્ટ્રમાં હોય તે કારણે કે એવા કાંઈ અન્ય રાજકીય કારણે પોતાના રાજ્યની સ્થાપના ગિરિનગરમાં કરવાનું ટાળી વલભીમાં કરી લાગે છે. ૪૦ અથવા ગિરિનગરનો પરિત્યાગ ત્યાંના સુદર્શન તળાવનો સેતુ (ખંધ) વારંવાર તૂટવાથી થતી હેરાનગતિને લીધે કરવામાં આવ્યો હોય. ૪૧

રાજધાની તરીકે વલ્લભીની પસંદગી એ ભાવનગરની ખાડી પરનું બંદર હોવાને લીધે થઈ હશે ૪૨ વલ્લભી જે જલમાર્ગે તથા સ્થળમાર્ગે જવાય તેવું દ્રોણમુખ હતું ને બ્યાં સમુદ્ર સુધી નૌકા મારફતે વ્યવહાર કરી શકાય, બ્યાંથી પર્વત બહુ દૂર ન હોય ને જે રમ્ય સપાટ પ્રદેશમાં આવેલું હોય તેવું સ્થળ હતું. ૪૩ આમ દ્વીપકલ્પના અંદરના ભાગમાં આવેલા ગિરિનગરને બદલે સમુદ્રતટ પાસે આવેલી વલ્લભીમાં રાજધાની રાખવાનું પગલું અનેક રીતે ઉચિત ગણાય

મૈત્રક રાજ્યની સત્તાનો તથા સમૃદ્ધિનો ઉત્તરોત્તર વિસ્તાર થતાં એની રાજધાની વલ્લભીની જાહેજલાલી વધતી ગઈ. મૈત્રક રાજ્યોનું શાસન સમસ્ત સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત કચ્છ, ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને પશ્ચિમ માળવા પર પ્રવર્ત્યું. વલ્લભીના રાજ્યો “મૈત્રક રાજ્યો” તરીકે નહિ, પણ “વલ્લભીપતિ” તરીકે ઓળખાતા એવું દક્ષિણ ગુજરાતના સમકાલીન ગુર્જરનૃપતિવંશનાં દાન-શાસનોમાં આવતા ઉલ્લેખો પરથી માલૂમ પડે છે. ૪૪ સૈધવ સામંત પુષ્પેશ્વરનું મુદ્રાંક વળા(વલ્લભીપુર)માંથી મળ્યું છે ૪૫ ક્ષત્રિયવંશના ગાડુલક વંશના રાજા. પણ મૈત્રકોના સામંત હતા ૪૬ મૈત્રક રાજ્યોની પ્રશસ્તિમાં તેઓના અનેક સામંતોના ઉલ્લેખ આવે છે, યુદ્ધ તથા ઉત્સવના પ્રસંગોએ વલ્લભીની રાજસભામાં એવા અનેક સામંત ઉપસ્થિત થતા હશે વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યોની રાજસભા, તેઓના રાજપ્રાસાદ, નગરીનો દુર્ગ, રાજ્યોએ તથા અન્ય સાધનસંપન્ન જનોએ બંધાવેલા ભવ્ય દેવાલય, કાઠુ જેવા નગરશેઠોની હવેલીઓ પ્રત્યાદિના નથી અવશેષ મોજૂદ રહ્યા કે નથી એનાં વિગતવાર વર્ણન મળતાં.

સમસામયિક દંડીએ “દશકુમારચરિત”માં એક ઉપકથાના પૂર્વાર્ધમાં ઘટનાસ્થાન તરીકે વલ્લભી નગરી પસંદ કરી છે ત્યાં એ નગરીનું વર્ણન આપ્યું નથી, પરંતુ એની અંદર નાવિકપતિ ગૃહ્યુપતના પડોશી વણિકની સાત માળની હવેલીનો ઉલ્લેખ આવે છે એ નોંધપાત્ર છે ૪૭ સોલંકી કાલ દરમ્યાન ૧૧ મી સદીમાં લાટ દેશના વાલ્લભ કાયસ્થ કવિ સોલંકે “ઉદયનુંદરીકથા”ના આરંભમાં પોતાના કુલના ઉત્પત્તિસ્થાન વલ્લભીને સકલ જીવનના જૂપણરૂપ, “વલ્લભી” એવો પ્રસિદ્ધ નામથી રમ્ય અને અને અસીમ ગુણ ધરાવનાર રાજધાની તરીકે નિરૂપી છે ૪૮

વિદ્યાધામ તરીકે

પ્રાચીન “બૃહત્કથા”ના આધારે રચાયેલા “કથાસરિત્સાગર”માંની ‘વિષ્ણુદત્ત અને સાત બ્રાહ્મણ-પુત્રો’ની કથામાં અંતવેદી(ગંગા દેવતા)ના

દ્વિજ વસુદત્તનો સોળ વર્ષનો પુત્ર વિષ્ણુદત્ત વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે વલ્લભીપુરી આવ્યાનો જે ઉલ્લેખ આવે છે^{૪૯} તે પરથી પ્રાગ્-મૈત્રક કાલમાં પણ વલ્લભીપુરી વિદ્યાધામની ખ્યાતિ ધરાવતી હોવાનું સૂચિત થાય છે. એ સમયમાં અવરજવરનાં સાધનોની મર્યાદા જોતાં એટલે દૂરથી બ્રાહ્મણનો પુત્ર વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે છેક વલ્લભી આવે એ નિર્દેશ વિદ્યાધામ તરીકે વલ્લભી ત્યારે કેટલું નામાંકિત હશે એ દર્શાવે છે. બૌદ્ધ આચાર્ય સ્થિરમતિ તથા ગુણમતિ તેમજ જૈન સૂરિ મલ્લવાદીની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓ પરથી વલ્લભીની એ મહત્તા યોથી-પાંચમી સદીમાં પણ ચાલુ રહી હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. ઋગ્વેદ-ભાષ્ય અને નિરુક્ત-ટીકાના કર્તા, ભર્તૃહુવના પુત્ર સ્કંદસ્વામી (ચદ્રગુપ્ત) વિક્રમાદિત્ય(લગભગ ઈ.સ. ૩૭૬-૪૨૪)ના ધર્માધ્યક્ષ હરિસ્વામીના ગુરુ અને વલ્લભીના વતની હતા^{૫૦} એ પરથી ગુપ્તકાલ દરમ્યાન વલ્લભીમાં વેદ-વેદાંતના શિક્ષણની સભાવના સૂચિત થાય છે.

મૈત્રકકાલનાં દાનશાસનોમાં વલ્લભીના જે બ્રાહ્મણ પ્રતિગ્રહીતાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે તેઓમાંના કેટલાક ત્યાંના ચાતુર્વિધ-સામાન્ય ને કેટલાક ત્યાંના ત્રૈવિધ-સામાન્ય હતા.^{૫૧} આ પરથી વલ્લભીમાં ચતુષ્પથી વિદ્યાઓ જાણુનારાઓની તથા ત્રયી વિદ્યાઓ જાણુનારાઓની પર્પત હોવાનું માલૂમ પડે છે

ગુહસેનના વ. સં. ૨૪૦(ઈ.સ. ૫૫૬)ના દાનશાસનમાં બૌદ્ધ વિહારને દાન દેવાના ઉદ્દેશોમાં સદ્ધર્મ(બૌદ્ધ ધર્મ)નાં પુસ્તકોના પ્રબંધનો ઉદ્દેશ પણ જણાવ્યો છે.^{૫૨} વલ્લભીમાં મગધના નાલંદા જેવું મોટું વિદ્યાપીઠ હતું, જેમાં ખેતરૂ વર્ષ ગાળીને વિદ્યાર્થીઓ બૌદ્ધ ન્યાય તથા દર્શનનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પામતા. જેમણે પ્રાચીન તેમજ નવીન પુસ્તકોનો બરાબર અભ્યાસ કર્યો હોય તેમને જ ત્યાંની વાદસભામાં પ્રવેશ મળતો. ત્યાં લિન્ન લિન્ન મતોનો વિવાદ કરીને જે પોતાના મતની ઐષ્ટતા પ્રતિપાદિત કરી શકતા તે ચારે દિશામાં ખ્યાતિ પામતા, તેમને ભૂમિનાં દાન પ્રાપ્ત થતાં, એ વિવાદસભામાં ઉચ્ચ ઐશ્વર્ય પામતા ને એમના ખ્યાત નામ એ વિદ્યાપીઠના ઉચ્ચ પ્રવેશદ્વાર પર લખાતાં એમનામાંના કેટલાક તો રાજસભામાં જઈ પોતાની મેધાવિતા પ્રદર્શિત કરી રાજ્યતંત્રના ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત કરતા.^{૫૩} ઇસિંગ વલ્લભી વિદ્યાપીઠને સુપ્રસિદ્ધ નાલંદા વિદ્યાપીઠની હરૌળમાં મૂકે છે ને એ બે વિદ્યાપીઠોને ચીનના વિખ્યાત વિદ્યાપીઠો સાથે સરખાવે છે.^{૫૪} વલ્લભીમાં અનેક બૌદ્ધ વિહાર હતા. ત્યાં અર્હત અચલ તથા આચાર્ય સ્થિરમતિ અને ગુણમતિ ઉપરાંત આચાર્ય શુદ્ધદાસ તથા વિમલગુપ્ત વત્સા હોવાના ઉલ્લેખ મળે છે,^{૫૫} પરંતુ ત્યાં એવા બીજા અનેક આચાર્ય થયા હશે.

કવિ હાદિએ “રાવણુવધ” નામે મહાકાવ્ય મૈત્રક વંશના રાજા ધરસેનના સમયમાં વલ્લભીમાં રચેલું” ને એમાં કથાવસ્તુના નિરૂપણની અંદર શબ્દશાસ્ત્ર તથા કાવ્યશાસ્ત્રને લગતાં ઉદાહરણ વણી લઈ દ્વિસંધાન કાવ્યનો અવનવો પ્રકાર પ્રયોજ્યો. ૫૬ “હાદિકાવ્ય” તરીકે ખ્યાતિ પામેલા આ મહાકાવ્ય પર જયમ ગદ્ય તથા મલ્લિનાથ જેવા અનેક વિદ્વાનોએ ટીકા લખી છે. ૫૭

જૈન આગમ-ત્રયેની વાચનાતું કેન્દ્ર બનેલા વલ્લભીપુરમાં જિનલક્ષ્મણશિ-
ક્ષમાશ્રમણે આવશ્યકસૂત્રની નિયુક્તિ પર “વિશેષાવશ્યક લાખ્ય” લખ્યું, જે
જૈન પ્રવચન-સાહિત્યમાં મુકુટમણિ સમાન ગણાય છે. ૫૮

મૈત્રક રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં આપેલી રાજ-પ્રશસ્તિઓની રચના
રાજધાનીમાં વસતા રાજકવિઓએ કરી ગણાય; એમાં સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉચ્ચ
ગદ્ય-શૈલીતું કાવ્યતત્ત્વ રહેલું છે. ૫૯

ધર્મ-રથાન તરીકે

વલ્લભીના મૈત્રક રાજાઓના ઉપલબ્ધ દાનશાસનોમાં વલ્લભીનાં દેવાલયોના
ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ ત્યાંના અનેક બ્રાહ્મણોના ઉલ્લેખ મળે છે. ૬૦ આ બ્રાહ્મણ
ભરદ્વાજ, ઔદરેયશિ, ગાર્ગ્ય અને કૌશિક ગોત્રના હતા; તેઓમાના કેટલાક
સામવેદના જ્ઞાણનો સ્વાધ્યાય કરતા, તો કેટલાક યજુર્વેદી અને અપ્સર્યુ હતા.
એમાના કેટલાક તો આનર્તપુર-આનર્દપુર (વડનગર), પુષ્પસાગપુર (સામેર).
અને ગોમૂત્રિકા (ગામટા) જેવા વતન તથા વલ્લભીમાં આવી વસ્યા હતા. એમને
અપાતા ભુમિદાનનો ઉદ્દેશ તેઓ પચમહાધર્મની ક્રિયાઓ સરળતાથી કરી શકે-
એ હતો.

મૈત્રક કુલના ધણીખરા રાજાઓ ‘પરમ મોહેશ્વર’ હતા. તેઓની રાજમુદ્રાતું
લાજન શિવના વાહન નંદીતું હતું તેઓના શાસનકાલમાં વલ્લભીમાં અનેક
લગ્ન શિવાલય બંધાયા હશે, પરંતુ હાલ એ મોજૂદ રહ્યા નથી તેમજ એના
સાહિત્યિક ઉલ્લેખ પણ ઉપલબ્ધ નથી, છતાં એનાં ખડેરામાંથી મળેલા કેટલાંક
શિવલિંગ ત્યાંના પ્રાચીન શિવાલયોની પ્રતીતિ કરાવે છે. એમાં હાલ સિદ્ધેશ્વર
નામે ઓળખાતા મહાદેવના લિંગનો ઉપલેા રુદ્રભાગ ૧૯ મીટર જેટલો લાંબો છે
ને એનો ધેરાવો ૨૬ મીટર જેટલો છે. એની સાથે મળેલી નદીની પ્રતિમા પણ
લગભગ ૨૪ x ૧૨ મીટરના કદની છે. ૬૧ આ ઉપરાંત રત્નેશ્વર, શુદ્ધેશ્વર, વૈજનાથ,
પ્રગટનાથ, બીડલજન વગેરે મહાદેવને નામે ઓળખાતા લિંગ પણ ત્યાંના જૂનાં
ખડેરામાં મળ્યાં હોઈ અન્ય મૈત્રકકાલીન શિવાલયોની આંખી કરાવે છે.

‘પરમ ભાગવન’ ક્રુવસેન ૧ જ્ઞાના સમયમાં વલ્લીમાં દૈવ્યુત સંપ્રદાયને તથા ‘પરમ આદિત્ય-લક્ષ્મી’ ધરપદ્મના સમયમાં મૂર્ત્ય-ભાગિના સંપ્રદાયને સવિશેષ ગ્રેત્સાહન મળ્યું હતું. વલ્લીમાં શિવ ઉપરાંત શક્તિ, વિન્દુ, સૂર્ય સ્ત્યાદિ અન્ય દેવતાઓનાં પણ દેવાલય અંધારાં હશે. વલ્લીમાં અંદેરામાંથી મળેલી કેશિનિપૂર્ન કૃષ્ણની તથા મહિષાસુરમર્દિની દેવીની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ આ અટકળને સંગીત સમર્થન આપે છે.^{૬૨} ભટ્ટેએ વલ્લીમાં રામચરિતને વિશે રચેલું “રાવણવધ” મહાકાવ્ય ત્યાં વિખ્યાતા રામાવતારની પણ ઉપાસના મુચ્ચે છે.

વલ્લીપુર બૌદ્ધધર્મનું એક મોટું કેન્દ્ર હતું. ગૈરકાલ દરમ્યાન ત્યાં અનેક બૌદ્ધ વિદાર અંધારા હતા ગૈરક રાજાઓનાં જ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં એમાંના ૧૧ વિદારોનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે.^{૬૩} આ વિદારોનાં બે મંદિર હતાં : એક શિશુઓના વિદારોનું અને બીજું શિશુણીઓના વિદારોનું. શિશુઓના વિદારોનું મંદિર દુર્ગાવિદારની આસપાસ રચાયું હતું ને શિશુણીઓના વિદારોનું મંદિર યક્ષગરવિદારની આસપાસ. દુર્ગાવિદાર ગૈરક રાજા ક્રુવસેન ૧ જ્ઞાની શાગિનેથી પરમ-ઉપાસિત દુર્ગાએ અંધારો હતો આચાર્ય દિધરમનએ અંધારેલા પ્રાચીન અપ્પપાદીય વિદારનો સમાવેશ પણ દુર્ગાવિદારમંદિરમાં થયેલો. આ વિદારમંદિરમાં એ ઉપરાંત આચાર્ય શુદ્ધાસે તથા આચાર્ય વિનયગુરને અંધારેલા વિદારોનો, વાણિજ્ય કલ્પ માંડિલે અંધારેલ વિદારનો, ગોહરે અંધારેલા વિદારનો અને ભાર્ગવિદારનો તથા એની આગુત્યાં મિત્રાએ અંધારેલા આભ્યંતરિકા-વિદારનો પણ સમાવેશ થતો.^{૬૪} એવી રીતે યક્ષગરવિદારમંદિરમાં યક્ષગર-વિદાર ઉપરાંત પૂર્ણભદ્રાએ અંધારેલા વિદારનો તથા પ્રાયઃ વાણિજ્ય અગ્રિતે અંધારેલા વિદારનો પણ સમાવેશ થતો.^{૬૫} શ્રીલાલિત ધર્માદિયે પોતાના મંદિરની આગુત્યાં એક સુંદર વિદાર અંધારો હતો ને એમાં શિશુઓનું કલાકૌશલ કાલેષ્યું હતું.^{૬૬} કુચન શ્વજિ એના સમયમાં વલ્લી રાજ્યમાં એએક અને ચૌરાપૂરમાં ધગએક બૌદ્ધ વિદાર હોવાનું જણાયું છે,^{૬૭} તેઓમાંના એકમાં એકા ૧૨—પ્રાયઃ એનાથી વધુ—વિદાર વલ્લીનાં હોવાનું માલૂમ પડે છે. આ વિદારોમાં કેટલાક શિશુઓ કાલમ માટે રહેતા, તો કેટલાક બહારથી આવી કાલમચલાકે વસતા.^{૬૮} કેટલાક વિદારોમાં ભગવાન (ગૌતમ) શુદ્ધની તો કેટલાક વિદારોમાં હેલ્લા સાતેય શુદ્ધોની નિયમિત પૂજા થતી.^{૬૯} ગૈરક વંશના ઘણા રાજાઓ આ બૌદ્ધ વિદારોને ભૂમિદાન દેતા, જેમાંથી ત્યાંના આશ્રમનાર તથા અવ્યાગત શિશુઓનાં જોગવન, વચ્ચે, ઔપચ વગેરે માટે તેમજ મૂર્તિ કે મૂર્તિઓની પૂજા માટે તથા

ગીતવાદ્યનૃત્ય માટે જોગવાઈ થતી. ૭૦ ગુહસેને છેલ્લા સ્થાત દાનશાસનમાં પોતાને 'પરમ ઉપાસક' કહી છે

વલ્લભીપુર પ્રાગ્-મૈત્રક કાલથી જૈન ધર્મનું મોટું કેન્દ્ર હતું. મૈત્રક રાજોજ્ઞાનાં દાનશાસનોમાં ત્યાંનાં જૈન ચૈત્યોનો ઉલ્લેખ આવતો નથી, પરંતુ જૈન સાહિત્યમાં એને લગતા કેટલાક ઉલ્લેખ મળે છે. "વિશેષાવશ્યકભાષ્ય"ની રચના કે પ્રતિના સદર્ભમાં વલ્લભીપુરના શાંતિનાથ-દેરાસરનો નિર્દેશ આવે છે. ૭૧ વલ્લભીના રાજા 'શિલાદિત્ય'ને ધનેશ્વરસૂરિએ જૈન ધર્મનો મોઢા દીધો ને એ રાજાના આગ્રહથી એ સૂરિએ "શત્રુજય-માહાત્મ્ય" રચ્યું એવી એમાં આવેલી અનુશ્રુતિ પાછળથી ઉપજાવી કાઢેલી લાગે છે, ૭૨ પરંતુ વલ્લભીનો નાશ થવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે ત્યાંની અમુક જૈન પ્રતિમાઓનું સ્થળાંતર થવાની જે અનુશ્રુતિ અમલમાં આવી છે તે વાસ્તવિક લાગે છે ૭૩ એ સમયે જૈન સંઘના ચિંતામય વર્ધમાનસૂરિ હતા. એમને વલ્લભીપુરનો ભંગ થવાની આગાહી થતાં એમની પ્રેરણાથી ત્યાંના જૈન સંઘે ૧૮ હજાર શકટોમાં સ્થળાંતર કરી મોઢેરામાં વાસ કર્યો. ૭૪ ચંદ્રપ્રભ સ્વામીની પ્રતિમા, અંબા અને ક્ષેત્રપાલની પ્રતિમાઓ સાથે, દેવપત્તન-શિવપત્તન (પ્રભાસ પાટણ) ગઈ હાલ પ્રભાસમાં ચંદ્રપ્રભ સ્વામીનું દેરાસર છે ને એમાંની મૂર્તિ વલ્લભીથી આવેલી અને ન દિવધને કરાવેલી એવો જોના પર લેખ કોતરેલો છે. ૭૫ વર્ધમાન મહાવીરની પ્રતિમા શ્રીમાલપુર ગઈ. શ્રીમાલ(ભીનમાલ)માં જૈન દેરાસરો છે આદિદેવ-ઋષભદેવની પ્રતિમા કાશહદ ગઈ. પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા વલ્લભીથી હારીજ ગઈ વલ્લભીનાથની પ્રતિમા શત્રુજય પહોંચી. વલ્લભીનાથ એ વલ્લભીના નગરપાલક યક્ષ હશે ૭૬

વેપારવલ્લુજના મથક તરીકે

સમુદ્રતટ પર આવેલું વલ્લભીપુર વેપારવલ્લુજના મથક તરીકે પ્રાગ્-મૈત્રક કાલથી જાણીતું હતું. "બૃહત્કથા" પરથી રચાયેલ "બૃહત્કથામંજરી" તથા "કથાસરિત્સાગર"માં વલ્લભીનો આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં જન્મત-વાહનની કથામાં વલ્લભી નગરીના વણિક સાર્થવાહ મહાધનની પુત્ર વસુદત મોટો થતાં વેપાર કરી દ્રવ્યોપાર્જન કરવા દ્વીપાંતર (દિશાવર) ગયાનો વૃતાંત આવે છે, ૭૭ ને ક્રીતિસેનાની કથામાં પાટલિપુત્ર(પટના)ના અગ્રણી વણિક ધનપાલિતની પુત્રી ક્રીતિસેનાનો પતિ દેવસેન વેપાર કરી દ્રવ્યોપાર્જન કરવા વલ્લભીપુરી આવ્યો ગયેલો ત્યારે સાસુના ત્રાસથી ક ટાળેલી ક્રીતિસેના આટલે દૂર સુધીનો વિકટ પ્રવાસ ખેડી પતિ પાસે વલ્લભી જવા નીકળી હોવાનો વૃતાંત આપ્યો છે. ૭૮ આ

ઉલ્લેખો પરથી વલ્લભીના વણિક દેશાવરમાં અને મગધ જેવા દેશાવરના વણિક વલ્લભીમાં વેપારવણુજ કરી દ્રવ્ય કમાતા હોવાનું સૂચિત થાય છે. ૭૬

કવિ દીના “દશકુમારચરિત”માં આવતી ‘નિમ્મવતીની કથા’માં વલ્લભી નગરીના ગૃહગુપ્ત નામે નાવિકપતિનો ઉલ્લેખ આવે છે, જેમાં એને કુબેર જેવા સંપત્તિમાન કહેવામાં આવ્યો છે. વળી એમાં એના પડોશી વણિકનોય નિર્દેશ આવે છે, જેને કુલીનતા, સંપત્તિ, અને રાજની સાથેના નિકટ સ્પર્ધને લઈને સર્વ પૌરો(નાગરિકો)માં શ્રેષ્ઠ કહેલો છે આ સમસામયિક ઉલ્લેખો પરથી મૈત્રક કાલમાં વલ્લભીમાં આવા અતિધનિક વણિકો વસતા હોવાનું તથા એમાં નાવિકપતિનો પણ સમાવેશ થતો હોવાનું સૂચિત થાય છે એ સમયે વલ્લભી સમુદ્રતટ પર હોવાનું પણ એ પરથી પ્રતિપાદિત થાય છે

ચીની પ્રવાસી યુઅન સ્વાંગે વલ્લભીની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લઈ નોંધેલો અહેવાલ કથાસાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થતી વલ્લભીની આ પ્રતિષ્ઠાને સળળ સમર્થન આપે છે. એ નોંધે છે. “વલ્લભીમાં વસ્તી ધણી ધીમ છે; રહેઠાણો સમૃદ્ધ છે. કરોડપતિઓનાં સોએક ઘર છે. દૂરના પ્રદેશોમાં થતી વિરલ અને કિંમતી ચીજો અહીં વિપુલ પ્રમાણમાં સંગૃહીત થાય છે” ૮૦ આ નોંધ પરથી વલ્લભી વેપારવણુજનું તથા સમૃદ્ધિનું મોટું કેદ્ર હોવાની પ્રતીતિ થાય છે.

મારવાઠના રંક કાફૂને કોઈએ મળકમાં વલ્લભીનું નામ દીધું ને એ વલ્લભી જઈ વર્યો, ત્યાં ભાગ્યવશાત્ એ સિદ્ધિઓ વડે અઢળક ધન કમાયો; એની પુત્રી પાસે સોનાની રત્ન-જડિત કાસકી હતી તેવી રાજની કુંવરી પાસેય નહોતી પ્રખ્યાત ૮૧ આપેલી વલ્લભી-લગની આ કથાનો મુખ્ય અંશ ઐતિહાસિક કે વાસ્તવિક હોવા સંભવ છે. આ પરથી પણ વલ્લભી એક મૈત્રક કાલના અત મુધી સારી જાહોજલાલી ધરાવતી હોવાનું ફલિત થાય છે કસ્ટ અને અગ્નિત જેવા વણિકોએ વલ્લભીમાં વિહાર બધાવેલા એ હકીકત ત્યાંના વણિકોની સાધન-સંપત્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે

વલ્લભીનો નાશ

મૈત્રકોની રાજધાની તરીકે વલ્લભીએ ત્રણસોથી વધુ વર્ષ જાહોજલાલી ભોગવી. સેનાપતિ ભટાર્કે ત્યાં ઈ સ. ૪૭૦ ના અરસામાં રાજધાની સ્થાપેલી, પછી મૈત્રક વંશમાં એકદરે ૧૯ રાજ થયા. એમનામાંના છેલ્લા રાજ શીલાદિત્ય ૭ માંના સબધમાં મૈત્રક રાજ્યનો અત આવ્યો લાગે છે. જૈન પ્રખ્યાતમાં આપેલી અનુશ્રુતિ અનુસાર રાજના જુલમી વર્તનથી ત્રાસેલા કાફૂ શેઠે મ્હેન્દ્રમંદલ

જઈ ત્યાંના રાજાને વલ્લભી પર દરિયાઈ હુમલો કરવા પ્રેરણા આપી ને એ રક્ષેન્દ્રપતિની સેનાએ રાજાને યુદ્ધમાં હણીને વલ્લભીનો નાશ કર્યો.^{૮૩} આ ઘટના વિ. સં. ૮૪૫(ઈ. સ ૭૮૮)માં બની.^{૮૪} અલ-ખીરનીના જણાવ્યા મુજબ આ રક્ષેન્દ્રપતિ તે સિંધનો અરબ સૂબો હતો ^{૮૫}

વલ્લભીના અવદશા

આમ આ અરબ હુમલો વલ્લભીને ધણો વિઘાતક નીવડ્યો. હુમલો થવાની આગાહી થતાં ત્યાંની ધણી વરતી સ્થળાંતર કરી ગઈ લાગે છે ને એ હુમલાએ વલ્લભીમાં ભારે હેનારત કરી લાગે છે વલ્લભીનો નાશ કરી અરબો તો પાછા ચાલ્યા ગયા,^{૮૬} પરંતુ વલ્લભીના મૂળ મૈત્રક વંશનોય હવે અંત આવી જતાં એ નગરીનો સમુદ્ધાર થયો નહિ વલ્લભીના રાજકુલના ભાયાતો હવે વળા(વલ્લભી) અને આસપાસના સ્થાનોમાં શાસન કરવા લાગ્યા, તેઓ “વાળા” તરીકે ઓળખાયા ^{૮૮} એક બીજી શાખા તળાળ-મહુવા પ્રદેશમાં સત્તારૂઠ થઈ. વલ્લભી-વલ્લહી-વળા પરથી વલ્લભી અને એની દક્ષિણનો પ્રદેશ પછી “વાળાક” (વાલાક) નામે ઓળખાયો. ^{૮૮} આગળ જતાં વળા પ્રદેશ ગોહિલોએ જીતી લીધો.

ન્યા અગાઉ છેક આનંદપુર (વડનગર) જેવાં દૂરનાં સ્થાનોના બ્રાહ્મણો વતન તજી વસવા આવતા હતા તે વલ્લભીના બ્રાહ્મણો હવે વલ્લભીથી સ્થળાંતર કરવા લાગ્યા દા ત વલ્લભીના બ્રાહ્મણ બાનુને રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કેકરાજ સુવર્ણવર્ષ તરફથી વડપદક(વડોદરા)નું દાન મળતા એ વલ્લભી તજી ગયો (ઈ સ ૮૧૨);^{૮૯} વલ્લભીનીવાસી બ્રાહ્મણ સોમ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા પ્રભૂતવર્ષ ગોવિંદરાજ પાસેથી શેત્રુંજી નદીના પ્રદેશમાં ભૂમિદાન મેળવી વહેલોમોડો એ પ્રદેશમાં વસવા લાગ્યો હશે (ઈ સ ૮૧૮-૧૯),^{૯૦} વાલલ કાયસ્થ વંશના ભોગિકે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યમાં ધર્માધિકરણિકનો અધિકાર સંભાળ્યો (ઈ સ ૮૭૧)^{૯૧}. આમ અનુ-મૈત્રક કાલ દરમ્યાન વલ્લભીની કેટલીક વ્યક્તિઓ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનો આશ્રય લેતી, વલ્લભીના રાજકુલના લોકો હવે “વાળા” તરીકે ઓળખાયા લાગે છે વલ્લભીના કાયસ્થો “વાલલ કાયસ્થ” કહેવાતા ^{૯૨} મૂળ વળાના વતની પણ પછી કારણવશાત્ વળાથી ધંધુકા જઈ વસેલા વાલલ બ્રાહ્મણોની ^{૯૩} જ્ઞાતિનું નામ પણ “વલ્લભી” પરથી વ્યુત્પન્ન થયું લાગે છે.

વલ્લભીનાં ખડેર

અરબ હુમલાનો ભોગ બનેલ વલ્લભીનો ધણો ભાગ નાશ પામ્યો હશે, પરંતુ અરબો ચાલ્યા જતાં ત્યાં કેટલાક લોક પાછા વળ્યા હશે ^{૯૪} ને નગરીના

કેટલાક ભાગમાં વસ્તી થઈ હશે, ન્યારે એના બાકીના ભાગ ખંડેર હાલતમાં વેરાન રહ્યા હશે. સોલકી કાલ દરમ્યાન ત્યાં જૂનાં ખંડેર નજરે પડતાં હતાં એવું ઈ. સ. ૧૦૩૦ ના અરસામાં અલ-ખીઝનીએ નોંધ્યું છે. ૯૫ આચાર્ય હેમચંદ્ર સાથે સૌરાષ્ટ્રની યાત્રાએ નીકળેલો રાજા કુમારપાલ વલ્લભી ગયેલો ને ત્યાં એણે અપભ્રંશ તથા પાશ્વનાથના પિંચ સ્થાપી પ્રાસાદ કરાવેલા ૯૬ એ ઉલ્લેખ પરથી સોલકી કાલમાં ત્યાં ઠીક ઠીક વસ્તી હોવાનું ક્ષિત થાય છે.

ગૌત્રક રાજ્યના અંત પછી ત્યાં વાળાઓએ રાજ્ય કરેલું. ઈ. સ. ૧૨૬૦ ના અરસામાં વળા ગોહિલ રાજા રાણોજીએ જીતી લીધું. ૯૬ અંત ગુજરાતમાં મુસ્લિમ હકૂમત સ્થપાતાં વળામાં દિલ્લી સલ્તનતની, પછી ગુજરાતની સલ્તનતની ને છેવટે સુધલ બાદશાહોની હકૂમત પ્રવર્તી ૯૭ ઔરંગઝેબના મૃત્યુ (ઈ. સ. ૧૭૦૭) બાદ સિંહોરના ગોહિલ રાજા ભાવસિંહજીએ વળા જીતી લીધું ને ત્યાં પોતાના બીજા પુત્ર વીસોજીની ગાદી સ્થાપી ૯૮ વીસોજી અને એના વંશજોએ પોતાના સંસ્થાનનો વિસ્તાર કર્યો. ૯૯ બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન વળા સંસ્થાન ત્રીજા દરબજાનું સંસ્થાન હતું ને એમાં ૪૦ ગામોનો સમાવેશ થતો હતો. ૧૦૦ ૧૯૪૫માં “વળા”ને બદલે “વલ્લભીપુર” (“વલ્લભીપુર”) નામ પ્રયોજાયું ૧૦૧ આઝાદી મળતાં વલ્લભીપુર પહેલાં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના ગોહિલવાડ જિલ્લાના અને પછી ગુજરાત રાજ્યના ભાવનગર જિલ્લાના વલ્લભીપુર મહાલનું વડું મથક બન્યું. ૧૯૬૧ની વસ્તીગણતરીમાં ત્યાંની વસ્તી ૬,૯૦૮ માણસોની હોવાનું નોંધાયું છે. ૧૦૨

અર્વાચીન કાલમાં વલ્લભીનાં ખંડેરોનું વર્ણન ફ્રાન્સે “રાસમાળા” (૧૮૫૬)માં કરેલું છે ૧૦૩ એમાં વળા શહેરની પશ્ચિમે તથા ઉત્તરે પિલ્લડીનું વિશાળ જંગલ હોવાનું, એની આસપાસ સર્વત્ર ખંડેરો હોવાનું, એમાં ચારે બાજુ ત્રણ કૂટ પહોળી દીવાલોના અવશેષ દેખાતા હોવાનું, વલ્લભીની ચારે બાજુ ત્રણ ચાર માઈલ સુધી એવી ઈંટરી દીવાલો મળતી હોવાનું, એની ઈંટો ૧૬”x૧૦”x૩” કદની હોવાનું અને ચોમાસામાં થેલો નદીમાં પૂર આવતા ને પછી નદીમાં પ્રવાહ બદલાતાં વલ્લભીનાં ખંડેર પ્રગટ થતાં જતા હોવાનું નોંધ્યું છે નષ્ટ વલ્લભીપુરની ઉત્તરે “બોડાદમન” નામે એક વિશાળ કુડ અને નૈર્ઋત્યમાં “રતન તળાવ”નું સ્થાન હોવાનું પણ નોંધાયું છે. વલ્લભીનાં ખંડેરોમાંથી મળેલાં મોટાં શિવલિંગો તથા નંદીની મૂર્તિઓ વિશે પણ નોંધ લીધી છે વળા વળાની દક્ષિણે આવેલા ચમારડી ગામ પાસેના ખરાબાને અગાઉ સમુદ્રના

પાણીની ઊભો વાગતી હતી એવી અનુશ્રુતિ આપીને ત્યાંની ખખોલોથી એને સમર્થન મળતું હોવાનું પણ નોંધવામાં આવ્યું છે. ૧૦૪

બોમ્બે ગેઝેટિયરના ગ્રંથ ૮. કઠિયાવાડ(૧૮૮૪)માં વળામાં સ્થાપત્યકીય અવશેષ જૂજ હોવાનું, ખડેરોમાંથી હંમેશાં ઈંટો ખોદાતી હોવાનું, જૂના સિંકા, તામ્રપત્રો, માટીની મુદ્રાઓ, મણકાઓ અને નાની ધરગથ્થુ પ્રતિમાઓ મળતી હોવાનું, પથ્થરના થોડા નંદી અને એક બે મોટા લિંગ મળ્યાં હોવાનું, પણ પથ્થરનાં કોઈ મોટાં કે લઘુ મકાનોની નિશાનીઓ ન હોવાનું નોંધવામાં આવ્યું છે. ૧૦૫

એ પછી ૧૮૯૬ માં બોમ્બે ગેઝેટિયરના ગ્રંથ ૧ માં ગુજરાતનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે એમાં વલ્લભીનાં ખડેરોમાંથી ૭ મી સદીની સૃતિકા-મુદ્રાઓ, માટીનો નાનો ઘડો, અકીક અને સ્ફટિકનાં નગ, કાળા પથ્થરના કંડારેલી અર્ધા રૂપિયાના કદની વૃષભ-આકૃતિ, ૨ જી અને ૫ મી સદીની મુદ્રાઓ, અને પુષ્પેશ્વરી રાજમુદ્રા જેવા અવશેષો શ્રી. વજ્રેશંકર ગૌરીશંકરે ભેગા કર્યાની નોંધ પ્રગટ થઈ ૧૦૬ ત્યાં ખમારતોની મોટી ઈંટો નીકળતી હોવાનું તથા ૧૮૭૨ ની સ્થળતપાસમાં ત્યાં થોડાં લિંગ અને પૂરા કદની નંદીની પાપણ્ય-પ્રતિમા મળી હોવાનું તેમજ ઈંટો શોધતો તામ્રપત્રો, તામ્રપાત્રો વગેરે પ્રાપ્ત થયા હોવાનું પણ જણાવાયું.

૧૯૧૪-૧૫ માં વળામાંથી એક ધાતુપ્રતિમા મળેલી, જેને ડૉ. રા. લાહરકરે છુદ્દની ધારેલી. ૧૦૭ મુંબઈના ગ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાંની આવી બીજી ચાર ધાતુપ્રતિમાઓ પણ વળામાંથી મળેલી છે. ૧૦૮ ૧૯૩૦ માં કાધર હેરાસે વળાના ઘોડાદમન કુંડ પાસે થોડું ખોદકામ કરાવેલું ત્યારે એમાંથી માટીનાં વાસણ, માટીના મુદ્રાંક, નંગો, મણકાઓ, બંગડીઓ, પ્રતિમાઓ ઇત્યાદિ વિવિધ અવશેષ નીકળેલા તે મુંબઈના ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં રાખેલા છે. વલ્લભીપુરના સ્થાનિક મ્યુઝિયમમાં પણ તામ્રપત્રો, શિલાલેખો, પ્રતિમાઓ, મુદ્રાંકો, નળિયા ઇત્યાદિ અવશેષ એકત્ર કરેલા છે

૧૯૫૦ માં મુખ્યારાવે વલ્લભીપુરમાં સ્થળતપાસ કરીને લાલ ચક્રચક્રિત વાસણોના અવશેષ હોવાનું નોંધેલું. ૧૦૯ ૧૯૬૩ માં સાંકળિયા, નાણાવડી અને અનસારી સાથે ૨ ના મહેતાએ ત્યાં વધુ સ્થળતપાસ કરી એનો વિગતવાર અહેવાલ પ્રકાશિત કર્યો છે. ૧૧૦ એમાં એમણે મળેલા અવશેષોની પ્રાપ્તિ પરથી પ્રાચીન વલ્લભીનો વિસ્તાર ત્રણ કિ. મી લાખો અને અર્ધો કિ. મી પહોળો હોવાનું અનુમાન તારવ્યું છે આ સ્થળતપાસ દરમ્યાન અહીં મૃતપાત્રોના અનેક પ્રકાર મળ્યા છે, જેમકે રોમન ઓફેરા, અમરખિયાં વાસણ, લાલ ચક્રચક્રિત વાસણ, રાખોડિયાં

વાસણ, લાલ-અને-કાળાં વાસણ અને સાદાં તથા રંગીન લાલ વાસણ. અહીં અ. ઉપરાંત શ ખના ટુકડાઓ, શ ખની ખંગડીઓ, પથ્થરનાં ઓળરો અને નિસાતરાઓ વગેરે અવશેષ પણ મળેલા. ૩૭ ૫૪૨૨-૫૪૬-૨૫ સે. મી. કદની ઈંટો ઠેકઠેકાણે મળ્યા કરે છે. આમ આ પ્રાચીન નગરીમા માટીનાં વાસણ, ઈંટો, શ ખની ચીળો, પથ્થર-કામ, ધાતુકામ, શિષ્ય ઇત્યાદિ અનેક હુન્નરકલાઓ વિકસી હોવાની નિશાનીઓ મળે છે. પાધડી-પને બ ધાયેલી આ નગરી વાસ્તુશાસ્ત્રની પરિભાષામાં દંડ પ્રકારનું નગર-આયોજન ધરાવતી, યુગ્મન સ્વાંગે જણાવેલી ૬,૦૦૦ લિફ્ટુઓની સંખ્યા વલ્લભી નગરીના સંધારામોને લગતી ગણ્યામ કે સમસ્ત વલ્લભી રાજ્યના સંધારામોને લગતી, એ એક પ્રશ્ન છે પ્રાચીન વલ્લભીમાં ૨૦ થી ૨૫ હજાર માણસોની વસ્તી હશે એવું ૨. ના મહેતા ધારે છે. ૧૧૧ સ્થળતપાસમાં થયેલા અવશેષો પરથી વલ્લભીનો વિસ્તાર ઓછામાં ઓછો આટલો તો હતો જ એટલું નિશ્ચિત કહી શકાય. યુગ્મન સ્વાંગ વલ્લભીનો ધેરાવો ૩૦ લી (૮ કિ મી.) હોવાનું જણાવે છે. ૧૧૨

ખંડેરોનો ખહોળો વિસ્તાર ધરાવતી આ પ્રાચીન નગરીના સ્થાનમાં મોટા પાયા પર વ્યવસ્થિત ઉત્ખનન કરવામાં આવશે ત્યારે એના નગર-આયોજન, એનાં મકાનો તથા એના હુન્નરઉદ્યોગો વગેરે વિશે વિશેષ માહિતી સાંપડશે.

પાદ્ધીયો

૧. ડા. ત. ઐત્રક રાજ્યોનાં દાનરાસનોમાં, મદ્ધિકાવ્યમાં, દશકુમારચરિતમાં, આર્યમજ્જુશ્રીમૂલકલ્પમાં, સદયસુન્દરીકથામાં, વૃહત્કથામજ્જરીમાં, કથાસરિત્સાગરમાં, પ્રભાવકચરિતમાં, પ્રવન્ધચિન્તામણિમાં અને પ્રવન્ધકોગમાં.

૨. ડા. ત. પ્રવન્ધચિન્તામણિમાં

૩ ડા ત. દર્શનસાર, ભાવસંગ્રહ, પ્રવન્ધચિન્તામણિ, વિવિધતીર્થકલ્પ, પુરાતન-પ્રવન્ધસંગ્રહ અને પ્રમાલ્લખના.

૪. *Bombay Gazetteer*, Vol. VIII, pp. 670 ff; "કાઠિયાવાડ સર્વેસ ગ્રહ", પૃ. ૭૭ થી

૫. ખરી રીતે "વલ્લભી" શબ્દને "વલ્લભ" શબ્દ સાથે કઈ સબધ નથી વળી "વલ્લભ"નું સ્ત્રીલિંગ ૩૫ તો "વલ્લભા" થાય છે, "વલ્લભી" નહિ

૬. R. N Mehta, 'Valabhai of Mastrakas', *J O. I.*, Vol. XIII, p 241, Fig 1

૭. ડા ત પ્રાકારાણા સમુચ્છાયાન્ વલ્લભીર્વા તથાવિવા ।

૦ ન સહુતાનિ કુર્વાત ન તુચ્છાનિ ગિરાંસિ ચ ॥

કૌટિલ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, ૨, ૨૪, ૩૨

તાં કસ્યાચિદ્ ભવનવલભૌ સુપ્તપારાવતાયા
નીત્વા રાત્રિ ચિરવિલસનાત્તિન્નવિશુત્કલ્પઃ ॥

મેઘદૂત, ૪૧

સૌધાન્યત્યર્થતાપાદ્ વલભિપરિચયદ્વેષિપારાવતાનિ ।

માલવિકાગ્નિમિત્ર, ૨, ૧૨

ધૂપૈર્જાલવિનિસૃતૈર્વલભય. સંદિગ્ધપારાવતાઃ ।

વિક્રમોર્વશ્ચીય, ૩, ૨

દૃષ્ટ્વા દૃષ્ટ્વા ભવનવલભૌતુલ્લુવાતાયનસ્યા ।

માલતીમાઘવ, ૧, ૧૫

યસ્યામસેવન્ત નમદ્વલીકા. સમં વધૂર્ભિર્વલભીર્યુવાનઃ ॥

શિશુપાલવધ, ૩, ૫૩

સા વાનરેન્દ્રવલરુદ્ધવિહારકોષ્ઠ-

શ્રીદ્વારગોપુરસદોવલભીવિટહ્વા ।

ભાગવતપુરાણ, ૧, ૧૦, ૧૭

વાસ્તોષ્પર્તાના ચ ગૃહૈર્વલભીભિશ્ચ નિર્મિતમ્ ।

ભાગવત પુરાણ, ૧૦, ૫૦, ૫૪

હર્મ્યપ્રાસાદવલભીધ્વન્વિધ્યન્ સોઽધ્રસન્નિશિ ।

કથાસરિત્સાગર, ૮૭, ૧૨

૮.

ગોપાનસી તુ વલભી છાદને વક્ત્રદારુણિ ।

(અમરકોશ, ૨, ૨, ૧૫; વૈજયન્તી, પૃ. ૧૬૨, શ્લો. ૩૯)

વલભી છદિરાધારો નાગદન્તાસ્તુ દન્તકા. ।

અભિધાનચિન્તામણિ, શ્લો. ૧૦૧૧

આચ્છાદનં સ્યાદ્વલભી ગૃહાણા

ગોપાનસી દારુ ચ વક્ત્રસ્યમ્ ।

હલાયુધકેરા, ૩૦૩

આમાં મકાનના ઊપગતો અર્થે આપવામાં આવે છે.

૫૫ ટી ૭ માં અર્થશાસ્ત્ર, માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશ્ચીય, ભાગવતપુરાણ-
સ્કન્ધ ૧ અને કથામરિત્સાગરના ૨૬૩માં 'વલભી' ૩૮૬ આ અર્થમાં પ્રયોજ્યા છે,
ત્યાં મેઘદૂત, માલતીમાઘવ, શિશુપાલવધ અને ભાગવતપુરાણ સ્કન્ધ ૧૦ ના ૨૬૨માં
એ ૩૮૬ 'ગિરોશ્વર' એવા બીજા અર્થમાં પ્રયોજ્યા છે. સંદર્ભમાં આ અર્થ પાઠ
આપેલો છે—ગૃહાણ તુ વલભી । (પૃ ૧૬૧, શ્લો. ૩૯).

સ સ્કૃત ટીકાઓમાં આ અર્થ માટે ખીન આધાર પણ ઠાંકવામાં આવે છે; જેમકે સૌધોપરિકુટીં વલભીં વિદુઃ । અથવા શુદ્ધાન્તે વલભીચન્દ્રશાહે સૌધોર્ષ્વેસ્મનિ હિતિ રમસ' । વળી જુઓ V. M. Apte's *The Practical Sanskrit-English Dictionary*, *Monier Monier-Williams. Sanskrit-English Dictionary*.

૯. *Sanskrit-English Dictionary*, p. 927

૯અ. A. A. Macdonell, *Vedic Mythology*, pp. 159 f.

૧૦. P. K. Acharya, *Dictionary of Hindu Architecture*, pp 537 f

૧૧. 'It formed a small high plateau and hence it is very likely that it might have been considered to be an area like the roof. This area apparently was given an apt name Valabhi.'

R. N. Mehta, 'Valabhi of the Maatrakas', *J. O. I.*, Vol. XIII, p. 250

૧૨. “ શુભરાતની રાજધાનીઓ,” પૃ. ૭૬-૭૭

૧૩ તોલેમી (૨ જ સદી) વલભીનો “વલર્ધ” નામથી નિર્દેશ કરે છે એવું બોમ્બે ગેઝેટિયર (અથ ૧, ભાગ ૧, પૃ ૭૮, પા ટી ૧) નોંધે છે ને એના આધારે આ વલર્ધ રૂપ પ્રાકૃત “વલહી” રૂપને ઠીક ઠીક મળતું આવે છે એવું ૨ છા પરીખ નોંધે છે (ઉપરુકત, પૃ. ૭૫) પરંતુ McCrindleના *Ancient India as described by Ptolemy* માં આવેા ઉલ્લેખ આપેલો નથી.

૧૩અ શ્રી શભાપ્રસાદ દેશાઈ વળી એ નામ કોઈ રાણી કે કુવરીના નામ પરથી પડ્યું હોવાની કલ્પના કરે છે (“સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ,” પૃ. ૧૦૬)

૧૪. સ્કન્દપુરાણ, ૭, ૧, ૨૮૨, ૧

આ ઉલ્લેખ પાછળ કોઈ પ્રાચીન અનુશ્રુતિનો આધાર રહેલો હોય તો વલભીનું અસ્તિત્વ આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલ જેટલું પ્રાચીન ગણાય.

૧૫ આ ગણપાઠ “અષ્ટાધ્યાયી”ના પરિશિષ્ટરૂપ ગણાય છે, પરંતુ એનો અર્થ ભાગ પાણિનિના સમયનો ન પણ હોય

‘So although we cannot be certain whether any one word now found in the Ganapātha existed in Pāṇini’s days, still the bulk of our present Ganapātha may, safely, be considered as coming from the grammarian himself’

—S. K. Belvalkar, *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 26

૧૬. હમ્બક ૭, કીર્તિસેનાસ્વાયિકા

૧૭. તરંગ ૨૨, સ્લો. ૬૦, ૧૧૬ ૧૨૮; તરંગ ૨૯, સ્લો ૭૫, ૮૩, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૭૯, તરંગ ૩૨, સ્લો ૩૩

૧૮. આ અને સસ્કૃત કૃતિઓ શુભાદ્ય-કૃત પૈશાચી વૃહત્કથાનાં સંક્ષિપ્ત રૂપાંતર તરીકે ત્યાઈ છે. મૂળ પૈશાચી કૃતિ હાલ ઉલ્લપ્ત નથી, પરંતુ એ સાતવાહન કાલ દરમ્યાન પ્રાયઃ ૧ લી સદીમાં ત્યાયેલી એવું મનાય છે.

૧૯ દેવસેનાચાર્ય-સંકલિત દર્શનસાર, ૧૧; એમાં નાથૂરામ પ્રેમી, દર્શનસાર-વિવેચના, પરિશિષ્ટમા પૃ. ૫૫-૫૯ ૧ળી જિનેશ્વરસ્ત્રિએ પ્રમાલક્ષણમાં ઠકેલી ગાથામાં સ્વેતાશ્વરોના મતની ઉત્પત્તિ વલ્લભીપુરીમાં વી. નિ. ૧૫^૧ ૬૦૬ (ઈ. સ ૮૨-૮૩)-માં થઈ હોવાનું જણાવ્યું છે (એજન, પૃ ૬૧).

૨૦. બૃહત્કથાકોશ, મદ્રવાહુકથાનક, સ્લો. ૬૯-૮૦

૨૧. મદ્રવાહુચરિતમા (નાથૂરામ પ્રેમી, ઉપર્યુક્ત, પૃ ૫૯-૬૦)

૨૨ નાથૂરામ પ્રેમી, ઉપર્યુક્ત, પૃ ૬૦-૬૧

૨૩ માથુરી વાચનાના સમય વિ. સ. ૩૫૭ કે ૩૭૦ (ઈ. સ. ૩૦૦-૦૧ કે ૩૧૩-૧૪) આપવામાં આવ્યો છે ને વલ્લભી વાચના પણ લગભગ એ જ સમયે થયેલી.

(મુનિ કલ્યાણવિજય, વીરનિર્વાણ સવત્ ઔર જૈન કાલગણના, પૃ ૧૦૪-૧૧)

૨૪ ડ. ગ. શાસ્ત્રી, “જૈનકક્ષાક્ષીન ગુજરાત,” ભાગ ૨, પૃ. ૪૬૦-૪૬૨

૨૫. ચન્દ્રપ્રમસૂરિ, પ્રમાવકચરિત, વિજયસિંહસૂરિપ્રવચ્ચ, સ્લો ૮૩

૨૬ એજન, મદ્રવાદિચરિત, સ્લો. ૭૦

૨૭. મુનિ કલ્યાણવિજય, ઉપર્યુક્ત, પૃ ૧૦૪-૨૦; મો. જ સાહેસરા, જૈન આગમસાહિત્યમા ગુજરાત, પૃ ૮૩

માથુરી વાચના પ્રમાણે મહાવીરનું નિર્વાણ વિ સ. પૂ. ૪૭૦ વર્ષે અને વલ્લભી વાચના પ્રમાણે વિ સ પૂ. ૪૮૩ વર્ષે થયેલું; માથુરી વાચનામાં વિ સ. નો આરભ વિક્રમાદિત્યના રાજ્યારોહણથી ગણાય છે, ત્યારે વલ્લભી વાચનામાં એ સવત રાજ્યારોહણ પછી ૧૩ વર્ષે શરૂ થયો ગણાય છે આ બંને ગણતરીએ દેવર્દ્ધિગણિની સમીક્ષિત આવૃત્તિ વિ સ. ૫૧૦ (ઈ. સ ૪૫૩-૫૪)માં થઈ ગણાય. કેમકે માથુરી વાચના પ્રમાણે ત્યાં વીરનિર્વાણને ૬૮૦ વર્ષે થયાં ગણાતાં, ત્યાં વલ્લભી વાચના પ્રમાણે ૬૬૩ વર્ષે થયાં ગણાતાં

૨૮. મો. દેસાઈ, “જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ”, પૃ. ૩૮, H R. Kapadia, *History of the Canonical Literature of the Jainas*, p. 160

૨૯. Hiuen Tsiang, *Buddhist Records of the Western World*, Vol. II, p. 268

૩૦. ડ. ગ. શાસ્ત્રી, “જૈનકક્ષાક્ષીન ગુજરાત,” ભાગ ૨, પૃ ૩૬૪

૩૧. એજન, પૃ ૩૬૮

૩૨ એજન, પૃ ૩૬૫-૩૬૬

૩૩ B G, Vol. I, Pt 1, p. 78, fn 1

૩૪. અથ ૨, પૃ. ૨૪૦

૩૫ એજન, પૃ ૨૪૦

તેઓના ગુરુ અસગ અને વસુબંધુ ઈ સ ૩૦૦-૩૫૦ ના અરસામાં થયા (ગી. ગુ, ભા. ૨, પૃ. ૩૬૪)

૩૬ B Subbarao, *Baroda through the Ages*, pp. 56 ff.

૩૭ *Ibid*, pp. 57 f; અથ ૨, પૃ ૩૨૨-૨૩

૩૮ R N Mehta, “Valabhi of the Maitrakas,” *J. O. I.*, Vol. XII, pp 240 ff.

૩૯. ગ્રે. ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૪૮ ૪૦-૪૧. એન., પૃ. ૫૧
૪૨. B. G., Vol. I, Pt 1, p. 79
૪૩. ૨. છા. પરીખ, “ગુજરાતની રાજધાનીઓ,” પૃ. ૭૮-૭૯
૪૪. C I. I., Vol. IV, Nos. 21, 22, 23 and 24; ગ્રે. ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૨૮૬, ૨૮૬
૪૫. ગુ. એ. લે., ભા. ૩, લેખ નં. ૨૫૭
૪૬. ગ્રે. ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૨૧૪-૨૨૬
૪૭. સચ્ચવાસ ૬, નિમ્બવતીવૃત્ત.
એના ‘વિમાનહર્મ્ય’ સાત માળની હવેલીનો અર્થ ધરાવે છે.
૪૮. સકલભૂવલયભૂષણીભૂતભવનમણિકિરણકુણ્ડલાયા વલમીતિ પ્રસિદ્ધનામરમ્યા-
યામસીમગુણભાજિ રાજધાન્યામ્ (પૃ. ૩).
૪૯ તરંગ ૩૨, સ્લો ૪૨-૮૧
૫૦. વલમીવિનિવાસ્યેતામૃગચાગમસંહતિમ્ ।
મર્ત્યુવસુતસ્થકે સ્કન્દસ્વામી યથાસ્મૃતિ ॥
ઋક્સહિતા સ્કન્દસ્વામિકૃતમાષ્ટ્યેણ સહિતા, પૃ ૧૩૩
- ૬ ગ્રે. શાહ, ‘ગુજરાતના કેટલાક પ્રાચીન પદિતો’, “બુદ્ધપ્રકાશ”, વર્ષ ૬૬,
પૃ. ૩૦૨-૩૦૩, સ્કન્દસ્વામિમહેશ્વર, નિરુક્તમાષ્ટ્યટીકા, ભાગ ૧-૪
- ૫૧ ગુ એ. લે., ભા. ૧, લેખ નં. ૫૮, ૭૭, ૭૯, ૮૩ અને ૯૦. ‘ત્રેવિધ-
સામાન્ય’ અને ‘સાતવિંધ-સામાન્ય’ના અર્થ માટે જુઓ ગ્રે. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૩૫૫-૩૫૬.
૫૨. ગુ એ લે., ભા. ૧, લેખ ૩૩
- ૫૩ Takakusu, A Record of the Buddhist Religion as Practised in
India and the Malaya Archipelago (A. D. 671-695) by I-tsing, pp.
177 f.
૫૪. Ibid. p. 177 ૫૫. ગ્રે. ગુ., ભા. ૨, પૃ ૩૮૫-૩૮૬
- ૫૬-૫૭ એન., પૃ. ૪૬૩-૪૬૭ ૫૮. એન., પૃ ૪૨૪, ૪૨૩
૫૯. એન., પૃ. ૪૬૭-૫૦૦
- ૬૦ એન., પરિશિષ્ટ ૩, લેખ ૩૮, ૩૯. ૬૪, ૬૭, ૬૯, ૭૩, ૭૬
૬૧. એન., પૃ. ૩૬૮ ૬૨ ગ્રંથ ૨, પૃ. ૩૬૦-૩૬૧
- ૬૩ ગ્રે ગુ, ભા. ૨, પૃ. ૩૯૬ ૬૪ એન. પૃ. ૩૯૬-૪૦૨
૬૫. એન., પૃ. ૪૦૨-૪૦૩
૬૬. Hiuen Tsiang, Buddhist Records of the Western World, Vol. II,
p. 261 ૬૭. Ibid., pp 266, 269

૬૮. કાયમ રહેતા શિક્ષુઓ “આશ્વતર” કહેવાતા; ને બહારથી આવેલા “અભ્યાગત” (ગ્રી. ગ્રુ., ભા. ૨, પૃ. ૩૮૫)

૬૯ એજન, પૃ. ૪૧૦-૪૧૧

૭૦. એજન પૃ. ૪૦૫-૪૦૯

૭૧ એજન, પૃ. ૪૯૩

૭૨ એજન, પૃ. ૪૮૭-૪૮૯

૭૩ એજન, પૃ. ૪૨૨

૭૪. એજન, પૃ. ૪૨૧-૪૨૨

૭૫ એજન, પૃ. ૪૨૨-૪૨૩

૭૬. વિનયચક્રસૂત્ર-કૃત કાવ્યશિક્ષા માં વલ્લભીનાથનું સ્વરૂપ આ રીતે નિરૂપાયું છે :
કપાલપાણિર્વલ્લભીપતિર્ગનગામુક :

સુરાપાનરતો નિત્યં દેવોડય વલ્લભીપતિ ॥ ૪, ૬૨

૭૭ સોમદેવ, કથાસરિત્સાગર, તરંગ ૨૨

૭૮. ક્ષેમેન્દ્ર, બૃહત્કથામઝ્જરી, લઘ્વક ૭, કીર્તિસેનાસ્વાયિકા; સોમદેવ, કથા-સરિત્સાગર, તરંગ ૨૧

૭૯ સ્ત્રવ્ણવાસ ૬ માં.

૮૦ Hiuen Tsiang, *op. cit*, Vol II, p. 266

૮૧ પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૧૦૭-૧૦૯; વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૯; પ્રવન્ધકોશ,
પૃ. ૨૩; પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૨-૮૩ (જુઓ ગ્રી. ગ્રુ., ભા. ૧, પૃ. ૧૫૬, પા.
ટી. ૯૧)

૮૨. ગ્રી. ગ્રુ., ભા. ૨, પૃ. ૩૯૯, ૪૦૩

૮૩ એજન, ભા. ૧, પૃ. ૧૫૬

૮૪ એજન, પૃ ૧૫૭-૧૫૮

કેટલાક ગ્રંથોમાં વર્ષ ૮૪૫ ને વિક્રમ સવતને બદલે વીર નિર્વાણ સંવતનું માની
લેવામાં આવેલું ને એ અનુસાર એ વર્ષને વિ. સં ૩૭૫ ગણવામાં આવેલું. આ સ્પષ્ટતા
અસંભવિત છે.

૮૫ Sachau, *Alberuni's India*, Vol. I, pp 192 f.

૮૬ વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૨૯

૮૭ ‘વાળા’ શબ્દ ‘વળવું’ (પાછા ફરવું) પરથી વ્યુત્પન્ન થયેા હોવાનું ધારવામાં
આવ્યું છે; ને એ વ્યુત્પત્તિને વલ્લભીના છેલ્લા રાબ શીલાદિત્યનો પુત્ર ધરસેન મેવાડથી
પાછો વળ્યો એવી બારેટોની અનુકૃતિ વડે સમજાવવામાં આવી છે. વળી વાળાઓને કહ્યું નો
પુત્ર વૃષકેતુ ભારત-સુદ્ધમાંથી પાછો વળ્યો તેના વરાજ પણ માનવામાં આવ્યા છે. ‘વૃષકેતે
વરા જીજ્ઞો, ન્ત્યાથી વાળા ભત’ ‘વાળા’માં ‘જીજ્ઞા વરા’નો બીજો અર્થ’ પણ રહ્યો
લાગે છે. (B. G., Vol. VIII, p 672; શ. હ દેસાઈ, “સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ.”
પૃ. ૧૭૮

પરંતુ “વાળા” શબ્દ બરેબર ‘વળા’ (વલ્લભી) પરથી થયો લાગે છે. ‘વાળા’ એટલે
‘વાલસ.’

૮૮. એમાં સિહોર તથા પાલીતાણાનો સમાવેશ થતો (અથ ૧, પૃ. ૩૫૩).

૮૯ ગુ ઐ લે., ભા. ૨, લેખ ૧૨૩

૯૦. *E. I*, Vol XXXV, pp 269 ff.

૯૧. ગુ ઐ લે., ભા. ૨, લેખ ૧૩૦

૯૨. સૌરદેવકૃત ઉદયસુન્દરીકથામાં આ વશ (જેમાં એ કવિ જન્મેલો) વલ્લીના રાજા 'સિદ્ધાદિત્ય'ના નાના ભાઈ કલાદિત્ય, જેણે અમાત્યપદ સ્વીકારી રાજાને વિજય અપાવ્યો તે જે મહેશ્વરના ગણનો અવતાર માનાતો, તેનામાંથી ઉદ્ભવ્યો હોવાનું જણાવ્યું છે (પૃ. ૩-૧૧).

૯૩. *B. G.*, Vol. VIII, p. 674, *Bhavanagar District*, pp 57 f.; રાણપ્રસાદ હ દેશાઈ, "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ," પૃ. ૨૭૫, ૩૦૬

૯૪. મેવાડથી વાજા "વળ્યા" એ પરથી "વાળા" કહેવાયા એ વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટતઃ કપોલકલ્પિત છે, પરંતુ ઉપર જણાવેલો બ્રાહ્મણ સોમ ઈ. સ ૮૧૮-૧૯માં "વલ્લીનો વાસ્તવ્ય" (નિવાસી) હતો એ ઉદ્ભવ ત્યારે ત્યાં વસતી હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

૯૫ *Sachau, Alberuni's India*, p 193

૯૬. અથ ૨, પૃ. ૩૫૨-૫૩

૯૬અ *Bom Gaz.*, Vol. VIII, p. 672

૯૭-૯૮ *Ibid.*, p. 673

૯૯. *Ibid.*, pp. 673 f.

૧૦૦. *Ibid.*, p. 670

૧૦૧ ૨૫ મી મે, ૧૯૪૫ થી.

૧૦૨. "વસતિ-ગણતરી ૧૯૬૧ ગુજરાત જિલ્લા વસતિ-ગણતરી પુસ્તિકા શાવનમંચ જિલ્લો," પૃ. ૪૦. ૧૮૮૧ માં ૪,૯૭૨ માણસોની વસતી હતી (*B. G.*, Vol. VIII, p. 675).

૧૦૩. "રાસમાળા" પૃ. ૧૮-૧૯

૧૦૪. એજન, પૃ. ૩

૧૦૫. *B. G.*, Vol VIII, p 675

૧૦૬. *B. G.*, Vol. I, Pt 1, p 78

૧૦૭. *ASIWC*, 1914-15, p. 30

૧૦૮. H D. Sankalia, *Archaeology of Gujarat*, Appendix K, p. 84

૧૦૯. B Subbarao, *Baroda Through The Ages*, pp. 56 ff.

૧૧૦. R N. Mehta, "Valabhi of the Mastrakas" *J.O I.*, Vol XIII, pp. 240 ff.

૧૧૧ *Ibid.*, p. 251

૧૧૨. Hiuen Tsiang, *op cit.*, Vol. II, p 2૬

પ્રકરણ ૩

મૈત્રક રાજ્ય

(૧) મૈત્રકો અને તેઓની ઉત્પત્તિ

૧. વલ્લીના રાજકુલનું નામ: 'મૈત્રક'

વલ્લીના રાજ્યનાં સૌએક તામ્રશાસન મળ્યાં છે તેઓમાં એ વંશના સોળ રાજ્યોએ કરમાવેલા ભૂમિદાનને લગતાં રાજશાસન તામ્રપત્રો પર કોતરેલાં છે. આ દાનશાસનોમાં પહેલાં દાન દેનાર રાજાના પૂર્વજો—પૂર્વાધિકારીઓની પ્રશસ્તિ આપવામાં આવે છે. એમાં પહેલી પ્રશસ્તિ સેનાપતિ ભટાકની આવે છે, જેણે વલ્લીમાં રાજસત્તા સ્થાપેલી. અર્થાત્ વલ્લીના આ રાજવંશનો સ્થાપક ભટાક હતો. એની પ્રશસ્તિના આરંભમાં પ્રસમપ્રણતામિત્રાણા મૈત્રકાણામ્ એવાં પદ પ્રયોગમાં છે એની પછી અતુલવલસપન્નમળ્હામોગસસક્કસપ્રહારકાતલવ્વ-પ્રતાપ એવું પદ આવે છે વલ્લીના દાનશાસનોના સ પાદકોએ શરૂઆતમાં મૈત્રકાણામ્નો અન્વય મળ્હામોગ સાથે સાંકળ્યો ને મૈત્રકનો અર્થ “મિત્ર” ઘટાવીને પ્રસ્તુત વાક્યનો અર્થ એવો કર્યો હતો કે “જેમણે શત્રુઓને નેરથી નમાવ્યા છે તેવા મિત્રોના અતુલ યજ્ઞવાળા મંડળના વિસ્તારમાં સેંકડો પ્રહાર ઝીલી જેણે પ્રતાપ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેવા”^૧ આગળ જતાં માલૂમ પડ્યું કે મૈત્રક એ મિત્રવાચક સામાન્ય નામ નહિ, પણ કોઈ જાતિનું વિશેષનામ છે.^૨ પછી પ્રસ્તુત વાક્યનો અર્થ આમ સુધારવામાં આવ્યો હતો : “જેમણે શત્રુઓને નેરથી નમાવ્યા છે તેવા મૈત્રકોના અતુલ યજ્ઞવાળા મંડળના વિસ્તારમાં સેંકડો પ્રહાર ઝીલી જેણે પ્રતાપ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેવા”^૩ આ પરથી મૈત્રકોને વલ્લીના રાજવંશના સ્થાપક ભટાકે હરાવેલા શત્રુઓ માનવામાં આવ્યા હતા ને વલ્લીના રાજ્યોના પોતાના કુલનું નામ હજી અજ્ઞાત જ રહ્યું હતું.^૪

આગળ જતા મૈત્રકાણામ્ શબ્દ પછીના સમાસથી સ્વતંત્ર હોવાનું અને એના પછી કુલે કે વજો જેવા શબ્દ અધ્યાહાર હોવાનું માલૂમ પડ્યું. આ

અનુસાર પ્રસ્તુત વાક્યનો અર્થ હવે એમ કરવામાં આવ્યો કે “જેમણે શત્રુઓને જોરથી નમાવ્યા છે તેવા મૈત્રકોના (કુલમાં કે વંશમાં), પોતાના અતુલ યજ્ઞ વડે મેળવેલા પ્રદેશના વિસ્તારમાં સેંકડો પ્રહાર ઝીલી જેણે પ્રતાપ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેવો.”^૫ આગળ જતાં આ વંશનાં આર લિંક દાન-શાસનોમાં સંપન્નને બદલે સપ્ત શબ્દ માલૂમ પડતાં આ અર્થ જ ઉદ્દિષ્ટ હોવાનું નિશ્ચિત થયું.^૬ આ અનુસાર હવે ભટ્ટાકની પ્રશસ્તિના મુખ્ય શબ્દ “મૈત્રકોના (કુલમાં) કે મૈત્રકોમાં ભટ્ટાક (થયો)” હોવાનું પ્રતિપાદન થયું.^૭ આથી “મૈત્રક” એ વલ્લીના રાજ્યો-એ હરાવેલા શત્રુઓના કુલનું નહિ, પણ આ રાજ્યોના પોતાના કુલનું નામ હોવાનું નહીં થયું.

આ રાજવંશ માટે “મૈત્રક” કુલનામ ત્યારે પણ ખાસ રહ્યું હોવાનું નથી.^૮

૨. મૈત્રકોની ઉત્પત્તિ

ગુહિલોનો પૂર્વજ ?

વલ્લીના રાજ્યોનું કુલનામ સ્પષ્ટ થયું તે પહેલાં, ગુજરાત-રાજસ્થાનની અનુશ્રુતિઓ અનુસાર આ રાજ્યો અયોધ્યાના સૂર્યવંશના હતા ને મેવાડના ગુહલોત વંશનો સ્થાપક ગુહિલ વલ્લીના છેલ્લા રાજ શીલાદિત્યના મૃત્યુ પછી એની વિધવા પુષ્પાવતીને પેટે મેવાડની ગુહામાં જન્મેલો તેનો પુત્ર હોવાનું માનવામાં આવેલું,^૯ પરંતુ વિગતોની ચકાસણી કરતાં આ અનુશ્રુતિ સાવ કપોલકલ્પિત હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે.^{૧૦} મેવાડના રાજ્યોને વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણના વંશજ પણ માનવામાં આવેલા હોઈ, વલ્લીના રાજ્યોને પણ નાગરો સાથે સાંકળવામાં આવેલા,^{૧૧} પરંતુ આગળ જતાં આ મત તથ્ય દેવામાં આવ્યો છે.

મેર ? હુણો ?

શરૂઆતમાં મૈત્રકો એ વલ્લીના રાજવંશના સ્થાપકે હરાવેલા શત્રુઓ હતા એવું જણાયેલું ત્યારે “મૈત્રક” શબ્દને સૂર્યવાચક “મિત્ર” શબ્દમાંથી થયેલો માની મૈત્રકોને સૌરાષ્ટ્રના મેર લોકોના પૂર્વજ મિહિરો સાથે સાંકળવામાં આવેલા ને મિહિરોને હુણોની શાખાના કે હુણોની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી જાતિના ગણવામાં આવતા.^{૧૨} આમાં પહેલું અનુમાન “મૈત્રક” ના મૂળમાં રહેલો “મિત્ર” અને “મેર” ના મૂળમાં રહેલો “મિહિર” શબ્દ સૂર્યવાચક હોઈ પર્યાયરૂપ ગણાય એ માન્યતાના આધારે અને ખીજું અનુમાન હુણ રાજ મિહિર-

કુલના નામમાં આવતા “મિહિર” શબ્દના તથા મેર લોકોમાં રહેલી “હ્યુ” અટકના આધારે કરેલું છે. પરંતુ “મિત્રના ઉપાસક” એવા અર્થમાં પ્રયોજાયેલો “મૈત્રક” શબ્દ “માહેશ્વર” “ભાગવત” કે “શાકા” જેવું ધર્મ સંપ્રદાયનું નામ ગણાય, કોઈ ભતિવિશેષનું નહીં વળી સૂર્યના ઉપાસકો માટે સંસ્કૃતમાં “આદિત્ય ભક્ત” અને “સૌર” શબ્દ રૂઢ થયેલા છે; “મૈત્રક” શબ્દ કથાય અન્યત્ર પ્રયોજાયો નથી ૧૩ ઉપરાંત, મૈત્રકો એ વલ્લભીના રાજાઓ હોવાનું સ્પષ્ટ થતાં તેઓના કુલધર્મ તો માહેશ્વર (શિવ) હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે, નહિ કે સૌર. ૧૪

ગુજરાત ?

મૈત્રકો વલ્લભીના રાજાઓના શત્રુઓ હોવાનું મનાવું ત્યારે વલ્લભીના રાજાઓ પોતે ગુજરાત ભૂમિના હોવાનું ધારવામાં આવેલું ૧૫ સ્થિતિ વલ્લભીના રાજાઓને દુષ્ટોના સામંત ધારેલા, ૧૬ પરંતુ હવે એ અસંભવિત માલૂમ પડ્યું છે. ૧૭

મિત્રો ? નાગરો ?

પચાસ અને એની નજીકના પ્રદેશોમાં ‘મિત્ર’ અંતવાણાં નામ ધરાવતા રાજાઓના અનેક પ્રાચીન સિલ્લા મળ્યા છે એ પરથી એ પ્રદેશમાં યોથી સદીમાં મિત્ર નામે રાજવંશ થયો હોવાનું અનુમાન તારવવામાં આવ્યું હતું ૧૮ પછી પંચાલ, કોશલ અને મથુરાના એ મિત્રોને વલ્લભીના મૈત્રકોના પૂર્વજ ધારવામાં આવેલા ૧૯ વળી એ મિત્રોને માનસ સરોવર પાસેના હાટક પ્રદેશના નાગરોની શાખાદય પશ્ચ માનવામાં આવેલા, ૨૦ પરંતુ એ વંશના કેટલાક રાજાઓના નામોના અંતે “મિત્ર” શબ્દ આવે છે, બીજા રાજાઓનાં નામોમાં તો જીતિ, દત્ત, સેન, ઘોષ, પાલ અને ગુપ્ત જેવા અન્ય નામો આવે છે. વળી “મિત્ર” શબ્દ તો બીજા વંશોમાં પશ્ચ નામોના અંતે જોવામાં આવે છે ઉપરાંત, વલ્લભીના મૈત્રક રાજાઓના નામોમાં એ નામોનાં એકેય નામમાં આવતો નથી, આથી કેટલાંક નામોને અંતે આવતા “મિત્ર” શબ્દ પરથી ઉત્તર ભાગમાં મિત્ર નામે રાજવંશ થયો હોવાનું અનુમાન બાબેજ સ્વીકારી શકાય ૨૧

પુરાણોમાં આવતા પુષ્યમિત્ર, પદ્મમિત્ર અને પદ્મમિત્ર નામે ભતિઓના હોયે પરથી ત્રણ મૈત્ર ભતિઓ હોવાની અને એ લોકો મૈત્રકોના પૂર્વજ હોવાની કલ્પના કરવામાં આવેલી. વળી ખલ્લીદ નસેહ(ઈ. સ. ૨૯૭-૩૦૨)ના પૈકુલી લેખમાં જણાવેલા મોરગિપશિનને વારવત્ય યાદવ તરીકે અને તેઓના

નાયક મિત્ર-અલ-સેનને મિત્ર જાતિઓના સંઘપતિ તરીકે ઓળખાવવાનું સૂચવાયેલું, ૨૨ પરંતુ નામના પૂર્વપદ તરીકે કે ઉત્તરપદ તરીકે આવતા “મિત્ર” શબ્દનું એકમાત્ર પ્રમાણ કંઈ મૈત્ર નામે જાતિવિશેષનું અનુમાન કરવાને પર્થાપ્ત ન ગણાય. ૨૩

સહાયક જાતિ

સૈધવ, ગુર્જર, પ્રતીહાર, પરમાર, ચૌલુક્ય વગેરે રાજવંશોની જેમ મૈત્રકો પોતાના કુલની ઉત્પત્તિ વિશે કોઈ અનુશ્રુતિ કે પૌરાણિક માન્યતા જણાવના નથી. તેઓનાં દાનશાસનોમા તો તેઓને માટે “પ્રસલ-પ્રણુત-અમિત્ર” પદ પ્રયોજ્યુ છે એ પરથી તેઓ પરાક્રમશાળી હોવાનું જણાય છે ભટ્ટાર્કનું સેનાપતિપદ મૈત્રકોના લઘાયકપણાનું સગીન દષ્ટાંત છે દાનશાસનો પરથી તેઓની રાજધાની સૌરાષ્ટ્રમા આવેલી વલ્લભા હોવાનું ને તેઓનો કુલધર્મ માહેશ્વર હોવાનું માલૂમ પડે છે

ક્ષત્રિયો-યાદવો

સાતમી સદીમાં ચીની મહાઅમણુ યુઅન શ્વાંગે ભારતના પ્રવાસ દરમ્યાન વલ્લભીની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાનો રાજા (જે મૈત્રક કુલનો હતો) “ક્ષત્રિય વર્ણનો” હોવાનું નોંધ્યુ છે ૨૪ મૈત્રકકાલના અંતભાગમાં રચાયેલા “આયર્મ જુશ્રીમૂલકદ્ધ” નામે બૌદ્ધ ગ્રંથમાં વલ્લભીના રાજાઓના પહેલા કુલને ચારવત્ય યાદવોના વંશનુ કહ્યું છે ૨૫ એ પરથી મૈત્રકો યાદવોની દ્વારાવત્ય શાખાના હોવાનું સૂચવાયેલું ૨૬ “શત્રુજય-માહાત્મ્ય” નામે જૈન ગ્રંથ વલ્લભીના રાજા “શિલાન્તિ”ને યદુવંશજાતિમણિ ગણાવે છે ૨૭ આ માહાત્મ્ય એ રાજના આગ્રહથી એના સમયમા લખાયુ હોવાનું એમા જણાવ્યું છે, ૨૮ પરંતુ એ વસ્તુતઃ વિ સં ૧૩૭૧ (ઈ. સ. ૧૩૧૪-૧૫) પછી લખાયું છે ૨૯ આ ઉદ્દેશ્યો પરથી વલ્લભીના મૈત્રક રાજાઓ ક્ષત્રિય વર્ણના અને યાદવ કુલના ગણાતા હોવાનું સ્પષ્ટ થયેલું. ૩૦

સાત્યો

પુરાણોમા જે અનેક પ્રાચીન રાજવંશ ગણાવવામાં આવ્યા છે તેઓમાં મૈત્રક નામે રાજવંશ જણાવ્યો નથી, પરંતુ સ્મૃતિસાહિત્યમાં “મૈત્ર” નામે જાતિનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે મનુસ્મૃતિ (ઈ પૂ. ૨૦૦-ઈ. સ ૨૦૦)માં સુધન્વાચાર્યો, કારુષો, વિજ્ઞનાઓ અને સાત્વતોની જેમ મૈત્રોને વ્રાત્ય વૈશ્ય

પુરુષ અને વૈશ્ય સ્ત્રીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાવ્યા છે. ૩૧ વૈજ્યન્તી (૧૧ મી સદી) નામે સંસ્કૃત કોશમાં મૈત્રેની ઉત્પત્તિ વધુ વિગતે સમજાવી છે તે એમાં ‘મૈત્ર’નો ઉલ્લેખ ‘મૈત્રક’ તરીકે પણ કર્યો છે ૩૨ આ પરથી “મૈત્ર” અને “મૈત્રક” એ એક જ નામનાં રૂપ હોવા વિશે શંકા રહેતી નથી ૩૩ અહીં સુધ્ધ-વાચાર્યાદિ પાત્ર જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિની બાબતમાં તેઓની વૈશ્ય માતાના પાત્ર પ્રકાર ગણાવવામાં આવ્યા છે. ભારુપ(કારુપ)ની માતા વ્રાત્ય વૈશ્ય સાથેના લગ્ન પહેલાં અપૂર્વા એટલે અવિવાહિત હોય છે, ન્યારે બીજા ચારની માતાઓ એ પહેલાં જુદા જુદા વર્ણના પુરુષો સાથે લગ્ન કરેલી હોય છે એમાં મૈત્રની માતા પહેલાં વૈશ્ય સાથે પરણેલી હોય છે. ૩૪ આમ અગાઉ વૈશ્યને પરણેલી વૈશ્ય સ્ત્રી પુનઃ વ્રાત્ય વૈશ્યને પરણી સતાન ઉત્પન્ન કરે ત્યારે એની સંતતિ ‘મૈત્ર’ કે ‘મૈત્રક’ તરીકે ઓળખાતી. મૈત્રકોની ઉત્પત્તિને લગતી આ અનુશ્રુતિમાં કંઈ ઐતિહાસિક તથ્ય હશે ? ધણી વાર જુદી જુદી જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ ગમે તેમ કરીને ચાતુર્વર્ણ્યની જુદી જુદી શાખાએ ખતાવવામાં આવતી એવું સ્મૃતિઓનું વલણ જણાય છે. ૩૫ વળી વર્ણોના મિશ્રણ પરથી નવી નવી જ્ઞાતિઓ પણ ગણાતી સ્મૃતિકારોની નજરે શરૂઆતમાં મૈત્રકોની એ સમયની વૃત્તિ વૈશ્યની જણાઈ હશે, પરંતુ એમની રહેણીકરણી વૈશ્યોની રહેણી-કરણીથી ભિન્નતરી જણાઈ હશે તેથી તેઓને ‘વ્રાત્ય વૈશ્ય’ ગણી કાઢવામાં આવ્યા હશે ૩૬

પૂજારી

વૈજ્યન્તી કોશના એ અધ્યાયમાં આગળ જતા કેટલીક જ્ઞાતિઓના જુદા જુદા ધંધા જણાવવામાં આવ્યા છે ૩૭ એમાં આ પાત્રેય પ્રકારના વૈશ્ય વ્રાત્યોનો ધંધો જુદા જુદા સપ્રદાયના દેવાલયોના પૂજારીનો જણાવ્યો છે ૩૮ એમાં મૈત્રકોને શાક્ય (બૌદ્ધ) ચૈત્યના પૂજારી કહ્યા છે જેમ પોરવાડ, શ્રીમાળી, ઓસવાળ વગેરે અનેક જ્ઞાતિઓએ “તરવાર મૂકીને તાજૂડી લીધી” તેમ મૈત્રકોને પણ તેઓની રાજસત્તાની પડતી થતા ધંધો બદલવાની ફરજ પડી હોય તે પોતે માહેથર હોવા છતાં, જૈન મંદિરોમાં પૂજા કરતા ગોહીઓની જેમ, બૌદ્ધ ચૈત્યમાં પૂજા કરવાનો ધંધો અગીકાર કરવો પડ્યો હોય.

પાશુપત મિત્રના વંશજ

ભતિવિશેષના નામ તરીકે “મૈત્રક” શબ્દનો અર્થ “મિત્રનો વંશજ” થાય. “મિત્ર” એ સૂર્યસ્વરૂપનું નામ હોઈ આ નામનો અર્થ “સૂર્યવંશી” થતાવી શકાય, પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ શબ્દ એ અર્થમાં વપરાયો જણાતો

નથી વળી વલ્લભીના ગૌત્રક રાજ્યો તો યાદવકુલના ગણાતા એ અનુસાર એ ચંદ્રવંશી ગણાય, સૂર્યવંશી નહિ; આથી અહીં મિત્રદેવમાંથી મનાતી પૌરાણિક ઉત્પત્તિને બદલે મિત્ર નામે કોઈ પુરુષવિશેષમાંથી થયેલી વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ વિચારવી ધટે

શૈવ ધર્મના પાશુપત સપ્રદાયમાં લકુલીશ નામે મહાન આચાર્ય થયા, એમના ચાર શિષ્યોમાંના એકનું નામ “મિત્ર” હતું ને એમના મહાન નામ પરથી “ગૌત્ર” નામે શાખા પ્રવર્તી ૩૯ લકુલીશ લાટ દેશના કાચારોહણમાં ઈર્ષી સનની ખીણ સદીમાં થયેલા જણાય છે ૪૦ મિત્રના ગુરુબધુ કુરુપના વંશજો માટે “કૌરુપ” અને “કૌરુખ્ય” એવાં બે વૈકલ્પિક રૂપ મળે છે ૪૧ તેમ “મિત્ર” પરથી “ગૌત્ર” અને “ગૌત્ર્ય” એવાં બે રૂપ ઉત્પન્ન થયાં હોય; ને તો એ એક જ નામનાં વૈકલ્પિક રૂપ હોય. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ ‘ગૌત્ર્ય’ અને ‘ગૌત્રક’ વચ્ચે અનેકવિધ સામ્ય રહેલું છે. બનેનો કુલધર્મ શૈવ છે. ૪૨ લાટના ગૌત્રો અને સૌરાષ્ટ્રના ગૌત્રકોના પ્રદેશ પણ સમીપ-સમીપ આવેલા છે. ૪૩ વળી પાશુપતો લઘાયક હતા ને ઘણી વાર રાજના સૈન્યમા ભરતી થતા; તેઓના વડાને વપ્પ (બાપા) તરીકે વિશિષ્ટ માન આપવામાં આવતું. ૪૪ ‘ગૌત્ર્ય’ પણ લઘાયક હતા ને પોતાના બપ્પને પોતાના જેવાં મહાબિરુદોથી નવાજતા ગૌત્રોના મૂળ પુરુષ ખીણ સદીમાં થયા, જ્યાં ગૌત્રકો એ પછી પાચમી સદીમાં સત્તાશ્ક થયા તેમજ ગૌત્રોના સહુથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ ઉલ્લેખ જેમા મળ્યો છે તે મનુસ્મૃતિની રચના ઈ. સ. ૨૦૦ સુધીમા થઈ ગણાય છે, તેથી કાલાવ્યનો બાધ આવે એમ નથી આ પરથી ગૌત્રો કે ગૌત્રકો ને ગૌત્રો એક હોઈ શકે ને તો તેઓના મૂળપુરુષ પાશુપત સપ્રદાયના પ્રવર્તક લકુલીશના શિષ્ય ‘મિત્ર’ ગણાય

ગૌત્રકો અને ગૌત્ર્યકોને એક ગણી તેઓ ગુપ્તોના વૈતાલિક હોવાનું સૂચવાયું છે, ૪૫ પરંતુ ગૌત્રો કે ગૌત્રકો એ-ઉત્પત્તિ તેમજ વૃત્તિ-બંને બાબતમાં ગૌત્ર્યકોથી છેક ભિન્ન છે, ૪૬ એટલું જ નહિ, એ બંને નામોની ઉત્પત્તિ પણ જુદી જુદી રીતે થયેલી છે, ૪૭ આથી ગૌત્રકો વિશેષતઃ આ મતવ્ય અસ્વીકાર્ય છે.

ફલિતાર્થોપું સંકલન

આમ ગૌત્રકાની ઉત્પત્તિ વિશે અનેકવિધ મત પ્રવર્તે છે. એમાં ચુકિલો, નાગરો, મેરો, દુલ્હો, ગુજરો, મિત્રો વગેરેને લગતાં સંદિગ્ધ મંતવ્ય બાજુએ

રાખીને સીધા અને નક્કર ઉલ્લેખોના ફક્તિયોને કાલાતુકમે ગોઠવીને એનું સંકલન કરીએ, તો એનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે નીકળે છે :

૧. ગૈત્રકો એ પાશુપત લક્ષ્મીશના શિષ્ય મિત્રમાથી ઉત્પન્ન થયેલા મૈત્ર્યે હોઈ શકે; પાશુપતો લકાયક વૃત્તિના હતા.

૨. શરૂઆતમાં સ્મૃતિમાં તેઓની ગણના વ્રાત્ય વૈશ્યો તરીકે થઈ.

૩ ગૈત્રકો લકાયક હતા; પાંચમી સદીમાં એમાંના સેનાપતિ ભટાકે વલ્લીમા રાજસત્તા સ્થાપી; આ વંશની સત્તા છેક આઠમી સદી સુધી રહી

૪. એ કાલ દરમ્યાન ગૈત્રક રાજ્યો ક્ષત્રિય વર્ણના અને યાદવ કુલના ગણાતા

૫ એ પછી પક્ષીના કાલમા ગૈત્રકો બૌદ્ધ ચૈત્યોમાં ખૂબ કરવાનો ધંધો કરતા.

આ પરથી ગૈત્રકો મૂળમાં પાશુપત મિત્રની શાખાના વીર પુરુષો હોવાનું ને પહેલાં સ્મૃતિની દૃષ્ટિએ વ્રાત્ય વૈશ્ય ગણાયા હોવાનું, પણ પાંચમી સદીમાં રાજસત્તા પ્રાપ્ત થતાં ક્ષત્રિય વર્ણના અને યાદવ કુલના ગણાયાનું ફક્તિય થાય છે ૪૮

(૨) સ્થાપના અને સ્થિરતા

સેનાપતિ ભટાકે

સ્કંદગુપ્તના મૃત્યુ પછી અર્થાત્ ઈ સ ૪૬૭ માં કે એ પછીના એકાદ વર્ષમાં મગધના ગુપ્ત સમ્રાજ્યની પક્ષીનો આરંભ થયો ને એણે દૂરના કેટલાક પ્રાંત ગુમાવી દીધા. ૪૯ ગુજરાતમાં સ્કંદગુપ્ત પછીના કોઈ ગુપ્ત સમ્રાટના અભિલેખ કે સિલ્કા મળ્યા નથી ઈ.સ. ૪૫૫-૫૭ માં સૌરાષ્ટ્રનો વહીવટ સમ્રાટ સ્કંદગુપ્તે નીમેલો ગોસા પર્યુદત કરતો હતો, ૫૦ જ્યારે ઈ.સ. ૫૦૨ માં ત્યાં વલ્લીના ગૈત્રક રાજ્ય દ્રોણસિંહની સત્તા પ્રવર્તતી હતી ૫૧ દ્રોણસિંહના ઉત્તરાધિકારીઓનાં દાનશાસનો પરથી માલુમ પડે છે કે વલ્લીમાં એનો રાજ્યાભિષેક થયો તે પહેલાં ત્યાં એના એ પૂર્વાધિકારીઓ રાજ્ય કરી ગયા—એનો પિતા સેનાપતિ ભટાકે અને પછી એનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર સેનાપતિ ધરસેન. આ વંશનાં બીજાં બધાં દાનશાસનોમાં પણ સેનાપતિ ભટાકેને આ રાજવંશનો મૂળ પુરુષ જણાવ્યો છે. દ્રોણસિંહના ઉત્તરાધિકારીનાં દાનશાસનોનાં વર્ષો પરથી એનો રાજ્યાભિષેક ઈ સ ૫૦૦ ના અરસામાં થયો જણાય છે સ્કંદગુપ્તનું મૃત્યુ ઈ.સ ૪૬૭ માં ઈ-૩-૩

કે એ પછી એકાદ વર્ષમાં થયેલું દ્રોણસિંહનો રાજ્યયાલિષેક ઈ. સ. ૫૦૦ ના અરસામાં થયો એ પરથી સેનાપતિ ભટાર્કે રાજસત્તા ઈ. સ. ૪૬૮ ના અરસામાં પ્રાપ્ત કરી ગણાય.

ભટાર્કે રાજસત્તા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી એ વિશે વિગતવાર માહિતી મળતી નથી, પરંતુ એની પ્રશસ્તિમાં એણે “અતુલ બળવાળા શત્રુઓના મક્ષના વિસ્તારમાં સેંકડો પ્રહાર ઝીલી પ્રતાપ પ્રાપ્ત કરેલો” એવું જણાવ્યું છે એ પરથી એ માટે એને ચાલુ સત્તા સાથે ભારે સત્રામ ખેલવો પડ્યો હશે એવું સ્પષ્ટ થાય છે. ભટાર્કે સેનાપતિ તરીકે ઝાળખાતો એ પરથી એ રાજસત્તા ધારણ કરતાં પહેલાં કોઈ રાજ્યના સેનાપતિ તરીકે અધિકાર ધરાવતો એ નિશ્ચિત છે. એણે રાજસત્તા સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભીપુરમાં સ્થાપી એ પરથી એ પ્રાયઃ ગુપ્ત સામ્રાજ્યના સુરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં સેનાપતિપદ ધરાવતો હોવાનું માલુમ પડે છે. પર રક દંડુપ્તના રાજ્યકાલના આરંભમાં (ઈ. સ. ૪૫૫-૫૭ માં) ત્યાં પર્ણદત્ત નામે ગોખા વહીવટ કરતો હતો. સેનાપતિ ભટાર્કે સૌરાષ્ટ્રમાં રાજસત્તા ધારણ કરી ત્યારે એને ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ગોખા સાથે સંઘર્ષ થયો હોવો જોઈએ એમાં રકંદંડુપ્તના ઉત્તરાધિકારીની નિર્બળતા તથા મગધથી આ પ્રાંતના રહેલા લાખા અંતરને લઈને આખરે સેનાપતિ ભટાર્કને સફળતા મળી લાગે છે પોતે સેનાપતિપદે હોઈ એ પોતાના સૈન્યનો લાભ મેળવી શકે એ સ્વાભાવિક છે દાનશાસનોમાં આપેલી એની પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે “એણે પ્રતાપથી વશ થયેલા અને દાન, માન અને આજીવથી અનુરાગ પામેલા મૌલ, ભૂત, મિત્ર અને શ્રેણીના અનુરક્ત સૈન્ય વડે રાજ્યશ્રી પ્રાપ્ત કરેલી”.^{૫૩} આ પરથી એ મૈત્રક સેનાપતિ પોતે એક પ્રતાપી યોદ્ધો હતો ને એના પ્રતાપને લઈને એવું સૈન્ય એને વશ હતું; એ ઉપરાંત એ દાન, માન અને આજીવ (ઋણ વર્તાવ) દ્વારા સૈન્યનો અનુરાગ પ્રાપ્ત કરતો હતો એના અધિકાર નીચેનાં મૌલ (વારસાગત) તથા ભત (ભાદૂતી) સૈન્ય એને અનુરક્ત (વફાદાર) રહેતાં ભટાર્કે પોતાના પરાક્રમમાં એ બે પ્રકારના પોતાનાં સૈન્યો ઉપરાંત મિત્રો(સાથીઓ)ના સૈન્યોના તથા શ્રેણીઓનાં સૈન્યોનો સહકાર સાધ્યો હતો. આ સૈન્યો વિશે તથા એનો સામનો કરનાર પ્રતિપક્ષ વિશે કંઈ અંગત વિગત ઉપલબ્ધ નથી.

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયથી માંડીને છેક રકંદંડુપ્તના સમય સુધી, અર્થાત્ લગભગ છેલ્લાં આઠ શતકો દરમિયાન, સૌરાષ્ટ્રનું વડુ મથક ગિરિનગર હતું, જ્યારે ભટાર્કે સ્થાપેલા રાજ્યની રાજધાની એ રાજવંશના સમગ્ર રાજ્યકાલ દરમિયાન, અર્થાત્ પછીનાં લગભગ ત્રણ શતકો દરમિયાન, વલ્લભી રહી, આથી ભટાર્કે કરેલા

આ સ્થાન-ફેર માટે કંઈ પ્રયત્ન કારણ હોવું જોઈએ. આ કારણ અંગે ત્યારે ક્યાંય કંઈ નિર્દેશ થયો નથી, પરંતુ હાલ કેટલીક અટકળો કરવામાં આવી છે : ગિરિનગરમાં સુદર્શન તળાવનો બંધ વારંવાર તૂટવાથી થતી હેરાનગતીને લીધે એનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હોય, ૫૪ વલ્લભીપુર ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ સમુદ્રતટ પરનું મહત્વનું સ્થાન હોવાથી એની પસંદગી થઈ હોય ૫૫ અથવા ગિરિનગરમાં મગધ સામ્રાજ્યના ગોપ્તાનું પ્રયત્ન જોર હોય અને મૈત્રક સેનાપતિ ભટાકેનું પ્રાબલ્ય સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં રહેલું હોય. ૫૬

ભટાકે મૈત્રક કુલનો હતો ને પરમમાહેશ્વર અર્થાત્ મહેશ્વર(મહાદેવ)નો પરમ ભક્ત હતો એનું મૂળ નામ “મટક” હતું, જે રાજમુદ્રામાં તેમજ શરૂઆતનાં દાનશાસનોમા પ્રયોજ્યુ છે દાનશાસનોની ભાષા સંસ્કૃત હોઈ, પછીના દાનશાસનોમાં એનું સંસ્કૃત રૂપ “મટાર્ક” પ્રયોજ્યું ૫૭ ને સંયુક્તાક્ષરમાં રૂ પછી આવતા વ્યંજનને બેન્દ્રાવવાની તત્કાલીન અભિરુચિ અનુસાર એની જોડણી “મટાર્ક” કરવામાં આવતી “ભટાર્ક” એટલે ભટો(સૈનિકો)નો અર્ક (સૂચ) ૫૮ એ મૈત્રક વીર સૈનિકમાંથી સેનાપતિ થયો ત્યારે એનું નામ કેવું સાચું હશે! સેનાપતિ ભટાર્કે સેકડો પ્રહારો ઝીલી અનુરક્ત સૈન્યોના સહકારથી રાજસત્તા પ્રાપ્ત કરી એ એની મહાન સિદ્ધિ હતી. એ પછીની એની રાજ તરીકેની કારકિર્દી વિશે ખાસ માહિતી મળતી નથી મૈત્રક વંશની રાજમુદ્રામાં એનું નામ શ્રીમટક જ લખ્યું હોય છે એના ઉત્તરાધિકારીઓનાં દાનશાસનોમા શરૂઆતમાં એના ઉલ્લેખ “શ્રીસેનાપતિભટાર્ક” તરીકે અને આગળ જતાં “શ્રીભટાર્ક” તરીકે જ કરવામાં આવે છે, આ પરથી એણે રાજસત્તા ધરાવવા છતાં રાજગિરુદ્ધ ધારણ કરેલું નહિ ને છેવટ સુધી પોતાનું અસલ “સેનાપતિ” ૫૯ જ ચાલુ રાખેલું એવું ક્ષિત થાય છે. એના શરૂઆતના ઉત્તરાધિકારીઓ પોતાના પરમભટારક-પરમસ્વામીનો સાદર નિર્દેશ કરે છે એ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેમ ભટાર્કે પોતાના સમ્રાટ સાથેનો મૂળ સંબંધ ઔપચારિક રીતે યથાતથ રહેવા દીધો હોય છે ને પોતે જાણે રાજપદવી ધારણ કર્યા વિના એના સેનાપતિ તરીકે શાસન કરતો હોય એમ દાખવતો ! આમ એ પ્રયત્ન સેનાપતિ અને સક્ષ્મ વિજેતા હોવા ઉપરાંત મુત્સદ્દી રાજનીતિષ્ઠ પણ હતો. એનું કોઈ તામ્રશાસન મળ્યું નથી પોતાની મુદ્રામા આ મૈત્રક શાસકે મહેશ્વરના વાહન નંદીનું લાજન રાખ્યું હતું. એના સમયમાં શર્વ ભટારકના સિક્કા ચલણમાં ચાલુ થયા હોય છે. ત્રિશૂળના ચિહ્નવાળા એ સિક્કા પગવનાર શર્વ આ મૈત્રક રાજ્યોનો દૂરનો પૂર્વજ હોવા સભવ છે. ૫૯ વલ્લભીમાં જ ધાયેલો ભટાર્કવિહાર ભટાર્કે બંધાવ્યો જણાય છે. એ વિહાર

રાજસ્થાનીય શરને પ્રસાદ(કૃપા)રૂપે ભેટ આપવામાં આવેલો.^{૧૦} આ શર એ ગાતુલક વંશનો સ્થાપક સામત શર ૧ હોવા સંભવ છે.^{૧૧} સેનાપતિ ભટાકે દાન વડે પોતાના સેવકોનો અનુરાગ પ્રાપ્ત કરતો એતુ આ એક સંગીન દ્વૃષ્ટ ગણાય. લગભગ ઈ. સ. ૪૬૮-૫૦૦ ના ગાળામાં ભટાકેના રાજ્યની ઉત્તરમર્યાદા ઈ. સ. ૪૮૦ ના અરસામાં અંકાય, કેમકે એના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પછીના ત્રણ પુત્ર ઈ. સ. ૫૦૦-૫૫૫ ના સુમારમાં રાજ્ય કરતા હતા. ભટાકેના રાજ્યકાલના એટલા ટૂંકા ગાળા દરમ્યાન મગધના શુપ્ત વંશમાં ત્રણ રાજા ચર્ચ ગયા ને ચોથા રાજા શુધશુપ્તનું રાજ્ય શરૂ થયું લાગે છે.^{૧૨} સેનાપતિ ભટાકે ગુજરાતને મગધના શુપ્ત સામ્રાજ્યના શાસનમાંથી મુક્ત કર્યું ને એણે વલ્લભીમાં સ્થાપેલી રાજસત્તા એના વંશમાં ત્રણ સૈકાઓ સુધી ટકી રહી એ આ વીર વિજેતા તથા મુત્સદ્દી રાજનીતિશીની મહાન સિદ્ધિ ગણાય.

સેનાપતિ ધરસેન ૧ હો.

ભટાકે પછી એના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ધરસેન ગાદીએ આવ્યો. એણે ઈ. સ. ૪૮૦ થી ૫૦૦ ના અરસામાં રાજ્ય કર્યું એના પૂર્વાધિકારીની જેમ એણે પણ રાજભિરુદ્ધ ધારણુ ન કરતા પરપરાગત “સેનાપતિ” બિરુદ ચાલુ રાખેલું. આ પરથી ભટાકેની જેમ ધરસેને પણ શુપ્ત સમ્રાટ સાથેનો મૂળ સંબંધ ઔપચારિક રીતે જાળવી રાખ્યો જણાય છે. એના સમયનો ગ્રંથ સમ્રાટ સ્પષ્ટતઃ શુધશુપ્ત (લગભગ ઈ. સ. ૪૭૬-૫૦૦) હતો.^{૧૩} ગુ. સં. ૧૬૫ (ઈ. સ. ૪૮૪) માં કાલિંદી (યમુના) અને નર્મદા વચ્ચેના પ્રદેશના રાજા સુરશ્ચિમચંદ્ર પર શુધશુપ્તનું આધિપત્ય પ્રવર્તતું હોઈ એ ગ્રંથ સમ્રાટનું શાસન ત્યારે મધ્ય પ્રદેશ સુધી પ્રસરેલું હતું જ.^{૧૪}

ધરસેને સત્તાવાર રીતે રાજસત્તા ધારણુ કરી નહોતી. એનું ભૂમિદાનને લગતુ કોઈ તાત્કાલિક મળ્યું નથી એના ઉત્તરાધિકારીઓના દાનશાસ્ત્રોમાં એની જે પ્રશસ્તિ આપી છે તેમાં એની ભટાકે તરફ પરમ આદર ધરાવનાર, શત્રુઓને નમાવનાર અને દીન, અનાથ તથા કૃપણ (કૃપાપાત્ર) લોકોને ઉપજીવિકા આપનાર તરીકે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.^{૧૫} ધરસેનને વશ રહેલા શત્રુઓ પ્રાય ભટાકે હરાવેલા પ્રતિસ્પર્ધીઓ કે અન્ય સ્થાનિક સામંતો હશે ધરસેને વધુ હરીફોને હરાવી રાજ્યવિસ્તાર કર્યો ન હોય ને પિતા ભટાકે સ્થાપેલું નવું રાજ્ય યથાતથ ટકાવી રાખ્યું હોય તો એ પણ નાનીસૂતી સિદ્ધિ ન ગણાય. ધરસેનની દીન અનાથ વગેરે તરફની ઉદારતાએ નવા રાજ્યના રાજની લોકપ્રિયતામાં સારો ઉમેરો કર્યો હશે. ધરસેન ‘પરમ માહેશ્વર’ હતો.

મહારાજ દ્રોણસિંહ

સેનાપતિ ધરસેનનો ઉત્તરાધિકાર એના નાના ભાઈ દ્રોણસિંહને મળ્યો' એ પરથી ધરસેન અપુત્ર મૃત્યુ પામ્યો હોવો સંભવે. પરંતુ ભટાર્કના ત્રણેય મોટા પુત્રોનો ઉત્તરાધિકાર તેના તેના નાના ભાઈને મળેલો છે એ પરથી આ રાજવંશમાં ઉત્તરાધિકાર વારારૂતી દરેક રાજપુત્રને મળે એવો સંભવ સ્પષ્ટ થાય. છતાં ભટાર્કના ચોથા પુત્રનો ઉત્તરાધિકાર એના પોતાના પુત્રને મળ્યો, નહિ કે એના સહુથી મોટા ભાઈના પુત્રને, એ પરથી પછીની પેઢીમાં પાછો જ્યેષ્ઠાધિકાર પ્રમાણે ઉત્તરાધિકાર મળે એવું જણાતું નથી, નહિ તો આ વંશના અનેક રાજાઓને અપુત્ર માનવા પડે. ભટાર્કના ત્રણેય મોટા પુત્ર અપુત્ર મૃત્યુ પામ્યા એવું માનવું ખાસ સંભવિત ગણાય નહિ આગળ જતાં શીલાદિત્ય ૧ લાનો ઉત્તરાધિકાર એના નાના ભાઈ ખરચહ ૧ લાને મળેલો તે મોટા ભાઈની પસંદગીથી મળેલો એવો ઉલ્લેખ આવે છે તેમજ દેરભદ્રના પુત્રોમાં રાજવાદસો નાના ભાઈ પાસેથી મોટા ભાઈ પાસે જાય છે એ હકીકત જોતાં ગૌતમ રાજાઓ પોતાના ઉત્તરાધિકારીની પસંદગી પોતાની વિવેકબુદ્ધિ પ્રમાણે કરતા એ સહુથી વધુ સંભવિત લાગે છે. ૧૬

દ્રોણસિંહના ઉત્તરાધિકારીઓનાં દાનશાસનોમાં આપેલી એની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા મુજબ 'અખિલ જીવનમંડલ વિસ્તારના સ્વામી એવા પરમસ્વામીએ પોતે" દ્રોણસિંહનો રાજ્યાભિષેક કરાવેલો. ૧૭ ગૌતમ વંશમાં રાજબિરુદ્ધ ધારણ કરવાની શરૂઆત દ્રોણસિંહથી શરૂ થઈ એ આ રાજ્યાભિષેક દ્વારા થઈ લાગે છે. દ્રોણસિંહનો રાજ્યાભિષેક એના પરમ સ્વામીએ પોતે કરાવેલો એ આ બાબતમાં ખાસ નોંધપાત્ર છે. દ્રોણસિંહે ઈ સ ૫૦૨ માં જૂનિદાન દીધેલું છે, એના દાનશાસનમાં એણે "મહારાજ" બિરુદ્ધ ધારણ કરેલું છે ને એમાં પોતાના બિરુદ્ધ "પરમભદ્રારક"નો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે, ૧૮ જ્યારે એના ઉત્તરાધિકારીનાં દાનશાસન ઈ સ. ૫૨૫ થી ૫૪૪ નાં છે, ૧૯ આથી દ્રોણસિંહનો રાજ્યાભિષેક ઈ. સ ૫૦૨ પહેલાં નજીકમાં પ્રાયઃ ઈ. સ ૫૦૦ ના અરસામાં થયો ગણાય.

દ્રોણસિંહનો આ પરમસ્વામી કોણ હશે એ વિશે તરેહતરેહના તર્ક રજૂ થયા છે. એમાં હજુ રાજા તોરમાણ ૭૦ તથા એના પુત્ર મિહિરકુલનું સૂચન સ્વીકાર્યું નથી, કેમકે તેઓએ તો ઈ. સ. ૫૧૦ થી કે એ પછી રાજ્ય કરેલું, ૭૧ જ્યારે દ્રોણસિંહનો રાજ્યાભિષેક તો ઈ. સ. ૫૦૨ સુધીમાં થઈ ચૂક્યો હતો. મિહિરકુલને હરાવનાર યશોધર્મા વિજયવર્ધન ૭૨ તો વળી ઈ. સ ૫૨૬ પછી

સત્તા૩૬ થયો, ૭૩ તેથી એ પણ દ્રોણસિંહનો પરમસ્વામી હોઈ શકે નહિ. વાકાટક સમ્રાટ હરિષેણુ માટેનું સૂચન ૭૪ લક્ષમાં લેવા જેવું 'ખરુ', કેમકે એનો રાજ્યકાલ ઈ. સ. ૫૦૦-૫૨૦ નો જણાય છે તે એણે અવંતિ, ત્રિકૂટ, લાટ વગેરે પ્રદેશ પર પોતાની આણુ ફેલાવી હતી, ૭૫ પરંતુ આ પ્રદેશોની યાદીમાં સુરાષ્ટ્ર કે આનતંનો સમાવેશ થયો નથી એ સૂચક છે વળી દ્રોણસિંહના પરમસ્વામીના નિર્દેશમાં એનું નામ જણાવવામાં આવ્યું નથી, એ પરથી એ રાજ મૈત્રકોનો કુલપરંપરાગત પરમસ્વામી હોવાનું સૂચિત થાય છે તે એ અનુસાર એ પરમસ્વામી મગધના ગુપ્ત વંશનો સમ્રાટ હોવો જોઈએ. દ્રોણસિંહના દાનશાસનમાં પ્રયોજાયેલો સંવત ગુપ્ત સવત છે એ હકીકત આ તર્કને સમર્થન આપે છે. વળી દ્રોણસિંહનો ઉત્તરાધિકારી (લગભગ ઈ. સ. ૫૨૦ થી ૫૫૦) પણ પોતાના પરમ ભટ્ટારક(પરમ સ્વામી)નો નિર્દેશ કરે છે તે વાકાટકોની સત્તા ઈ.સ ૫૨૦ ના અરસામાં અસ્ત પામેલી, ન્યારે ગુપ્ત રાજાઓની સત્તા ઈ. સ ૫૪૩ સુધી ચાલુ હોવાનું પ્રમાણુ મળે છે. આ બધા સુદ્ધ લક્ષમાં લેતાં માલૂમ પડે છે કે દ્રોણસિંહનો પરમસ્વામી વાકાટક રાજાધિરાજ હરિષેણુ નહિ, પણ એ સમયનો મગધનો ગુપ્ત સમ્રાટ હોવો જોઈએ. ૭૬

ગુપ્ત સમ્રાટ બુધગુપ્તની સત્તા દક્ષિણમાં છેક નર્મદા સુધી પ્રવર્તતી હતી. એનું વહેલામાં વહેલું જ્ઞાત વર્ષ ગુ. સં. ૧૫૭ (ઈ. સ ૪૭૬) અને મોડામાં મોડું જ્ઞાત વર્ષ ગુ. સ. ૧૭૫ (ઈ. સ ૪૯૪-૯૫) છે. ૭૭ એના ઉત્તરાધિકારી વૈન્યગુપ્ત જ્ઞાત વર્ષ ગુ. સં. ૧૮૮ (ઈ. સ. ૫૦૭) છે. ૭૮ બુધગુપ્તની જેમ વૈન્યગુપ્ત પણ “મહારાજાધિરાજ” હતો તે એણે પણ ગુપ્ત સામ્રાજ્યની સત્તા ટકાવી રાખી હતી ૭૯ આથી દ્રોણસિંહના રાજ્યાભિષેક સમયે મગધમાં ગુપ્ત સમ્રાટ બુધગુપ્ત અથવા વૈન્યગુપ્ત હોવો જોઈએ. ૮૦ આપણી હાલની જાણકારીમાં એ એમાંથી અમુક એકનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી

પરમ સ્વામીએ પોતે દ્રોણસિંહનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો એ પ્રસંગ મૈત્રકો માટે ધણો સૂચક ગણાય, કેમકે એનો અર્થ એ થયો કે મૈત્રકોની રાજસત્તા હવે ગુપ્ત સમ્રાટોએ રીતસર માન્ય કરી મૈત્રકોને હવે રાજ્યાભિષેક-વિધિના અને રાજ્યમિત્રુદનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો તેમજ ગુપ્ત સમ્રાટોને પણ એથી મૈત્રકોનો વિશ્વાસ તેમજ અનુરાગ પ્રાપ્ત થયો હશે ૮૧ સેનાપતિ ભટ્ટારકનો પુત્ર અને સેનાપતિ ધરસેનનો અનુજ “મહારાજ દ્રોણસિંહ” તરીકે ઓળખાયો. એનાં જૂનિદાનને લગતાં દાનશાસન પણ જાણવા મળે છે.

દ્રોણસિંહના ઉત્તરાધિકારીઓનાં દાનશાસનોમાં એની પ્રશસ્તિ આપવામાં આવી છે : “એ મત્તુ વગેરે (સ્મૃતિકારો)એ નિયત કરેલાં વિધિવિધાન પાળતો; એ ધર્મરાજની જેમ વિનય-વ્યવસ્થાની પદ્ધતિ અનુસરતો.”૮૨ આ પરથી માલૂમ પડે છે કે મૈત્રકોના નવા રાજ્યમાં વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર દ્રોણસિંહના સમયમાં સ્થપાયું હશે. ભટ્ટારક અને ધરસેનનો સમય મોટે ભાગે એ નવા રાજ્યના સંરક્ષણમાં ગયો હશે, જ્યારે એનું રાજ્યતંત્ર રાજગિરુદ ધારણ કરનાર દ્રોણસિંહના સમયમાં વ્યવસ્થિત થયું હશે.૮૩ એના તાત્રશાસન પરથી જણાય છે કે એના રાજ્યતંત્રમાં આયુક્તક, વિનિયુક્તક, મહત્તર, દ્રાગિક ઇત્યાદિ અધિકારીઓના તંત્રની તેમજ વિપય, આહરણી, દ્રગ અને ગ્રામ જેવા વહીવટી વિભાગોની વ્યવસ્થા થઈ ચૂકી હતી.

દ્રોણસિંહની પ્રશસ્તિમાં એના મહાન દાનોનોય નિર્દેશ આવે છે ૮૪ એનાં બે ભૂમિદાન જાણવા મળ્યાં છે. એણે પાંડુરાજ્ય નામે દેવીના મંદિરને (વઘળી) સંવત ૧૮૩(ઈ. સ. ૫૦૨)માં એક ગામનું દાન કરેલું, જેનું તાત્રશાસન મળ્યું છે ૮૫ ધ્રુવસેન બાહાદિયના એક તાત્રશાસન પરથી માલૂમ પડે છે કે દ્રોણસિંહે કોટમહિકા નામે દેવીના મંદિરને પણ એક ગામ દાનમાં આપેલું ૮૬ એનું સાત દાનશાસન એક પતરા પર કોતરેલું હોવાથી એમાં એના કુલ તથા પૂર્વાધિકારીઓની વિગત આપેલી નથી તેમજ એની પ્રશસ્તિ પણ આપી નથી દાનશાસન રાજધાની વઘળીમાંથી ફરમાવેલું છે. દાનમાં આપેલું ગામ હસ્તવત્ર (હાથળ) આહરણીમાં આવેલું હતું, જે સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં આવેલો વહીવટી વિભાગ હતો. દાનનું શાસન રાજ્યે સીધું સ્વયં ફરમાવેલું ને કુમારિલપતિક નામે અધિકારીએ ૮૭ એના શાસનકેષ ધડેલો. દ્રોણસિંહે લગભગ ઈ સ ૫૦૦ થી ૫૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. ૮૮

મહારાજ ધ્રુવસેન ૧ લો.

મહારાજ દ્રોણસિંહનો ઉત્તરાધિકાર એના અનુજ ધ્રુવસેન ૧ દાને પ્રાપ્ત થયો એનાં ૨૨ દાનશાસન મળ્યાં છે. ૮૯ આ શાસનોની ગિતિ (વઘળી) સંવત ૨૦૬(ઈ. સ. ૫૨૫) થી સંવત ૨૨૬(ઈ. સ. ૫૪૪) ની છે. આ રાજ્યે લગભગ ઈ. સ. ૫૨૦ થી ૫૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું જણાય છે. ૯૦ દ્રોણસિંહની જેમ ધ્રુવસેન પણ “પરમભટ્ટારક”ના આધિપત્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. સર્વ શાસનોમાં દ્રોણસિંહને મોટે “મહારાજ” ગિરુદ પ્રયોજાયું છે. કેટલાંક દાનશાસનોમાં એની પહેલા “મહાસામત” ગિરુદ ઉમેરાયું છે, એમાં વળી એ એની વચ્ચે “મહાપ્રતીહાર” “મહાદત્તાપક” અને “મહાદાનાકૃતિક” એ ત્રણ

ખિરુદ ઉમેરાયાં છે. ૯૧ આ પાંચ ખિરુદો એ પ્રાચીન રાજ્યો સંબંધી જણાવાતા પંચ મહાશબ્દ છે. ૯૨ તાબાના રાજ્યો આ પાંચ મહાખિરુદ ધારણ કરવામાં ગૌરવ લેતા.

આ સમયે ગુપ્ત સમ્રાટોની સત્તામાં ઊઘડપાથલ થયા કરતી હતી. ઈ. સ. ૫૧૦ ના અરસામાં દ્રણિએ માળવા પડાવી લીધું હતું ઈ. સ. ૫૨૬ ના અરસામાં મગધનો ગુપ્ત સમ્રાટ ભાનુગુપ્ત દ્રણ રાજા મિહિરકુલને ત્યાંથી હાંકી કાઢી પોતાની સત્તા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થયેલો, ૯૩ પરંતુ ઈ. સ. ૫૩૩ સુધીમાં તે ઉત્તર ભારતમાં યશોધર્મા વિજયવર્ધનનું આધિપત્ય પ્રસર્યું. ૯૪. એ પછી ઈ. સ. ૫૫૦ ના અરસામાં ત્યાં યશોધર્માની સત્તા અસ્ત પામી ગયેલી તે મૌખરિ વંશના રાજા ઈશાનવર્માની સત્તાનો અભ્યુદય થયેલો ૯૫ આ બધી ઊઘડપાથલ છતાં ગુપ્તોની રાજસત્તા પૂર્વ ભારતમાં હજી ઓછીવતી ટકી રહી હતી ૯૬ આમ છતાં ધ્રુવસેને “પરમ ભદ્રારક”નો નિર્દેશ કર્યો, તે નવા નવા આધિપતિઓ વિશેના વાસ્તવિક નિર્દેશ કરતાં પરંપરાગત અધિપતિને લગતો ઔપચારિક નિર્દેશ હોવા સંભવ છે. મૌખરિ રાજા ઈશાનવર્માએ સુરાષ્ટ્રના રાજાને હરાવ્યો હોય છે; ઈશાનવર્માના રાજ્યકાલ (લગભગ ઈ. સ. ૫૨૫-૫૫૦) પરથી આ રાજા ધ્રુવસેન ૧ હોવા સંભવ છે. ૯૭ ધ્રુવસેને ઈ. સ. ૫૩૪-૩૬ દરમ્યાન કર્ણાટી વિજયમાત્રાઓ પરથી એ અરસામાં એણે પોતાની સત્તા પુનઃ સ્થિર કરી હોવાનું સૂચિત થાય છે.

ધ્રુવસેન ‘પરમ ભાગવત’ હતો. કુલધર્માની પરંપરા તથા અન્ય સંપ્રદાયનો અંગીકાર કરવામાં એણે પહેલ કરી હતી મૈત્રક રાજ્યોમાં ભાગવત સંપ્રદાય અંગીકાર કરનાર એ એક જ છે. એની પ્રશસ્તિમાં એને ‘અભિલપિત કલ આપવામાં કલ્પતરુ જેવો’ કહ્યો છે એના દાનશાસનોની સહુથી મોટી સંખ્યા પરથી એની ઉદારતાની પ્રશંસાને સંગીન સમર્થન મળે છે એણે ઘણા ભૂમિ-દાન બ્રાહ્મણોને આપેલાં છે; ત્રણ દાન ઔદ્ધ વિહારોને આપેલા છે એમાંનો એક વિહાર અધાવનાર એની ભાગિનેથી (ભાણેજી) દુદા હતી. ધ્રુવસેને એક ગામ ગારુલક વચ્ચેના પરમ ભાગવત રાજા વરાહદાસ ૨ જાને દાનમાં દીધું હતું. ધ્રુવસેને આપેલાં ભૂમિદાન લેનારા બ્રાહ્મણ સિંહપુર (સિંહોર), હસ્તવમ્ર (હાથળ), નગરક (નગરા) અને આનંદપુર (વઠનગર) જેવાં ગામોના નિવાસી હતા આ પરથી મૈત્રકોની સત્તા એ સમયે સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાત તથા મધ્ય ગુજરાત પર પણ પ્રવર્તતી હોવાનું સૂચિત થાય છે. દાનશાસનોના દૂતકો તથા લેખકોના ઉલ્લેખો પરથી એના કેટલાક અધિકારીઓનાં નામ અને હોદા

જાણવા મળે છે. ૯૦ પ્રશસ્તિમાં ધ્રુવસેનને પરાક્રમી, શરણુદાતા અને દાનવીર ઉપરાંત શાસ્ત્રાર્થતરવોનો જાણકાર કહ્યો છે. ૯૧ આ પરથી એ દર્શનો-શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં અભિરુચિ ધરાવતો હશે એવું સૂચિત થાય છે. જૈન અનુશ્રુતિ અનુસાર એ કલ્પસૂત્રનું પણ શ્રવણ કરતો.

એ અનુશ્રુતિમાં જાણ્યાબ્યા પ્રમાણે ધ્રુવસેન રાજાને પુત્રમરણથી સંતાપ થયેલો ત્યારે એની સ્વસ્થતા માટે આનંદપુરમાં સભા સમક્ષ કલ્પસૂત્ર વાંચવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૦૦ એ અગાઉ કલ્પસૂત્ર સાધુઓ સમક્ષ જ વાંચાતું, પરંતુ રાજાનો માનસિક સંતાપ દૂર કરવા માટે જરૂરિયાત ઉપસ્થિત થતાં, પ્રાચીન પ્રથામાં સુધારો કરીને રાજસભામાં એવું જાહેર વાચન કરવાની પહેલ કરવામાં આવી. કલ્પસૂત્રના એક સૂત્રમાં એ સમયે મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણને ૬૮૦ મુ (વાચનાંતર પ્રમાણે ૬૬૩ મુ) વર્ષ ચાલતું હોવાનું જાણાવ્યું છે. ૧૦૧ કેટલાક આ વર્ષને દેવદિગ્ધિણિ ક્ષમાશ્રમણે કરેલા આગમોને (ને એની અંદર આ કલ્પને પણ) લેખનારૂઢ કર્યાનું વર્ષ ગણે છે, ૧૦૨ તો કેટલાક એને કલ્પસૂત્રના પહેલા જાહેર વાચન સાથે સાકળે છે. ૧૦૩ કેટલાક વળી વર્ષ ૬૮૦ ને દેવદિગ્ધિણિની પ્રવૃત્તિ સાથે અને વર્ષ ૬૬૩ ને કલ્પસૂત્રના જાહેર વાચન સાથે સાકળી બને મતોનું સમાધાન કરે છે ૧૦૪ કોઈ વળી ધ્રુવસેન રાજાના પુત્રનું મરણ મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણના ૧૦૮૦ મા વર્ષે થયું હોવાનું જાણાવે છે. ૧૦૫ ઈ પૂ પરંતુમાં વીરનિર્વાણ થયું હોવાનું પ્રચલિત મત અનુસાર વી. નિ. સં ૬૮૦ બરાબર ઈ. સ ૪૫૩ અને વી. નિ. સ ૬૬૩ બરાબર ઈ. સ. ૪૬૬ આવે, ત્યારે મૈત્રક વંશની સ્થાપના પણ થઈ નહોતી પરંતુ જો આ વર્ષનિર્દેશ ધ્રુવસેનના સમયને લાગુ પડતો હોય તો વીરનિર્વાણ સંવત્તનો આરંભ સંશોધિત મત અનુસાર ઈ. પૂ ૪૬૭ માં ગણવો જોઈએ ને તો વી. નિ. સં ૬૮૦ બરાબર ઈ. સ ૫૧૩ અને વી. નિ. સં. ૬૬૩ બરાબર ઈ. સ ૫૨૬ આવે આ ગણતરીએ આ વર્ષ, ખાસ કરીને ખ્રીષ્ટું વર્ષ, મૈત્રક રાજા ધ્રુવસેન ૧ દાને બરાબર લાગુ પડે. વી. નિ. સં ૧૦૮૦ નું વર્ષ પ્રચલિત મત પ્રમાણે ધટાવવું પડે ને તોપણ એ ઈ. સ. ૫૫૩ જેટલું મોટું આવે. કલ્પસૂત્રમાં જાણાવેલું વર્ષ એના જાહેર વાચનને લગતું હોય કે ન હોય, પણ એ ધર્મપ્રચારના જાહેર વાચનની શરૂઆત ધ્રુવસેન ૧ દાના સમયમાં થઈ હોય એ તક્ત્ર સંભવિત છે આ અનુશ્રુતિ પરથી ધ્રુવસેનના પુત્રનું પિતાની હાયાતીમાં મરણ થયું હોવાનું માલુમ પડે છે. ધણું કરીને એ પુત્ર રાજાનો એકનો એક પુત્ર હશે ને એનું અકાળ અવસાન થવાથી રાજા અપુત્ર થયો હશે. ૧૦૬ આ પુત્રનું નામ જાણવા

મળ્યું નથી. ૧૦૭ કેટલાક ઉલ્લખિનીની રાજપુત્રી ચંદ્રશેખરનો પતિ જે વલ્લીનો રાજા હતો તેને આ ધ્રુવસેન તરીકે ઓળખાવે છે, ૧૦૮ પરંતુ અર્ધફલક સંપ્રદાયને લગતી એ આખી અનુશ્રુતિ કપોલકલ્પિત છે. ૧૦૯

મહારાજ ધરપદ્મ

ધ્રુવસેન ૧ લાનો અનુજ અને ઉત્તરાધિકારી ધરપદ્મ એ સેનાપતિ ભટ્ટારકનો સહુથી નાનો માત્ર પુત્ર છે. એનું એકેય દાનશાસન મળ્યું નથી. એના અગ્રજોએ સિત્તેરેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું લાગે છે. એ પરથી ધરપદ્મ રાજ્યારોહણ સમયે ઘણો વયોવૃદ્ધ હોવાનું અને એથી એનો રાજ્યકાલ ઘણો દૂંકો હોવાનું સૂચિત થાય છે. આથી એણે લગભગ ઈ. સ. ૫૫૦ થી ૫૫૫ સુધી રાજ્ય કર્યું ગણાય ૧૧૦ એના ઉત્તરાધિકારીઓનાં દાનશાસનોમાં એની જે પ્રશસ્તિ આપવામાં આવી છે તે પણ પ્રમાણમાં ઘણી દૂંકી છે

ધરપદ્મના પુત્ર ગુહસેનના એક દાનશાસનમાં ધરપદ્મની પ્રશસ્તિ લુપ્ત હોવાથી ધ્રુવસેન ૧ લાનો ઉત્તરાધિકાર સીધો ગુહસેનને મળ્યો હોવાનો ભ્રમ થાય છે, પરંતુ આ લોપ માત્ર એ એક દાનશાસનમાં જ થયો છે ને એ પણ સરતચૂકથી. ૧૧૧ બીજાં બધાં દાનશાસનોમાં તો ધ્રુવસેન ૧ લા પછી એના અનુજ ધરપદ્મ માટે પણ “મહારાજ” બિરુદ આપવામાં આવ્યું છે, આથી ધરપદ્મને રાજપદ પ્રાપ્ત થયેલું એ નિઃશંક છે. એનો રાજ્યકાલ ઘણો દૂંકો હોઈ, એનાં દાનશાસન મળ્યાં નથી એ આશ્ચર્યકારક ન ગણાય

ધ્રુવસેન ૧ લાની જેમ ધરપદ્મ પણ ધર્મસંપ્રદાયની વ્યાપ્તમાં કુલપરંપરાને અનુસર્યો નહિ; એ ‘પરમ આદિત્યભક્ત’ હતો. ગૈત્રિકે રાજાઓમાં એ એક જ આદિત્યભક્ત છે એની પ્રશસ્તિમાં એના સુવિશુદ્ધ ચરિત્રની તથા પરાક્રમ અને પ્રતાપની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. ૧૧૨ સેનાપતિ ભટ્ટારકનો ઉત્તરાધિકાર વારાફરતી એના ચાર પુત્રોને મળ્યો; ધરપદ્મના ચતુર પછી એ અધિકાર પછીની પેઢીને પ્રાપ્ત થયો આ અધિકાર ધરપદ્મના પુત્ર ગુહસેનને મળ્યો. ધરપદ્મના અગ્રજોને—ખાસ કરીને ધરસેન ૧ લા અને દ્રોણસિંહને પુત્ર હશે, તો ગુહસેનની પસંદગી એના શુભોને લઈને થઈ હશે ને ઉત્તરાધિકારીની પસંદગી ગૈત્રિકે કુલમાં દરેક રાજા પોતાની વિવેકબુદ્ધિ પ્રમાણે કરતો હશે ૧૧૩

પાઠીપેા

૧. R. G. Bhandarkar, 'A Valabhi Grant', *Indian Antiquary*, Vol. I, p. 14.

૨. Mandahk, *JBRAS*, Vol. XI, p. 346

૩. Kielhorn, 'A Copper-plate Grant of Śīlāditya, I of Valabhi', *Indian Antiquary*, Vol. XIV, p. 321

૪. આથી *Gazetteer of the Bombay Presidency*, Vol. I, Part 1: *History of Gujarat* માં આ વશને લગતા પ્રકરણ ૮ નું શીર્ષક "The Valabhis" આપવામાં આવેલું.

૫. Fleet, 'Sanskrit and Canarese Inscriptions', *Indian Antiquary*, Vol VIII, p. 303

૬. Hultzsch, 'Ganesgad Plates of Dhruvasena I', *Epigraphia Indica*, Vol. III, p. 323

૭ ખીલ પ્રાચીન રાજવંશોનાં તામ્રશાસનોમાં પણ આવેા પ્રયોગ આવે છે, જેમકે મારશિવાના મહારાજભવનાગ.. , વાકાટકાના મહારાજશ્રીપ્રવરસેનસ્ય, ત્રૈલોક્યના... શ્રીમહારાજવ્યાસસેન., પલ્લવાના મહારાજ શ્રીનન્દિવર્મા, કદમ્બાના. . . મુગેશવરવર્મા વગેરે. આમ અહીં થઈ નિશ્ચિતનેા પ્રયોગ સખતમીના અર્થમાં કે વશવાચક અર્થમાં થયેા છે. વલ્લભીના દાનશાસનોના નમૂના અનુસાર લખાયેલાં ગારુલક રાજ્યોનાં દાનશાસનોમાં ગારુલકના પછી સ્પષ્ટ વંશે રાહ પ્રયોજાયેા છે.

૮ કેઈ સમકાલીન રાજ્યોના અલિલેખોમાં તેઓને માટે "ઐત્રિક" નામ પ્રયોજ્યું નથી; ગુજરાતના અલિલેખોમાં તેઓને "વલ્લભીપતિ" તરીકે જ ઓળખાવ્યા છે.

૯ J W. Watson, "Legends of the Earlier Chudāsamā Rās of Junagadh", *I. A.*, Vol. 11, pp. 312 ff.; Tod, *Annals and Antiquities of Rajasthan*, Vol. I, pp 100 and 251 ff

૧૦ ગૌ. હી. ઓક્સા, રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, જિ. ૧, પૃ. ૩૮૩-૩૮૧. ગુલિલના વશમાં શીલાદિત્ય નામે રાજ થયેા ને વલ્લભીના વંશમાં એ નામનેા રાજ ભણીતા હતા એ નામસામ્ય પરથી આ ગોઠાણેા થયેા લાગે છે એવેા શ્રી. ઓક્સાનેા તકે ધણેા સંભવિત છે વલ્લભીના છેલ્લા રાજ શીલાદિત્યનું માત વર્ષ ૪ સ ૭૬૬ છે, ત્યારે ગુલિલ એ પહેલા લગભગ બસેા વર્ષે ૪ સ. ૫૬૮ ના અરસામાં ને એનેા વંશજ શીલાદિત્ય ૪ સ. ૬૪૬ ના અરસામાં થયેા ।

૧૧. D R. Bhandarkar, *JASB* (NS), Vol V, pp. 167 ff

૧૨. Fleet, "Note", *IA*, Vol. XV, p. 361, Bhagvanlal, *B. G*, Vol. I, Pt. 1, pp. 87 f; *B G*, Vol IX, pp 492 f., D R. Bhandarkar, *JASB*, 1904, p. 183; N. R Ray, *IHQ*, Vol. IV, p. 457

૧૩. Jagan Nath, "Early History of the Maitrakas of Valabhi", *Indian Culture*, Vol. V, p 408

૧૪. વલ્લભીના ૧૯ મૈત્રક રાજઓમા માત્ર એક જ આદિત્ય-સંકત હતો, ન્યારે ૧૭ ચરમમાહેશ્વર હતા. (એક પરમ ભાગવત હતો)

૧૫ B.G., Vol. I, Pt. I, p. 45

૧૬. Smith, *Early History of India*, p. 335

૧૭. AHS, pp 28 f.

૧૮. માનસંકર પી મહેતા, "મેવાડના ગુહિલો", પૃ. ૯૭

૧૯. D. R. Bhandarkar, "The Nāgar Brāhmanas and the Bengal Kayasthas", *IA*, Vol. LXI, p. 70, ડું. કે. શાસ્ત્રી, "વલ્લભીના રાજઓ મેર હતા ? ગુર્જર હતા ? ક્ષત્રુ હતા ? કે નાગર ?" "કા. ગુ. સભાનુ ત્રિમાસિક", પુ. ૧, પૃ. ૧૭૦-૭૮

૨૦. D. R. Bhandarkar, 'The Nāgar Brāhmanas and the Bengal Kayasthas', *IA*, Vol. LXI, pp. 41 ff., 61 ff

૨૧. હ. ગં. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુર્જરાત", ભાગ ૧, પૃ. ૨૦, ટી ૧૬

વલ્લભીના રાજઓ મેર, ગુર્જર, ક્ષત્રુ કે નાગર હતા કે કેમ એની વિગતે અર્થા કરીને શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી નોધે છે કે વલ્લભી રાજવંશનું મૂળ શોધવું એ પાણી વલોવવા જેવું છે (ઉપર્યુકત, પૃ. ૧૭૬).

૨૨. Jayaswal, *History of India 150 A.D. to 350 A. D.*, p. 238, *Imperial History of India*, p. 25

૨૩. હ. ગ. શાસ્ત્રી, મૈ. ગુ., ભાગ ૧, પૃ ૨૧, ટી. ૧૭

૨૪. *Buddhist Records of the Western World* (Trans by S. Beal), Vol. II, p. 267

૨૫. સ્લોક ૬૦૫-૬૧૦

૨૬. Jayaswal, *Imperial History of India*, pp. 25 f.

૨૭. સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૨૪૯, ૨૫૧

૨૮. સર્ગ ૧, શ્લોક ૧૪; સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૨૪૯, ૨૫૧

૨૯. હ. ગ. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુર્જરાત", ભા. ૨, પૃ. ૪૮૮-૪૮૯

૩૦. ડું. કે. શાસ્ત્રી "તેઓ મૈત્રકવંશના ક્ષત્રિયો હતા" એટલું તારવવું યસ ગણે છે (ઉપર્યુકત, પૃ. ૧૭૬), ડું. જી. વીરજી તેઓને ચાદવ જાતિના ક્ષત્રિય ગણે છે ને તેઓની ઉત્પત્તિ મથુરાની આસપાસના પ્રદેશના મિત્ર વંશના રાજઓમાથી દર્શાવે છે (AHS, p. 19).

૩૧. વૈશ્યાત્તુ જાયતે બ્રાત્યાત્તુ સુધન્વાચાર્ય एव च ।

કારુણ્ય વિજન્મા ચ મૈત્રઃ સાત્વત एव च ॥ ૧૦, ૨૩

૩૨. જ્યોતી નીચે પા. ટી ૩૮ અને ૪૨.

૩૩. સરકૃતમાં ધણી વાર તક્ષિત માત્ર એના એ જ અર્થમાં (સ્વાયે) લગાડવામાં આવે છે.

૩૪. વૈદ્યા માત્યાત્સુષન્વાનમાચાર્યં વિપ્રપૂર્વિકા ॥ ૫૬

સુષન્વાચાર્યં એકો વા મૈત્રં સા વૈદ્યપૂર્વિકા ।

શૂદ્રપૂર્વા વિજન્માનં સાત્વતં ક્ષત્રપૂર્વિકા ॥ ૫૭

અપૂર્વા મારુષં કારુ બ્રહ્મક્ષત્રવિશામની ।

માત્યાનાં ક્રમશઃ પુત્રાઃ ॥ ૫૮

મૂમિકાણ્ડ, મનુષ્યાધ્યાય

૩૫. Senart, *Caste in India*, pp. 94, 95, 159; Fick, *The Social Organization in North-West India in Buddha's Time*, pp. 81, 332

૩૬. માત્યો એટલે એવા લોકસમૂહ જે ચુસ્ત આર્યોના જેવી જ ભાષા બોલે, પણ જે એમની રહેણીકરણી પામે નહિ (Kane, *History of Dharmasāstra*, Vol II, p. 386).

મનુસ્મૃતિ (૧૦, ૨૦) અને વૈજયન્તી(મનુ ઓ. ૫૧) માં આ પ્રકારના માત્યો એટલે સમયસર ઉપનયન-સરકાર ન પામીને સાવિત્રી મત્રના અધિકારથી પરિશ્રષ્ટ રહેનારા એવા અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.

૩૭. एषां लक्षणसिद्धयर्थं केषांचिद् वृत्तिरुच्यते ॥ ૬૪

૩૮. મારુષસ્ત્વર્ચયેન્માતૃક્રમશાનાદિ ચતુષ્પયમ્ ॥ ૧૦૩

સુષન્વાચાર્યં ईशानं शाक्यचैत्यादि मैत्रक ।

મૂતપ્રેતપિશાચાસ્તુ વિજન્મા સતિવેશ્મ ચ ॥ ૧૦૪

સાત્વતઃ પૂજયેદ્વિષ્ણુમક્ષો માગવતશ્ચ સઃ ।

૩૯-૪૦. જુઓ અથ ૨, પૃ ૨૯૭-૩૦૧.

લક્ષ્મીશને ચાર શિખ્ય હતા : કૃશિક, ગર્ગ, મિત્ર અને કુરુષ તેઓનાં નામ પરથી અનુક્રમે કૌશિક, ગાર્ગ્ય, મૈત્ર્ય અને કૌરુષ કે કૌરુખ નામે શાખા પ્રવર્તી (જે ગુ, પૃ. ૨૬, ૧૩૨).

૪૧. “કૌરુષ” સિંત્રા પ્રશસ્તિ(ગ્રંથે, ન ૨૨૨)માં અને “કૌરુખ” પુરાણોમાં

૪૨. લક્ષ્મીશ યાશુપત સ પ્રદાયના પ્રવર્તક હતા, ને મૈત્રક કાલમાં ગુજરાતના માહેશ્વર આ સ પ્રદાય અનુસરતા (B G., Vol I, Pt. 1, pp 83 ff.).

૪૩. મૈત્રકોની સત્તા તળ-ગુજરાતમાં લાટતી હતર સીમા સુધી તેા હતી જ; ને યાશુપતોત્ત્વ કેદ સુરાષ્ટ્રના પ્રલાસમાં પણ હતુ (જુઓ અથ ૨, પૃ. ૨૯૩).

૪૪. B. G., Vol. I, Pt. 1, pp. 84 ff.

૪૫. Jagan Nath, “Early History of the Maitrakas of Valabhi”, *Indian Culture*, Vol V, pp. 408 f.

૪૬. મૈત્રેયકોની ઉત્પત્તિ તો વેદેહ પિતા અને આયોળની માતામાંથી થઈ ગણાતી ને તેઓનો ધર્મો રાજબારોઠનો હતો (મનુસ્મૃતિ ૧૦, ૩૩; વૈજયન્તી, મનુષ્યાધ્યાય, શ્લો. ૩૪, ૧૪).

૪૭ “મૈત્ર” ને “મૈત્રક” શબ્દ “મિત્ર” માથી નીકળેલા છે, ન્યારે “મૈત્ર્ય” કે “મૈત્રેયક” નું મૂળ “મિત્રા” છે

“મટ” ને બદલે સરતચૂકથી ક્યારેક “મટ્ટ” એવો સિન્નાર્થ શબ્દ પ્રયોજ્યો, તેમ મિત્રા પ્રસન્નિતમાં “મૈત્ર્ય” ને બદલે સિન્નાર્થ “મૈત્રેય” શબ્દ વપરાયો છે. એ સ્પષ્ટતા બહુભરે છે રાજશેખરસૂરિના પદ્ધર્ધનસમુચ્ચયમાં “મૈત્ર્ય” ૩૫ જ પ્રયોજ્યું છે.

૪૮. માતૃ વંશોની ચાલીમાં તેઓને સાતવતો સાથે સાંકળવામાં આવ્યા છે એ સુદો તેઓના ચાંદવકુલની માન્યતાના સંસ્કર્મમાં લક્ષમાં લેવા જેવો ગણાય

૪૯. Raychaudhuri, *Political History of Ancient India*, pp. 590 f.; R. C. Majumdar, *Classical Age*, p. 81, K. J. Virji, *Ancient History of Saurashtra*, pp. 22 f., ૬ ગ. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત,” ભાગ ૧, પ. ૪૬-૪૮

૫૦. જુઓ મ્ર. ૨, પૃ ૧૬૫

૫૧. ગિ વ આચાર્ય, “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો”, લેખ ન ૧૬

૫૨. ભટ્ટક ૨૬ જુગતનો સેનાપતિ હતો એવો હદયેષ ભાટ્યારણેના વૃત્તાંતમાં આવે છે એવું વોટસને જણાવે છે (*IA*, Vol II, p. 313), ૫૨૬ આ વૃત્તાંત તો છે નજીકના સમયમાં અર્વાચીન માહિતી અને મતભેદો પરથી ઉપજ્યા હોવાનું માલુમ પડ્યું છે (*Fleet, Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. III, Introduction, p. 50).

૫૩. મૌલ, મુત, મિત્ર, ટ્રેણી વગેરે સૈન્યપ્રકાર અને એના સમુદાન-કાલ ક્રોનિકલે વિગતે જણાવ્યા છે (અર્થગાલ્, ૧, ૨). વળી જુઓ *IA*, Vol. XLVIII, pp. 207 f

૫૪. Jagan Nath, “Early History of the Maitrakas of Valabhu,” *Indian Culture*, Vol. V, pp. 413 f.

૫૫. *B. G.*, Vol. I, Pt. 1, pp. 78 f.

૫૬. મૈ ગુ , ભા. ૧, પૃ. ૫૧

૫૭. “ભટ્ટક” અને “ભટ્ટારક” તદ્દન જુદા શબ્દ છે “ભટ્ટક” એ વિશેષ નામ છે, ન્યારે “ભટ્ટારક” સામાન્ય નામ છે “ભટ્ટક”માં મુખ્ય શબ્દ “ભટ” (મુત) છે, ન્યારે “ભટ્ટારક”માં “ભટ્ટ” (મર્ત) છે. “ભટ”નો અર્થ સેવક કે સૈનિક થાય છે, ન્યારે “ભટ્ટ”નો અર્થ સ્વામી થાય છે

૫૮. “ભટ્ટક” નામના ઉત્તરપદ તરીકે આવતો “અક” શબ્દ અને વિક્રમાદિત્ય જેવાં અનેક નામોના ઉત્તર પદ તરીકે આવતો “આદિત્ય” શબ્દ એક અર્થ ધરાવે છે

૫૯. જુઓ અથ ૨, પૃ. ૧૬૦

૬૦-૬૧. મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૨૧૬

૬૨. સ્કંદગુપ્તના રાજ્યનું છેલ્લું જ્ઞાત વર્ષ ગુ. સં. ૧૪૮ (ઈ. સ. ૪૬૭-૪૬૮) છે ને શુધગુપ્તના રાજ્યનું પહેલું જ્ઞાત વર્ષ ગુ. સં. ૧૫૭ (ઈ. સ. ૪૭૬-૪૭૭) છે. એ બે વર્ષો વચ્ચેના આઠામાં ત્યાં પુરુષોત્ત, નરસિંહગુપ્ત અને કુમારગુપ્ત ૨ ભે — એ ત્રણ રાજા રાજ્ય કરી ગયા.

૬૩. ડૃ. જી. વીરજી ધરસેન ૧ લાનો રાજ્યકાલ ઈ. સ. ૪૬૩-૪૬૬ નો આકે છે ને છતાં એ સમયે મગધની ગાદી પર પ્રાચી લાનુગુપ્ત હોવાનું માને છે (AHS, p. 26) ! શુધગુપ્તના રાજ્યકાલનું છેલ્લું નિશ્ચિત જ્ઞાત વર્ષ ગુ. સં. ૧૭૫ (ઈ. સ. ૪૯૪-૬૫) છે (Classical Age, p 32) ને સદિગ્ધ જ્ઞાત વર્ષ તો ગુ. સં. ૧૮૧ (ઈ. સ. ૫૦૦-૫૦૧) પણ છે (IA, Vol XIV, p 68).

વીરજી ધરસેન ૧ લાના પ્રકરણમાં એવણના યુદ્ધનો વર્તાત નિરૂપે છે (AHS, p. 26), પરંતુ એ યુદ્ધ તો ગુ. સં. ૧૯૧ (ઈ. સ. ૫૧૦) પહેલાં નજીકમાં થયું હોઈ ધરસેનના ઉત્તરાધિકારી શ્રોણસિંહના રાજ્યકાલમાં થયું ગણાય વાકાઝ હરિષેણે હણીને હાંધી કાઢવા મૈત્રક રાજા સાથે મૈત્રી સાધી હોવાનું એ જણાવે છે (p. 27). આ મૈત્રી માટે એ જે હગ્નસબધનો ઉલ્લેખ કરે છે તેને એ ધરસેનના બીજા ઉત્તરાધિકારી કુવરસેન સાથે સાંકળે છે !

૬૪. Fleet, Corp. Inscr. Ind, Vol. III, p 88

૬૫. મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૫૪

૬૬. એજન, પૃ. ૩૬-૩૮

૬૭. એજન, પૃ. ૫૫

૬૮. ગુપ્તદે, નં. ૧૬

૬૯. મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૬૨

૭૦. Smith, Early History of India, p. 335

૭૧. મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૫૬-૫૭

૭૨. BG, Vol I, Pt 1, p. 88. ત્યારે શ્રોણસિંહનું દાનસાસન મળ્યું નહોતું ને એનો રાજ્યાધિષેક ઈ. સ. ૫૨૦ ના અરસામાં થયેલો ગણાતો

૭૩. મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૫૭

૭૪. Jayaswal, History of India 150 A. D. to 350 A. D., p 103; K. J Virji, AHS, p 29

૭૫. Jayaswal, *ibid*, p 103; A. C. Biswas, "Ajanta Cave Inscription of the Time of Harishena", Indian Culture, Vol. VII, pp 372 ff.

૭૬. મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૫૮-૫૯

૭૭. એજન, પૃ. ૫૭

૭૮. D C Sircar, "Gunaighar Copper-plate Inscription of Vainya Gupta-Gupta year 118," Select Inscriptions, pp. 331 ff.

૭૯-૮૦. મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૫૮

૮૧-૮૨. એજન, પૃ. ૬૦

૮૩. એજન, પૃ. ૬૦ ૬૧ સુવલ રાજ્યમાં બાબર અને હુમાયુનો સમય મુખ્યત્વે સરક્ષણમાં ગયો ને રાજ્યવતરની પૂણી વ્યવસ્થા અકબરના સમયમાં થઈ એ આનું એક સર્માંતર દેશત ગણાય.

૮૪. એજન, પૃ. ૬૧

૮૫. ગુચ્છે, ભા. ૧, ન. ૧૬

૮૬. એજન, ન. ૬૭

૮૭. એનો હોદ્દો જણાવવામાં આવ્યો નથી.

૮૮. મૈ.શુ., ભા. ૧, પૃ. ૬૨

૮૯. મૈ.શુ., ભા. ૧, પરિશિષ્ટ ૨, લેખ ૨ થી ૧૭ અને ૮૨ થી ૮૫. ઉપરાંત એક ભાવનગર જિલ્લામાંથી (હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, 'મૈત્રક રાજ્ય ધ્રુવસેનનું એક અપ્રસિદ્ધ દાનશાસન', "સ્વાધ્યાય", પુ ૩, પૃ. ૧૬ થી) અને એક આંબળાસ (જિ. જૂનાગઢ)-માંથી (હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી અને યુષ્મકત વિ. ધોળકિયા, 'વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્ય ધ્રુવસેન ૧ દાનું દાનપત્ર', "સ્વાધ્યાય", પુ ૭, પૃ. ૨૩૫ થી) મળ્યું છે.

૯૦. મૈ.શુ., ભા. ૧, પૃ. ૬૨, ૬૮

૯૧. એજન, પૃ. ૬૩. આ ધિરુદોના વધારા કે ઘટાડાનો કોઈ કાલક્રમ નથી.

૯૨. એજન, પૃ. ૬૩. અર્થ માટે જઓ મૈ.શુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૦૩, ૫૧૨.

૯૩-૯૬. એજન, પૃ. ૬૩-૬૪

૯૭. ઇશ્વરવર્માના જ્ઞાનપુર શિલાલેખમાં રૈવતક ગિરિ વિશે ત્રણ ઉલ્લેખ આવેલા છે (CII, Vol III, pp 229 ff) કે જે વીરજી સુરાધ્દના રાજ્યને શુદ્ધસેન તરીકે ઓળખાવે છે (ASH, p. 88, n. 6), પરંતુ ઇશાનવર્મા (લગભગ ઈ. સ. ૫૫૦-૫૬૭)-ના પૂર્વાધિકારી ઇશ્વરવર્માના સમકાલીન ધ્રુવસેન ૧ થી ગણાય.

૯૮ મૈ.શુ., ભા. ૧, પૃ. ૬૫-૬૬

૯૯. એજન, પૃ. ૬૫

૧૦૦. વિનયવિજય, કલ્પસૂત્ર-સુબોધિકા, પૃ. ૧૫-૧૬

૧૦૧. સૂત્ર ૧૪૭

૧૦૨. ધર્મસાગરગણિ, કલ્પસૂત્ર-કિરણાવલિ, પૃ ૨૦૦

૧૦૩. વિનયવિજય, કલ્પસૂત્ર-સુબોધિકા, પૃ ૨૦૧, મુનિ સુંદરસૂરિ, સ્તોત્ર-રત્નાકર, ૧૧

૧૦૪. ધર્મસાગરગણિ, કલ્પસૂત્ર-કિરણાવલી, પૃ ૧૨૧; વિનયવિજય, કલ્પસૂત્ર-સુબોધિકા, પૃ ૨૦૧

૧૦૫. જિનપ્રભસૂરિ, કલ્પસન્દેહવિષોષધિ, પૃ ૧૧૮

૧૦૬ મૈ.શુ., ભા ૧, પૃ ૬૭-૬૮

૧૦૭ નવશતાશીતિવર્ષે વીરાત્સેનાદ્ગજાર્થમાનન્દે । એ ગાથામાં ક્યાંક (દા ત. 'કૃત્યદીપિકા'માં) વીરાત્સેનને બદલે વીરસેન પાઠકેર થતાં આ રાજપુત્રનું નામ વીરસેન હોવાનો શ્રમ થયેલો, પરંતુ ખરી રીતે વીર રાઠડનો સબધ અહીં વધુ સાથે છે, અને સેન તો ચળના ધ્રુવસેન નામના સક્ષિપ્ત રૂપ તરીકે છે.

૧૦૮ G. J. Shah, *Jainism in North India*, p. 68; Virji, *AHS*, pp. 27, 29, 34

અદ્વારકનન્દિન, “મદ્રવાહુચરિત” (નાથુરામ પ્રેમી), દર્શનસાર, પરિશિષ્ટ, પૃ. ૫૯-૬૦) માં તથા હરિષેષુના વૃહત્કથાકોશ (ભદ્રબાહુકથાનક, મ્થા. ૬૯-૮૧)માં એવી અનુશ્રુતિ આપી છે કે ભદ્રબાહુના સમયમાં પડેલા લાંબા દુકાળ વખતે હનનમાં અર્ધ-કલક (અર્ધ-વસ્ત્ર) સ પ્રદાય ગત થયો હતો. આ સ પ્રદાયના સાધુઓ વલ્લભી ગયા ત્યારે ત્યાંના રા-વએ તેઓના વિચિત્ર વેશનો કપહાસ કરતાં એની ગણી ને હનનના રા-વની કુવરી હતી તેણે અર્ધકલક સાધુઓને પૂર્ણવસ્ત્રધારી બનાવ્યા ને એ રીતે વલ્લભીમાં મ્વેતાબર સ પ્રદાયનો હિદ્મલ થયો. ભદ્રબાહુચરિતમાં રાણીનું નામ ચંદ્રશેખા અને એના પિતાનું નામ ચંદ્રકીર્તિ જણાવ્યું છે, ત્યારે બૃહત્કથાકોશમાં રાણીને સ્વામિની તરીકે અને એના પતિને વપ્રદેવ તરીકે ઓળખાવેલાં છે, છતાં વીરજના અયમાં હનનના રા-વને હરિષેષ તરીકે અને વલભીના રા-વને કુવરેન ૧ લા તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે.

૧૦૯. નાથુરામ પ્રેમી, દર્શનસાર, પરિશિષ્ટ પ. ૬૦-૬૧

૧૧૦. મૈ ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૬૮

૧૧૧ એજન, પૃ. ૩૩-૩૫

૧૧૨. એજન, પૃ ૬૮-૬૯

૧૧૩ એજન, પૃ ૩૬-૩૮

પ્રકરણ ૪

ગૈત્રક રાજ્ય (ચાહુ)

(૧) અભ્યુદય

મહારાજ ગુહસેન

મહારાજ ગુહસેન એ ગૈત્રક વંશનો પ્રતાપી રાજા છે. એ “મહાસામત” જેવા ગૌણ બિરુદ ધારણ કરતો નથી ને એને કોઈ પરમભદ્રારકનો ઉદ્દેશ કરવો પડતો નથી. ગૈત્રક વંશના ઉત્તરકાલીન રાજાઓ સ્થળસંકેતને લઈને કેટલાક આરંભિક રાજાઓની પ્રશસ્તિ રદ કરે છે ત્યારે તેઓ ભટાર્કના વંશમાં પૂર્વજોની પ્રશસ્તિનો આરંભ ગુહસેનની પ્રશસ્તિથી કરે છે વળી એની પ્રશસ્તિમાં પણ એને ‘મહાન રાજવી’ તરીકે આલેખવામાં આવ્યો છે ગુહસેનના રાજ્યકાલનાં જ્ઞાત વર્ષ (વલ્લી) સંવત ૨૪૦ (ઈ. સ ૫૫૬) થી ૨૪૮ (ઈ સ ૫૬૪) છે.^૧ એણે લગભગ ઈ. સ ૫૫૫ થી ૫૭૦ સુધી રાજ્ય કર્યું જણાય છે. ઈ સ. ૫૫૦ ના અરસામાં ગુપ્ત સમ્રાટોની સત્તા અસ્ત પામી લાગે છે. ઉત્તર ભારતમાં હવે મૌર્યરિઓ અને ઉત્તરકાલીન ગુપ્તો આધિપત્ય માટે સ્પર્ધા કરતા હતા. આ સંજોગોમાં મહારાજ ગુહસેને ગૈત્રક રાજ્યની સ્વતંત્રતા સ્થાપી જણાય છે. આથી ગુહસેન ગૈત્રક વંશમાં મહાન રાજવી તરીકે નામાંકિત છે

આ રાજ્યના કુલ પાંચ અભિલેખ મળ્યા છે. એમાં ત્રણ તામ્રશાસન છે, બ્યારે એક શ્રુપાત્રલેખ અને એક શિલાલેખ છે.^૨ પહેલું દાનશાસન વિજયસિંહે ધકચું છે ને બાકીનાં બે સધિવિગ્રહાધિકૃત સ્કંદભટ્ટે ધડેલાં છે એમાં સ્કંદભટ્ટે રચેલી ગુહસેનની પ્રશસ્તિ વધારે સારી છે. આ પ્રશસ્તિઓમાં ગુહસેનનાં પરાક્રમ, રૂપ, સ્થેય, ગાંધીય અને છુદ્ધિની ભારે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.^૩ એમાં જણાવ્યા મુજબ એણે બાળપણથી વીરતા દાખવી હતી ને યુદ્ધકળામાં સારી નામના મેળવી હતી, પરંતુ એણે શાં પરાક્રમ કરેલાં એની કોઈ નક્કર વિગત

ઉપલબ્ધ નથી. એણે હૃદયનું રંજન કરી “રાગ” શબ્દ સાર્થક કરેલો એ ઉલ્લેખ એની લોકપ્રિયતા દર્શાવે છે. એ શરણાગતને અભયદાન દેવામાં પરાયણ રહેતો ને સકલ જીવનનો હાલતોઆલતો આનંદ હતો એવી એની પ્રશંસા પણ નોંધપાત્ર ગણાય. અગાઉના રાજાઓએ તળ-ગુજરાતના ખાલિજોને સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિનાં દાન દીધેલાં, જ્યારે તળ-ગુજરાતની ભૂમિનાંય દાન દીધાનો ઉલ્લેખ આ રાજાના સમયથી શરૂ થાય છે.^૪ આ પરથી ગૌત્રક રાજાઓ તળ-ગુજરાત પર પણ સત્તા ધરાવતા હોવાની પ્રતીતિ થાય છે.

શુહસેનનાં ત્રણેય દાનશાસન બૌદ્ધ વિહારોને આપેલાં ભૂમિદાનને લગતાં છે એમનાં પહેલાં બે દાનશાસનોમાં એને “પરમ માહેશ્વર” અને ત્રીજા દાનશાસનમાં “પરમ ઉપાસક” કહ્યો છે, એ પરથી એ (વલ્લભી) સવત ૨૪૬ (ઈ સ ૫૬૪) અને ૨૪૮ (ઈ. સ. ૫૬૭)ની વચ્ચે મહેશ્વરને બદલે શુદ્ધનો ઉપાસક બન્યો હોવાનું અનુમાન કરવાનું મન થાય; પરંતુ એના ઉત્તરાધિકારીઓનાં દાનશાસનોમાં વળી એને હંમેશાં “પરમ માહેશ્વર” કહ્યો છે, આ પરથી બૌદ્ધ ધર્મ વિશેનો એનો અનુરાગ ઉત્તરાવસ્થામાં અભિવૃદ્ધિ પામ્યો હશે, પરંતુ એથી એણે કુલપરપરાગત માહેશ્વર ધર્મ તથા દીધો નહિ હોય એવું ક્ષિત થાય છે. ગૌત્રક વંશના ઘણા માહેશ્વર રાજાઓ બૌદ્ધ વિહારોનેય ભૂમિદાન વગેરે દ્વારા પ્રોત્સાહન આપતા હતા. ઈ સ. ૫૬૭ માં આભ્યંતરિકા વિહારને ભૂમિદાન દેતી વખતે શુહસેને પોતાને ‘પરમ ઉપાસક’ તરીકે ઓળખાવવામાંય ગૌરવ લીધેલું.

મહારાજ ધરસેન ૧ એ

શુહસેન પછી એનો પુત્ર ધરસેન ૨ ને ગાદીએ આવ્યો. આ રાજાનાં ૧૬ દાનશાસન મળ્યાં છે વળી એના નામે લખાયેલાં બે ખનાવટી દાનશાસન પણ છે સાત ભૂમિદાનોની સંખ્યામાં ક્રમસેન ૧ લા પછી બીજું સ્થાન ધરસેન ૨ જાનું છે. એના દાનશાસન (વલ્લભી) સવત ૨૫૨ (ઈ. સ. ૫૭૧) થી ૨૭૦ (ઈ સ ૫૮૯) નાં છે.^૫ એણે લગભગ ઈ. સ. ૫૭૦ થી ૫૮૫ સુધી રાજ્ય કર્યું જણાય છે.^૬

આ રાજાનાં બધા શાસનોમાં “મહારાજ”નું બિરુદ તો છે જ, પરંતુ કેટલાંક શાસનોમાં એ ઉપરાંત “સામંત” કે “મહાસામંત” બિરુદ ઉમેરેલું છે. આ પરથી ધરસેનના રાજકીય દરજ્જાની ચક્રાંતિ તારવવામાં આવી છે,^૭ પરંતુ એનાં બિરુદોને વિગતે તપાસતાં આલૂમ પડે છે કે ગૌણ બિરુદોનો ઉમેરો

તથા લોપ ગમે તેમ કરવામાં આવેલો છે ને એમાં કોઈ વાસ્તવિક ચક્રતીપડતીની ભૂમિકા રહેલી નથી.^૯ ધરસેનના કોઈ દાનશાસનમાં પરમભદ્રારકનો નિર્દેશ થયો નથી તેમજ એની સહીમાં કયાંય કોઈ ગૌણ બિરુદ પ્રયોજાયું નથી દાનશાસનના લેખકે પ્રાચીન પરંપરાની અસરથી કોઈ કોઈ દાનશાસનમાં “સામંત” અને કોઈ કોઈમાં “મહાસામંત” બિરુદ ફાવે તેમ ઉમેરી દીધું લાગે છે વસ્તુતઃ ધરસેનને તો ગારુલક સિદ્ધાદિત્ય અને મૈત્રક શીલાદિત્ય જેવા સામંત હતા,^૯ આથી ધરસેન પોતે ગ્રહસેન જેવો સ્વતંત્ર રાજા હતો.

ધરસેનની પ્રશસ્તિમાં એની ધનુર્વિદ્યામાં રહેલી કુશળતાની તેમજ એના યશસ્વી પરાક્રમની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.^{૧૦} એનાં કેટલાંક દાનશાસનોમાં આવતા વિજયભાવણીના ઉલ્લેખ પરથી એના વિજયી પરાક્રમનો ઉલ્લેખ વાસ્તવિક હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. આ સમયે ઉત્તર ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં અવનવું પરિવર્તન થતું હતું. મૌખરિ રાજા અર્ધતિવર્ષમાં, અનુકાલીન ગુપ્ત વંશનો રાજા મહાસેનગુપ્ત અને ચાલુક્યરનો રાજા પ્રભાકરવર્ધન આધિપત્ય માટે સ્પર્ધા કરી રહ્યા હતા.^{૧૧} એમાં પ્રભાકરવર્ધન દક્ષિણમાં ગુજરાત, માલવ અને લાટ પર પોતાનું આધિપત્ય પ્રસાદ્યું હતું. આ પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્રની નજીક આવેલા હોઈ ધરસેનને પોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવવા પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો હશે. અથવા કદાચ માલવના મહારાજાદક્ષિ મહાસેનગુપ્ત સામે એને સંઘ્રામમાં ઊતરવું પડ્યું હોય છતાં વધુ સંભવિત એ છે કે ધરસેનનું પરાક્રમ દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાજસત્તા પ્રસારવા માટે થયું હોય. દાનશાસનોના દૂતક તરીકે ઉલ્લિખિત સામંત શીલાદિત્ય પ્રાયઃ મૈત્રક કુલનો હતો ને ધણું કરીને દક્ષિણના સજ્જ પ્રદેશ પર શાસન કરતો હતો.^{૧૨} તો એ ધરસેનનો મોટો પુત્ર શીલાદિત્ય હોવો સંભવે.^{૧૩} આ અનુસાર ધરસેન ૨ જાના સમયમાં મૈત્રકોની સત્તા દક્ષિણ ગુજરાત પર અસરી ગણાય બનાવટી દાનશાસનોમાં જણાવેલ દેયભૂમિનાં સ્થાન પણ આ તર્કનું સમર્થન કરે છે.^{૧૪}

ધરસેન માત્ર યુદ્ધવીર નહોતો, દાનવીર પણ હતો. એની પ્રશસ્તિમાં એ અગાઉના રાજાઓએ આપેલાં ધર્મદાનોનું અનુપાલન કરતો હતો ને એની સંપત્તિ પર સેંકડો હજારો યાચકોનું ગુજરાન ચાલતું હતું એવો ઉલ્લેખ આવે છે.^{૧૫} આ રાજાનાં દાનશાસનોની સંખ્યા એની દાનવીરતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. એનાં ૧૧ ભૂમિદાન બ્રાહ્મણોને અને ત્રણ ભૂમિદાન બૌદ્ધ વિકારોને આપેલાં છે. આ રાજાને નામે આગળ જતાં બે બનાવટી દાનશાસન ઉપજાવેલાં છે,^{૧૬} એ

પણ પ્રાયઃ એની દાનશીલતાને લઈને હશે. ધરસેનનાં દાનશાસન સંધિવિગ્રહાધિકૃત રક્તલેપે લખેલાં છે. એ દિવિરપતિ પણ હતો.

પ્રશસ્તિકારે ધરસેનને આભિગામિક ગુણોથી આશ્રિત, શ્રી અને સરસ્વતીનો એકાધિવાસ દર્શાવનાર અને પ્રજાને પીડતા ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરનાર તરીકે નવાળ્યો છે. ૧૭ એમાં કુદરતી ઉપદ્રવો કરતા રાજકીય ઉપદ્રવો અધિક અભિપ્રેત હશે ધરસેન 'પરમ માહેશ્વર' હતો.

શીલાદિત્ય ૧ લો-ધર્માદિત્ય

મહારાજ ધરસેન ૨ જા પછી એનો પુત્ર શીલાદિત્ય વલ્લભીની ગાદીએ આવ્યો એનાં ૧૩ દાનશાસન મળ્યા છે, જે (વલ્લભી) સંવત ૨૮૬ (ઈ સ ૬૦૫) થી ૨૯૨ (ઈ. સ. ૬૧૧)ની મિતિના છે. ૧૮ આ રાજાનો રાજ્યકાલ લગભગ ઈ. સ. ૫૯૫ થી ૬૧૨ સુધીનો ગણાય. ૧૯ એના દાનશાસન સંધિવિગ્રહાધિકૃત દિવિરપતિ વત્સદિત્યે લખેલા છે.

ધરસેન ૨ જાનાં દાનશાસનોનો દૂતક સામંત શીલાદિત્ય એ આ શીલાદિત્ય હોય તો એણે વલ્લભીના રાજ થતા પહેલાં સજ્જ પ્રદેશ પર શાસન કરતા સામંત તરીકે સત્તા ધરાવી ગણાય, તો દક્ષિણના એ પ્રદેશ છત્તવામાં રાજપુત્ર શીલાદિત્યે અગ્રિમ કે સક્રિય ભાગ લીધો હોવો સંભવે શીલાદિત્યનો પ્રશસ્તિકાર જણાવે છે તેમ એ હારે મનોરથ સેવતો હતો ને એણે એ મનોરથને પોતાના યશસ્વી પરાક્રમ વડે સિદ્ધ કર્યો હતો. ૨૦ એ ઈ. સ. ૬૦૯ અને ૬૧૧ માં દંડયાત્રામાં રોકાયેલો હતો ૨૧ યુઝન શ્વાગે માળવાની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાંના સાહેક વર્ષે ઉપર ચર્ધ ગયેલા શીલાદિત્ય રાજાની પ્રશસ્તિ જણાવી હતી. ૨૨ આ રાજા યુઝન શ્વાંગની મુલાકાત (લગભગ ઈ સ ૬૪૦) પહેલાં લગભગ ત્રીસથી પિસતાળીસ વર્ષ પહેલાં થયો હતો ને એણે, એ ચીની પ્રવાસી જણાવે છે તેમ, પચાસેક વર્ષ નહિ, પણ વીસેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. રાજ્યકાલને લગતો આ વિગતદોષ બાબુએ રાખીએ તો એણે નિરૂપેણું શીલાદિત્યનું ચરિત વલ્લભીના આ રાજા શીલાદિત્ય ૧ લાને બરાબર લાગુ પડે છે ૨૨ આ અનુસાર યુઝન શ્વાંગની નોંધ પરથી એવું ક્ષિત થાય છે કે વલ્લભીના રાજા શીલાદિત્ય ૧ લાની સત્તા છેક માળવા સુધી પ્રવર્તતી હતી. માળવાના દશપુરથી વલ્લભી આવેલા એ બ્રાહ્મણોને શીલાદિત્ય ગ્રામદાન કરે છે એ પરથી એના સમયમાં વલ્લભી અને માળવા વચ્ચે ગાઢ સંપર્ક હોવાનું સૂચિત થાય છે. ૨૩ ઈ. સ ૬૧૬ માં શીલાદિત્યનો ઉત્તરાધિકારી અરબહ ઉગબળમાં

વિન્યસાવણી નામે છે એ પર્યાં પશુ. માલવ દેશ પર ગૈત્રક સત્તા પ્રસરી હોવાનું માલૂમ પડે છે. ૨૪ આગળ જતાં ઈ. સ. ૬૩૯-૪૦ માં યુવસેન ૨ જાએ માળવાનાં બે ગામોનાં દાન દીધાં એ પરથી માળવા પરની ગૈત્રક સત્તાની પૂરેપૂરી પ્રતીતિ થાય છે ૨૫

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે માળવા પર ગૈત્રક રાજ્યની સત્તા કોણે અને ક્યારે પ્રસારી હશે. માળવાના ગુપ્ત વંશમાં મહાસેનગુપ્ત સમર્થ રાજા હતા, પરંતુ થાણેશ્વરના પ્રભાકરવર્ધને માલવસત્તાનો પરાજય કર્યો હતો ને માલવના રાજ્યપુત્ર કુમારગુપ્ત અને માધવગુપ્તને પ્રભાકરવર્ધનના પુત્ર રાજ્યવર્ધન અને હર્ષવર્ધનના સાથી તરીકે થાણેશ્વરમાં રાખવામાં આવ્યા હતા પ્રભાકરવર્ધને પોતાની પુત્રી રાજ્યશ્રીને કનોજના ભૌખરિ નરેશ અવંતિવર્માના પુત્ર ગ્રહવર્મા સાથે પરણાવી હતી. પ્રભાકરવર્ધનનું મૃત્યુ થતાં વેંત માલવરાજા કનોજના રાજા ગ્રહવર્માના સંહાર કર્યો ને રાજ્યશ્રીને કારાગૃહમાં પૂરી, આથી રાજ્યવર્ધને કનોજ તરફ દૃઢ કરી માલવસેના જીતી લીધી, પરંતુ ગૌડાધિપ શશાંકે એનું દગાથી ખૂન કરાવ્યું. ગ્રહવર્માને મારનાર માલવરાજા તે માલવના ગુપ્ત વંશનો રાજા દેવગુપ્ત હોવાનું માલૂમ પડે છે. દેવગુપ્તનો રાજ્યવર્ધને પરાજય કર્યા પછી એનો નામનિર્દેશ આવતો નથી, ન્યારે મહાસેનગુપ્તના ઉત્તરાધિકારી તરીકે માધવગુપ્ત મગધમાં સત્તાશઠ થાય છે. એ પરથી હર્ષના સમયમાં માળવામાં એ ગુપ્તવંશની સત્તા હુપ્ત થઈ ગઈ હોવાનું ક્ષણિત થાય છે ૨૬

હર્ષ ઉત્તર ભારતની રાજસત્તાઓ સામે રોકાયેલો હતો (ઈ. સ ૬૦૬ થી ૬૧૨) તે દરમ્યાન શીલાદિત્યે માળવા પર પોતાની સત્તા પ્રસારી લાગે છે. ઈ. સ ૬૧૦ માં કટવ્યુરિ નરેશ જુહરાજા આનંદપુર (વડનગર) સુધી દૃઢ કરી એ પરથી માલૂમ પડે છે કે ત્યારે ગૈત્રકો અને કટવ્યુરિઓ વચ્ચે અથડામણ થઈ હતી. ૨૭ આમાં માલવ દેશની બાબતમાં ગૈત્રકો કાબા લાગે છે. “આર્ચમ જુશ્રીમૂલકદપ”માં જણાવ્યા મુજબ શીલાદિત્યની સત્તા પશ્ચિમમાં પશ્ચિમ સમુદ્રના કાંઠા સુધી અને પૂર્વમાં ઉજ્જયિની સુધી પ્રસરી હતી. ૨૮

શીલાદિત્ય ૧ લાના સમયથી ગૈત્રક રાજ્યનાં દાનશાસનોમાં કેટલોક વિગતસરોપ અને નિશ્ચિત ક્રમ જોવા મળે છે. ૨૯ લેખપદ્ધતિની દૃષ્ટિએ દાનશાસનના સ્વરૂપમાં કેટલોક સુધારો થયો, પરંતુ રાજ્યના નામ આગળ મુકાતા રાજ્યધિકુદનો સમૂહો લોપ થયો. એ મુકો વિલક્ષણ ગણાય આ પ્રમા એના

તથા ઉત્તરાધિકારીઓના સમય સુધી ચાલુ રહે છે, ન્યારે એ પછીના રાજ્યો "મહારાજધિરાજ" જેવાં વધારે મોટાં રાજ્યોનું ધરાવે છે. એ સમયે સામાન્ય રાજ્યો "મહારાજ" કહેવાતા ને મહાન રાજ્યો "મહારાજધિરાજ" કહેવાતા, તો શીલાદિત્યને એક બાજુ એના પૂર્વાધિકારીઓની જેમ "મહારાજ" કહેવરાવવામાં નાતમ લાગતી હશે ને બીજી બાજુ એ સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં "મહારાજધિરાજ" જેવું બારે બિરુદ ધારણ કરવાનો સમય પાક્યો નહિ લાગ્યો હોય !

શીલાદિત્ય પરાક્રમી અને વિજયી તરીકે પ્રતાપી નીવડ્યો હતો, પરંતુ એ આંતરિક ગુણોની સંપત્તિમાં એથીય વધુ નામના ધરાવતો હતો. પ્રશસ્તિમાં એના અદ્ભુત ગુણસમુદાયની બારે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.^{૩૦} એ પરા તથા અપરા વિદ્વાન અધ્યયન કરતો અને હૃદયનું અતિર્ગાંભીર્ય ધરાવતો, છતાં નાનાં સુભાષિતોથીય સતોષ પામતો ને ઉત્તમ સુચરિત દ્વારા પરમ કલ્યાણસ્વભાવ ધરાવતો.^{૩૧} એણે જાણે (કલિયુગમાં) રૂધિર ગયેલા કૃતયુગ(સત્યયુગ)ના રાજ્યોના ભાગને સાફ કરી મોટી નામના મેળવી હતી ને પોતાનાં ધન, સુખ અને સંપત્તિના ભોગને ધર્માચરણ વડે ઉજ્જવળ કરીને "ધર્માદિત્ય" એવું દ્વિતીય નામ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.^{૩૨} આ પરથી એની ઉત્કટ ધર્મભાવના સૂચિત થાય છે. એણે બ્રાહ્મણો તથા ખ્રીષ્ટ વિહારો ઉપરાંત દેવાલયોને પણ ભૂમિદાન દીધાં છે. એમાંનું એક દેવાલય મહાદેવનું હતું ને બીજું આદિત્યદેવનું.^{૩૩}

ચીની મહાત્રમણ યુઅન ચ્વાંગ પણ એની બારે પ્રશંસા કરે છે : "એનું જ્ઞાન વિશાળ હતું ને એની વિદ્યા વિપુલ હતી. સાહિત્યમાં એનું ચાતુર્ય અગાધ હતું. એ ચારે પ્રકારના ભૂતોને^{૩૪} ચાહતો અને રક્ષતો ને ત્રિરત્ન^{૩૫} તરફ જોડે આદર ધરાવતો. જન્મથી માંડીને છેક છેવટ સુધી એનું સુખ કદી કોપથી લાલચેયોળ થયું નહોતું તેમ એના હાથે કદી જીવને ઈજા થઈ નહોતી એના હાથીધોડાઓને પણ ગાળેલું પાણી પાવામાં આવતું, જેથી એની અંદર રહેલાં જીવજંતુઓને ઈજા ન થાય. એનામાં આવી મૈત્રી અને કરુણા હતી. એના પચાસેક વર્ષના શાસનકાલ દરમ્યાન રાની પશુઓ મનુષ્યો સાથે બળી ગયાં હતાં ને મનુષ્યો તેઓને ઈજા કરતા નહિ કે હણતા નહિ પોતાના મહેલની બાજુમાં એણે વિહાર બધાઓ તેને અલકૃત કરવામાં એણે કલાકારોનું બધું કૌશલ કલનાવ્યું ને દરેક પ્રકારનું અલકરણ પ્રયોજ્યું. એમાં એણે સાત યુક્તોની પ્રતિમાઓ પધરાવી દર વર્ષે એ "મોક્ષ પરિપદ" નામે પરિપદ ભરતો ને ચારે દિશાઓના લિહુઓને તેડાવતો. તેઓને એ ચાર દ્રવ્ય^{૩૬} આપતો. વળી એ

દેરકને ધર્મોપાસનામાં વપરાતાં ત્રણ ચીવર આપતો ને અદ્ભુત પ્રકારનાં સાત રત્નમાણિક પશુ અર્પણ કરતો. આ પુણ્યપ્રદ પ્રથા અવિરત રીતે અષ્ટપર્વત ચાલુ રહી છે.”૩૭ આ પરથી શીલાદિત્યની ધર્મશીલતાનો વધુ ખ્યાલ આવે છે. “આયર્મબુશ્રીમૂલકલ્પ” પશુ એને “ધર્મરાજ” તરીકે બિરદાવે છે ને “એ ધર્મવત્સલ રાજા પ્રાણીઓના ક્ષેપ અર્થે લગ્ન વિહારો બંધાવી એમા મનોહર શુદ્ધપ્રતિમાની વિવિધ પ્રકારની પૂજા કરાવશે” એમ નોધે છે.૩૮ એનાં દાનશાસન પશુ બૌદ્ધ વિહારોને અપાયેલાં અનેક ભૂમિદાન નોધે છે.૩૯ એમાં વચકટમાં એ રાજાએ બંધાવેલા વિહારનો ઉલ્લેખ આવે છે૪૦ એ આ સંદર્ભમાં ખાસ લક્ષ્ય લેવા જેવા ગણાય.

એ સમયની વિષમ રાજકીય પરિસ્થિતિમાં પશુ શીલાદિત્ય જેવા પ્રતાપી રાજા આટલો ધર્મશીલ બની “ધર્માદિત્ય” તરીકે નામાકિત બને એ અરેખર અસામાન્ય ગણાય.

ખરબહ ૧ લો.

શીલાદિત્ય ધર્માદિત્યને દેરભટ નામે પુત્ર હતો, છતાં એનો ઉત્તરાધિકાર એના અનુજ ખરબહને પ્રાપ્ત થયો. ખરબહની પ્રથસ્થિતિમાં એણે વડીલ બંધુની આજ્ઞાને લઈને જ રાજલક્ષ્મી ધારણ કર્યાનું જણાવ્યું છે,૪૧ એટલું જ નહિ, શીલાદિત્યનાં ઉત્તરકાલીન દાનશાસનોના દૂતકે તરીકે પશુ ખરબહ જ અધિકાર ધરાવતો૪૨ એ પરથી એને રાજપદનો ઉત્તરાધિકાર શીલાદિત્યની પસંદગીથી મળ્યો હોવાનું માલુમ પડે છે. દેરભટે સભ-વિધ્ય પ્રદેશનું રાજ્ય સંભાળ્યું,૪૩ જ્યારે વલ્લભીની ગાદીનો વારસો ખરબહને મળ્યો. ખરબહનાં બે જ દાનશાસન મળ્યાં છે. એ (વલ્લભી) સંવત ૨૬૭(ઈ. સ ૬૧૬)નાં છે. ખરબહે લગભગ ઈ. સ. ૬૧૫ થી ૬૨૦ સુધી પાંચેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોય છે.૪૪

દાનશાસનોમાં ખરબહના પરાક્રમની ભારે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.૪૫ અખ્યાત પૌરુષ અને અસ્ત્રકૌશલની વિશિષ્ટતાને લઈને એ વીર પુરુષોમાં અગ્રિમ સ્થાન ધરાવતો હતો. ઈ. સ. ૬૧૬ માં એણે ઉજ્જયિનીમાં વિજયભાવણી નાખી હતી. એની આ વિજયક્રમને હર્ષ-પુલકેશી સંઘર્ષ સાથે સંબંધ હોવો સંભવ છે.૪૬ મૈત્રકાએ પહેલાં દખ્ખણના ચાલુક્ય નરેશ પુલકેશીનો પક્ષ લીધો હોય, પણ પાછળથી એને હર્ષનું આધિપત્ય સ્વીકારવાની ફરજ પડી હોય એવું જણાય છે.૪૭

ખરઘહે ‘પરમ માહેશ્વર’ હતો પ્રશસ્તિમાં એની ગુણસંપત્તિની, પ્રભાવિતાની અને ત્રિશુદ્ધ મનોવૃત્તિની બારે પ્રશ્ન સા કરવામાં આવી છે. ૪૮ એમાં ખરઘહે પશુ કલિયુગની અસર હુપ્ત કરી હોવાનું જણાવ્યું છે આ પરથી શીલાદિત્યની જેમ આ રાજ્ય પશુ ધર્મિષ્ઠ અને ગુણસંપન્ન હોવાની છાપ પડે છે.

ધરસેન ૩ જે

ખરઘહે ૧ લા પછી એનો મોટો પુત્ર ધરસેન ગાદીએ આવ્યો. એનાં એ દાનશાસન ૪૯ મળ્યાં છે, ઈ સ ૬૨૩ અને ૬૨૪ ના. એણે લગભગ ઈ. સ. ૧૧૭ થી ૬૨૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. ૫૦ એનાં દાનશાસનોનો દૂતક “રાજપુત સામત શીલાદિત્ય” તે દેસલટનો પુત્ર શીલાદિત્ય હોવો નોંધે એ ૫૧

ઈ સ ૬૨૩-૨૪ દરમ્યાન ધરસેન લાખી દધ્યાત્રામાં રોકાયેલો હતો, ૫૨ પરંતુ એ દધ્યાત્રાનું નિમિત્ત નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે ધરસેનની પ્રશસ્તિમાં એના અનેક વિજયોનો તેમજ એના અસ્ત્રકૌશલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે ૫૩ વળી એમાં એના વિદ્યાધિગમની, અનેક શાસ્ત્ર કલા અને લોકસંસ્કૃતિના ઊંડા અભ્યાસની, સત્ત્વસંપત્તિ તથા ત્યાગ-ઔદાર્યની તેમજ ભદ્ર પ્રકૃતિ અને વિનયશીલતાની પણ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, ૫૪ છતાં “આયમેશુશ્રીમૂલકદ્વપ”માં જણાવેલ ચપલ એ આ ધરસેન હોય તો એ સ્ત્રીલંપટ હતો ને એને લઈને શસ્ત્રજીવી સૈનિક વડે એનો વધ થયેલો ૫૫ ધરસેન ૩ જાનો ઉત્તરાધિકાર એના અનુજ ધ્રુવસેન ૨ જાને પ્રાપ્ત થયો

ધ્રુવસેન ૨ જે-ખાલાદિત્ય

ધ્રુવસેન ૨ જાના સમયથી મૈત્રક રાજ્યોની કીર્તિ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રસરી. શીલાદિત્ય ૧ લાએ “ધર્માદિત્ય” ધારણ કર્યું હતું તેમ ધ્રુવસેન ૨ જાએ “ખાલાદિત્ય” એવું બીજું નામ ધારણ કર્યું. પ્રશસ્તિમાં એણે ઉદય-સમયે જાનાનુરાગ પ્રાપ્ત કરી એ અપર નામ સમર્થિત કર્યાનું જણાવ્યું છે. ૫૬ એનાં દાનશાસન (વલ્લભી) સંવત ૩૧૦ (ઈ. સ ૬૨૬) થી ૩૨૩ (ઈ સ ૬૪૨) મળ્યા છે ૫૭ એણે લગભગ ઈ. સ. ૬૨૫ થી ૬૪૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. ઈ. સ. ૬૩૮ સુધીના દાનશાસનોમાં દૂતક તરીકે સામત શીલાદિત્યનું નામ આવે છે. ઈ સ ૬૩૯-૪૦ નાં દાનશાસનોમાં રાજપુત ખરઘહેનું અને ઈ સ ૬૪૨ ના દાનશાસનમાં રાજપુત ધરસેનનું. આ ત્રણેય એના-પિતરાઈના પુત્ર છે, જેમનો

જ્યેષ્ઠ હવે રાજપુત્ર ગણાતો નહોતો. દાનશાસનના લખનાર તરીકે દિવિરપતિ વત્સલદિ પછી એના પુત્ર દિવિરપતિ સ્કંદલટ રજનો ઉલ્લેખ આવે છે.

શઙ્ખાતમાં ઉત્તરાધના ચક્રવર્તી હર્ષે આ વલ્લીપતિનો પરાલવ કર્યો ને ત્યારે નાંદીપુરના શુભરનૃપતિરાજવંશી દદ્દ પ્રશાંતરાગે એનું પરિનાણું કરેલું. ૫૮ આગળ જતાં હર્ષે વલ્લીપતિ સાથે સુમેળ કરી એને પોતાનો જમાઈ બનાવ્યો. ૫૯ આ બંને બનાવ ધ્રુવસેનના રાજ્યકાલના આરંભમાં બન્યા હોવા જોઈએ, કેમકે ઈ. સ. ૬૪૨ માં પુખ્ત વય પ્રાપ્ત કરતો રાજપુત ધરસેન હર્ષનો દૌહિત્ર હોવાનું માલૂમ પડે છે. ૬૦

ચક્રવર્તી હર્ષે ઈ. સ. ૬૪૪ માં ગંગા-યમુનાના સંગમ પર છઠ્ઠી પંચવાર્ષિક પરિપદ બોલાવી ત્યારે એના જમાઈ તરીકે ત્યાં વલ્લીપતિ ધ્રુવસેનને અગ્નિમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં ધ્રુવસેનનો તંશુ સંગમની પશ્ચિમે હતો ને પરિપદ મટિની રાજસવારીમાં એના સૈનિક હાથી પર સવાર થયા હતા.

આ રાજ્યે કરેલાં ભૂમિદાનોને લગતાં આઠ તામ્રશાસન મળ્યાં છે. એમાં પાંચ દાન બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવ્યાં છે, જે સુરાષ્ટ્ર, ખેટક અને માલવકમાં રહેતા હતા, જે દાન વલ્લીપતિના બૌદ્ધ વિહારોને અર્પણ કરેલાં છે; ને એક દાન સુરાષ્ટ્રમાં આવેલા એક દેવીમંદિરને આપેલું છે. આ છેલ્લું દાન મૂળ દ્રોણસિંહે આપેલું, તે વચગાળામાં લુપ્ત થઈ જતા ધ્રુવસેને એને તાજું કરેલું. ૬૧

પ્રશસ્તિકારે આ રાજના સમ્યચિત, પુરુષાર્થ, પ્રજાનુરાગ, પરાક્રમ, મૃદુ હૃદય, અગવિંતા, પ્રશાંત સ્વભાવ ઇત્યાદિ અનેક ગુણોની લારે પ્રશંસા કરી છે ૬૨ વળી પ્રશસ્તિમાં એ રાજતંત્ર અને શાલાતુરીય (પાણિનીય) તંત્ર એ બંનેમાં નિષ્ણાત હોવનું જણાવ્યું છે. ૬૩ આ ઉલ્લેખ પરથી એણે વ્યાકરણના પાણિનિતંત્રનો સારો અભ્યાસ કર્યો હોવાનું સૂચિત થાય છે.

ધ્રુવસેન 'પરમ માહેશ્વર' હતો ને અગાઉના મૈત્રક રાજાઓની જેમ બૌદ્ધ ધર્મને પણ પ્રોત્સાહન આપતો ચીની મહાશ્રમણ યુચ્ચન સ્વણિ ઈ. સ. ૬૪૦ ના આરંભમાં વલ્લીપતિ મુલાકાત લીધી ત્યારે એણે એની નોધમાં આ રાજા વિશે ધ્રુવપદ (? ધ્રુવલટ) તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે એમાં એ નોંધે છે કે "એ રાજા તાજેતરમાં જ ત્રિરત્નની ઉપાસના તરફ અનુરક્ત થયો છે," ૬૪ પરંતુ એણે ઈ. સ. ૬૨૯ અને ૬૩૮ માં બૌદ્ધ વિહારોને ભૂમિદાન કરેલા છે. ૬૫ યુચ્ચન સ્વણિ આ રાજના બૌદ્ધધર્માનુરાગ વિશે નોંધે છે : "દર વર્ષે એ મોટી પરિપદ બોલાવે છે ને સાત દિવસ સુધી અતિ કિંમતી રત્નો અને ઉત્તમ ભોજન આપે છે, ને

હિસ્ટુઓને ત્રણ ચીવર અને ઔપધ, કે એની કિંમતની ખીજ વસ્તુઓ, અને સાત પ્રકારનાં કિંમતી વિરલ રત્નોના બનેલા મૂલ્યવાન પદાર્થોનું દાન કરે છે આ સર્વ દાનમાં આપીને એ બહુ બમણી કિંમતે પાણું રાખી લે છે. એ સદાચારને સંભાને છે ને સબળનોને આદર આપે છે. એ બહુશ્રુત જનોને માન આપે છે દૂર દેશમાંથી આવતા મહાન હિસ્ટુઓને એ ખાસ આદરભાવથી સંભાને છે” ૬૬

યુવન સ્વાંગ આ રાજ વિશે વળી એમ પણ નોંધે છે કે એ મોજલી અને ઉતાવળી વૃત્તિનો છે ને એનું જ્ઞાન અને એની રાજનીતિ છીછરાં છે. ૬૭

ગમે તેમ, ધ્રુવસેન બાલાદિત્યે ઉત્તરાપથના ચક્રવર્તી હર્ષ સાથેના સંઘર્ષમાં છેવટે સલામત રહી સૌરાષ્ટ્ર, તળ-શુબરાત અને માળવા પરની મૈત્રક સત્તા ટકાવી રાખી હતી, એટલું જ નહિ, હર્ષના જમાઈ તરીકે ઉત્તર ભારતના સર્વ રાજ્યોમાં ગરવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું હર્ષ જેવા ચક્રવર્તીએ પોતાના જમાઈ તરીકે વલ્લભીપતિ ધ્રુવસેનની પસંદગી કરી એ હકીકત શુબરાતના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધપાત્ર ગણાય, ખાસ કરીને હર્ષ અપુત્ર હતો એ સંયોગોમાં.

ધ્રુવસેન ૪ થી-ચક્રવર્તી

ધ્રુવસેન બાલાદિત્યનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી ધ્રુવસેન ૪ થી એ મૈત્રક વંશનો સહુથી મહાન રાજા છે વલ્લભીના શરૂઆતના રાજ્યો માત્ર “મહારાજ” હતા ને શીલાદિત્ય ૧ લાથી ધ્રુવસેન ૨ જ સુધીના રાજ્યો કંઈ રાજમિત્રુદ પ્રયોજતા નહિ, બ્યારે ધ્રુવસેન ૪ થાયે ‘પરમભદ્રારક-મહારાજધિરાજ-પરમેશ્વર’નાં મહામિત્રુદ ધારણ કરવાની પહેલ કરી હતી. આ આધિપત્યદર્શક મિત્રુદો આગળ જતા એના ઉત્તરાધિકારીઓએ પણ ચાલુ રાખ્યાં હતાં, પરંતુ “ચક્રવર્તી”નું મિત્રુદ તો માત્ર ધ્રુવસેન ૪ થાયે જ ધારણ કર્યું હતું મૈત્રક રાજ્યનો વિસ્તાર પણ એના સમયમા સહુથી વધુ થયો હતો

આ રાજના ચાર દાનશાસન મળ્યાં છે, ઈ. સ. ૬૪૪ થી ૬૪૮ નાં ૬૯ એણે લગભગ ઈ. સ. ૬૪૩ થી ૬૫૦ સુધી અર્થાત્ માત્ર સાતેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. ૬૯ (વલ્લભી) સંવત ૩૨૬(ઈ. સ. ૬૪૪-૪૫) નાં દાનશાસનોમાં એ પોતાના પિતા ધ્રુવસેન ઉપરાત પોતાના અબ્જક(માતામહ)નો સાદર નિર્દેશ કરે છે, બ્યારે (વલ્લભી) સંવત ૩૩૦(ઈ. સ. ૬૪૮)નાં દાનશાસનોમા એ અબ્જકનો નિર્દેશ કરતો નથી આ પરથી આ નિર્દેશ સ્પષ્ટતઃ ચક્રવર્તી હર્ષને લાગુ પડે છે, જે ઈ. સ. ૬૪૬-૪૭ માં મૃત્યુ પામ્યો હતો, માતામહ હર્ષની હયાતી દરમ્યાન પણ.

ખરબહ ૨ જાનું એક જ દાનશાસન મળ્યું છે. એ શાસન ત્રિજયછાવણીમાંથી ફરમાવવામાં આવ્યું છે, આથી એના પૂર્વાધિકારીની જેમ એ પણ દહ્યાત્રામાં રોકાયો લાગે છે (ઈ. સ. ૬૫૬) ને એની દહ્યાત્રા પણ દક્ષિણ ગુજરાત તરફ થઈ હોવાનું સૂચિત થાય છે. આ દાનશાસનમાં એણે ખેટકના બ્રાહ્મણને શિવભાગપુર (શિવરાજપુર) વિષય (જિલ્લા)માંથી ગામ આપેલું છે ૮૪ ખરબહની પ્રશસ્તિમાં શત્રુવર્મનો દર્પ દલિત કર્યાનો તથા શત્રુવર્મને આળી દીધાનો નિર્દેશ આવે છે એ પ્રાયઃ એનાં આ પરાક્રમેને ઉદ્દેશીને હશે ૮૫

પ્રશસ્તિકારે આ રાજાને અપૂર્વ પુરુષોત્તમ તરીકે નિરૂપ્યો છે તેમજ એની રાજસ પતિની તથા સામ તો પરના આધિપત્યની પ્રશંસા કરી છે ૮૬ પ્રશસ્તિમાં સૂચિત થતો વધુ વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય એની દાનશીલતા અંગેનો છે અગાઉના રાજાઓએ લોકથી જૂટી લીધેલાં દેવદેવ અને બ્રહ્મદેવને એ ઉત્સ કલિત કરી અનુમોદન આપતો ને ઉદગાદિ મહાદાનો તથા ધર્મપાલન દ્વારા એણે ધર્મધ્વજ વડે પોતાના વશને પ્રકાશિત કર્યો હતો. ૮૭ આવી ધર્મપરાયણતાને લઈને શીલાદિત્ય ૧ લાની જેમ ખરબહ રાજાએ પણ ‘ધર્માદિત્ય’ એવું અપર નામ ધારણ કર્યું હતું.

ક્રુવસેન ૩ જાની જેમ ખરબહ ૨ જાએ પણ ત્રાત્ર પાંચેક વર્ષ (લગભગ ઈ. સ. ૬૫૫ થી ૬૬૦) રાજ્ય કર્યું જણાય છે.

મહારાજાધિરાજ શીલાદિત્ય ૩ જો

ખરબહ ૨ જા પછી વલ્લભીનો રાજપ્રારસો એના અગ્રજ શીલાદિત્ય ૨ જાના પુત્ર શીલાદિત્ય ૩ જાને મળ્યો હતો શીલાદિત્ય ૨ જો એના પિતા દેરભટ્ટની જેમ વિંધ્ય-સહ્ય પ્રદેશનું રાજ્ય સંભાળતો. એ રાજ્ય વિશે પછી કંઈ માહિતી મળતી નથી, એથી એના પુત્ર શીલાદિત્ય ૩ જાને વલ્લભીની ગાદી મળતાં એ શાખા વલ્લભીની મુખ્ય શાખામાં વિલીન થઈ સંભવે છે ૮૮

શીલાદિત્ય ૨ જાના પુત્રનું નામ ‘શીલાદિત્ય’ છે, એટલું જ નહિ, શીલાદિત્ય ૩ જાનો દરેક ઉત્તરાધિકારી પણ એ જ નામ ધરાવે છે એ પરથી ત્યારથી ત્રૈતરક વંશનો દરેક રાજપુત્ર રાજા થતાં ‘શીલાદિત્ય’ નામ ધારણ કરતો હોવાનું માલૂમ પડે છે ૮૯ આ પ્રથા આ નામની લોકપ્રિયતા દર્શાવે છે

શીલાદિત્ય ૩ જાનાં ૧૧ દાનશાસન ઉપલબ્ધ છે ૯૦ એની મિતિ (વલ્લભી) સંવત ૩૪૩ (ઈ. સ. ૬૬૨) થી ૩૫૭ (ઈ. સ. ૬૭૬) ની છે. એણે લગભગ

ઈ. સ. ૧૬૦ થી ૧૮૫ સુધી રાજ્ય ક્યું જણાય છે. ૯૧ એનાં આઠ ભૂમિદાન વલ્લભી ખેટક સિંહપુર પ્રત્યાદિ સ્થળોના પ્રાક્ષણોને અને આકીનાં ત્રણ વલ્લભીમાં આવેલા બૌદ્ધ વિહારોને આપવામાં આવ્યા છે. દાનશાસનોમાં જણાવેલો રાજપુત મુવસેન એ આ રાજાનો ઉત્તરાધિકારી હોવાનું જણાય છે. ૯૨ ઈ. સ. ૧૬૬ થી ૧૭૬ સુધીનાં બધાં દાનશાસન કોઈ ને કોઈ વિજયભાવણીમાંથી ફરમાવેલાં છે, એ પરથી આ રાજા ધણાં વર્ષો સુધી દંડ્યાત્રામાં રોકાયેલો હોવાનું માલૂમ પડે છે. એમાંના છેલ્લા દાનશાસનમાં જણાવેલી દેવભૂમિ ભરુકઝી વિષયમાં આવેલી હતી એ પરથી ત્યારે ભરૂચ જિલ્લાનો પ્રદેશ વલ્લભીના ગ્રૈત્રક વંશની સત્તા નીચે હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. સવત ૩૪૩ થી સવત ૩૫૭ ના પોષ સુધીનાં દાનશાસનોમાં એના નામ સાથે કોઈ રાજભિરુદ્ધ આપવામાં આવ્યાં નથી, ત્યારે સવત ૩૫૭ ના માધ માસના દાનશાસનમાં એના નામની પહેલાં ‘પરમભદ્રારક-મહારાજાધિરાજ-પરમેશ્વર’ એ ત્રણ મહાભિરુદ્ધ પ્રયોજાયાં છે ને એ મહાભિરુદ્ધો એના સર્વ ઉત્તરાધિકારીઓના દાનશાસનોમાં શીલાદિત્ય ૩ જાના નામ સાથે તેમજ તેઓનાં પોતાના નામ સાથે ચાલુ રહેલાં છે, આથી ભરુકઝી વિષયની ભૂમિના દાનને લગતા દાનશાસનમાં આ મહાભિરુદ્ધો પ્રયોજાયાં એ સ્પષ્ટ ગણાય. ધરસેન ચક્રવર્તીએ ત્યાં વિજયકૂચ કરેલી તે ભરુકઝીનો પ્રદેશ ગ્રૈત્રકોએ પછી ગુમાવી દીધો હશે ? ગમે તેમ, હવે ગ્રૈત્રક રાજાએ ધરસેન ચક્રવર્તીએ ધારણ કરેલાં આ ત્રણ મહાભિરુદ્ધ ફરી ધારણ કરવા લાગ્યા એ પરથી તેઓના રાજકીય દરબજાની પુનઃ ઉન્નતિ થઈ જણાય છે. આ રાજાની પ્રશસ્તિમાં આપેલી અનેક ઉપમાઓ પરથી એ રાજ્યારોહણ સમયે નવયૌવનમાં હોય એવો ધ્વનિ નીકળે છે. ૯૩

પરંતુ શીલાદિત્યની આ ઉન્નતિ લાખો વખત ટકી નહિ. બીજે વર્ષે (ઈ સ ૧૭૭) ભરુકઝી વિષય પર નાંદીપુરીના ગુર્જરનૃપતિવંશી દદ્દ પાહુસહાયનું શાસન દેખા દે છે એ પરથી એ રાજાએ ભરૂચ પ્રદેશ શીલાદિત્ય પાસેથી જલદી છૂટી લીધો જણાય છે ૯૪ નવસારીના ચાલુક્ય રાજા ધરાશ્રય જયસિંહે મહી-નર્મદા પ્રદેશમાં રાજા વલ્લભ(વજ્ર)ના સમગ્ર સૈન્યનું ઉન્મૂલન કર્યાનું નોંધાયું છે તે વજ્ર આ શીલાદિત્ય હોવો જોઈએ. પ્રાયઃ એ એનું મૂળ નામ હશે રાજકીય ઉન્નતિમાં આમ દ્વાસ થવા છતાં, ગ્રૈત્રક રાજાઓએ પ. મ. પ. નાં મહાભિરુદ્ધ ચાલુ રાખ્યાં. આ રાજાના સમયમાં હિ. સ ૫૭(ઈ. સ. ૧૭૭)માં અરબ સરદાર ઇસ્માયેલે ઘેરા પર હુમલો કરેલો. ૯૫

- શીલાદિત્ય ૩ જાના અનુગામીઓનાં દાનશાસનોમાં શીલાદિત્ય ૩ જાથી શીલાદિત્ય ૭ મા સુધીના સર્વ રાજાઓના સંદર્ભમાં 'શ્રીબપ્પ' તરફ પરમ આદર વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે ને રાજાની જેમ બપ્પને પણ 'પરમભદ્રારક-મહારાજાધિરાજ-પરમેશ્વર'નાં મહાબિરુદોથી નવાજવામાં આવે છે. અહીં 'બપ્પ' એ કોઈ વ્યક્તિવિશેષ નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. 'બપ્પ' શબ્દ અહીં બાપ: (પિતા) ના અર્થમાં નહિ, પણ વડા ધર્મચરુ(બાપછ)ના અર્થમાં પ્રયોગ્યો જણાય છે. ૯૬ ગૈત્રક વંશમાં 'બપ્પ' તરફ પરમ આદર દર્શાવવાની પ્રથા હવે પ્રચલિત થઈ.

મહારાજાધિરાજ શીલાદિત્ય ૪ થો.

શીલાદિત્ય ૩ જા પછી એનો પુત્ર શીલાદિત્ય ૪ થો ગાદીએ આવ્યો. એણે લગભગ ઈ.સ. ૬૮૫ થી ૭૧૦ રાજ્ય કરેલું એનાં આઠ દાનસંશાન મળ્યાં છે. ૯૭ એની મિતિ (વલ્લભી) સંવત ૩૭૨ (ઈ સ. ૬૬૧) થી ૩૮૭ (ઈ સ ૭૦૫) સુધીની છે એમાં જણાવેલાં બધાં જૂમિદાન સુરાષ્ટ્રને લગતા છે દિવિરપતિ તરીકે હવે બલાધિકૃત ફરજ બળને છે. પછીના દાનશાસનોના દૃતક તરીકે જણાવેલો રાજપુત ધરસેન એ આ રાજાનો ઉત્તરાધિકારી હોવો સંભવે છે.

શીલાદિત્ય ૪ થો "પરમભદ્રારક-મહારાજાધિરાજ-પરમેશ્વર શીલાદિત્યદેવ" કહેવાતો, પરંતુ એ એના પિતાએ ગુમાવેલો ભરુકચ્છ વિષય પાછો મેળવી શક્યો નહિ. નાંદીપુરના રાજાઓએ હવે પોતાની રાજધાની જ ભરુકચ્છમાં રાખેલી શીલાદિત્યની પ્રશસ્તિમાં એણે પૃથ્વીના મહામંડલનો ઉદ્ધાર કર્યાનું, પરમ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યાનું, શત્રુઓના સૈન્યનો પરાભવ કરી ચોગેર પ્રતાપ પ્રસાર્યાનું અને પ્રમુખ બાહુ વડે ઉજ્જવળ યશ મેળવ્યાનું જણાવ્યું છે. ૯૮ એ ઘણો ઉદાર હતો અને જૂમિદાન દેવામાં ઘણો ઉત્સાહ ધરાવતો ૯૯ એવી એની પ્રશસ્તિને એનાં દાનશાસનોની સંખ્યાથી સમર્થન મળે છે દાનશાસનોનાં શાસન-સ્થળો પરથી આ રાજાએ પણ પ્રસંગોપાત દંડ્યાત્રા કરી હોવાનું જણાવા મળે છે, પરંતુ એ વિશે કંઈ વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

મહારાજાધિરાજ શીલાદિત્ય ૫ થો.

શીલાદિત્ય ૪ થાના પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી શીલાદિત્ય ૫ થાનાં ત્રણ જ દાનશાસન મળ્યાં છે એમાંના બે (વલ્લભી) સંવત ૪૦૩ (ઈ. સ. ૭૨૧-૭૨૨)નાં છે, ૧૦૦ બપાદે ત્રીજાની મિતિ અવાચ્ય છે. ૧૦૧ આ રાજાએ લગભગ ઈ. સ.

૭૧૦ થી ૭૩૫ સુધી રાજ્ય ક્યું ગણાય છે. ૧૦૨ રાજપુત તરીકે આ રાજાનું નામ 'ધરસેન' હતું, જ્યારે એના પોતાના રાજપુતનું મૂળ નામ શીલાદિત્ય છે. એનાં ત્રણેય ભૂમિદાન ખેટક(ખેડા)માંની વિજયછાવણીમાંથી ફરમાવેલાં છે એમાં સુરાષ્ટ્ર ઉપરાંત લાટ(તળ-ગુજરાત)ની ભૂમિનુંય દાન નોંધાયું છે એની પ્રશસ્તિ ઘણી દૃઢી છે. ૧૦૩

અરબોલું આક્રમણ

આ રાજાના સમયમાં પશ્ચિમ ભારત પર અરબોલું આક્રમણ થયું. ઈ સ. ૭૭૧ માં અરબ સરદાર મોહમ્મદ કાસિમે સિંધ કબજે કર્યું ને ત્યાં અરબી હકૂમત સ્થપાઈ. એ પછી બે ત્રણ વર્ષમાં અરબો સૌરાષ્ટ્ર સાથે સંઘર્ષમાં આવ્યા, પણ ઈ સ. ૭૧૪માં તેઓએ સુલેહ કરી દીધી. ૧૦૪ ઈ સ. ૭૨૧-૨૨ની શીલાદિત્ય ૫ માની દંડયાત્રા શાને ઉદ્દેશીને હશે એ જાણવા મળતું નથી ૧૦૫

ઈ સ. ૭૨૫ના અરસામાં ખલીફ હશામે સિંધના સૂબા તરીકે જુનેદની નિમણૂક કરી. થોડા વખતમાં જ જુનેદે મારવાડ, માંડલ, દહનજ, માળવા, ભરૂચ, ઉલ્હન, સૈંધવ, કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, આપોટક, ગુર્જર વગેરે રાજ્યો પર હુમલો કરવા ફોજ મોકલી ૧૦૬ અરબી ફોજ આ રાજ્યોનો પરાભવ કરીને દક્ષિણપથ તરફ આગેરૂં કરવા નવસારિકા આવી ત્યારે ત્યાંના ચાલુક્ય રાજાએ એને પરાસ્ત કરી વલ્લભીપુરમાં પણ એનો પરાજય થયો; એમાં ભરૂચના ગુર્જરનૃપતિ-વંશી રાજાએ સક્રિય ભાગ લખ્યો ૧૦૭ આ પરથી સિંધની અરબી ફોજે મત્રક રાજ્યના કચ્છ સૌરાષ્ટ્ર માળવા વગેરે પ્રદેશો પર સફળ આક્રમણ કર્યું હોવાનું ને છેવટે એ પરાસ્ત થતાં પાછા ફરતા વલ્લભીપુરમાંય શિકસ્ત પામી હોવાનું ફક્ત થાય છે અરબી ફોજને પાછી હઠાવવામાં ભરૂચના રાજાએ છેક વલ્લભીપુર સુધી એનો પીછો પકડ્યો લાગે છે વલ્લભીમાં થયેલા અરબી ફોજના પરાભવમાં ત્યાંના રાજા શીલાદિત્ય ૫ માએ સક્રિય ભાગ લીધો હશે

જયદ્રથવંશી ગણાતા સૈંધવ મહારાજ અહિંવમાંએ આ રાજાના રાજ્યકાલમાં સિંધ તજ સૌરાષ્ટ્રમાં આગ્રય લીધો લાગે છે ૧૦૮

મહારાજધિરાજ શીલાદિત્ય ૬ ઢો

શીલાદિત્ય ૫ મા પછી એનો પુત્ર શીલાદિત્ય ૬ ઢો ગાદીએ આવ્યો. એનું એક જ દાનશાસન મળ્યું છે; ૧૦૯ એ (વલ્લભી) સંવત ૪૪૧(ઈ સ. ૭૫૬)નું છે. એણે લગભગ ઈ. સ. ૭૩૫ થી ૭૬૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

પ્રશસ્તિમાં એને બારે પરાક્રમી, શક્તિશાળી અને વિજયી નિરૂપ્યો છે; એને 'પુરુષોત્તમ' તથા અનેક પાથિવોના અધિરાજ કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૧૦ એણે પોતાનું દાનશાસન ગોદ્રહક(ગોધરા)ની વિંજ્યજાવણીમાંથી કરમાવ્યું છે ને ભૂમિદાનમાં સર્વાપુર વિષયમાંનું એક ગામ આપેલું છે. આ વિષય લુણાવાડા-ગોધરા પ્રદેશમાં આવ્યો હોવાનું માલૂમ પડે છે. ૧૧૧ આ દાનશાસન પરથી ત્રેત્રક રાજાઓની સત્તા હજી છેક પચમહાલ જિલ્લા સુધી સગિાપાગ ટકી રહ્યાની ખાતરી થાય છે.

શીલાદિત્યની ગોદ્રહક તરફથી દંડયાત્રા ત્રેત્રક રાજ્યની ઉત્તર કે ઈશાન સીમાના સંરક્ષણને હેતુથીને થઈ હશે ઈ સ. ૭૫૦ ના અરસામાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા દંતિદુર્ગે મહી અને રેવા નદી વચ્ચેના લાટ અને માલવ દેશ પર વિજયકૃત્ય કરી હવે ભરુકચ્છના ગુજર્વૃત્તપતિવંશીઓની સત્તા અસ્ત પામી હતી ને ત્યાં આહમાન વંશની સત્તા જામી હતી, જેણે ઉત્તરના પ્રતીહાર નરેશ નાગભટ્ટ ૧ લાનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું. શીલાદિત્યની દંડયાત્રા પડોશના ગુજર્વૃત્તની પ્રતીહાર સત્તા સામેના સંરક્ષણ માટે થઈ હોવી સંભવ છે.

હિ. સ. ૧૪૯(ઈ. સ. ૭૫૮)ના નિમાયેલા સિંધના સુબા હશામે અમરને વહાણુનો કાફલો લઈ હુમલો કરવા વલજીને કિનારે મોકલ્યો, પણ અરબો એમાં ફાવ્યા લાગતા નથી ૧૧૨

આમ શીલાદિત્ય ૬ ઠાણે ત્રેત્રક રાજ્યને સુરક્ષિત રાખ્યું લાગે છે.

મહારાજાધરાજ શીલાદિત્ય ૭ મો

શીલાદિત્ય ૬ ઠાણો, પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી શીલાદિત્ય ૭ મો એ ત્રેત્રક વંશનો છેલ્લો રાજા છે. એ ઈ. સ. ૭૬૭ ના અરસામાં ગાદીએ આવ્યો. એણે ઈ. સ. ૭૬૬ માં આનંદપુર(વનગર)ના એક બ્રાહ્મણને ખેટક (ખેડ) આહાર નામે વહીવટી વિભાગમાંનું ગામ દાનમાં દીધું. ૧૧૩ આ રાજાનું મૂળ નામ 'ધ્રુવસેન' હોવું સંભવ છે. એ ધ્રુવભટ્ટ અથવા ધ્રુભટ્ટ તરીકે પણ ઓળખાતો ૧૧૪ એ પ્રાય. ભરુકચ્છના આહમાન રાજા ધ્રુભટ્ટનો દોહિત્ર થતો હતો ૧૧૫

ત્રેત્રક વંશના દરેક રાજાની પ્રશસ્તિ કાવ્યમય ગદ્યમાં આપવામાં આવતી, જ્યારે આ રાજાની પ્રશસ્તિ પદ્યમાં રચવામાં આવી છે એના એના પરાક્રમ, વૈભવ, ધર્મિષ્ઠતા, કીર્તિ, જ્ઞાન, ગુણ, વિજય, આધિપત્ય, ક્રાંતિ, પરમાર્થ, પ્રતાપ ઇત્યાદિની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. ૧૧૬ એના એ ગજવ્યૂહ રચવામાં દક્ષ હોતો એ ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર ગણાય એના પૂર્વાધિકારીઓની જેમ એ પણ

‘પરમભદ્રારક—મહારાજાધિરાજ—પરમેશ્વર શ્રીશીલાદિત્યદેવ’ કહેવાતો ને ‘પરમભદ્રારક—મહારાજાધિરાજ—પરમેશ્વર શ્રીઅપ્પતુ’ પાદાનુધ્યાન’ કરતો.

શીલાદિત્યે ઈ સ. ૭૬૬ માં આનંદપુર(વડનગર)માં વિજયઘાવણી નાખી ‘ઉદયસુદરીકથા’માં કવિ સોમકલ વલ્લભીપતિ શીલાદિત્ય અને ઉત્તરાપથસ્વામી ધર્મપાલ વચ્ચે થયેલા યુદ્ધનો વૃત્તાંત નિરૂપે છે ૧૧૭ આ ધર્મપાલ એ બંગાળના પાલ વંશનો પ્રસિદ્ધ રાજા ધર્મપાલ છે; ને એથી આ શીલાદિત્ય એ મૈત્રક વંશનો રાજા શીલાદિત્ય ૭ મો હોવો જોઈએ. ધર્મપાલે પોતાનું શાસન ઉત્તરે તથા પશ્ચિમે ધણે લાખે વિસ્તાર્યું હતું. ‘ઉદયસુદરીકથા’માં જણાવ્યા મુજબ શીલાદિત્યના સૈન્યે ધર્મપાલના દુર્ગ પર ઘેરા લાદ્યો. અમાત્ય કનકાયનના રાજદ્રોહને લઈને એ ઘેરામાં ધણો વિકળ થતો હતો ત્યારે રાજાના અનુજ કલાદિત્યે સેતાનું સંચાલન પોતાના હાથમાં લઈ, થોડા વખતમાં ધર્મપાલને વશ કરી રાજાની સમક્ષ હાજર કર્યો ને એને એનું રાજ્ય પાછું સોંપી રાજા પોતાની રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો, વિજયોત્સવ પૂરો થતા રાજાએ અમાત્યનો અધિકાર કલાદિત્યને સોંપ્યો. આ વૃત્તાંતમા ઐતિહાસિક તથ્ય રહેલું હોય, તો શીલાદિત્યે ધર્મપાલ જેવા પ્રતાપી રાજાની સામે મેળવેલો વિજય એ એની યશસ્વી સિદ્ધિ ગણાય. આનંદપુરની વિજયઘાવણી શીલાદિત્યના આ પરાક્રમ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય, તો આ ઘટના ઈ. સ. ૭૬૬ ના અરસામાં બની હશે.

આ પછી દસ વર્ષે વલ્લભી પર અરબોનો બીજો દરિયાઈ હુમલો થયો ખલીફ અલ્-મહ્દીના સમયમાં અબ્દુલ મલીકે હિ. સ. ૧૬૦(ઈ. સ. ૭૬૬)માં વલ્લભી પર દરિયાઈ હુમલો કર્યો શરૂઆતમાં અરબો વલ્લભી કબજે કરવામાં ફાળ્યા, પરંતુ પાછળથી સૈનિકોનો મોટો ભાગ રોગચાળાને લઈને મરણશરણુ થયો ને બાકી રહેલાઓને જલદી પાછા ભાગી જવું પડ્યું. આને પરિણામે ખલીફે હિ. ૬ પર ફરી હુમલો કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. ૧૧૮ આમ આ વખતે શીલાદિત્યને પોતાની વીરતા નહિ, તો કુદરત વહારે ધાર્મ. ૧૧૮

જૈન ગ્રંથોમાં વલ્લભી-ભગ અંગે જે અનુશ્રુતિ આપી છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે : શીલાદિત્ય રાજાએ પોતાની કુંવરી માટે નગરના એકી રંક કાઢીને ત્યાંથી એની રત્નજડિત સુવર્ણ-કંકટિકા (કંસકાંટી) બળાકારે ચૂંટવી લીધી, એ અપમાનનો બદલો લેવા રક રહેઝઝમ કલ ગયો ને રહેઝઝપતિને મોઝાગ્યા પૈસા આપીને વલ્લભી પર હુમલો કરવા તૈયાર કર્યો. આ સમયે આસોની પૂતમને દિવસે વલ્લભીમાંથી ચંદ્રપ્રભ, વીર વગેરેની પ્રતિમાઓ દેવપત્તન

શ્રીમાદ્ધપુર વગેરે સ્થળોએ ચાલી ગઈ. નગરદેવતાએ 'વર્ધમાનસુરિને નગરનો નાશ થવાની ખબર આપી ને ત્યાંના શ્રાવકો મોઢેરપુર ચાલ્યા ગયા. હવે મ્લેચ્છો નગર પાસે આવી પહોંચ્યા. શીલાદિત્યનો દેવી અશ્વ રંકની યુક્તિને લઈને આકાશમાં બેઠી જતાં રાજા નિરાધાર થઈ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો ને મ્લેચ્છોએ વલ્લભીનો ભગ (નાશ) કર્યો. ૧૨૦ આ ઘટના વિક્રમ સંવત ૮૪૫ માં બની ૧૨૧

અરબ લેખક અહ્મ-બીઝનીની નોંધ પરથી માલૂમ પડે છે કે આ 'મ્લેચ્છપતિ' અહ્મ-મનસુરાનો અધિપતિ અર્થાત્ સિંધનો અરબ સૂણો હતો. ૧૨૨ અરબી તવારીખમાં ઈ. સ. ૭૮૮-૮૯ નો આ હુમલો નોંધાયો નથી, પરંતુ એ તવારીખ પરથી સિંધનો આ સૂણો સલીમ યુનીસી (ઈ. સ. ૭૮૬-૯૦) હોવાનું માલૂમ પડે છે. ૧૨૩ દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાજ્ય કરના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કર્કરાએ ૧૧ મી નવેમ્બર, ઈ. સ. ૭૮૮ સુધીમાં ખેટકમાં રાજધાની ખસેડી ઉત્તર ગુજરાત સુધી પોતાનું આધિપત્ય પ્રસાર્યું હોવાનું જાણવા મળ્યું છે, ૧૨૪ આથી જૈન પ્રબંધોમાં વલ્લભીની જૈન પ્રતિમાઓના સ્થળાંતરના સંદર્ભમાં જણાવેલી આશ્વિન પૂર્ણિમા વિ. સં. ૮૪૪ ના છેલ્લા માસની પૂર્ણિમા (૧૬ મી સપ્ટેમ્બર, ઈ. સ. ૭૮૮) હોવી જોઈએ. આ ગણતરીએ વલ્લભીભગની ઘટના વિ. સં. ૮૪૫ ના આરંભમાં અર્થાત્ ઈ. સ. ૭૮૮ ની ૫ મી ઓક્ટોબરથી ૧૧ મી નવેમ્બર સુધીમાં બની ગણાય

મૈત્રક રાજ્યનો અંત

જૈન પ્રબંધો પરથી જાણાય છે કે અરબી ફોજ રાજા શીલાદિત્યનો અને વલ્લભીનો નાશ કરી પાછી ચાલી ગઈ. ૧૨૫ પરંતુ એ પછી ત્યાં મૈત્રક વંશની સત્તાનો સમૂળો અંત આવ્યો. છેલ્લા રાજા શીલાદિત્યની નુલમાં નીતિ આમ મૈત્રક રાજ્યનો કટુણુ અનમ લાવવાનું નિમિત્ત બની મૈત્રક રાજકુટુંબ વિશે આ ઘટના પછી કંઈ જાણવા મળતું નથી. તળ-ગુજરાતના મૈત્રક પ્રદેશો પર રાષ્ટ્રકૂટ રાજાની સત્તા પ્રસરી, જ્યારે સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તરપૂર્વમાં ચાપ વંશની, દક્ષિણમાં ચાલુક્ય વંશની અને પશ્ચિમમાં સૈંધવ વંશની સત્તા પ્રવર્તી. ઈ. સ. ૮૧૮-૧૯ માં પૂર્વ સૌરાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજાની સત્તા દેખા દે છે, પરંતુ ત્યાં થોડા વખતમાં વાળા વંશની સત્તા સ્થપાઈ લાગે છે. વલ્લભી હવે ચાલુ સ્થાનિક લાપામાં "વળા" કહેવાતું હશે ને વળાના વતનીઓ "વાળા" તરીકે ઓળખાયા લાગે છે. વલ્લભીના મૈત્રકાનો વંશવેલો વાળાઓમાં ગણુ રહેલો સંભવે છે. અરબી હુમલાને લઈને વલ્લભી તાત્કાલિક વેરાન થઈ ગયું, પણ પછી થોડા

પાઠ્યપિ

- ૧-૨. મૈ.શુ., ભા. ૧, પૃ. ૭૦-૭૧
૩. એજન, પૃ. ૭૩-૭૫
૪. શુબૈદે, નં. ૩૪
૫-૬. મૈ.શુ., ભા. ૧, પૃ. ૭૫
૭. AHI, pp. 43 f.
૮-૯. મૈ.શુ., ભા. ૧, પૃ. ૭૬-૭૭
૧૦. એજન, પૃ. ૭૭
૧૧. એજન, પૃ. ૭૮
૧૨-૧૪. એજન, પૃ. ૭૯, ૧૧૯
૧૫. એજન, પૃ. ૭૯
૧૬. એજન, પૃ. ૮૦-૮૧
૧૭. એજન, પૃ. ૭૯-૮૦
૧૮. એજન, પૃ. ૮૨; હ. ગ. શાસ્ત્રી અને પુ. વિ. ધોળકિયા, 'મૈત્રેયક રાત્રી શીલાલિપ્ય ૧ લાલુ આબળાસ દાનપત્ર', 'સ્વાધ્યાય', પુ. ૮, પૃ. ૧૭૮-૮૪
૧૯ મૈ.શુ., ભા. ૧, પૃ. ૮૨
૨૦-૨૧. એજન, પૃ. ૮૪
૨૨ એજન, પૃ. ૮૫-૮૭
૨૩-૨૪. એજન, પૃ. ૮૮
૨૫ એજન, પૃ. ૮૮-૮૯
૨૬. એજન, પૃ. ૮૯-૯૧
૨૭. એજન, પૃ. ૯૧
૨૮. એજન, પૃ. ૯૩
૨૯. પૂર્વજોની પ્રશસ્તિતુ લખાણ વધતું જતાં, અટકાં અને શુદ્ધસેનની વચ્ચેના ચાર રાત્રીઓની પ્રશસ્તિત રજૂ કરવામાં આવી; ને દ્વિતક, લેખક, મિતિ અને સ્વહસ્તનો કંમ નિશ્ચય થવા લાગ્યો. રાત્રીના સ્વહસ્ત(દસ્કત)માં પણ માત્ર "સ્વહસ્તો મમ"થી પતાવવામાં આવ્યું
૩૦-૩૨. મૈ.શુ., ભા. ૧, પૃ. ૮૩
૩૩. એજન, પૃ. ૮૨
૩૪ થોનિજ, અડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ધસિનજ
૩૫. ભુક્ષ, ધર્મ અને સધ
૩૬ પ્રાય કળશ, કુડી, થાળી અને આસન
૩૭ Buddhist Records of the Western World (Trans by Beal), Vol. II, pp 261 f
૩૮ મ્લોક ૫૮૭-૫૮૯
૩૯ મૈ.શુ., ભા. ૧, પૃ. ૮૨; સ્વાધ્યાય, પુ. ૮, પૃ. ૧૮૦, ૧૮૩
૪૦. મૈ.શુ., ભા. ૨, પૃ. ૪૦૩-૪૦૪
૪૧. મૈ.શુ., ભા. ૧, પૃ. ૯૫
૪૨ એજન, પૃ. ૮૨
૪૩ એજન, પૃ. ૧૧૮-૧૧૯
૪૪. એજન, પૃ. ૯૫-૯૬
૪૫. એજન, પૃ. ૯૬
૪૬ એજન, પૃ. ૯૬-૯૭
૪૭. એજન, પૃ. ૯૭
૪૮-૪૯ એજન, પૃ. ૯૮
૫૦. માર્યમજ્જીમૂલકલ્પમાં જણાવેલો મુવનો અગ્રજ ચપલ આ રાત્રી હોવા સભવ છે એમા એણે "વર્ષાપિ" (અર્ધું વર્ષ) રાત્ર્ય કહ્યું હોવાનું જણાયું છે તે ખરી રીતે "વર્ષાપિ" (આઠ વર્ષ) હોવું જોઈએ (એજન, પૃ. ૧૦૦-૧૦૨)
૫૧. એજન, પૃ. ૯૯
૫૨-૫૩. એજન, પૃ. ૧૦૦
૫૪. એજન, પૃ. ૧૦૨-૧૦૩
૫૫. એજન, પૃ. ૧૦૦-૧૦૧
૫૬. એજન, પૃ. ૧૦૯

૫૭ એજન, પૃ ૧૦૩, અને H. G. Shastri, "Malila Copper-plate Inscription of King Dhruvasena II", *JOI*, Vol. X, pp 123 ff.

૫૮-૬૦ મૈ.ગુ., ભા ૧, પૃ. ૧૦૫-૧૦૬. દ્વતકોં તરીકેના કલ્પેઓ પરથી ક્રુવસેનના પુત્ર ધરસેન ઈ. સ. ૬૪૨ માં (કે ૬૪૧ માં) પ્રખત વયેના થયેા હાજો છે, ઈ. સ. ૬૪૦ સુધી તો પિતરાઈ દેરાસરના પુત્ર એ અધિકાર ધરાવતા

૬૧ ગુએલે, ન ૬૭

૬૨-૬૩ મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ ૧૦૮-૧૦૯

૬૪. *Buddhist Records of the Western World* (Trans. by Beal), Vol. II, p 267

૬૫ ગુએલે, ન. ૬૩ અને ૬૬ ૬૬-૬૭ *BRWW*, Vol. II, pp. 267 f.

૬૮-૬૯ મૈ ગુ, ભા ૧, પૃ. ૧૧૨

૭૦. એજન, પૃ ૧૧૪

૭૧-૭૩. એજન, પૃ ૧૧૭

૭૪. ગુએલે, ન. ૭૨-૭૩

૭૫-૭૬ મૈ ગુ., ભા ૧, પૃ ૧૧૭-૧૨૦

૭૭ એજન, પૃ. ૧૨૧

૭૮. ત્રીભ દાનસાસનની વિગત કપલકથ નથી

૭૯-૮૨. મૈ ગુ, ભા ૧, પૃ. ૧૨૨-૧૨૩

૮૩ એજન, પૃ. ૧૨૩-૧૨૪

૮૪ એજન, પૃ ૧૨૪

૮૫. એજન, પૃ. ૧૨૫

૮૬. એજન, પૃ ૧૨૬-૧૨૭

૮૭. એજન, પૃ. ૧૨૬

૮૮ એજન, પૃ. ૧૧૮-૧૨૦, ૧૨૭-૧૨૮

૮૯ દ્વતક તરીકે આવતા રાજપુત્રના નામનિર્દેશ પરથી શીલાદિત્ય ૪ ચાતું મૂળ નામ 'ક્રુવસેન' અને શીલાદિત્ય ૫ ચાતું 'ધરસેન'. હોવાનું સૂચિત થાય છે (એજન, પૃ. ૧૨૮, પા. ડી ૨૧)

૯૦-૯૧ એજન, પૃ. ૧૨૮-૧૩૦

૯૨. એજન, પૃ ૧૨૯-૧૩૦

૯૩ એજન, પૃ. ૧૩૩-૧૩૪

૯૪ *Mirashi, CII*, Vol IV, No 28, ll. 9-10, ચાલુક્ય રાજાઓનાં અનેક દાનપત્રોમા પણ કલ્યાણિકના સૈ.યે ને રાજાઓને વરા કરેલા તેઓમાં હપની સાથે વળગતું નામ ગણાવ્યું છે (હા ત *EI*, Vol VI, pp. 210 ff)

૯૫ મૈ ગુ, ભા ૧, પૃ. ૧૩૫

૯૬. એજન, પૃ. ૧૩૨

૯૭ ગુએલે, ન ૭૭ ૮૮-૯૧; હ ગ શાસ્ત્રી, 'કૂઠાવાવનું દાનસાસન, વ સં. ૩૭૬', "બુદ્ધિપ્રકાશ", પૃ. ૧૦૫, પૃ. ૬ થી, H. G. Shastri, "Vadnagar Plates dated Year 385," *JOI*, Vol. XVII, pp. 59 ff. હ ગ શાસ્ત્રી, 'શિહોરનું દાનસાસન, વલ્લભી સવત ૩૮૭,' "બુદ્ધિપ્રકાશ" પૃ ૧૦૨, પૃ. ૬ થી; પૃ. ૧૦૨ થી

૯૮-૯૯ મૈ ગુ, ભા ૧, પૃ. ૧૪૦

૧૦૦. ગુએલે, ન ૯૩-૯૪

૧૦૧. H G Shastri, "Vadnagar Plates," *JOI*, Vol XVII, pp. 61 ff.

૧૦૨ મૈ ગુ, ભા ૧, પૃ ૧૪૧

૧૦૩. એજન, પૃ. ૧૪૪

૧૦૪. Elliot, *HIH*, Vol I, p. 123

૧૦૫ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા 'ઈદ્ર ૧' લાએ ખેડકમડલમાં ચાલુક્ય રાજપુત્રી લખનાગાનું હરણ કરી એની સાથે લગ્ન કરેલું એ દખ્ખણમાંનું ખેડક છે: હ. ગ. રાણી, 'ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટોનું શાસન,' 'ગુ. સં. મડળનું ત્રૈમાસિક,' પુ. ૩૦, પૃ. ૩૦૬-૧૪

૧૦૬. *HIH*, pp. 125 f.; "Navasari plates of Avanijanāśraya Pulakesin", *CII*, Vol. IV, pp. 139 ff.

૧૦૭. મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૧૪૩-૧૪૪

૧૦૮. H. G. Shastri, "Ambalas Plates of the Saundhava King Ahivarman", *JOI*, Vol. XIX, pp. 279 ff.

૧૦૯. ગુપ્તલે, નં. ૯૫

૧૧૦ મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૧૪૯

૧૧૧. એજન, પૃ. ૧૪૫

૧૧૨ એજન, પૃ. ૧૪૭

૧૧૩. જ્યૈલે, નં. ૯૬

૧૧૪-૧૧૫. મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૧૫૦

૧૧૬. એજન, પૃ. ૧૫૧

૧૧૭. પૃ. ૩-૪

૧૧૮ *HIH*, Vol I, p. 444, Voll. II, p. 246

૧૧૯. અગાઈ આ હુમલાને વલ્લ્હી-અગનું નિમિત્ત માનવામાં આવેલો (*BG*, Vol. I, pt. 1, pp. 94, 50, 67), પરંતુ વલ્લ્હી-અગની ઘટના એ પછી બાર વર્ષ બાદ બની.

૧૨૦. પ્રવન્ધચિન્તામણિ (સ. જિનવિજય), પૃ. [૧૦૭-૧૦૯, વિવિધતીર્થકલ્પ (સ. જિનવિજય), પૃ. ૨૬, પ્રવન્ધકોશ (સ. જિનવિજય), પૃ. ૨૩; પુરાતનપ્રવન્ધસમ્રહ (સ. જિનવિજય), પૃ. ૮૨-૮૩

૧૨૧ પ્રવન્ધચિન્તામણિ (પૃ. ૧૦૯) તથા પુરાતનપ્રવન્ધસમ્રહ (પૃ. ૮૩) માં તેમજ પ્રવન્ધકોશ (પૃ. ૨૪)માં આ વર્ષ વિ. સ. ૩૭૫ (ઈ સ. ૩૧૮-૧૯) અને પ્રમાવકચરિત- (પૃ. ૭૪)માં વીર નિર્વાણ સવત ૮૪૫ (ઈ સ. ૩૧૮-૧૯) જણાવ્યું છે, ન્યારે વિવિધ-તીર્થકલ્પ (પૃ. ૨૬)માં વિ. સ. ૮૪૫ (ઈ સ. ૭૮૮-૮૯) આપ્યું છે. ઈ સ. ૩૧૮-૧૯ માં તેા વલ્લ્હીના રાજ્યની સ્થાપનાય થઈ નહોતી, ન્યારે ઈ સ. ૭૮૮-૮૯નું વર્ષ એ રાજ્યના છેલ્લા જ્ઞાત કાનશાસનના વર્ષ (ઈ સ. ૭૬૬)ની નજીકનું છે. આથી જૈન અનુક્રુતિમાં કેટલીક જગ્યાએ વિ. સ. ૮૪૫ ને બદલે વી. નિ સવત ૮૪૫ નો શ્રમ થયો હાજે છે (મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૧૫૭-૫૮).

૧૨૨ Sachau's *Alberum in India*, Vol I, pp. 192 f.

૧૨૩. મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૧૬૦ ૧૨૪ એજન, પ ૩૩૧-૩૩

૧૨૫-૧૨૬. એજન, પૃ. ૧૬૪, પા. ટી. ૧૧૬

પરિશિષ્ટ

ભૂમિદાન, દાનશાસનો અને તામ્રપત્રો

ભૂમિદાન

ધર્મશાસ્ત્રમાં દાનનો ઘણો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે.^૧ દાનના અનેક પ્રકાર છે, એમાં ભૂમિદાન એ મહાદાન કે અતિદાન ગણાતું.^૨ સુવર્ણ, ધેતુ, અન્ન ઇત્યાદિ જગત પદાર્થોની સરખામણીએ સ્થાવર ભૂમિનું દાન શાશ્વત પ્રકારનું હોઈ એને અગે રાજશાસનનું ખત કરાવવામાં આવતું ને એ ખતને તામ્રપત્રો પર કોતરાવવામાં આવતું. આ દાનશાસન સંસ્કૃત ભાષામાં લખાતું.

ગ્રેત્રક વંશના રાજાઓ અનેક ભૂમિદાન દેતા ને એને લગતાં દાનશાસન તામ્રપત્રો પર કોતરાવતા આ પૈકી એકસોથી વધુ તામ્રશાસન મળ્યાં છે ને હજી અવારનવાર વધુ ને વધુ તામ્રશાસન મળતાં રહે છે^૩ જેને (અર્થાત્ દેવાલયને) અપાતા ધર્મદેયને ‘દેવદેય’ અને બ્રાહ્મણને અપાતા ધર્મદેયને ‘બ્રહ્મદેય’ કહે છે. રાજાએ કરેલા ભૂમિદાનને લગતા અને તામ્રપત્રો પર કોતરેલા શાસનપત્રને ‘દાનપત્ર’ ‘દાનશાસન’ ‘તામ્રપત્ર’ કે ‘તામ્રશાસન’ કહે છે. વલ્લભીના ગ્રેત્રક રાજ્યનો ઇતિહાસ જાણવામાં એના તામ્રશાસન સહુથી મોટું અને સહુથી મહત્વનું સાધન નીવડ્યા છે.

દાનશાસન

ગ્રેત્રક રાજ્યમાં દાનશાસનના લેખની પદ્ધતિ સારો વિકાસ પામી હતી. આ લેખપદ્ધતિનું સ્વરૂપ પૂરી વિગતો અને નિયત ક્રમ ધરાવતું

લેખનો આરંભ સ્વસ્તિ કે ઐં સ્વસ્તિ એવા મંગલ પદ્ધતિ થતા.^૪ એ પછી પહેલાં રાજશાસન કયા સ્થળેથી ફરમાવવામાં આવે છે એ જણાવવામાં આવતું.^૫ શાંતિના સમયમાં દાનશાસનનું સ્થળ રાજધાની વલ્લભી હોય છે, બ્યારે ઇંડયાત્રા દરમ્યાન એ રક્ષાવાર(લસ્કરી ઓવરલો)નું જુદું જુદું સ્થળ હોય છે. એને

હમેશાં “(અમુક) સ્થાનમાં વસેલો વિજયસ્કંધાવાર” કહેતા. આ વિગત પરથી રાજાઓની કેટલીક દંડયાત્રાઓ અને એનાં કેટલાક સ્થળ જાણવા મળે છે.

દાતાને લગતી માહિતીનો અરિંહ દાન દેનાર રાજાના વંશના પરિચયથી કરવામાં આવતો, જેમાંથી આ રાજવંશ મૈત્રક નામે પરાક્રમી વંશ હોવાનું જાણવા મળ્યું છે.^૬

પછી દાતાના પૂર્વજો તથા પૂર્વાધિકારીઓની પ્રશસ્તિ આવે છે, જેનો આરંભ આ રાજવંશના સ્થાપક સેનાપતિ ભટાકની પ્રશસ્તિથી થાય છે^૭ વંશ અને પૂર્વજોની પ્રશસ્તિ આપવાની અથા મુવસેન ૧ લાના સમયથી પ્રચલિત ઘર્ષ, જ્યારે દાતાના પૂર્વાધિકારીઓની સંખ્યા માત્ર ત્રણની હતી. પરંતુ સમય જતાં એ સંખ્યા વધતી ગઈ, આથી શીલાદિત્ય ૧ લાના સમયથી ભટાક પછીના ચાર રાજાઓની પ્રશસ્તિ રદ કરવામાં આવી. એ પછી મૈત્રક વંશમાં બીજા ૧૧ રાજા થયા ને વંશાન્વય દર્શાવવા માટે બીજા બે પૂર્વજોના નિર્દેશની જરૂર પડી, છતાં પછી બાકીના સર્વ પૂર્વાધિકારીઓ અને જરૂરી પૂર્વજોની પ્રશસ્તિ જારી રાખવામાં આવી. એ પછી દાન દેનાર રાજાની પ્રશસ્તિ આપવામાં આવે છે. આ પ્રશસ્તિઓ પરથી એકંદરે મૈત્રક વંશના ૧૯ રાજાઓની અને અકાંડાણ બીજા બે પુરુષોની પ્રશસ્તિ જાણવા મળી છે^૮

આ પ્રશસ્તિઓ ઉચ્ચ ગણ-શૈલીમાં રચાતી.^૯ એમાંનાં ધણાં પદ આલંકારિક અત્યુક્તિઓથી ભરપૂર હોઈ અને કોઈ નક્કર ઘટનાઓ કે વિગતોના નિર્દેશ વિના મોઘમ અને ગોળ ગોળ શબ્દચિત્ર રજૂ કરતાં હોઈ, એમાંથી વાસ્તવિક ઘટનાઓ કે સિદ્ધિઓની નક્કર વિગતો જવલ્લે સાંપડે છે, છતાં આ પ્રશસ્તિઓ પરથી રાજાઓનાં નામ, બિરુદ કે બિરુદો (હોય તો), પૂર્વાધિકારી સાથેનો સમાર્પક બંધ, અને ધર્મસંપ્રદાય તથા કેટલીક વાર તેઓની અમુક વિશિષ્ટ રુચિઓ તથા સિદ્ધિઓ જાણવા મળે છે^{૧૦} મૈત્રક વંશના રાજાઓની સળંગ વંશાવળી એને લઈને જ બંધ બેસાડી શકાય છે.

દાન દેનાર રાજાની કુશળતા જાણવાની દાનનું નિવેદન કરવામાં આવે છે, જે લાગતાવળગતાઓને ઉદ્દેશીને હોય છે. પહેલા દસ રાજાઓનાં દાનસાસનોમાં આ લાગતાવળગતા દસપંદર અધિકારીઓની યાદી આપવામાં આવતી, આગળ જતાં સ્થળસંકેતને કારણે એ યાદી રદ કરવામાં આવી.^{૧૧} આ યાદી પરથી એ રાજાના અધિકારીઓના અનેક પ્રકારોનો ખ્યાલ આવે છે.

આ પછી દાન દેવાનો હેતુ જણાવવામાં આવે છે. ૧૨ આ હેતુ દાનમાન્યતા માતાપિતાના પુણ્યની અભિવૃદ્ધિનો દર્શાવતો શરૂઆતનાં દાનશાસ્ત્રોમાં એ ઉપરાંત પોતાના ઐહિક તથા આધ્યાત્મિક કાર્યોની પ્રાપ્તિનો હેતુ ઉમેરાતો.

દાન લેનારને 'પ્રતિગ્રહીતા' કહેતા પ્રતિગ્રહીતા બ્રાહ્મણ હોય તો એનું સ્થાન, ગોત્ર, સ્વાધ્યાયની વેદશાખા, વિદ્યાપર્યાતનો પ્રકાર ને એનું સ્થાન, પિતાનું નામ અને એનું પોતાનું નામ—એ વિગતો આપવામાં આવતી. ૧૩ બ્રાહ્મણ જે એ સ્થાને બીજે ક્યાકથી આવીને વસ્યો હોય તો એનું મૂળ વતન પણ દર્શાવવામાં આવતું.

દેવાલયની બાબતમાં એનું સ્થાન તથા એનાં દેવ કે દેવી અને કેટલીક વાર એના બધાવનારનું નામ જણાવતો. ૧૪ બૌદ્ધ વિહારની બાબતમાં એનું સ્થાન, એના બધાવનારનું નામ, એમાં રહેતા તેમજ બહારથી આવતા શિક્ષુઓ કે શિક્ષુણીઓનાં સઘ નિકાય યાન વગેરેની વિગત પણ આપવામાં આવતી. ૧૫

પ્રતિગ્રહીતાની વિગતો સાથે એને દાન આપવાનું પ્રયોજન પણ દર્શાવવામાં આવતું. ૧૬ બ્રાહ્મણોની બાબતમાં બધિ, ચરુ, વૈશ્વદેવ, અગ્નિહોત્ર, અતિથિ અને પંચ મહાયજ્ઞોની ક્રિયાઓના પરિપાલનનું પ્રયોજન રહેતું, દેવાલયોની બાબતમાં તે તે દેવના પૂજનનું, વાલ્મીકી-ગીત-નૃત્યાદિનું, પૂજારીની આજીવિકાનું અને દેવાલયના સમારકામનું પ્રયોજન રહેતું. બૌદ્ધ વિહારની બાબતમાં શિક્ષુઓ કે શિક્ષુણીઓના ચીવર (વસ્ત્ર), પિંડપાત (શિક્ષા), શયનઆસન અને લૈષળ્ય(ઓષધ)નું, યુદ્ધ કે શુદ્ધોના પૂજનનું અને વિહારના સમારકામનું પ્રયોજન રહેતું.

પ્રતિગ્રહીતાને લગતી આ વિગતો પરથી તત્કાલીન ધર્મસંપ્રદાયો, ધર્મસ્થાનો તથા ધર્મપુરુષો વિશે ઠીક ઠીક માહિતી મળે છે.

દાતા અને પ્રતિગ્રહીતાની જેમ દેયભૂમિની વિગતો પણ દાનશાસ્ત્રમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. ભૂમિદાનમાં ક્યારેક ગામનું, ક્યારેક ક્ષેત્ર(ખેતર)નું, તો ક્યારેક વાપી(વાવ)નું દાન દેવામાં આવતું. ગામની બાબતમાં એના નામ ઉપરાંત એ ક્યા પ્રદેશના ક્યા વહીવટી વિભાગમાં આવેલું છે એ પણ જણાવતું. ૧૭ ક્ષેત્ર કે વાપીની બાબતમાં એને લગતા ગામ ઉપરાંત એ ગામની સીમાની દિશા, એનું માપ, એનું નામ (હોય તો) અને એના ચારે દિશાનાં આઘાટન (ખૂંટ) પણ જણાવવામાં આવતા. દેયભૂમિને લગતી આ વિગતો પરથી મૈત્રકે રાજ્યના પ્રદેશો, વહીવટી વિભાગો તથા પેટા વિભાગો, અમુક ગામોનાં એ સમયનાં નામ (પ્રાયઃ સંસ્કૃત કે સંસ્કૃતીકૃત રૂપમાં), ભૂમિમાપના એકમ, ભૂમિના માલિકનું કે ક્ષેત્રના ખેડનારનું

નામ; ખેતરો, વાવો વગેરે અને એની ચારે બાજુ આવેલા ભૂમિપ્રકારો ધ્યાદિ અનેકવિધતાહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે.

ભૂમિનું ધર્મદેય પ્રતિગ્રહીતાને 'આર્થિક સગવડ માટે આવવામાં આવતું', એની સાથે ઉદ્ભવ ઉપરિહર, ધ્યાદિ કરવેરા લેવાનો હક આપવામાં આવતો, એમાં રાજના અધિકારીઓના-ખાસ કરીને સૈનિકોના-હસ્તક્ષેપનો નિષેધ ફરમાવવામાં આવતો, અને ભૂમિચિહ્ન(પડતર જમીન)ના ન્યાયે આ ભૂમિને પણ કરમુક્ત રાખવામાં આવતી.^{૧૮} પ્રતિગ્રહીતાને આ ભૂમિ પરનો હક આખી જિંદગી પર્યંતનો મળતો, એટલું જ નહિ, એના પુત્રો પૌત્રો વગેરે વંશજોને પણ એ હક ચાલુ રહેતો,^{૧૯} આથી આ દાન 'ચંદ્ર, સૂર્ય, સમુદ્ર, ભૂમિ, નદી અને પર્યંત ટકે ત્યાં સુધીનું' અર્થાત્ શાશ્વતકાલીન હોવાનું જણાવવામાં આવતું.^{૨૦} આ બધી વિગતો પરથી જમીન-મહેસૂલના પ્રકારો, જમીન પરના હકો અને ધર્મદેયોની શાશ્વતતા વિશે જાણવા મળે છે.

ધર્મદાય ઉદ્ધકાતિસર્ગ અર્થાત્ જલસ કલ્પની વિધિ દ્વારા કરવામાં આવતું.^{૨૧} ધર્મદેયની રૂએ પ્રતિગ્રહીતાને એને ભોગવવાનો, ખેડવાનો, ખેડાવવાનો ને સુપરત કરવાનો હક રહેતો.^{૨૨}

આ બધા નિયમ દાન દેનાર રાજ પોતાના અધિકારીઓ પાસે પળાવી શકે, પરંતુ લવિષ્યના રાજ્યોનું શુ ? આથી એ આગામી 'લદ્ર' રાજ્યોને તો નૈતિક અનુરોધ કરવાનો રહે. ઐશ્વર્યો અનિત્ય છે, માનુષ્ય અસ્થિર છે ને ભૂમિદાનનું ફળ સર્વ-સામાન્ય છે, એનો ખ્યાલ કરીને તેઓ આ ધર્મદાયનું અનુમોદન આપી એનું અનુપાલન કરે^{૨૩} શરૂઆતના દાનશાસનોમાં તો, કોઈ ધર્મદેયનો ભંગ કરે કે કરવા દે તો, એને પંચ મહાપાતકો અને ઉપપાતકો લાગે એવી ચેતવણી પણ આપવામાં આવતી^{૨૪} આગળ જતાં સ્થળસંકેચને લઈને આ વાંકચ કમી કર્યું લાગે છે.

પરંતુ આપેલા દાનનું અનુપાલન કરવાથી મળતા પુણ્યનું તથા એનો આચ્છેદ કરવાથી લાગતા પાપનું નિરૂપણ કરતા કેટલાક પૌરાણિક શ્લોક તો અવસ્ય ટાંકવામાં આવતા.^{૨૫} આ શ્લોક વેદવ્યાસના મનાતા શરૂઆતમાં ધણી ચાર ત્રણ, કેટલીક વાર બે, અને કોઈ વાર એક, ચાર, પાંચ કે છ શ્લોક આપવામાં આવતા, પરંતુ શીલાહિત્ય ૧ દાના સમયથી દાનશાસનમાં આપવાના શ્લોકોની સંખ્યા તથા એનો ક્રમ પણ નિયત કરવામાં આવ્યો. મૈત્રક વંશનાં દાનશાસનોમાં એકંદરે નીચેના સાત શ્લોક આપવામાં આવ્યા છે :

ષટ્ઠિ વર્ષસહસ્રાણિ સ્વર્ગો મોદતિ ભૂમિદ. ।

આચ્છેતા ચાતુમન્તા ચ તાન્યેવ નરકે વસેત્ ॥

[ભૂમિદાતા વસે સ્વર્ગે વર્ષો સાઠ હજાર ને
છેદે કે છેદવા દે તે એટલાં નરકે વસે]

સ્વદત્તા પરદત્તા વા યો હરેત વસુન્ધરામ્ ।

ગવા શતસહસ્રસ્ય હન્તુ પ્રાપ્નોતિ કિલ્વિષમ્ ॥

[પોતે કે પારકે દીધી ભૂમિને જે હરે નર,
લાખ ગાયો હણ્યા કેરું લાગે પાતક તેહને.]

વહુભિર્વસુધા મુક્તા રાજમિસ્સગરાદિભિ ।

યસ્ય યસ્ય યદા ભૂમિસ્તસ્ય તસ્ય તદા ફલમ્ ॥

[સગરાદિ ધણી રાજ ભૂમિને ભોગવી ગયા;
જેની જેની યદા ભૂમિ તેવું તેવું તદા ફલ.]

પૂર્વદત્તા દ્વિજાતિભ્યો યત્નાદ્રક્ષ યુધિષ્ઠિર ।

મહીં મતિમતા શ્રેષ્ઠ દાનાચ્છેયો[ડ]નુપાલનમ્ ॥

[દ્વિજોને દાન દીધેલી યત્ને પાળ, યુધિષ્ઠિર ।
ભૂમિને, શ્રેષ્ઠ ભૂપાલ, દાનથી શ્રેય પાલન]

યાનીહ દારિદ્ર્યમયાન્નરેન્દ્રૈહ્નુનાનિ ધર્માચતનીકૃતાનિ ।

નિર્વ્યુક્તમાલ્યપ્રતિમાનિ તાનિ કો નામ સાષ્ટુ પુનરાદદીત ॥

[ધર્માશ્રયે દાન કરેલ ભૂપે છે દ્રવ્ય નિર્માલ્ય સમાન તે તે;
દરિદ્રતાના ભયથી ખરે એ પાછાં લઈ સભળન કોણ લે રે ?]

વિન્ધ્યાટવીષ્વતોયાસુ શુષ્કકોટરવાસિનઃ ।

કૃષ્ણાહયો હિ જાયન્તે ભૂમિદાયં હરન્તિ ચે ॥

[ભૂમિદાય હરે છે જે જન્મે છે કૃષ્ણસપ્ત તે,
વસે શુષ્ક બખોલોમાં વિન્ધ્ય-નિર્જલ-કાનને]

લક્ષ્મીનિકેતં યદપાશ્રયેણ પ્રાપ્તો[ડ]સિ [છે]કો[ડ]મિમતં તૃપાર્થમ્ ।

તાન્યેવ પુણ્યાનિ વિવર્દયેથા ન હાપનીયો છુપકારિપક્ષઃ ॥

[જેના થકી ઈષ્ટિત વર્થ પામ્યો લક્ષ્મી તણે! આશ્રય [એ]ક, ભૂપ !
પુણ્યો રજાં એ જ વધારવાનાં, ગુમાવવો ના ઉપકારિપક્ષ.]

આગળ જતાં બ્યારે શ્લોક નિયત કરવામાં આવ્યા ત્યારે આમાંથી વહુમિં, ચાનીહં અને ષષ્ટિં એ ત્રણ શ્લોક પસંદ કરવામાં આવ્યા. આમાંના ધણુખરા શ્લોક સ્કંદ, પદ્મ, ભવિષ્ય અને વિષ્ણુધર્મોત્તર જેવાં પુરાણોમાં આપેલા છે. ૨૬

દાનશાસનને અંતે રાજશાસનના દૂતકનાં નામ અને હોદ્દો, દાનશાસન વંશનારનાં નામ અને હોદ્દો, દાનની મિતિ અને દાન દેનાર રાજ્યના દરજ્જા આપવામાં આવે છે. ૨૭ શરૂઆતનાં દાનશાસનોમાં આ ચાર બાબતો ગમે તે ક્રમમાં રજૂ થતી, પરંતુ શીલાદિત્ય ૧ લાના સમયથી એનો ક્રમ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિયત કરવામાં આવ્યો.

દાનશાસન ધણવાનો હક અમુક પ્રકારના અધિકારીને રહેતો. ધર્મદેય દેતી વખતે એ ત્યાં કાજર હોય તો રાજ્ય એને સ્વમુખે આજ્ઞા કરતો, પરંતુ એવું જાગ્યેજ ન્નતુ. સામાન્ય રીતે તો અન્ય કોઈ જવાબદાર અધિકારી એને રાજ-શાસનનો સંદેશ પહોંચાડતો, એને 'દૂતક' કહેતા દૂતકનો અધિકાર સામાન્ય રીતે રાજપુત કે સામંતને અને કેટલીક વાર મહાપ્રતીહાર કે મહાદ્વપટલિક જેવા ઉચ્ચ અધિકારીને સોંપાતો. ૨૮ દાનશાસન ધણવાનો અધિકાર સામાન્ય રીતે દિવિરપતિ (લિપિકરોનો ઉપરી) સંભાળતો. દિવિરપતિનો અધિકાર ધણી વાર સંધિ-વિઅદ્ધાધિકૃતને ને કેટલીક વાર બ્રહ્મધિકૃતને સોંપવામાં આવતો. ૨૯ દૂતક અને લેખકના હોડાઓની વિગતો પરથી મૈત્રક રાજ્યના અધિકારીઓ વિશે વિશેષ માહિતી સાંપડે છે.

દરેક દાનશાસનમાં દાનની મિતિ આપવામાં આવે છે. મૈત્રક રાજ્યનાં દાનશાસનોમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ અને તિથિ જણાવતા, વાર જણાવતા નહિ. ૩૦ વર્ષ માટે 'સવત્સર' શબ્દ પ્રયોજતો. મૈત્રક વંશના દાનશાસન સવત્સર ૧૮૩ થી ૪૪૭ ના છે અહીં આ વર્ષ કયા સંવતનાં છે એ જણાવતા નહિ, પરંતુ આ વર્ષ વલ્લભી સંવતનાં હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. ૩૧ વર્ષની સંખ્યા અ કોમાં આપવામાં આવતી; માસનું નામ આપવામાં આવતું. કોઈ વર્ષે અધિક માસ આવ્યો હોય તો પછીના માસને 'દ્વિતીય' કહેવામાં આવતો ૩૨ પક્ષ માટે 'શુક્લ' (શુકલ) અને 'અમુલ' (કૃષ્ણ) શબ્દ વપરાતા. ૩ તિથિ અ કોમાં આપવામાં આવતી કવચિત્, અહણનું પર્વ હોય તો એનો નિર્દેશ કરવામાં આવતો ૩૪ મિતિને લગતી આ વિવિધ વિગતો પરથી મૈત્રક રાજ્યમાં સવન, વર્ષ, માસ અને અધિક માસ એજે કાલગણનાની કઈ પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી એ જણવા મળે છે. ૩૫

રાજના દસ્કતમાં શરૂઆતમાં તો એનું બિરુદો સાથે નામ આપવામાં આવતું, પરંતુ શીલાદિત્ય ૧ દ્વારા સમયથી એને બદલે માત્ર 'સ્વહસ્તો મમ' (દસ્કત પોતે) લખાતું. દાનશાસનના ખતની પ્રમાણિતતા, માટે રાજના દસ્કત અગત્યના હોઈ, એમાં તે તે રાજના દસ્કતનો મરોડ ધણું મહત્ત્વ ધરાવતો હતો.

ગૈત્રિક રાજ્યનાં દાનશાસનોની લેખપદ્ધતિ ગુપ્ત સામ્રાજ્ય કરતાં વાકાટક રાજ્યની લેખપદ્ધતિ સાથે ધણુ સામ્ય ધરાવે છે.

તામ્રપત્રો

ભૂમિદાન શાશ્વત પ્રકારનું હોઈ એને લગતું શાસનપત્ર પેઢીઓ ને પેઢીઓ લગી જળવી રાખવાની જરૂર રહેતી, આથી પ્રતિબ્રહ્મીતાને દાનશાસન તાંબાનાં પતરાં પર કોતરાવી આપવામાં આવતું, એને 'તામ્રપત્રો' કહે છે આ પતરાં ખતના પત્રના કદ પ્રમાણે કાપવામાં આવતા. તામ્રપત્ર પરથી કપાતાં તામ્રપત્ર લખાઈની સરખામણીએ પહોળાઈમાં ઘણા સાંકડાં રહેતા. દક્ષિણ ગુજરાતનાં ઘણા તામ્રપત્ર આવા આકારનાં છે, પરંતુ ગૈત્રિક રાજ્યનાં તામ્રપત્રોની પહોળાઈ એની લઘુાઈ કરતાં થોડી જ ઓછી હોય છે, કેમકે ઉત્તર ભારતનાં તામ્રપત્રોની જેમ એનો આકાર ભૂજપત્ર પરથી ઘડાતો ૩૬ દ્રોણસિ હતું દાનશાસન, જે ગૈત્રિક રાજ્યનું પહેલું ચાત દાનશાસન છે તે, ૬'૬" હોઈ એને એક પતરા પર કોતરવામાં આવેલું, પરંતુ પછી રાજવંશ, પૂર્વાધિકારીઓ અને દાન દેનાર રાજની પ્રશસ્તિ ઉમેરાતાં દાનશાસનને બે પતરા પર કોતરવાની પ્રથા પ્રચલિત થઈ ને ઇંદ્ર સુધી ચાલુ રહી. સમય જતા રાજવંશાવળીનો વિસ્તાર વધતો ગયો તેની સાથે આ પતરાનું કદ પણ વધારતા ગયા. તામ્રપત્રનું કદ શરૂઆતમાં સરેરાશ ૩૦×૨૦ સે.મી (૧૨×૮ ઇંચ) હતું તે આગળ જતાં સરેરાશ ૪૦×૩૦ સે.મી (૧૬×૧૨ ઇંચ) જેટલું થયું. ૩૭ શરૂઆતમાં ભટ્ટાર્ક પછીના ચાર રાજાઓની પ્રશસ્તિ કમી કરવામાં આવી, છતાં દાનશાસનનું લંબાણ વધતું ગયું પછી પતરાનું કદ વધારવા ઉપરાંત અક્ષગતું કદ ઘટાડતા રહેવાનું અપનાવવામાં આવ્યું. પરિણામે હવે પંક્તિમા લગભગ ૨૪ ને બદલે છેક ૭૫ જેટલા અક્ષર સમાવી શકાતા ને પત્ર પર ૧૨-૧૫ પંક્તિને બદલે ૩૦-૩૫ કે એથીય વધુ પંક્તિ કોતરી શકાતી. ૩૮

દરેક તામ્રશાસનનાં પતરાંને એક છેડે તાંબાની બબ્બે કડીઓ વડે બેડવામાં આવતાં આ માટે પહેલા પતરાના નીચલા છેડા પામે અને બીજા પતરાનાં ઉપલા છેડા પાસે બબ્બે મોટા કાણા પાડવામાં આવતા આમ કરવાથી તામ્રશાસનનાં બે પતરાં એક છેડે બેડાયેલાં રહે છે ને અદરનો લેખ વાંચવા માટે બીજો

છેડેથી ખોલી પણ શકાય છે. તામ્રપત્ર જમીનમાં દાટીને કે ધરના ગોખલામાં કે કોઠલામાં મૂકીને સાચવવામાં આવતાં, એથી એની બહારની બંને બાજુ કોરી રાખવામાં આવતી; અર્થાત્, લખાણ અંદરની બાજુ પર જ કોતરવામાં આવતું. લખાણવાળી અંદરની બાજુએ એક-ખીળ સાથે ધસાય નહિ એ માટે બંને પતરાંની કોર ચારે બાજુએ અંદર વાળવામાં આવતી. પતરાંને જોડનારી કડીના તારને ગોળ વાળી એના છેડા એક-ખીળ સાથે જોડી દેવામાં આવતા. એમાંની એક કડીના સાંધા પર રાજ્યુદાની છાપ લગાવવામાં આવતી, જેથી તામ્રશાસનોનાં પતરાંની જોડી અકબંધ રહે ને પ્રમાણિત ગણાય. મૈત્રક રાજ્યની રાજ્યુદાના ઉપલા ભાગમાં એકેલા નંદિતુ ચિહ્ન અને નીચલા ભાગમાં રાજવંશના સ્થાપક શ્રીમદ્દેવના નામનું લખાણ હોય છે ૩૯ તામ્રપત્ર પર લહિયો દાનશાસનની પંક્તિઓ લખી આપતો ને કસારો એ પ્રમાણે અક્ષરો કોતરતો. દાનશાસનમાં કસારાનું નામ આપવામાં આવતું નહિ.

ક્યારેક આગળ જતાં પાછલા કોઈ રાજ્યના નામે બનાવટી દાનશાસન લખાતું ને તામ્રપત્રો પર કોતરાતું, પરંતુ એવા દાનશાસનમાંની અસંગત વિગતો પરથી તેમજ એની લિપિના મરોઝ પરથી એ અનુકાલીન બનાવટ હોવાનું પકડાઈ જાય છે ૪૦

મૈત્રક રાજ્યનાં તામ્રશાસનો પરથી એ રાજ્યના રાજવંશ, રાજ્યતંત્ર, ધર્મસંપ્રદાયો, લિપિ, કાલગણના પ્રત્યાદિ વિશે વિપુલ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ છે.

પાદટીપો

૧-૨. P V Kane, *History of Dharmāśāstra*, Vol. II, pp. 437 ff.

૩ જુઓ મૈત્ર., ભા ૧, પરિશિષ્ટ ૧, જેમાં આ વંશનાં ૧૦૧ તામ્રશાસન ગણાવ્યાં છે. એ પછી ખીળ સાત તામ્રશાસન મળ્યાં છે સન ૧૯૭૦ ની આખરે કુલ સંખ્યા ૧૦૮ થઈ છે એમાં બે તામ્રશાસન બનાવટી છે.

૪-૭. મૈત્ર., ભા. ૨, પૃ. ૫૩૫ ૮ જુઓ મૈત્રક રાજ્યોની વંશાવળી.

૯. મૈત્ર., ભા. ૨, પૃ. ૪૯૭-૪૯૯

૧૦-૧૬. એજન, પૃ. ૫૩૫-૫૩૬, પરિશિષ્ટ ૩

૧૭. એજન, પૃ. ૫૩૭; પરિશિષ્ટ ૪

૧૮-૨૪. એજન, પૃ. ૫૩૭, વળી જુઓ એજન, પૃ ૩૪૫.

૨૫-૨૬ એજન, પૃ. ૩૪૫-૩૪૭, ૫૩૫

૨૭ એજન, પૃ. ૫૩૪, ૫૩૮

૨૮-૨૯ એજન, પૃ. ૫૧૪-૫૧૫

૩૦ એજન, પૃ. ૫૩૮, ૬૦૦

૩૧ મૈ.ગ્રુ, ભાગ ૨, પૃ. ૫૭૨-૫૭૪

૩૨ કોઈ મિતિ અધિક માસની મળી નથી.

૩૩ 'સુ' અને 'વદ' શબ્દ 'જુ.દિ' અને 'વ દિ' સંક્ષિપ્તરૂપે પરથી થયા છે.

૩૪ મૈ.ગ્રુ, ભા. ૨, પૃ. ૬૦૨

૩૫ જુઓ અ'ય ૧, પ્ર ૧૩, મૈ.ગ્રુ, ભા. ૨, પૃ. ૫૭૭-૫૮૫

૩૬-૩૯ મૈ.ગ્રુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૪૨-૫૪૬

૪૦ દા ત ધરસેન રજના નામનાં શક ૪૦૦નાં બે દાનપત્ર (મૈ.ગ્રુ., ભા. ૧, પૃ. ૮૦-૮૧)

પ્રકરણ ૫

શ્રીમાલ-લિલ્લમાલ

ગુર્જરદેશનું પાટનગર

શ્રીમાલ-લિલ્લમાલ

આનર્ત-સૌરાષ્ટ્રને ગુર્જરદેશ કે ગુજરાતનું નામ ક્યારે મળ્યું એ ગુજરાતના ઇતિહાસને હજી અણબકાએ કોયડો છે મહી-ઝોરસંગથી મીઠોળા નદી મુધીના વિસ્તારમાં સત્તા ધરાવતા ગુર્જરનૃપતિવંશીઓના તામ્રપત્ર મળ્યા છે અને એ પ્રમાણે સાતમા-આઠમા સૈકામાં એકસોથી વધુ વર્ષનું ગુર્જર રાજ્ય વડોદરા, ભરૂચ અને સુરત જિલ્લામાં દેખા દે છે^૧ આ ગુર્જર રાજ્યની રાજધાની પહેલા નાંદીપુરી-નાંદીપુર (નાંદોદ) અને પછી ભરૂચ (ભરૂચ) હતી^૨ બીજી બાજુ ઉત્તરમાં ગુર્જરદેશ હતો, જેની રાજધાની લિલ્લમાલ (શ્રીમાલ) હતી એમ યુઅન શ્વાંગે પોતાની પ્રવાસનોંધમાં લખેલું છે^૩ હાલના ગુજરાતના બૂલાગમાં થયેલા તત્કાલીન કેટલાક રાજકુલ ગુર્જરજાતિના કે ગુર્જરદેશના હોવાં સંભવે છે એમાય રાજિપુત મૂલરાજ સોલંકીનું રાજકુલ ખાસ નોંધપાત્ર છે આ પ્રદેશનું નામ આગળ જતાં ગુર્જરદેશ કે ગુજરાત પડ્યું, પરંતુ સાતમી સદીમાં તો શ્રીમાલ-લિલ્લમાલ(બીનમાલ)ની આસપાસનો પ્રદેશ ગુર્જરદેશ તરીકે ઓળખાતો હતો. આ પ્રદેશ હાલ આણ્વી ઉત્તરપશ્ચિમે આજના રાજસ્થાનના દક્ષિણપશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો છે (નકશો ૨)

ગુજરાતની ધણી ઇતર વર્તમાન જ્ઞાતિઓ પણ એમના આચાર, વિચાર અને ધર્મમાં શ્રીમાલ-લિલ્લમાલ સાથે સબંધ ધરાવે છે એ પરથી એમ કહી શકાય કે ગુજરાતની જાતિઓ-જ્ઞાતિઓનું ઘડતર શ્રીમાલનું છે અને એ શ્રીમાલ-લિલ્લમાલની ગુર્જરતા આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર અને લાટમાં વિસ્તરી છે એ નિશક છે. આ અર્થમાં પ્રાચીન ગુર્જરદેશનું પહેલું રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક પાટનગર શ્રીમાલ કે લિલ્લમાલ ગણાય.

નામની ઉત્પત્તિ

શ્રીમાલ-ભિલ્લમાલ એ જે એક પુરાણ રચાયેલું છે, જેનું નામ શ્રીમાલ-પુરાણ કે શ્રીમાલમાહાત્મ્ય છે. આ પુરાણનાં શ્રીમાલ નામ કેવી રીતે પડ્યું એની કથા આપેલી છે

શ્રીમાલ નામે જે નગરી જાણીતી થઈ તેનું પ્રારંભનું નામ ગૌતમાશ્રમ હતું. ઋષિ ગૌતમને શિવ ભગવાને ત્ર્યંબક સરોવર છે ત્યાં જવા કહ્યું હતું. ત્ર્યંબક સરોવર સૌગંધિક પર્વતની ઉત્તરે આવેલું છે અને આશુ પર્વતના વાયવ્ય કોણમાં છે સરોવરની પાસે વરુણ કાનન છે, જ્યાં તપ કરવાથી વરુણને એની સત્તા પ્રાપ્ત થઈ હતી ગૌતમે પાંચ ગચ્ચૂતિ(દસ માઈલ)ના પ્રદેશમાં પોતાનો આશ્રમ સ્થાપ્યો અને એ પોતાની પત્ની અહર્યા અને ભક્તો સાથે ત્યાં રહેવા લાગ્યા આ જ સ્થળ પાછળથી ‘શ્રીમાલ’ નામે જાણીતું થયું.^૫

‘શ્રીમાલ’ નામ કેમ પડ્યું એ અંગેની રસપ્રદ માહિતી શ્રીમાલપુરાણમાંથી મળી આવે છે બુદ્ધ ઋષિને ત્યાં પુત્રી તરીકે લક્ષ્મીજનો જન્મ થયો અને એને વિષ્ણુ સાથે પરણાવવામાં આવી આ સ્થળ ઉપર થઈને વિષ્ણુ અને બીજા દેવો પસાર થતા હતા તે વખતે તેઓ એક સ્થળે રોકાયા ત્યારે ત્ર્યંબક સરોવરમાં સ્નાન કર્યા પછી શ્રીને પોતાના સાચા સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવ્યો શ્રીને સાચું જ્ઞાન થયું એને પરિણામે દેવોએ સમગ્ર પ્રદેશને દૈવી પુષ્પોની માળાઓથી ઢાંકી દીધો, આથી પાંચ કોશ જેટલી સમગ્ર ભૂમિ કે જે દેવોના વિમાન માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવી હતી તેને શ્રીની વિનંતીથી ‘શ્રીમાલ’ નામ આપવામાં આવ્યું સમગ્ર પ્રદેશ શ્રીએ બ્રાહ્મણોને બક્ષિસ તરીકે આપ્યો અને ધુજા પ્રદર્શિત કરી કે પોતા માટે થોડીક જગા રાખવી વિષ્ણુએ પોતાના ગણોને જણાવ્યું કે જુદા જુદા ભાગમાંથી પવિત્ર બ્રાહ્મણોને લાવવા અને વિશ્વકર્માને આ સ્થળ ઉપર સુંદર શહેર બાંધવા જણાવવું. દૈવી સ્થપતિએ ભવ્ય શહેર બાંધ્યું એનું સુંદર વર્ણન શ્રીમાલપુરાણમાં આપેલું છે આ શહેરને અવકાશમાં રહીને શ્રી, વિષ્ણુ અને બીજા દેવોએ જોયું અને એ માટે સંપૂર્ણ સતોપ વ્યક્ત કરનાં કહ્યું કે “અહો રમ્યમહો રમ્યમહો રૂપમહો મહા ।”.

ખૂબ સતોપ પામીને શ્રીએ વિશ્વકર્માને દૈવી હસ્તસૂત્ર અને સુવર્ણકમળહાર આપ્યા અને વિષ્ણુએ એને વરદાન આપ્યું : “તમે જે સ્થાપત્યવિદ્યા ઉત્પન્ન કરી છે તે ધર્મશાસ્ત્ર હોય તે રીતે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો એનો અભ્યાસ કરશે. જ્યાં અહેલો અને ઘરો બધાતાં હશે ત્યાં સ્થપતિઓમાં તમે જ સૌ પ્રથમ માન

પામશે એ નિ.શક છે.”^૧ જ્યારે આપણે શુજરાતના સ્થાપત્યનો વારસો અને સ્થપતિઓ કે જેઓએ સ્થાપત્ય તૈયાર કર્યું, છે તેનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે એમ જણાય છે કે “ઈશ્વરે આપેલું વચન બરાબર પળાયું છે.”

પવિત્ર બ્રાહ્મણો આવ્યા અને તેઓએ શ્રી પાસેથી શહેરની બક્ષિસ મેળવી ૭

જે સ્થળ ઉપર આ શહેર બંધાયું તે ‘શ્રીમાલનગર’ તરીકે જાણીતું થયું.^૮

સ્વત્વતિ ધનવાન હોવા છતાં એણે પુરુષરત્ન માધનો ક્ષુધાથી નાશ થવા દીધો એટલે ‘શ્રીમાલન’ નામ ‘ભિલ્લમાલ’ પડ્યું એવું માધ-અમધ જણાવે છે.^૯

શ્રીમાલમાં કલિયુગ આવેલો જાણીને લક્ષ્મી ત્યાંથી ચાલી ગઈ, ને એના જવાથી શૂન્ય થયેલા શ્રીમાલનું ‘ભિન્નમાલ’ નામ થયું એવું શ્રીમાલપુરાણ જણાવે છે.^{૧૦} પુરાણ પ્રમાણે શહેરનું ‘શ્રીમાલનગર’ નામ સત્યયુગમાં હતું; ત્રેતાયુગમાં એનું નામ ‘પુષ્પમાલ’ હતું; ને કલિયુગમાં એ ‘ભિન્નમાલ’ કે ‘ભિલ્લમાલ’ના નામે જાણીતું થયું. એનું ચોથું નામ પુરાણમાં બતાવેલું છે અને પ્રબંધચિંતામણિએ પણ એની નોંધ કરી છે એ છે ‘રત્નમાલ’, જેની કથા રાજા શ્રી-પુંજ અને એની પુત્રી શ્રીમાતાના સંબંધમાં ઉદ્ભવેલી છે.^{૧૧}

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આનો વિચાર કરીએ.

ભિન્નમાલ કે ભિલ્લમાલ, શ્રીમાલ, પુષ્પમાલ અને રત્નમાલ આ ચારે નામોને અ તે ‘માલ’ શબ્દ આવે છે ‘માલ’ શબ્દના ત્રણ અર્થ થાય છે : (૧) બે ગામડાં વચ્ચેનું જંગલ, (૨) ભીંચો કુંગરાળ પ્રદેશ, અને (૩) એ નામની ભેગ જાતિ.^{૧૨}

‘ભિલ્લમાલ’ કલિયુગનું નામ છે ધણી પ્રદેશો ત્યાં રહેતી જાતિઓના નામથી ઝોળખાય છે, આથી ભિલ્લ અને માલ નામની પ્રજા આ પ્રદેશમાં વસતી હશે અને તેથી એ પ્રદેશ ‘ભિલ્લમાલ’ નામે જાણીતો થયો હશે.^{૧૩} જેમ જેમ શહેર સમૃદ્ધ થતું ગયું તેમ તેમ ત્યાંના રહેવાસીઓએ ‘શ્રીમાલ’ નામ પ્રચારમાં મૂક્યું હશે સાતમા સૈકાના સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિષાચાર્ય બ્રહ્મગુપ્ત ‘ભિલ્લમાલકાચાર્ય’ તરીકે ઝોળખાય છે.^{૧૪} શ્રીમાલપુરાણમાં પવિત્ર સ્થળોની યાદી આપી છે તેમાં કૈરાત સરોવરનો ઉલ્લેખ છે.^{૧૫} આ સરોવર કિરાતો કે ભિલ્લો માટે પવિત્ર હશે.

વિસ્તાર

આ શહેરના વિસ્તારનો ખ્યાલ મેળવવો મુશ્કેલ નથી. શ્રીમાલપુરાણ પ્રમાણે ગૌતમાશ્રમનો અર્થાત્ શ્રીમાલ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર પાંચ ગબ્ચૂતિનો^{૧૬} એટલે કે આશરે ૫૬૨૬ માઈલનો થાય શહેરનું સમગ્ર ક્ષેત્રફળ મોટાં મોટા મકાનોમાં રોકાઈ ગયું છે જે જગા દેવાના વિમાને રોકી હતી તે જગા પાંચ કોશ^{૧૭} એટલે દસ માઈલની હતી, ને પરાંઓ સાથેના શ્રીમાલનગરનો વિસ્તાર પાંચ ચોજન^{૧૮} એટલે કે વીસ માઈલનો થાય છે.

યુગ્મન સ્વાંગ આ નગરનો ઘેરાવો ૩૦ લી (પાંચ માઈલ) હોવાનું જણાવે છે^{૧૯}

વર્ણન

ગુર્જરાની આ રાજધાની લિલ્લમાલની મુલાકાત ચીની પ્રવાસયાત્રી યુગ્મન સ્વાંગે સાતમા સૈકામાં લીધી હતી પોતાની પ્રવાસનોંધમાં એ એનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે :

વલ્લભીથી ઉત્તર તરફ લગભગ ૧૮૦૦ લીના અંતરે કૌચેલો(ગુર્જર)ની રાજધાની આવેલી છે આ પ્રદેશ ૫,૦૦૦ લીના ઘેરાવામાં છે અને એની રાજધાની પીલોમોલો ૩૦ લીનો ઘેરાવો ધરાવે છે આ સ્થળનો ખેતપ્રદેશ અને લોકોની રીતભાત સૌરાષ્ટ્રને મળતા આવે છે વસ્તી ગીચ છે. સ્થાનો સમૃદ્ધ અને અનેક વસ્તુથી ભરેલા છે. તેઓ નારિતક છે, થોડાક બૌદ્ધ ધર્મને માને છે. ત્યાં એક સંધારામ છે, જેમાં સો સાધુઓ રહે છે. તેઓ હિનયાન અને સર્વાસ્તિવાદનો ઉપદેશ કરે છે એમાં કેટલાંક દેવમંદિરો છે તેઓમાં અનેક ધર્મની પૂજા થાય છે રાજા ક્ષત્રિય વર્ણનો છે. એ વીસ વર્ષનો જુવાન છે એ એના જ્ઞાન અને શૌર્ય માટે જાણીતો છે એ બૌદ્ધધર્મી છે. વિવિધ શક્તિ ધરાવતા માનવીઓને એ માન આવે છે ર૦

પ્રભાવકચરિતના લેખક પ્રભાચંદ્રસુરિ (વિ. સં ૧૩૩૪-ઈ સ. ૧૨૭૮) આ લખ્ય નગરનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે :

ગૂર્જરદેશ કે ગૂર્જરભૂમિ કે જે શ્રીથી સમૃદ્ધ છે તેમાં શ્રીમાલ નામે એક શહેર છે, જે એક સૌંદર્યવતી અપ્સરા સમાન છે ત્યાંના મંદિરોના કુંભોની ઊંચી ગણે કે શહેરના મુગટ ઉપરના રત્નો છે એ લખ્ય મહેલો યુદ્ધ મતવારણોથી શણગારાયેલા છે એનો મુખ્ય માર્ગ શક્તિશાળી હાથીઓની

હાજરીથી શોભાયમાન છે. આ શહેરમાં સુંદર જૈન મંદિરો છે અને મહાન સાધુઓ વસે છે ૨૧

શ્રીમાલપુરાણ જે શ્રીમાલનો પ્રદેશ ગુર્જર મટી પાછો મરુમા ગણાયો ત્યાર પછી લખાયુ હાગે છે, તેમાં શ્રીમાલનગરનું સુદર વર્ણન આપેલું છે : “ચૂનાથી ઘોળેલી એની ઊંચી હવેલીઓ ગગનગિણમાં હંસોની પકિતઓ જેવી શોભે છે. મકાનોની જાળીઓમાંથી દેખાતી ચિત્રોવાળી ભીતો ગૃહલક્ષ્મીઓના ચિત્ર-વિચિત્ર વસ્ત્રોની જેમ શોભતી હતી. હવેલીઓના શિરોગૃહો ઉપર સિંદૂર છંટાવું ને ત્યારે એ આકાશમાં રાતાં ઇંદ્રગોપ (ગોકળગાય) જેવા લાગતા હતાં. નગરના છેડાઓ ઉપર ૨૮ પટકોણુ સ્તંભ ઊભા કરવામાં આવ્યા હતા સ્થળે સ્થળે તોરણો હતાં-કયાંક સોનેરી, કયાંક અભિમય ને કયાંક રૂપેરી. એ નગરના સૌધોનો મહાન ઉચ્ચ કિનારા પર ઊછળી આવેલા ઉત્તરસમુદ્રનું સ્મરણ કરાવતો હતો” ૨૨

નગરની રચના ચતુરસ હતી. ૨૩

પુરાણ શ્રીમાલના કેટલાક આંકડાઓ આપે છે, જેને ‘શ્રીમાલિકી સર્વસખ્યા’ કહે છે તે પ્રમાણે શ્રીમાલમાં ૧૦૦૦ ગણપતિ, ૪૦૦૦ ક્ષેત્રપાલો, ૮૪ ચંડિકા દેવીઓ, ૧૦૦૦ સરોવરો, ૧૧૦૦૦ શિવલિંગો, ૯૯૯ મુખ્ય મંદિરો અને દુર્ગાનાં ૧૮૦૦૦ મંદિરો હતાં.

૪૦૦૦ બ્રહ્મશાળાઓ, ૮૦૦૦ દુકાનો અને ૧૦૦૦ સલામીઠો હતાં

આ નગરના સંરક્ષિત દુર્ગની દીવાલમાં ૮૪ દરવાજાઓ હતા.

આ શહેરની પૂર્વ દિશામાં રહેતા વૈશ્યો ‘પ્રાગવાટ’ નામે જાણીતા થયા, તેવી જ રીતે દક્ષિણના ‘ધનોતકટ’ અને પશ્ચિમ અને ઉત્તરના ‘શ્રીમાલી’ કહેવાયા ૨૪

ઇતિહાસ

“શ્રીમાલમાં સત્યવાયેલી પ્રણાલી પ્રમાણે જગત્સ્વામી કે સૂર્યનું સૌ પ્રથમ મંદિર વિ. સ. ૨૨૨(ઈ. સ. ૧૬૬)માં બંધાયું શહેરનો નાશ વિ. સં. ૨૬૫ (૨૦૯ ઈ. સ.)માં થયો વિ. સં. ૪૯૪(ઈ. સ. ૪૩૮)માં રાક્ષસોએ શહેરનો ફરીથી નાશ કર્યો અને વિ. સં. ૭૦૦(ઈ. સ. ૬૪૪)માં ગઢેર ફરીથી વસ્યું. વિ. સ. ૯૦૦(ઈ. સ. ૮૪૪)માં ત્રીજી વખત શહેરનો નાશ થયો વિ. સ. ૯૫૫(ઈ. સ. ૮૯૯)માં શહેર ફરીથી વસ્યું અને બાર સૌકાઓ સુધી એની સમૃદ્ધિ ટકી ગઈ” ૨૫

ભીનમાલની પ્રમાણભૂત લિખિત માહિતી વર્મલાનના સમયનો શિક્ષાલેખ પૂરી પાડે છે ૨૬ પ્રલાવકચરિતના મને એ શ્રીમાલનો રાજા હતો ૨૭ શિક્ષાલેખ વિ સં ૬૮૨(ઈ. સ. ૬૨૬)નો છે. એક રાજા વર્મલાતનો ઉલ્લેખ માત્ર કવિએ પોતાના સંસ્કૃત મહાકાવ્ય 'શિશુપાલવધ'ની પ્રશસ્તિમાં કરેલો છે. આ અને વર્મલાત એક જ હોય તો સુપ્રભદ્ર કે જે માલના દાદા હતા તે વર્મલાતના મુખ્ય મંત્રી હતા કવિના પિતાનું નામ દત્ત હતું; અને લોકો એના મૈત્રીભર્યા વર્તનને લીધે એને 'સર્વાશ્રય' તરીકે સંબોધતા હતા. માલના મહાકાવ્યના દરેક સર્ગને અ તે 'શ્રી' શબ્દ આવે છે અને માલ 'શ્રયંક' કહેવાય છે. અને આ રીતે એણે પોતાના નગર શ્રીમાલને એના મહાકાવ્યમા યાદગાર બનાવ્યું. ૨૮

ભીનમાલનો રાજકીય ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે વર્મલાત (ઈ. સ. ૬૨૬) પછી ચાપ વંશનો ગજા વ્યાધમુખ શ સં ૫૫૦(ઈ. સ. ૬૨૮)માં રાજ્ય કરતો હતો ૨૯ જ્યારે સુચન સ્વાગ ઈ. સ. ૬૪૧ માં આવ્યો ત્યારે ત્યાં ૨૦ વર્ષનો એક ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે કદાચ વ્યાધમુખનો પુત્ર હશે ૩૦ ભીનમાલની આસપાસના પ્રદેશમા ત્યારે શુર્-પ્રતીહારો રાજ્ય કરતા હતા. ૩૧ આ સમયે આ સમસ્ત પ્રદેશ 'શુર્-પ્રદેશ' તરીકે ઓળખાતો હોવાનું જણાય છે ૩૨ નવસારીના ચાલુક્ય ગજા પુલકેશીના કલચુરિ સંવત ૪૯૦(ઈ. સ. ૭૩૯)ના તામ્રપત્રમાં ઉલ્લેખ છે કે મુસલમાનોએ ચાવોકરો ઉપર હુમલો કર્યો ૩૩ જો આ ભીનમાલના ચાપો હોય તો એમ જરૂર કહી શકાય કે ભીનમાલ ઉપર ઈ. સ. ૭૩૯ પહેલાં હુમલો થયો હતો ૩૪

ચાપો પછી ભીનમાલમા પ્રતીહારો રાજ્ય કરતા હતા. ચાપોની જગાએ પ્રતીહારો ક્યારે આવ્યા એ જાણી શકાયું નથી પંડિત ગૌરીશંકર ઝોઝા આ બનાવ ઈ. સ. ૭૪૦ અને ઈ. સ. ૮૦૯ની વચ્ચેમાં મૂકે છે ૩૫

આ પ્રતીહારો અવંતિમા પણ રાજ્ય કરતા હતા. ૩૬

સૌ પ્રથમ પ્રતીહાર રાજા નાગભટ હતો ભણના ચૌહાણ રાજા ભર્તૃવૃદ્ધ ખીજના તામ્રપત્ર(વિ સં ૮૧૩-ઈ. સ. ૭૫૭)મા નોંધાયેલો નાગાવલોક તે આ નાગભટ હોય તો ભર્તૃવૃદ્ધ નાગભટનો સામંત હતો ૩૭ આ તામ્રપત્ર ભણ જિલ્લાના હાંસોટ ગામમાથી મળી આવ્યું હતું, આથી એમ કહી શકાય કે નાગભટનું સામ્રાજ્ય ઉત્તરમા મારવાહથી દક્ષિણમાં ભણ સુધીનું હતું. ૩૮ આ સમયે ખલ્જીઓએ એના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો હતો, પણ એમને મારી હાંપવામા આવ્યા હતા ૩૯

ત્યાર પછી એ રાજ કાકુત્સ્થ અને દેવરાજ થઈ ગયા અને પછી આબ્યો વત્સરાજ. વત્સરાજે બંગાળના ગૌડ રાજ્યોને જીતી લીધા. બ્યારે એ માળવાના રાજ સાથે યુદ્ધમાં રોકાયેલો હતો ત્યારે એના ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ રાજ કુવરાજે હુમલો કર્યો અને વત્સરાજ હારીને પોતાના રાજ્ય માદવાડમાં પાછો આવ્યો. પોતે ગૌડ રાજ પાસેથી એ સ્વેત છત્ર લીધાં હતાં તે એણે રાષ્ટ્રકૂટ રાજને પાછાં આપ્યાં. ૪૦ જૈન દિગંબર આચાર્ય જિનસેને શક સંવત ૭૦૫(ઈ સ ૭૮૩)માં રચેલા હરિવંશપુરાણમાં એની નોંધ આપી છે ૪૧ એવી જ રીતે ઉદ્ધતોતનસૂરિએ પોતાની કુવલયમાલાકથા(ઈ. સ ૭૭૮)માં એનો ઉલ્લેખ કરેલો છે ૪૨

એના પછી એનો પુત્ર નાગભટ બીજો ગાદીએ આવ્યો. એ 'નાગાવલોક' નામે જાણીતો હતો એણે કનોજના રાજ ચક્રધ્રુવને હરાવ્યો એ સામ્રાજ્યનો વડો થયો. જ્વાલિયરના અલિલેખમાંથી માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે કે એણે આદ્ર, રૌધવ, વિહર્ણ, કલિંગ અને બગના રાજ્યોને જીતી લીધા હતા અને આનર્ત, માલવ, કિરાત, તુરુષ્ક, વત્સ અને મત્સ્યના ગિરિદુર્ગો લઈ લીધા હતા ૪૩ જોધપુર રાજ્યના એક ગામડામાંથી એનો વિ સ ૭૭૨(ઈ સ ૭૧૬)નો લેખ મળી આવ્યો છે એ જગવતીનો મહાન ભક્ત હતો જૈન લેખકો આ નાગભટને 'આમ' નામથી ઓળખે છે. ૪૪ પ્રભાવકચરિત પ્રમાણે એ વિ સ ૮૬૦ (ઈ સ ૮૩૪)માં મૃત્યુ પામ્યો ૪૫ કદાચ આ સમયે જ બીનમાલ ગુર્જરાની રાજધાની મટી ગયું. ત્યાર પછી ગુર્જરાની રાજધાની કાન્યકુબ્જ થઈ ૪૬

. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના રૌધવ રાજ જર્ધકે ૨ જના યુ. સ ૫૯૬ (ઈ સ ૯૧૫)ના દાનશાસન પરથી માલુમ પડે છે કે જૂતાગ્નિલિકા(ધૂમલી)માં લિલ્લમાલના નન્ન નામે વેપારીએ પોતાના નામે નન્ન-મઠિકા નામનો નાનો મઠ સ્થાપ્યો હતો. ૪૭

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ કૃષ્ણ ૩ જના સમય(ઈ સ ૯૩૬-૯૬૭)માં લિલ્લમાલના વેપારીઓએ સંયાન(સંજાણ)માં લિલ્લમાલદેવ મધુસૂદનની પ્રતિષ્ઠા કરી હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે. ૪૮

માળવાના પરમાર રાજ સિધુરાજ(ઈ સ. ૯૯૪થી ૧૦૧૧)ના પુત્ર દુસસે બીનમાલમાં અલગ શાખા સ્થાપી એ શાખાની સત્તા ત્યાં બારમી સદી સુધી રહી. ૪૯ પુરાતન અવશેષો

બીનમાલમાં ઉત્ખનન અને રચળતપાસ દ્વારા 'રાના ચળકતાં મૃતપાત્રો' અને 'કાળા-અને-રાતાં મૃતપાત્રો' ના અવશેષ મળી આવ્યા છે આ ઉપરાંત રોમન સામ્રાજ્યના સમયનાં મૃતપાત્રોના અવશેષ નવલખેશ્વર મહાદેવના ટેકરા ઉપરથી

મળી આવ્યા છે. ૫૦ આ અવશેષો બનાવે છે કે શ્રીમાલની વસાહત ખ્રિસ્તી સંવતની પૂર્વેના સમયમાં તેમજ એની આરંભિક સદીઓમાં આવ્યાદ હતી

જેકસન બોમ્બે ગેઝેટિયર-વો. ૧માં જૈકોપ (યક્ષકપ) અને જગત્સવામી સૂર્યના મંદિરનું વિગતથી વર્ણન આપે છે. સરોવરની આજુમાં ખૂબ ધ્યાન ખેંચે તેણે એક મહાકાય શિલ્પ છે જેકસન એનું વિગતે વર્ણન આપીને નોંધે છે કે આ મહાકાય શિલ્પ તૂટેલું છે, આથી એનું મુખ ખેડોળ જણાય છે. હાથ અને પગ ભગ્ન છે છતાં પણ આ શિલ્પકૃતિ ભવ્ય જણાય છે એના માથાના વાળ અવનિયત અને વાકડિયા છે એની છાતી અને એનું વર્તુળાકાર ઉદર કુશળતાથી ઘડેલા છે આ મૂર્તિમાં સપ્રમાણતાની ખામી છે. એના હાથનો નીચેનો ભાગ અને પગ ઘણા દૃઢ છે, તેની જ રીતે એને માટેનું આસન સાક્કું છે આથી એમ જણાય છે કે પથ્થરની જરૂરી ઊંડાઈનો અભાવ હશે અને પરિણામે કુશળ શિલ્પીના હાથે પ્રમાણહીન પ્રતિમા ઘડાઈ હશે આ મૂર્તિમાં ધ્યાન ખેંચે તેના લક્ષણોમાં માથાના વાળ (જુલકા) અને એના જમણા હાથમાં રહેલો પથ્થરનો દડો છે માથાના વાળ વાકડિયા અને અવનિયત છે વાકડિયા વાળ કપાળ ઉપર ખૂલે છે. વાકડિયા વાળની ચાર હરોળ છે, જે ખભા સુધી લટકતી જણાય છે. મસ્તક ઉપરના મુકુટને ત્રણ ટોચ છે. એ ખૂબ અસરકારક અલંકાર તરીકે શોભે છે. નાકના ઉપરના ભાગની સંમુખ ટોચ અને કાન ઉપરની એ બાજુની એ ટોચ એમ ત્રણે ટોચો વાળેલી પટ્ટીથી બાંધેલી છે. પ્રથમ નજરે હાથમાં રહેલો પથ્થરનો ગોળો શ્રીકૃષ્ણ હોય એમ લાગે છે, ખરે કે રાખ એને સરોવરમાં પધરાવતા હોય, બપોરે એક મત એ માનવહસ્તક હોવાનો છે (૫ ૪૫૭).

“આ આકૃતિનો દેખાવ, એની ભવ્યતા, એનો ભરાવદાર દેહ અને એની અંદા, એના માથાના વાકડિયા વાળ વગેરે એલિફન્ટાની શુક્રામાં શિવ-પાર્વતીના ભગ્ન વખતના શિલ્પમાત્રી ચંડી આકૃતિને મળતી આવે છે આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ આકૃતિ શ્રીમાલનો જૂનામાં જૂનો અવશેષ હોઈ શકે કે જે એલિફન્ટાની વાકડિયા વાળની આકૃતિ છટ્ટા કે સાતમાં સૈકાની માનવામાં આવે છે તેની સાથે સામ્ય ધરાવે છે અને આ જ સમયે મુજરાએ શહેરની સ્થાપના કે પુનઃસ્થાપના કરી એમ મનાય છે” (૫ ૪૫૮)

સાહિત્યનું ધામ

શ્રીમાલપુરાણ પ્રમાણે શ્રીમાલમાં એક હમ્મર અલ્લશાળાઓ અને ચાર હમ્મર મઠો હતા, જેઓમાં જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓના વિપયો ભણાવવામાં આવતા ૫૧ આ રીતે શ્રીમાલ મહાન વિદ્યાપીઠનું ધામ હતું

બીનમાલની આસપાસના પ્રદેશનું વર્ણન કરતાં જેકસન નોંધે છે કે ઈંટોના ટુકડા મોટા વિસ્તારમાં વેરાયેલા પડ્યા છે તેથી એ પ્રાચીન વિદ્યાશાલા કે સંસ્કૃત કોલેજનો પ્રદેશ હોઈ શકે. ૫૨

માથ કવિ આ જ શહેરમાં ખ્યાતનામ થયો હતો. મહાન ખગોળશાસ્ત્રી હિલ્લમાલકાચાર્ય અહીંથી પોતાનો જ્યોતિષનો મહાન ગ્રંથ અભ્યરકુટસિદ્ધાંત શક સવન ૫૫૮(ઈ સ ૬૨૮)માં અહીં પૂર્ણ કર્યો હતો. અહ્-ખીરની (ઈ. સ. ૧૦૩૦) કહે છે કે વિષ્ણુના પુત્ર અહીંથી અભ્યરકુટસિદ્ધાંતનો ગ્રંથ મુદ્રતાન અને અણ્હિલવાડની વચ્ચે બીનમાલ શહેરમાં રચ્યો હતો. ૫૩

શ્રીમાલ જૈનવિદ્યાનું મહાન ધામ હતું. સુવિખ્યાત સિદ્ધર્પિની ઉપમિતિભવ-પ્રપચકથાનો ગ્રંથ વિ સ ૮૬૨(ઈ સ ૮૦૬)માં બીનમાલમાં પૂર્ણ થયો હતો. હરિભદ્રસૂરિની વિદ્યાપ્રવૃત્તિ પણ બીનમાલમાં થઈ હતી. પદ્મદર્શનસમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ આ શહેરમાં જ લખાયો હતો. સમરાદિત્ય નાયકની સમરાદિત્યકથા (સમરાદિત્યકથા) પણ જૈન વિદ્વાન હરિભદ્રસૂરિએ પ્રાકૃતમાં અહીં લખી હતી અને 'સકલકથા' તરીકે કાવ્યાનુશાસનમાં ઓળખવામાં આવે છે. સિદ્ધર્પિ, જે હરિભદ્રસૂરિનો શિષ્ય હતો તે, શ્રીમાલનો નાગરિક હતો. એમ પ્રભાવકચરિતમાં નોંધેલું છે. હરિભદ્રસૂરિએ એને માટે લલિતવિસ્તાર નામની ટીકા લખી હતી. ૫૪

કુવલયમાલા કથાનો પ્રાકૃત ગ્રંથ ઉદ્ધવોત્તનસૂરિએ લખ્યો છે, જે હરિભદ્રસૂરિનો સમય નક્કી કરવામાં બહુ ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથ પૂર્ણ થયાનો સમય શક કાલ ૭૦૦ વર્ષના આગલા દિવસે જ્યોતિષનો કહેવાય છે. આ ગ્રંથ આ પ્રમાણે પૂર્ણ થાય છે. —“આ ગ્રંથ કવિના પોતાના અભિમાન માટે કે કાવ્ય લખવાના ઉદ્દેશથી રચાયો નથી, પરંતુ આ ધર્મકથા છે. માટે એ લખાય છે, આથી એના દોષ તરફ જોશો નહિ.” ૫૫

આવા થોડાક ઉલ્લેખોમાંથી શ્રીમાલની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ આવે છે. ત્યાર પછી અણ્હિલવાડ પાટણ એની ત્રેરણાનું કેન્દ્ર રહ્યું.

ધર્મસંપ્રદાય

શ્રીમાલનો ધાર્મિક ઇતિહાસ જોતા નજરે પડે છે કે શ્રીમાલ શૈવ અને વૈષ્ણવ તીર્થસ્થળ છે. વળી યુગ્મન શ્વાગની પ્રવાસનોધિમાંથી જાણી શકાય છે કે એના સમયે બૌદ્ધ ધર્મ પ્રચારમાં હતો, જૈન ધર્મ પણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવતો હતો. ૫૬

સિદ્ધર્પિ(૧૦ મી સદી)નું કાર્યક્ષેત્ર હિલ્લમાલ હતું. ૫૭ વીરગણિ બીનમાલ, થરાદ, થરા અને પાટણમાં રહેતા. ૫૮

વલ્લભી-લંગ (ઈ. સ. ૭૮૮) થવાની તૈયારીમા હતો ત્યારે વલ્લભીની વર્ધમાન-સ્વામીની પ્રતિમા શ્રીમાલપુર ગઈ^{૫૮}

અચલગચ્છના ધર્મપ્રલસૂરિ (૧૩ મી સદી) લિન્નમાલ નગરના વતની હતા ૬૦ વિવિધતીર્થકલ્પ(૧૪ મી સદી)મા શ્રીમાલપત્તનમા વીરપ્રતિમા હોવાનો ઉલ્લેખ છે ૬૧ લાવડ (૧૫ મી સદી) શ્રીલિન્નમાલનગરમા થયો ૬૨ લિન્નમાલમાં લોકાયતિક મતના અનુયાયીઓ પણ હતા. ૬૩

પડતી

શ્રીમાલપુરાણમાં આપેલી સારિકાપાખ્યાન નામની કથામાં^{૬૪} નોંધેલું છે કે સિધના લોકો શ્રીમાલ ક્ષેત્રની લગ્નલાયક જુવાન કન્યાઓને ઉપાડી જતા હતા, આ કારણે બીકના માર્યા લોકો શ્રીમાલ છોડીને આણુ ગયા આ બતાવે છે કે પશ્ચિમ તરફના લયના મુખ્ય કારણથી શ્રીમાલની પડતી થઈ અને પરિણામે શહેરનો નાશ થયો।

સારિકાના લયથી શહેર ઉલ્લસ થઈ ગયું અને ૧૬૪ વર્ષો પછી શ્રીપુત્રે એને ફરી વસાવ્યું વિક્રમ સવત ૧૨૦૩, વૈશાખ શુક્લ અષ્ટમીને દિવસે શ્રીમાલની શ્રી શહેર છોડીને ચાલી ગઈ અને શહેર 'લિલ્લમાલ' બન્યું. લક્ષ્મી ત્યાંથી નીકળી ગુર્જરદેશની રાજધાની પાટણ આવી ૬૫ આ બતાવે છે કે ઉપર જણાવેલા વર્ષ પછી શહેરમાં રાજકીય પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હશે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોના જણાય છે કે ગુજરાતના મહાન મોલકોઓએ પોતાનો રાજ્યવિસ્તાર મારવાડ મુધી અર્થાત્ હાલના પશ્ચિમ રાજસ્થાન મુધી વિસ્તાર્યો અને એ જ હકીકત આપણને શ્રીમાલપુરાણમાની પૌરાણિક કથામાથી પ્રાપ્ત થાય છે

પાદટીપો

૧-૨ જુઓ પ્રકરણ ૬, ખંડ ૨.

૩ જુઓ પ્રકરણ ૬, ખંડ ૧.

૪ પુષ્પિકામા એનું નામ શ્રીમાલમાહાત્મ્ય આપેલું છે ને એને સ્કન્દપુરાણના ત્રાક્ષ-લક્ષ્મી અતર્ગત જણાવ્યું છે 'શ્રીમાલપુરાણ' એ એનું લોકોમાં રૂઢ નામ છે

૫ અવ્યાય ૨-૩

૬ અવ્યાય ૬-૯

૭ અવ્યાય ૧૦-૧૧

૮ શ્રીમાલપુરાણ, અ. ૧, સ્લો ૩૭-

૯ પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ ૩૬

૧૦ અ. ૭૨, સ્લો ૩૩-૩૫

૧૧. R. C. Parikh, *Introduction to Kāvyaśāstra* p. XCII; ૨. ડા.
પરીખ, ગુજરાતની સાહ્યાનીઓ. પૃ. ૬૨-૬૩
૧૨. ૨. ડા. પરીખ, એજન, પૃ ૬૩
- માલ પ્રામાન્તરાદવી । અભિ. ચિન્તા, કા. ૪, શ્લો. ૨૧૭
- માલ શૈલપ્રાયમુન્નતસ્થલમ્ । મહિનાય, મેષદૂતદીકા, શ્લો. ૧૬
- માલા મિલાઃ કિરાતાશ્ચ સર્વેડપિ મ્લેચ્છજાતય । અભિ. ચિન્તા, કા. ૩,
શ્લો. ૫૧૮; અથવા સિદ્ધ લોકેને માલ (બીડને પ્રદેશ)-સ
- ૧૩ ૨. ડા. પરીખ, એજન પૃ ૬૩
૧૪. જા. વા. લીક્ષિત, ભારતીય જ્યોતિષ, પૃ ૩૦૦ ૧૫. અધ્યાય ૧૧
૧૬. અ. ૩, શ્લો. ૨૫, અ. ૪, શ્લો ૪૫ ૧૭ અ. ૧, શ્લો. ૩૮
- ૧૮ અ. ૧૦, શ્લો. ૫૮
૧૯. Huen Tsiang. *Buddhist Records of the Western World*, Vol
II, p. 270 ૨૦. *Ibid.*, pp 269 f.
- ૨૧ પ્રવચ્ચ ૧૪, શ્લો. ૫-૮
- ૨૨ અ. ૧, શ્લો. ૩-૧૮; ૨ ડા. પરીખ, “ગુજરાતની સાહ્યાનીઓ”. પૃ. ૬૭-૬૮
૨૩. અ. ૧૦, શ્લો. ૫૮
૨૪. અ. ૭૨; અ. ૧૩, શ્લો. ૨૫; ૨ ડા. પરીખ, “ગુજરાતની સાહ્યાનીઓ”,
પૃ. ૬૬-૧૦૦ ૨૫ B. G, Vol. I, Pt 1, p 463
૨૬. *EL*, Vol. IX, p. 191 ૨૭ પ્રવચ્ચ ૧૪, શ્લો. ૧
- ૨૮ R C. Parikh, *op cit*, pp XCV-XCVI
- ૨૯ બ્રહ્મગુપ્ત, બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત, અ. ૨૪, શ્લો ૭
- ૩૦ R. C. Parikh, *op cit.*, p XCIX
૩૧. G. G., Part III, Appendix A (1) and A (2)
૩૨. Huen Tsiang, *op. cit*, p 270
- ૩૩ B. G, Vol I, Pt. 1, p 109
- ૩૪-૩૫. R C Parikh, *op cit*, p XCIX
૩૬. G G, Pt- III, p.53 ૩૭. મૈ. ગુ. ભા.૧, પૃ. ૩૦૩-૩૦૫
- ૩૮ -૪૬. R. C Parikh, *op. cit.*, p.C
- ૪૭ *Chronology of Gujarat*. p 259
- ૪૮ યુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૮૩, પૃ ૩૪૭
૪૯. *The Struggle for Empire*, pp 73 f.
- ૫૦ B. M Parmar, *Cultural and Critical Study of Śatmala Purāna*,
Vol I, p 118

૫૧. શ્રીમાલપુરાણ અ. ૧૨, શ્લો. ૨૨; અ. ૭૨, શ્લો ૧
 ૫૨ B G, Vol. I, p. 453 ૫૩ R C. Parikh, *op. cit* p, XCVI
 ૫૮, *Ibid*, pp. XCVI-XCVII ૫૫. *Ibid*, p XCVIE
 ૫૬ *Ibid.*, p. XCVII
 ૫૭. મે. દ. દેસાઈ, ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’, પૃ. ૧૮૫
 ૫૮. કલ્યાણવિજય, ‘પ્રભાવકચરિત-પ્રબંધપદ્યસંગ્રહ’, પૃ. ૭૬-૭૯
 ૫૯. પ્રવચ્ચવિનિતામણિ, પૃ. ૧૦૧
 ૬૦ વિવિધગચ્છીય પટ્ટાવલીસંગ્રહ, પૃ. ૧૦૧
 ૬૧ પૃ. ૮૬ ૬૨ વિવિધગચ્છીય પટ્ટાવલીસંગ્રહ, પૃ ૧૨૦
 ૬૩. ઇજન, પૃ ૭૫ ૬૪. અ ૩૮ ૬૫. અ. ૭૫

ગુર્જર-પ્રતીહારો

૧. ગુર્જરદેશનો અને અવંતિ-કનોજનો પ્રતીહાર વંશ

રાજસ્થાનમાં જહી સદીના મધ્યમાં એક નવો રાજવંશ સત્તાક્રમ થયો એ વંશનો સ્થાપક હરિયદ્ર નામે વિપ્ર હતો એને રાણી ભદ્રા નામે ક્ષત્રીય પત્નીથી જે પુત્ર થયા તે 'પ્રતિહાર' કે 'પ્રતીહાર' રાજાઓ તરીકે ઓળખાયા.^૧ આગળ જતા આ વંશના રાજાઓ પોતાનો વંશ રામના ભાઈ લક્ષ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલો અને લક્ષ્મણે રામના પ્રતીહાર તરીકે ફરજ બજાવેલી તેથી આ વંશ એ નામે ઓળખાયો એમ જણાવે છે.^૨ કુસોત્પત્તિની આ માન્યતા પૌરાણિક પ્રકારની છે, વાસ્તવમાં તો આ વંશનો મૂળ પુરુષ કોઈ રાજ્યના પ્રતીહારનો અધિકાર ધરાવતો હશે ને જેમ શુભ અને મૈત્રક વંશના સેનાપતિઓએ તથા કાલ્વ વંશના અમાત્યે તક મળતાં રાજસત્તા સ્થાપી તેમ આ વંશના પ્રતીહાર મૂળપુરુષે તક મળતાં રાજસત્તા ધારણ કરી હશે મહાપ્રતીહાર એ મહાસામંત અને મહારાજની હોદ્દાઓનો એક મોટો હોદ્દો ગણાતો, જેનો સમાવેશ રાજાના પાંચ મહા-મિત્રોમાં થતો.

હરિયદ્રના પુત્રોએ માંડવ્યપુર (જોધપુરની ઉત્તરે આવેલું મંડોર) જીતી ત્યાં તુલ ગ્રામમાં કરાવ્યો^૩ એમાંના રાજાઓના પૌત્ર નાગભટ્ટે મેડતક- (મેડતા)માં રાજધાની સ્થિર કરી (નકશો ૨).^૪ એ પછી એ વંશમાં તાત, યશોવર્ધન, ચક્ર, શિલુક, જોટ, શિલ્લાદિત્ય અને કલ્ક નામે રાજા થયા કલ્કે ગૌડો સાથે યુદ્ધ કરી મુદ્ગગિરિ(મુગેર, બિહાર)માં યશ મેળવ્યો.^૫ એના પુત્ર બાઉકનો વિ.સં. ૮૯૪(ઈ.સ. ૮૭૭)નો શિલાલેખ જોધપુરમાં મળ્યો છે,^૬ બ્યારે ખીખ પુત્ર કલ્કના વિ.સ. ૯૧૮(ઈ.સ. ૮૯૧)ના શિલાલેખ ઘટિયાલ- (જિ. જોધપુર)માં મળ્યા છે^૭ આ પરથી હરિયદ્ર ઈસ્વી ૬ ફ્રી સદીમાં થયો હોવાનું ક્ષિત થાય છે.

આ વંશની રાજધાની શરૂઆતમાં લિલ્લમાલ(લીનમાલ)માં હતી ને યુગ્મન શ્વાગે ઈ સ ૬૪૧ ના અરસામાં લિલ્લમાલની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં જે જીવન રાજ રાજ્ય કરતો હતો તે આ પ્રતીહાર વંશનો રાજ તાત હતો એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે,^૯ પરંતુ વિ સં. ૬૮૨(ઈ સ ૬૨૫)માં તો ત્યાં વર્માલાત નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો,^૯ શક વર્ષ ૫૫૦(ઈ.સ ૬૨૮-૨૯)માં લિલ્લમાલકાચાર્ય બ્રહ્મગુપ્તે “બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત” લખ્યો ત્યારે ચાપવંશના રાજ વ્યાધિમુખનું શાસન હતું,^{૧૦} અને ઈ.સ ૬૪૧ ના અરસામાં યુગ્મન શ્વાગે ત્યાં ક્ષત્રિય વર્ણનો રાજ હોવાનું નોંધ્યું છે.^{૧૧} ત્યારે લિલ્લમાલની આસપાસનો પ્રદેશ ‘ગુર્જર’ નામે ઓળખાતો. જના ઉપરના ઉલ્લેખો જોતાં લિલ્લમાલના ગજઓ પ્રતીહાર વંશ કરતાં ચાપ વંશના હોય એ વધુ સંભવિત છે ઈ સ. ૭૨૬ ના અરસામાં સિધ્ધની અરખ ફોજે આ પ્રદેશ પર આક્રમણ કર્યું હતું.^{૧૨}

આ અરસામાં પ્રતીહાર કુલનો એક બીજો રાજવંશ સત્તાશૂઠ થયો. આ વંશનો સ્થાપક હતો નાગભટ્ટ, જેણે મ્હેન્દ્ર અધિપતિની મોટી સેનાનો પરાલવ કર્યો.^{૧૩} સિધ્ધના અરખોને ખાળી રાખવામાં પ્રતીહાર રાજઓએ ધણું પ્રાણત્ય દાખવેલું.

ગુર્જરદેશના પ્રતીહાર વંશની સત્તા ક્ષીણ થતી ગઈ બહુ પ્રદેશમાં પ્રતીહાર શાખાની જગ્યાએ હવે ચાહમાન વંશ સત્તાશૂઠ થયો, તેણે નાગાવશેક અર્થાત્ આ નાગભટ્ટનું આધિપત્ય અંગીકાર કર્યું.^{૧૪} દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ ગળ દતિદુર્ગે લાટ અને માલવ પર આક્રમણ કરી, ગુર્જર રાજને હરાવી ઉજ્જનમાં હિરણ્યમલ્-દાનવિધિ કરી,^{૧૫} પરંતુ એનું શાસન ત્યાં લાંબો વખત ટક્યું નહિ.^{૧૬} નાગભટ્ટ પછી એના ભાઈનો પુત્ર કલ્લુક અને એના પછી એનો નાનો ભાઈ દેવરાજ રાજ થયો. દેવરાજના પુત્ર વત્સરાજના રાજ્યકાલનું વર્ષ શક ૭૦૫ (ઈ સ ૭૮૩-૮૪) જણાવા મળ્યું છે એ પરથી નાગભટ્ટ ૧ લો ઈસ્વી આઠમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયો હોવાનું માલૂમ પડે છે ઈ.સ ૭૨૬ નો અરખ હુમલો એના વખતમાં થયો હોય એ ધણું સંભવિત છે.

વત્સરાજ ઘણો પરાક્રમી હતો. એણે પ્રતીહાર વંશના પ્રતાપમાં^{૧૭} અભિવૃદ્ધિ કરી એણે ઉત્તરમાં, પ્રાય કનોજ સુધી, વિજયકૃત્ય કરી અને ગૌગળને પણ હરાવ્યો શક ૭૦૦(ઈ.સ ૭૮૮)માં જવાહિપુર(મલૌર)માં એનું શાસન અવર્તનું હોવાનું નોંધાયું છે.^{૧૮} હરિવંશપુરાણમાંના ઉલ્લેખ(ઈ.સ. ૭૯૩)

પરથી વત્સરાજ અવતિ(માળવા)નો રાજ હોવાનું માલુમ પડે છે ૧૯ એ મધ્ય અને પૂર્વ રાજસ્થાન પર પણ સત્તા ધરાવતો. ૨૦

વત્સરાજનો પુત્ર નાગભટ્ટ ૨ જો પિતા કરતાંય વધુ પરાક્રમી નીવડ્યો. એણે આંધ્ર, સૈંધવ, વિદર્ભ અને કલિંગના રાજ્યોને વશ કર્યા, ૨૧ પરંતુ કનોજમાં આખરે ગૌડરાજ ધર્મપાલની સત્તા પ્રતી ને ત્યાં ઈન્દ્રાયુધની જગ્યાએ ચક્રાયુધ નામે સામંત સત્તાશઢ થયો. ૨૨

કનોજ પર આધિપત્ય જમાવવા માટે અવંતિના પ્રતીહાર રાજા, ગૌડ દેશના પાલ રાજા અને દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી હતી પછી નાગભટ્ટે ચક્રાયુધને હરાવી કનોજ પર પોતાનું શાસન પ્રવર્તાવ્યું ૨૩ ગુર્જર દેશના પ્રતીહાર રાજા કકકે, દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના ચાલુક્ય રાજા બાહુકધવલે અને મેવાડના ગુહિલોત રાજા શંકરગણે નાગભટ્ટને ગૌડરાજ સામેના યશસ્વી પરાક્રમમા સક્રિય મદદ કરેલી. ૨૪ ધ્રુવના ઉત્તરાધિકારી ગોવિંદ ૩ જાએ દક્ષિણ ગુજરાત પર રાષ્ટ્રકૂટોનું શાસન દઢ કર્યું એ રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો સહુથી પ્રતાપી રાજા હતો. એનું મૃત્યુ થતાં નાગભટ્ટના આધિપત્યને મોકળાશ મળી એણે કનોજ કબ્જે કરી ઉત્તર ભારતમા પોતાનું આધિપત્ય પ્રવર્તાવ્યું, ૨૫ એટલું જ નહિ, આનંદ, માલવ, કિરાત, તુરુષક, વત્સ, મત્સ્ય વગેરે રાજ્યોના ગિરિદુર્ગ પણ કબ્જે કર્યા નાગભટ્ટ ૨ જો 'નાગાવલ્લોક' તથા 'આમ' નામે પણ ઓળખાતો. એ વિ સં. ૮૬૦(ઈ. સ. ૮૩૩-૩૪)માં મૃત્યુ પામ્યો ૨૭ એ ઘણો ધાર્મિક હતો.

નાગભટ્ટ ૨ જા પછી એનો પુત્ર રામભદ્ર ગાદીએ આવ્યો એણે લગભગ ત્રણ વર્ષ જ રાજ્ય કર્યું (ઈ સ ૮૩૩-૮૩૬) ૨૮ એ દરમ્યાન ગુર્જરદેશનો પ્રતીહાર રાજા બાઉક સ્વતંત્રતાથી વર્તવા લાગ્યો ૨૯

એના પુત્ર ભોજના સમયથી પ્રતીહાર રાજ્યનો પ્રતાપ વિસ્તર્યો. એની રાજધાની કનોજમાં હતી એણે ગુર્જરદેશના પ્રતીહાર રાજ્ય પર આધિપત્ય પુન પ્રવર્તાવ્યું, પરંતુ ભોજનો પાલ રાજા દેવપાલ વડે પરાજય થયો. ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધ્રુવે તથા કલચુરિ રાજા કોઠ્ઠલે પણ એને હરાવ્યો ગુર્જરદેશનો પ્રતીહાર રાજા કલ્લુક સ્વતંત્ર થઈ ગયો ૩૦

પરંતુ ભોજે થોડા વખતમા પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવી પાલ રાજા નારાયણપાલને હરાવી એના પત્નિની પ્રદેશનો ઘણો ભાગ જીતી લીધો. ૩૧ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય પર અક્રમણ કરી એણે ગુજરાત જીતી લીધું, પરંતુ રાષ્ટ્રકૂટોએ ગુજરાત પાછું મેળવી લીધું ને ઉજ્જનમાં પણ પોતાની સત્તા જમાવી, છતાં

સૌરાષ્ટ્ર પર ભોજનુ આધિપત્ય પ્રવર્ત્યું ૩૨ ઉત્તર ભારતમાં પ્રતીહાર રાજ્ય ધણું વિસ્તૃત થયું. ભોજે લગભગ ૪૯ વર્ષ જેટલો લાંબો વખત રાજ્ય ક્યું (લગભગ ઈ સ ૮૩૬-૮૮૫). એની પાસે અશ્વો અને ઊંટોનું વિપુલ સૈન્ય હતું ને એ અગ્ધોનો પ્રખળ પ્રતિસ્પર્ધી હતો એ ‘પ્રભાસ’, ‘આદિવરાહ’ અને ‘મહિર’ તરીકે પણ ઓળખાતો. ૩૩

ભોજનો ઉત્તરાધિકાર એના પુત્ર મહેદ્રપાલને મળ્યો એણે મગધ છત્તી લીધું ૩૪ સૌરાષ્ટ્રના ચાલુક્યો પર એનું આધિપત્ય પ્રવર્ત્યું ૩૫ એ ‘મહેદ્રાધિપ’ તથા ‘મહેદ્રપાલ’ તરીકે પણ ઓળખાતો એના ગુરુ રાજશેખર મહાન સાહિત્યકાર હતા

મહેદ્રપાલના મૃત્યુ (લગભગ ઈ સ ૯૧૦) પછીનો પ્રતીહાર રાજ્યનો ઇતિહાસ અસ્પષ્ટ છે ૩૬ ઈ સ ૯૧૨ ના અરસામાં એનો બીજો પુત્ર મહીપાલ ગાદીએ આવ્યો કવિ રાજશેખર એને ‘આર્યાવર્તનો મહારાજધિરાજ’ કહે છે ૩૭ શરૂઆતમાં એણે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનો થોડો ભાગ છત્તી લીધો પરંતુ ઇ. ૩ નજીક દેનોજ પર આક્રમણ કરી મહીપાલને ત્યાંથી ભગાડ્યો. સમય જતાં સામંતોની મદદથી મહીપાલે ઘણા પ્રદેશ પાછા મેળવ્યા ૩૮ વઢવાણનો ચાપ રાજ ધરણીવગહ મહીપાલનું આધિપત્ય અંગીકાર કરતો ૩૯ છતાં પ્રતીહાર રાજ્યની સત્તાનો હવે હ્રાસ થતો લાગ્યો ને સામંત રાજ્ય સ્વતંત્ર થવા લાગ્યાં ૪૦ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ કૃષ્ણ ૩ નજીક પ્રતીહાર રાજ્યના બે દુર્ગ કબજે કર્યાં ૪૧ મહીપાલ ઈ સ ૯૪૨ ના અરસામાં મૃત્યુ પામ્યો થોડા વખતમાં પ્રતીહાર સામ્રાજ્ય દેનોજની આસપાસ આવેલા નાના રાજ્યમાં સીમિત થઈ ગયું

૨. નાંદીપુર-ભરુકંઠનો ગુર્જરનૃપતિવંશ

છઠ્ઠી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભરૂચ જિલ્લાના વિસ્તારમાં એક નવા રાજ્ય શની રાજસત્તા સ્થપાઈ આ વંશના ૧૩ દાનશાસન મળ્યા છે ૪૨ એ (કલચુરિ) સંવત ૨૮૦ થી ૪૮૬ નાં, અર્થાત્ ઈ સ ૬૨૯ થી ૭૩૬ ના છે. એમાં ગરૂઆતના દાનશાસન ૬૬ પ્રશાંતરાગના છે. એમાં એના પૂર્વાધિકારીઓ તરીકે એના પિતામહ સામંત દદ્દની તથા પિતા જ્યલટ વીતરાગની પ્રશસ્તિ આપેલી છે. ‘ગુર્જરનૃપતિવંશ’નો અર્થ

દદ્દ પ્રશાંતરાગના પહેલાં બે દાનશાસનોમાં ૪૩ આ રાજ્ય શને ‘ગુર્જર-નૃપતિવંશ’ તરીકે ને એને નામે પાછળથી ઘણાંયેલા બનાવટી દાનશાસનોમાં ૪૪ ૪-૩-૭

‘ગુર્જરનૃપાન્વય’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે, જ્યારે આ વંશના ઉત્તરકાલીન રાજાઓનાં રાજશાસનોમા એને ‘મહારાજકણ્વિન્વય’ કહેવામાં આવ્યો છે આમા ગુર્જરરાજવંશનો ઉલ્લેખ વાસ્તવિક લાગે છે, જ્યારે મહારાજ કણ્વના વંશનો નિર્દેશ પાછળથી ઉપજાવેલી પૌરાણિક ઉત્પત્તિની માન્યતા સૂચવે છે.

અહીં ‘ગુર્જરનૃપતિવશ’નો અર્થ વિવાહરૂપદ છે ધણી એનો અર્થ ‘ગુર્જર જાતિનો રાજવંશ’ એવો કરે છે,^{૪૫} જ્યારે કૈટલાક એનો અર્થ ‘ગુર્જર દેશનો રાજવશ’ કે ‘ગુર્જર દેશના રાજાનો વંશ’ એવો કરે છે.^{૪૬} અહીં ‘ગુર્જરવશ’ને બદલે ‘ગુર્જરનૃપતિવશ’ એવો લાંબો શબ્દપ્રયોગ થયો હોઈ બીજો અર્થ વધુ સંભવિત છે વળી જૂની સદીમા લિલ્લમાલની આસપાસનો પ્રદેશ ‘ગુર્જરદેશ’ તરીકે ઓળખાતો ને ત્યાંના રાજવશના સ્થાપક હરિચદ્રને દદ નામે એક પુત્ર હતો.^{૪૭} એ પરથી પણ આ સંભવને સમર્થન મળે છે ગુર્જરદેશનો એ રાજવશ ત્યારે પ્રતીહાર વશ તરીકે ઓળખાતો આ પરથી ભરૂચ જિલ્લાનો આ રાજવશ પણ ગુર્જરદેશના પ્રતીહાર વશમાથી ઉદ્ભવ્યો હોવાનું ક્ષિત થાય છે. ‘ગુર્જર-પ્રતીહારવંશ’મા પણ ‘ગુર્જર’ શબ્દ દેશવાચક લાગે છે એ રીતે અહીં પણ એ શબ્દ જાતિવાચક નહિ, પણ દેશવાચક અર્થમાં પ્રયોજાયો ગણાય.

રાજવશોની ઉત્પત્તિ સમય જતા રામાયણ-મહાભારતનાં પ્રસિદ્ધ પાત્રોમાથી થઈ હોવાની માન્યતા પ્રચલિત થતા ગુર્જરદેશના હરિચદ્રના વંશજો આગળ જતાં પોતાને રામનું પ્રતીહારત્વ કરતા એમના ભાઈ લક્ષ્મણના વંશજ મનાવતા થયા સૌરાષ્ટ્રના સૈંધવો પોતાને પાંડવોના સમકાલીન સિંધુરાજ જયદ્રથના વશજ ગણાવતા હતા તો ભરૂચ જિલ્લાના આ વશના રાજાઓ આગળ જતા પોતાને પાંડવોના સમકાલીન મહારાજ કણ્વના વશજ મનાવતા હતા જયદ્રથનું નામ તો સિંધુદેશ સાથે સંકળાયેલું છે, જ્યારે કણ્વ તો પૂર્વભારતમાં આવેલા અગદેશનો રાજા ગણાતો.

રાજધાની

આ વંશની રાજધાની શરૂઆતમાં નાંદીપુરી-નાંદીપુર હતી. દદ પ્રશાંતરાગના આર લિંક દાનશાસનો(ઈ. સ. ૬૨૯-૬૩૪)માં^{૪૮} એને ‘નાંદીપુરી’ અને પછીનાં દાનશાસનો(ઈ. સ. ૬૪૨)માં^{૪૯} ‘નાંદીપુર’ તરીકે ઓળખાવી છે એ પરથી એ રાજધાની સમય જતાં ‘પુરી’માંથી ‘પુર’માં વિકસી હોવાનું સૂચિત થાય છે.

બ્યૂલરે નાંદીપુરને 'રેવામાહાત્મ્ય'માં ભરુકઝખ પાસે જણાવેલા નંદિતીર્થ તરીકે ને હાલ ભરૂચની પૂર્વે ઝડેશ્વર દરવાજાની બહાર આવેલા નંદેવાલ નામે જૂના જિલ્લા તરીકે ઓળખાવેલું,^{૫૦} ને મુનશીએ આ મત સ્વીકારેલો,^{૫૧} પરંતુ ભગવાનલાલે નાંદીપુર એ જૂના રાજપીપળા પાસે આવેલું નાંદોદ સૂચવેલું^{૫૨} ઈ સ ૧૪૮ માં મૈત્રક રાજા ધરસેન ચક્રવર્તીએ ભરુકઝખમાં વિજયઞાવણી નાખેલી^{૫૩} ને ઈ સ ૧૭૬ માં એના વંશજ શીલાદિત્ય ૩ જાએ ભરુકઝખ વિષયમાં આવેલી ભૂમિતું દાન દીધેલું^{૫૪} એ પરથી ભરૂચ અને એની આસપાસનો પ્રદેશ ત્યારે નાંદીપુરના રાજવંશના શાસન નીચે ન હોવાનું માલૂમ પડે છે વળી થોડા વર્ષ પર મળેલા એકે દાનશાસનમાં^{૫૫} નાંદીપુર વિષયમાં જણાવેલું તોરણક ગામ નાંદોદ પાસે આવેલું છે, આથી ભગવાનલાલનો મત યથાર્થ હોવાનું પ્રતિપાદિત થાય છે નાંદોદ (૨૧° ૫૨' ઉ, ૭૩° ૩૦' પૂ.) કરજળ નદીના પૂર્વે કાંઠા પર આવેલું છે ને ભરૂચ જિલ્લાના નાંદોદ તાલુકાનું વડું મથક છે હવે એ રાજપીપળા તરીકે ઓળખાય છે.

દદ બાહુસકાય(ઈ. સ ૧૭૭)ના સમયથી આ રાજવંશની રાજધાની ભરુકઝખમાં હોવાનું માલૂમ પડે છે^{૫૬} એ રાજાએ આ પ્રદેશ વલ્લભીના મૈત્રકો પાસેથી જીતી લઈ એના સરક્ષણ માટે ઈ. સ ૧૭૬-૭૭ દરમ્યાન રાજધાની ત્યા ખસેડી જણાય છે ભરુકઝખ એ નર્મદાના ઉત્તર તટે આવેલું ભરૂચ છે,^{૫૭} જે હાલ ભરૂચ જિલ્લાનું વડું મથક છે.

સામત દદ

એ આ રાજવંશનો સ્થાપક છે આ વંશની રાજમુદ્રા એના નામથી અક્ષિત હતી આ દદ એ ગુજ્જરદેશના પ્રતીકાર રાજા હરિચંદ્રનો કનિષ્ઠ પુત્ર દદ હોવો સભવ છે. એના પૌત્ર દદ પ્રસાતરાગના જ્ઞાત રાજ્યકાલ ઈ. સ. ૧૨૯-૧૪૨ પરથી સામત દદનો શાસનકાળ ઈ. સ ૫૭૦ થી ૫૯૫ ના સુમારનો અકાલ ત્યારે સખેડા-ભરૂચ પ્રદેશ કટચ્યુરિ વંશની સત્તા નીચે હતો^{૫૮} દદની પ્રશસ્તિમાં એના પરાક્રમ તથા પ્રતાપની પ્રશંસા કરી છે તેમજ રેવા નદીના પ્રવાહનો તથા વિંધ્ય પર્વતની ઉપલક્ષ્યનો નિર્દેશ આવે છે એ પરથી એણે વિંધ્ય-રેવા પ્રદેશમાં કોઈ પ્રતિપક્ષનો પરાજય કરી પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી લાગે છે^{૫૯} એણે કટચ્યુરિ નરેશ ચંકરગણનું આધિપત્ય સ્વીકારી સામંતપદ ધારણ કર્યું જણાય છે^{૬૦} એ 'પરમ આદિત્યસક્ત' હતો.

જયભટ વીતરાગ

સામંત દદના પુત્ર જયભટે લગભગ ઈ. સ. ૫૯૫ થી ૬૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એના નામની સાથે કંઈ બિરુદ આપેલું નથી એના સમયમા કટચુરિ થુદરાજની સત્તાને ચાલુક્ય નરેશ મંગલરાજે હસ્તગત કરી એ સંજોગોમાં જયભટ 'સામત' મટી સ્વતંત્ર રાજા થયો હશે ને છતાં હજી 'મહારાજ' બિરુદ ધારણ કરતો થયો નહિ હોય એની પ્રશરિતમાં એનાં પરાક્રમ, ઔદાર્ય, યશ અને વિનયની પ્રશંસા કરી છે ૧૧ એક દરે એ શાંતિપ્રિય અને નિરપ્રહ પ્રકૃતિનો હતો, આથી એ 'વીતરાગ' તરીકે પણ ઓળખાતો.

દ્વ પ્રશાંતરાગ

જયભટ ૧ લાનો પુત્ર દ્વ ૨ જો આ વરનો પ્રતાપી રાજા હતો. એના શાસનકાલનાં પાંચ દાનશાસન મળ્યા છે, જે (ક) સં. ૩૮૦ (ઈ સ ૬૨૬) થી સ. ૩૯૨ (ઈ સ ૬૪૨)નાં છે. ૧૨ એ 'મહાસામત' થી માડીને 'મહારાજ' સુધીના પચ મહાબિરુદ ધરાવતો એના પિતા 'વીતરાગ'નું અપર નામ ધરાવતા તેમ એણે 'પ્રશાંતરાગ'નું અપર નામ ધારણ કરેલું. પહેલાં જે દાનશાસન અક્કેશ્વર (અ કલેશ્વર) વિષય (જિલ્લા)ને લગતા છે. (ક.) સ. ૩૯૧- (ઈ સ ૬૪૧)નું દાનશાસન ૧૩ દ્વની અનુગ્રાથી એના ભાઈ રણપ્રહે દ્રમવાલુ છેલ્લા જે દાનશાસન સગમખેટક (સંખેડા) વિષયને લગતા છે સામત દ્વની જેમ દ્વ પ્રશાંતરાગ પણ 'પરમ આદિત્યભક્ત' હતો.

એની પ્રશરિતમા એણે પરાક્રમ વડે વિશાળ યશ પ્રાપ્ત કર્યાનો ઉલ્લેખ છે ૬૪ એના ઉત્તરાધિકારીઓનાં દાનશાસનોમાં દ્વ પ્રશાંતરાગના એક એવા પરાક્રમનો નિર્દેશ કરેલો છે કે જેને લીધે એને 'ભમતા મોટા ઉગ્ગવલ વાદળ જેવો' યશ પ્રાપ્ત થયો હતો ૧૫ આ પરાક્રમ હતું "પરમેશ્વર શ્રીહર્ષદેવથી અભિભૂત થયેલા વલ્લભીપતિને પરિત્રાણુ" આપ્યાનું. ૬૧ માલવ, ગુજ્જર અને લાટના રાજ્ય પહેલાં દક્ષિણપથના ચાલુક્ય નરેશ પુલકેશીના પક્ષમાં લાગેલા, પણ પાછળથી એ રાજ્યોએ ઉત્તરાપથના ચકવર્તી હર્ષની અધિસત્તા અગીકાર કરેલી આ સંજોગોમા દ્વે વલ્લભીપતિને આપેલું રક્ષણ પુલકેશીના પક્ષકાર કરતાં હર્ષદેવના પક્ષકાર તરીકે અપાયુ લાગે છે ૬૭ દ્વના આ પરાક્રમે એના રાજ્યવંશને ધણો યશસ્વી બનાવ્યો હતો. એણે જેનું પરિત્રાણુ કરેલું તે વલ્લભીપતિ મૈત્રક રાજા કુવસેન આલાદિત્ય હતો, જેને આગળ જતાં હર્ષના જમાઈ

થવાનું માન મળેલું. ૧૮ સંભવત દંદને પણ કનોજના એ રાજાની કુવરી મળી હતી ૬૯

દંદ પ્રશાંતરાગને નામે આગળ જતા ત્રણ બનાવટી દાનશાસન^{૭૦} ઘડાયા છે, જેનો સમય શક વર્ષ ૪૦૦, ૪૧૫ અને ૪૧૭(અર્થાત્ ઈ સ. ૪૭૮, ૪૯૩ અને ૪૯૫)નો આપવામાં આવ્યો છે. ત્યારે તો આ રાજવંશનો આરંભ પણ થયો ન હોતો આ દાનશાસન દેખીતી રીતે એકાદ શતક આદ્ય અનુ-ગૌતમ કાલમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનાં દાનશાસનો પરથી ઘડાયા છે ૭૧

જયભટ ૨ જો

દંદ પ્રશાંતરાગ પછી એનો પુત્ર જયભટ ૨ જો માદીએ આવ્યો એણે લગભગ ઈ સ ૬૪૫ થી ૬૬૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ દરમ્યાન ગૌતમ ચક્રવર્તી^{૭૨} ધરસેને ઈ સ. ૬૪૮ માં ભરુકચ્છ(ભરૂચ)માં વિજયજાવણી નાખેલી. ૭૨ એ અગાઉ ભરૂચ અને એની આસપાસના પ્રદેશનો સમાવેશ કયા રાજ્યમાં થતો એ વિશે કાંઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશ્ય ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ નાદીપુર, અકૂરૈયર અને સગમખેટક પ્રદેશોના સાંનિધ્ય પરથી એ પ્રદેશ નાદીપુરના ગુર્જરનૃપતિવંશની સત્તા નીચે હોવો સભવ છે. તો એ પ્રદેશ ગૌતમ ધરસેને આ રાજ્ય જયભટ પાસેથી જીતી લીધો ગણાય.

કાપિકા (કાપી) પાસેનું જ્યાદિત્ય મંદિર ગ્રામ: આ જયભટે બંધાવ્યું હશે. ૭૩

દંદ બાહુસહાય

જયભટ ૨ જોનો પુત્ર દંદ ૩ જો પરાક્રમનું બહુમૂલ્ય આક્રમો એવું એના 'બાહુસહાય' અપરનામ પરથી સૂચિત થાય છે. દંદ પ્રશાંતરાગની જેમ એ પણ પંચ મહાશબ્દ (મહાશિરુદ્ધ) ધરાવતો હતો. એણે વલ્લભીના મૈત્રકા પાસેથી ભરુકચ્છ પ્રદેશ જીતી લીધો ભરુકચ્છ વિષયમાંથી ઈ. સ ૬૭૬ માં મૈત્રક રાજા શીલાદિત્ય ૩ જોએ ભૂમિદાન દીધેલું, ૭૪ ત્યારે ઈ સ ૬૭૭ માં ત્યાંથી દંદ બાહુસહાયે ભૂમિદાન દીધું દંદે પોતાના વંશની રાજધાની હવે નાદીપુરથી ખસેડીને ભરુકચ્છમાં રાખી. પ્રસારિતમાં દંદે પૂર્વના તથા પશ્ચિમના અગ્નિરાત્રને આવરી લેતા મહાસંગ્રામમાં અદ્ભુત બાહુબળ દર્શાવી 'બાહુસહાય' તરીકે ખ્યાતિ પામ્યાનું જણાવ્યું છે ૭૫ એણે લગભગ ઈ સ ૬૬૫ થી ૬૯૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એ 'પરમ માહેશ્વર' હતો

જયભટ ૩ જો

૧૬ બાહુસહાયનો ઉત્તરાધિકાર એના પુત્ર જયભટ ૩ જોને પ્રાપ્ત થયો. એના બે દાનશાસન મળ્યાં છે (ક) સ. ૪૫૬(ઈ સ ૭૦૬)નું ભૂમિદાન^{૭૬} ભરુકચ્છ વિષયને લગતું છે, જ્યારે (ક.) સં. ૪૬૦ (ઈ. સ ૭૧૦)નું ભૂમિદાન^{૭૭} નાદીપુર વિષયમાંની ભૂમિનું છે એના પરાક્રમની ભારે પ્રશસ્તિ કરવામાં આવી છે; એમાં એણે કોઈ ગુમાવેલો પ્રદેશ પાછો મેળવ્યાનો ખ્વનિ રહેલો છે^{૭૮} ઈ સ ૭૦૬ માં આ રાજ્યએ કાયાવતાર(કારવણ)માં વિજયછાવણી નાખી હતી એ પરથી એનું એ પરાક્રમ ભરુકચ્છ પ્રદેશને લગતું હોવું સંભવ છે^{૭૯} જયભટ ‘પરમ માહેશ્વર’ હતો ને પંચ મહાશય્દ ધરાવતો એના વશજોનાં દાનશાસનોમાં એને માટે ‘મહાસામંતાધિપતિ’ ગિરુદ પ્રયોજાયું છે. આ રાજ્યએ લગભગ ઈ. સ. ૬૯૦ થી ૭૧૫ સુધી રાજ્ય કર્યું.

અહિરોલ

એ જયભટ ૩ જોનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી છે એનું એકેય દાનશાસન મળ્યું નથી, પરંતુ એના ઉત્તરાધિકારીનાં દાનશાસનોમાં એની પ્રશસ્તિ આપેલી છે એમાં અહિરોલની પરાક્રમી, પ્રતાપી, સદાચારી અને રાજનીતિમાં રાજવી તરીકે પ્રશંસા કરેલી છે^{૮૦} એ પણ ‘પરમ માહેશ્વર’ હતો ને પંચ મહાગિરુદ ધરાવતો હતો ‘૧૬’ની જેમ ‘અહિરોલ’ નામ પણ દેસ્ય લાપાતું લાગે છે અહિરોલે થોડા વર્ષ-લગભગ ઈ. સ ૭૧૫ થી ૭૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું લાગે છે^{૮૧}

જયભટ ૪ થો

અહિરોલનો પુત્ર જયભટ ૪ થો એ આ રાજવંશનો છેલ્લો જ્ઞાત રાજા છે એના બે દાનશાસન^{૮૨} મળ્યાં છે, જે બંને (ક) સ. ૪૮૬(ઈ સ ૭૩૬)નાં છે. બંને દાન ભરુકચ્છ વિષયમાંની ભૂમિને લગતાં છે પોતાના પુરોગામીઓની જેમ જયભટ પણ પંચ મહાશય્દ ધરાવતો તેમજ ‘મહાસામંતાધિપતિ’ કહેવાતો; ને ‘પરમ માહેશ્વર’ હતો

દાનશાસનોમાં એની લાંબી પ્રશસ્તિ આપવામાં આવી છે એમાં એનાં પરાક્રમ તથા પ્રતાપની ભારે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે શરવૃષ્ટિ વડે એ સકલ શત્રુમંડલનો નાશ કરતો, શત્રુના ગજોની ધટાવું વિદારણ કરવામાં નિપુણ હતો, રણગણમાં ઊજળતા તુગ તુરગએના સમૂહનો નાશ કરવામાં ભીષણ હતો, અનેક મહાન નરેન્દ્ર એને ચરણવંદન કરતા હતા; ધવલ યશસ્વી સુધાથી એણે સકલ

ધરામંડલને ધવલિત કર્યું હતું, દત્તાદિ ૮૩ આ વંશના રાજાઓની પ્રશસ્તિ સામાન્યતઃ ઉચ્ચ શૈલીના ગદ્યમાં રચાતી, જ્યારે આ રાજાની પ્રશસ્તિમાં એ શ્લોકોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે ૮૪ એમાંના પહેલા શ્લોકમાં એને બાલ ઇંદુ સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે એ પરથી આ રાજા નાની વયે ગાદીએ આવ્યો હોવાનું સૂચિત થાય છે ખીજા શ્લોકમાં એના એક વિશિષ્ટ પરાક્રમની પ્રશસ્તિ ગાવામાં આવી છે એમાં આ રાજાએ વલ્લભીપતિના નગરમાં તલિજકોનો પરાભવ કર્યાનો નિર્દેશ કરેલો છે ૮૫ જ્યલટના આ પરાક્રમને નવસારીના ચાલુક્ય રાજા અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના પરાક્રમ સાથે સાકળતા માલૂમ પડે છે કે તલિજક (અરબ) સેનાએ સૌરાષ્ટ્ર ગુર્જર આદિ રાજ્યોને વીધીને દક્ષિણના રાજાને જીતવા માટે નવસારિકા પર આક્રમણ કરેલું ત્યારે ત્યાંના રાજા પુલકેશીએ એ સેનાને હરાવી ત્યાંથી પાછી હઠાવેલી, પછી એ સેનાનો પરાભવ પાછો વલ્લભીપુરમાં થયો ને એમાં જ્યલટના પરાક્રમે મહત્વનો ભાગ ભજવેલો. ૮૬ આ ઘટના ઈ સ. ૭૧૬ ના અરસામાં બની હોય છે. ૮૭ નવસારીથી પાછી ફરતી અરબ સેનાનો પીછો પકડી જ્યલટે વલ્લભીપુરમાં એનો ભારે પરાભવ કર્યો હોય છે.

જ્યલટ ૪ થાએ લગભગ ઈ સ ૭૪૫ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે એ અરસામાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા દતિફોર્ વાતાપિના ચાલુક્ય રાજ્યની સત્તાનો હ્રાસ કરી ઉત્તરમાં રૈવા અને મહી નદી સુધી વિજયકૂચ કરી ને હાટ અને માલવ દેશ જીતી લીધા ૮૮ આ ઘટના ઈ સ. ૭૫૦ પહેલાં બની ૮૯ આ રાષ્ટ્રકૂટ આક્રમણને લઈને નવસારીના ચાલુક્યવંશની તેમજ ભરૂચના ગુર્જરનૃપતિવંશની સત્તાનો અંત આવ્યો.

આમ આ ગુર્જરનૃપતિવંશે નાદોદ-અ કલેશ્વર-ભરૂચ-સ ખેડા પ્રદેશ પર લગભગ ૧૭૫ વર્ષ (લગભગ ઈ સ ૫૭૦ થી ૭૪૫) રાજ્ય કર્યું.

૩ ગુર્જરાતમાં પ્રતીહારોનું આધિપત્ય

ગુર્જરદેશ(દક્ષિણ રાજસ્થાન)ના પ્રતીહાર રાજાઓનું શાસન મૈત્રક રાજ્યના અંત પછી પણ ગુર્જરાતના કોઈ ભાગ પર પ્રસર્યું હોવાનું જણાયું નથી, પરંતુ અવંતિના પ્રતીહાર રાજાઓનું આધિપત્ય આ પ્રદેશ પર પ્રસર્યું હોવાના ઉલ્લેખ મળે છે

આ આધિપત્યનો પ્રથમ સ્ત્રોત ઉલ્લેખ ભરૂચના ચાહમાન રાજા ભર્તૃવક્ક ૨ બના હાસોટ દાનશાસનમાં મળ્યો છે. ૯૦ એમાં ભર્તૃવક્ક પોતાનો ઉલ્લેખ 'મહાસામ તાધિપતિ' તરીકે કરે છે ને અંતે શ્રીમદ્દનાગાવલોકના પ્રવર્દ્ધમાન વિજય-

રાજ્યનો નિર્દેશ કરે છે આ દાનશાસન વર્ષ ૮૧૩ નું છે, જે વિક્રમ સંવત્નું હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. ૬૧ એ અનુસાર આ દાનશાસન ઈ. સ. ૭૫૬ નું છે. આ પ્રતીહાર વશનો નાગભટ્ટ ૨ જે 'નાગાવલોક' તરીકે પણ ઓળખાતો, ૬૦ પરંતુ એનો રાજ્યકાલ ઈ. સ. ૭૮૩ પછીનો છે, આથી નાગભટ્ટ ૨ જાની જેમ એનો પૂર્વજ નાગભટ્ટ ૧ હોવા પણ 'નાગાવલોક' તરીકે ઓળખાતો હોવા જોઈએ ન ભર્તૃવૃદ્ધ ૨ જાના દાનશાસનમાં જણાવેલો નાગાવલોક એ નાગભટ્ટ ૧ હોવા જોઈએ એવું માલૂમ પડે છે. ૬૩

ભર્તૃવૃદ્ધની રાજધાની નર્મદા નદીને ઉત્તરતટે આવેલ ભુશુકચ્છ(ભરૂચ)માં હતી ને એ નર્મદાની દક્ષિણે આવેલા અકૂરેશ્વર (અ કલેશ્વર) ત્રિપથ પર પણ સત્તા ધરાવતો. આ પરથી અવંતિના પ્રતીહાર રાજ્યનું આધિપત્ય ત્યારે શુજરાતના ભરૂચ જિલ્લાના પ્રદેશ પર પ્રવર્તતું હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.

ભર્તૃવૃદ્ધના દાનશાસનમાં એના પાંચ પૂર્વાધિકારીઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે એ પરથી એમના પહેલા પૂર્વાધિકારીનું રાજ્ય સાતમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં પ્રવર્ત્યું હોવાનું ક્ષિત થાય છે, પરંતુ લગભગ ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૭૩૫ સુધી તો ભરૂચની આસપાસના પ્રદેશમાં શુજરેનૃપાનવશની સત્તા પ્રવર્તી હતી, આથી આઠમાન વંશની સત્તા આ પ્રદેશમાં ઈ. સ. ૭૩૫ પછી સ્થપાઈ હોવાનું માલૂમ પડે છે સભવ છે કે ભુશુકચ્છના આઠમાન વંશ શાહભરી પ્રદેશના આઠમાનવશનીજ્ઞ શાખા હોય ને નાગભટ્ટ ૧ લાના સમયથી એ આઠમાનવશે આ પ્રતીહાર વંશનું આધિપત્ય અંગીકાર કર્યું હોય, નહિ તો ઈ. સ. ૭૮૮ સુધી ઉત્તર શુજરાત, મધ્ય શુજરાત અને પૂર્વ શુજરાત પર વલ્લભીના મૈત્રક વંશની સત્તા પ્રવર્તતી હોઈ, એ દરમ્યાન અવંતિના પ્રતીહારોનું આધિપત્ય એકાએક છેલ્લે ભરૂચ પ્રદેશ પર પ્રસરે એ અસંભવિત જેવું ગણાય. ગમે તેમ હોય, ઈ. સ. ૭૫૬ માં પ્રતીહાર નરેશ નાગાવલોક અર્થાત્ નાગભટ્ટ ૧ લાનું આધિપત્ય ભરૂચના આઠમાન રાજ્ય પર પ્રવર્તતું હતું એ હકીકત છે.

વત્સરાજના રાજ્યકાલ (લગભગ ઈ. સ. ૭૭૮-૭૯૨) દરમ્યાન વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યનો અંત આવી ગયો ને રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કકેરાજની સત્તા દક્ષિણ શુજરાત ઉપરાંત મધ્ય શુજરાત પર પ્રવર્તી; ઉત્તર શુજરાત પર પણ એ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનું આધિપત્ય પ્રસરેલું. ૬૫

નાગભટ્ટ ૨ ન(લગભગ ઈ. સ. ૭૯૨ થી ૮૩૩)એજ પ્રતીહાર રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો એણે શરૂઆતમાં આનર્ત માલવ વગેરે પ્રદેશોના ગઝનઓના ગિરિદુર્ગ કબજે કર્યા. ૬૭ આનર્તનો ગિરિદુર્ગ ઉત્તર શુજરાતમાં આવ્યો હોવા

બેઈએ, પરંતુ એનું ચોક્કસ સ્થાન જાણવા મળ્યું નથી ખેટક(ખેડા)ના કંકરાજની સત્તા હુત થઈ ગઈ હતી ને લાટ (ગુજરાત) પર દખખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ ગોવિંદરાજ ૩ જની સત્તા પ્રવર્તી હતી. એણે લાટમડલનું રાજ્ય પોતાના નાના ભાઈ ઇંદ્રરાજને સોંપ્યું હતું ૯૮ આનર્ત પરના આક્રમણને લઈને નાગલટને ઇંદ્રરાજ સાથે સંઘર્ષ થયો હોવો બેઈએ યુદ્ધ કરવા આવેલા ગુજર્દેશ્વરને ઇંદ્રરાજે એકલા હાથે લગાડી દીધો એવો એના ઉત્તરાધિકારીઓના દાનશાસનોમા ઉલ્લેખ આવે છે ૯૯ ખીછ બાણુ દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના ચાલુક્ય રાજ વાહુકધવલે યુદ્ધમા કર્ણાટ-સૈન્યનો અર્થાત્ રાષ્ટ્રકૂટ સૈન્યનો પરાલવ કર્યાનો વાહુકધવલના વશજ અવનિવર્ત ૨ જના દાનશાસનમા નિર્દેશ કરેલો છે. ૧૦૧ વળી વાહુકધવલે ધર્મ નામે પ્રતાપી રાજને પશું હરાવ્યાનો ને વશ કર્યાનો ઉલ્લેખ થયો છે ૧૦૧ આ રાજ સ્પષ્ટત ગૌડરાજ ધર્મપાલ છે વાહુકધવલે આ પરાક્રમ પ્રતીહાર નરેશના સામત તરીકે કર્યા લાગે છે. ૧૦૨ વહવાણના રાજ ધરણીવરાહ(ઈ સ ૯૧૪)ની જેમ એના પૂર્વાધિકારીએ પણ આ સમયે પ્રતીહાર નરેશનું આધિપત્ય અગીકાર કર્યું લાગે છે પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના એક સૈધવ રાજએ પણ પ્રાયઃ પ્રતીહાર નરેશનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું લાગે છે, પરંતુ એ વંશના રાજઓ પોતાના દાનશાસનોમા એ અધિપતિઓનો નિર્દેશ કરના નહિ. ૧૦૩

‘પ્રભાવકચરિત’મા જણાવ્યા મુજબ આ નાગલટ ‘નાગાવત્રોક’ તેમજ ‘આમ’ નામે પણ જાણીતો હતો ૧૦૪ આમ રાજએ સૌરાષ્ટ્રમા જૈન નીચેની યાત્રા કરી ત્યારે એણે રૈવતાચલ (ગિરનાર) ઉપરાત-દામોદર (જૂનાગઢમા), પિંડનારક (પીડાર), માધવદેવ (માધવપુર), શંખોદ્ધાર, દારકા અને સોમેશ્વર (સોમનાથ) પાટણની પધ્યાત્રા કરેલી ૧૦૫

વનરાજ આવડા વિશે જૈન પ્રબંધોમા જે અનુશ્રુતિ આપી છે તે પ્રમાણે એના જન્મસમયે ગુજર્દેશ્વમિ (ગુજરાત) કાન્યકુબ્જ(કનોજ)ના રાજ્યની અતર્ગત હતી ૧૦૬ હિંદી કાવ્ય ‘રત્નમાલા’મા જણાવ્યા મુજબ વનરાજનો પિતા જયશિખરી પચાસરનો રાજ હતો ને એને યુદ્ધમા મારી કનોજના રાજ હુવડે એનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું ૧૦૭ ‘ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્ય’મા જણાવ્યા પ્રમાણે કનોજના રાજ આમે ગુજરાતનું રાજ્ય છત્રી લઈ એ રાજ્ય પોતાની પુત્રીને કાચળીમા આપ્યું. ૧૦૮ આ પરથી પચાસરના રાજ્યનો નાશ કનાર કનોજનો રાજ હુવડ એ કનોજના પ્રતીકાર વશનો રાજ આમ ઉર્ફે નાગલટ ૨ જે હોવાનું માલૂમ પડે છે ૧૦૯ આ અનુસાર નાગલટ ૨ જએ ઉત્તર ગુજરાતમાં પચાસર પ્રદેશ પર પોતાનું શાસન પ્રવર્તવ્યું જણાય

‘રત્નમાલા’માં નિરૂપેલા વૃત્તાત પ્રમાણે કનોજના રાજાએ પંચાસર છતવા પોતાના સોળે પટાવતોને મોકલ્યા, પણ પંચાસર જિતાયું નહિ, આથી ભુવડે જાતે પંચાસર પર ચડાઈ કરી, તેમાં જયશિખરી લગતાં મરાયો ને ત્યાં કનોજના રાજાની આજીવ પ્રવર્તી. ૧૧૦

આમ આભિલેખિક તથા અનુશ્રુતિક વૃત્તાતો પરથી નાગભટ ૨ જાએ આનર્ત પર પોતાની સત્તા વિસ્તારી હોવાનું તથા સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાનું આધિપત્ય પ્રવર્તતાવું હોવાનું માલૂમ પડે છે

નાગભટ ૨ જા પછી એના પૌત્ર ભોજ(મિહિર)ના સમય(લગભગ ઈ સ. ૮૩૩-૮૮૫)ના કેટલાક ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ છે રકંદ્વુરાણુમાંના ‘વસ્ત્રાપથ-માહાત્મ્ય’માં આપેલા વૃત્તાત મુજબ કનોજના રાજા ભોજે દસ હજાર અથો અને પત્તિઓ લઈ, અશ્વ પર આશ્ઠ ચર્ધ રૈવતક (ગિરનાર) પ્રદેશ પર ચડાઈ કરી હોવાનું અને એમાં ત્યાંની એક વિલક્ષણ દેખાવની નારીને પ્રાપ્ત કરી પોતાની અગ્રમહિષી (પટરાણી) બનાવી હોવાનું પણ જણાવ્યું છે. ૧૧૧

‘અખંધચિંતામણિ’માં કાન્યકુબ્જના કલ્યાણકટકમાં ભૂથરાજ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો ને કાન્યકુબ્જના રાજાએ પોતાની પુત્રી મહાશ્વિકાને પહેરામણીમાં ગુજરાતે આપેલો એવું જણાવ્યું છે ૧૧૨ એ પ્રાય કનોજના આ રાજા ભોજને લાગુ પડે છે. આ વૃત્તાત અનુસાર ખંડણી ઉધરાવવા કાન્યકુબ્જથી જે પચકુલ (પંચોળી) અહીં આવેલો તેના સેલ્લભૂત (શેલત) તરીકે નિર્માઈને, છ મહિના પછી પંચકુલ ૨૪ લાખ રૂપાના દ્રમ અને ચાર હજાર અશ્વ લઈ ને કનોજ પાછો જતો હતો ત્યારે એને વનરાજે સૌરાષ્ટ્રના ધાટમાં હણી નાખ્યો. પછી પોતે રાજાની બીકથી એક વર્ષ સુધી જંગલમાં છુપાઈ રહ્યો; ને પછી એણે સરસ્વતીને તીરે અશ્વહિલ્લપાટક વસાવી ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું ૧૧૩ આ પરથી ભોજે ઉત્તર ગુજરાત પરનો પ્રતીહાર રાજ્યનો અધિકાર ગુમાવી દીધો લાગે છે મધ્ય ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધારાવર્ષ કુવરાજ ૨ જાએ એકલા હાથે ગુજરાતની (પ્રતીહારીની) સેનાને પાછી હઠાવી પરમ યશ પ્રાપ્ત કર્યો ને મિહિરને ઝાંખો પાડ્યો એવું એના દાનશાસન(ઈ. સ ૮૬૭)માં જણાવ્યું છે ૧૧૪ આ પરથી પણ પ્રતીહાર નરેશ ભોજ ગુજરાતમાં કાબો ન હોવાનું માલૂમ પડે છે

જતા સૌરાષ્ટ્ર પરનું પ્રતીહાર વંશનું આધિપત્ય ભોજના સમયમાં તેમજ એ પછી પણ ચાલુ રહ્યું જણાય છે

દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના ચાલુક્ય રાજ બલ્લવર્માના વલ્લભી સંવત ૫૭૪(ઈ સ. ૯૨૨)ના દાનશાસનમાં તથા એના પુત્ર અવનિવર્મા ૨ જના વિ. સં ૬૫૬-(ઈ સ ૯૦૦)ના દાનશાસનમાં પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર ભોજદેવના ઉત્તરાધિકારી ૫ મ ૫ મહેન્દ્રાધિદેવ ઉર્કે મહેન્દ્રપાલદેવના આધિપત્યનો ઉલ્લેખ કરેલો છે ૧૧૫ આ અધિપતિ એ સ્પષ્ટતઃ કનોજના પ્રતીહાર રાજા ભોજદેવ ૧ હાનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી મહેન્દ્રપાલ ૧ હો છે.

એવી રીતે વહવાણના ચાપ વશના રાજા ધગ્ધીવરાહના શક વર્ષ ૮૩૬-(ઈ સ ૯૧૪)ના દાનશાસનમાં ૧૧૬ રાજાધિરાજ પરમેશ્વર મહીપાલદેવના આધિપત્યનો નિર્દેશ આવે છે, એ અધિપતિ મહેન્દ્રપાલનો બીજો પુત્ર મહીપાલ છે. હગિયેણકૃત 'બૃહત્કથાકોશ'માં જણાવેલો રાજા વિનયકપાલ (ઈ. સ ૯૩૧-૩૨) ૧૧૭ કાતો મહીપાલ પોતે અથવા તો એનો ભાઈ હતો ૧૧૮ એનો અલ્લેખ વિ સ ૯૮૮(ઈ સ ૯૩૧)નો મળ્યો છે ૧૧૯

આ પરથી સૌરાષ્ટ્રના કનોજના પ્રતીહાર નરેશોનું આધિપત્ય ઓછામાં ઓછું ઈ. સ ૯૧૪ સુધી અર્થાત્ એકદરે સો—સવાસો વર્ષ સુધી અવત્યું હોવાનું ક્ષિત થાય છે

પાઠટીપો

૧ B N Puri, *The History of the Gūrjar-Pratihāras*, pp 19 f.

૨ K. M Munshi, *The Glory that was Gūrjaradeśa*, Pt. III, Appendix A (1). 'Jodhpur' Inscription of Pratihāra Bānka, V. S. 894, vs 4, Appendix A (2), Ghatiyala Inscription No. 2, V. S. 918, vs. 2

૩ Jodhpur Inscription of Pratihāra Bānka, vs. 9-10 (*EI*, Vol. XVIII, pp 87 f)

૪ *Ibid*, vs 12. મેડતા બેધપુરની ઉત્તરપૂર્વે લગભગ ૧૧૨ કિ મી (૭૦ માઈલ) પર આવેલું છે.

૫ *Ibid*, vs 24

૬ ૬૫૨ પા. ડી ૨ જુઓ

૭ G G, Pt III, App. A (2), Nos 1-2

૮. *Ibid*, pp. 30 f.

૯ પ્રભાવકચરિત, ૧૪, ૫-૬ વસતગઢ (સિરૌહી)નો વિ સં. ૬૮૨નો શિલાલેખ. (*E I*, Vol. IX, p 191)

૧૦. બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્તની રચના બ્રહ્મગુપ્તે 'આપવગતિલક વ્યાક્રમુખ'ના રાજ્ય-કાલમાં કરી એવું એના અંતિમ અધ્યાય(૨૪, ૭-૮)માં જણાવ્યું છે ત્યાં લેખકનું કે રાજનું સ્થાન જણાવ્યું નથી. બ્રહ્મગુપ્તને આગળ જતાં 'સિદ્ધમાલકત્યાર્થ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. (I. A., Vol. XVII, p. 192). એ પદથી વ્યાક્રમુખ પણ સિદ્ધમાલકમાં રાજ્ય કરતો હોવાનું ધારવામાં આવ્યું છે. (ગૌ હી ઓઝા, રાજપૂતાનેકા કલિહાસ, જ ૧, પૃ ૧૫૬, ૪૬), પરંતુ થોડાં જ વર્ષોમાં યુગ્મન સ્વાંગ સિદ્ધમાલકને ગુજ્જર દેગના પાટનગર તરીકે ઓળખાવે છે એ પદથી કેટલાક વિદ્વાનો સિદ્ધમાલકમાં ગુજ્જરપ્રતીકાટોનું અને ચાવડાઓનું અન્યત્ર રાજ્ય હોવાનું ધારે છે કે કે. શાસ્ત્રી, ગ્રુ મ રા. ઇ. પૃ ૫૦-૫૧; Munshi, GG, III, 32, R. C Majumdar, 'Northern India during A. D 650-750', *The Classical Age*, p 145 અલ-ખીઝની 'બાહરુલ્લસિકાત'ની રચના બ્રહ્મગુપ્તે ત્રિનમાલકમાં કરી હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવે છે (Sachau, *Al Berunis India* Vol I, pp. 153, 267)

૧૧ Hsuen Tsiang, *Buddhist Records of the Western World*, Vol II, p. 270, Watters, *On Yuan Ghuwang's Travels in India*, Vol II, p 250

યુગ્મન સ્વાંગે જણાવેલા પાટનગરને કેટલાક સિદ્ધમાલકને ખસે બાલમેર તરીકે ઓળખાવે છે (Watters, *ibid*, p. 250, R. C. Majumdar, *The Classical Age*, p 154).

૧૨. અવનિબનાશ્રય પુલકેશીના નવસારી દાનશાસનમાં આવતો ચાવોલક રાજ્યનો હલ્લેખ પ્રાય ગુજ્જરદેશને લાગુ પડે છે. (Mirashi, CII, Vol IV, Introduction, p. lxiv) અલ-બલાદૂરી આરવાહ અને સિનલાલનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે (Elliot and Dowson, *History of India as told by its own Historians*, Vol. I, pp. 126)

૧૩ R. C Majumdar. 'Rise and Fall of the Pratihara Empire', *The Age of Imperial Kanauj*, p. 19

૧૪ હ. ગ શાસ્ત્રી "મૈત્રકકાલીન ગુજ્જર", ભા ૧, પૃ ૩૦૩-૩૦૫

૧૫-૧૬. R. C. Majumdar, *op. cit*, p. 20

૧૭. એબન, પૃ. ૨૨-૨૩

૧૮-૨૦ એબન, પૃ. ૨૧-૨૨

૨૧-૨૫ એબન, પૃ. ૨૪-૨૭

૨૬ ચન્દ્રપ્રભ, પ્રભાવકચરિત, ૧૧. વાપમદ્વિચરિત, જ્ઞો. ૧૮૮, ૧૮૯, ૭૨૧

૨૭ એબન, ૧૧, ૭૧૬

૨૮-૨૯. R. C. Majumdar, *op. cit*, pp. 28 f.

૩૦. એબન, પૃ. ૨૬-૩૦

૩૧-૩૩. એબન પૃ. ૩૧-૩૨

૩૪. એબન, પૃ. ૩૩

- ૩૫ ગુપ્તે, લે. ૨૩૪ (‘ મહેદ્રાધુદેવ ’) અને ૨૩૫ (‘ મહેદ્રપાલદેવ ’)
 ૩૬. વિગતવાર ચર્ચા માટે જુઓ R C Majumdar, *op. cit.*, pp 33 ff.
 ૩૭-૩૮ એજન, પૃ ૩૫-૩૬ ૩૯ ગુપ્તે, લે. ૨૩૬
 ૪૦-૪૧ R. C. Majumdar, *op cit*, pp. 36 f
 ૪૨ G I. I., Vol IV, Nos 16 to 24 and 121, ગુપ્તે, લે ૧૦૬ થી
 ૧૧૬ એમાં ત્રણ બનાવટી છે.
 ૪૩ C. I. I., Vol IV, Nos 16-17, ગુપ્તે., લે ૧૦૬-૧૧૦
 ૪૪ ગુપ્તે, લે ૧૧૪-૧૧૬
 ૪૫ ડા ત B. G., Vol I, Pt 1, p 113
 ૪૬. ડા ત Sankalia, *Archaeology of Gujarat*, p. 14
 ૪૭ ડા ત. હરિચંદ્રને ક્ષત્રિય રાણીથી ચાર પુત્ર હતા : ભોગચંદ્ર, કદ્દ, રત્નજલ અને
 ૬૬ બાકકનો ભેધપુર શિલાલેખ, મ્યો. ૮-૯ -G G, Part III, Appendix A (2)
 ૪૮ O I I, Vol IV, Nos. 16-17 ૪૯. *Ibid*, Nos. 19-20
 ૫૦ IA, Vol. VII, p 62 ૫૧. G. G, Part III, p 25
 ૫૨ B G., Vol I, Pt 1, p 113, IA, Vol. XIII, p, 73
 ૫૩ જુઓ ઉપર પૃ. ૬૦ ૫૪ જુઓ ઉપર પૃ ૬૩
 ૫૫ C. I I, Vol IV, No. 22
 ૫૬. *Ibid*, Nos 121 and 122
 ૧ રાજ્ય શાસન વિભાગના ભૂમિમાથી કરમાવેલું છે, જ્યારે ૧. ૨૩-૨૪નાં શાસનસ્થાન
 અજ્ઞાત છે ૫૭ અથ ૧, પૃ ૩૪૧-૩૪૪
 ૫૮. C I. I, Vol IV, Nos 12-15 ૫૯-૬૦ મૈ ગુ, પૃ. ૨૭૬-૨૭૭
 ૬૧ એજન, પૃ ૨૭૮-૨૮૦ ૬૨ C I I., Vol IV, Nos 16-20
 ૬૩ *Ibid*, No 18 ૬૪-૬૭ મૈ ગુ, પૃ ૨૮૬
 ૬૮. એજન, પૃ ૨૮૭ ૬૯ એજન, પૃ ૨૮૬-૨૮૭
 ૭૦ ગુપ્તે, ૧ ૧૧૪-૧૧૬ ૭૧ મૈ ગુ, પૃ ૨૮૩-૨૮૫
 ૭૨ જુઓ ઉપર પૃ ૬૦.
 ૭૩ Mirashi, C I. I, Vol IV, Introduction p lv
 ૭૪ જુઓ ઉપર પૃ ૬૩ ૭૫. મૈ ગુ, પૃ ૨૯૦
 ૭૬ C I I, Vol. IV, Nos 21 ૭૭ *Ibid*, No 22
 ૭૮-૭૯ મૈ ગુ, પૃ. ૨૯૧-૯૨ ૮૦ એજન, પૃ ૨૯૨-૯૩
 ૮૧ એના પૂર્વાધિકારીના રાજ્યનું છેલ્લું જ્ઞાત વર્ષ ઈ સ ૭૧૦ છે; ને એના
 ઉત્તરાધિકારી જયશંકે વલ્લભીપુરમાં કરેલું પરાજન ઈ સ ૭૨૬ના અરસામાં થયેલું
 ૮૨ C I I., Vol IV, Nos 23-24 ૮૩. મૈ ગુ., પૃ ૨૯૪-૯૫
 ૮૪-૮૫ એજન, ૨૯૫ ૨૯૬ ૮૬. એજન, પૃ ૨૯૬-૨૯૭

સિંધના સૂબા જુનેદે મારવાડ, માહલ, દહનજ(૧), ભટ્ટ, હજીન, માળવા, બહરીમ અને ગુજર (દેશ) પર હુમલો કરવા ફોજ મોકલેલી (Elliot and Dowson, *History of India as told by its own Historians*, Vol. I, pp 125 f).

તાલિક સૈન્ય સોધવ, કચ્છદલ, સૌરાષ્ટ્ર, ચાપોલક, મૌર્ય, ગુજર આદિ રાજ્યોને વીધીને દક્ષિણના રાજ્યોને જીતવાની ઇચ્છાથી નવસારિકા આવ્યું હતું. (CII Vol. IV, No. 30)

૮૭. જુનેદ હિ. સ. ૧૦૭ (ઈ સ ૭૨૫)માં સિંધનો રુખો નિમાયો હતો ને એણે આ ફોજ એ પછી થોડા વખતમાં મોકલી હતી

અવનિબળાશય પુલકેશીના રાજ્યકાલની પૂર્વમર્યાદા એના મોટા ભાઈ જયશય મગલરાજના જ્ઞાત વર્ષ શક ૬૫૩ (ઈ સ ૭૩૧-૭૨) પરથી અગાઉ ઈ સ ૭૩૫ના અરસામાં મુઘવામાં આવતી (મૈ ગુ, પૃ ૩૧૬-૩૨૦), પરંતુ હવે મગલરાજ તો કતાર કોક્ષમાં રાજ્ય કરતો હોવાનું પ્રતિપાદિત થયું હોઈ (C I I, Vol. IV, Introduction, pp 1xiii-1xiv), પુલકેશીના રાજ્યકાલની પૂર્વમર્યાદા ઠીક ઠીક વર્ષ વહેલી મૂકી શકાય એમ છે આથી હવે ઈ સ. ૭૨૬ ના તાલિક આક્રમણને એના યશસ્વી પરાજય સાથે સંકળી શકાય.

૮૮-૮૯. મૈ.ગુ., પૃ ૩૨૬

૯૦. ગુએલે, ભાગ ૩, લેખ ન ૨૩૩

૯૧. એ દિવસે સૂર્યાહણ હતું (પ. ૧૪ અને ૧૯). વિ સ. પ્રમાણે એ ઈ. સ ૭૬૫ની ૨૮મી ઓક્ટોબર સાથે બંધ થયે છે (EI, Vol. IX, p 251, n. 4)

૯૨. ચન્દ્રપ્રભ, પ્રભાવકચરિત, વપ્પમદ્વિસરિચરિત, સ્કો ૧૮૮, ૭૨૧ પરબલના પઠારી રાબલેખ(ઈ. સ ૮૧૭)માં તથા વિગ્ધરાજના હરસ શિલાલેખ (ઈ સ. ૯૭૪)માં જણાવેલા નાગાવલોક એ આ નાગલ ૨ બે છે (B. N Puri, *The History of the Gurjara-Pratihāras*, pp. 36 f.).

૯૩. Sten Know, EI, Vol XII, pp. 197 f.

૯૪. D C Ganguly, "Central and Western India", *The Age of Imperial Kanauj*, pp 105 ff

૯૫ હ ગ. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", પૃ ૩૩૦ થી

૯૬. K M Munshi, *The Glory that was Gurjaradeśa*, Part III, p. 59; ચન્દ્રપ્રભ, ઉપર્યુક્ત, સ્કો ૭૧૧

૯૭. "Gwahor Prasasti of Mihira Bhoja," EI, Vol XVIII, pp. 107 ff., vs. 11.

૯૮. ડુ. કે. શાસ્ત્રી, "ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ", પૃ. ૮૭-૮૮

૯૯. D C. Ganguly, *op. cit*, p 24

૧૦૦. ગુએલે ઉપર્યુક્ત, લેખ ન ૨૩૫, સ્કો. ૧૧

૧૦૧ એબન, સ્કો. ૯

૧૦૨. D. C Ganguly, *op. cit.*, p. 24

- ૧૦૩ *Ibid.*, p. 25 ૧૦૪ ચન્દ્રપ્રભ, ઉપર્યુક્ત, શ્લો. ૧૮૮, ૧૮૯, ૭૨૧
 ૧૦૫ ઉપર્યુક્ત, પૃ ૧૦૭-૧૦૮ ૧૦૬-૧૦૭. શુભો પ્રકરણ ૭
 ૧૦૮. પદ્મપુરાણ, ઘર્મારણ્ય કથા, અ ૫૨, શ્લોક. ૩-૧
 ૧૦૯ K M Munshi, *op. cit.*, pp 67 ff.
 ૧૧૦. રત્નમઠ, પૃ ૪૩-૧૦૭ ૧૧૧. સ્કન્દપુરાણ, ૭, ૨, ૬-૭
 ૧૧૨ મેઘનુંગ, પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ. ૧૧-૧૨
 ૧૧૩. દ્વનન પૃ ૧૩ આ નમરની સ્થાપના વિ. સ ૮૦૨ માં થઈ હોવાની અનુશ્રુતિ
 અનેક લખાણોમાં આપેલી છે. ચ. શુ મેઘી 'પાશ્વસ્થાપનાનાં તારીખવાર તિથિ'
 "કાન્તમાલા", પૃ. ૧૫૭; ડુ ડે. યાત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૬. પરંતુ સમકાલીન રાજ્યોના
 નિશ્ચિત રાજ્યકાલ સાથે આ વર્ષનો મેળ મળતો ન હોઈ એ અસંભવિય છે (K. M.
 Munshi *op. cit.*, p 68: H. G Shastri, 'The Problem of the
 Chronology of Cavada Kings', *Proceedings and Transactions of the
 All-India Oriental Conference, Seventeenth Session*, pp 425 ff).
 ૧૧૪. શુભે, લેખ નં. ૧૨૬, શ્લો. ૪૧
 ૧૧૫. એજન, લેખ નં. ૨૩૪-૨૩૫ ૧૧૬. એજન, લેખ નં. ૨૩૬
 ૧૧૭. પ્રસસ્તિ, શ્લો. ૧૧-૧૩ A. N. Upadhye, *Introduction, Brhat-*
Katukhośa, p. 121 f.
 ૧૧૮. A. N. Upadhye, *op cit*, p. 122, નં. R.C Majumdar, 'Rise
 and Fall of the Pratihar Empire', *The Age of Imperial Kanau*,
 pp 33 f.
 ૧૧૯ J. F. Fleet, "Bengal Asiatic Society's Plate of the Mahārāja
 Vināyakapāla" *IA*, Vol. XV, pp 138 ff, Correction by D R.
 Bhandarkar, *JBBRAS*, Vol XXI, pp. 410 ff.

પ્રકરણ ૭

ચાવડા રાજ્યો

કુલનામ

મૈત્રકકાલ તથા અનુ-મૈત્રકકાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં ચાપ-ચાપોત્કટ-
—ચાવોટક-ચાઉડા-ચાવડા નામે ઓળખાતાં રાજકુલોનાં કેટલાક રાજ્ય પ્રવર્ત્યાં.
ભિલ્લમાલ કે એની નજીકના કોઈ રથળે 'ચાપ' વંશનો રાજા રાજ્ય કરતો
એવો ઉલ્લેખ બ્રહ્મગુપ્તના 'બ્રાહ્મરકુટસિદ્ધાંત'(ઈ સ ૬૨૮)માં આવે છે.^૧
નવસારીના ચાલુક્ય રાજા અવનિજનાથય પુલકેશીના દાનશાસન(ઈ સ ૭૩૯)માં
'ચાવોટક' રાજ્યનો નિર્દેશ છે.^૨ ધરણીવરાહના વહવાણ દાનશાસન(ઈ સ
૯૧૪)માં એ રાજા 'ચાપ' વંશનો હોવાનું જણાવ્યું છે.^૩ વનરાજ ચાવડાનો
રાજવંશ વિ સ. ૮૦૨ (ઈ સ ૭૫૬)થી ૯૯૮ (ઈ સ. ૯૪૨) સુધી થયો
હોવાની અનુશ્રુતિ છે, પરંતુ એને લગતો સહુથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ કુમારપાલના
વડનગર શિલાલેખ(ઈ. સ. ૧૧૫૧)માં મળે છે, જેમાં એ વંશ માટે 'ચાપોત્કટ'
શબ્દ પ્રયોજાયો છે.^૪ પછી મોહરાજપરાજય(ઈ સ ૧૧૭૪-૭૬)માં 'ચાવુલ્લડ'
(સ ચાપોત્કટ)નો ઉલ્લેખ છે.^૫ એવી રીતે મહામાત્ય વગ્નપાલ(લગભગ ઈ સ
૧૨૨૦ થી ૧૨૪૦)ના સમયનાં રચાયેલા સુકૃત-સંકીર્તન^૬ તથા સુકૃતકીર્તિ-
કલ્લોલિનીમાં^૭ પણ 'ચાપોત્કટ' શબ્દ પ્રયોજાયો છે. ૧૭ મા-૧૮ મા શતકની
'રત્નમાલા'માં 'ચાપોત્કટ' તથા 'ચાઉડા' બંને ૩૫ વખતાર્યાં છે.^૮ અબ્ધચિતામણિ-
(ઈ સ ૧૩૦૫)માં પણ 'ચાપોત્કટ' ૩૫ પ્રયોજાયું છે.^૯ વિવિધગચ્છીય પદ્મા-
વલીઓમાં 'ચાડ' તથા 'ચાવડો' એ ૩૫ જોવામાં આવે છે.^{૧૦} ભાટચારણોએ
જળવેલી અનુશ્રુતિઓમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં ખીજાં કેટલાંક 'ચાવડા' રાજકુલ
થયાં હોવાનો વૃત્તાંત આવે છે. આમ આ કુલનામના વિવિધરૂપ પ્રયોજનતા,
જેમાં 'ચાપોત્કટ', 'ચાવોટક' અને 'ચાઉડા' કે 'ચાવડા'એ સ્પષ્ટ એક જ
શબ્દનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ છે એમાં 'ચાઉડા' (કે 'ચાવડા') એ મૂળ રૂપ
હોયે તે 'ચાવોટક' તથા 'ચાપોત્કટ' એ એના સંસ્કૃતીકૃત રૂપાંતર થયાં હશે.

આ શબ્દનો મૂળ અર્થ શો હશે એ એક પ્રશ્ન છે. વલ્લભાણુ દાનશાસ્ત્રમાં તો એવી વાત કરી છે કે શંભુ ધ્યાનમગ્ન થાય ત્યારે પૃથ્વી અસુરોના ઉપદ્રવ સહન કરી શકતી નહિ, આથી એની વિનંતીથી શંભુએ પોતાના ચાપ (ધનુષ)- માથી એક સમર્થ શક્તિશાળી પુરુષ સર્જ્યો તે ‘ચાપ’ કહેવાયો ને એનામાંથી ચાપ વંશ પ્રવર્ત્યો.^{૧૦} આ વાત દેખીતી રીતે અલૌકિક કથા (myth) પ્રકારની છે ને એમાં ‘ચાપ’ નામ પરથી એ કુલની ઉત્પત્તિને શંભુના ચાપ સાથે સાકળીને એ અલૌકિક કથા ઉપજાવેલી છે, જેમ ‘ચૌલુક્ય’ નામ પરથી એ રાજકુલ બ્રહ્માના ચુલુક(ખોખા)માંથી ઉત્પન્ન થયું હોવાની અલૌકિક કથા ઉપજ છે તેમ.

પ્રમંથચિંતામણિની એક પ્રતમાં ચાપોત્કટોને ‘હૈહય’ જણાવ્યા છે^{૧૧} એ પરથી આગળ જતાં ચાપોત્કટો વળી હૈહયોના વશજ પણ મનાતા એવું માલુમ પડે છે.

ખરી રીતે તો ‘ચલિક’-‘ચલુક’-‘ચુલિક’-‘શુલિક’ની^{૧૨} જેમ ‘ચાહિડા’- ‘ચાવડા’ પણ ડોઈ દેશી નામ હશે^{૧૩} ને ‘ચાવોત્કટ’ એ એનું નજીકનું અર્થ-સમ્પન્ન અને આગળ જતાં ‘ચાપોત્કટ’ એ એનું પૂરું સંસ્કૃતીકૃત રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું હશે. અલગત, ‘ચાવોત્કટ’ની જેમ ‘ચાપોત્કટ’માં પણ અંતે ‘ક’ ઉમેરાવો જોઈતો હતો ‘ચાપોત્કટ’ એટલે ‘ચાપ’(ધનુષ)થી ‘ઉત્કટ’ (સમર્થ, શક્તિશાળી, સંપન્ન કે ઉન્નત) એવો અર્થ ઇષ્ટ શકે ખરો, પરંતુ એ શબ્દપ્રયોગ સ્પષ્ટતઃ કૃત્રિમ છે.

પ્રમંથચિંતામણિમાં આપેલી વનરાજ ચાવડાના ઉત્તરાધિકારી રાવ્ઝ યોગરાજને લગતી અનુશ્રુતિમાં એના પૂર્વજોના ક્ષત્રકને લઈને એનું રાવ્ઝ ચરટો- (ચોરો)નું રાવ્ઝ ગણાતું હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે^{૧૪} એ પરથી ‘ચાહિડા’- ‘ચાવડા’ શબ્દ ગુજરાતી શબ્દ ‘ચોટ્ટા’-‘ચોરટા’ (ચોરી કરવાની ટેવવાળા)- ને અગતો હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે^{૧૫} ને તો ચાવડા એ ચોરી ને ચાંચિયાગીરી કરતી સાહસિક જનમતિ હોવી સલાવે છે. આ કુલને સમય જતાં રાજસત્તા પ્રાપ્ત થતાં એનો સમાવેશ જમીન રાજકુલોમાં થયો, પરંતુ એનો સંબંધ સર્વવશ-ચંદ્રવંશ સાથે સંકળાયો નથી. છતાં આ કારણે આ જનમતિને વિદેશીમાંથી આવેલી ગણવી એ પૂરતું તર્કયુક્ત ન ગણાય.

મૈત્રકકાલ તથા અનુ-મૈત્રક કાલ દરમ્યાન યુજરાતમાં ચાપ-ચાપોત્કટ-આવોત્કટ-આઉડા-ચાવડા કુલનાં અનેક રાજ્ય થયાં

લિલ્લમાલનુ ચાપ રાજ્ય

ચાવડા રાજકુલોનો સહુથી પ્રાચીન જ્ઞાત ઉલ્લેખ શક વર્ષ ૫૫૦ (ઈ સ ૬૨૮)નો છે. જ્યોતિષાચાર્ય બ્રહ્મગુપ્તે બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાંતની રચના એ વર્ષે કરી ત્યારે ત્યાં ચાપ વંશનો રાજ વ્યાધ્રમુખ રાજ્ય કરતો હતો.^{૧૬} બ્રહ્મગુપ્તને અન્યત્ર ‘લિલ્લમાલકાચાર્ય’ કહ્યો છે એ પરથી વ્યાધ્રમુખની ગળધાની લિલ્લમાલમા હોવી સંભવ છે.^{૧૭} ઇ. સ ૬૪૦ ના અરસામાં યુચ્ચન શ્વગિ લિલ્લમાલની મુલાકાત લીધી ત્યારે એ યુજર્દેશનું પાટનગર ગણાતું હતું.^{૧૮} એ પરથી ત્યાં ત્યારે યુજર્દ જાતિના રાજાનું રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું એમ માનીને ઈ સ. ૬૨૮ માં ચાપ રાજ વ્યાધ્રમુખ ત્યાં રાજ્ય ન કરતો હોય એવી શકા ઉપસ્થિત થઈ છે,^{૧૯} પરંતુ ચીની પ્રવાસીએ દેશને ‘યુજર્દ’ કહ્યો છે, રાજવંશને નહિ; આથી ત્યારે એ પ્રદેશ પ્રતીહારોના શાસનને લઈને કે અન્ય કોઈ કારણે ‘યુજર્દેશ’ તરીકે ઓળખાતો હોય ને છતાં ત્યાના લિલ્લમાલમા ચાપ વંશની સત્તા પ્રવર્તતી હોય એ અસંભવિત નથી.^{૨૦}

આ રાજકુલોને લગતો બીજો જ્ઞાત ઉલ્લેખ નવસારીના ચાલુક્ય રાજ અવનિજનાથ્રય પુલકેશીના દાનશાસન(ઈ સ ૭૩૬)માં આવે છે.^{૨૧} એમાં તાજિક (અરબી) સૈન્યે સૈંધવ, કચ્છેલ, સૌરાષ્ટ્ર, ચાવોટક, મૌર્ય, યુજર્દ આદિ રાજ્યોનો પરાલભ કર્યાનું જણાવ્યું છે. ‘કુતુહુલ જુલદાન’માં સિધના સૂબા જુનૈદે મારવાડ, માહલ, ધિલ્લાજ, ભરૂચ, ઉલ્લાન(ભાળવા), અને ભીનમાલ(યુજર્દ) પર ફેજ મોકલી હુમલો કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ આવે છે.^{૨૨} એ ઘટના હિ. સ. ૧૦૭(ઈ સ. ૭૨૬)ના અરસામાં બની.^{૨૩} પુલકેશીના દાનશાસનમાં જણાવેલું તાજિક આક્રમણ અને ‘કુતુહુલ જુલદાન’માં જણાવેલો આ અરબી હુમલો એક જ હોવો સંભવ છે અહીં પુલકેશીના દાનશાસનમાં જણાવેલા ‘ચાવોટક’ રાજ્યનો વિચાર કરવાનો છે. અહીં જણાવેલું આ ચાવડા રાજ્ય કયું ? વઢવાણનું ચાપ રાજ્ય તો ઈ સ ૮૦૦ ના અરસામાં સ્થપાયું હોઈ અહીં અપ્રસ્તુત ગણાય. કેટલાક વિદ્વાનો પુલકેશીના દાનશાસનમાં જણાવેલા યુજર્દ રાજ્યને અરબી તવારીખમાં જણાવેલું ભીનમાલનું યુજર્દ રાજ્ય માની, પુલકેશીના દાનશાસનમાના ચાવોટક રાજ્યને પચાસરનું ચાવડા રાજ્ય ગણવાની દિશાપત કરે છે,^{૨૪} પરંતુ આ સૂચન સ્વીકારતા અરબી તવારીખમાં જણાવેલું ભરૂચ પુલકેશીના દાનશાસનમાં અનુલિખિત રહે છે, બ્યારે દાનશાસનમાં જણાવેલું

ગુર્જર રાજ્ય ભરૂચના ગુર્જરનૃપતિવંશનું રાજ્ય હોય એ વધારે ખંધ ખેંસે છે. વળી આનુશ્રુતિક સમયનિર્દેશ અનુસાર પંચાસરના રાજા જયશિખરીનું મૃત્યુ ઈ.સ ૬૯૬ માં થયેલું ને પછી એ પ્રદેશ પર કનોજના રાજાનું શાસન પ્રવર્તેલું, એથી ઈ સ ૭૨૬ ના અરસામાં પંચાસરમાં આવડા રાજ્ય હોવાનું સંભવે નહિ. આનુશ્રુતિક સમયનિર્દેશને સુધારતા જયશિખરી ત્યાં ઈ સ ૭૭૦-૭૬૦ ના અરસામાં રાજ્ય કરતો જણાય છે, પરંતુ એ અગાઉ ત્યાં એના પૂર્વજોની સત્તા ક્યારેથી પ્રવર્તતી હતી એ જાણવા મળ્યું નથી બીજા બાબુ સિદ્ધભાલમાં ચાપ વંશનું રાજ્ય વ્યાધમુખના સમયમાં ઈ સ ૬૨૮ માં હતું, પરંતુ ત્યાં એ વંશની સત્તા ક્યામુખી ચાલુ રહેલી એ પણ જાણવા મળ્યું નથી, છતાં ગુર્જરદેશના પ્રતીહારાનું પાટનગર ત્યારે અન્યત્ર હોય ત્યારે ને સિદ્ધભાલમાં ચાપ વંશનું રાજ્ય ચાલુ રહ્યું હોય એ અસંભવિત નથી.

સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનાં આવડા રાજ્ય

આ કાલ દરમ્યાન સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં આવડા કુલના કેટલાક રાજ્ય થયા.

૧. વઢવાણનો ચાપવંશ

નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વઢવાણમાં ચાપ કુલનો એક રાજવંશ સત્તાઝૂક થયો ત્યાં એ વંશની ઉત્પત્તિ શિવના ચાપ(ધનુષ)માંથી ઉત્પન્ન થયેલા ચાપ નામે નૃપમાંથી થઈ મનાતી. ૨૬

આ વંશનો પહેલો યાત રાજા વિક્રમાર્ક છે. એણે લગભગ ઈ. સ ૮૦૫ થી ૮૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું જણાય છે. એના પછી એનો પુત્ર અડક ગાદીએ આવ્યો આ રાજાના નામ પરથી વઢવાણ પાસેના પ્રદેશનું નામ 'અડાણક' પડ્યું. ૨૭ અડકનો રાજ્યકાલ લગભગ ઈ. સ. ૮૩૦ થી ૮૫૫ નો અંકાય. અડકનો ઉત્તરાધિકાર એના પુત્ર પુલકેશીને મળ્યો એણે લગભગ ઈ સ ૮૫૫ થી ૮૮૦ સુધી રાજ્ય કર્યું લાગે છે. એનો પુત્ર ધ્રુવભટ્ટ (સગભગ ૮૮૦ થી ૮૯૫) ધાર્મિક વૃત્તિનો હતો. ૨૮

ધ્રુવભટ્ટ પછી એનો અનુજ ધરણીવરાહ ગાદીએ આવ્યો. એ દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના ચાલુક્ય રાજા અવનિવર્મા ૨ નથી પરાજય પામેલો એવો ઉદ્દેશ્ય અવનિવર્માના વિ સ' ૯૫૬ (ઈ. સ ૯૦૦)ના ભિના દાનશાસનમાં આવે છે ૨૯ ધરણીવરાહે શક વર્ષ ૮૩૬ (ઈ. સ ૯૧૪)માં વદ્ધમાન(વઢવાણ)માંથી મહેશ્વરાચાર્ય નામે શૈવ આચાર્યને એક ગામ દાનમાં દીધેલું ૩૦ એને લગતા તામ્રશાસનમાં રાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રીમહીપાલદેવના આધિપત્યનો નિર્દેશ

કરવામાં આવ્યો છે, ૩૧ તે કનોજના પ્રતીહાર નરેશ મહીપાલદેવ ૧ દાને લાગુ પડે છે. ૩૨

ધરણીવરાહ પંચ મહાશબ્દ ધરાવતો ને 'મહાસામતાધિપતિ' કહેવાતો. દાનશાસ્ત્રના મંગલાચરણ તથા પ્રતિગ્રહીતા પરથી એ 'પરમ માહેશ્વર' હોવાનું ક્ષિત થાય છે એની પ્રશસ્તિમાં એનાં દાન, શૌર્ય અને સૌંદર્યની ભારે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. ૩૩

આ ચાપ વશનો ઈ. સ. ૯૧૪ પછીનો કંઈ વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ નથી.

૨. સૌરાષ્ટ્રનાં અન્ય આવડા રાજ્ય

ભાટચારણો પાસેના આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો અનુસાર આ કાલ દેશમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવડા કુલનાં બીજાં પણ કેટલાંક રાજ્ય પ્રવર્તતાં એમાંનું એક રાજ્ય દીવમાં હતું, જે આઠમી સદીમાં સ્થપાઈ ૧૨ મી-૧૩ મી સદી સુધી ચાલુ રહેલું ૩૪ સોમનાથ પાટણમાં પણ આવડાઓનું શાસન પ્રવર્તતું, ૩૫ પણ એની કંઈ વિગત ઉપલબ્ધ નથી.

ઓખામંડળમાં આવડા કુલના અખેરાજીએ વાઘેરાને વશ કરી પોતાની સત્તા સ્થાપી (છઠ્ઠી સદી). એણે થોડાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી એનો પુત્ર જીવજીવ ગાદીએ આવ્યો. એના પુત્ર જ્યસેને આવડાપાદર નામે નગર વસાવ્યું, જેનું પ્રાચીન સ્થાન હાલના મૂલવાસર ગામની સમીપમાં દર્શાવાય છે. એ નિઃસંતાન હતો. એણે પોતાનું નામ કાયમ રાખવા આવડાપાદરની નજીકમાં એક વિશાળ જળાશય બંધાવ્યું ને ત્યાં સ્મારક શિલા પણ સ્થાપી. જ્યસેન પછી એનો ભાઈ જગદેવ ગાદીએ આવ્યો. એણે ૨૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એના પછી એનો પુત્ર મંગલજી રાજ થયો, જે થોડાં વર્ષ જીવ્યો. મંગલજી પછી એનો પુત્ર જગદેવ ૨ જો ગાદીએ આવ્યો એને બે પુત્ર હતા.

મોટા પુત્ર કનકસેને કનકપુરી નગરી વસાવી, જે હાલ વેસઈ તરીકે ઓળખાય છે ને જો ઓખામંડળનું મોટું અને સમૃદ્ધ વેપારી મથક હતું. વસઈ ગામને પાદરે આવેલાં જીર્ણ જૈન દેરાસર કનકસેને બંધાવેલાં મનાય છે. ૩૬

જગદેવ ૨ જીના બીજા પુત્ર અનંતદેવે આ સમયે દારકામાં પોતાનું અલગ રાજ્ય સ્થાપ્યું. દારકાની ગાદી અગાઉ દેવગાદી મનાતી હોઈ ખાલી રહેતી, તે ગાદી પર અનંતદેવ બેસતાં દેવો કુપિત થયા ને એથી દારકા પર હેરાલ રાજપૂતોએ હુમલો કર્યો એવી માન્યતા છે. હેરાલો આવડાઓ સાથે ગાદ

સંબંધ ધરાવતા. અનંતદેવનું રાજ્ય પણવી લઈ હેરોલોએ ત્યા પોતાની પ્રખળ સત્તા જમાવી.

ઓખામ કળીમા ચાવડાઓ અને હેરોલો વચ્ચે છેક ૧૩ મી સદી સુધી વિગ્રહ ચાલ્યા ક્યો. ૩૭ અનંતસેન ચાવડાનું રાજ્ય શિયાળમેટમાં હતું, અથવા એ ભાદ્રોડમાં રાજ્ય કરતો ને એનું નામ 'અનંતદેવ' હતું એવી પણ અનુશ્રુતિ છે ૩૮

૩ કચ્છનાં ચાવડા રાજ્ય

આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો અનુસાર આ સમયે કચ્છમાં પણ ચાવડા કુલના કેટલાક રાજ્ય થયા, ખાસ કરીને કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં.

પાટગઢ(તા. લખપત)માં વીરમ ચાવડો રાજ્ય કરતો ૩૯ એ ધર્મવી નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયો જણાય છે વીરમ ચાવડો ગૂંતરી(તા. નખત્રાણ)ના સાધ રાજ્યને બંદોબસ્તો હતો એણે પોતાની પુત્રી શુદ્ધિ સિંધના સમા રાજા લાખિયાર લડના પુત્ર લાખા વેરે પરણાવી. વીરમના પુત્ર વાઘમ ચાવડાના નામ પરથી પાટગઢ વાઘમ-ચાવડાગઢ તરીકે ઓળખાતું. એના સમયમાં એની બહેન શુદ્ધિને જ્યેષ્ઠ પુત્ર મોડ અને મોડનો સાવકો કનિષ્ઠ ભાઈ મનાઈ પાટગઢ આવ્યા સમાઓ અને ચાવડાઓ વચ્ચે ધર્મણ થતા મનાઈએ વાઘમ ચાવડાનું ખૂન કરાવ્યું, ને મોડ અને મનાઈએ પાટગઢની ગાદી કબજે કરી ૫૧

કનક ચાવડાએ સ. ૬૧૮(ઈ. સ. ૫૬૨)માં ભદ્રાવતી (ભદ્રેશ્વર) લીધું ને સ. ૬૨૨) ઈ. સ. ૫૬૬)માં ત્યાના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો એવી અનુશ્રુતિ છે, ૪૨ પરંતુ આ ત્રિગતો યથાર્થ લાગતી નથી

કનક ચાવડો વિંઝાણ(તા. અબડાસ)માં રાજ્ય કરતો એણે ભદ્રેશ્વર (તા. મુકા) લીધું હોય, તો એનું રાજ્ય એટલું વિસ્તૃત ગણાય વળી એના પૌત્ર ભૂઅડ ચાવડાએ પણ ભદ્રેશ્વર પર ચડાઈ કરી કહેવાય છે એનો રાજ્ય-કાલ વિ. સં. ૯૭૧ થી ૯૯૦ (ઈ. સ. ૯૧૫ થી ૯૩૪) ગણાય છે એના સમયમાં સેલંકીઓએ ભદ્રેશ્વર કબજે કર્યું કહેવાય છે. ૪૩ ભદ્રેશ્વરથી પાંચ વળતા ભૂઅડ લડનાં લડતા રૂપારેલના કાઠે વીરગતિ પામ્યો એના નામ પરથી ત્યા 'ભૂઅડ' નામે ગામ વસ્યું (ત્યાં ભૂઅડે ભૂઅડેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બંધાવેલું) હાલ ત્યા એનો પાળિયો અને એના નામની દેરી છે ૪૪ કનક ચાવડો ભૂઅડનો પિતામહ હોય, એ છઠ્ઠી સદીમાં નહિ, પણ નવમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયો ગણાય.

આ ઉપરાંત ઘોલાય-સરસાગર(તા લખપત)માં તથા રાયપુર ખંદર-
(તા. માંડવી)માં પણ ચાવડાઓનું રાજ્ય હતું એવી અનુશ્રુતિ છે, ૪૫ પરંતુ
એને લગતી વિગતો ઉપલબ્ધ નથી.

ઉત્તર ગુજરાતનાં ચાવડા રાજ્ય

આ કાલ દરમ્યાન ઉત્તર ગુજરાતમાં પંચાસર-અણહિલવાડના ચાવડા
રાજ્ય થયાં.

પંચાસરનું ચાવડા રાજ્ય

અણહિલવાડ પાટણમાં વનરાજ ચાવડાએ સ્થાપેલું રાજ્ય ત્યાં સોલકી
રાજ્ય સ્થપાતા સુધી ચાલુ રહ્યું એવો ઉલ્લેખ સોલકી કાલથી સાહિત્યમાં
મળે છે, પરંતુ વનરાજના પૂર્વજો અગાઉ પંચાસરમાં રાજ્ય કરતા હતા એ
વિશેના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એટલા પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ નથી. પ્રબંધ-
ચિંતામણિ(૬ સ ૧૩૦૫)માં વનરાજની માતા પંચાસરમાં રહેતી હતી એટલે
ઉલ્લેખ આવે છે, વનરાજના પિતા વિશે કંઈ નિર્દેશ નથી ૪૬ પુરાતનપ્રબંધ-
સંગ્રહ(૧૪ મી સદી)માં પણ વનરાજની માતા પંચાસરમાં રહેતી હોવાનું જણાવ્યું
છે, પણ વનરાજને આંબાસણના ચામુંડ નામે આપોલકનો પુત્ર કહ્યો છે ૪૭
પદ્મપુરાણાંતર્ગત ગણાતા 'ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્ય'(૧૫ મો સૈકા)માં વળી કાશલદેશના
સ્યંવંશી રાજા અગ્નિકેતુને સૈરંધ્રીથી થયેલા રજનીપુત્ર નામે પુત્રને વનરાજનો
પિતા કહેવામાં આવ્યો છે ૪૮

પંચાસરના રાજા અને વનરાજના પિતા જયશિખરીનો પ્રસિદ્ધ વૃત્તાંત તો
છેક ૧૭ મા-૧૮ મા સૈકામાં રચાયેલી કૃષ્ણ કવિની હિંદી 'રત્નમાલા'માં આપેલો
છે ૪૯ 'મિરાતો અહમદી'(૧૮ મો સૈકા)માં કનોજના રાજા હુવકના સામંત
સામંતસી ગને વનરાજનો પિતા કહ્યો છે, ૫૦ તો વળી એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં
વનરાજને હિલ્લામાલના ચાવડા રાજા ભીમદેવ તથા એની રાણી જયકુવરબાનો
પુત્ર જણાવ્યો છે ૫૧

આમ વનરાજના પિતા વિશે અનેક ભિન્ન ભિન્ન અનુશ્રુતિઓ નોંધાર્ધ
છે, એમાં વનરાજના બાળપણને પંચાસર સાથે નિકટ સંબંધ રહેલો હોવાની
બાબતને અનેક અનુશ્રુતિઓનું સમર્થન હોઈ, 'રત્નમાલા'માં આપેલી પંચાસરના
રાજા જયશિખરીને લગતી અનુશ્રુતિ ધણી સંભવિત ગણાય

એમાં જ્યશિખરીના પૂર્વજે કે પૂર્વાધિકારીઓ વિશે કંઈ ઉલ્લેખ આવતો નથી, એથી પંચાસરમા આવડા વંશનું રાજ્ય ક્યારથી પ્રવર્તેલું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે એમા જ્યશિખરી વિશે જે વૃત્તાંત આપવામા અન્યો છેપર તેનો સાર આ પ્રમાણે છે :

કાન્યકુબ્જ દેશના કલ્યાણકુટક શહેરમાં ચુલુક્ય-ચૌલુક્ય(સોલંકી) વંશનો ભુવડ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો એને સોળ સુભટ હતા, જેમા મિહિર મુખ્ય હતો એક દિવસ ભુવડની રાજસભામાં ગુર્જર દેશના શકર કવિએ પંચાસરના ચાપોતકટ-ચાઉડા રાજા જ્યશિખરીનો મહિમા ગાયો ત્યારે પૂછપરછ કરતા ભુવડને ખબર પડી કે એના સામંતોએ આસપાસના રાજાઓ પાસે પોતાનું આધિપત્ય અંગીકાર કરાવેલું, તેઓમા જ્યશિખરી બાકી રહેલો છે. ભુવડે તરત એ માટે સેના મોકલી, પરંતુ જ્યશિખરીના શરવીર સાળા શરપાલે મિહિરની સેનાને પરાસ્ત કરી દીધી. પછી ભુવડે પોતે આગેવાની લઈ પંચાસર પર આક્રમણ કર્યું અને સૈન્યો વચ્ચે ધણી દિવસો સુધી જંગજંગસ્ત સંગ્રામ ખેલાયો જ્યારે જ્યશિખરીના સખ્યાખ ધ સૈનિક યુદ્ધમા માર્યા ગયા ને વિજયની આશા હાર થઈ ત્યારે એણે પોતાની ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીને કોઈ સુરક્ષિત સ્થાને લઈ જવા શરપાલને આજ્ઞા કરી. શરપાલ બહેનને જંગલમા મૂકી આવી જલદી પાછો ફર્યો દરમ્યાન યુદ્ધમાં રાજા જ્યશિખરી અજીવ વીરતા દાખવી વીરગતિ પામ્યો ને ભુવડની સેનાએ પંચાસર કબજે કર્યું (ઈ. સ ૭૫૨). ભુવડે વીર જ્યશિખરીનો અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો ને ત્યાં 'ગુર્જરેશ્વર' નામે શિવનું મંદિર બાંધાવ્યું. ગુર્જરદેશ હાથ કરી ભુવડે કંઈ સૌરાષ્ટ્ર વગેરે કબજે કર્યાં ને ગુજરાતમા પ્રધાન નીમી એ કનોજ પાછો ફર્યો જ્યશિખરીના મરણોત્તર પુત્ર વનરાજનો જન્મ વિ. સં. ૭૫૨ ની વૈશાખી પૂર્ણિમાને દિવસે થયો એ ચૌદ વર્ષનો થતાં ગુજરાતનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા કંબલા લાગ્યો

જ્યશિખરીને કાંતિમાન, કાવ્યસ, ટેકીલો, હેતાળ અને એકવચની કલ્હો છે. ૫૩

આ અનુશ્રુતિ અનુસાર પંચાસરમા જ્યશિખરીનું મૃત્યુ વિ. સ. ૭૫૨ (ઈ સ ૬૯૬)માં ગણાય, પરંતુ ત્યારે કનોજમા ભુવડ નામે કોઈ ચૌલુક્ય રાજા રાજ્ય કરતો નહોતો ખરી રીતે ચૌલુક્ય (ચાલુક્ય) વંશનું રાજ્ય તો દખ્ખણમાના કલ્યાણનગરમાં થયું ને એ પણ ઇસ્વી દસમી સદીના અંતભાગથી ૫૪ સાતમી સદીના અંતે તો કનોજમા યશોવર્મા નામે પ્રતાપી રાજાનું રાજ્ય શરૂ થયેલું, જેના કુલ તથા પૂર્વાધિકારીઓ વિશે કંઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી ૫૫ એ પછી પ્રતીહાર વંશના રાજા નાગભટ ૨ જ્યએ

(લગભગ ૪ સ. ૭૬૨-૮૩૪) કનોજમાં સત્તા પ્રસારી એને પોતાની રાજધાની બનાવી ૫૬ એ રાજા 'આમ' નામે ઓળખાતો. એણે આનત^૧ પર સત્તા પ્રસારેલી અને સૌરાષ્ટ્રમાં તીર્થયાત્રા કરેલી. જયશિખરીનો, યુદ્ધમાં વધ કરી પંચાસરનો પ્રદેશ કબજે કરનાર કનોજ દેશનો રાજા ભુવડ એ કનોજના પ્રતીહાર વંશનો આ રાજા નાગભટ ૨ ને હોવો સભવે છે. તો જયશિખરીનું મૃત્યુ ૪ સ. ૬૯૬ માં નહિ, પણ એ પછી લગભગ સો વર્ષે થયું હોવું જોઈએ ૫૭

જયશિખરીના મૃત્યુ પછી પંચાસરના આવડા રાજ્યનો અંત આવ્યો ને ત્યાં પચાસેક વર્ષ સુધી કનોજના પ્રતીહાર રાજાઓનું શાસન પ્રવૃત્ત^૨ એ પછી વનરાજે ૫૦ વર્ષની વયે અણહિલવાડ વસાવી ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું ૫૮ ત્યારે પંચાસર પ્રદેશ પણ અણહિલવાડના આવડા રાજ્યની અંદર સમાયો હશે વસ્તુતઃ. અણહિલવાડનો આવડાવંશ એ પંચાસરના આવડા વંશમાથી ઉદ્ભવેલો ગણાય

અણહિલવાડનું આવડા રાજ્ય

અણહિલવાડનો આવડા વંશ વનરાજથી શરૂ થયો, પણ અગાઉ જણાવ્યા મુજબ વનરાજના પિતાની બાબતમાં બિન્ન બિન્ન પ્રકારની અનેક અનુશ્રુતિઓ પ્રચલિત છે એમાં વનરાજ પંચાસરના આપોતકટ રાજા જયશિખરીનો યુદ્ધમાં કનોજના રાજા ભુવડના સૈનિકો વડે વધ થયા બાદ થોડા વખતમાં એની વિધવા રાણી રૂપસુંદરીની કુખે જન્મ્યો હોવાની જે અનુશ્રુતિ છે તે, બાલ વનરાજના ઉછેરના સદર્ભમાં પંચાસરને લગતો ઉલ્લેખ^૩ ખીણ અનેક અનુશ્રુતિઓમાં આવતો હોવાથી, સહુથી વધુ શ્રદ્ધેય ગણાય

‘રત્નમાલા’ અનુસાર વનરાજનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૭૫૨ ના વૈશાખ માસની પૂર્ણિમાએ વનમાં થયેલો.^{૬૦}

વનરાજનો ઉછેર

જૈન ગ્રંથ^{૬૧} પ્રમાણે વનરાજનું શૈશવ વદિયાર પ્રદેશના પંચાસર ગામમાં વીતેલું ત્યાં શીલગુણસરિ^{૬૨} વનવૃક્ષ પર બાંધેલી ઝોળીમાં એ અદ્ભુત લક્ષણવાળા શિશુને જોઈને, લાકડાં વીણતી એની માતાને એના પુત્ર સાથે પોતાની સાથે લઈ ગયા. પછી એમણે માતાના જીવનનિર્વાહ માટે પ્રયત્ન કરી, એ શિશુને વીરમતી નામે ગણિનીને સોંપ્યો ને એનું નામ ‘વનરાજ’ રાખ્યું.

વનરાજ આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે સૂરિએ એને ચૈત્યનાં પૂજના સાધનોનું ઉદ્દેશથી રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું. એણે તો આ માટે બાણ વડે ઉદ્દેશોના નાશ કરવા માંડ્યો. આથી સૂરિએ એને એની માતાને પાછો સોંપ્યો એની જન્મકુળીમાં રહેલા રાજયોગ પરથી એ મોટા થતાં રાજ થશે એવો એમને ખ્યાલ આવી ગયો હતો.

‘ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્ય’માં વળી વનરાજના ઉછેર અંગે જુદી જાતનો વૃત્તાંત આપવામાં આવ્યો છે : ૬૩ ક્ષત્રા રજનીપુત્રની પત્નીએ વનરાજને જન્મ આપ્યો, એ પછી તેરમા મહિને એનો પિતા ગાયોનું રક્ષણ કરતા યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામ્યો. ને એની પત્ની ધર્મારણ્યના ત્રૈવિદ્ય બ્રાહ્મણોને બાળક સોંપી સાધ્વી અર્ધ મોટા થતા એ બ્રાહ્મણોની પત્નીઓના ઘડા ફેડવા લાગ્યો, તેથી બ્રાહ્મણોએ એને પોતાના પ્રદેશમાંથી કાઢી મૂક્યો. ધર્મારણ્યથી ઉત્તર દિશામાં દશ ગાઉ પર ઉબ્જડ વનમાં ન્યગ્રોધના વૃક્ષ નીચે રાતે એ સૂતો હતો ત્યાં ગ્રહલા નામે યોગિની આવી ને એણે સંતુષ્ટ થતા વનરાજને આશીર્વાદ આપ્યો કે સર્વ સિદ્ધ થશે.

‘રત્નમાલા’^{૬૪} જણાવે છે કે શિશુ છ માસનો થયો ત્યારે વનમાં કોઈ યતિ આવ્યો તેણે ઝાડની ડાળે બૂલતી ઝોળી બેઈ ને એને બુદ્ધાવનારી માતાને ધક્કાણી જેવી લેખી વિસ્મિત અર્ધ વૃત્તાંત પૂછનાં એને રાજની રાણી જાણીને એ નગરમાં લાવ્યા. વનમાં જન્મ થયો હતો તેથી સંન્યાસીએ એને ‘વનરાજ’ નામ આપ્યું. માતાને જ્યોતિષ્કરીના મૃત્યુની વાત કરી ધીરજ આપી. બહેનને પુત્ર જન્મ્યો જાણી શરપાલે એને છાની રીતે લાવીને પોતાની પાસે રાખી ચૌદ વર્ષનો થતાં સિંહ-શાવકના જેવો પ્રખળ વનરાજ ગુજરાતનું રાજ્ય કરવાની આહવા કરવા લાગ્યો.

આ અનુશ્રુતિ જૈન અનુશ્રુતિને મળતી આવે છે; માત્ર જૈન સૂરિને બદલે કોઈ સંન્યાસી યતિનો ઉલ્લેખ છે. વનરાજના સમયથી ગુર્જર રાજ્યના વહીવટમાં જૈનોનો વિશેષ ફાળો રહેલો હતો કે બ્રાહ્મણોનો એ વિશે મતભેદ રહ્યા કરતો હતો ૬૫.

મિરાતે અહમદી^{૬૬} પણ લગભગ આવી વાત આપે છે, પરંતુ એમાં વનરાજના જન્મ પછી સખલદેવ નામે માણસ એની માતાની વાત સાલળી એને રાધનપુર લઈ ગયો એવું જણાવ્યું છે.

આ બધા વૃત્તાંતો પરથી વનમાં જન્મેલો વનરાજ પિતૃછાયાના અભાવે દુઃખમાં ઊછરતો સૂરિ કે યતિ કે બ્રાહ્મણોનો આશ્રય પામી મોટો થયો ને એનામાં રાજ થવાનાં લક્ષણ પ્રગટ થવા લાગ્યાં એવું કહિત થાય છે.

આરંભિક કારકિર્દી

જેન પ્રથમ ધોમાં^{૬૭} વનરાજની આરંભિક કારકિર્દીને લગતા કેટલાક રસપ્રદ પ્રસંગ નિરૂપાયા છે :

વનરાજ પોતાના મામા સાથે બધે ધાડો પાડવા લાગ્યો. એક દિવસ કાકર^{૬૮} ગામમાં એક વણિકને ત્યાં ખાતર પાડી ધન ચોરતા વનરાજનો હાથ દહીના વાસણમાં પડ્યો એટલે અહીં તો જમ્યા બરાબર ગણાય એવું વિચારી, એ બધું ધન ત્યાં મૂકી ચાલ્યો ગયો. બીજો દિવસે એ વણિકની બહેન શ્રીદેવીએ એની તપાસ કરી, રાતે એને બોલાવી જમાડ્યો; ત્યારે વનરાજે એને વચન આપ્યું કે મારો રાબ્યાભિષેક થશે ત્યારે તારી પાસે તિલક કરાવીશ.

વળી એક દિવસ વનરાજના સાથીદાર ચોરો જંગલમાં આંતરેલા જાળ નામે ધનુર્વિદ્યાવિચારક વણિકને વનરાજ પાસે લાવ્યા ને વનરાજે એની ચુલકલાથી પ્રસન્ન થઈ, પોતાનો રાબ્યાભિષેક થતા એને મહામાત્ય નીમવાનું વચન આપ્યું.

આ બંને પ્રસંગ લોકકથાની કાટિના લાગે છે, પરંતુ એ પછીનો પ્રસંગ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ લક્ષમાં લેવા જેવો છે.

કાન્યકુબ્જના એક રાજાએ (પ્રાયઃ ભૂયરાજે)^{૬૯} પોતાની પુત્રી મહાલિકાને પહેરામણીમાં ગુર્જરદેશ આપેલો. તેની ખંડણી ઉધરાવવા કાન્યકુબ્જથી જ પચકુલ (પચોળા) આવેલો. તેણે વનરાજને સેલ્લભૂત (શેલત) નીમ્યો. પછી છ મહિના સુધી દેશમાંથી વસુલાત ઉધરાવીને રૂપાના ૨૪ લાખ દામ અને ચાર હજાર અશ્વ લઈને પચોળા પાછો જતો હતો ત્યારે એને સૌરાષ્ટ્ર ઘાટમાં આંતરીને વનરાજે મારી નાખ્યો ને એનું બધું ધન લઈ એ રાજાની બીકથી એક વર્ષ સુધી છુપાઈ રહ્યો.

‘ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્ય’માં^{૭૦} વનરાજની આ કારકિર્દી વિશે એટલું જ જણાવ્યું છે કે ધર્મારણ્યથી નીકળ્યા પછી એ શિકારીનો ધધો કરતો ને લૂટતો; એમાં પચાસેક જુવાનો એના અનુચર બન્યા. મિરાતે અહમદાબાદ^{૭૧} વનરાજ પુખ્ત ઉમરે પહોંચતા લૂટફાટનું કામ કરવા લાગ્યો, એણે ચંપા નામે વાણિયાને સુમાર્ગે દોર્યો ને કનોજ જતી ગુજરાતના ધણીની તિબેરી લૂટી એ જણાવ્યું છે.

આ આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો પરથી વનરાજે શરૂઆતમાં ચોરીલૂંટનો ધધો આદરી કનોજના રાજાની સામે કુનેહભર્યું કાવતરું કયું લાગે છે.

અણહિલવાડની સ્થાપના અને વનરાજનો રાજ્યાભિષેક

કનોજના રાજા તરફથી કંઈ વળતા પગલા લેવાયા લાગતાં નથી હવે વનરાજને રાજસત્તા ધારણ કરવાનો સમય પાક્યો, પરંતુ એણે પંચાસરમાં રાજ્ય ન સ્થાપતાં કોઈ શરૂ ભૂમિમાં નવું નગર વસાવવા વિચાર્યું. ૭૨

જગલમાં અણહિલ નામે ગોવાળે એને એવી શરૂભૂમિ ખતાવી, જ્યાં સસલુ ૭૩ શિકારી કૂતરા પર ધસી આવતું ૭૪ આવી કથા અનેક નગરોની સ્થાપના અંગે પ્રગણિત છે વનરાજે ત્યાં નવું નગર વસાવ્યું ને એને અણહિલના નામ પરથી 'અણહિલપાટક' નામ આપ્યું. ત્યાં પહેલા ધવલગૃહ બંધાવ્યું. અણહિલપાટકની સ્થાપના વિ. સં ૮૦૨ માં થઈ. ૭૫ ત્યાં પહેલાં 'લાક્ષારામ' નામે ગામ વસેલું હતું. ૭૬

હવે અણહિલપાટકના ધવલગૃહમાં વનરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે વનરાજે અગાઉ આપેલા વચનો પ્રમાણે શ્રીદેવીને ખોલાવી એની પાસે તિલક કરાવ્યું ને જાળને મહામાત્ર નીમ્યો આ સમયે વનરાજની વય ૫૦ વર્ષની હતી આમ એને પુખ્ત વયનો થયા પછી ત્રીસ પાંત્રીસ જેટલાં વર્ષ સુધી હામમરી વેઠવી પડેલી.

રાજા વનરાજ

અનુશ્રુતિ પ્રમાણે વનરાજે ૬૦ વર્ષ (વિ. સં ૮૦૨ થી ૮૬૨) રાજ્ય કર્યું ગણાય છે, પરંતુ એના કોઈ અભિલેખ કે સિલ્કા મળ્યા નથી તેમજ એને લગતા ખીજા કોઈ સમકાલીન ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી

અનુકાલીન સાહિત્યમાં વનરાજના રાજ્ય તથા ચરિત વિશે કેટલાક ઉલ્લેખ નોંધાયા છે :

'નેમિનાથચરિત્ર'માં ૭૭ જણાવ્યા મુજબ વનરાજે શ્રીમાલથી ગંભૂતા- (ગાભૂ)માં ૭૮ આવી વસેલા પ્રાગ્વાટ (પારવાડ) જ્ઞાતિના કંકરુ નિજમ નામે ધનાઢ્ય વેપારીને પાટણમાં વસાવ્યો ને નિન્નયે ત્યાં ઋષભદેવનું મંદિર બંધાવ્યું નિજમનો પુત્ર લહર વનરાજનો સેનાપતિ હતો, એણે વનરાજની સેના માટે વિધ્યાટવીમાં અનેક ગજ પકડેલા ને સંઘલ (સાથળી)માં ૭૯ વિધવાસિનીદેવીનો પ્રાસાદ બંધાવેલો, ને વનરાજે એને સંઘલ ગામ હનામમાં આપેલું

જેન અનુશ્રુતિ અનુસાર વનરાજે પંચાસરથી શીલગુણસરિને (અથવા દેવચંદ્રસરિને) અણહિલવાડ તેમજ એમને પોતાનું રાજ્ય અપેક્ષ કર્યું, પરંતુ

સૂરિએ એનો અગીકાર ન કરતાં એમની પ્રેરણાથી વનરાજે ત્યાં ‘વનરાજવિહાર’ નામે ચૈત્ય બંધાવી, પંચાસરથી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા મંગાવી એમાં એની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, એમાં આરાધક તરીકે પોતાની પ્રતિમા ૮૦ પથ્થુ કરાવી. પાટણમા ૫ ચાસરા પાર્શ્વનાથનું મોઢું મંદિર છે, તેમાં ૫ ચાસરા પાર્શ્વનાથના બિંબ ઉપરાંત વનરાજની તથા શીલગુણસૂરિની પ્રતિમા પથ્થુ છે વનરાજની સોફીમાં જૈન સંઘે ચૈત્યવાસી યતિઓની સમતિથી જ સુવિહિત સાધુએ નગરમા વસવું એવી વ્યવસ્થા કરેલી. ૮૧

વનરાજે પોતાના રાજમહેલ પાસે કઠેશ્વરી દેવીનું મંદિર બંધાવ્યું ૮૨ પાટણમાની ઉમામહેશ્વરની તથા ગણપતિની પ્રતિષ્ઠા વનરાજે કરેલી મનાય છે. ૮૩

આ ઉલ્લેખો પરથી વનરાજ શૈવ તથા જૈન એ બંને ધર્મસંપ્રસાદાધીને પ્રોત્સાહન આપતો હોવાનું દ્વિતિયાય છે એનો કુલપરંપરાગત ધર્મ શૈવ હશે ને એ જૈન સૂરિ તરફની કૃતજ્ઞતાને લઈને જૈન ધર્મનેય પ્રોત્સાહન આપતો હશે ૮૪

મિરાતે અહમદીમાં વનરાજના મંત્રી તરીકે જાંબને બદલે આપાનું નામ આપેલું છે ૮૫ ને આંપાનેર એ આપાએ વસાવેલું મનાય છે

સુકૃતસંકીર્તન ૮૬ તથા સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિનીમાં ૮૭ વનરાજના ચરિતચિત્રણમાં એનો પરાક્રમ, પ્રતાપ, શૌર્ય તથા યશની પ્રસરિત કરી છે ‘ધર્મારણ્ય-સાહાત્મ્ય’-માં એને દુષ્ટાને કંડ દેનારો, સાધુઓને પાળનારો અને ગોપાલણનું હિત કરનારો કહ્યો છે ૮૮ ‘રત્નમાલા’માં એને ચૌરકર્મ તજનાર, કામગિત, દેવલકા, હિંતચિતક, હેતાળ, ઓજસ્વી અને વિખ્યાત કહ્યો છે. ૮૯

વનરાજે ૧૦૯ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી ૫૯ વર્ષ અર્થાત્ વિ. સ. ૮૬૧ સુધી રાજ્ય કર્યું કહેવાય છે ૯૦

રાજાઓની વંશાવળી

વનરાજે અણહિલપાટકમા સ્થાપેલા આપોતકટ વંશના રાજાઓની વંશાવળી વિશે બે લિન્ન અનુશ્રુતિઓ પ્રચલિત છે :

એક અનુશ્રુતિ અનુસાર આ વંશમાં ૧. વનરાજ-૫૯ કે ૬૦ વર્ષ, ૨. યોગરાજ-૧૭ કે ૯ કે ૧૦ વર્ષ, ૩. રત્નાદિત્ય-૩ વર્ષ, ૪ વૈરસિંહ-૧૧ કે ૧૬ (કે ૧૦) વર્ષ, ૫. ક્ષેમરાજ-૩૮ (કે ૩૭) કે ૩૯ કે ૨૯ વર્ષ, ૬. આમુડરાજ-૧૩ (કે ૩) કે ૨૭ કે ૨૪ વર્ષ, ૭ આહડ કે આગડ કે ધાધડ કે

ઉધડ-૨૬ કે ૨૯ કે ૨૭ કે ૨૮ વર્ષ અને ૮. ભુભટ કે ભુવડ કે ભુયગડ કે સામતસિંહ-૨૭ કે ૨૮ કે ૧૯ વર્ષ-એમ આઠ રાજ થયા, જેમણે કુલ ૧૯૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ૯૧

બીજી અનુશ્રુતિ પ્રમાણે આ વંશમા સાત રાજ થયા . ૧. વનરાજ-૬૦ વર્ષ, ૨. ચોગરાજ-૩૫ વર્ષ, ૩ ક્ષેમરાજ-૨૫ વર્ષ, ૪. ભૂયડરાજ કે ધૃત્યુરાજ-૨૯ કે ૧૯ વર્ષ, ૫ વૈરસિંહ કે વૈરસિંહ-૨૫ વર્ષ, ૬. રત્નાદિત્ય-૧૫ વર્ષ, ૭ સામતસિંહ કે ગયદસિંહ-૭ વર્ષ. ૯૨ આમાં પણુ આ રાજ્યોએ કુલ ૧૯૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોવાનું જણાવ્યું છે.

આમા રાજ્યોની સખ્યા ઉપરાંત ઘણા રાજ્યોના ક્રમમા પણુ કેર પડે છે. વળી પહેલી અનુશ્રુતિમાના ચામુંડરાજ અને આહડનાં નામ બીજી અનુશ્રુતિમા નથી, બ્યારે બીજી અનુશ્રુતિમા છેલ્લા રાજ સામતસિંહનું નામ પહેલી અનુશ્રુતિમા અપ્રવાદરૂપે જ દેખા દે છે.

સંભવિત સમય અને સાલવારી

લગભગ સર્વ આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતોમાં અણુહિલ્લપાટકના ચાપોતકટ વંશનો રાજ્યકાલ વિ. સં ૮૦૨(ઈ. સ ૭૪૬)થી વિ સ ૯૯૮ (ઈ. સ ૯૪૨). જણાવેલો છે એની ઉત્તર મર્યાદા સોલંકી વંશના રાજ્યારંભના સમય સાથે ખરાબર બંધ ખેસે છે, બ્યારે એની પૂર્વમર્યાદાનુ પ્રતિપાદન પંચાસરના રાજ્યનો નાશ કરનાર ભુવડ રાજના અભિજ્ઞાન પર આધાર રાખે છે શરૂઆતમાં ભુવડને કલ્યાણનો સોલંકી રાજ માનવામાં આવેલો, પરંતુ ખરી રીતે અહીં કલ્યાણકટક એ કાન્યકુબ્જ દેશના પાટનગરનું નામ છે, દખ્ખણમાંનું કલ્યાણનગર નહિ, ને એથી એ રાજ સોલંકી વંશનો નહિ, પણ પ્રતીહાર વંશનો હોવો જોઈએ. ૯૩ પરંતુ વિ. સ ૭૫૨-૮૦૨(ઈ સ. ૬૯૬-૭૪૬)ના અરસામા કનોજમાં પ્રતીહારોનું રાજ્ય પ્રસર્યું નહોતું, આથી એ રાજ ખરી રીતે બિલ્લમાલના પ્રતીહારવંશનો હશે, ને આગળ જતા પ્રતીહારો કનોજમા સત્તાઈ થયા એ પરથી અહીં બિલ્લમાલને બદલે કનોજનું નામ જોડાઈ ગયું હશે એવી અટકળ કરવામા આવેલી ૯૪ એમા જ્યશિખરી અને વનરાજના સમયના પ્રતીહાર રાજ એ વંશના કયા રાજ હોઈ શકે એ વિગત વિચારવામા આવી નથી 'ભુવડ' એ જૈન ગ્રંથમા જણાવેલ કાન્યકુબ્જનો ભૂયરાજ હોય, તો પ્રતીહાર હરિચંદ્રના વંશના રાજ તાતનો નાનો ભાઈ બોજ હોઈ શકે. પરંતુ એ રાજ્યએ આવું પરાક્રમ કર્યું હોય તો એના વંશજોના શિલાલેખોમા નિરૂપાયેલાં પૂર્વજોનાં

પરાક્રમેમાં એને પણ ગણાવ્યું હોય, ન્યારે બાહિદના લેખમાં ભોજનું ક'ઈ પરાક્રમ જણાવ્યું નથી ને કક્ષુકના લેખોમાં તો ભોજનું નામ પણ આવ્યું નથી. 'રત્નભાલા'માં પચાસર પર આક્રમણ કરનાર રાજાનું નામ 'ભુવડ' જણાવ્યું છે, પરંતુ 'ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્ય'માં ગુર્જરદેશ પર અધિકાર સ્થાપનાર રાજાનું નામ 'આમ' હોવાનું જણાવ્યું છે. ૯૫ વ્રજલાલ શાસ્ત્રી નોંધે છે તેમ જ્યશિખરીના સમયમા પચાસર પર આક્રમણ કરનાર કનોજનો રાજા 'આમ' નામે હતો, ન્યારે એ પછી પુખ્ત વયના વનરાજે કનોજના જે રાજાની ખંડૂલી ભૂંટ લીધી ને રાજાનું નામ 'બૂભટ' ('ભુવડ') હતું ૯૬ આ રાજા બૂભટ એ જૈન પ્રથ ધોમા જણાવેલો કાન્યકુબ્જ દેશના કલ્યાણકટકમા રાજ્ય કરતો ભૂથરાજ ૯૭ હોવાનું જણાય છે. 'આમ' એ પ્રતીહાર વંશના નાગભટ ૨ જનું બીજું નામ હતું ને એ રાજાએ આનર્ત પ્રદેશ છત્યો હોવાનો ઉલ્લેખ પ્રતીહાર રાજા ભોજની વ્હાલિયર પ્રશસ્તિમા આવે છે ૯૮ તો પછી વનરાજનો સમકક્ષીન પ્રતીહાર રાજા એ નાગભટ ૨ જનો પૌત્ર ભોજ હોવો જોઈએ એવું મુનશીએ દર્શાવ્યું છે ૯૯ આ મન મુજ્ય જ્યશિખરી તથા વનગજના સમયના કનોજના રાજાઓનું અભિજ્ઞાન થરાયર બંધ ખેસે છે, પરંતુ એની સાથે જ્યશિખરી તથા વનરાજના આનુશ્રુતિક સમયનો મેળ મળે એમ નથી, કેમકે નાગભટ ૨ જનો રાજ્યકાલ લગભગ ઈ. સ. ૭૯૨-૮૩૩ નો છે, ન્યારે જ્યશિખરીનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૬૯૬ માં થયું કહેવાય છે ને ભોજનો રાજ્યકાલ લગભગ ઈ. સ. ૮૩૬-૮૮૫ નો છે, ન્યારે વનરાજનો રાજ્યાભિષેક ઈ. સ. ૭૪૬ માં થયો કહેવાય છે. આથી મુનશી સૂચવે છે તેમ જ્યશિખરી અને વનરાજનાં આનુશ્રુતિક વર્ષોને અસ્વીકાર્ય ગણી એ રાજાઓને આમ અને ભોજના સમકક્ષીન ગણવા જોઈએ. ૧૦૦ આનુશ્રુતિક વર્ષ ૭૫૨ અને ૮૦૨ ને વિક્રમ સંવતને બદલે શક સવનના ગણવામાં આવે ૧૦૧ તો આ સમકક્ષીનતાનો મેળ મળી રહે છે, પરંતુ આવડા વંશના ૧૯૬ વર્ષના ગણાતા રાજ્યકાલમાં ૧૩૫ વર્ષનો કાપ પડે ને એ રાજ્યકાલ માત્ર ૬૧ વર્ષનો રહે, ન્યારે પ્રતીહાર રાજાઓના રાજ્યકાલને આધારે એમાં ૬૦ વર્ષ સુધીનો કાપ ચાલી શકે એમ છે વનરાજે ૫૦ વર્ષની વયે રાજસત્તા પ્રાપ્ત કરી ને પછી ૫૯ કે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય ક્યું એવી અનુશ્રુતિ છે, એને બદલે એણે ૬૦ વર્ષનું રાજ્ય નહિ, પણ ૬૦ વર્ષનું આયુષ ભોગવ્યું હોય એ વધુ સંભવિત છે યોગરાજને પુખ્ત વયના ત્રણ પુત્ર હતા એ લક્ષમા ત્રેતા એનો રાજ્યકાલ ૩૫ વર્ષનો ગણાય. યોગરાજના વંશજોમાં 'બૂભટ' ('બૂયડ') અને 'સામંતસિદ્ધ' એક જ રાજાના નામ હોય અને 'ચામુડગજ' તથા 'આહલ' યોગરાજના બે નાના ભાઈઓના નામ હોય, તો અણહિલવાડમાં

યોગરાજ પછી ક્ષેમરાજ, રત્નાદિત્ય, વૈરિસિંહ અને જૂલટ-સામંતસિંહ એ ચાર રાજ્યો જ થયા ગણાય એમાં ક્ષેમરાજ, રત્નાદિત્ય અને વૈરિસિંહના રાજ્યકાલ માટે અનુશ્રુતિમાં જણાવેલાં ઓછામાં ઓછાં વર્ષ લઈએ તો એ ત્રણ રાજ્યોએ ૨૫+૩+૧૦=૩૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ગણાય પરંતુ છેલ્લા રાજની બાબતમાં ૮ વર્ષનો રાજ્યકાલ ઘણો ટૂંકો પડે, કેમકે એણે રાજ થયા પછી પરણાવેલી એની બહેનનો લાણેજ પુખ્ત વયનો થઈ એની ગાદી પડાવી લે છે, આથી એને માટે 'વિચારગ્રંથી'માં જણાવેલો ૧૯ વર્ષનો રાજ્યકાલ સ્વીકારવો ઘટે. આ ગણતરીએ અણહિલવાડના આપોત્કટ વંશમાં ૧ વનરાજે ૧૦ વર્ષ, ૨. યોગરાજે ૩૫ વર્ષ, ૩. ક્ષેમરાજે ૨૫ વર્ષ, ૪. રત્નાદિત્યે ૩ વર્ષ, ૫. વૈરિસિંહે ૧૦ વર્ષ અને ૬. જૂલટ-સામંતસિંહે ૧૯ વર્ષ મળી કુલ ૧૦૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ગણીએ, તો વનરાજનો રાજ્યાભિષેક વિ. સ ૯૯૮-૧૦૨=વિ સં. ૮૯૬ (ઈ. સ ૮૪૦)ના અગ્રસામાં થયો ગણાય ને જયશિખરીનું સૃષ્ટ્ય તથા વનરાજનો જન્મ એ પહેલાં ૫૦ વર્ષે અર્થાત્ ઈ સ ૭૯૦ અગ્રસામાં થયો હોવો સભવે ૧૦૦

અલગત, આ સુધારો વનરાજ અને એના પિનાની સાથે કનોજના ભોજરાજ અને નાગાવડોક-આમની સમકાલીનતા બધ એસાડવાના હેતુથી મૂકવાયો છે છતાં આ આવડા વંશની વંશવાળી વિશે મળતી બે પરપરાઓ વચ્ચે સખ્યા, નામો અને ક્રમનો જે વિસવાદ રહેલો છે તે પરથી એ વંશવાળીની અનુશ્રુતિમાં કંઈક ગરબ થઈ હોવાનું નિશ્ચિત છે પુરાણોમાં પણ વંશવાળીઓને લગતી અનુશ્રુતિઓમાં ક્યારેક આવી ગરબ માલમ પડે છે ૧૦૨ આવડા વંશની વંશવાળીમાં વનરાજ, યોગરાજ, ક્ષેમરાજ, રત્નાદિત્ય અને વૈરિસિંહ એ પાંચ નામ બને અનુશ્રુતિઓમાં એના એ છે પહેલી અનુશ્રુતિમાં જૂલટ અને સામંતસિંહનું સમીકરણ જોવા મળે છે એ પરથી બીજી અનુશ્રુતિમાંના જૂલટ અને સામંતસિંહ વચ્ચે અભેદ હોવો સભવે છે. પહેલી અનુશ્રુતિમાંના ચામુંઠરાજ અને આહડ બીજી અનુશ્રુતિમાં જણાવ્યા જ નથી, તેથી એ અણહિલવાડના રાજ ન હોવાની શકા રહે છે. આથી બંને અનુશ્રુતિઓની તુલના કરતાં આ વંશમાં ૭ રાજ્યોની જ ખાતરી પડે છે

છતાં અણહિલવાડની સ્થાપના અને વનરાજના રાજ્યાભિષેક માટે વિ સં. ૮૦૨ તુ વર્ષ લિન્ન લિન્ન પરપરાઓના અનેક ગ્રંથોમાં આપેલું હોઈ, એ વર્ષ છેક અશ્રદ્ધેય હોવાનું પણ ભાગ્યેજ માની શકાય કદાચ એવું બન્યું હોય કે મૂળ વર્ષ '૯૦૨' હોય, પરંતુ કોઈ ગ્રંથમાં લલિવાને હાથે સરતચૂકથી એને

અદ્દલે '૮૦૨' લખાયુ હોય ને હાલ ઉપલબ્ધ થતા હિસ્સેબોમાં એના આધારે બધે એજ સખ્યા અપાઈ હોય તો આ ચાવડા વશે વિ સ ૬૦૨ (ઈ સ ૮૪૬)થી ૯૯૮ (ઈ. સ ૯૪૨) સુધી રાજ્ય કયું ગણાય; ને વનરાજનો જન્મ વિ. સ. ૮૫૨(ઈ સ ૭૯૬)માં થયો ગણાય આ બે વર્ષ અનુક્રમે ભોજના તથા નાગભટ્ટ રાજના રાજ્યકાલ સાથે બધે એસે છે આ સૂચના અનુસાર આ વંશના રાજાઓનો સમગ્ર રાજ્યકાલ ૯૬ વર્ષનો થાય ને એ સરવાળો બધે એસાડવા માટે વનરાજનાં ૧૦, યોગરાજનાં ૧૭, ક્ષેમરાજનાં ૨૫, રત્નાદિત્યનાં ૧૫, વૈરિસિંહનાં ૧૦ અને સામતસિંહના ૧૯ વર્ષ ગણવાથી મેળ મળી રહે. આ પશુ એક બીજી અટકળ છે, પરંતુ આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતમાં આપેલાં વર્ષ અને ક્રોનજના રાજાઓના અભિજ્ઞાન વચ્ચે મેળ મેળવના માટે આવી કોઈ અટકળ કરવી અનિવાર્ય છે

વનરાજના વંશજ

વનરાજ પછી એનો પુત્ર યોગરાજ ગાદીએ આવ્યો. એણે ૩૫ વર્ષ, પ્રથમ સૂચિત સમયાંકન મુજબ ઈ.સ ૮૫૦થી ૮૮૫ સુધી રાજ્ય કયું એની પ્રશસ્તિમાં એને પરાક્રમી અને પ્રતાપી આલેખ્યો છે.^{૧૦૩} એ ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ તેમજ રાજનીતિમાં પ્રવીણ હતો.^{૧૦૪}

પ્રખ ધર્મિતામણિમાં આપેલી અનુશ્રુતિ^{૧૦૫} પ્રમાણે રાજ યોગરાજની મનાઈ છતાં એના કુંવરોએ સોમેશ્વર (સોમનાથ) પાટણમાં આવી ચડેલો બીજા રાજ્યનો માલ જાનોમાનો લૂટી લીધો ત્યારે રાજ્યે એથી ચૌરવૃત્તિ અંગેનું પૂર્વજ્ઞેતું કલક વધ્યું હોવાનું જણાવી પ્રાયોપવશન કરી ચિતાપ્રવેશ કર્યો.

યોગરાજે ભદ્રારિકા યોગીશ્વરીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું

યોગરાજનો ઉત્તરાધિકાર એના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ક્ષેમરાજને પ્રાપ્ત થયો. એના ચરિતચિત્રણમાં એની વીરતા તથા કીર્તિની પ્રશસ્તિ કરવામાં આવી છે ^{૧૦૬} એ સંપત્તિમાન, અર્થશીલ અને કોપશીલ હતો એનાં દૂત અવિવેકી હતા ^{૧૦૭} ક્ષેમરાજે ૨૫ વર્ષ (લગભગ ઈ.સ ૮૮૫ થી ૯૧૦) રાજ્ય કયું ચામુંડરાજ અને આહડ એ એના નાના ભાઈઓ હોય, તે તેઓએ પણ રાજ્યના કોઈ ભાગમાં સમાંતર રાજ્ય કયું હોય. આહડે કર્કરાપુરીમાં આગેશ્વર (આહડેશ્વર) અને કર્કેશ્વરીના પ્રાસાદ કરાવ્યા ^{૧૦૮} અણહિલવાડમાં પણ આહડેશ્વરનું મંદિર હતું ^{૧૦૯}

ક્ષેમરાજ પછી એનો પુત્ર વૈરિસિંહ ગાદીએ આવ્યો એની શરવીરતા તથા કીર્તિની પણ ભારે પ્રશસ્તિ કરવામાં આવી છે ^{૧૧૦} એણે ધર્મારણ્યના

ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણોની સેવા કરી કહેવાય છે^{૧૧૧} એ મ્લેચ્છોથી અપરાજિત રહ્યો ને એને બુદ્ધિશાળી તથા પરાક્રમી પ્રધાન હતો એવો પણ ઉલ્લેખ આવે છે.^{૧૧૨} વૈરિસિંહે દસ વર્ષ (લગભગ ઈ. સ. ૯૧૦ થી ૯૨૦) રાજ્ય કર્યું.

વૈરિસિંહના પુત્ર રત્નાદિત્યે માત્ર ત્રણ વર્ષ (લગભગ ઈ. સ. ૯૨૦ થી ૯૨૩) રાજ્ય કર્યું એ તરવારથી અનેક રાજાઓને હણ્યો અને યુદ્ધમાં અગ્નિ વરસાવતો^{૧૧૩} એ તેજસ્વી, પ્રતાપી, શક્તિશાળી અને ધૈર્યવાન હતો. એણે રાજ્યમાં શાંતિ તથા નીતિ સ્થાપી હતી^{૧૧૪}

એનો પુત્ર સામતસિંહ એ આ વંશનો છેલ્લો રાજા છે એ ભૂલટ-ભૂયડ-ભૂયગડ-ભૂવડ-ભૂઅડ નામે પણ ઓળખાતો. એક બાબુ એની વીરતા તથા યશસ્વિતાની સુંદર પ્રશસ્તિ કરવામાં આવી છે,^{૧૧૫} તો બીજી બાબુ એને ખાઉધરો, કામી, અવિવેકી અને અચળ નિરૂપવામાં આવ્યો છે.^{૧૧૬}

એણે અણહિલવાડ પાટણમાં પોતાના નામ પરથી ભૂયડેશ્વર કે ભૂયગડેશ્વર નામે મંદિર બંધાવ્યું.^{૧૧૭}

સામતસિંહે સોમેશ્વર(સોમનાથ)ની યાત્રાએથી પાછા ફરતા રાજિની અશ્વવિદ્યાથી પ્રસન્ન થઈ એને પોતાની બહેન લીલાદેવી પરણાવી. એ મૂલરાજ નામે પુત્રને જન્મ આપી મૃત્યુ પામી. એ લાણેજ રાજાને ધણો વહાલો હતો. ધણી વાર મદિરોન્મત્ત અવસ્થામાં રાજા એને ગાદીએ બેસાડતો ને પછી પાછો ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકતો આવા ‘ચાવડાના દાન’થી મૂલરાજની પણ હાંસી થતી. આથી છેવટે એણે મામાને મારી ગાદી ખરેખર કબજે કરી—એવી અનુશ્રુતિ છે^{૧૧૮} મૂલરાજ ચૌલુક્ય કુલનો હતો, એના વંશની રાજધાની પણ અણહિલ-પાટકમાં હતી ને એ ચૌલુક્યોએ ચાપોતકટો પાસેથી રાજ્યશ્રી પ્રાપ્ત કરી હતી એ હકીકત જોતાં આ અનુશ્રુતિ સંભવિત ગણાય સામતસિંહે ૭ વર્ષ નહિ, પણ ૧૯ વર્ષ (લગભગ ઈ. સ. ૯૨૩ થી ૯૪૨) રાજ્ય કર્યું હોય ને લીલાદેવીનું લગ્ન એણે પોતાના રાજ્યકાલના આરંભમાં કરાવ્યું હોય, તો જ ઈ. સ. ૯૪૨ માં મૂલરાજ સોળેક વર્ષની પુખ્ત વયનો હોઈ શકે.

આ ચાપોતકટ વંશના કોઈ અભિલેખ કે સિક્કા મળ્યા નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રકૂટાદિ સમકાલીન રાજ્યોના અભિલેખો પરથી મળતી માહિતી મુજબ ચાપોતકટોની સત્તા લગભગ હાલના બનાસકાંઠા અને મહેસાણા જિલ્લા જેટલા

વિસ્તારમાં સીમિત હોવાનું માલુમ પડે છે. વળી આ કુલના રાજાઓ સમાજમાં ચોરટા તથા દાડિયા ગણાતા. છતાં અણહિલપાટક પત્તનની સ્થાપના એ વનરાજનું ચિરંજીવી પ્રદાન બન્યું છે. એવી રીતે આ વંશના રાજાઓએ બંધાવેલાં અનેક મંદિર પણ ગુજરાતના ધાર્મિક સ્થાપત્યમાં નોંધપાત્ર ગણાય

પાઠટીપો

૧. ब्रह्मसूत्र, ब्राह्मसूत्रसिद्धान्त, ૨૪, ૭-૮
૨. *C.I.I.*, Vol. IV, No. 30
- ૩ ગુપ્તલે, ભા. ૨, લેખ ૨૩૬
૪. એજન, ભા. ૩, લેખ ૧૪૭, સ્થો. ૫
૫. પૃ. ૧૦૮
૬. પૃ. ૧૬
- ૭ પૃ ૭૦
૮. રત્ન ૨. એમાં ધણે ઠેકાણે ચાપોત્કટ (દા. ત. પૃ. ૨૫, ૩૫, ૫૪) અને ક્યારેક ચાલરા અર્થાત્ ચાલઢા (દા ત. પૃ ૪૦, ૫૧) શબ્દ પ્રયોગ્યો છે.
૯. પૃ. ૫૨ ૬ અ. પૃ. ૫૦, ૧૮૮ ૧૦. સ્થો. ૨-૩ ૧૧. પૃ. ૧૬
- ૧૨ હ ગ. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”, પૃ. ૧૭૦
- ૧૩, હ. કે શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૫૧-૫૨
૧૪. પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ. ૧૪
૧૫. *B.G.*, Vol I, Part 1, p. 150; ગુ. મ. રા. ઇ., પૃ ૫૨ “ભવડા” જે પ્રદેશમાં ચોર કે લૂટારાના અર્થમાં પ્રચલિત છે ત્યાં “ચાવડા”નું રૂપાંતર છે (*B.G.*, Vol, I, part 1, p. 150).
૧૬. ब्रह्मसूत्र, ब्राह्मसूत्रसिद्धान्त, ૨૪, ૭-૮
૧૭. G. Buhler, ‘Gurjara Inscriptions,’ *I.A.*, Vol. XVII, p. 192, જા. વા સીક્ષિત, ભારતીય જ્યોતિષ, પૃ. ૨૦૦
૧૮. Hiuen Tsiang, *Buddhist Records of the Western World*, Vol. II, pp. 269 f.
૧૯. હ. કે શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ ૫૦-૫૧; K.M. Munshi, *The Glory that was Gurjaradeśa*, Part III, pp. 18, 32
૨૦. ગૌરીશંકર દી એન્ડા પણ આમ માનતા (રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ, खंड १, पृ. ५६, १४६).
૨૧. *C.I.I.*, Vol IV, No. 30

૨૨ Elliot, *History of India as told by its own Historians*, Vol. I, pp 125 f.

૨૩. V.V. Mirashi, *C.I.I.*, Vol. IV, Introduction, p. lvi

૨૪ ડા. ત B.G., Vol I, Part I, p. 149; ડુ. કે. શાસ્ત્રી, ઇપ્યુક્ટ, પૃ. ૫૦-૫૧

૨૫. ડ. મા. મુનશી પ્રતીકારૈનુ પાટનગર શરૂઆતમાં સિલ્લમાલમાં હતું એવું માની લે છે. (G. G., Vol I, Part III. p, 30) પ્રતીકારૈના અધિલેખોમાં પ્રતીકાર વશના સ્થાપક હરિચંદ્રના પાટનગર વિશે કંઈ નિર્દેશ નથી હરિચંદ્રના વશનેએ માલકવ્યપુરમાં પ્રાકાર કશાએ એવો ઉલ્લેખ આવે છે. હરિચંદ્રના (મુનશી કહે છે તેમ પૌત્ર નહિ, પણ) પ્રપૌત્ર નાગસઠની રાજધાની મેકન્તક (મેકતા)માં હતી ને છતાં એનો પુત્ર તાત સિલ્લ-માલમાં રાજ્ય કરતો એવું મુનશી ધારે છે (p, 31) ને એથી વ્યાપ્તશુભ શુભરહેશમાં અન્યત્ર રાજ્ય કરતો એવું સૂચવે છે (p 32). ડુ. કે. શાસ્ત્રી પણ આવું માને છે. (ગુ. મ રા ઇ., પૃ ૫૦-૫૧).

૨૬. ગુએલે, લા ૩, લેખ ૨૩૬, મ્લો. ૨

૨૭. એબન, પૃ. ૩૬-૩૭

૨૮ એબન, પૃ. ૩૬

૨૯ એબન, લેખ ૨૩૫

૩૦. એબન, લેખ ૨૩૬

૩૧. એબન, પૃ. ૩૦

૩૨ જુઓ ઇપર પૃ ૧૦૭.

૩૩ મ્લો ૫-૭

૩૪. B. G., Vol. VIII, p. 434

૩૫. *Ibid*, pp 109, 610, શ. હ. દેશાઈ. “સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ”, પૃ ૧૮૭

૩૬-૩૭ *Ibid*, pp 589 f.

૩૮. શ. હ. દેશાઈ, “સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ”, પૃ. ૨૨૦-૨૨૩

૩૯ જયરામદાસ જે. નયગાંધી, “કચ્છનો જૂહલ ઇતિહાસ”, પૃ. ૪૦; “કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ” પૃ ૬, રામસિંહ રાઠોડ, “કચ્છનું સરકારીકર્ણ”, પૃ. ૪૨

૪૦ “કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ”માં એનું નામ ‘જોથી’ અને “કચ્છનો જૂહલ ઇતિહાસ”માં ‘જોહિ’ આપ્યું છે. મને લાગે છે કે ખરું નામ ‘જોહિ’ હતું.

૪૧ જ. જે. નયગાંધી, ઇપ્યુક્ટ, પૃ. ૪૧-૪૫, રામસિંહ રાઠોડ, ઇપ્યુક્ટ, પૃ. ૪૨-૪૩

૪૨. રામસિંહ રાઠોડ, ઇપ્યુક્ટ, પૃ. ૮૬

૪૩. એબન, પૃ ૮૭

૪૪. એબન, પૃ. ૪૦, ૯૦

૪૫ એબન, પૃ. ૪૨

૪૬ પૃ. ૧૨

૪૭ પૃ ૧૨

૪૮ અ ૬૬, મ્લો. ૩૭-૫૩ કેસાકે અહીં વનરાજની માતાનું નામ ‘ક્ષત્રા’ કે ‘અક્ષતા’ આપ્યું હોવાનું ધાર્યું છે (સસમાળા, પૃ. ૩૫, I. H. G, p. CVII, ગુ. મ રા. ઇ, પૃ ૫૬), પરંતુ મૂળ મ્લોકો(૫૧-૫૨)માં ‘ક્ષતા’ શબ્દ છે, જે ઘસીપુત્રના અર્થમાં વનરાજના પિતા રાજનીપુત્ર માટે પ્રયોજાયેલો છે. આ અર્થમાં કૃતરાષ્ટ્ર-પાંડુના સાથે વિદુર પણ “ક્ષતા” કહેવાતા

૪૯. પૃ ૨૧, ૧૦૭

૫૦. “મીરાતે એહમદી”, પૃ. ૧-૨; *Mirat-i-Ahmadi*, p. 1

૫૧. “કાળીસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નામાવલિ”, અ. ૪૮-૮, પૃ. ૪૪૩. સુચિમાં આ હસ્તપ્રતનો સમય દર્શાવ્યો નથી.

૫૨. રત્ન ૩-૮

“રાસમાળા”માં કાળીસે અને એમને અનુસરીને પછીના કેટલાક લેખકોએ ‘જયશિખરી’ રૂપ પ્રયોજ્યું છે, પરંતુ “રત્નમાળા”માં બધે ‘જયશિખરી’ રૂપ આપેલું છે. વળી એમાં કવિ રાજનો પરિચય આપતાં શકર કવિના મુખે એ નામનો અર્થ પણ આ રીતે સમજાવે છે

નિજ પ્રાક્મસોં જયગિરિ કિન્હા, કવિ આહ્વય ‘જયશિખરી’ દિન્હા ૬
(પૃ. ૫૪)

અર્થાત્ એણે પોતાના પરાક્રમથી જયનો ગિરિ કર્યો, માટે કવિએ એને ‘જય-શિખરી’ (જયનો પર્વત) નામ આપ્યું છે. ૬

૫૩. પૃ. ૩૬

૫૪- *The Struggle for Empire*, Chapter VI; હ. ગ. શાસ્ત્રી, “પ્રાચીન ભારત,” ભાગ ૨, પૃ. ૧૯૧-૧૯૨

૫૫. *Classical Age*, p. 128, એજન, ભાગ ૧, પૃ. ૨૧૮

૫૬-૫૭. જુઓ ઉપર પૃ. ૯૬, ૧૨૦.

૫૮. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૩

૫૯. જુઓ ઉપર પૃ. ૧૧૮.

૬૦. પૃ. ૧૦૬

૬૧. પ્રભાવકવચરિત, પૃ. ૧૩૩; પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૨; પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૫

૬૨. પ્રભાવકવચરિતમાં શીલગુણસરિને બદલે દેવચંદ્રનો હલેખ છે. દેવચંદ્ર શીલગુણ-સરિના શિષ્ય હતા.

૬૩. અધ્યાય ૬૬, શ્લોક ૫૪-૭૧

૬૪. પૃ. ૧૦૬-૧૦૭

૬૫. ગુર્જરાણામિદ રાજ્ય વનરાજાત્પ્રમુત્યપિ ।

જૈનેસ્તુ સ્થાપિત મન્ત્રૈસ્તદ્ દ્વેષી નૈવ મન્દતિ ॥ (પ્ર. ચિ, પૃ. ૧૩)

Forbes, *Rās Māla*, Vol. I, p. 40

૬૬. “મીરાતે એહમદી”, પૃ. ૨; *Mirat-i-Ahmadi*, p. 21

૬૭. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૨-૧૩; પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૨

૬૮. આ ગામ બનાસકાંઠા જિલ્લાના કાંકરેજ તાલુકામાં આવેલું છે

૬૯. વનરાજને લખતા પ્રસંગમાં આ રાજાનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ વનરાજપ્રબધની પહેલાંના પ્રબધમાં કાન્યકુબ્જના સદર્ભમાં ત્યાંના રાજાનું નામ ‘ભૂયરાજ’ જણાવ્યું છે (પૃ. ૧૧)

૭૦ જ ૬૬, સ્ત્રો. ૮૦-૮૨

૭૧. “મીરાતે એહમદી”, પૃ. ૨, *Mirat-i-Ahmadī*, pp. 21 f.

૭૨. એક પદ્માવલીમાં આવડા વનરાજે પચાસરથી આવીને વિ. સં ૭૬૫ માં વણેલ નગર વસાવ્યું, પણ ત્યાં ચારે બાજુ ભયંકર વન હોવાથી વિ સ ૮૦૨ માં એણે અણહિલ-પાટક ખતન વસાવ્યું એવું જણાવ્યું છે (વિવિધગચ્છીયપદ્માવલીસંગ્રહ, મા. ૧, પૃ. ૧૮૮).

૭૩ હેમચંદ્રકૃત દ્વયાશ્રયકાવ્ય પરની અભયતિલકગણિકૃત ટીકા(પૃ. ૧, ૫ ૮)માં સસલાની જગ્યાએ કૃતરાનો લક્ષ્યેખ આવે છે. આ અનુક્રુતિ અન્યત્ર નોંધાઈ નથી

૭૪. મોહરાજપરાજય, પૃ. ૬૭, દ્વયાશ્રય કાવ્ય પરની અમયતિલકગણિકૃત ટીકા, પૃ. ૮; પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૩, પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ ૧૨, વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૫૧; *Mirat-i-Ahmadī*, p. 22

૭૫ લગભગ બધા ગ્રંથો આ વર્ષે જ આપે છે, પરંતુ એમાં જુદી જુદી મિતિ જણાવે છે —

પ્રવન્ધચિન્તામણિ	- વૈશાખ શુકલ ૨ ને સોમવાર
ધર્મારણ્યમાહાત્મ્ય	- આષાઢ શુકલ ૩ ને શનિવાર
રાજવંશાવલીઓ	- શ્રાવણ શુકલ ૨ ને સોમવાર
હમામહેશ્વર પ્રતિમા લેખ	
(ગણપતિ મંદિર, પાટણ)	- ચૌત્ર શુકલ ૨ ને શુક્રવાર
રાસમાળામાં આપેલું કવિત	- માધ કૃષ્ણ ૭ ને શનિવાર

(રામલાલ સુનીલાલ મોદી, ‘પાટણસ્થાપનાનાં તારીખવાર તિથિ,’ “કાન્તમાળા,” પૃ. ૧૫૭). પદ્માવલીઓમાં વીર સવત ૧૨૭૨ અને વિ. સં ૮૦૨ તુ વર્ષ આપ્યું છે (વિવિધ-ગચ્છીયપદ્માવલીસંગ્રહ, મા ૨, પૃ. ૧૧, ૧૮૮). વિચારશ્રેણીમાં વિ સ ૮૦૨ ને બદલે વિ સ. ૮૨૧ તુ વર્ષ આપ્યું છે એ ગણતરીએ એમાં આવડા વશનો આદલ પણ ૧૬ વર્ષ મોડો જણાવ્યો છે. પરંતુ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સાંસર શિલાલેખ(I A, Vol. VIII, p 234)માં મુલરાજ સોલકીના રાજ્યારંભતું વર્ષ વિ. સ ૬૬૮ આપેલું હોવાથી વિચારશ્રેણીની સાલવારી અસ્વીકાર્ય ઠરી છે. વળી એમાં વિ. સ ૮૨૧ ના વૈશાખ શુકલ ૨ ને સોમવાર કહ્યો છે, જ્યારે એ તિથિએ ખરેખર શુક્રવાર હતો.

વિ સ. ૮૦૨ના ઉપર જણાવેલા દિવસોમાં આપેલાં તિથિ-વારને પચાગનાં કોષ્ટકોમાં મેળવી જોતાં એમાં વૈ શુ. ૨, સોમવાર અને આષાઢ સુદ ૩ શનિવાર એ બે જ બધ બેસતા હોવાનું માલુમ પડે છે. આ પરથી શ્રી. મોદીએ નગરની સ્થાપનાની ધર્મક્રિયા વૈશાખ સુદ ૨ ને સોમવારે શરૂ થઈ હતી અને એ ક્રિયા પૂરી થતાં નગરવસવાટ આષાઢ સુદ ૩ ને શનિવારે થયો હતો એવો તર્ક કર્યો છે (ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૫૭).

૭૬. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૫૧

૭૭. H. Jacobi (Ed.), *Sanatkumāracaritam*, p. 152 (વૈમિનાહચરિત્રની પ્રસિદ્ધિમાર્થી)

૭૮. ડા. ચાણુરમા, બિ. મહેસાણા ૭૯. ડા. શંખનપુર, બિ. બનાસકાંઠા
૮૦. પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૧૬૩; પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૩
૮૧. પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૧૬૩ ૮૨. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૩
૮૩. Forbes, *RasMala*, p. 41 ૮૪. *Ibid.* pp. 40 f.
૮૫. *Mirat-i-Ahmadi*, p. 22 ૮૬. સર્ગ ૧, શ્લો. ૧-૮
૮૭. શ્લો. ૧-૧૦ ૮૮. જાગ્યા, ૬૬, શ્લો. ૮૬
૮૯. પૃ. ૩૬-૩૭ ૯૦. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૩
૯૧. સુદૃઢતસંકીર્તન, સર્ગ ૧; સુદૃઢતકીર્તિકલ્પોલિની, શ્લો. ૧-૨૧; પ્રવન્ધ-
ચિન્તામણિ (A અને D હસ્તપ્રત), પૃ. ૧૫; વિચારશ્રેણી, પૃ. ૧; ધર્મારખ્યમાહાત્મ્ય,
અ. ૬૬, શ્લો. ૮૭-૯૭ ઇત્યાદિ
૯૨. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૪-૧૫; જિનમજ્જન, કુમારપાલપ્રવન્ધ, પૃ. ૨; પ્રવચન-
પરીક્ષા, પૃ. ૨૭૧; *Mirat-i-Ahmadi*, p. 23, ગૂર્જરદેશરાજવંશાવલી, “સ્વાધ્યાય,” પુ.
૫, પૃ. ૨૪૮-૨૪૯; રત્નમાલ, પૃ. ૨૧-૫૨
૯૩. અગાઉ ક્રમોજનને ‘કલ્યાણકલક’ કહેતા ને આગળ જતાં દંષખણુમાંથી કલ્યાણ નામે
નગરમાં રાજધાની રહેલી, ૫૨૬ ક્રમોજનમાં પ્રતીહાર રાજ્યો રાજ્ય કરતા ને દંષખણુના
કલ્યાણમાં ચાણક્ય રાજ્યો. અહીં કલ્યાણ ઉત્પત્તિ ને વંશ દંષખણુનો એવો ગોઠાણો
થયો છે.
૯૪. R. C. Parikh, *Kavyānusāsana*, Introduction, p. GVIII
૯૫. અ. ૫૨ ૯૬. રાસમાળા, ગુજ. અનુ. (આવૃત્તિ ૩ છ), પૃ. ૨૩
૯૭. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૧ ૯૮. જુઓ ઉપર પૃ. ૯૬.
૯૯. G. G., Part III, pp 69 ff. ૧૦૦. *Ibid*, pp. 68 ff
૧૦૧. ગૌ. ગુ., જા. ૧, પૃ. ૧૩૯
૧૦૨. હ. ગ. શાસ્ત્રી, ‘અણુહિલવાડનો આવકા વંશ’, “સ્વાધ્યાય” પુ. ૫,
પૃ. ૫૦૩ થી.
- ૧૦૨ અ. દા. ત. શિશુનાથ વંશાની અને મૌર્ય વંશાની વંશાવળીઓમાં (*Age of
Imperial Unity*, pp. 19 f.; હ. ગ. શાસ્ત્રી, ‘પુરાણોમાં આપેલી મૌર્યવંશની
સાક્ષ્યવારી’, “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-૨૦ મુ સંમેલન-હેવાલ”, પૃ. ૨૫૫-૬૧).
૧૦૩. છ. સં., સ. ૧, શ્લો. ૨૭-૨૮; છ. કી. ક., શ્લો. ૧૫
૧૦૪. રત્નમાલ, પૃ. ૩૭ ૧૦૫. પૃ. ૧૪
૧૦૬. છ. સં., સ. ૧, શ્લો. ૩૩-૩૪; છ. કી. ક., શ્લો. ૧૮
૧૦૭. રત્નમાલ, પૃ. ૩૮ ૧૦૮. પ્ર. વિ., પૃ. ૧૫

१०६. बो. ज. सडिसरा, 'शुक्ररातना सांस्कृतिक इतिहासतुं येक शुक्रायेक पृष्ठ',
 "शुक्ररात", दीपोत्सवी अंक, २०२३, पृ. ७-८
११०. सु. सं., स. १, श्लो. ३१, ३२; सु. की. क., श्लो. १७
१११. धर्मारण्यमाहात्म्य, अ. ६६, श्लो. ९०
११२. रत्नमाळ, पृ. ५९
११३. सु. सं., स. १, श्लो. २९-३०; सु. की. क., श्लो. १६
११४. रत्नमाळ, पृ. ३९
११५. सु. सं., स. १, श्लो. ३९-४१; सु. की. क., श्लो. २१-२२
११६. धर्मारण्यमाहात्म्य, अ. ६६, श्लो. ९४-९५; रत्नमाळ, पृ. ३९
११७. प्र. चि., पृ. १४-१५
११८. एखन, पृ. १६

પ્રકરણ ૮

સમકાલીન રાજ્યો

મૈત્રક અને અનુ-મૈત્રક કાલ દરમિયાન ગુજરાતમાં મૈત્રક, ગુર્જર-પ્રતીહાર અને આપ-ચાપોતકટ રાજ્યો ઉપરાંત ખીજાં કેટલાંક નાના મોટાં રાજ્ય થયાં.

૧. ગારુલક રાજ્ય

સૌરાષ્ટ્રમાં મૈત્રકોના આધિપત્ય નીચે ગારુલક નામે એક કુલ રાજસત્તા ધરાવતું. આ વંશનાં બે દાનશાસન મળ્યાં છે.^૧ એમાં ગારુલક વંશને પરાક્રમી યશસ્વી અને પ્રભાવશાળી રાજાઓનો વંશ કહ્યો છે, પરંતુ એમાં એ કુલની ઉત્પત્તિ વિશે કંઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. 'ગારુલક' નામમાં 'ગારુલક' શબ્દ અભિપ્રેત લાગે છે; તેા એ કુલના રાજાઓ પોતાને ગરુડના વંશજ ગણાવતા હોય. આ રાજાઓ 'પરમ ભાગવત' હતા, તેથી આ તદ્દન સંભવિત છે.^૨

ગારુલક રાજાઓની વંશાવળીમાં સહુથી પહેલો ઉલ્લેખ શરૂ ૧ લાનો આવે છે. મૈત્રક સેનાપતિ ભટારકની જેમ શરૂ પછી પહેલાં સેનાપતિ હોય ને પછી એણે રાજસત્તા ધારણ કરી હોય એમ લાગે છે.^૩ એ ભટારકનો સમકાલીન હતો, એણે લગભગ ઈ. સ ૪૮૧ થી ૫૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. ભટારક-વિહાર ભેટ મેળવનાર રાજસ્થાનીય શરૂ પ્રાપ્ત. આ શરૂ હોવાને એકાદ એક તેા એ ભટારકનો રાજસ્થાનીય હશે ને ભટારક એના પર પ્રસન્ન થઈ એને પોતાનો વિહાર આપ્યો હશે.^૪

શરૂ પછી એના પુત્ર વરાહદાસ ગાદીએ આવ્યો. મૈત્રક વંશના આરંભિક રાજાઓની જેમ એ પછી રાજપદવી ધારણ ન કરતાં માત્ર "સેનાપતિ" કહેવાતો એ મૈત્રક રાજા દ્રોણસિંહનો સમકાલીન હતો.^૫ એ 'પરમ ભાગવત' હતો.

વરાહદાસનો ઉત્તરાધિકાર એના મોટા પુત્ર શરૂ ૨ જાને પ્રાપ્ત થયો એ 'સામંત' અને 'મહારાજ' બિરુદ ધારણ કરતો એ 'ભટ્ટિ' ('ભટ્ટારક'ના અર્થમાં)

પણ કહેવાતો ૬ એ મૈત્રક રાજ ધ્રુવસેન ૧ લાનો સમકાલીન હતો ૭ એ ગારુલક વશનો પ્રતાપી રાજ ગણાતો ૮

શર ૨ જાનો ગાદીવારસો એના અનુજ વરાહદાસ ૨ જાને મળ્યો. એનું ઈ. સ ૫૪૯ નું દાનશાસન મળ્યું છે. ૯ એણે એક લિલ્લુણી-વિહારને ભૂમિદાન દીધું હતું. એ વિહાર પ્રાય વલ્લીમા આવ્યો હતો ૧૦ વિહારને દાનમાં આપેલી ભૂમિ જે ગામમાં આવેલી હતી તે ગામ એને મૈત્રક રાજ ધ્રુવસેન ૧ લા તરફથી બક્ષિસમાં મળેલું હતું. ૧૧ વરાહદાસ ધણો ધર્મિષ્ઠ હતો. ૧૨ એણે દારકા જીતી લઈ 'દારકાધિપતિ'નું ગરવું બિરુદ પ્રાપ્ત કરેલું. ૧૩ એ 'પરમ ભાગવત' હતો. એ અનેક દેવાલય વગેરે બંધાવતો. ૧૪

વરાહદાસ ૨ જા પછી એનો પુત્ર સિંહાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો. એણે ઈ. સ ૫૭૪ માં એક બ્રાહ્મણને ભૂમિદાન દીધેલું ૧૫ દાનશાસનમાં આપેલી એની પ્રશસ્તિ પરથી એ ધીર ને લલિત, નમ્ર ને હર્ષનીય તેમજ પરાક્રમી ને પ્રતાપી હોવાની છાપ પડે છે. ૧૬ ગારુલક વશમાં સિંહાદિત્ય પછી બીજા રાજાઓ થયા હોય તો એમને વિશે હજી કંઈ માહિતી મળી નથી

દાનશાસનોના શાસનસ્થાન પરથી ગારુલક રાજ્યનું પાટનગર કંકપ્રસ્થવણ હોવાનું માલૂમ પડે છે આ નગરનો સ્થળનિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. ૧૭ દાનશાસનોમાં જણાવેલાં ગામોના સૂચિત સ્થળનિર્ણય પરથી ગારુલકોનું રાજ્ય સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ ભાગમાં હોવાનું માલૂમ પડે છે ૧૮ એનો વિસ્તાર પશ્ચિમે છેક દારકા સુધી હતો.

૨ સૈંધવ રાજ્ય

'અપર-સુરાષ્ટ્ર' અર્થાત્ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં આઠમી સદીમાં સૈંધવ નામે વંશનું રાજ્ય સ્થપાયું. આ વંશના નવ દાનશાસન મળ્યાં છે, જેમાંનું એક બનાવટી છે. આ વંશ સામાન્ય રીતે "સૈંધવ" નામે ઓળખાતો ને એ વંશ જ્યદ્રથમાથી ઉત્પન્ન થયેલો મનાતો આ પરથી આ રાજાઓ મૂળ સિંધુદેશના હોવાનું માલૂમ પડે છે. જ્યદ્રથ એ પાડવોનો સમકાલીન સિંધુરાજ હતો, તેથી આ રાજાઓ પોતાના વંશને જ્યદ્રથ સાથે સાંકળે એ સ્વાભાવિક છે

ધૂમલીનાં દાનશાસનોમાં પૂર્વજોની વંશાવળી વધુમાં વધુ પુખ્તદેવ સુધી આપવામાં આવી છે. ૧૯ એના વંશજોના જ્ઞાત સમય પરથી પુખ્તદેવનો રાજ્યકાલ લગભગ ઈ. સ ૭૩૫ થી ૭૫૦ નો આકી શકાય. ૨૦ વળા(વલ્લીપુર)માથી મળેલું મુદ્રાક મહારાજ અહિંવર્માના પુત્ર મહારાજ મહાસેનાપતિ પુખ્તેણનું

છે. આ પુષ્પેણુ ને ધૂમલીના દાનશાસનમાંનો પુષ્પદેવ એક હોવાનો કેટલોક સંભવ મનાયો, ૨૨ પરંતુ હવે આખળાસ(જિ જૂનાગઢ)માંથી મળેલા તામ્રપત્ર ૨૩ પરથી એ એ વ્યક્તિ હિન્ન હોવાનો સંભવ અધિક લાગ્યો છે. ૨૪ આ દાનશાસન મહારાજ મહાસેનાપતિ પુષ્પેણુના પુત્ર મહારાજ અહિવર્માનું છે. વળાના મુદ્રાકવાળો પુષ્પેણુ એ આ અહિવર્માનો પિતા હોવો સભવ છે, પરંતુ ધૂમલીના દાનશાસનમાંનો પુષ્પદેવ અહિવર્મા ૨ જનો પુત્ર હોય એ ધણુ સંભવિત છે. ૨૫

પુષ્પેણુ

અહિવર્મા ૧ લો સિંધમાં 'મહારાજ' તરીકે રાજ્ય કરતો હશે, જ્યારે એનો પુત્ર પુષ્પેણુ સિંધમાં થયેલા અરબી ઉપદ્રવ(ઈ. સ ૭૧૧)ને કારણે વતન તણ સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યો લાગે છે. વળાના મુદ્રાક પરથી સૂચિત થાય છે કે એણે શરૂઆતમાં વલ્લીના મૈત્રક રાજ્યમાં 'મહાસેનાપતિ'નો અધિકાર અગીકાર કર્યો હશે ને આગળ જતાં સૌરાષ્ટ્રમાં કર્યાક રાજસત્તા પામી 'મહારાજ' બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું હશે.

અહિવર્મા ૨ જો

પુષ્પેણુનો પુત્ર અહિવર્મા ૨ જો માત્ર 'મહારાજ' કહેવાતો. એણે કુબેરનગરમાંથી એક લિપ્તુણી-વિહારને ભૂમિદાન દીધું. દાનશાસનનું વર્ષ સ્પષ્ટ નથી, પરંતુ એ વલ્લી સંવત ૪૦૪ (ઈ. સ ૭૨૩) હોવું સભવ છે. કુબેરનગર કોઝિનાર પાસે આબ્યું હોય અથવા ધારી તાલુકા(જિ. અમરેલી)નું કુબડા ગામ હોય ૨૬ કુબેરનગરના સૈંધવ રાજ્ય વિશે આ એક જ અભિલેખ મળ્યો છે.

પુષ્પદેવ

ધૂમલીના છેલ્લા દાનશાસનમાં જણાવેલો રાજ પુષ્પદેવ એ પુષ્પેણુનો પૌત્ર અને અહિવર્મા ૨ જનો પુત્ર હોવો સંભવ છે. 'પુષ્પદેવ' એ 'પુષ્પેણુ'નું જ રૂપાંતર છે. ૨૭ પુષ્પદેવે લગભગ ઈ. સ. ૭૪૫ થી ૭૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એ મૈત્રક નરેશ શીલાદિત્ય ૬ કાનો સમકાલીન હતો એની રાજધાની ભૂતાભિલિકા- (ધૂમલી)માં ૨૮ હતી. એને 'જ્યદ્રથવંશશેખર' કહેવામાં આવ્યો છે, તે પ્રાયઃ ભૂતાભિલિકાના સૈંધવ વંશના સ્થાપક તરીકે.

કૃષ્ણરાજ ૧ હો.

પુખ્તેવ પછી એનો પુત્ર કૃષ્ણરાજ ગાદીએ આવ્યો. એણે લગભગ ૪ સ. ૭૫૦ થી ૭૭૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. પ્રશસ્તિમાં એને ધણો પરાક્રમી, યશસ્વી અને પ્રતાપી નિરૂપવામાં આવ્યો છે. ૨૯ એણે મહાસાગર ત વગેરે પંચ મહાશબ્દ (મહાપિરુદ્ધ) ધારણ કર્યા હતા.

અગ્નિક ૧ હો.

કૃષ્ણરાજનો ઉત્તરાધિકાર એના પુત્ર અગ્નિકને મળ્યો. ધૂમધીમાંથી મળેલાં બે આરભિક દાનશાસનોમાં ત્યાંની રાજવંશાવળીની શરૂઆત આ રાજથી કરવામાં આવી છે એ પરથી એ આ રાજવંશનો મહત્વનો રાજ ગણાય. એની પ્રશસ્તિમાં એનાં યશ, પ્રતાપ, દાન અને સુચરિતની લાંબી આલંકારિક પ્રશંસા કરવામાં આવી છે ૩૦ એનો રાજ્યકાલ લગભગ ૪ સ. ૭૭૦ થી ૭૯૦ નો આકવામાં આવ્યો છે ૪ સ. ૭૮૮ માં સિંધના અરબો વડે થયેલા વલ્લભી-ભંગનો બનાવ આ દરમ્યાન બનેલો. ધૂમધીના છેલ્લા દાનશાસનમાં આપેલી એની પ્રશસ્તિમાં એણે પોતાના ભૂમંદલનો ઉદ્ધાર કર્યો હોવાનું જણાવ્યું છે. ૩૧

રાણિક ૧ હો.

અગ્નિક ૧ દાના પુત્ર રાણિક ૧ દાએ લગભગ ૪ સ. ૭૯૦ થી ૮૧૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. ધૂમધીમાંથી મળેલ એક દાનશાસન^{૩૨} કૃષ્ણરાજના પુત્ર અગ્નિકના પુત્ર રાણિકનું છે, પરંતુ સૈધવાની વંશાવળીમાં કૃષ્ણરાજ-અગ્નિકની બે જોડી આવે છે ને આ દાનશાસનનું ખીજું પતરું મળ્યું ન હોઈ એનો સમય અગાત રહ્યો છે. શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરિશંકરે આ રાણિકને અગ્નિક ૧ દાનો પુત્ર રાણિક માનેલો, જ્યારે અલતેકરે એમાં કેટલાક વાંધા દર્શાવી એને અગ્નિક ૨ જાનો પુત્ર ગણ્યો ૩૩ પરંતુ ડોલરરાય માંકડે આ પ્રશ્નની વિગતે ચર્ચા કરીને એ અગ્નિક ૧ દાનો પુત્ર હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું છે. ૩૪

રાણિકે ભૂમિદાનમાં પચ્છની વિષયમાંનું એક ગામ આપ્યું પહેલા પતરાના અંતે આપેલી પ્રતિમહિતાને લગતી અપૂર્ણ માહિતીમાં રાણી ક્ષેમેશ્વરીનો ઉલ્લેખ થયો છે, રાજ રાણિકની પતિવ્રતા પત્ની તરીકે. ૩૫ પ્રશસ્તિમાં રાજ રાણિક પ્રતાપી, યશસ્વી, ઉદાર, ધર્મિષ્ઠ, વિદ્વાન અને પરાક્રમી હોવાનું નિરૂપાયું છે ૩૬

રાણિકને બે પુત્ર હતા : કૃષ્ણરાજ અને જાષ્ટક.

કૃષ્ણરાજ ૨ જો

રાણક પછી એનો મોટો પુત્ર કૃષ્ણરાજ ગાદીએ આવ્યો. એણે લગભગ ઈ. સ. ૮૧૦ થી ૮૨૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. એની પ્રશસ્તિમાં એને આદંકારિ રીતે ભરત, વૃકોદર, દિનંકર વગેરેની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ૩૭ પ્રશસ્તિ-માંના એક પદમાં આવતા 'વાપિ' શબ્દ પરથી અલ્પતેકરે આ રાજાએ ચાપ કુશળા રિપુઓનો પરાજય કર્યો હોવાનો અર્થ ધરાવેલો, ૩૮ પરંતુ ખરી રીતે અહીં 'વાપિ' શબ્દ તો ચન્દ્રવર્મા અથવા પ્રયોગ્યો છે ને ચની પહેલા અર્ધ શબ્દ આવેલો હોવાથી અહીં સરતચૂકથી અર્ધ શબ્દની નિરર્થક પુનરુક્તિ થઈ છે. ૩૯ એવી રીતે રામની આરાધના કરવામાં આપેલી ભરતની ઉપમા પરથી અલ્પતેકરે આ રાજાના સંદર્ભમાં પ્રતીહાર રાજ રામભદ્રના આધિપત્યનું સૂચન માન્યું છે. ૪૦ તે પછી યથાર્થ લાગતું નથી, કેમકે આ ઉપમા તો કૃષ્ણરાજ ૨ જ (ઈ. સ. ૮૧૦ થી ૮૨૫) ઉપરાત જાઈકે ૧ લા (ઈ. સ. ૮૨૫ થી ૮૪૫) અને અગ્ન્યુકે ૩જા (ઈ. સ. ૮૪૫ થી ૮૭૦) માટે પછી પ્રયોગ્ય છે, જ્યારે પ્રતીહાર રામભદ્રે તો માત્ર ત્રણેક વર્ષ (લગભગ ઈ. સ. ૮૩૩ થી ૮૩૬) રાજ્ય કરેલું. પ્રશસ્તિમાં કૃષ્ણરાજને પરાક્રમી, ઉત્સાહી, દ્વંદ્વનિશ્ચય, તેજસ્વી, સત્યાનુરાગી, પુણ્યશાળી અને માતૃભક્ત નિરૂપ્યો છે. ૪૧

અગ્ન્યુકે ૨ જો

કૃષ્ણરાજ ૨ જનો ઉત્તરાધિકાર એના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અગ્ન્યુકે ૨ જને પ્રાપ્ત થયો. ધૂમલીતુ ગુ. સ. ૫૧૩ (ઈ. સ. ૮૩૨)નું દાનશાસન સગીર અગ્ન્યુકે ૨ જના રાજ્યકાલ દરમ્યાન એના વાલી તરીકે સત્તા ધરાવતા એના કાકા જાઈકે કરમાવેલું છે એવું અલ્પતેકરે ધારેલું, ૪૨ પરંતુ ખરી રીતે એ દાનશાસનમાં તો કૃષ્ણરાજનો રાજ્યવારસો જે કુલકંભની રૂએ પુત્ર અગ્ન્યુકને મળેલો તે એના પ્રતાપી કાકા જાઈકે પસાવી લીધેલો એટલો જ અર્થ નીકળે છે. ૪૩ આ ઘટના ઈ. સ. ૮૩૨ પહેલા પ્રાયઃ ઈ. સ. ૮૩૦ ના અરસામાં બની. આ હિસાબે અગ્ન્યુકે સિંહાસન બહુ થોડા વખત, પ્રાયઃ થોડા મહિના કે થોડા દિવસ, ભોગવ્યું જણાય છે.

જાઈકે ૧ લો

એ કૃષ્ણરાજ ૨ જનો સાવકો ભાઈ હતો. કૃષ્ણરાજના પુત્ર અગ્ન્યુકે પાસેથી રાજસત્તા આ સમયે રાજવીને મળી. એણે ગુ. સ. ૫૧૩ (ઈ. સ. ૮૩૨)

માં સોમેશ્વર(સોમનાથ)ના બ્રાહ્મણને પચ્છત્રી વિષયમાં આવેલું ૬૬ (દાંક) ગામ દાનમાં દીધું ૪૪ એ વિષયમાંનું એક બીજું ગામ એણે લિલ્લમાલના બ્રાહ્મણને દાનમાં આપ્યું, પણ એના દાનશાસનમાં દાનનો સમય નોંધ્યો નથી ૪૫ બંને દાનશાસન એક શકે લખેલા છે. આમાંનું પહેલું દાન જાઈ કે અગ્નિક ૨ જના રાજ્યકાલ દરમ્યાન આપેલું એવું અલતેકરનું મંતવ્ય અગાઉ જણાવ્યા મુજબ બરાબર નથી; બંને દાન જાઈ કે પોતાના રાજ્યકાલમાં આપેલાં છે. એણે લગભગ ઈ. સ. ૮૨૫ થી ૮૪૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. પ્રશસ્તિમાં એના પુરુષાર્થ, પરાક્રમ, ચૈર્ય, ઔદાર્ય, ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિની ભારે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. એને બે પુત્ર હતા. અગ્નિક અને ચાસુ ડરાજ.

અગ્નિક ૩ જો

જાઈ ૧ લા પછી એનો પુત્ર અગ્નિક ૩ જો ગાદીએ આવ્યો. અલતેકરે ચાસુ ડરાજને જાઈકનો મોટો પુત્ર માનેલો, ૪૬ પરંતુ અગ્નિક જાઈકનો મોટો પુત્ર હોય ને સીધો પિતાને ઉત્તરાધિકારી બન્યો હોય એ વધુ સંભવિત છે અગ્નિકે લગભગ ઈ. સ. ૮૪૫ થી ૮૭૦ સુધી રાજ્ય કર્યું ગણાય.

એવું એકેય દાનશાસન મળ્યું નથી, પણ એના પુત્ર રાણકના દાનશાસનમાં અગ્નિકની પ્રશસ્તિ આપેલી છે ૪૭ એમાં એના પુરોગામીઓની પ્રશસ્તિનાં અનેક સુંદર પદ સંકલિત કરેલાં છે. એમાં એનાં પરાક્રમ, કીર્તિ, નીતિ, પુરુષાર્થ, દેહસૌખ્ય આદિની પ્રશંસા કરી છે. અગ્નિકે લખેા સમય રાજ્ય ભોગવીને પોતાની હયાતીમાં પોતાના પુત્ર રાણકને રાજસિંહાસને સ્થાપ્યો. ૪૮

રાણક ૨ જો

અગ્નિક ૩ જના પુત્ર રાણક ૨ જાનું એક દાનશાસન મળ્યું છે ૪૯ એમાં એણે યુ. સં. ૫૫૫(ઈ. સ. ૮૭૪-૭૫)માં અમુક મંદિરોને તથા મઠને આપેલા ગ્રામદાનની હકીકત નોંધી છે એ ગામ સુવણ્મંજરી વિષયમાં આવેલું હતું. દાનશાસનનો દૂતક યુવરાજ જાઈક છે.

પ્રશસ્તિમાં રાણકના શક્તિ, જ્ઞાન, સમ્યક્ચરિત, ઔદાર્ય, પરાક્રમ, ચૈર્ય, ગાંભીર્ય ઇત્યાદિ વિવિધ ગુણોની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, એમાં ધણાં પદ શ્લેષ મટે આલંકારિક રીતે પ્રયોજાયા છે ૫૦ રાણકે લગભગ ઈ. સ. ૮૭૦ થી ૮૮૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

રાણકનો ઉત્તરાધિકાર યુવરાજ જાઈકને નહિ, પણ રાણકના કાકા ચામુક રાજને મળ્યો. યુવરાજ રાજની પહેલાં અકાળ મૃત્યુ પામ્યો હશે અથવા ચામુકરાજે સત્તા પકાવી લીધી હશે.

ચામુકરાજ

ચામુકરાજ અગ્નિક ૩ જનો લાઈ હતો. એણે અગ્નિકના પુત્ર રાણકનો ઉત્તરાધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. એણે લગભગ ઈ. સ. ૮૮૦ થી ૮૮૫ સુધી રાજ્ય કર્યું એનું એકેય દાનશાસન મળ્યું નથી, પરંતુ એના પુત્રના તથા પૌત્રના દાનશાસનમાં એની લાંબી પ્રશસ્તિ આપેલી છે. પહેલી પ્રશસ્તિનાં પદ અક્ષરશઃ અગ્નિક ૩ જની પ્રશસ્તિ પ્રમાણે આપેલાં છે.^{૫૧} એમાં ઉપમા તથા ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારનું વિપુલ પ્રમાણ રહેલું છે બીજી પ્રશસ્તિમાં એનાં પરાક્રમ, યશ તથા વૈભવની સુદર પ્રશંસા કરેલી છે.^{૫૨}

અગ્નિક ૪ થો

ચામુકરાજ પછી એનો પુત્ર અગ્નિક ૪ થો ગાદીએ આવ્યો. એણે યુ. સં. ૫૬૭(ઈ સ ૮૮૬-૮૮૭)માં સ્વર્ણમંજરી વિષયમાંનું એક ગામ બ્રાહ્મણને દાનમાં દીધું. એણે લગભગ ઈ સ ૮૮૫ થી ૮૯૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. એની પ્રશસ્તિના ધણાં પદ રાણક ૨ જની પ્રશસ્તિના પદો સાથે અક્ષરશઃ મળતા આવે છે. પ્રશસ્તિનાં નવાં પદોમાં એને શક્તિશાળી, શાસ્ત્રપૂત, દર્શનીય, નિષ્કલંક, અનતશત્રુ અને ઉદાર રાજવી તરીકે નિરૂપવામાં આવ્યો છે.^{૫૩}

જાઈક ૨ જો

અગ્નિક ૪ થાનો પુત્ર જાઈક ૨ જો એ સૈધવ વંશની જ્ઞાત સળંગ વંશાવળીમાંનો છેલ્લો રાજા છે. એનાં એ દાનશાસન મળ્યાં છે : એક મોરબીમાંથી અને બીજું ધૂમલીમાંથી. મોરબીનાં દાનશાસનમાં એણે યુ. સ. ૫૮૫(ઈ સ. ૯૦૫)માં એ બ્રાહ્મણને આપેલું દાન નોંધવામાં આવ્યું છે,^{૫૪} પરંતુ એનું પહેલું પત્રુ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી એમાં જણાવેલી દેયભૂમિની વિગત જાણવા મળી નથી. રાજા જાઈક તથા એના પૂર્વજોની પ્રશસ્તિ પણ પહેલા પતરા સાથે ગૂંચ થઈ છે

પરંતુ આ પ્રશસ્તિ ધૂમલીના દાનશાસનમાં^{૫૫} સચવાઈ રહી છે. એમાં એના પૂર્વજોની લાંબામા લાંબી વંશાવળી આપવામાં આવી છે.^{૫૬} એમાં યુધ્ધદેવથી આંડીને જાઈક ૨ જ સુધીની પિતાપુત્રની સળંગ વંશાવળી આપવામાં આવી છે;

કૃષ્ણરાજ ૨ જાની તથા અગ્નિક ૩ જાની અર્વાતર શાખાઓના રાજ્યો ગણવામાં આવ્યા નથી.

જઈકે ગુ સ ૫૯૬(ઈ સ. ૯૧૫)માં નજમઠિકાને સુર્વશુભંજરી વિષયમાં એક ગામ દાનમાં દીધાનું આ દાનશાસનમાં નોંધ્યું છે આ મઠિકા સિદ્ધમાલના નન્ન નામે વેપારીએ કરાવી હતી ને એ ભૂતાંમિલિકા પતનમાં પુરુષોત્તમ મઠિકાની સમીપ આવેલી હતી.

જઈકનો રાજ્યકાલ લગભગ ઈ. સ ૬૦૦ થી ૬૨૦ નો અંકાય પ્રશસ્તિમાં એના પરાક્રમના સદર્ભમાં અશ્વદલ તથા ગજદલનો તેમજ કૃપાણુ તથા કવચનો ઉલ્લેખ આવે છે ને એને યશ, વચન, તેજ, વેગ, યૌવન વગેરે ગુણોમાં ઉત્તમ ઉપમાઓ આપવામાં આવી છે ૫૭

આમ ભૂતાંમિલિકા(ધૂમલી)નો સૈધવ વંશ લગભગ ઈ. સ ૭૩૫ થી ૯૨૦ સુધી અવ્યવચ્છિન્ન રીતે પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર પર સત્તા ધરાવતો હોવાનું જણવા મળે છે.

સૈધવો અને જેઠવાઓ

આ પછીના સિત્તરેક વર્ષનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે એ પછી ઈ. સ. ૯૮૯ માં બાબકદેવ નામે રાણકે આપેલા ભૂમિદાનને લગતુ તામ્રશાસન ધૂમલીમાંથી મળ્યું છે ૫૮ એમાં બાબકદના પિતા તથા પિતામહેનું નામ આપ્યું છે, પણ એના કુલનું નામ જણાવ્યું નથી એની આસપાસનો પ્રદેશ ‘જયેન્દુકદેશ’ નામે ઓળખાતો આ નામ બાબક પછીના ‘જેઠવા’ કુલ સાથે સંબંધ ધરાવતું હોવાનું સૂચિત થાય છે, તો બીજી બાજુ ભૂતાંમિલિકા રાજધાની દ્વારા એ અગાઉના સૈધવો-જયદ્રથો સાથે પણ સંબંધ ધરાવતુ હોય આ પરથી ‘જયદ્રથ’ અને ‘જેઠવા’ વચ્ચેના સંબંધને પદ સમર્થન મળે છે. જેઠવા કુલના રાગ્યઓ પણ શરૂઆતમાં ધૂમલીમાં રાજ્ય કરતા એ હકીકત ૬૦ જયદ્રથો (સૈધવો) અને જેઠવાઓ વચ્ચે સીધો સંબંધ હોવાનું સૂચવે છે. જે જેઠવાઓ સૈધવોના વંશજ હોય તો તેઓએ પોતાના રાજચિહ્નમાં આગળ જતા મત્સ્યને બદલે હનુમાનનો ફેરફાર કર્યો ગણાય ૬૧ વળી લાટચારણોએ નેધેલી જેઠવાઓની વંશાવળીમાં ૬૨ જણાવેલા ધૂમલીના આરભિક રાગ્યઓના નામોમાં આ સૈધવ રાજ્યોનાં નામોનો સમાવેશ થતો નથી એ પરથી પણ સૈધવો અને જેઠવાઓ વચ્ચેના સંલગ્નિત સંબંધને બાધ આવતો નથી, કેમકે એ વંશાવળીમાંના રાણા સગણ(૧૨ મી સદી)ની પહેલાંના

વર્તાતની ઐતિહાસિકતા શકાર્પક છે ૧૩ આથી સિંધ દેશમાંથી આવી સૌરાષ્ટ્રમાં વસેલા સૈધવો-ન્યદ્રથો અને જેઠવાઓ એક કુલના હોઈ શકે છે.

સૌરાષ્ટ્રનું ચાલુક્ય રાજ્ય

વલ્લભીના ત્રૈતક રાજ્યનો નાશ થયો એ અરસાથી દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલુક્ય કુલનું એક રાજ્ય પ્રવર્તતું હોવાનું જાણવા મળે છે.

ચાલુક્યોનું એક પ્રસિદ્ધ રાજ્ય એ પહેલાં દખ્ખણમાં લગભગ ઈ. સ. ૫૩૫-૭૬૪ દરમ્યાન થયેલું. એની એક શાખા દક્ષિણ ગુજરાતમાં સત્તા ધરાવતી. દખ્ખણના ચાલુક્ય રાજાઓના લેખોમાં તેઓને માનવ્ય ગોત્રના હારીતીપુત્ર કહ્યા છે તેઓ સંખ્તાનાતુકાઓ તથા કાર્તિકેયની આરાધના કરતા ને પોતાના ધ્વજ પર વિષ્ણુના વરાહાવતારનું રાજચિહ્ન રાખતા ૬૪ દખ્ખણની ચાલુક્ય સત્તાનું ઉત્પત્તિ કરનાર રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યના અંત પછી ચાલુક્યોનું બીજું કુલ સત્તાઙ્ક થયું ત્યારે ભારદ્વાજ મુનિના કે બ્રહ્માના ચલુક(ખોળા)માંથી ચાલુક્ય વંશની ઉત્પત્તિ થઈ એવી પૌરાણિક માન્યતા પ્રચલિત થઈ. ૬૫ ગુજરાતમાં મૂલરાજ સોલંકીના સમયથી ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશની સત્તા પ્રવર્તી ત્યારે એ રાજ્યમાં પણ બ્રહ્માના ચુલુક(ખોળા)માંથી ચૌલુક્ય કુલ ઉત્પન્ન થયું હોવાની માન્યતા પ્રચલિત હતી, ૬૬ પરંતુ આઠમી-નવમી સદી દરમ્યાન આવી કોઈ પૌરાણિક માન્યતા પ્રચલિત હોવાનું જાણવા મળ્યું નથી સૌરાષ્ટ્રના આ ચાલુક્ય કુલના અભિલેખોમાં એવી કોઈ માન્યતાનો ઉલ્લેખ નથી. એ સમયે ચાલુક્યો માનવ્ય ગોત્રના અને હારીતીપુત્ર ગણાતા હશે.

બીનામાંથી મળેલાં બે દાનશાસનો ૬૭ પૈકી બીજા દાનશાસનમાં આ ચાલુક્ય રાજાઓની લાખી વંશાવળી આપવામાં આવી છે. એ વંશમાં પહેલાં કલ્લ અને ચલ્લ નામે પ્રસિદ્ધ રાજા થયા. એ બે વચ્ચે રામલક્ષ્મણ જેવો બ્રાતૃભાવ હતો. શરૂઆતમાં એ બે ને અભિન્ન રાજાઓ જેવા ગણાયા હશે, પરંતુ આગળ જતાં તેઓમાનો મોટો કલ્લ રાજાઓમાં શોભારૂપક સ્થાન પામ્યો એના રાજ્યમાં લોકોમાં ધર્માતુરાગ, ઔદાર્ય અને સંપત્તિદાનની વૃત્તિ પ્રવર્તતી. કલ્લે લગભગ ઈ. સ. ૭૭૦ થી ૭૯૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

કલ્લ પછી એનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો એનું નામ સ્પષ્ટ વંચાયું નથી, પણ એ પ્રાચ. 'રાજેન્દ્ર' હતું. એણે લગભગ ઈ. સ. ૭૯૦ થી ૮૧૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. એની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ ઘોડેસવારીમાં નિપુણ હતો; એ દુર્ગમ હતો ને ઉમ દંડ દેતો.

એના પુત્ર બાહુકધવલે 'રાજધિરાજ' અને 'પરમેશ્વર' કહેવાતા રાજ્યોને જીત્યા હોવાનો અને ધર્મ નામે રાજ્યને હરાવ્યા હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ રાજ્ય ધર્મ એ સ્પષ્ટત બગાળાના પાલ વંશનો પ્રતાપી રાજ્ય ધર્મપાલ છે. બાહુકધવલે એનો પરાજય પ્રતીહાર નરેશ નાગભટ્ટ ૨ જના સહાયક તરીકે કર્યો હોય છે. બાહુકધવલે હરાવેલો જીતે મહાન રાજ્ય તે કર્ણાટકનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય, ગ્રાયઃ અમોઘવર્ષ ૧ લો હતો. આમ બાહુકધવલ એ સમયના બે મહાન રાજવીઓનો પરાજય કરવાનો દાવો કરતો. અલબત્ત, આ બંને પરાક્રમ એણે પ્રતીહાર અધિપતિના સહાયક તરીકે કર્યા હોવા જોઈએ એના સમયમા કતોજના પ્રતીહાર નરેશનું આધિપત્ય સૌરાષ્ટ્ર સુધી પ્રસર્યું હતું. બાહુકધવલનો રાજ્યકાલ ઈ. સ. ૮૧૦ થી ૮૪૦ નો અંદાજ શકાય.

બાહુકધવલ પછી એનો પુત્ર અવનિવર્મા ૧ લો ગાદીએ આવ્યો એણે લગભગ ઈ. સ. ૮૬૫ સુધી રાજ્ય કર્યું એના પુત્ર બલવર્માનું ઈ. સ. ૮૮૨ નું દાનશાસન મળ્યું છે. ૬૮ એ દાનશાસન નક્ષિસપુરમાંથી ફરમાવેલું છે નક્ષિસપુર આ રાજ્યનું પાટનગર હતું; એનું સ્થાન બરાબર ઝોળખાયું નથી ૬૯ બલવર્માએ પંચ મહાશબ્દ (મહાગિરુદ) પ્રાપ્ત કર્યા હતા ને એ મહાસામત તરીકે ઝોળખાતો. એણે મહારાજધિરાજ બોજદેવના ઉત્તરાધિકારી મહારાજધિરાજ મહેન્દ્રાધિપત્ય અર્થાત્ પ્રતીહાર નરેશ બોજદેવના ઉત્તરાધિકારી મહેન્દ્રપાલનું આધિપત્ય અગ્રીકાર કર્યું હતું બલવર્માએ રાજ્ય વિષદને હરાવેલો તેમજ રાજ્ય જળજપને હણીને હણ વંશનું નિકંદન કાઢેલું એવો ઉલ્લેખ એના પુત્રના દાનશાસનમા આવે છે, પણ એ રાજ્યો વિશે વિશેષ માહિતી મળી નથી. બલવર્માએ કણ્વરીકા નદીના કાંઠા ઉપર આવેલા તરુણાદિત્ય મંદિરને નક્ષિસપુર ચોર્યાશીમાંનું જ્યપુર ગામ દાનમાં દીધું. ૭૦ એણે લગભગ ઈ. સ. ૮૯૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ પરાક્રમી, ધર્મિષ્ઠ અને દાનવીર હતો. નાનપણથી એ શા કરતો ઉપાસક હતો.

બલવર્મા પછી એનો પુત્ર અવનિવર્મા ૨ જો ગાદીએ આવ્યો એનું બીજું નામ 'ચોગ' હતું. એનું ઈ. સ. ૯૦૦ નું દાનશાસન મળ્યું છે ૭૧ તેમાં એણે ધનુષ્યાણ લઈને ગજ્જણ સાથે આક્રમણ કર્યું ને રાજ્ય ચક્ષદાસના સૈન્યનો નાશ કરી એનો ભારે પરાજય કર્યો એવો ઉલ્લેખ આવે છે આ રાજ્ય ચક્ષદાસ વિશે કંઈ વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી વળી અવનિવર્માએ વઢવાણના ચાપ રાજ્ય ધરણીવરાહને હરાવ્યો.

વલ્લભની જન્મ અવનિવર્તિ પણ પ્રતીહાર મહારાજાધિરાજ મહેદ્રપાલનો મહાસાગર હતો એણે પણ નક્ષિત્રપુર ચોર્યાશીમાંનું એક ગામ તરુણાદિત્ય મંદિરને દાનમાં દીધું. ૭૨ આ બંને રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં ધીધકની પણ અનુમતિ છે. એ મહેદ્રપાલનો અંતપાલ હતો.

પ્રસારિતમાં અવનિવર્તના દેશ, પરાક્રમ, ધર્માનુરાગ તથા ઔદાર્યની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.

આ ચાલુક્ય રાજ્યનો ઈ. સ. ૬૦૦ પછીનો કાંઈ અભિલેખ કે ઉલ્લેખ મળ્યો નથી, એથી એ રાજસત્તા ક્યારે ને કેવી રીતે અસ્ત પામી એ જણવા મળ્યું નથી.

૪. વાળા રાજ્ય

વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યના નાશ પછીનો ત્યાંનો ઇતિહાસ ઘણે અંશે અજ્ઞાત રહ્યો છે. વાળા રાજપૂતો વલ્લભીના રાજકુલમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોવા સંભવ છે. બારોટોના ચોપડા મુજબ ઉગા વાળા વિ. સ. ૧૦૫૫(ઈ સ ૬૬૬)માં વળાની ગાદીએ આવેલો તે વલ્લભીના રાજ શીલાદિત્ય(૭ મા)ના પુત્ર ધરસેનનો પૌત્ર અને વૃષકેતુનો પુત્ર હતો, ૭૩ પરંતુ વલ્લભી-ભગનો સમય વિ. સં. ૮૪૫ (ઈ સ ૭૮૮) જોતાં બસો વર્ષના ગાળામાં એ બે ઉપરાંત બીજા વધુ રાજ થયા હોવા જોઈએ છતાં વળા પ્રદેશમાં વાળાઓની સત્તા પ્રવર્તી હોય ને એ સોલંકી કાલ સુધી ત્યાં ચાલુ રહી હોય ૭૪ એ તદ્દન સંભવિત છે. દરમ્યાન વાળાઓની એક શાખા વંથળીમાં પણ સ્થપાઈ એનો સ્થાપક વાળા રામ જણાય છે એ રાજ શીલાદિત્યની ઉપાંગનાના પુત્ર વરસીનો પુત્ર કહેવાય છે. વાળા રામનો પુત્ર દેશવટે આવ્યો ગયેલો ને વાળા રામે પોતાની બહેન સિંધના નગરકંઠાના સમા કુલના રાજા વેરે પરણી લીધી, તેનો પુત્ર ચંદ્રચૂડ વંથળીમાં મામા પાસે રહેતો હતો. એણે વાળા રામના મૃત્યુ પછી વંથળીની ગાદી સંભાળી ૭૫ આ વૃત્તાંતમાં ઐતિહાસિક તથ્ય રહેલું હોય તો એમાં પણ કેટલાંક નામ ખૂટે છે.

૫. સમા રાજ્યો

ભાટચારણોની અનુશ્રુતિ અનુસાર સમાઓ યાદવકુલના હતા; તેઓના પૂર્વજ શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સાંખના વંશજ હતા ને મિસરમાં રાજ્ય કરતા હતા. ત્યાં અરબોનો ઉપદ્રવ થતાં એમાંના કુમાર નરપતે કે એના પુત્ર સમાએ સિંધમાં આવી સત્તા સ્થાપી એના વંશજ 'સમા' તરીકે ઓળખાયા. નરપતના વંશમાં

ચંદ્રચૂડ થયો. એના વંશજ 'ચૂડાસમા' કહેવાયા. ચંદ્રચૂડનો પુત્ર યુવરાજ હમીર પિતાની હથાતીમાં અકાળ મૃત્યુ પામ્યો ચંદ્રચૂડનો ઉત્તરાધિકાર હમીરના નાના પુત્ર મૂળરાજે સંભાળ્યો એણે પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો ને રાજ્યતંત્રને વ્યવસ્થિત કર્યું. એના પછી એનો પુત્ર વિશ્વવરાહ ગાદીએ આવ્યો એ મૂલરાજ સોલંકીના સમકાલીન ગ્રાહરિપુનો પિતા હતો ૭૬

સિંધના સમા વંશમાં નરપતની દસમી પેઢીએ લાખિયાર ભડ થયો. એનો પુત્ર લાખો કચ્છના પાટગઢના ચાવડા રાજ વાવમની પુત્રીને પરણેલો. લાખાના પુત્ર ઉત્તમ, મોડ અને મનાઈ કચ્છમાં યાત્રાએ આવેલા ત્યારે મનાઈએ રાજ્યલોકને વશ થઈ જાનામાના ઉત્તમને મારી નાખ્યો મોડ અને મનાઈએ પાટગઢના વાધમ ચાવડાનો આશ્રય લીધો. આગળ જતાં તેઓએ વાધમને મારી પાટગઢના પોતાની સત્તા સ્થાપી. પછી ગૂતરીના શાસક સાત સાંધોને મારી ત્યાં પોતાની સત્તા પ્રસારી. મોડના પુત્ર સાડે કંથકાટ ખંધાવ્યો. ગેડીના ધરણ વાધેલાએ સાડેને પોતાની બહેન પરણાવેલી, છતાં એને દગાથી મારી નંખાવ્યો. સાડના પુત્ર ફૂલે મોટો થતા ધરણ વાધેલાને હરાવી વશ કર્યો ને આગળ જતાં એને મારી એનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૭૭ ફૂલેનો પુત્ર લાખો ફુલાણી મૂલરાજ સોલંકીનો સમકાલીન હતો.

૬. સાંધ રાજ્ય

આનુશ્રુતિક વૃત્તાંત અનુસાર કચ્છના થાપર પરગણા પર 'સાત સાંધો'ની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. કચ્છના ઇતિહાસમાં આ સાંધોને સામાન્ય રીતે સોલંકી વંશના માનવામાં આવ્યા છે. ૭૭ અને તેઓ 'સૈંધવ' (સિંધવ) હશે એવું પણ સ્પષ્ટવાચું છે. ૭૭ આ એમની રાજધાની ગૂતરી(તા નખત્રાણા)માં હતી પાટગઢના ચાવડા રાજ્ય પર તેઓનું આધિપત્ય પ્રવર્તતું હતું. ત્યાં વાધમ ચાવડાની જગ્યાએ સમા કુલના રાજા મોડ અને મનાઈની સત્તા સ્થપાતાં સાંધોએ તેઓની પાસે ખંડણી માગી ત્યારે ખંડણી ભરવાના બહાના નીચે મોડ-મનાઈએ ગાડામાં લસકર મોકલી, સાત સાંધોને મારી ગૂતરીના રાજવંશનો અંત આણ્યો. ૭૮

૭. વાધેલા રાજ્ય

આ સમય દરમિયાન ગેડી(તા રાપર)માં વાધેલા રાજા ધરણનું રાજ્ય ચાલતું હતું આ રાજા વાધેલા કુલનો હતો એવી અનુશ્રુતિ છે, પરંતુ સોલંકી રાજા કુમારપાલ(૧૨ મી સદી)ના સમકાલીન આનાકનો પિતા ધવલ સોલંકી વંશની વાધેલા શાખાનો સ્થાપક મનાતો હોઈ નવમી સદીમાં વાધેલા કુલનું

રાજ્ય હોવું ન સહાવે એવી શંકા રહે છે. ૭૮૨ જતાં જોમ ધોળકા ધવલની પહેલાં વસેલું માલૂમ પડ્યું છે તેમ વાઘેલ સાથેનો આનાકના પૂર્વજોનો સબધ પણ ધવલની પહેલાંનો હોય, તો—અને તો જ—ત્યારે અહીં કોઈ વાઘેલા કુલ હોવું સહાવે. સમા રાજ્ય મોડ-મનાઈએ ગૂંતરીના સાંધ રાજ્યનો નાશ કરી આ વાઘેલા રાજ્ય પર નજર કરી ત્યારે ધરણ વાઘેલાએ પોતાની બહેન મોહના પુત્ર સાડને પરણાવી ગૈત્રી સાધી. આગળ જતાં સાડની સત્તાની વૃદ્ધિ થતાં ધરણે એને પોતાને ત્યાં જમવા નોતરી દુઘાથી મારી નંખાવ્યો. સાડના પુત્ર ફૂલે મોટા થતાં સિધના બાદશાહ ધણુરાના સૈન્યની મદદથી પિતાનું વેર લેવા ગેડી પર આક્રમણ કર્યું, પણ ધરણ વાઘેલાએ પોતાની કુંવરી ફૂલને પરણાવી એની સાથે સંધિ કરી આગળ જતાં રાણીના મહેલોને લઈને ફૂલે ધરણ વાઘેલાને મારી નાખ્યો ને એનું રાજ્ય લઈ લીધું. ૭૯

૮. કાઠી રાજ્ય

આઠમી સદીમાં કાઠીઓ સિંધમાંથી કચ્છમાં આવી વસ્યા હાગે છે. પાવરગઢ(મધ્ય કચ્છ)માં તેઓનું પાટનગર હતું આગળ જતાં તેઓની સત્તા ભદ્રાવતી પર પ્રસરી ૮૦ વાગડમાં આવેલો કંથકોટ અસલ કાઠીઓના કબજે હતો એવું પણ મનાય છે. ૮૧ આ કાઠીઓની સત્તા લાખા કુલાણીએ તોડી એવી અનુશ્રુતિ છે. ૮૨

કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રનાં આ વાળા, સમા, સાંધ, વાઘેલા અને કાઠી રાજ્યોને લગતો વર્તાત કેવળ ભાટચારણોની અનુશ્રુતિ પર આધારિત છે. એ રાજ્યોના આ કાલને લગતા ઇતિહાસ વિશે કોઈ આભિલેખિક કે સમકાલીન ઉલ્લેખ અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ નથી, આથી આ આનુશ્રુતિક વર્તાતોમાંનું ઐતિહાસિક તથ્ય નક્કી કરવું તથા એમાં જણાવેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો ચોક્કસ સમય આંકવો મુશ્કેલ છે.

તળ ગુજરાતમાં પણ આ કાલ દરમ્યાન અનેક રાજ્ય થયાં. એવાં રાજ્યોનો વર્તાત એ રાજ્યોના અભિલેખો પરથી જાણવા મળે છે

૯. ત્રૈકૂટક રાજ્ય

દક્ષિણ ગુજરાતમાં ત્રૈકૂટકોનું રાજ્ય ગુપ્તકાલથી પ્રવર્તતું. ૮૩ 'ત્રૈકૂટક' નામ અપરાંત(ઉત્તર કાંઠા)માં આવેલા ત્રિકૂટ પર્વત પરથી પડ્યું હાગે છે. ૮૪ મહારાજ ઈન્દ્રકાના પુત્ર મહારાજ દહસેને કલચુરિ સવત ૨૦૭(ઈ સ.

૪૫૭)માં ભૂમિદાન દીધેલુ ૮૫ એના પુત્ર વ્યાધસેને ઈ સ ૪૬૦ માં એક આદ્યજ્ઞને ભૂમિદાન દીધાનું તાત્રશાસન મળ્યું છે ૮૧ એ ભૂમિ હાલના સુરત જિલ્લાના પ્રદેશમાં આવી હતી એના પિતાની જેમ આ રાજ્ય પણ 'પરમ વૈષ્ણવ' હતો. ૮૭ એ અપરાત દેશ પર પણ સત્તા ધરાવતો. ૮૮ એના સિલ્લા મહારાષ્ટ્રના પૂના જિલ્લામાં મળ્યા છે ૮૯ એની રાજધાની અનિરુદ્ધપુરી લાગે છે એનું સ્થાન નક્કી થયું નથી ૯૦ વ્યાધસેનની પ્રશસ્તિમાં અસંખ્ય નૃપતિઓ પરના આધિપત્યનો, આહુબલ્યથી પ્રાપ્ત કરેલા વિપુલ દ્રવ્યનો, સીમા પરના શત્રુઓના પરાજયનો અને સૈન્ય વડે પ્રાપ્ત કરેલા દુર્ગ નગર અને સાગર પરના અધિષ્ઠાનનો નિર્દેશ આવે છે વળી એમાં વિપુલ દ્રવ્યદાનની, વિશાળ યજ્ઞની, રુચિર વપુની, ઉદાર ચરિતની, ગુરુ ગંભીર પ્રકૃતિની, લોકપ્રિયતાની, આર્થિક પ્રોત્સાહનની અને સંયમી વૃત્તિની પ્રશંસા કરી છે. ૯૧

કણ્ઠેરી(ઉત્તર કોંકણ)ના ગુફાલેખ ૯૨ પરથી ત્રૈકૂટકોતું રાજ્ય ક સં. ૨૪૫ (ઈ સ ૪૯૪-૯૫) સુધી ચાલુ રહેલું જણાય છે. એ પછી થોડા વખતમાં વાકાટક રાજ હરિષેલુ પોતાની સત્તા ત્રિકૂટ અને લાટ પર પ્રસારી ને એ પછી થોડા વર્ષોમાં લાટ પર કટચ્યુરિ વશનું શાસન પ્રવર્ત્યું ૯૪

ત્રૈકૂટક રાજ્યમાં સુરત જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગનો તથા વલસાડ જિલ્લાનો સમાવેશ થતો એમની રાજધાની પ્રાય સુરત જિલ્લામાં આવેલી હતી. ૯૪

૧૦. કટચ્યુરિ શાસન

ત્રૈકૂટકોની સત્તાનો અસ્ત થતાં આ પ્રદેશમાં કટચ્યુરિ વંશનું આધિપત્ય પ્રવર્ત્યું 'કટચ્યુરિ' આગળ જતાં 'કલચ્યુરિ' તરીકે ઓળખાયા તેઓની રાજધાની પ્રાયઃ માહિબતી હતી ને તેઓ હૈહય જાતિના ગણાતા. ૯૫

ક સં. ૨૯૨(ઈ. સ ૫૪૧)માં બરુકચ્છ(ભરૂચ)માંથી મહાસાગર મહારાજ સંગમસિંહે બરુકચ્છના આદ્યજ્ઞોને અતર્નમંદા વિષયમાંનું એક ગામ દાનમાં દીધું. ૯૬ એમાં સંગમસિંહના કુલનું નામ જણાવ્યું નથી. આ રાજ્ય કટચ્યુરિ નરેશ શંકરગણ(લગભગ ઈ સ ૫૭૫-૬૦૦)ના પિતા કૃષ્ણરાજ- (લગભગ ઈ. સ. ૫૫૦-૫૭૫)ના પિતાનો મહાસાગર જણાય છે ૯૭ આ કટચ્યુરિ નરેશનું નામ અજ્ઞાત છે.

કટચ્યુરિ નરેશ કૃષ્ણરાજનું શાસન દક્ષિણ ગુજરાત, ઉત્તર કોંકણ અને મહારાષ્ટ્ર પર પ્રવર્તતું હતું. એ 'પરમ માહેશ્વર' હતો, આથી એના સિલ્લા જે બીજી બધી બાબતોમાં ત્રૈકૂટક સિલ્લાઓના જેવા છે તે નંદીના ચિહ્નથી અંકિત

છે. ૬૮ પૌત્ર સુદરાજના દાનશાસનમાં આપેલી કૃષ્ણરાજની પ્રશસ્તિમાં એના પરાક્રમ, પ્રતાપ, સદાચાર, વિનય, દાન આદિ અનેક ગુણોની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે ૬૯

કૃષ્ણરાજનો પુત્ર શ કરગણ કટચુરિ વંશનો સહુથી પ્રતાપી રાજવી જણાય છે. એનું ઈ. સ. ૫૬૭ નું આબોણા દાનશાસન^{૧૦૦} મહારાષ્ટ્રને લગતું છે, પરંતુ એના બલાધિકૃત શાંતિસ્થ દાનશાસનનું પહેલું પત્રનું મળ્યું છે તે વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકાને લગતું છે શાંતિસ્થ ભોગિકપાલક (ભોગિક નામે સ્થાનિક અધિકારીઓનો ઉપરી) મહાપીલુપતિ (ગજદળના નાયકોનો ઉપરી) નિરિકુલકનો બલાધિકૃત (સૈન્યનો અધિકારી) હતો ને નિરિકુલક કૃષ્ણરાજના પુત્ર શ કરગણ(શંકરગણ)નો અધિકારી હતો. શાંતિસ્થ ભૂમિદાનમાં બ્રાહ્મણને ક્ષેત્ર (ખેતર) આપ્યું.

આ દાનશાસનમાં શ કરગણને ‘અનેક યુદ્ધોના વિજય વડે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરનાર અને રિપુઓનો નાશ કરનાર’ કહ્યો છે. એના પોતાના દાનશાસનમાં આપેલી એની પ્રશસ્તિમાં એને પોતાના બાહુબળ વડે કિંચ રાજશ્રી પ્રાપ્ત કરનાર, પોતાના પ્રતાપ વડે સમગ્ર સામંતમંડલને વશ કરનાર, હાંબા સમયથી પદ્મજ થયેલા રાજવંશોને પદ પર સ્થાપનાર અને અતિગર્વિષ્ઠ રાજવંશોનું ઉન્નયન કરનાર તેમજ પૂર્વ તથા પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધીના પ્રદેશોના સ્વામી તરીકે નિરૂપ્યો છે. આ પરથી શંકરગણ અનેક રાજવંશો પર આધિપત્ય ધરાવતો અને ધણી વિશાળ પ્રદેશ પર શાસન કરતો રાજધિરાજ હોવાનું માલૂમ પડે છે. એ ‘પરમ માહેશ્વર’ હતો. એણે લગભગ ઈ. સ. ૫૭૫ થી ૬૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

શંકરગણ પછી એનો પુત્ર સુદરાજ ગાદીએ આવ્યો. થોડા વખતમાં એ દખ્ખણના ચાલુક્ય રાજ મગ્દેશ કે મંગલરાજ વડે હારે પરાજય પામ્યો (લગભગ ઈ. સ. ૬૦૧),^{૧૦૧} પરંતુ મગ્દેશ પોતાના રાજકુલની આંતરિક ખટપટમાં રોકાતાં સુદરાજે પોતાની સ્થિતિ દૃઢ કરી એનાં બે દાનશાસન મળ્યાં છે. એણે ક. સ. ૭૬૦(ઈ. સ. ૬૧૦)માં વિદિશા(મ. પ્ર.)ની હાવણીમાંથી નાસિક જિલ્લાના ગામનું દાન દીધું.^{૧૦૨} પછી ક. સ. ૭૬૧(ઈ. સ. ૬૧૦)માં આનંદપુર(વઠનગર)ની હાવણીમાંથી ભરુકચ વિષયમાંનું ગામ બ્રાહ્મણને આપ્યું.^{૧૦૩} આનંદપુર પ્રદેશ પર ગૈરકાનું શાસન પ્રવર્તતું ને થોડા વખતમાં પશ્ચિમ માળવા પર પણ તેઓની સત્તા પ્રસરી વિદિશામાં આ અગાઉ પ્રાયઃ શુભકુલનું રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું ને આ સમયે ઉત્તર ભારતમાં હર્ષવર્ધન પોતાનું શાસન વિસ્તારતો હતો. સુદરાજની આ દંડયાત્રા શાને ઉદ્દેશીને હશે એ સ્પષ્ટ

થતુ નથી, પરંતુ ગુજરાતમાં એનું શાસન દક્ષિણ ગુજરાતમાં રહ્યું હશે, ઉત્તર ગુજરાત તો મૈત્રકોની સત્તા નીચે હતું પ્રશસ્તિમાં જુદરાજના નયવિનયાદિ ગુણોની, ત્રિપુઓના દર્પધ્વસની, સ્થિતિ અને સિદ્ધિના આશ્રયની અને પ્રગળનોના દુષ્કર્મનની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. ૧૦૪ થોડા વખતમાં ચાલુક્ય નરેશ પુલકેશી ૨ જાએ મહારાષ્ટ્ર સુધીના પ્રદેશ છૂટી લીધા ને કટચુરિઓની સત્તા ઘણી સીમિત થઈ ગઈ (લગભગ ઈ સ ૬૨૦). ૧૦૫ દક્ષિણ ગુજરાતમાં હવે ઉત્તર ભાગમાં ગુર્જરનૃપતિવંશની અને દક્ષિણ ભાગમાં સેદ્રક વંશની સત્તા સ્થપાઈ.

૧૧. ચાહમાન રાજ્ય

નાંદીપુર-ભરુકંઠ પ્રદેશમાં ગુર્જરનૃપતિવંશની સત્તા લગભગ ઈ સ ૬૨૦ થી ૭૪૦ સુધી પ્રવર્તી પછી આ પ્રદેશમાં ચાહમાન કુલની સત્તા સ્થપાઈ. પરમાર (પવાર), પ્રતીહાર (પટિયાર) અને ચૌલુક્ય (સોલંકી) કુલની જેમ ચાહમાન (ચૌહાણ) કુલ પણ આશુ પર્વત પરના અગ્નિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયું મનાય છે. ૧૦૬ પરતુ આ માન્યતા આ સમયમાં પ્રચલિત નહોતી. ઈ. સ ૧૧૬૯ ના બિલ્લોલિયા શિલાલેખમાં તો એ ચાહમાન રાજવંશના આદિપુરુષ સામંતને અહિંચરપુરના વત્સ ગોત્રના બ્રાહ્મણકુલમાં જન્મેલો જણાવ્યો છે ૧૦૭ આ રાજ્યનું એક દાનશાસન 'ભયું' છે તે (વિક્રમ) સવત ૮૧૩ (ઈ. સ. ૭૫૬-૫૭) નું છે. ૧૦૮ આઠમી સદી પછીના લેખો પરથી ચાહમાનોને પ્રતીહાર રાજ્યો સાથે ગાઢ સંબંધ હોવાનું જણવા મળે છે. ૧૦૯

સ ૮૧૩ નું દાનશાસન ચાહમાન રાજ ભટ્ટવંશ ૨ જાનું છે એ પંચ મહાશબ્દ ધરાવતો ને મહાસામંતાધિપતિ ગણ્યો. એણે નાગાવલોક અર્થાત્ પ્રતીહાર નરેશ નાગભટ્ટ ૧ લાનું ૧૧૦ આધપત્ય અગીકાર કરેલું. એના દાન-શાસનમાંનું વર્ષ વિક્રમ સંવતનું છે ૧૧૧ ગુજરાતના ઉપશબ્દ અભિલેખોમાં એ સવતનો ઉપયોગ પહેલવહેલો આ અભિલેખમાં થયો છે. ૧૧૨ વિ સં. ૮૧૩ (ઈ. સ ૭૫૬-૫૭)માં ભટ્ટવંશે ભુચકંઠ(ભરૂચ)માં રહીને બ્રાહ્મણને અકુરેશ્વર (અંકલેશ્વર) વિષયમાંનું ગામ દાનમાં દીધેલું. આ ચાહમાન કુલને વલ્લીના મૈત્રક વંશ સાથે ગાઢ સંબંધ હતો ૧૧૩

ભટ્ટવંશના દાનશાસનમાં એ વંશના પાંચ પુરોગામી રાજ્યોની વંશાવળી આપી છે - મહેશ્વરદામ, ભીમદામ, ભટ્ટવંશ ૧ લો, હરદામ અને મૂલદેવ, પરંતુ આ રાજ્યોએ ભરૂચ પ્રદેશમાં રાજ્ય કર્યું હોવાનું સભવતુ નથી, કેમકે ભરુકંઠ વિષયમાં તો છેક ઈ. સ. ૭૩૬ સુધી ગુર્જરનૃપતિવંશની સત્તા હતી. ૧૧૪ છતાં

તેઓ ખીજા કયા પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા એ જાણવા મળ્યું નથી. ભરુકચ વિષયમાં ચાહમાનોની સત્તા ભર્તૃવૃદ્ધ ૨ જના કે પ્રાય એના પિતા દુભટના સમયમાં સ્થપાઈ લાગે છે. ચાહમાન રાજ્યની દક્ષિણે રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કચ્છરાજની સત્તા પ્રવર્તતી. ગૈરક રાજ્યનો અંત આવતાં એણે પોતાની સત્તા ઉત્તર ગુજરાત સુધી પ્રસારી ત્યારે ભરુકચ પ્રદેશ પણ એની સત્તા નીચે આવ્યો ગયો છે. તો આ પ્રદેશમાં ચાહમાનોની સત્તા અલ્પાયુ નીવડી ગણાય.

ઈ. સ. ૭૬૦ ના અરસામાં સિંધના અરબ હાકેમ હિશામે અંધાર બંદર પર હુમલો કર્યો ૧૧૫ એ બંદર ભરૂચ પાસે આવેલું હોઈ ત્યારે ત્યાં આ ચાહમાન રાજા રાજ્ય કરતો હશે. અંધારમાં એ પછી મંદિરની જગ્યાએ મસ્જિદ બંધાઈ ૧૧૬ એ મસ્જિદ ગુજરાતની સહુથી પહેલી જ્ઞાત મસ્જિદ છે.

૧૨. સેંદ્રક રાજ્ય

કટચુરિ વંશની સત્તા દક્ષિણ ગુજરાતમાં લુપ્ત થતાં હાલના સુરત-વલસાડ જિલ્લાવાળા ભાગમાં સેંદ્રક વંશની સત્તા પ્રવર્તી. સેંદ્રકો પોતાને જીજ્ઞેશ કે ક્ષીંદ્ર વંશના ગણાવતા, અર્થાત્ તેઓ નાગ જાતિના હતા. ૧૧૭ હાલ તેઓ 'શિદ્ધે' તરીકે ઓળખાય છે ને એમનું પ્રતીક નાગ છે. સેંદ્રકો શરૂઆતમાં કદબ રાજાઓના ને પછી ચાલુક્ય રાજાઓના સામંત હતા. ૧૧૮ હવે આ સેંદ્રકો દક્ષિણ ગુજરાત ઉપરાંત ખાનદેશ પર પણ સત્તા ધરાવતા.

આ વંશનો સ્થાપક ભાનુશકિત હતા, જે 'નિકુંભ' તથા 'શ્રીવલ્લભ' તરીકે પણ ઓળખાતા ૧૧૯ એણે પોતાના બાહુબળના પરાક્રમ વડે ભૂમિત જળ સંપાદિત કરેલું. એની પ્રશસ્તિમાં એને સામતોનો અધિપતિ પણ કહેલો છે વળા એમાં એનાં નય, વિનય, સત્ય, શૌચ, આચાર, દમ, દયા, દાન, દાક્ષિણ્ય તથા શ્રીની સંપત્તિનો નિર્દેશ કર્યો છે. ૧૨૦ એણે સાતમી સદીની પહેલી પચીસીમાં રાજ્ય કર્યું.

ભાનુશકિત પછી એનો પુત્ર આદિત્યશકિત ગાદીએ આવ્યો. એની પ્રશસ્તિ પરથી એણે પોતાની રાજસત્તાનો અભ્યુદય કરવામાં ઘણો ફાળો આપ્યો જણાય છે. ૧૨૧

એનો ઉત્તરાધિકાર એના પુત્ર અલ્લશકિતને મળ્યો એ પણ 'નિકુંભ' તરીકે ઓળખાતા એનાં ત્રણ દાનશાસન મળ્યાં છે : એ ખાનદેશમાં અને એક ગુજરાતમાં. ખાનદેશને લગતા એક દાનશાસનમાં કલચુરિ સંવત અને ખીજામાં શક સંવત પ્રયોજાયો છે. પહેલું દાનશાસન ક. સં. ૪૦૪ (ઈ. સ. ૬૫૩)નું છે, ૧૨૨ ખીજું

શ સ ૫૭૭(ઈ સ ૬૫૬)નું ૧૨૩ આ બીજું દાન નાંદીપુરદારી (નંદરખાર) નજીકના ગામનું છે ને એનું શાસન કાયાવતાર(કારવણ, જિ વડોદરા)માંથી ફરમાવેલું છે. વલસાડ જિલ્લા(ગુજરાત)માંથી મળેલું દાનશાસન ક. સ ૪૦૬ (ઈ સ ૬૫૬)નું છે. ૧૨૪ એમા ત્રયણ (તેન, જિ. સુરત) આહારમાં એક ગામ અનિરુદ્ધપુરીના એક બ્રાહ્મણને આપ્યું હોવાનું જણાયું છે.

અલ્લશકિત ૫૨ મહાશય્દ ધરાવતો હતો ને 'નિકુલ' ઉપરાંત 'પૃથ્વીવલ્લભ' તરીકે પણ ઓળખાતો હતો. એ 'પરમ માહેશ્વર' હતો. ૧૨૫ એની પ્રશસ્તિમાં એના પરાક્રમ, યશ, વિદ્યાકલા-પ્રોત્સાહન, ધર્માનુરાગ, ઔદાર્ય, બુદ્ધિર્ગાંભીર્ય તથા દેહલાવણ્યની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે ૧૨૬

અલ્લશકિતના પુત્ર જયશકિતનું એક દાનશાસન મળ્યું છે, તે શક વર્ષ ૬૦૨(ઈ. સ. ૬૮૦)નું છે ને ખાનદેશને લગતું છે. ૧૨૭ એ અગાઉ ઈ સ. ૬૭૧ માં દક્ષિણ ગુજરાતના આ પ્રદેશમાં ચાલુક્યોની નવસારી શાખા સત્તાશ્લે થતાં, સેદ્રકોએ આ પ્રદેશ ગુમાવી દીધો હોવાનું ખાલૂમ પડે છે

૧૩. નવસારીનું ચાલુક્ય રાજ્ય

કટ્યુરિ સત્તાના હ્રાસ પછી દખ્ખણના ચાલુક્ય નરેશ પુલકેશી ૨ જાએ મહારાષ્ટ્ર પર પોતાનું શાસન પ્રવર્તાવેલું. એના પુત્ર વિક્રમાદિત્ય ૧ લાએ નાસિક જિલ્લો, ઉત્તર કાંકણ અને દક્ષિણ ગુજરાતના પ્રદેશ પોતાના અતુળ ધરાશ્રય જયસિંહને સોંપ્યા (ઈ. સ. ૬૭૧) જયસિંહ પોતે નાસિક જિલ્લામાં રાજ્ય કરતો, એના યુવરાજ આશ્રય-શીલાદિત્યે દક્ષિણ ગુજરાતનો વહીવટ સંભાળ્યો. ને બીજા રાજપુત જયાશ્રય-મગલસે ઉત્તર કાંકણનો ૧૨૮

આ વશના રાજાઓ દાનશાસનોનો આર ભ વિષ્ણુના વરાહાવતારની સ્તુતિથી કરે છે ને પોતાને માનવ્ય ગોત્રના હારીતી-પુત્રો તરીકે ઓળખાવે છે

ધરાશ્રય-જયસિંહનું દાનશાસન ક સ. ૪૩૬(ઈ. સ ૬૮૫)નું છે. ૧૨૯ એમાં ઉત્તરાપથાધિપતિ હર્ષવર્ધનનો પરાજય કરનાર સત્યાશ્રય-પુલકેશી (૨ જા)નો સ્મૃતિરવ નિર્દેશ આવે છે ને ધરાશ્રય-જયસિંહે મહી અને નર્મદાની વચ્ચેના પ્રદેશમાં રાજ વળગડના સમસ્ત સૈન્યનો પરાજય કરેલો જણાવ્યો છે. આ રાજ વળગડ વલબીનો મૈત્રક રાજ શીલાદિત્ય ૩ જે હોવો સંભવ છે. ૧૩૦ આ દાન નાસિક વિષયને લગતું છે.

ધરાશ્રય-જયસિંહના રાજ્યકાલ દરમ્યાન યુવરાજ તરીકે આશ્રય-શીલાદિત્યે કરેલા બુનિદાનોને લગતા બે તામ્રશાસન મળ્યા છે. પહેલું દાનશાસન ૧૩૧

ક. સં. ૪૨૧(ઈ. સ ૬૭૧)નું છે એમાં દખ્ખણના મહારાજાધરાજ વિક્રમાદિત્યનો પણ નિર્દેશ કરેલો છે. આ દાન નવસારિકા(નવસારી)માંથી નવસારિકાના બ્રાહ્મણને આપવામાં આવેલું, દાનમાં આપેલુ ગામ બાહિરિકા વિષયમાં આવ્યું હતું. ખ્રીષ્ટુ' દાનશાસન ક સં. ૪૪૩(ઈ. સ ૬૯૩)નું છે ૧૩૨ ત્યારે દખ્ખણમાં વિક્રમાદિત્ય ૧ લાના પુત્ર વિનયાદિત્યનું રાજ્ય પ્રવર્તતું, આથી અહીં 'મહારાજાધરાજ' તરીકે એનો ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યો છે. આ દાન કાર્મણ્ય વિષયના એક ગામનું હતું ને એ કાર્મણ્યના એક બ્રાહ્મણને આપવામાં આવ્યું હતું. આ પછી થોડા વખતમાં યુવરાજ પિતાની હયાતી દરમ્યાન અકાળ અવસાન પામ્યો હોય છે

પુલકેશીના દાનશાસનમાં ચાલુક્ય વંશના રાજા કીર્તિવર્મા ૧ લો, પુલકેશી ૨ જો, વિક્રમાદિત્ય ૧ લો, ધરાશ્રય-જયસિંહ, જયાશ્રય-મગદરસ અને અવનિજનાશ્રય પુલકેશીની વંશાવળી આપી છે એ પરથી ધરાશ્રય-જયસિંહનો ઉત્તરાધિકાર એના ત્રીજા પુત્ર અવનિજનાશ્રય-પુલકેશીને પ્રાપ્ત થયો હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે, કેમકે એનો મોટો ભાઈ જયાશ્રય-મગદરસ તો ઉત્તર કોંકણમાં રાજ્ય કરતો હતો. ૧૩૩ એના દાનશાસનોનાં વર્ષ શક-સંવતનાં છે વલ્લસાડમાંથી તથા કચ્છમાંથી મળેલા એના શક વર્ષ ૬૫૩ નાં દાનશાસન પણ ઉત્તર કોંકણને લગતાં ૧૩૪ છે. અવનિજનાશ્રય-પુલકેશીનું દાનશાસન ક સ ૪૯૦(ઈ સ ૭૪૦)-નું અર્થાત્ યુવરાજ શ્યાશ્રય-શીલાદિત્યના ખ્રીજ દાનશાસન (ઈ સ. ૬૯૩) કરતા ૪૭ વર્ષ પછીનું છે ૧૩૫ ધરાશ્રય-જયસિંહના રાજ્યકાલનાં જ્ઞાત વર્ષો પરથી અવનિજનાશ્રય પુલકેશીએ લાંબું રાજ્ય ભોગવ્યું જણાય છે.

આ રાજા નાનપણથી ગુણવાન હતો, નિત્ય અભ્યુદય પામતો હતો, રાજલક્ષ્મીનો વલ્લભ હતો ને વિશાળ યશ ધરાવતો હતો એવી એની સામાન્ય પ્રશસ્તિ કરવામાં આવી છે, પરંતુ એ પછી એના એક અસામાન્ય પરાક્રમનું સુદર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એમાં જણાવ્યા મુજબ સૈધવ, કચ્છેલ્લ, સૌરાષ્ટ્ર, આપોટક, મૌર્ય, ગુર્જર આદિ રાજ્યોને વીંધીને સર્વ દક્ષિણાત્મ્ય રાજ્યોને જીતવાની ઇચ્છાથી દક્ષિણાપથમાં પ્રવેશ કરવા માગતા ને પહેલા નવસારિકા વિષય જીતવા આવેલા તાનિક (અરબી) સૈન્ય સામે એ મૃત કમ્પંધાની રાસમંળીવાળો ભીષણ સગ્રામ ખેલીને સમરાગણમાં એ સૈન્ય પર વિજય પામતા શ્રીવલ્લભ નરેન્દ્રે અર્થાત્ ચાલુક્ય રાજાધરાજે એના શૌર્યની કદરમાં એને 'દક્ષિણાપથ-સાધારણ' (દક્ષિણાપથનો આધારસ્તંભ), 'અલુક્ષિ-કુલાલ કાર' (ચાલુક્ય કુલનું આભૂષણ), 'પૃથિવીવલ્લભ' (પૃથ્વીનો પ્રિય) અને

‘અનિવર્તક-નિવર્તયિતા’ (પાછા નહિ હઠનારને પાછો હઠાવનાર) એવા ચાર અપર નામ એનાયત કર્યા

આ અરબી હુમલો સિંધના હાકેમ જુનેદે કરેલો હોવાનું માલૂમ પડે છે. આમાં મારવાડ, માડલ, ધિણોળ, ભરૂચ, માળવા-ઉલ્લન અને ભીનમાલ-ગુર્જરનો ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૩૬ જુનેદની નિમણૂક લગભગ ઈ. સ ૭૨૫ માં થઈ હતી ને બીજે વર્ષે એની જગ્યાએ તમીમ હાકેમ નિભાયો, આથી આ અરબી હુમલો ઈ. સ ૭૨૫-૨૬ ના અરસામાં થયો હોવો જોઈએ ૧૩૭ તો એ સમયે દખ્ખણનો ચાલુક્ય રામધિરાજ વિનયાદિત્યનો પુત્ર વિજયાદિત્ય હોવો જોઈએ આ દાન-શાસન સમયે વિજયાદિત્યનો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય ૨ જો ત્યાં રાજ્ય કરતો.

અવનિજનાશ્રય-ગુલકેરીએ ઈ. સ ૭૪૦ માં એક દક્ષિણી ખાલાણને કામંજીય આહાર વિધયમાંનું એક ગામ દાનમાં દીધું. એ ‘પરમ માહેશ્વર’ હતો ને ‘પરમ-ભદ્રારક’ ગણાતો ૧૩૮ આ રાજા ચાલુક્યોની નવસારિકા શાખાનો છેલ્લો જ્ઞાત રાજા છે એના આ ભૂમિદાન પછી થોડા જ વખતમાં દખ્ખણના ચાલુક્ય રાજ્યનો રાષ્ટ્રકૂટોએ અંત આણ્યો ને સાથે સાથે નવસારિકાનું ચાલુક્ય રાજ્ય પણ હુપ્ત થઈ ગયું, કેમકે આ પ્રદેશમાં રાષ્ટ્રકૂટોનું એક કુલ સત્તાઈઠ થયું.

૧૪. રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો

રાષ્ટ્રકૂટોના કુલની ઉત્પત્તિ એમના લેખમાં ચંદ્રવંશી ચાદવકુલ સાથે સાંકળવામાં આવી છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એ રાજકુલ ‘રદ્દ’ જાતિનું હતું રદ્દ જાતિના નાયકો સમય જતાં ‘રદ્દ-કૂટ’ તરીકે ઓળખાયા ને એનું સંસ્કૃત રૂપ ‘રાષ્ટ્રકૂટ’ થયું ૧૩૯ એમાંથી અર્વાચીન ‘રાઠોડ’ રૂપ વ્યુત્પન્ન થયું છે રાષ્ટ્રકૂટોની રાજસુદ્રા પર ગરુડનું ચિહ્ન હોય છે. તેઓના નામો તથા ઉપનામોમાં પણ વૈષ્ણવ ધર્મની અસર વરતાય છે ૧૪૦

રાષ્ટ્રકૂટ દતિષર્માના વંશમાં ગોવિ દરાજ (૧ લો) નામે પ્રતાપી રાજ થયો એના પુત્ર કર્કરાજ ૧ દાના પુત્ર ઇદરાજ ૧ લાએ સુદમાં ચાલુક્ય રાજપુત્રી ભવનાગાનું હરણ કરીને ખેટક મહામા એની સાથે રાક્ષસ વિવાહ કરેલો. ૧૪૧ આ ખેટકને ગુજરાતનું ખેટક (ખેડા) માનીને આ બનાવને રાષ્ટ્રકૂટોનું ગુજરાત પરનું પ્રથમ વિજયી આક્રમણ ગણવામાં આવતું, ૧૪૨ પરંતુ હવે એ ખેટક દખ્ખણમાં ખેટક હોવાનું પ્રતિપાદિત થયું છે ૧૪૩

ગુજરાત પર રાષ્ટ્રકૂટોનું પહેલું આક્રમણ ઇદરાજના નહિ, પણ એના પુત્ર દતિહરરાજના સમયમાં થયું. વાતાપિના ચાલુક્ય રાજ્યની સત્તાનો હ્રાસ કરનાર

આ પરાક્રમી રાજાએ મહી અને રેવા નદી સુધી વિજયક્રૂચ કરી લાટ અને માલવ દેશ જીતી લીધા હતા ૧૪૪ એલોરાના લેખની મિતિ પરથી એવું પરાક્રમ ઈ. સ. ૭૫૦ પહેલાં બન્યું જણાય છે. આ સમયે નવસારીના ચાલુક્ય રાજ્યની તથા ભરૂચના ચુજર્દે રાજ્યની સત્તા અસ્ત પામી હતી.

(૧) સ્વતંત્ર રાજ્ય

ઈ. સ. ૭૫૬ ના અરસામાં દંતિદુર્ગની સત્તા એના કાકા કૃષ્ણરાજે હસ્તગત કરી આ સમયે નવસારી પ્રદેશમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય કચ્છરાજ ૨ જાની અને ભરૂચ વિભાગમાં ચાહમાન રાજા હર્ષવર્દ ૨ જાની સત્તા પ્રવર્તતી હતી આ કચ્છરાજ એ દંતિદુર્ગના પિતરાઈ ભાઈ ગોવિંદરાજનો પુત્ર હતો. કચ્છરાજને રાજસત્તા પોતાના પિતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે મળી લાગે છે. ૧૪૫ ગોવિંદરાજની સત્તા દંતિદુર્ગે લાટમાં કરેલી વિજયક્રૂચ પછી તરત જ સ્થપાઈ લાગે છે. કચ્છરાજના દાનશાસનમાં ગોવિંદરાજના પરાક્રમેની ઘણી પ્રશસ્તિ કરવામાં આવી છે ૧૪૬

ગોવિંદરાજ પછી એનો પુત્ર કચ્છરાજ ઈ. સ. ૭૫૫ ના અરસામાં ગાદીએ આવ્યો. એના ઈ. સ. ૭૫૭ ના દાનશાસનમાં ૧૪૭ એ વાતાપિના રાષ્ટ્રકૂટ રાજવીનો નિર્દેશ કરતો નથી ને પોતાને માટે 'પરમભદ્રારક-મહારાજાધિરાજ-પરમેશ્વર' નાં મહાશિરુદ્ધ પ્રયોગ છે એ પરથી એ વાતાપિના મુખ્ય વંશના આધિપત્યથી મુક્ત રહી શકે તેટલો સ્વંત્ર હોવાનું ચાલુક્ય પડે છે એ સમયે કચ્છરાજે દાનમાં દીવેલું ગામ કીમ અને તાપી નદીની વચ્ચે આવેલા કાશાકૂલ વિષયમાં આવેલું હતું, જ્યારે કીમની ઉત્તરે આવેલો અકૂરેશ્વર વિષય ત્યારે ચાહમાન રાજાની સત્તા નીચે હતો. અર્થાત્ કચ્છરાજની સત્તા ત્યારે ઉત્તરે કીમ નદી સુધી હતી

કચ્છરાજ 'પરમ માહેશ્વર' હતો. એની પ્રશસ્તિમાં એના પરાક્રમ તથા યશ ઉપરાંત બીજા અનેક ગુણોની પણ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. ૧૪૮

ચોડા વર્ષ ઉપર આ રાજાના સમયનું એક બીજું દાનશાસન મળ્યું છે, જે મહાસામંત ચંદ્રાદિત્યનું છે. ૧૪૯ એમાં ચંદ્રાદિત્ય હર્ષપુરમાં રાજ્ય કરતો હોવાનું ને એના અધિપતિ પ. મ. પ. કચ્છરાજની રાજધાની ખેટક(ખેડા)માં હોવાનું જણાવ્યું છે. આ દાનશાસન વ. સં. ૪૭૦ (વિ. સં. ૮૪૫)ની આગસર સુદ સાતમનું છે. આ પરથી વલ્લીનો લંગ એ વર્ષે એ પહેલાં થયો હોવાનું ને મૈત્રક રાજ્યના નાશને લીધે સાપડેલી તકનો લાભ લઈ કચ્છરાજે પોતાની સત્તા તરત જ ઉત્તર ગુજરાત સુધી પ્રસારી હોવાનું કલિત થાય છે ૧૫૦ ત્યારથી લાટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યની રાજધાની ખેટકમાં રહી, કચ્છરાજનું આધિપત્ય હર્ષપુર

(હરસોલ, તા પ્રાંતીજ, જિ સાબરકાંઠા) વિષય પર પ્રવર્તતું હતું. આમ કચ્છરાજે પોતાની રાજસત્તાનો ધણો વિસ્તાર કર્યો. ઈ. સ. ૭૫૭ ના દાનગાસનમાં આપેલા એનાં મહાભિરુદ્ધ હવે યથાર્થ નીવડ્યાં આમ કચ્છરાજે ઝોઝામાં ઝોઝું ઈ. સ. ૭૫૭ થી ૭૮૮ સુધી ગત્ય કર્યું. આ દરમ્યાન દુષ્યંતના મૃત્યુ વંશમાં કૃષ્ણરાજ અઢાલવર્ષ, ગોવિંદરાજ પ્રભુતવર્ષ અને દુષ્યંતરાજ ધારાવર્ષ એ ત્રણ રાજ થયા. દુષ્યંતરાજે ઉત્તરમાં છેક ગંગા-યમુનાના પ્રદેશ સુધી વિજયકંઠ કરી. એના ઉત્તરાધિકારી ગોવિંદરાજ ૩ જાએ પ્રાંતીદાર નરેશ નાગભટ્ટ ૨ અને હરાવી પોતાનું શાસન છેક માળવા સુધી પ્રસાર્યું ને લાટમંડલનું રાજ્ય પોતાના નાના ભાઈ ઇન્દ્રને મુપરત કર્યું. ૧૫૧ આમ ગુજરાતના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનો દુષ્યંતરાજના સમયમાં નહિ, તો ગોવિંદરાજ ૩ જાના સમયમાં અત આગ્યો. ગોવિંદરાજે માળવા છત્રી વિંધ્ય પ્રદેશના રાજા શર્વને વશ કરી પાછા ઇન્દ્રનાં ચોખાસું શ્રીભવનમાં ગાળેલું તે સ્થળ ભરૂચ જિલ્લામાં આવેલું સન્ભોણુ દોઈ અહીં નોંધપાત્ર છે. ૧૫૨ આ બનાવ ઈ. સ. ૮૦૦ ના અરસામાં બન્યો જાણાય છે.

(૧) લાટમંડલની રાષ્ટ્રકૂટ શાખા

ગોવિંદરાજ ૩ જાએ પોતાના અતુલ ઇન્દ્રરાજને લાટમંડલ ગોપીનાં, અહીં રાષ્ટ્રકૂટ વંશની અલગ શાખા પ્રવર્તી. લાટમંડલનો ગણતા ઇન્દ્રરાજ 'લાટમંડલ' તરીકે ઓળખાતો એનું પોતાનું કોઈ દાનશાસન મળ્યું નથી એણે લગભગ ઈ. સ. ૮૧૦ સુધી રાજ્ય કર્યું લાગે છે. એની પ્રશસ્તિમાં એણે ગુજરાતને પરાસત કર્યો હોવાનું ને દક્ષિણપથના મહાસાગરોને વશ આપ્યું હોવાનું જણાયું છે. ૧૫૩

ઇન્દ્રરાજને જે પુત્ર હતા : કચ્છરાજ અને ગોવિંદરાજ

સુવર્ણવર્ષ કચ્છરાજ અને પ્રભુતવર્ષ ગોવિંદરાજ

આ બેમાં કચ્છરાજ મોટો હતો. એનાં શક વર્ષ ૧૩૪, ૭૩૬, ૭૩૮, ૧૦૬, ૭૪૩ અને ૭૪૬ નાં દાનપત્ર મળ્યાં છે, એનાં એના અતુલ ગોવિંદરાજના શક વર્ષ ૭૩૨, શક વર્ષ ૭૩૫, વ. સ. ૫૦૦ (શ. સં. ૧૦૪૦) રાજે શક વર્ષ ૧૦૮૦ નાં દાનપત્ર પ્રાપ્ત થયાં છે, ૧૫૪ આથી એ બે ભાઈએનાં ગત્યમય વચ્ચે ૫૦૦ સંવત્સરે રહેશે તથા દાનગાસનોનાં જણાવેલી વિગતો પરથી એ બેનાં સંવત્સરો ૫૦૦ અલગ અલગ ગણતા નથી આથી આ દુષ્યંત દરમ્યાન ૫૦૦ સંવત્સરો તેમ ને એના અતુલ કચ્છરાજની એટલાંજીમ રાજવિરુદ્ધ ૫૦૦ સંવત્સરો દાનશાસન કરનાં હોવાનો અધિકાર દર્શાવનાં એનાં મે. ૧૦૦ કે ૧ સંવત્સરો

કર્કરાજ સુવર્ણવર્ષનું પહેલું દાનશાસન (શ. સં. ૭૩૪-ઈ સ. ૮૧૨) મુખ્ય વંશના રાજા ગોવિંદરાજ ૩ જાના રાજ્યકાલનું છે, જ્યારે એ પછીનાં પાંચે દાનશાસન (શક વર્ષ ૭૩૬ થી ૭૪૬-ઈ. સ. ૮૧૪ થી ૮૨૪) ગોવિંદરાજના ઉત્તરાધિકારી અમોઘવર્ષ-શર્વના સમયનાં છે. એની રાજધાની ખેટક(ખેડા)માં હતી. એણે આપેલી ભૂમિ અંકેદૃક ચોર્યાસી, ભારુકઝૂંઝ દેશ કે ભરુકઝૂંઝ વિષય, મહી-નર્મદા વચ્ચેનો દેશ, નાગસારિકા વિભાગ અને માહિપક-૪૨માં આવેલી હતી.

કર્કરાજનું ‘સુવર્ણવર્ષ’ એવું અપર નામ હતું. એણે અશેષ મહાશબ્દ પ્રાપ્ત કર્યા હતા ને એ ‘મહાસામંતાધિપતિ’ કહેવાતો હતો. પ્રશસ્તિમાં એનાં શૌર્ય, જ્ઞાન, શાસનતત્ત્વ, ધનુર્વિદ્યામાં પ્રાવીણ્ય, સૌરાજ્ય માટે ઉદાહરણરૂપ ગણાતા હોવાનો યશ, દાન પ્રત્યાદિની પ્રશંસા કરી છે એમાં એક મહત્ત્વનો ઉદ્દેશ્ય એ આવે છે કે જ્યારે દુષ્ટપણુના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યમાં પ્રતિસ્પર્ધીઓએ બંડ ઉઠાવ્યું ત્યારે આ કર્કરાજે અમોઘવર્ષને એની ગાદી પાછી અપાવી. ૧૫૫ અમોઘવર્ષ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે સગીર વયનો હતો ને ત્યારે ઘાટેશ્વર કર્કરાજ એના વાલી તરીકે વહીવટ સંભાળતો હતો ૧૫૬

ગોવિંદરાજ ‘અમૃતવર્ષ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. એનાં પહેલાં એ દાનશાસન (શ. સં. ૭૩૨ અને ૭૩૫) ગોવિંદરાજ ૩ જાના સમયનાં અને પછીનાં એ દાનપત્ર (વ. સ. ૪૭૦ અને શ. સં. ૭૪૯) અમોઘવર્ષના સમયનાં છે. એમાં જળ્યાવેલી દેવભૂમિ વહાઉલ-૮૪, સીહરખિ-૧૨, પાલિતાણુક પ્રદેશ અને ભરુકઝૂંઝ પ્રદેશમાં આવેલી હતી. એ પોતાનાં દાનશાસનોમાં પોતાના અગ્રજ કર્કરાજનો આદરપૂર્વક નિર્દેશ કરે છે પ્રશસ્તિમાં એનાં દાન તથા વિજયની ભારે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.

સુવર્ણવર્ષ કર્કરાજનો ઉત્તરાધિકાર એના પુત્ર કુવરાજને મળ્યો. કર્કરાજના પ્રથમ દાનશાસન(ઈ. સ. ૮૧૧)નો દૂતકે રાજપુત્ર કલિવર્મા એ વર્ષ પછી અઘાળ અવસાન પામ્યો હાથે છે. કુવરાજ કર્કરાજની વૃદ્ધાવસ્થામાં જન્મ્યો જણાય છે.

ધારાવર્ષ કુવરાજ ૧ હો.

સુવર્ણવર્ષ કર્કરાજ પછી એનો પુત્ર ધારાવર્ષ કુવરાજ ઈ. સ. ૮૩૦ ના અરસામાં ગાદીએ આવ્યો. એનું ઈ. સ. ૮૩૫ નું દાનશાસન મળ્યું છે ૧૫૭ એણે દાનમાં દીધેલી ભૂમિ કાશહર વિષયમાં આવી હતી, ને દાન લેનાર બ્રાહ્મણ બદરસિદ્ધિ(બોરસદ)નો નિવાસી હતો. ‘ધારાવર્ષ’ ઉપનામ ‘નિરુપમ’ તરીકે પણ ઓળખાતો. એણે યુદ્ધમાં વલ્લભ રાજાની સેનાને નસાડી મૂકેલી એવો ઉદ્દેશ્ય

આવે છે ૧૫૮ તે અમોઘવર્ષને લાગુ પડે છે એ અનુસાર લાટમંડલના રાષ્ટ્રકૂટ રાજકુલ અને દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજકુલ વચ્ચેના સબધ હવે વણુચ્ચા લાગે છે. ૧૫૯ ધ્રુવરાજ આ યુદ્ધમાં શરૂઆતમાં સફળતા પામ્યો હતો, પરંતુ છેવટે એ યુદ્ધમાં માર્ગો ગયો (લગભગ ઈ. સ ૮૪૫) ૧૬૦

પ્રશસ્તિમાં એની વીરતા તથા દાનવીરતાની ખાસ પ્રશંસા કરી છે

અકાલવર્ષ શુભતુ ગ

એનું કોઈ દાનશાસન મળ્યું નથી એ ‘અકાલવર્ષ’ અને ‘શુભતુ’ગ’ તરીકે જાણીતો છે, પરંતુ એ એનાં અપર નામ લાગે છે; એનું મૂળ નામ જાણવા મળ્યું નથી મુખ્ય વંશના રાજ્ય અમોઘવર્ષે ઈ. સ ૮૫૦ માં માન્યખેટ (કર્ણાટક)-માંથી કર્માંતપુર વિષયમાંનું ગામ પૌરકુપુરના બ્રાહ્મણોને દાનમાં દીધેલું ૧૬૦અ આ પરથી લાટમંડલ ત્યાંસુધી મુખ્ય વંશના શાસન નીચે રહ્યું લાગે છે આ પછી લાટના અકાલવર્ષે વલ્લભ(અમોઘવર્ષ)ની સેનાથી આકાંત થયેલું પોતાના પિતાનું રાજ્ય સત્વર પાછું મેળવ્યું પછી ફરી લાટનું સૈન્ય લયમા મુકાયું, એવામાં અકાલવર્ષે મૃત્યુ પામ્યો ને એના પુત્ર ધ્રુવરાજે અમોઘવર્ષ સાથે સમાધાન કરી લીધું

અકાલવર્ષને ધ્રુવરાજ, દતિવર્ષ અને ગોવિદરાજ નામે પુત્ર હતા

ધારાવર્ષ ધ્રુવરાજ ૨ એ

અકાલવર્ષ શુભતુ ગનો ઉત્તરાધિકાર એના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ધ્રુવરાજે સંભાળ્યો એ ‘ધારાવર્ષ’ અને નિરુપમ’ જેવાં અપર નામ ધરાવતો એના ઈ. સ. ૮૬૭ થી ૮૮૪ નાં દાનશાસન મળ્યાં છે. પહેલું દાન એણે ભુચુકચ્છમાં કર્માંતપુર-૧૧૬ વિભાગમાંના એક બ્રાહ્મણને આપેલું ૧૬૧ ખીજા દાનમાં શક ૭૯૩(ઈ. સ. ૮૭૧-૭૨)માં નમદા-મહી પ્રદેશનાં એ ગામ મહાદેવના મંદિરને અર્પણ કરેલાં. ૧૬૨ એ ૪ વર્ષે અમોઘવર્ષે સંનન-૮૪ માંના એક ગામનું દાન દીધેલું. ૧૬૩ એ પરથી નવસારી વિભાગની દક્ષિણે આવેલો એ પ્રદેશ રાષ્ટ્રકૂટોના મુખ્ય વંશના સીધા શાસન નીચે હોવાનું માલૂમ પડે છે

ઈ. સ. ૮૮૪ માં ધ્રુવરાજે કામ્પિલ્યતીથના બૌદ્ધવિહારને સુહિલા વિષયમાંનું ગામ દાનમાં દીધું. ૧૬૪ સાત વર્ષ પહેલાં (ઈ. સ. ૮૬૭ માં) ધ્રુવરાજની સંમતિથી એના ભાઈ દતિવર્ષએ પણ એ વિહારને ગ્રામદાન કરેલું છે ૧૬૫

ધ્રુવરાજ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એણે અમોઘવર્ષની સાથે સમાધાન કરી લીધેલું, પણ એવામાં એક બાજુ ચુર્જરાનું પ્રમળ સૈન્ય ચડી આવ્યું ને

ખીજી બાબુ અમોઘવર્ષ વિમુખ થઈ ઘેઠા. ૧૬૬ આ સૈન્ય તે કનોજના પ્રતીહાર રાજા મિહિરભોજનું હતું. ૧૬૭ એ સૈન્યે એ સમયના ગુર્જરદેશ પર થઈને લાટમડલ પર આક્રમણ કર્યું લાગે છે ૧૬૮ પ્રતીહાર ભોજનું આક્રમણ લાટમડલની સરહદે થયું હશે, પરંતુ દુવરાજે એકલાએ એ આક્રમણને પાછું હઠાવી દીધું ૧૬૯ એનું આ પરાક્રમ ઈ. સ. ૮૬૭ પહેલાં થયેલું.

આ રાજાનાં શૈયી તથા દાનની ધણી પ્રસારિત કરવામાં આવી છે. એને કર્કરાજ નામે પુત્ર હતો, પણ એ ઈ. સ. ૮૮૪ પછી અકાળ અવસાન પામ્યો લાગે છે.

અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજ

દુવરાજ ૨ જાનો ઉત્તરાધિકાર એના અનુજ અપરિમિતવર્ષ 'તલપ્રહારી' દંતિવર્માના પુત્ર અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજને પ્રાપ્ત થયો એનું ઈ. સ. ૮૮૮ નું દાનશાસન મળ્યું છે. ૧૭૦ આ પરથી એનું રાજ્યારોહણ ઈ. સ. ૮૮૬ ના અરસામાં થયું ગણાય એ સમયે દુવરાજ ૨ જાનો પુત્ર કર્કરાજ તેમજ કૃષ્ણરાજનો પિતા દંતિવર્મા હયાત નહિ હોય.

આ સમયે રાષ્ટ્રકૂટોના મુખ્ય વંશમાં અમોઘવર્ષનો પુત્ર અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજ રાજ્ય કરતો હતો. લાટમડલના આ રાજા કૃષ્ણરાજે પણ એની જોમ 'અકાલવર્ષ' અપર નામ ધારણ કર્યું આ રાજાએ અકલેશ્વર(અકલેશ્વર)માંથી વરિઅવિ(વરિયાવ)ના બ્રાહ્મણોને વરિઅવિ-૧૧૬ માંનું એક ગામ દાનમાં દીધું. ૧૭૧

કૃષ્ણરાજે વલ્લભના અર્થાત્ મુખ્ય વંશના કૃષ્ણરાજના દેખતાં ઉજ્જયિનીમાં શત્રુઓનો અર્થાત્ પ્રતીહારોનો પરાજય કર્યો ૧૭૨ આ પરથી હવે લાટમડલના રાષ્ટ્રકૂટ કુલને કણ્ઠાટકના મુખ્ય વંશ સાથે પાછો સારો સંબંધ થયો હોવાનું દક્ષિત થાય છે જતાં ગમે તે કારણે આ કૃષ્ણરાજ પછી લાટમડલની રાષ્ટ્રકૂટ શાખા હુપ્ત થઈ ને આ પ્રદેશ પર રાષ્ટ્રકૂટોના મુખ્ય રાજવંશનું સીધું શાસન પ્રવર્ત્યું ગોવિંદરાજ ૩ જાનો અનુજ ઇંદ્રરાજના કુલની આ શાખાની રાજસત્તા આમ અહીં લગભગ સોએક વર્ષ ટકી.

(૩) મુખ્ય વંશનું સીધું શાસન

અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજ ૨ જો

રાષ્ટ્રકૂટોના મુખ્ય રાજવંશમાં અમોઘવર્ષ પછી એનો પુત્ર કૃષ્ણરાજ ૨ જો ઈ. સ. ૮૭૮ ના અરસામાં ગાદીએ આવ્યો હતો. એણે 'લાટના ગર્વનો

નાશ કર્યો' એવો ઉલ્લેખ ૧૭૩ આવે છે એ પરથી એના સમયમાં લાટમંડલ પર એનું સીધું શાસન પ્રવર્ત્યું તે એના બાહુબળથી પ્રવર્ત્યું લાગે છે સામંત પ્રચડના કપડવળ દાનપત્ર ૧૭૪ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેમ પ્રતીહારોએ ખેટક-મંડલ લઈ લીધું હોય ને એ આ અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજે પોતાના પરાક્રમથી પાછું મેળવ્યું હોય. પ્રચંડ(ઈ સ ૯૧૦)ના પિતા ધવલપ્રે આમા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાને સંગીન મદદ કરેલી એ પરથી આ બનાવ લગભગ ઈ સ ૯૦૦ પહેલા બન્યો ગણાય

ઈ સ ૯૧૦ માં હર્ષપુર પ્રદેશમાં બ્રહ્મવક કુલના મહાસામંત પ્રચંડની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. એ વર્ષે પ્રચડના નાના ભાઈ અક્કુકે હર્ષપુર-૭૫૦ ની અદર કર્પટવાણિભ્ય(કપડવળ)-૮૪માંના એક ગામનું દાન દીધું.

કૃષ્ણરાજની કૃપાથી મુહમ્મદ ઉર્ફે સુગત નામે અરબ અધિકારીને સયાન મલ્કનો વહીવટ પ્રાપ્ત થયેલો. ૧૭૫ અ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાએ અરબોને પોતાના રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા આપતા એનું આ ઉદાહરણ છે

નિત્યવર્ષ ઇંદ્રરાજ ૩ જો

અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજનો પુત્ર જગત્તુંગ પિતાની હયાતીમાં મૃત્યુ પામેલો, તેથી કૃષ્ણરાજનો ઉત્તરાધિકાર જગત્તુંગના પુત્ર ઇંદ્રરાજને પ્રાપ્ત થયો એના ઈ સ ૯૧૫ ના એ દાનશાસન મળ્યા છે ૧૭૬ એમાં એના રાજ્યાધિપતેકનો તાજ બનાવ તરીકે ઉલ્લેખ આવે છે ઇંદ્રરાજે પદ્મધના ઉત્સવ પ્રસંગે તુલાપુરુષમાં આરોહણ કરીને સેકડો ગ્રામદાન દીધેલા, તેઓમાં લાટદેશમાં આવેલાં બે ગામોનો પણ સમાવેશ થતો ઇંદ્રરાજ 'પરમભદ્રારક-મહારાજાધિરાજ-પરમેશ્વર'ના મહાગિરુધ ધરાવતો ને 'શ્રીવલ્લભ', 'શ્રીપૃથ્વીવલ્લભ', 'નિત્યવર્ષ', 'નરેન્દ્ર', 'રદ્ધકર્પ', અને 'કીર્તિનારાયણ' જેવા અપરનામ ધરાવતો પ્રશસ્તિમાં ઇંદ્રરાજે મેરુ કે મહોદયના રાજાનો પરાભવ કર્યો હોવાનું જણાવ્યું છે તે કનોજના પ્રતીહાર રાજા મહીપાલને લાગુ પડે છે ૧૭૭

ઈ સ ૯૨૬ માં સંગણના માડલિક મુહમ્મદ ઉર્ફે સુગતે ઇંદ્રરાજની અનુમતિથી સયાન મલ્કમાંથી બ્રાહ્મણને ભૂમિદાન દીધું.

પ્રશસ્તિમાં ઇંદ્રરાજને ધણે પ્રતાપી, દર્શનીય અને દાનવીર રાજવી તરીકે નિરૂપવામાં આવ્યો છે

અમોઘવર્ષ ૨ જો

ઈંદ્રરાજ ૩ જ પછી એનો મોટા પુત્ર અમોઘવર્ષ ૨ જો ગાદીએ આવ્યો, પરંતુ એ એકાદ વર્ષમાં અકાળ અવસાન પામ્યો ને એની વિધવા પત્ની વેંગી રાજ્યમાં ચાલી ગઈ ૧૭૮ અમોઘવર્ષ પછી એનો નાનો ભાઈ ગોવિંદરાજ ગાદીએ આવ્યો હતો. એણે પોતાના અગ્રજ પ્રત્યે કૃતતા દાખવી નહોતી ને બહુચ્છી-ગમનનો અપયશ મેળવ્યો નહોતો, એવો ઉદ્દેશ આવે છે ૧૭૯ એ આ સંદર્ભમાં ધણો સૂચક હાગે છે. એમાં ગોવિંદરાજ સ્પષ્ટતઃ પોતાની સામેના એવા લોકાપવાદનો મિથ્યા બચાવ કરતો હાગે છે ૧૮૦ એના દાનશાસનોમાં એ પોતાના અગ્રજની પ્રશસ્તિનો સમાવેશ કરતો નથી એ હકીકત એના વૈમનસ્વની શંકાને દઢ કરે છે અમોઘવર્ષનું કેઈ દાનશાસન મળ્યું નથી.

સુવર્ણવર્ષ ગોવિંદરાજ ૪ થો.

ઈંદ્રરાજ ૩ જના આ નાના પુત્રે પોતાના મોટા ભાઈ અમોઘવર્ષ ૨ જને પગથી મરાવી ગાદી મેળવી હાગે છે એણે ૪ સ. ૬૩૦ માં પટ્ટભૂષના મહોત્સવ પ્રસંગે તુલાપુરપમાં આરોહણ કરીને જે સેકડો દાન દીધેલા તેમાં લાટ દેશના ખેટકમ હલમાના એક ગામના દાનનો સમાવેશ થાય છે ૧૮૧ એ ‘સુવર્ણવર્ષ’, ‘પૃથ્વીવલ્લભ’, ‘શ્રીવલ્લભ’ અને ‘નરેન્દ્ર’ એવા અપર નામ ધરાવેલા એ ધણો દર્શનીય, દાનવીર, પ્રતાપી અને વિજયી હતો એવું એની પ્રશસ્તિ પરથી સૂચિત થાય છે. એ ધણો વિપથી અને ધાતકી હતો એના મત્રીઓ તથા સામંતોએ એને દૂર કરી એની જગ્યાએ એના કાકા અમોઘવર્ષને ગાદીએ બેસાડ્યો. ૧૮૨ આ ઘટના ૪ સ. ૬૩૫ ના અરસામાં બની.

અમોઘવર્ષ ૩ જો

એ જગત્તુંગનો પુત્ર અને ઈંદ્રરાજ ૩ જનો નાનો ભાઈ હતો. મત્રીઓ અને સામંતોની વિનંતીથી એણે ગોવિંદરાજને પદભ્રષ્ટ કરી રાજસત્તા ધારણ કરી ત્યારે એ પ્રૌઢ વયનો હતો એ ધાર્મિક વૃત્તિનો હતો ને રાજતત્ત્વમાં સક્રિય રસ લેતો નહિ એણે માત્ર ત્રણેક વર્ષ રાજ્ય બોગવ્યું.

અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજ ૩ જો

અમોઘવર્ષ ૩ જ પછી એનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર કૃષ્ણરાજ ૩ જો ગાદીએ આવ્યો (ઈ. સ. ૬૩૬). એ યુવરાજ હતો ત્યારથી જ પરાક્રમી હતો ગાદીએ આવતાં વેંત

એણે ચોળ રાજ્ય પર આક્રમણ કરી દક્ષિણમાં છેક રામેશ્વર સુધી વિજયકૃત્ય કરી. ઈ. સ ૯૬૩ ના અરસામા એણે ઉત્તર ભારતમાં આક્રમણ કર્યું. માળવાના પરમાર રાજા સીયકને હરાવી ઉજ્જયિની કબજે કરી ૧૮૩ સીયકે આ અકાલવર્ષનું આધિપત્ય અંગીકાર કર્યું. ગુજરાતનો મોડાસા વિભાગ સીયકની સત્તા નીચે હતો. ૧૮૪ કૃષ્ણરાજે ઈ સ ૯૬૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ પછી પાઞ્ચસાત વર્ષમા લાટમંડલમા તેમજ દુષ્પ્રભણમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સત્તા અસ્ત પામી ૧૮૫

૧૫. પરમાર રાજ્ય

મોડાસા પ્રદેશ પર સત્તા ધરાવતો સીયક પરમાર કુલનો હતો એનું રાજકુલ મણે રાષ્ટ્રકૂટ કુલમાંથી ઉદ્ભવ્યું હોય એવી રજૂઆત એનાં ઇનશાસનોમા થઈ છે. થોડા ફાયકાઓમાં, પરમારોનો મૂળ પુરુષ અર્જુનદાયલ પર વસિષ્ઠ ઋષિના યજ્ઞકુંડના અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયો હોવાની પૌરાણિક માન્યતા પ્રચલિત થયેલી માલુમ પડે છે ૧૮૬ એમા વિશ્વામિત્ર પાસેથી વસિષ્ઠની કામધેનુ પાછી મેળવી ચાપનાર એ વીર પુરુષ “પર-માર” (શત્રુને મારનાર) તરીકે ઓળખાયો. એવી એ નામની ઉત્પત્તિ ઘટાડવામાં આવી છે

પરમાર વંશની રાજસત્તા નવમી સદીના આગંઢમાં માળવામા ધાગનગરીમાં સ્થપાઈ આ વંશનો પહેલો રાજા ઉપેન્દ્ર ઉર્ફે કૃષ્ણરાજ હતો એ પ્રાયઃ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિન્દરાજ ૩ જનો સામત હતા. ૧૮૭

ઉપેન્દ્રને એ પુત્ર હતા વૈરસિંહ ૧ હો અને ડંબરસિંહ વૈરસિંહને ધારાનગરીની ગાદી મળી ન્યારે ડંબરસિંહે વાગડ(વાસવાડા-કુ ગરપુર)માં અલગ શાખા સ્થાપી

વૈરસિંહ ૧ લા પછી એનો પુત્ર સીયક ૧ હો ને સીયક ૧ લા પછી એનો પુત્ર વાક્પતિ ૧ હો ગાદીએ આવ્યો. વૈરસિંહ અને સીયક રાષ્ટ્રકૂટ અમોઘ-વર્ષ ૧ લાના સામત હતા વાક્પતિએ રાષ્ટ્રકૂટ ઇન્દ્રરાજ ૩ જની ઉત્તરાધ્યની વિજયયાત્રામા ભાગ લીધો લાગે છે ૧૮૮ વાક્પતિના પુત્ર વૈરસિંહ ૨ જના સમયમા પ્રતીહાડ નરેશ મહીપાલે ઉજ્જયન અને ધારા જીતી લઈ છેક નર્મદા સુધી વિજયકૃત્ય કરી રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કૃષ્ણરાજ ૩ જની મદદથી વૈરસિંહે થોડા વખતમાં માળવાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું લાગે છે ૧૮૯

વૈરસિંહ ૨ જ પછી એનો પુત્ર સીયક ૨ જો ગાદીએ આવ્યો. એનું અપર નામ ‘હર્ષ’ હતું ઈ. સ ૯૪૬ માં એણે આન દપુર(વડનગર)ના

મે નાગર બ્રાહ્મણોને મોહડવાસક(મોહાસા) વિષયનાં બે ગામ દાનમાં આપ્યાનાં દાનશાસન મળ્યાં છે ૧૯૦ એમાં સીયક અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજ ૩ જ્ઞના આધિપત્યનો નિર્દેશ કરે છે. આ દાનશાસનો પરથી મોહાસાની આસપાસનો પ્રદેશ ત્યારે પરમાર વંશની સત્તા નીચે હોવાનું ને એ પરમાર વંશ પર દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ વંશનું આધિપત્ય પ્રવર્તતું હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. આ દાનશાસનોમાં ખેટકમંડલાધિપતિનો ઉલ્લેખ આવે છે આ રાજ સીયકનો નાભેદાર ૧૯૧ કે સાથી ૧૯૨ નહિ તેમજ સીયક પોતે ૧૯૩ પણ નહિ, પરંતુ અકાલવર્ષ કૃષ્ણરાજ હોવો સંભવે છે. મોહડવાસક વિષય પર પરમાર વંશની સત્તા ક્યારથી પ્રવર્તતી એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે સંભવ છે કે સીયક ૨ જ્ઞના પિતા વૈરિસિંહ ૨ જ્ઞના સમયમાં પરમાર વંશની સત્તા માળવામાં હુપ્ત થઈ ૧૯૪ ત્યારે એણે રાષ્ટ્રકૂટ રાજના સામંત નગીકે માળવાની પડોશમાં આવેલા આ પ્રદેશમાં સત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય. કદાચ સીયક ૨ જ્ઞની સત્તા પણ ઘણો વખત આ પ્રદેશમાં મીચિત રહી હોય. ૧૯૫ ગમે તેમ, મલ્લરાજ સોલકીના સમયમાં પણ મોહડવાસક વિષય પર પરમાર વંશની સત્તા પ્રવર્તતી હતી કૃષ્ણરાજ ૩ જ્ઞના મૃત્યુ પછી સીયકે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનું આધિપત્ય કાગવી દઈ, માન્યખેટ પર આક્રમણ કરી પોતાના રાજ્યની સ્વતંત્રતા સ્થાપી

આમ મૈત્રકકાલ અને અનુમૈત્રક કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં મૈત્રકો, પ્રતીહારો અને ચાપોતકો ઉપરાંત બીજાં અનેક રાજકુલોનાં મોટા નાના રાજ્ય થઈ ગયાં

પાઠદીપી

૧. ગુર્જલે, લેખ ૧૧૮-૧૧૯	૨. મૈ.ગુ., પૃ. ૨૧૫
૩. એજન, પૃ. ૨૧૮-૨૧૯	૪. એજન, પૃ. ૨૧૯
૫ એજન, પૃ ૨૨૦	૬-૭. એજન, પૃ. ૨૨૨
૮ એજન, પૃ ૨૨૩	૯. ગુર્જલે, લેખ ૧૧૮
૧૦ મૈ ગુ., પૃ. ૨૨૫	૧૧. એજન, પૃ ૨૨૫-૨૨૬
૧૨-૧૩ એજન, પૃ. ૨૨૪	૧૪. એજન, પૃ ૨૨૫
૧૫ ગુર્જલે, લેખ ૧૧૯	૧૬. મૈ ગુ., પૃ ૨૨૬-૨૨૭
૧૭. લુઓ યથ ૧, પૃ. ૩૬૧	૧૮. મૈ ગુ., પૃ. ૨૨૮
૧૯. ધૃમલીના દાનશાસન નં. ૬ માં	
૨૦. અલ્લતકરે ઈ. સ. ૭૩૪ થી ૭૫૪ નો આંકથો છે (EI, Vol XXVI, p. 187).	

- ૨૧ ગુઝેલે, લેખ ૨૫૭ ૨૨. *EI*, Vol XXVI, p 187
- ૨૩ H G Shastri & P V Dholakia, "Ambalas Plates of the Saindhava King Ahuvarman," *J O I*, Vol XIX, pp 279 ff.
- ૨૪-૨૫ *Ibid*, p 282 ૨૬ જુઓ ઉપર પાંદ્વીપ ૨૩
- ૨૭ આ બંને નામોના ઉત્તરપદ ફક્ત અને દેવ રાજનો અર્થ ધરાવતાં હોઈ પર્ચાય ગણાય (*EI*, Vol XXVI, p 187)
- ૨૮ જુઓ ગ્રંથ ૧, પૃ. ૩૫૯-૩૬૧
- ૨૯ મે ગુ, ભા ૧, પૃ ૨૩૫, *EI*, Vol XXVI, p 210
૩૦. એજન, પૃ ૨૩૬ ૩૧ એજન, પૃ ૨૩૮, પા.દી. ૧૮
૩૨. એને અક્ષતેકરે 'C' સત્રા આપી છે (*EI*, Vol. XXVI, pp 207 ff).
- ૩૩ *Ibid*, pp. 208 f
૩૪. ડો ૨ મોંકડ, "ધૂમલીના સૈધવવશી રાજ્યો", ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક, પુ ૧૨, પૃ ૧૬૫
૩૫. એના નામ પરથી એને રાણી હાથીભાઈએ આજુહિલવાડના વ્યાવડા રાજ ક્ષેત્રરાજની રાણી માનેલી, જ્યારે અક્ષતેકરે એને ક્ષેત્રરાજની પુત્રી કે બહેન ગણેલી, પરંતુ અહીં સૂચવેલા સમયાંકન પ્રમાણે ક્ષેત્રરાજનો રાજ્યકાલ તો લગભગ ઈ સ ૮૮૫-૯૧૦ જેટલો મોડો જણાતો હોઈ, આ રાણીનો સબધ એની સાથે સાંકળવો અશક્ય છે.
૩૬. *EI*, Vol. XXVI, pp. 200 f., 205, 211 and 223 f
૩૭. *Ibid*, p. 201 ૩૮. *Ibid.*, p 190
૩૯. ડો. ૨ મોંકડ, ઉપર્યુકત, પૃ. ૧૬૮ ૪૦ *EI* Vol XXVI, p. 191
- ૪૧ *Ibid.*, p 201 ૪૨. *Ibid*, p 198
૪૩. ડો. ૨. મોંકડ, ઉપર્યુકત, પૃ ૧૬૩-૧૬૬
- ૪૪ *EI*, Vol. XXVI, pp 197 ff (Grant A)
- ૪૫ *Ibid*, pp. 203 ff (Grant B)
૪૬. *Ibid*, pp 193 f. ૪૭ *Ibid*, p 214
- ૪૮ *Ibid.*, p. 215 ૪૯ *Ibid*, pp 212 ff. (Grant D)
૫૦. *Ibid*, p 214 ૫૧ *Ibid*, p 219
- ૫૨-૫૩ *Ibid*, p 224 ૫૪ ગુઝેલે, લેખ ૨૨૭
૫૫. *EI*, Vol XXVI, pp 223 ff (Grant F)
- ૫૬ પુષ્પદેવ-કૃષ્ણરાજ-અગ્નિક-રાણિક-ભઈક-આસુડરાજ-અગ્નિક-ભઈક
૫૭. *EI*, Vol. XXVI, pp 224 f ૫૮. *Ibid.*, pp. 14 f.
૫૯. *Ibid.*, p 188
- ભાષાસાક્ષીની દૃષ્ટિએ જાયન્ત્ર પરથી જેઠના વ્યુત્પન્ન કરેલ કઈક સુસ્કેલ છે, પરંતુ જાયન્ત્ર કૃત્રિમ સંસ્કૃતીકૃત રૂપ હોવાની વધુ શક્યતા છે.
૬૦. *B.G.*, Vol. VIII, p. 623

૧૧. આ ફેરકાર બેઠવાઓએ સમુદ્ર પરનો કાબુ ગુમાવ્યા પછી રામ તથા હનુમાનની ભક્તિને લઈને થયેા એમ અલતેકર ધારે છે ને બેઠવા રાણાઓના પૂર્વજોની આતુશ્ચતિક વશાવળીમાં હનુમાન પછી મકરધ્વજનું નામ આવે છે તેમજ ધૂમલીના એક મંદિરના અવશેષ પર હનુમાન અને મત્સ્યના પ્રતીક સાથે સાથે જોવા મળે છે એ સ્વયં હંકીકત તત્ત્વ ધ્યાન દેરે છે (*EI*, Vol. XXVI, p. 188)

૧૨ *B.G.*, Vol. VIII, pp. 622 ff.

૧૩. *Ibid.*, p. 124

૧૪-૧૬. ગુ.મ.રા.ઇ., પૃ. ૧૨૫-૧૩૫, હ ગ શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ,”

પૃ ૧૭૦

૧૭ ગુઝાલે, લેખ ૨૩૪-૨૩૫

૧૮ એજન, લેખ ૨૩૪

૧૯ ગુઝાલે અથ ૧, પૃ ૩૪૯.

૨૦ ગુઝાલે, લેખ ૨૩૪

૨૧-૨૨. એજન, લેખ ૨૩૫

૨૩ શ હ. દેસાઈ, “સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ”, પૃ. ૧૭૬-૧૮૦

૨૪ *B.G.*, Vol. I, Pt 1, p. 99, Vol. VIII, p 672

૨૫ શ હ. દેસાઈ, ઉપર્યુકત, પૃ. ૧૮૧-૧૮૨

૨૬. *B.G.*, Vol, VIII, p. 490, શ. હ દેસાઈ, ઉપર્યુકત, પૃ. ૧૯૦-૨૦૩

૨૭ *B.G.*, Vol V, pp 132 f, રામસિંહ રાઠોડ, “કચ્છનું સમૃદ્ધિદર્શન,”

પૃ. ૪૨-૪૩, ૬૫-૬૬, ૧૧૫-૧૧૬

૨૮. એજન, પૃ. ૯૯-૧૦૦

૨૯. એજન, પૃ. ૧૧૪-૧૧૬

૩૦. રામસિંહ રાઠોડ, ઉપર્યુકત, પૃ. ૮૬

૩૧ *B.G.*, Vol. V, p. 224

૩૨. રામસિંહ રાઠોડ, ઉપર્યુકત, પૃ. ૧૧૪

૩૩. અથ ૨, પૃ ૧૯૬-૧૯૭

૩૪ *Mirashi, O I I.*, Vol IV, Introduction, pp xl-xli

૩૫ *C I I.*, Vol IV, No 8

૩૬. *Ibid.*, No 9

૩૭-૪૮ મૈત્રુ, ભા. ૧, પૃ ૨૫૦-૨૫૧

૪૯. *Mirashi, op cit.*, p xlii

૫૦ *Ibid*, pp 26 f.

૫૧ મૈત્રુ, ભા. ૧, પૃ. ૨૫૧

૫૨ *O. I. I.*, Vol IV, No 10

૫૩ *Mirashi, op cit.*, p xliii

૫૪ *Ibid*, p. xlii

૫૫ *Ibid*, pp xlii-xlii

૫૬ *C. I. I.*, Vol, IV, No, II

૫૭ *Mirashi, op cit*, pp xlii-xlii

૫૮ *Ibid*, p xlii

૫૯ મૈત્રુ, ભા ૧ પૃ ૨૫૮-૨૫૯

૧૦૦. *C. I. I.*, Vol IV, No 12

૧૦૧ *Mirashi, op cit*, p xliiii

૧૦૩ *Ibid*, No 15

૧૦૨ *C. I. I.*, Vol. IV, No. 14

૧૦૪ મૈત્રુ, ભા. ૧, પૃ. ૨૬૨-૨૬૩

૧૦૫. *Mirashi, op. cit.*, pp xlii-1

૧૦૬. અથ ૧, પૃ ૨૫૦

૧૦૭. મૈત્રુ, ભા ૧, પૃ ૩૦૫

૧૦૮ ગુઝાલે, લેખ ૨૩૩ અ

૧૦૯. એજન, પૃ ૩૦૬

૧૧૦-૧૧૧ Sten Konw, ‘Hansot Copper-plates of Cāhamāna Bhartṛvaḍḍha’, *EI*, Vol. XII, pp. 197 f.

- ૧૧૨ મે.ગ્રુ, ભા. ૨, પૃ. ૫૯૬, અથ ૧, પૃ. ૪૮૭
 ૧૧૩ મે.ગ્રુ, ભા. ૧, પૃ. ૩૦૭-૦૮
 ૧૧૪ *C. I. I.*, Vol IV, Nos 23-24
 ૧૧૫-૧૧૬. મે. ગ્રુ, ભા. ૧, પૃ. ૩૦૮-૩૦૯
 ૧૧૭-૧૧૮ *Mirashi, op. cit.*, p lvii
 ૧૧૯. *C. I. I.*, Vol IV, No. 25, p 111
 ૧૨૦ મે.ગ્રુ, ભા. ૧, પૃ. ૩૧૨
 ૧૨૧. એબન, પૃ. ૩૧૨-૩૧૩
 ૧૨૨ *C. I. I.*, Vol IV, No 25
 ૧૨૩ *N. I. A.*, Vol I, pp 747 f
 ૧૨૪ *C. I. I.*, Vol IV, No. 26
 ૧૨૫-૧૨૬ *Ibid*, Nos 25-26
 ૧૨૭ *Mirashi, op. cit.*, p. lx
 ૧૨૮ *Ibid*, p lx
 ૧૨૯. *G. I. I.*, Vol IV, No 28
 ૧૩૦. *Mirashi, op. cit.*, pp. lxi-lxii
 ૧૩૧ *C. I. I.*, Vol. IV, No. 27
 ૧૩૨. *Ibid.*, No 29
 ૧૩૩. *Mirashi, op. cit.* pp lxiii-lxiv
 ૧૩૪. ગ્રુએલે, લેખ ૧૦૫, *J. O. I.*, Vol. IX, pp 141 ff.
 વિજયરાજનું સ. ૩૬૪ નું દાનશાસન (ગ્રુએલે, લેખ ૧૦૨, *O. I. I.*, Vol. IV, No 34) પ્રાયઃ બનાવટી છે.
 ૧૩૫ *O. I. I.*, Vol IV, No. 30
 ૧૩૬. Elliot, *History of India*, Vol. I, pp. 125 f.
 ૧૩૭ અગાઉ અવનિબનાશ્રય-પુલકેશીનું રાજ્ય મગધરસ(ઈ. સ. ૭૩૧) ના રાજ્ય પછી સર થયું ગણાતું ત્યારે આ હુમલા ઈ સ. ૭૩૧ પછી થયો મનાતો (મે. ગ્રુ, ભા. ૧, પૃ. ૩૧૬-૨૨), પરંતુ હવે પુલકેશીના રાજ્યનો આરભ ધણે વહેંચો થયો હોવાનું પ્રતિ-પાદિત થતા પૂર્વમર્દાનો બાધ આવતો નથી છતાં મિસશી આ હુમલાને જીનેદના હુમલાની પછીનો ગણે છે (*op. cit.*, p lxx), પરંતુ એને માટે કંઈ કારણ આપતા નથી.
 ૧૩૮. *O. I. I.*, Vol. IV, No. 30
 ૧૩૯. મે. ગ્રુ., ભા. ૧, પૃ. ૩૨૪
 આગળ જતાં 'રાષ્ટ્રકૂટ' શબ્દ 'વિષયપતિ'ની જેમ 'રાષ્ટ્રપતિ' નામે અધિકારીના અર્થમાં પ્રયોજાયો.
 ૧૪૦. દા. ત. 'ગોવિંદરાજ', 'શ્રીવલ્લભ', 'શ્રીપૃથ્વીવલ્લભ'
 ૧૪૧. મે. ગ્રુ. ભા. ૧, પૃ. ૩૨૪
 ૧૪૨ *A. S. Altekar, The Rāshtrakūṭas and Their Times*, pp. 31 f., *The Age of Imperial Kanauj*, p. 17, n 4
 ૧૪૩ મે. ગ્રુ, ભા. ૧, પૃ. ૩૨૫, હ. ગ. શાસ્ત્રી, 'ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટોનું શાસન', "ગ્રુ સ. મ. નુ. ત્રેમાસિક", પૃ. ૩૦, પૃ. ૩૦૯-૩૧૦
 ૧૪૪. મે. ગ્રુ, ભા. ૧, પૃ. ૩૨૬
 ૧૪૫. એબન, પૃ. ૩૨૮-૩૨૯

૧૪૬. એજન, પૃ. ૩૨૬-૩૩૦

૧૪૭. ગુએલે, લેખ ૧૨૦

૧૪૮. મૈ ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૩૩૪-૩૩૫

૧૪૯. 'વલ્લભવિદ્યાનગર શોધપત્રિકા', નં ૧, પૃ ૩૪-૩૮; *EX*, Vol. XXXIV, pp. 213 ff.

૧૫૦. મૈ. ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૩૩૩

૧૫૧ એજન, પૃ. ૩૩૬

૧૫૨ હ. ગ. શાસ્ત્રી, 'ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટાણ શાસન' ઉપર્યુક્ત, પૃ., ૩૧૨

આ બનાવનો ઉલ્લેખ ગોવિંદરાજના ઈ સ ૮૦૮ ના વણી દાનશાસન તથા રાધનપુર દાનશાસનમાં આવે છે. આ બે દાનશાસનોનો સમાવેશ 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો'માં કરવામાં આવ્યો છે (લેખ ૧૨૧-૧૨૨), પરંતુ એ બંને દાનશાસન ખરી રીતે દુષ્પણને લગતાં છે (હ. ગ. શાસ્ત્રી, એજન, પૃ ૩૧૨, પા. ટી. ૧૬).

૧૫૩. ગુએલે, લેખ ૧૨૩, પત્રિકા ૩૩-૩૫

૧૫૪. એજન, લેખ ૧૨૩ (શ. સ. ૭૩૪), ૧૨૪ (શ. સ. ૭૩૫), ૧૨૫ (શ. સ. ૭૩૮), ૧૨૫ અ (શ. સ. ૭૩૯, સુધારીને ૭૩૨), ૧૨૫ બ (શ. સ. ૭૪૩), ૧૨૫ ક (શ. સ. ૭૪૬) અને ૧૨૬ (શ. સ. ૭૪૬)

શક વર્ષ ૭૩૨ ના લેખ માટે જુઓ *EI*, Vol. XXVI, pp. 248 ff.

શક વર્ષ ૭૩૬ ના દાનશાસન માટે જુઓ શુદ્ધિપ્રકાશ, પૃ. ૧૧૭, પૃ. ૩૫૫-૩૫૬.

H. G. Shastri, 'Magodi Plates of Suvarnavarsa Karkarāja', *J. O. I.*, Vol. XX, pp. 271 ff.

૧ સ. ૫૦૦, ના દાનપત્ર માટે જુઓ *EI*, Vol. XXXV, pp. 273 ff.

૧૫૫. ગુએલે, લેખ ૧૨૭, શ્લો. ૧૦, લેખ ૧૨૬, શ્લો. ૨૬

૧૫૬. A.S. Altekar, 'The Rashtrakuta Empire', *The Age of Imperial Kanauy*, pp. 8 f.

૧૫૭. ગુએલે, લેખ ૧૨૭

૧૫૮. એજન, લેખ ૧૨૬

૧૫૮-૧૬૦. A.S. Altekar, *op. cit.*, p. 10

૧૬૦ અ શુદ્ધિપ્રકાશ, પૃ. ૧૧૭, પૃ. ૩૫૬-૩૫૭; H. G. Shastri, 'Tarasadi Plates of Amoghavarsa I' *J. O. I.*, Vol. XX, pp. 155 ff.

૧૬૧. ગુએલે., લેખ ૧૨૬

૧૬૨ *B G.*, Vol. I, Pt. 1, p. 127

આ દાનશાસનનો વિગતવાર પાઠ ઉપલબ્ધ નથી.

૧૬૩ ગુએલે, લેખ ૧૩૦

૧૬૪. એજન, લેખ ૧૩૦ અ

૧૬૫. એજન, લેખ ૧૨૮

૧૬૬. એજન, લેખ ૧૨૬, શ્લો ૩૭

૧૬૭. એજન, લેખ ૪૧, *AIK*, p. 10

૧૬૮. ગુ. મ. સ. ઇ., પૃ. ૬૬-૬૮

૧૬૯ ગુએલે, લેખ ૧૨૬, શ્લો ૩૮, *AIK*, p 10

૧૭૦-૧૭૨. ગુએલે, લેખ ૧૩૧

૧૭૩. ઈ. સ. ૬૫૯ નું કર્ણાટ દાનશાસન (*EI*, Vol. IV, p. 287)

૧૭૪-૧૭૫. ગુએલે., લેખ ૧૩૨

૧૭૫ *EI*, Vol. XXXII, pp 45 ff.

૧૭૬. ગુઝેલે, લેખ ૧૩૩-૧૩૪

૧૭૭-૧૭૮. *AIK*, p. 13

૧૭૯ ગુઝેલે, લેખ ૧૩૫, મ્લો ૨૨

૧૮૦. અમોત્તવર્ધના મૃત્યુ પાછળ ગોવિંદરાજનો હાથ હતો ને એની વિધવા બિન-સલામતીના ભયથી પોતાના પુત્રને લઈને વેળી ચાલી ગઈ (*AIK*, p. 13)

૧૮૧ ગુઝેલે, લેખ ૧૩૫

૧૮૨. *AIK*, p 13

૧૮૩ *AIK*, pp 14 f

૧૮૪ ગુઝેલે, લેખ ૨૩૭

૧૮૫ *AIK*, pp 15 f.

૧૮૬ *Ibid*, p. 93

૧૮૭ *Ibid*, p. 94

૧૮૮-૧૮૯ *AIK*, p. 94

૧૯૦ ગુઝેલે, લેખ ૨૩૭

૧૯૧. *EI*, Vol XIX, p 236

૧૯૨ *AIK*, p. 95

૧૯૩. ગુ. મ. રા. ઇ, પૂ ૧૫૨

૧૯૪ ઈ સ ૯૪૬ ના એક અભિલેખ (*EI*, Vol XIV, pp. 176 ff.)માં ત્યારે ઉજ્જનમાં પ્રતીહાર મહેદ્રપાલ ૨ નાના પ્રાદેશિક અધિકારીનું શાસન હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે

૧૯૫. ગુ. મ. રા. ઇ, પૂ. ૧૫૫-૧૫૬

ગુજરાત ઉપર મુસલમાનોનાં આક્રમણ

હઝરત મોહમ્મદ પેગમ્બરના અવસાન પછી એમના ખલીફાઓ એટલે કે ઉત્તરાધિકારીઓના જમાનામાં અરબ મુસલમાનોએ મળહળનાં આવેશ, ઝંડૂન અને જુસ્સામાં ચારે તરફ ચડાઈઓ કરવા માંડી હતી એમનો મૂળ મકસદ અધે દુનિયામાં ધરલામનો પ્રચાર કરવાનો હતો. જ્યાં જ્યાં તેઓ ગયા ત્યાં તેઓને ફતેહ મળી. દૂંધ વખતમાં એમણે શામ (સીરિયા), પેલેસ્ટાઈન અને મિસર જીત્યાં અને ઉત્તર આફ્રિકા, સ્પેન અને ઇરાન પણ એમના કબજામાં ગયાં. આ રીતે તેઓ ધરલામનો પ્રચાર અને ખિલાફતનો વિસ્તાર કરતા જ રહ્યા. અને એમણે ઉત્તર ભારતના પ્રદેશો ઉપર પણ આક્રમણો કરવાનું શરૂ કર્યું.

અરબોએ ધરલામ સ્વીકાર્યો તે અગાઉ ધણી સદીઓથી એમના દેશ અરબસ્તાન અને ભારતવર્ષ વચ્ચે જળમાર્ગે વેપારી સંબંધો હતા. પશ્ચિમ ભારતના સમુદ્ર-કાંઠા ઉપરનાં બંદરી મથકો ઉપર તેઓ આવતા જતા હતા એ સંબંધની શરૂઆત ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર જ થઈ હતી, જે ગુજરાતના ભૌગોલિક કુદરતી સ્થાનને આભારી હતું.

આ કારણથી ગુજરાતની સમૃદ્ધિ અગે અરબોને વાકેફગારી તો હતી જ. તેઓએ ધરલામ સ્વીકારતાં મૂર્તિપૂજને તિલાંજલિ આપી હતી, પરંતુ તેથી ભારતવાસીઓના એમના પ્રત્યેના વલણમાં કંઈ પણ તફાવત પડ્યો ન હતો. આમ છતાં તેઓએ પશ્ચિમ ભારતના સમૃદ્ધ બંદરો તથા એની આજુબાજુના સમૃદ્ધ પ્રદેશો કબજે કરવાની અને ત્યાં મૂર્તિપૂજનો નાશ કરવાની પ્રવૃત્તિઓ કરવા માંડી. બીજા ખલીફા ઉમર ફાઝલની ખિલાફત (ઈ. સ. ૬૩૪-૬૪૪) દરમ્યાન મુસલમાન અરબ આક્રમણકારીનું ધ્યાન પશ્ચિમ ભારત તરફ ખેંચાયું. બન્યું હતું એવું કે એ ખલીફાએ ઉસમાન બિન અબીઆસ સફરીને બહરૈન અને ઉમાનનો હાકેમ નીમ્યો હતો. એણે ખલીફાની પરવાનગી મેળવ્યા વિના પોતાના ભાઈ હકમની સરદારી નીચે હિ. સ. ૧૭ (ઈ. સ. ૬૩૬)માં એક નૌકાફોજ કોંકણ તરફ

નિમાર્ધને આવતા હાકેમો આંતર-વિગ્રહમાં રચ્યાપચ્યા રહ્યા એનો લાભ લઈ જીનમાલ અરખોની હકૂમતમાંથી મુક્ત થયું.

ઈ. સ. ૭૨૫ માં^{૧૦} સિંધના હાકેમ તરીકે જુનેદ બિન અબ્દુર રહમાન આવ્યો અને હકૂમતનું સુકાન સલાહ્યા ખાદ એણે આબુઆબુના પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કરવાનો આરંભ કર્યો. કચ્છના રણને રસ્તે એ મારવાડમાં^{૧૧} પહોંચ્યો ત્યાં થોડો સમય આરામ લઈ, ત્યાંથી ઊપડી, માંડલ^{૧૨} થઈ તે ધિલોજ^{૧૩} ગયો. ત્યાંથી આગળ વધી એણે રાજધાની પચાસરને કબજે લીધો^{૧૪} એ પછી વિજય-યાત્રા ચાલુ રાખી એ ભરૂચ પહોંચ્યો અને એક જ લડાઈ લડ્યા ખાદ એ એણે જીતી લીધુ.^{૧૫} પોતે સિંધથી ધણે દૂર સુધી નીકળી આવ્યો છે તથા આગળ વધવું પોતાના માટે ભય ભરેલું છે એવો ખ્યાલ એને ત્યાં આવેલો ત્યારે એ ત્યાંથી પાછો વળી લૂંટના માલની સાથે જીનમાલને રસ્તે સિંધ પહોંચ્યો.^{૧૬}

નવસારીના એક તામ્રપત્રમાં સૈંધવ, કચ્છેલ્લ, સૌરાષ્ટ્ર, ચાપોટક, મૌય, ગુજ્જર વગેરે રાજ્યો એાળંગી તાનિક (અરબ) ફોજ દક્ષિણના રાજ્યોને જીતવા જતી હતી એવો ઉલ્લેખ આવે છે એ પરથી આ અરબ વૃત્તાંતને સમર્થન મળે છે. વળી આ પરથી એમ જણાય છે કે અરબ હાકેમે ભરૂચથી એક ફોજ દક્ષિણ-પથ તરફ આગળ રવાના કરી; અરબ હાકેમને નવસારીના ચાલુક્ય નરેશ અવનિજનાથ્ય પુલકેશીએ રોકી, પરાજય આપી, ત્યાંથી પીછેહઠ કરવાની ફરજ પાડી.^{૧૭} ગુજ્જર રાજા જયભટે અરબ ફોજનો પરભવ વલ્લીપુરમાં કર્યો હોઈ, એનું એ પરાક્રમ ધણું કરીને આ પીછેહઠ દરમ્યાન બન્યું હોવું સંભવે છે.^{૧૮}

ઈ. સ. ૭૫૮ માં^{૧૯} સિંધના હાકેમ હિશામ બિન ઉમર તઝખીએ ઉમર બિન જમલ નામના સરદારને એક નૌકા-ફોજ આપી ગુજરાતના કિનારા તરફ, બહુધા ત્યાંની પરિસ્થિતિની માહિતી મેળવવા, ૨૦ રવાના કર્યો, તે ભરૂચ નજીક આવેલા લાસશ્વત^{૨૧} બંદરે પહોંચીને ત્યાંથી પાછો ફર્યો એણે આપેલી વિગત ઉપરથી હિશામે નૌકા-ફોજ લઈ ભરૂચથી થોડે છેટે આવેલા ગંધાર^{૨૨} બંદર ઉપર આક્રમણ કર્યું અને એણે એ જીતી લીધું. કેટલોક સમય એણે ત્યાં પસાર કર્યો. ત્યાં એક ખૌદ વિહાર હતો તેનો કબજો લઈ એને તોડાવી ત્યાં એક મસ્જિદ બાંધાવી. ગુજરાતમાંની મસ્જિદોમાં એ પ્રથમ બધાયેલી મસ્જિદ હોવાનું મનાય છે, એ પછી હિશામ ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

ખલીફા અલ્મહદી અબ્બાસી(ઈ સ. ૭૭૫-૭૮૫)એ અબ્દુલમલેક બિન શિહાબની સરદારી નીચે એક નૌકા-ફોજ રવાના કરી, તે ઈ. સ. ૭૭૬ માં હાડખૂતર ખંદર ઉપર ભીતરી એણે એના ઉપર આક્રમણ કર્યું અને ત્યાં જેહાદ જમાવી

એ સૈનિકાનાં જોસ અને ઝંઝૂન સામે સ્થાનિક લોકો ટકી શક્યા નહિ અરબ ફોજે શહેરોનો કબજો લીધો ત્યારે લોકો એક બૌદ્ધ વિહારમાં ભરાઈ ગયા અરબોએ એને ઘેરી લીધો અને ઝડપભરે એનો કબજો મેળવવા તેઓએ વિસ્ફોટક વસ્તુઓ અંદર ફેંકી, જેનાથી એમાં આગ સળગી ઊઠી. કેટલાક લોકો અંદર ભસ્મીભૂત થઈ ગયા અને જે કેટલાક ગભરાઈને બહાર આવી રહ્યા તેઓ અરબ સૈનિકોની તેજોના ભોગ બન્યા. એ અથડામણમાં ૨૯ જેટલા અરબો પશુ માર્યા ગયા. મામલો થાળે પડ્યો અને શહેરમાં શાંતિ સ્થપાઈ. એ પછી પણ અરબો પાછા રવાના થઈ શક્યા નહિ, કારણ કે સમુદ્રમાં તોફાન હતું કર્મસંજોગે હાડખૂતમાં અહાર વરસે (અધિક ભાસ્કરવાવાળા વરસમાં) ભરાતો મેળો એ જ સમયે આવ્યો હતો. ઋતુ-ફેર અને લોકોની ઠંડને લઈને ત્યાંની હવા બગડી અને રોગ-ચાળો ફેલાયો એ રોગ મોંમાં થતો હતો અને એવો ઝેરીલો હતો કે જે એમાં સપડાયો તે મરતો નહિ. અરબ ફોજમાંના હજાર જેટલા સૈનિકો એને લીધે મરણ પામ્યા અને એ પછી બાકી રહેલાઓએ ત્યાંથી ઉત્થાળા ભર્યા ૨૪

ઈ. સ. ૭૭૬ ના આ હુમલાને અગાઉ કેટલાકે વલ્લભીના વિનાશનું નિમિત્ત માનેલો, પણ વલ્લભીનો વિનાશ તો વિ. સ. ૮૪૫(ઈ સ ૭૮૮)માં થયો તથા એ આ હુમલો હોઈ શકે નહિ.

જૈન ગ્રંથોમાં જણાવેલી અનુશ્રુતિ મુજબ મૈત્રક રાજ્યના પતન તેમજ વલ્લભીપુરના વિનાશ અંગે વલ્લભીપતિ શીલાદિત્યને યુદ્ધમાં હણીને વલ્લભીપુરનો નાશ કરનાર મ્હેન્દ્ર સેનાના ધાતક આક્રમણને જવાબદાર ગણવામાં આવ્યું છે. શીલાદિત્ય રાજ્યએ પોતાની કુવરી માટે નગરના ટ્રેફી રક કાઢીને ત્યાંથી એની રત્નજડિત સેનાની કાંસકી બખાત્કારે ઝૂંટવી લીધી એતું વેર વાળવા કાઢીને મ્હેન્દ્ર સેનાને વલ્લભીનો નાશ કરવા નોતરી હતી. ૨૬

અલ્-બીરૂનીએ એના પુસ્તકમાં આ બાબતમાં કરેલી નોંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જૈન ગ્રંથોમાં જણાવેલો મ્હેન્દ્રપતિ તે અલ્-મનસૂરાનો હાકેમ હતો અને એણે રાત્રે દરિયાઈ હુમલો કરીને ૨૬ની ઇસ્લામી મુજબ વલ્લભીનો નાશ કર્યો હતો. ૨૭

એ પછી મોહમ્મદ બિન કુઝ્લે મેડ લોકો સામે દરિયાઈ જહાજોનો કાફલો લઈ આક્રમણ કર્યું.^{૨૮} એ પ્રગ સૌરાષ્ટ્રમાંની મેર પ્રજા હોવાનું જણાય છે. મોહમ્મદ બિન કુઝ્લે (ઈ. સ. ૮૧૩-૮૩૩ દરમ્યાન) સિદ્ધાન(દમણ પાસે)નો હાકિમ નિભાશે હતો.

ઈ. સ. ૭૮૮-૯૪૨ ના અનુ-મૈત્રિક કાલ દરમ્યાન તળ-ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટોનુ શાસન હતું અને એમને અરબો સાથે સારો મેળ હતો, બ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રતીહારોનુ આધિપત્ય હતું અને એમને અરબો સાથે સારો સબ્ધ ન હતો, તેથી એ કાલ દરમ્યાન અરબોનો ઉપદ્રવ સૌરાષ્ટ્રમાં રહે (અને તળ ગુજરાતમાં ન રહે) એ સ્વાભાવિક છે.

આ રીતે અરબોએ ગુજરાત ઉપર અન્ય આક્રમણ પણ કર્યા હશે, પરંતુ એની કાંઈ કાયમી છાપ રહી ન હતી.

પાઠટીપો

૧. એ વખતે ત્યાં મુબઈની હસ્તી ન હતી.
 ૨. અરબી ષ શોમાં “તાના” ઉચ્ચાર છે.
 ૩. બલાક્ષરી, ‘ફુતુહુલ્લુલ્દાન,’ પૃ. ૪૩૨
 ૪. બલાક્ષરી ‘ફુતુહુલ્લુલ્દાન’ (Elliot, *History of India*, Vol I, pp 115-116ના આધારે),
મૌલાના સૈયદ અબૂ જફર નવવી, ‘તારીખે સિંધ,’ પૃ. ૨૬
 ૫. એ સમયનુ ભરુકચ્છ. અરબી ષ શોમાં એને બદલે કેટલેક ઠેકાણે “અઝજ” અને કેટલેક ઠેકાણે “અઝસ” છે.
 ૬. શેખ ગુલામ મોહમ્મદ, ‘મિર્આતે મોહમ્મદી,’ પૃ ૨૭
 ૭. મૌલાના અબ્દુલહય, ‘યાદે અય્યામ,’ પૃ. ૪
 ૮. શેખ ગુલામ મોહમ્મદ, ‘મિર્આતે મુસ્તફાવાદ,’ પૃ ૪૧-૫૦, નોંધ
- એ યુદ્ધ વિશેનો ઉદ્દેશ અરબી ઇતિહાસ-અથવા લખાયેલી નોંધોમાં કાંઈ ઠેકાણે જોવામાં આવ્યો નહિ, આથી સિપાહસાલાર ઈસ્માઇલને કાબે મોકલ્યો હતો. આ યુદ્ધ કોની સાથે થયું હતું, વગેરે માહિતી પ્રાપ્ય નથી પરંતુ ઇતિહાસો ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ સમયે હમ્મયા ખલીફા મુઆવિયાની ખિલાફત (ઈ સ ૬૬૧-૬૮૦) હતી અને સૌરાષ્ટ્રમાં વલ્લીના રાજા શીલાદિત્ય ૩ જનુ શાસન (ઈ સ ૬૬૦-૬૮૫) હતું

૬. મૌલાના સૈયદ સુલૈમાન નદવી, 'હિંદુકે તમલ્લુકાત,' પૃ. ૧૬, અલી અકબર-
શાહ છુરાસોની, ક્લાવિતે અદવીએ ફેરાન વ હિંદ', પૃ ૧૨

૯. અ. વલાસરી, 'ફુતુહુલ્લુલ્લાહ' (Elliot, *op. cit.*, pp. 123 f)

૧૦. એટલે કે હિ સ ૧૦૭.

મૌલાના સૈયદ સુલૈમાન નદવી, 'અરવો હિંદુકે તમલ્લુકાત,' પૃ. ૧૭; અને
'અરવોંકી જહાજરાની' પૃ. ૬૨-૬૩

૧૧. અરબી પુસ્તકોમાં "મરમદ" છે

૧૨. એ વીરમગમ નથક છે

૧૩ એ પાઠ્ય નથક છે.

૧૪-૧૫. મૌલાના સૈયદ અબૂ જફર નદવી, 'તારીખે સિંધ,' પૃ. ૧૩૧

૧૬. વલાસરી, 'ફુતુહુલ્લુલ્લાહ', પૃ ૪૪૨

૧૭. હરિપ્રસાદ ગ શાસ્ત્રી, "મૌત્રકકાલીન ગુજરાત", ભા ૧, પૃ. ૩૨૦-૨૨

૧૮. એબન, પૃ ૨૬૫-૯૬

૧૯ B. G, Vol I, Pt. I, pp 93 and 524, મૌલાના સૈયદ અબૂ જફર નદવી,
'તારીખે સિંધ', પૃ ૧૫૬-૧૫૭)એ હિ. સ ૧૫૪ એટલે કે ઈ સ ૭૬૮ ની સાલ
જણાવે છે.

૨૦ વલાસરી, 'ફુતુહુલ્લુલ્લાહ' પૃ ૪૪૫

૨૧ આ સ્થાનના નામ વિશે અગ્રેજ પુસ્તકોમાં મતભેદ છે ઇલિયટ એને 'અરકા'નું
અરબી રૂપ ગણ્યું છે (*History of India*, Vol I, pp 444, f. n 1), પરંતુ 'અરકા'
નામનું કોઈ સ્થળ સમુદ્ર-કિનારે હોવાનું જણાતું નથી અલબત્ત પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં એ
નામનો કુગર છે. બોરખે એઝેરિયરમાં પણ એ જ અર્થ અપનાવવામાં આવ્યો છે (Vol.
I, Pt I, pp 95, 524), પરંતુ એના પરિશિષ્ટ ૫ માં 'બાલબહ' પાઠાંતર ગણી એ
નામ 'બાલબહ' (બલભ) ઉપરથી વલભીને લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે (પૃ ૫૨૪). એ
મુજબ મૂળ 'બરાહ' છે અને એના ઉપરથી 'બરાબહ', 'બાલ'બહ' અને 'બલ'બહ'
એવા ઉચ્ચારો એણે ધરાવ્યા છે. એમાંના 'બલ'બહ' ઉપરથી 'વલભી' અને એ ઉપરથી
"વલભી" હોવાનું તારવે છે પા ડી ૫) "બરાહ" ઉપરથી "વલભી" આમ વારંવારનું
ચોક્કસ ગણી શકાય એમ નથી, પરંતુ ઇલિયટે બલાહરીના 'કુતુહુલ્લુલ્લાહ'ના વર્તાતના
સંદેશમાં પદ્મીપમાં બિહી વિના જે રેખાકીય શબ્દ આપ્યો છે તેમાં એણે એની ઉપર
બિહીઓ કહી "નારદ" શબ્દ ધરાવ્યો છે (*History of India*, Vol I, p. 127),
પરંતુ કોઈ સ્થળનું એવા ઉચ્ચારનું નામ માલુમ પડતું નથી. જો એ જ રેખાકીય શબ્દ
નોંધે બિહીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે "બારબુદ" વચ્ચે, અને એ સ્થળને
ભક્ત્યની પશ્ચિમે નર્મદા નદીના મુખમાં આવેલા વર્તમાન બાળભૂત તરીકે ઓળખાવવામાં
આવ્યું છે (સૈયદ સુલૈમાન નદવી, 'અરવો હિંદુકે તમલ્લુકાત', પૃ. ૧૭).

૨૨. ઇતિહાસોમાંથી જાણવા મળે છે કે એ સમયે ગધાર એક મોટું બંદર હતું, અને એ ઘોઘા અને પીરમ ટાપુની સામે હતું.

૨૩. મૌલના સૈયદ અબૂ જફર નદવી, 'તારીખે સિંધ,' પૃ ૧૬૧

૨૪. 'ફલ્કે ફલ્કુલ્લ,' મા. ૬, પૃ. ૩૫૬

૨૫. હ. ગ. શાસ્ત્રી "મૈત્રકાલીન શુભશત," પૃ. ૧૫૫-૬૦

૨૬. એબ્દન, પૃ. ૪૫૬

૨૭. Sachau, 'Al-Bruni's India', Vol. I, pp. 192 f.

૨૮. વલ્લાક્ષરી, 'ફુતુહુલ્લુલ્લાહ' (Elliot, Vol. I, p 129 ના આધારે)

પ્રકરણ ૯

રાજ્યતંત્ર

આ કાલના રાજ્યતંત્ર વિશે દાનશાસ્ત્રનો પરથી કેટલીક માહિતી મળે છે.

રાજા રાજ્યતંત્રની સારી જાણકારી ધરાવે એ અપેક્ષિત ગણાતું. એમાં અજ્ઞાના વિશ્વાસ તથા અનુરૂપ આદેશનો તેમજ સંધિ વિગ્રહ ઇત્યાદિનો સમાવેશ થતો.^૧ પ્રભુ આદિ ત્રણ શક્તિઓ તથા સંધિ આદિ છ ગુણોની જાણકારી પણ અપેક્ષિત હતી.^૨ રાજધર્મ માટે મનુસ્મૃતિને આધારરૂપ ગણવામાં આવતી.^૩

રાજા

રાજા રાજ્યતંત્રનો સર્વોપરી હતો. રાજસત્તા ધરાવનાર કુલ ક્ષત્રિયવર્ણના ગણાતા રાજપદનો વારસો કુલપર પરાગત હતો. રાજગાદીનો વારસો હંમેશાં પુત્રને અને પુત્રોમાં જ્યેષ્ઠ પુત્રને મળે એવી પ્રથા સર્વ રાજકુલોમાં અચલિત નહોતી. મૈત્રક કુલમાં તો જાણે રાજાનો ઉત્તરાધિકાર વારાફરતી એના દરેક પુત્રને મળતો એવું લાગે છે. ઉત્તરાધિકારીની પસંદગી રાજા પોતાની ઇચ્છા અનુસાર કરતો લાગે છે. આથી કવચિત્ ઉત્તરાધિકાર મોટા ભાઈને મૂકીને નાના ભાઈનેય મળતો એવું જોવા મળે છે.^૪ મૈત્રકોના દાનશાસ્ત્રોમાં દૂતક તરીકે ધણી વાર રાજપુત્રનો અને કવચિત્ રાજપુત્રીનોય ઉલ્લેખ આવે છે, પરંતુ કયાંય ‘યુવરાજ’નો ઉલ્લેખ આવતો નથી. ચાલુક્યો તથા રાષ્ટ્રકૂટોનાં દાનશાસ્ત્રોમાં ક્યારેક યુવરાજનો નિર્દેશ મળે છે.^૫

રાજાઓની પ્રશસ્તિ પરથી આદર્શ રાજામાં ઉચ્ચ કુલ, દર્શનીય દેહ, પરાક્રમ, જ્ઞાન, સુચરિત અને ઉદારતાના ગુણ અપેક્ષિત હોવાનું માલૂમ પડે છે. પરાક્રમની બાબતમાં યુદ્ધકૌશલનો ને યુદ્ધકૌશલની બાબતમાં સહજ શક્તિ તથા વિશિષ્ટ શિક્ષાનો નિર્દેશ આવે છે.^૬

રાજ્યાભિષેકનો વિધિપુરસ્કર ઉત્સવ ઊજવાતો. કેટલાક રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો પૃથ્થક પ્રસંગે અનેક ગામોનું દાન દેતા^૭ ને સુવર્ણતુલા પણ કરાવતા કેટલાક રાજ્યો રાજ્યાભિષેક થતાં નવું નામ ધારણ કરતા. કેટલાક પોતાના મૂળ નામ ઉપરાંત ગૌરવસૂચક અપરનામ ધારણ કરતા, જેમકે ‘ધર્માદિત્ય’, ‘આલાદિત્ય’, ‘વીતરાગ’, ‘પ્રસાંતરાગ’, ‘બાહુસહાય’, ચાલુક્ય વંશના રાજ ‘ધરાશ્રય’, ‘કયાશ્રય’, ‘જ્યાશ્રય’ અને ‘અવનિજનાશ્રય’ જેવા અપરનામ ધરાવતા રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો ‘સુવર્ણવર્ષ’, ‘પ્રભૂતવર્ષ’, ‘ધારાવર્ષ’, ‘નિત્યવર્ષ’, ‘અકાલવર્ષ’, ‘અમોઘવર્ષ’, ‘શ્રીવલ્લભ’, ‘પૃથ્વીવલ્લભ’, ‘નરેન્દ્ર’, અને ‘કીર્તિનારાયણ’ જેવાં એક કે અનેક અપરનામ ધરાવતા. રાજપદ પ્રાપ્ત થતાં કિરીટ, છત્ર, પાલિખંજ વગેરે રાજચિહ્નો ધારણ કરતા.

રાજમિરુદો

નવાં રાજ્ય સ્થાપનાર રાજ્યો રાજ્યાભિષેક પામ્યા પછી જ રાજમિરુદ ધારણ કરતા, નહિતો રાજસત્તા ધરાવવા છતાં પોતાના જૂના હોદ્દા જ ચાલુ રાખતા; જેમકે ‘સેનાપતિ’ કે ‘મહાસેનાપતિ’ આ સમયે સામાન્ય રાજ ‘મહારાજ’ મિરુદ પ્રયોજતો. કોઈ રાજધિરાજના આધિપત્યના સંદર્ભમાં એ ‘સામત’ કે ‘મહાસામત’ કહેવાતો. કેટલાક રાજ ‘મહાસામત’, ‘મહા-પ્રતીહાર’, ‘મહાદંડનાયક’, ‘મહાકાર્તાકૃતિક’ અને ‘મહારાજ’ એ પચ મહાશબ્દ ધરાવતા^૮ દક્ષિણ ગુજરાતના ધણા રાજ્યો માત્ર પચ મહાશબ્દ ધરાવતા હોવાનો મોઢમ ઉલ્લેખ કરતા, જેમકે ગુજરનૃપતિવંશના રાજ્યો તથા રાષ્ટ્રકૂટોની લાટ શાખાના રાજ્યો વળી એમાના કેટલાક પોતાને ‘મહાસામંતા-ધિપતિ’ તરીકે ઓળખાવતા. કેટલાક રાજ્યો કોઈ રાજમિરુદોનો પ્રયોગ કરતા નહિ; જેમકે મૈત્રક વંશના શીલાદિત્ય ૧ લાથી માડીને દ્રુવસેન ૨ જ સુધીના રાજ્યો સામત રાજ્યો પોતાના અધિપતિનો ‘પરમહદ્દારક’ કે ‘પરમસ્વામી’ તરીકે નિર્દેશ કરતા.

પ્રમળ રાજધિરાજોના આધિપત્યથી મુક્ત થયેલા સ્વત્ર રાજ્યો ‘પરમહદ્દારક-મહારાજધિરાજ-પરમેશ્વર’ એવાં મહામિરુદ ધરાવતા. મૈત્રક રાજ ધરસેન ૪ થાગે એ ઉપરાંત ‘ચક્રવર્તી’ મિરુદ પણ ધારણ કરેલું.

રાજધર્મ

પ્રજાનું પરિપાલન એ રાજાનો મુખ્ય ધર્મ ગણાતો. રાજ્યની અંદર શાંતિ, સલામતી અને વ્યવસ્થા રહે એ માટે એ પૂરતો પ્રયત્ન કરતો. રાજ્યના રક્ષણ માટે

તેમજ કેટલીક વાર રાજ્યના વિસ્તાર માટે એ સંગ્રામ ખેલતો દાનશાસનોમાં આવતા સ્કંધાવાર(ભાવણી)ના ઉદ્દેશો પરથી એ સમયે દંડયાત્રામા રાજા જતો જતો હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. રાજ્યતંત્ર માટે એ વિવિધ આધિકારીઓ નીમતો ને પ્રજા પર વિવિધ કર નાખતો એ દાન-અનાથ જનોનું ભરણપોષણ કરતો, વિદ્વાનો-ગુરુઓને આર્થિક ઉત્તેજન આપતો ને બ્રાહ્મણો દેવાલયો તથા વિદ્યારોને ભૂમિદાન દેતો, અગાઉના રાજાઓએ આપેલા ધર્મદેયોને અનુમોદન આપી એનું અનુપાલન કરતો એ વર્ણાશ્રમ-આચારને ઉત્તેજન આપતો એ પ્રજાહૃદયનું રંજન કરતો પરાક્રમ અને વિભવની અભિવૃદ્ધિમા પગથણ રહેવા છતાં એ સદ્વિદ્યા અને સદ્ગુણો વડે સદાચાર કેળવતો.^{૧૦}

અમાત્યો

રાજ્યતંત્ર ચલાવવા માટે રાજા કુમારો કુલપુત્રો અને સામંતોની મદદ લેતો ને અમાત્યોની નિમણૂક કરતો અનુમૈત્રક કાલના કેટલાંક દાનશાસનોમાં ‘અમાત્ય’નો ઉલ્લેખ આવે છે એ ત્યાં રાજામાત્ર કે મહામાત્યના અર્થમાં છે. આ કાલ દરમ્યાન સોલંકી કાલની જેમ મહામાત્યોના નામનિર્દેશ ભાગ્યેજ મળે છે, છતાં ‘ઉદયસુદરીકથા’માં જણાવ્યા મુજબ અમાત્ય વગરનું રાજ્ય એ સ્વતંત્ર વગરના નાટકની જેમ ચલાવી શકાતું નહિ, કેમકે તમામ કામનો મુખ્ય આધાર અમાત્ય પર રહેતો એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અમાત્યની નિમણૂક રાજા ગમે તે વર્ણમાથી પોતાના વિવેક અનુસાર કરતો.^{૧૧}

મુખ્ય અધિકારીઓ

કેદ્રસ્થ તંત્રમા મુખ્ય અમાત્યને મદદ કરવા અનેક મુખ્ય અધિકારીઓ નિમાતા. એમાં મહાપ્રતીહાર, મહાદંડનાયક અને મહાકાર્તાકૃતિકને ખાસ સમાવેશ થતો. રાજવંશીનું બાબતમા મહાપ્રતીહારની મહત્તા સેનાપતિ જેટલી ગણાતી. મહાદંડનાયક એ સૈન્યના નાયકોનો વડો હતો. કાર્તાકૃતિક એ રાજ્યના કૃત અને અકૃત કાર્યોની સમીક્ષા કરનાર મુખ્ય અધિકારી જણાય છે ૧૨ રાજશાસનના દૂતકેનો અધિકાર સામાન્યતઃ રાજપુત્ર (કે કવચિત્ રાજપુત્રી), સામન કે મહાપ્રતીહારને સોંપાતો. કોઈ વાર આ અધિકાર મહાક્ષપટલિક અર્થાત્ અક્ષપટલ (દકતર) ખાતાના મુખ્ય અધિકારીને સોંપવામા આવતો રાજશાસન ધડવાનો દિવિરપતિનો અધિકાર સામાન્ય રીતે મહાસંધિવિગ્રહિકને ને કેટલીક વાર મહાઅધ્યાધિકૃતને સોંપાતો બીજા મોટા અધિકારીઓમા કુમારામાત્ય, ઉપરિક અને

અભાત્ય. ઉપરિક અદાલતી તેમજ વહીવટી આધિકાર ધરાવતો મોટો અધિકારી હોતો. રાજસ્થાનીયને કેટલાક રાજના વતી રાજ્યના પ્રદેશનો વહીવટ કરનાર અધિકારી અર્થાત્ રાજ્યપાલ ધારે છે, પરંતુ એને બદલે એ બીજા રાજ્ય (રાજસ્થાન) સાથેના સબધ સલાખનાર અધિકારી, અર્થાત્ વિદેશ ખાતાનો મંત્રી હોય એ વધુ સંભવિત છે ૧૩

મહેસૂલ ખાતાના અધિકારીઓ.

ભૂમિદાનનાં રાજશાસનોમાં ધણી વાર આયુક્તક અને વિનિયુક્તકને ઉલ્લેખ સહુથી પહેલો કરવામાં આવે છે. આયુક્તક એ મહેસૂલી હિસાબના ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી અને વિનિયુક્તક એ એ ખાતાનો મદદનીશ અધિકારી હોવાનું જણાય છે. ધ્રુવ અધિકરણનો અધિકારી રાજ્યે ધ્રુવ (મુકરર) કરેલો રાજભાગ ઉધરાવનાર મહેસૂલી અમલદાર હોતો ૧૪ નહિ ભરાયેલું મહેસૂલ વસૂલ કરનાર અધિકારી 'અનુત્પન્ન-આદાન-સમુદ્ગ્રાહક' કહેવાતો શુલ્ક (જકાત) ખાતાનો અધિકારી 'શૌલિક' કહેવાતો, ભોગિક એ 'ભોગ' ઉધરાવનાર મહેસૂલી અધિકારી હોવો સંભવે છે. મહેસૂલી ખાતાનો સહુથી ઉચ્ચ અધિકારી 'ઉપરિક' હોવાનું માલૂમ પડે છે. ૧૫

પોલીસ ખાતાના અધિકારીઓ.

દંડપાશિક, ચૌરૌદ્ધરણિક અને દશાપરાધિક એ પોલીસ ખાતાના અધિકારી હતા. 'દંડપાશિક' એટલે દંડપાશ ધારણ કરી અપરાધીને દંડ દેનાર અધિકારી. 'ચૌરૌદ્ધરણિક' એટલે ચોરનો પીછો પકડી એને પકડનાર અધિકારી 'દશાપરાધિક' એટલે દશ પ્રકારના અપરાધ ૧૬ કરનારને દંડ દેનાર અધિકારી 'દુસ્સાધસાધનિક' એટલે ધાડપાડુઓને વશ કરનાર પોલીસ ટુકડીનો વડો. 'વર્ત્તપાલ' એટલે વર્ત્ત(ભાગ)નું રક્ષણ કરનાર અધિકારી 'અંતપાલ' સરહદનું રક્ષણ કરનાર અધિકારી હોતો. 'પ્રતિસારક' એ શહેર, ગામ કે સીમમાં પહેરો ભરનાર ચોટ્ટાદાર હોતો. 'ચાર' અને 'અવલોકિક' એ ગુપ્તચર વિભાગના અધિકારી હતા. ૧૭

ન્યાયખાતાના અધિકારીઓ.

ન્યાયખાતાનો મુખ્ય અધિકારી 'પ્રમાતા' હોતો ફોજદારી ન્યાયખાતાનું સંચાલન પ્રાયઃ 'મહાદંડનાયક' કરતો 'મહાક્ષપટલિક' આ ખાતાનો મુખ્ય મદદનીશ હોતો. 'દંડપાશિક' અને 'દશાપરાધિક' એ પ્રાયઃ પોલીસ ખાતા ઉપરના ન્યાયખાતાના અધિકાર ધરાવતા. ૧૮

હસ્તેશી ખાતાના અધિકારી

ધર્મદેય તરીકે આપેલી ભૂમિમા સર્વ રાજકીય પુરુષોને હસ્તક્ષેપ કરવાની મનાઈ ફરમાવવામા આવતી, તેમાં 'ચાર' અને 'હટ'નો ખાસ ઉલ્લેખ કરતા. એ પ્રાય. નિયમિત અને અનિયમિત સૈનિક હતા. સૈનિકોમા 'મૌલ' (મૂલના) અને 'ભૂત' (ભાટૂતી) એવા બે પ્રકાર હતા. એ અનુસાર 'ચાર' એ કાયમી અને 'ભૂત' એ કામચલાઉ સૈનિક હોઈ શકે હસ્તિદળના સૈનિકને 'હસ્ત્યારોહ' અને અશ્વદળના સૈનિકને 'અશ્વારોહ' કહેતા. સૈન્યખાતાનો મુખ્ય અધિકારી 'મહાબલાધિકૃત' હતા. 'મહાદંડનાયક' એ સેનાપતિનો અધિકાર ધરાવતો 'સાધિવિગ્રહિક' (સંધિ અને વિગ્રહ ખાતાના અધિકારી)નો અધિકાર 'બલાધિકૃત' સાથે સંકળાયેલો છે.^{૧૯}

પ્રાદેશિક અધિકારીઓ

પ્રાદેશિક અધિકારીઓમા 'રાષ્ટ્રપતિ'નો અધિકાર સૌથી ઊંચી કક્ષાનો હતો એને 'રાષ્ટ્રપાલ' કહેતા એ રાષ્ટ્ર નામે વહીવટી વિભાગનો વહીવટ કરનાર વડો હતો. 'વિષયપતિ' એ વિષય(જિલ્લા)નો વડો હતો આહારના તથા પથકના અધિકારી માટે ખાસ શબ્દ પ્રયોજ્યા નથી. 'સ્થાનાધિકરણિક' એ સ્થાન-થાણાનો વહીવટ કરનાર અધિકારી હતો 'સ્થાન' અને 'સ્થલી' એક લાગે છે 'દ્રંગ'(શહેર)નો વહીવટ કરનાર 'દ્રાગિક' કહેવાતો 'ગ્રામ'નો વડો 'ગ્રામકૂટ' કહેવાતો ગામનો સહુથી મોટો માણસ 'મહત્તર' કહેવાતો; એ ગ્રામપંચાયતના સભ્ય જેવો હતો. 'પંચકુલિક' એ પંચકુલ(પંચાયત)નો સભ્ય હતો.^{૨૦}

ઇતર અધિકારીઓ

'વૈદ્યેષિક' ^{૨૧} એ દૂતોને મોકલનાર અધિકારી હતો. ^{૨૨} 'અધિકારિક' ^{૨૩} એ અધ્યક્ષ, નિયામક કે સચાલન જેવો અધિકારી હતો. ^{૨૪} 'વાસાપક' ^{૨૫} એટલે આગતુકોને નિવાસસ્થાનોનું વિતરણ કરનાર અધિકારી. ^{૨૬} 'મધ્યગ' ^{૨૭} એટલે મધ્યસ્થ (લવાઈ) 'હટ'થી ભિન્ન 'હટ' એ હાટચારણ માટે પ્રયોજાયેલો લાગે છે

વહીવટી વિભાગો

વસ્તીનો નાનો એકમ ગ્રામ હતો. નાનાંમોટા ગામો માટે 'ગ્રામ, ગ્રામક, પદ, પદક, પદ્ધી, પદ્ધિકા' ઇત્યાદિ શબ્દ પ્રચલિત હતા, પરંતુ વહીવટી

દષ્ટિએ આ બધાં 'ગ્રામ' જ ગણાતાં. વસ્તીના મોટા એકમને 'નગર, પુર, પુરી, પત્તન, પાટક' ઇત્યાદિ કહેતા સમય જતાં કેટલાંક ગ્રામ કે નગર મોટા-નાનાં થયા કરતાં, દા. ત. 'નાંદીપુરી'માંથી 'નાંદીપુર'. ૨૯ નાના વહીવટી વિભાગોમાં 'દ્રંગ' અને 'સ્થલી' નોંધપાત્ર છે 'દ્રંગ'માં દ્રંગ(નગર) ઉપરાંત એની આસપાસમાં નાનાં ગામોનો સમાવેશ થતો. 'સ્થલી' ગૈત્રિક કાલમાં સુરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત હતી 'પથકનો' વિભાગ તાલુકા જેવો હતો; દા. ત નગરક પથક, કાલાપક પથક, કારિલ્લા પથક. 'પથક'થી થોડો મોટો વિભાગ 'આહરણી' કે 'આહાર' કહેવાતો, જેમકે હસ્તવપ્ર આહરણી, ખેટક આહાર, કામંભુષ આહાર ૨૯

આ કાલ દરમ્યાન મોટા વહીવટી વિભાગોમાં 'વિષય' સહુથી વધુ પ્રચલિત હતો. એ હાલના જિલ્લા જેવો વિભાગ હતો. ગૈત્રિક કાલમાં ખેટક વિષય, માલવક વિષય, શિવભાગપુર વિષય, સુર્યાપુર વિષય, ભરુકચ્છ વિષય, અતર્નર્મદા વિષય, અકૂરેશ્વર વિષય, સગમખેટક વિષય અને કાશાકુલ વિષય જેવા અનેક વિષય પ્રચલિત હતા (નકશો ૧), જ્યારે અનુ-ગૈત્રિક કાલમાં ભરુકચ્છ વિષય, ક તારગ્રામ વિષય, પચ્છત્રી વિષય, સુવર્ણમંજરી વિષય વગેરે વિષય પ્રચલિત હતા (નકશો ૩). ક્યારેક વિષયના 'પટ્ટ' નામે મુખ્ય વિભાગ પાડવામાં આવતા; જેમકે શિવભાગપુર વિષયનો 'દક્ષિણપટ્ટ' આથી 'પટ્ટ' એ ક્ષિટિક કાલના 'ડિવિઝન' જેવો વિભાગ લાગે છે 'ભુકિત' ઉત્તર ભારત તથા પૂર્વ ભારતમાં વિષય કરતાં મોટો વહીવટ વિભાગ હતો, જ્યારે પશ્ચિમ ભારતમાં એ વિષયના પર્થાયરૂપ લાગે છે; જેમકે 'માલવક ભુકિત' ને 'વદ્ધમાન ભુકિત'. અનુ-ગૈત્રિક કાલમાં 'મંડલ' વિષયથી મોટો વિભાગ હતો; દા ત, ખેટક મંડલમાં કાશાકુલ વિષય વહીવટી વિભાગોમાં સહુથી મોટો વિભાગ 'દેશ' હતો; જેમકે લાટ દેશમાં ખેટક મંડલ ૩૦

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યમાં ધણા વહીવટી વિભાગ અમુક અમુક સંખ્યાનાં ગામોના સમૂહ તરીકે પ્રચલિત હતા. એમાં ૭૫૦ ગામોના કે ૧૧૬ ગામોના મોટા સમૂહ હતા, ૨૪ ગામોના કે ૧૨ ગામોના કે ૧૦ ગામોના નાના સમૂહ હતા, તો ૮૪ ગામો કે ૪૨ ગામોના મધ્યમ સમૂહ પણ હતા; જેમકે ખેટક-૭૫૦, હર્ષપુર-૭૫૦, કાસદ્રહ-૭૫૦, વરિઆવિ-૧૧૬, કપટવાણિજ્ય-૮૪, અંકોદક-૮૪, વાહાઉલ-૮૪, માહિષક-૪૨, તૈલાટ-૪૨, સંભાણુ-૨૪, સીહરખિ-૧૨ અને શ્રિકા-૧૦ (નકશો ૩). સૌરાષ્ટ્રમાં પણ નક્ષિત્રપુર-૮૪ નામે વિભાગ હતો.

મૈત્રિક કાલ દરમ્યાન સૌરાષ્ટ્રને 'સુરાષ્ટ્ર' કહેતા ને દેશવાચક નામ તરીકે એનો પ્રયોગ બહુવચનના થતો વળી 'સુરાષ્ટ્ર' જેવું સ્પીલિંગ ૩૫ પશ્ચિમ પ્રચોળત્વ ૩૧ સુરાષ્ટ્રના પૂર્વભાગમાં હસ્તવત્ર આહરણી નામે વિભાગ હતો, જે આગળ જતાં 'આહાર'માં વિકસ્યો હતો, દક્ષિણપશ્ચિમમાં કૌઠિયપુરનો વિભાગ હતો, જેના 'પટ્ટ' નામે પેટા વિભાગ હતા, ને ઉત્તરપૂર્વમાં વર્ધમાન ભુક્તિ નામે વિભાગ હતો ૩૨ વળી ધાસરક, કાલાપક અને રૌહાણક જેવા પથક હતા; ને મિલ્વખાત, ઝરિ, વટપલ્લિકા, પુલ્વાનક, આનુમંજી, નિમ્બકૂપ, કંદંબપદક, લોણપદક વગેરે અનેક સ્થલીઓ હતી ૩૩

મધ્ય ગુજરાતમાં ખેટક વિષય હતો એની અંદર ખેટક આહાર હતો ખેટક આહારની અંદર બંડરિનિદ્રિ, કાણુક, સિંહપલ્લિકા, નગરક અને ઉપ્પલહેટ જેવા પથક હતા ૩૪ ખેટક વિષયની ઉત્તરે આનંદપુર પ્રદેશ હતો ૩૫ ને પૂર્વે સૂર્યાપુર વિષય તથા શિવભાગપુર વિષય હતા. ૩૬ એની ઉત્તરપૂર્વે માલવક ભુક્તિ કે માલવક વિષય નામે વિભાગ હતો, જેનું પાટનગર પ્રાયઃ દશપુર હતું. ૩૭ શિવભાગપુર વિષયની દક્ષિણે સંગમખેટક (સંખેડા) વિષય હતો. એની પશ્ચિમે ભરુકનંજી (ભરુચ) વિષય હતો નર્મદાની દક્ષિણે પશ્ચિમમાં અકૂરેશ્વર વિષય અને એની પૂર્વે નાંદીપુરી કે નાંદીપુર વિષય હતો ૩૮ (નકશો ૧)

નર્મદાની દક્ષિણે આવેલો અંતર્નર્મદા પ્રદેશ વહીવટી દૃષ્ટિએ અકૂરેશ્વર વિષય તરીકે ઓળખાતો એની દક્ષિણે કાશાકૂલ વિષય હતો. તાપીની દક્ષિણે જતા પશ્ચિમમાં કંતાદગ્રામ વિષય હતો. એની પૂર્વે કાર્મણ્ય આહાર હતો, જે ૧૧૬ ગામોના સમૂહ લાગે છે, એની પૂર્વે ધરાય વિષય હતો તાપી અને મીંઢોળાની વચ્ચે ધક્કરકી, તથા(બગ)-ઉત્તરા અને ત્રેયણ આહાર હતા મીંઢોળાની દક્ષિણે અંતર્મહી વિષય હતો. કણ્ઠવલ આહાર પ્રાય. એની અંતર્ગત હતો. પૂણ્યાની દક્ષિણે બાહિરિકા વિષય હતો. દમણગંજાની દક્ષિણે કુરાટ વિષય હતો ૩૯

અનુ-મૈત્રિક કાલમાં વલ્લભાણુની દક્ષિણપૂર્વે આવેલો પ્રદેશ અકૂરેશ્વર દેશ તરીકે ઓળખાતો એમાં કચિકા નામે સ્થલી હતી. ૪૦ દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં નક્ષિતપુર-૮૪ વિભાગ હતો ૪૧ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રને 'અપરસુરાષ્ટ્રમંડલ' કહેતા; એમાં પચ્છત્રી વિષય અને સુવણ્ણમંજરી વિષય હતા ૪૨

આ કાલ દરમ્યાન રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનો પ્રદેશ 'લાટમંડલ' તરીકે ઓળખાતો. એનું પાટનગર ખેટક (ખેડા) હતું. ખેટક ૭૫૦ ગામોના સમૂહનું વહું મથક હતું ૪૩ આગળ જતાં એ વિભાગ 'મંડલ' ગણાયો. ૪૪ મહી અને ઢાદર વચ્ચે

આવેલો કાળી પ્રદેશ ખેટક મંડલની અંતર્ગત ગણાતો. ૪૫ ખેટક મંડલના પૂર્વ ભાગમાં માહિષક-૪૨ વિભાગ હતો. ૪૬

ખેટકમંડલની ઉત્તરપશ્ચિમે કાશ્યપ વિભાગ હતો. ૪૭ ઉત્તરે હર્ષપુર-૭૫૦ વિભાગ હતો. એની અંદર કર્પટવાણિન્ય(કર્પટવંજ)-૮૪ વિભાગ હતો, જેની અંદર વળી રૂરિકા-૧૦ પેટાવિભાગ હતો. ૪૮ મહી-નર્મદાના-અંતરાલ દેશમાં અંકેટક-૮૪ વિભાગ હતો. ૪૯ સીહરખિ-૧૨ વિભાગ ૫૦ એની અંદર આવેલો જણાય છે. નર્મદાની ઉત્તરે ભારુકચ્છ દેશ આવેલો હતો, ૫૧ જેને ભારુકચ્છ વિષય પણ કહેતા ૫૨ એની પૂર્વે મંકણિકા ભુક્તિ હતી એનું વડુ મથક મંકણિકા (માંકણી) સંખેડા પાસે આવેલું હતું. વાહાઉલ-૮૪ વિભાગ ૫૩ ગ્રાય આ ભુક્તિની અંતર્ગત હતો

તાપીની ઉત્તરે વરિચ્ચવિ-૧૧૬ વિભાગ હતો ૫૪ વરિચ્ચવિ એ હાલનું વરિચ્ચાવ (તા. કામરેજ) છે. એની દક્ષિણપશ્ચિમે કંતારગ્રામ વિષય હતો, જેને અગાઉ કવરિકા વિષય કહેતા ૫૫ એમાં મદાપી(મીંદોળા) નદીને ઉત્તર તીરે કાપિલ્ય વિહાર આવ્યો હતો; એ હાલનું કાપલેથા (તા. ચોયાંસી) છે એની પૂર્વે કર્મોતપુર વિષય હતો ૫૬ એ ૧૧૬ ગામોનો સમૂહ હતો ૫૭ કર્મોતપુર અને કર્મભુજિન-કાર્મણ્ય (કામરેજ) ગ્રાય: એક જ છે. મીંદોળા અને પૂર્ણા નદીની વચ્ચે સુહિલા વિષય હતો. ૫૮ તૈલાટ-૪૨ વિભાગ ૫૯ એના પશ્ચિમ ભાગમાં આવ્યો જણાય છે. પૂર્ણાની દક્ષિણે નાગસારિકા ૧૦ (નવસારિકા) વિભાગ હતો અગિયારી દમણગા સુધીના પ્રદેશના વહીવટી વિભાગો વિશે કંઈ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી દમણગાની દક્ષિણે સળણ-૨૪ વિભાગ હતો; ૬૧ આગળ જતાં એ વિભાગ મંડલમાં વિકસ્યો ૬૨

ભૂમિનો ભોગવટો

ભૂમિની માહિકી કાયદેસર રાજની ગણાતી ને ખરીદી બક્ષિસ કે દાનની રૂએ એના ભોગવટાનો જ હક રહેતો, છતાં વ્યવહારમાં તો એના કબજે ભોગવટો ધરાવનાર એના માલિક જેવો જ ગણાતો રાજ્યની તમામ કૃષ્ય ભૂમિ સામાન્યતઃ 'કરદ' (કરને પાત્ર) હતી, પરંતુ રાજ્ય તરફથી ધર્મદેય તરીકે અપાયેલી ભૂમિ ભૂમિચિહ્ન(પડનર જમીન)ના ન્યાયે 'અ-કરદ' (કરમુક્ત) ગણાતી આ ભૂમિ પ્રતિબદ્ધતાને શાશ્વત ધોરણે અપાતી: ને એના ભોગવટાનો હક પુત્રપૌત્રાદિ વારસોને પણ મળતો. ધર્મદેયની ભૂમિ લેનારને એ ભૂમિ 'ભોગવવાનો, ખેડવાનો, ખેડાવવાનો અને સુપરત કરવાનો' હક રહેતો. ૬૩

ભૂમિની માપણી

ભૂમિદાનમાં જ્યારે ક્ષેત્ર, વાપી કેન્દ્રપતું દાન દેવામાં આવતું ત્યારે દાનશાસનમાં એતુ માપ જણાવવામાં આવતુ આ માપની વિગતો પરથી એ સમયની મોજણી- (જમીન-માપણી)ની કેટલીક પદ્ધતિઓ વિશે માહિતી મળે છે. સુરાજપૂમાં જમીનની માપણી 'પાદાવર્ત' એટલે પાદને એક બાજુ ફેરવીને મપાય એટલો, (અર્થાત્ એક પાદ ચોરસ = એક પાદ લાંબો અને એક પાદ પહોળો) ભૂમિનો ખંડ, દા. ત ૧૦૦ પાદાવર્તનું ક્ષેત્ર એટલે $૧૦૦ \times ૧૦૦ = ૧૦,૦૦૦$ ચોરસ પાદ ક્ષેત્ર. માલવકમાં ભૂમિ 'લક્તી' મા મપાતી. આ માપ લગભગ પાદાવર્ત જેટલું લાંબુ છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ભૂમિની માપણી 'નિવર્તન' માં થતી નિવર્તન એટલે એક દિવસનું ખેડકામ કરી એમાથી નિવૃત્ત થવાય એટલો ભૂમિખંડ વ્યવહારમાં એક નિવર્તન એટલે ૩૦ દંડ લાંબો અને ૩૦ દંડ પહોળો ભૂમિનો ખંડ એવી ગણતરી થતી. કેદાર (કચારડા)ની મોજણી 'ત્રીહિપિટક'ની સંખ્યામાં થતી એ પદ્ધતિમાં જેટલા પિટક (ટોપલા) ત્રીહિ (ડાંગર) વાવી શકાય તેટલા પિટકની સંખ્યા ગણાતી આ અંગે એક ત્રીહિપિટક ભૂમિખંડ કેટલા ક્ષેત્રફળનો ગણાતો એ જાણવા મળ્યું નથી. ખેટક વિષયમાં તથા સંગમ-ખેટક વિષયમાં ત્રીહિપિટકના વિશિષ્ટ માપ (માન) પ્રચલિત હતા ૧૪

રાજ્યની આવકનાં સાધન

ભૂમિદાનને લગતા રાજશામનો પરથી ભૂમિને લગતા રાજ્યની આવકના વિવિધ સાધનો વિશે માહિતી મળે છે મહેસૂલ (રાજ્યની આવક) માટે 'આદેય' કે 'આદાન' શબ્દ પ્રયોગનો આમ ક્ષેત્ર વગેરેને લગના આદેયોમાં ઉદ્રગ, ઉપરિકર, ધાન્યાદેય, હિરણ્યાદેય, ભાગ, ભોગ, વાતપ્રત્યાય, જૂનપ્રત્યાય, વિષ્ટિ અને દશાપરાધનો ઉલ્લેખ આવે છે ઉદ્રગ એટલે ખેડૂતો પાસેથી છૂટક છૂટક મહેસૂલ ઉઘરાવી લેનાર જમીનદાર પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવતું મુકરર સામકું મહેસૂલ ઉપરિકર એટલે જમીન પર માલિકાદિક ન ધરાવના ખેડૂતો ઉપર નાખેલો વધારાનો દર. ધાન્યાના મુકરર ભાગના રૂપમાં લેવાતું મહેસૂલ 'ધાન્યાદેય' કહેવાતું ને હિરણ્ય- (સુવર્ણ)ના અર્થાત્ નગદ નાણાના રૂપમાં લેવાતું મહેસૂલ 'હિરણ્યાદેય' કહેવાતું ઊપજના મુકરર હિસ્સાના રૂપમાં લેવાતા કરને 'ભાગ' કહેના ને દૈનિક વપરાશ માટે લેવાતી કળકાશ શાક વગેરેની ભેટોને 'ભોગ' કહેતા વાતપ્રત્યાય એટલે બકારથી આપાત કરેલી ચીજો પરતું શુલ્ક (જકાત) અને જૂનપ્રત્યાય એટલે ગામમાં ઊપજેલી ચીજો પરતું શુલ્ક જ્યારે જ્યારે જરૂર બીજી થાય ત્યારે ત્યારે વિષ્ટિ (વેક)

અર્થાત્ વગર મહેનતાણુની સેવા મેળવવાનો રાજ્યના આધિકારીઓને હક રહેતો. દસાપરાધ એટલે દસ પ્રકારના અપરાધો માટે લેવાતા ૬૩ની આવક ૬૫

પાઠ્યીયો.

૧. મંત્રક કુવસેન ૨ જાની પ્રશસ્તિ પરથી સૂચિત
૨. અહિરૌલ તથા ગોવિંદ ૪ થાની પ્રશસ્તિ પરથી સૂચિત
૩. મે. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૦૪
૪. એજન, પૃ. ૫૦૫
- ૫ જુઓ યુવરાજ ત્રયાશ્રય શીલાલિપ્યનાં દાનશાસન; કુવરાજે ગોવિંદ ૩ જાને ૬ ઠિકા આપી એમાં એને યુવરાજ નીચાનો અર્થ અલિપ્ત હોવાનું ધારવામાં આવ્યું છે.
- ૬ મે. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૦૫
૭. ગુઝલે, લેખ ૧૩૩-૧૩૪
- ૮ મે. ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૧૨૮
- ૯ એજન, ભા. ૨, પૃ. ૫૭૦
- ૧૦ એજન, પૃ. ૫૦૮-૫૦૯
- ૧૧ એજન, પૃ. ૫૧૦-૫૧૧
- ૧૨ એજન, પૃ. ૫૧૨
- ૧૩ એજન, પૃ. ૫૧૨-૫૧૫
૧૪. ગુજરાતમાં “કુવ” અથવા “કુ” અટક આ હોદ્દા પરથી પડી છે.
- ૧૫ મે. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૧૫-૫૧૬
૧૬. આ દસ પ્રકાર માટે જુઓ એજન, પૃ. ૫૧૬-૫૧૭
૧૭. મે. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૧૬-૫૧૭
૧૮. એજન, પૃ. ૫૧૭
૧૯. એજન, પૃ. ૫૧૭-૫૧૮
૨૦. એજન, પૃ. ૫૧૮-૫૧૯
૨૧. સેધવ દાનશાસનોમાં
- ૨૨ D. C. Sircar, *Indian Epigraphical Glossary*, p. 359
૨૩. રાષ્ટ્રકૂટ દાનશાસનોમાં
૨૪. I. E. G, p. 7
૨૫. રાષ્ટ્રકૂટ દાનશાસનોમાં
૨૬. I. E. G, p. 366
૨૭. આપ દાનશાસનમાં
- ૨૮ પ્રાચીન-અર્વાચીન નામોના સંલગ્ન સમીકરણ અનુસાર ભદ્રપત્તનનું ભદ્રપાટક-ભાદરૌડ અને સૂર્યાપુરનું સૂર્યપદ્મી-સુરેલી થયું લાગે છે. એવી રીતે નાંદીપુર છેવટે નાંદીપદ-નાંદોદ થયું.
- ૨૯-૩૦. મે. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૫૨૦-૫૨૩; પરિશિષ્ટ ૪, હ ગ. શાસ્ત્રી, ગુ. પ્રા. ૪, પૃ. ૧૫૩-૧૫૫
૩૧. મે. ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૧૭૧-૧૭૩
૩૨. એજન, પૃ. ૧૭૪-૧૭૬
૩૩. એજન, પૃ. ૧૭૭-૧૮૧
૩૪. એજન, પૃ. ૧૮૨-૧૮૪
- ૩૫ એજન, પૃ. ૨૦૯-૨૧૧
- ૩૬ એજન, પૃ. ૨૦૨-૨૦૪
૩૭. એજન, પૃ. ૧૯૫-૨૦૨

૩૮. એજન, પૃ. ૨૦૪-૨૦૫, ૨૬૮-૨૬૯, ૩૦૯-૩૧૦
 ૩૯ મૈત્રુ, ભા. ૨, પ્ર ૬ ૪૦. ગુચ્છે, લેખ ૨૩૬
 ૪૧. એજન, લેખ ૨૩૪-૨૩૫ ૪૨ E. I., Vol XXVI, pp. 185 ff-
 ૪૩ ગુચ્છે, લેખ ૧૩૨ ૪૪-૪૫ એજન, લેખ ૧૩૫
 ૪૬ એજન, લેખ ૧૨૫ ક ૪૭ એજન, લેખ ૧૨૭
 ૪૮. એજન, લેખ ૧૩૨ ૪૯. એજન, લેખ ૧૨૩
 ૫૦ એજન, લેખ ૧૨૪ ૫૧ બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૧૧૭, પૃ. ૩૫૬
 ૫૨ ગુચ્છે, લેખ ૧૨૫ ૫૩. એજન, લેખ ૧૨૫ અ
 ૫૪. એજન, લેખ ૧૩૧ ૫૫. એજન, લેખ ૧૩૦ અ
 ૫૬ બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૧૧૭, પૃ ૩૧૭, ગુચ્છે, લેખ ૧૨૬
 ૫૭ ગુચ્છે, લેખ ૧૨૬ ૫૮ એજન, લેખ ૧૩૦ અ
 ૫૯. એજન, લેખ ૧૨૮ ૬૦. એજન, લેખ ૧૨૫ બ
 ૬૧ એજન, લેખ ૧૩૦ ૬૨ બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૧૦૮, પૃ ૩૧૪
 ૬૩ મૈ. ગુ, ભા ૨, પૃ ૫૨૩-૫૨૫ ૬૪. એજન, પૃ. ૫૨૫-૫૨૭
 ૬૫ એજન, પૃ. ૫૨૭-૫૨૮

‘ભૂતપ્રત્યાય’ એટલે ભૂમિમાં થતા કુદરતી ફેરફારોથી ઊપજતી આવક અને
 ‘વાતપ્રત્યાય’ એટલે પવનનાં તોફાનોમાથી ઊપજતી આવક એવાં એ શબ્દોનો જુદો.
 અર્થ પણ ધરાવવામાં આવ્યો (I. II G, p 59)

ખંડ ૩

સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૧૦

સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ

ગૌત્રક કાલમાં અને ત્યાર પછીના કાલમાં ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ સારી રીતે વસેલો હતો. ગામોમાં મુખ્ય વસ્તી તો ખેડૂતોની હશે એમ સ્વાભાવિક રીતે મનાય. કુટુંબી(કણુખી)નો ઉલ્લેખ અમુક તાત્ત્વપત્રોમાં મળે છે.^૧ એ સાથે કુંભાર, લુહાર, સુથાર, મોતી, વાળંદ, દરજી, ચમાર વગેરે ધંધાદારીઓ અને વસવાયાની વસ્તી હશે એનું પણ અનુમાન થઈ શકે છે. ખેડૂતો અને એમની આસપાસના બાવસાચિકો ઉપરાંત ગામ બહાર નેસણ(ઘોષ)ઓમાં વસનાર અને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ફરતા રહેનાર, ગાયો ઘેરા બકરા પાળનાર પશુપાલકો આશીર-આહીર, ભરવાડ, રબારીની વસ્તી પણ હશે.

ગૌત્રક દાનશાસનોમાં વણાંત્રિમ-આચારના કેટલાક ઉલ્લેખ છે. મુચ્ચન સ્વાંગે એ કાલના સમાજ વિશે લખતા ત્યાર વણાંત્રિ નિર્દેશ કર્યો છે. કાયસ્થ કવિ સોહલકૃત ‘ઉદયમુંદરીકથા’ અનુસાર, વલ્લીના રાગ શીલાદિયે નવા અમાત્યની પસંદગી વખતે ચારે વણાંત્રિ વિચાર કરી નેધો હતો. અર્થાત્ સ્મૃતિપ્રોક્ત ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા સમાજમાં એકંદરે પ્રચલિત હતી ર વલ્લી દાનશાસનોમાં બ્રાહ્મણો, રાજાઓ ને લિક્ષુઓ ઉપરાંત વાણિજ્ય (વેપારી), વર્ધકિ (સુથાર, હિંદી ‘બહા’), કુટુંબી (કણુખી), કુંભાર, નાપિત વગેરેના ઉલ્લેખ છે, પણ બ્રાહ્મણો કે વાણિજ્ય વગેરેમાં પછીના સમય જેવા જ્ઞાતિભેદ પ્રચલિત થયા

હોય એમ જણાતું નથી એમાં જણાવેલા આનંદપુરના બ્રાહ્મણો અનુકાલીન નાગરોના પૂર્વજ હોવા સંભવે છે, પણ એમના નામની સાથે નાગર શબ્દનો પ્રયોગ કયાંય દેખા દેતો નથી. એવી રીતે બ્રાહ્મણોની બીજી કોઈ જાતિનોયે ઉલ્લેખ આવતો નથી વળી વાણિજ્યકોનાં નામોની સાથે પણ કોઈ જાતિબેદનો શબ્દ નજરે પડતો નથી સોલંકી કાલના સાહિત્યમાં તેમજ લેખોમાં બ્રાહ્મણો ને વાણિયાઓની જુદી જુદી અનેક જાતિઓના ઉલ્લેખ આવે છે, પણ મૈત્રક-કાલીન લેખોમાં માત્ર રાજવંશોના જુદા જુદાં કુલોનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ પરથી સોલંકી કાલમાં દેખા દેતી જાતિબેદની પ્રથા મૈત્રક કાલમાં ખાસ પ્રચલિત થઈ લાગતી નથી. દાનશાસનોમા તો મુખ્યતઃ ધધાદારી વર્ગબેદ જ દેખા દે છે કે

ખાસ કરીને ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ વર્ણનો આખા દેશમાં એક એક સમુદાય હતો એમ જણાય છે ક્ષત્રિયો, ઉપર કહ્યું તેમ, મુખ્યત્વે વંશના નામથી ઝોળખાતા અને બ્રાહ્મણો અમુક ગામના, અમુક ગોત્રના અને વેદપાઠી એ રીતે ઝોળખાતા. રોટીવ્યવહાર અને બેટીવ્યવહાર કોઈ પણ પ્રદેશના બ્રાહ્મણોના બીજા પ્રદેશના બ્રાહ્મણ સાથે થઈ શકતા.^૪ ક્ષત્રિયોએ તો એ બાબતમાં પાછળથી પણ ઘણી છૂટ રાખેલી છે વૈશ્યોમા પણ આવી છૂટ હશે એમ કહ્યું શકે છે. દરેક વર્ણના પુરુષ માટે પોતાના વર્ણની સ્ત્રી સાથેનું લગ્ન ધર્મશાસ્ત્રોમા પ્રશસ્ત ગણ્યું છે, પણ જેની ઇચ્છા હોય તે પોતાથી ઊતરતા વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન-અનુલોભ-લગ્ન કરી શકતા બ્રાહ્મણ પુરુષથી શ્દ્ર સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલ પ્રજા તે પારશવ વલ્લભોના સમકાલીન મહાકવિ બાણ 'હર્ષચરિત'માં બે પારશવ ભાઈઓના ઉલ્લેખ કરે છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે વિદ્વાન બ્રાહ્મણના ઘરમાં શ્દ્ર સ્ત્રી હોય એ એ કાલે નિહિત ગણાતું નહોતું કનોજના ગુર્જર-પ્રતીહાર રાજા મહેન્દ્રપાલના ગુરુ અને 'કાવ્યમીમાંસા'ના કર્તા રાજશેખરે (ઈ સ. ૮૮૦-૯૨૦) વિદુષી ચૌહાણ અવતિસુંદરી સાથે લગ્ન કર્યું હતું એ પ્રસિદ્ધ છે મેવાડના ગુહિલો, મારવાડના પરમારો, મહારાના પ્રતીહારો વગેરે રાજવંશોના મૂળ પુરુષોને 'બ્રાહ્મક્ષત્ર' અર્થાત્ બ્રાહ્મણ પુરુષથી ક્ષત્રિય કન્યામા ઉત્પન્ન થયેલા, તે તે વંશના કેટલાક લેખોમાં, કહ્યા છે એ પણ સ્પષ્ટ છે^૫ રાજસત્તા પ્રાપ્ત કરનાર કુલ મૂળ ગમે તે ભતિ કે વર્ણનું હોય, પણ કાલોતરે એ ક્ષત્રિય વર્ણનું જ ગણાતું. આ અનુસાર અગાઉ વ્રાત્ય વૈશ્ય ગણાયેલા મૈત્રકો રાજસત્તા પર આવતા ક્ષત્રિય ગણાયા હતા તેમજ ગુર્જરનૃપતિવંશના રાજાઓ સમય જતાં વીર કર્યુના વંશજ ગણાતા હતા^૬ ઈસ્વી સનના ઠેક ૧૧ મા સૈકાનો અલ્-ખીઝની લખે છે કે ભારતમા ચારે વર્ણના લોકો એકઠા રહે છે અને એકબીજાના હાથનું ખાય છે. સ્પર્શસ્પર્શ

અને ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિવિધ વર્ણો વચ્ચે બાધ ન હોય ત્યાં સંકુચિત જ્ઞાતિપ્રથા વિકસી શકે નહિ એ સ્પષ્ટ છે

ઉચ્ચ વર્ણોમાં વિધવાવિવાહ પ્રચલિત નહોતો, પણ સતીનો રિવાજ હતો એમાં શંકા નથી. પડદાનો રિવાજ નહોતો. ચક્રવર્તી હર્ષની બહેન અને માતા દરબારીઓને મળતાં એમ બાણ અને યુગ્મન શ્વાગના ઉલ્લેખોમાંથી જણાય છે. અરબ મુસાફર અબુ ઝૈદ (ઈ સ ૯૧૬) લખે છે કે રાજદરબારમાં અને જાહેર સ્થાનોમાં દેશીઓ અને વિદેશીઓ સામે રાજગણીઓ ખુદ્દે મોઢે આવતી ‘શુલામીની-દાસદાસીની પ્રથા પૂર્વ કાલની જેમ સર્વસ્વીકૃત હતી

આ તો સર્વસામાન્ય રૂઢિ કે રિવાજની વાત થઈ, પણ કેટલાક પ્રાદેશિક રીતરિવાજોના પણ ઉલ્લેખ મળે છે જેન આગમની કેટલીક દીકાચૂંછિઓમાં લાટ- (દક્ષિણ ગુજરાત)ની કેટલીક સામાજિક રૂઢિઓના નિર્દેશ છે ‘નિશીથચૂંછિ’ પ્રમાણે, લાટમાં મામાની દીકરી ગમ્ય છે, પણ માશીની દીકરી અગમ્ય છે. ‘નિશીથચૂંછિ’ નોંધે છે કે દક્ષિણપથમાં લોહકાર અને કલાલ જાત્યધમ ગણાય છે તેમ લાટમાં ચર્મકાર જાત્યધમ ગણાય છે. ૧૦

વ્યાવસાયિકોના કેટલાક ઉલ્લેખ ઉપર નોંધ્યા છે આ ધધાદારીઓને લગતો એક રસપ્રદ નિર્દેશ મળે છે ‘આવશ્યકચૂંછિ’ અનુસાર, લગ્નથથી ઉજળયિની જવાના માર્ગ ઉપર નટપિટક (પ્રા નટપિટલ) નામે એક ગામ હતું. ૧૧ સ લવતઃ એ નટો વડે વસાયેલું ગામ હશે ઉજળયિની પાસે પણ નટોનું એક ગામ હતું. રોહક નામે નટપુત્ર એ ગામનો હતો, એની ચતુરાઈની અનેક વાર્તાઓ જેન આગમ સાહિત્યમાં સંશ્વરાર્ધ છે. ૧૨ મુખ્યત્વે એક વર્ગ કે વ્યવસાયના લોકોથી વસેલાં અન્ય ગ્રામોના ઉલ્લેખ પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં આવે છે

વર્ણવ્યવસ્થાની પરિપાટી અને જ્ઞાતિપ્રથાના અભાવના સંદર્ભમાં ‘દેવલરમૃતિ’- (ઈ. સ ૯૦૦ આસપાસ)નો ઉલ્લેખ અહીં પ્રત્યુત્થયે આપણા અભ્યાસપાત્ર કાલખંડના ઉત્તરાર્ધમાં સિધ અને ગુજરાત ઉપર મુસ્લિમ આક્રમણ શરૂ થઈ ગયાં હતાં અને ગુજરાતમાં મુસ્લિમો મોટી સંખ્યામાં વસવા લાગ્યા હતા. મુસ્લિમો વડે વટલાવવામાં આવેલા માણસોને અને અપહૃત થયેલી સ્ત્રીઓને શુદ્ધ કરીને આર્થિક ધર્મમાં અપનાવી લેવાનાં વિવિધધાનો ‘દેવલરમૃતિ’માં આપ્યા છે. ૧૩ એમાંનાં વિધાનોને અલ્-ખીરનીની નોંધો વડે અનુમોદન મળે છે આ બનાવે છે કે હિંદુ સમાજવ્યવસ્થા જડ બની ગઈ નહોતી અને સમયાનુસાર પરિવર્તનો માટેની શક્તિ એણે ટકાવી રાખી હતી

આ યુગના ખાનપાન વિશે સ્પષ્ટ રીતે ઝોક્ષી માહિતી મળે છે. ચાત્રવલ્લક્ય (આચાર્યાચાર્ય, શ્લોક ૧૭૯ તથા ૧૭૬) વગેરે સ્મૃતિઓમાં અહિંસા અને માંસ-ત્યાગ પ્રત્યેનું સ્પષ્ટ વલણ દેખાય છે. મૈત્રક કાલમાં, ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ અને જૈનોના ખોરાકમાં, નિરામિષ આહારનો આગ્રહ રહેતો હતો એમ અનુમાન થઈ શકે છે. અનુ-મૈત્રક કાલમાં આ તરફ આવેલો અરખ મુસાફર અલ્-મસદી (ઈ સ ૯૪૫) કહે છે કે ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓ, જેઓ પીળા તાતણા (જનોઈ) પહેરે છે તેઓ, માંસને અહતા નથી તેમ દારૂ પીતા નથી. ૧૪ એ બતાવે છે કે નિરામિષ આહારનું વલણ ઉત્તરોત્તર દૃઢ થતું જતું હતું. જીવહિંસા ન થાય એ માટે રાજા શીલાદિત્યના હાથી અને ઘોડાને માળેણું પાણી પાવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવતો એની નોંધ ચીની મુસાફર યુઅન શ્વાંગે કરી છે ૧૫ ખેટક માલવ અને ભરુકમ્બ વિપયનાં દાનશાસનોમાં ધાન્યમા મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય વ્રીહિ(ડાંગર)નો છે. માલવ દેશના વર્ણનમાં યુઅન શ્વાંગે ધઉના શિયાળુ પાકનો તથા ઘઉંની ચાનકીના આહારનો નિર્દેશ કર્યો છે. આથી ધઉ અને ચોખા મુખ્ય ખોરાક હશે એમ કહી શકાય ખોર, કેરી, ઉમરકા કોઠા, ખજૂર વગેરે ફળોના ઉદ્દેશ્ય દાનશાસનોમાં પ્રસંગોપાત્ત આવે છે, એ ઉપરથી આ પ્રદેશમાં ફળોની થતી પેદાશનો કેટલોક ખ્યાલ આવે છે ૧૬ નિરામિષ આહારનો આગ્રહ સમાજમાં અલવત્તર થતો હતો, છતાં માંસાહાર અને મદિરાપાન નીકળી ગયાં હતાં એમ માનવાનું નથી જૈન આગમ 'વ્યવહારસૂત્ર'ના લાખ્ય અને ટીકા અનુસાર, સોપારકના એ શ્રાવકોમાં એક શાકટિક-ગાડા ચલાવનાર અને ખીજો વૈકટિક-દારૂ ગાળનાર હતો. જૈન આચાર્ય મગૂએ વૈકટિક સાથે પ્રસંગોપાત્ત પ્રશ્નોત્તરીમાં એક ઉદાહરણ આપતાં કહ્યું હતું કે 'હે વૈકટિક' તમારી કૂંડી દુર્બલ હોય તેને વાસની પડીઓથી આધીને પછી એમાં મધ ભરો છો, પણ મજબૂત કૂંડીને બંધનની જરૂર પડતી નથી.' આ બતાવે છે કે વૈકટિકનો વ્યવસાય પણ સામાજિક દષ્ટિએ હેય ગણાતો નહોતો. ૧૭ માહેશ્વર, શ્રીમાલ અને ઉત્તરચિની-માં અમુક પ્રસંગોએ લોકો સમૂહમાં એકત્ર થઈને સુરાપાન કરતાં એવો ઉદ્દેશ્ય 'આવશ્યક સૂત્ર' ઉપરની ચૂર્ણિમાં છે ૧૮

મૈત્રકકાલીન દાનશાસનોમાં રાજાઓના વિવિધ અર્થકારોના નિર્દેશ આવે છે. રાજચિહ્નોમાં આતપત્ર(છત્ર) અને પાદપીકનો પણ ઉદ્દેશ્ય છે જીના મુખને રંગવાનો તથા અશુકથી અવશ્ય હિત કરવાનોયે નિર્દેશ છે ૧૯ વસ્ત્રો વિશે કાઈ વિશેષ માહિતી મૈત્રકકાલીન યુગરાતના સાહિત્યમાંથી મળતી નથી, પણ સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય, શિલ્પો અને ચિત્રો ઉપરથી એ કાલના પહેરવેશ વિશે આમ કહી શકાય : પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે કટિની નીચેના ભાગમાં લાખુ

અધર વસ્ત્ર (કે નિવસન) પહેરતાં. એના ઉપલા ભાગ ઉપર નીવિ તેમજ કટિસ્ત્ર કે મેખલા બાંધતાં, આગલા વચલા ભાગમાં નીવિની ગાંઠ વાળતાં, એમાંથી એક છેડો છૂટી પાટલીની જેમ વચ્ચે દરિયાર્ધ મોળના આકારે સીધો લટકતો રાખતાં, બીજા છેડાને ડાબા પાસા પરથી સીધો અથવા પાછળથી જમણા પાસા લણી થઈને આગળથી ડાબી બાજુ લાવીને નીવિખંધમાં ખોસી દેતાં કાં તો ડાબા હાથમાં પકડી રાખતાં, વસ્ત્રનો નીચલો છેડો ધૂંટણ નીચે લગભગ ધૂટી સુધી પહોંચાડતાં ને વચ્ચેથી બને છેડે કછોટેા લગાવતાં..... કટિની ઉપરનો ભાગ ધણું માણસો-સ્ત્રીઓ સુધ્ધાં-ખુલ્લો રાખતા બાધના ચિત્રોમાં નતકા તેમજ સૈનિકાના દેહ ઉપર આખી બાંધના કચુક જોવામાં આવે છે.^{૨૦} 'કેટલાક પુરુષો ઉપવીત દ્યો ઉત્તરીય ધારણ કરતા સ્ત્રીઓ કેટલીક વાર કચુક (કાંચળા) પહેરતી કેટલીક વાર સ્ત્રીઓ ઉત્તરીય અશુક ધારણ કરતી રાજવીઓ સુશોભિત મુકુટ પહેરતા; સામાન્ય લોકો વેષ્ટન (પાધડી) કે ટોપી પહેરતા.^{૨૧} અનુ-ઐત્રક કાલમાં પણ એક દરે આ જ પહેરવેશ હશે એમ અનુમાન થઈ શકે

પણ પોશાકની પ્રાદેશિક વિશેષતાના કેટલાક સ્પષ્ટ ઉદાહરણો મળે છે. જૈન આગમ સાહિત્ય પૈકી 'નિશીથ ચૂર્ણિ' માં પ્રાકૃત શબ્દ 'ભોયડા'ની સમજૂતી આ પ્રમાણે આપી છે. લાટવાસીઓ જેને 'કચ્છ' કહે છે તે મહારાષ્ટ્રમાં 'ભોયડા' કહેવાય છે. સ્ત્રીઓ બાલપણથી માંડી લગ્ન થયા બાદ સગર્ભા થતાં સુધી કચ્છ બાંધે છે સગર્ભા થાય ત્યારે ભોજન કરવામાં આવે છે, સ્વજનોને ખોલાવી વસ્ત્ર પાથરવામાં આવે છે, અને એ સમયથી કચ્છ બાંધવાનું બંધ થાય છે.^{૨૨}

'યવનાલક' (જવળાલકો) નામનો 'કન્યાઓલક'—કન્યાઓનો પહેરવેશ મરુમઝ-લાદિમાં પ્રસિદ્ધ હોવાનું કહ્યું છે એમાં ચણિયો-ચોળા ભેગા સીવી લેવામાં આવતાં, જેથી વસ્ત્ર ખસી પડે નહિ. કન્યાના માથેથી એ પહેરાતો, એથી એ પ્રકારના પહેરવેશને ઊભો 'સરકચુક' પણ કહેવામાં આવતો.^{૨૩} આ ઉલ્લેખ વિશિષ્ટ મહત્વનો છે, કેમકે એમાં કન્યાઓના ખાસ પોશાકનો નિર્દેશ છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં 'નીવિ'નો નિર્દેશ આવે છે તે વસ્ત્રની ગાંઠ છે, ચણિયાની ફેરીની ગાંઠ નથી, એ દૃષ્ટિએ પણ આ વસ્તુ વિચારવા જેવી છે. સભવ છે કે સાદીની નીચે ચણિયો પહેરવા કોઈ પરદેશી જાતિની અસરથી દાખલ થયું હોય. ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખમાંના જવળાલકો શબ્દમાંનો જવળ (સં. ચવન) શબ્દ શિથિલ અર્થમાં ગમે તે પરદેશી જાતિ માટે પ્રયોગ્યતો એ બહુવિધ છે) અંગ પણ ધણું કરીને એ જ સૂચવે છે. એ 'કન્યાઓલક' મરુમઝલાદિમાં

પ્રસિદ્ધ હોવાનું કહ્યું છે, એટલે મરુમંડલ ઉપરાંત બીજા પ્રદેશમાં— સભવતઃ પાસેના ઉત્તર ગુજરાતમાં—પણ એનો પ્રચાર હોવો જોઈએ ૨૪ સમકાલીન ગુજરાતની સાધનસામગ્રીમાં કલાકારીગરી વિશે પ્રત્યક્ષ માહિતી નહિવત્ મળે છે એ જોતા, જૈન આગમ સાહિત્ય પૈકી ‘દશવૈકલિકચૂલિ’ અને અન્ય ગ્રંથોમાંથી મળતો એક ઉલ્લેખ વિશેષ મહત્વનો બની રહે છે એમાંથી જાણવા મળે છે કે પુષ્પકાય મુકુટ આનંદપુરમાં સારા બનતા હતા અને ‘વેદિમ’ (એ પ્રાકૃત શબ્દનું લેક્ષિમ એવું) ૩૫ સંસ્કૃત ટીકાકારો આપે છે) એટલે એ વસ્ત્રાદિના વેષ્ટનથી બનાવેલી પૂતળીઓ વગેરે માટે પણ આનંદપુર પ્રખ્યાત હતું ૨૫

જૂના કાળથી સ્વીકારાયેલા સેનાના ચાર અંગો—હાથી, અશ્વ, પદાતિ અને રથ—માંથી રથ મૈત્રક કાલમાં વપરાશમાંથી નીકળી ગયા હોય એમ ‘હર્પચરિત’માંનાં વર્ણનો અને યુગ્મન શ્વાંગના ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે, પણ હાથીઓનો ઉપયોગ પૂર્વવત્ ચાલુ હતો વલ્લભીનાં દાનશાસનોમાં શત્રુઓની ગળદળાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે ઝડપી પ્રયાણ માટે અશ્વદળનું મહત્વ ધણું હતું તથા અનેક જાતના ઘોડાઓનો લશ્કરમાં ઉપયોગ થતો. પરદેશોમાંથી આ માટે અશ્વોની મોટા પ્રમાણમાં આયાત થતી. જિઝી જાતના અશ્વોની જાતિઓના જે નામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં—ખાસ કરીને કોશઘ્રંથોમાં તથા પદ્ધતિ ॥ સંસ્કૃતોત્થ લાપાઓના સાહિત્યમાં મળે છે, તે મોટે ભાગે પરદેશી મૂળનાં છે એ આ દૃષ્ટિએ બહુ સૂચક છે. સૈન્યનું છેલ્લું અને સૌથી મોટું તથા મહત્ત્વનું અંગ તે પદાતિ સૈન્ય કે પાયદળ હતું કૂચ કરતા સૈન્ય સાથે વૈદ્યો રાખવાનું ‘સુશ્રુતસંહિતા’ જેવા વૈદ્યગ્રંથોમાં અને ‘અર્થશાસ્ત્ર’માં કહ્યું છે સૈન્યના પડાવના સ્થાનને ‘શિબિર’ કહેતા આ શિબિરો યુગ્મન શ્વાંગના કહેવા પ્રમાણે સાદા અને ઝાડની ડાળીઓ પાદડા વગેરેથી બનાવવામાં આવતા અને મુકામ બાંધતા બાળી નંખાતાં ૨૬

મૈત્રક દાનશાસનોમાં ધનુર્વેદના ખાસ ઉલ્લેખ ઉપરાંત ખડ્ગાદિ શસ્ત્રોના ઉલ્લેખ પણ આવે છે, તેથી શસ્ત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ સૂચિત થાય છે. ૨૭ મૈત્રક રાજવંશ સ્થાપનાર લટાક મૂળ સેનાપતિ હતો અને એણે મૌલ, ભૂત, મિત્ર અને શ્રેણી એ ચાર પ્રકારના સૈન્યોની સહાયથી રાજસત્તા સ્થાપી હતી રાજ્યના રક્ષણ અર્થે જે મૂળ સ્થાથી સૈન્ય રહેતું હોય તે મૌલ વલ અને યુદ્ધ પ્રસંગે જે વધારાનું ભાડૂતી સૈન્ય થાય તે ભૂત વલ (સંસ્કૃતનો સૈનિક-વાચક મટ શબ્દ, ખરેખર તો, ભૂત નું પ્રાકૃત રૂપ હોય એમ જણાય છે.) મિત્ર રાજ્યોનું સૈન્ય તે મિત્રવલ અને શ્રેણીઓનું સૈન્ય તે ઝંખીવલ રક ધાવાર અથવા

લશ્કરી છાવણીઓમાંથી આપેલાં દાનપત્રોમાં શરદ, વસંત અને ત્રીખની તથા કોઈ વાર શિશિરની મિતિઓ જોવામા આવે છે, પણ હેમંત અને વર્ષાની મિતિઓ દેખાતી નથી, કેમકે ઠંડી અને વરસાદની ઋતુઓ સ્વાભાવિક રીતે જ લશ્કરી ક્ષેત્રને અનુકૂળ નહોતી ૨૮

અનુ-મૈત્રક કાલમાં ગુજરાતમાં કોઈ સ્થાનિક મહાસત્તા નહોતી તેમ એવી મહાસત્તાની ઉપસ્થિતિ થાય એવું રાજકીય કે લશ્કરી સંગઠન ઓછું હતું, પણ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો અને ઉત્તરના ગુર્જર-પ્રતીહારોનાં બળવાન રાજ્યોનો ગાઢ સંપર્ક ગુજરાતને થયો હતો અરબ વેપારી સુલેમાન(ઈ સ ૮૫૧)ના કથન મુજબ ગુર્જ (અથવા કનોજના ગુર્જર) રાજ્યનું થોડેસવાર સૈન્ય ભારતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હતું ૨૯ ઈ સ ૯૦૦ આસપાસના બંગાળાના અલ્લિએ ઉપરથી જણાય છે કે બંગાળાના રાજાઓ લાટ અને કર્ણાટકમાંથી સૈનિકોની ભરતી કરતા. ૩૦ આ દર્શાવે છે કે એ કાલમાં લાટના સૈનિકો પ્રસિદ્ધ હતા. ઈ સ. ૯૫૦ આસપાસના 'અગ્નિપુરાણ'માં ઉત્તમ ખડ્ગ તૈયાર કરનાર ભારતનાં પાંચ કેદ્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે-શુપરિક (સોપારા), ખતિખત્તર અને રિપિક (ખાનદેશ), વગ અને અગ ૩૧ લાટ પાસેના સોપારાનો સમાવેશ આ કેદ્રોમાં કરવામાં આવ્યો છે એ એ કાલના લશ્કરી જીવન વિશે જે છૂટક છૂટક માહિતી મળે છે તેના સદર્ભમાં સૂચક છે.

નીતિના એક શ્લોકમાં કહ્યું છે કે સ ઘની ચસ્ય મૂમાગઃ અર્થાત્ ધનવાન તે કે જેની પાસે ભૂમિ હોય ભૂમિદાન એ બહુ મહત્વનું દાન હતું. ખેતીની જમીન એ મહત્વની મિલકત હતી, અને ખેતી એ મહત્વનો વ્યવસાય હતો. મૈત્રક દાનપત્રોમાંની ભૂમિદાનની વિગતો પણ એ જ દર્શાવે છે. દાનપત્રોમાં ખેતરોના સ્થાન, માપ, સીમા વગેરેનો તથા કેટલીક વાર એના માલિક તથા ખેડૂતોએ ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે, પણ એમા ક્યા પાક થતા એની માહિતી નહિ જોવી મળે છે. ખેટક અને ભરુકચ્છ વિભાગની જમીન ગંગર માટે અનુકૂળ હતી એમ એ ઉલ્લેખો મૂલ્યવે છે સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતના પાક વિશે સ્પષ્ટ રીતે કંઈ જણવા મળતુ નથી એક દાનશાસનમાં ક્ષેત્ર, વાપી અને કૂપની સાથે યુગ્મવાટિકાના દાનનો ઉલ્લેખ છે પૂર્વકાર્યોમા આરામ એટલે કે બગીચા તૈયાર કરાવવાનું વિધાન ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે એના પ્રકાશમાં આવા ઉલ્લેખ જોવા જોઈએ. ૩૨

અનુ-મૈત્રક કાલની વાત કરીએ તો ઈસ્વી સનના નવમા અને દસમા સૈકાના અરબ પ્રવાસીઓએ ગુજરાતની કળકૃપ જમીન અને આબાદ ખેતીની

વાત કરી છે અનાજ અને ફળ બંનેનો પાક સારો થતો ગુજરાતમાં કરી, નારિયેળ, જીરું જાતનાં લીંસુ અને મધની પ્રજ્ઞ પેદાશ થતી હતી કેટલેક સ્થાને શેરડી પણ ઉગાડવામાં આવતી હતી ૩૩

ગૌતમકાલીનની ગુજરાતના હુન્નરઉદ્યોગો વિશે સાહિત્ય કે ઉત્કૃષ્ટ સામગ્રીમાથી કે પુરાતન અવશેષોમાથી અદ્ય માહિતી મળે છે. દાનશાસનોમાં વર્ણકિ (સુધાર) અને કુભારનો ઉલ્લેખ છે. ઉત્ખનનાને પરિણામે મળેલી વિવિધ સામગ્રી ઉપરથી જણાય છે કે માટીકામનો હુન્નર સારી રીતે ખીલેલો હતો મોટા વાસણો, કોડિયાં, નાળયાવાળાં વાસણો, લોટા, બોટવા, ધડા વગેરે અનેક પ્રકારનાં વાસણોના અવશેષ મળ્યા છે. સારી રીતે પકવેલા આ વાસણોની બહારની સપાટી લાલ રંગની અને પૌલિશ કરેલી હોય છે અને એના ઉપર કેટલીક વાર કાળા પટા કે કૂલવેલ વગેરેની ભાત હોય છે. માટીનાં વાસણોનો આ પ્રકાર નિદાન ક્ષત્રપ-કાલથી પ્રચલિત હતો વલ્લીનાં ખડેરોમા પકવેલી માટીના તથા જુદી જુદી જાતના કિંમતી પથ્થરોના ધણા મણકા મળે છે. અકીક અને સ્ફટિકના મણકા તથા નંગ પણ એમાં છે. એમાંનાં કેટલાંક ઉપર વૃષભ ને ગરુડ બેવાં શૈવ અને વૈષ્ણવ લાઠીનોની ખારીક આકૃતિઓ કાતરેલી હોય છે. વલ્લી-ભંગની અનુશ્રુતિમાં કાઠની રત્નજડિત કાંસકીની વાત આવે છે તેને આ હુન્નરની દૃષ્ટિએ સૂચક ગણી શકાય મળેલી પુરાતત્ત્વીય સામગ્રીમાં કેટલાક મણકા પૌલિશ કર્યા વગરના, કેટલાક કાણું પાડ્યા વગરના, તો કેટલાક ધડવામા અધૂરા રહી ગયેલા મળ્યા છે એ બતાવે છે કે આ અત્ય સ્થાનિક ઉદ્યોગ હતો ૩૪ હવાયુધની ‘અભિધાન-રત્નમાલા’ (ઈ સ ૯૦૦ આસપાસ) ઉપરથી જણાય છે કે સૌરાષ્ટ્ર કાંસાના ઉદ્યોગ માટે અને વંગ ત્રપુ-કલાઈ માટે પ્રખ્યાત હતો કોશકારે ‘કાસ્ય’ના પર્યાય તરીકે ‘સૌરાષ્ટ્રક’ (કાસ્ય સૌરાષ્ટ્રક—કાંડ ૨, શ્લોક ૧૫) અને ‘ત્રપુ’ના પર્યાય તરીકે ‘વગ’ આપ્યો છે, એ બતાવે છે કે આ બે ચીજો તે ને પ્રદેશથી કેવી અભિન્ન ગણાતી હતી. ૩૫

ગૌતમ રાસ્ટ્રનુ પાટનગર વલ્લી એક કાળે બદર હતું. ભાવનગર પાસેના કાથબ(હસ્તવત્ર)ની ઉત્તરે આવેલી સમુદ્રની ખાડી એ સમયે વલ્લી સુધી જાંડી હતી અને પાછળથી દસખાર માર્ધવ પુરાર્ધ ગયેલી હોઈ એના બારામા હાલ ભાવનગર બંદર આવેલું છે ૩૬ બૌદ્ધ ગ્રંથ ‘આર્યમ જુશ્રીમૂલકલ્પ’મા વલ્લી-વાસીઓની સમુદ્રમાર્ગે દેશાતર-યાત્રાનો ઉલ્લેખ છે એમા કહ્યું છે કે વલ્લી-વાસીઓ સમુદ્ર ઝાળંગીને શરૂ પહોંચ્યા હતા વલ્લીને પ્રાય એસીરિયા સાથે સીધા વેપારી સબંધ હતા એવા એનો અર્થ થઈ શકે જાંડીના ‘દશકુમારચરિત’

વડે વલ્લભીના આ પરગણિત વેપારનું સમર્થન થાય છે. એમાં કહ્યું છે કે વલ્લભીનો નાવિકપતિ ગૃહસ્થ કુબેર જેવો ધનસમૃદ્ધ હતો ૩૭ એનો જમાઈ બલભદ્ર મધુમતી(મહુવા)ના સાર્થવાહનો પુત્ર હતો અને એ ખેટકપુરમાં વેપાર કરી પુષ્કળ ધન કમાયો હતો. બહારના વેપારીઓ પણ આ પ્રદેશમાં આવતા હશે જ. કાશ્મીરના બે જૈન શ્રેષ્ઠીઓ અબ્જિત અને રત્ન ઈ. સ ૫૫૩ માં ગિરનાર આવ્યા હતા ત્યાં તીર્થંકર નેમિનાથની લેખમય મૂર્તિ ઝાળણી જતી જોઈને એમણે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો તથા પાપાણની નવીન મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી.^{૩૮} સુગાધૂના ધણી લોકો વેપારવણુજ અને વહાણવટું કરતા હતા એમ યુગ્મન સ્ત્રાંગ નોંધે છે. પ્રદેશની કળદ્રુપતા તેમજ વેપારી ખુશ્કીમાર્ગ અને જળમાર્ગની સરળતાને લીધે એ સમયે વલ્લભી, સિંહપુર, મધુમતી, દીપ, દેવપત્તન, ગિરિનગર, ઠારકા, હસ્તવત્ર, નગરક, ખેટક, જંબૂસર, નવસારિકા આદિ અનેક નગરોનો વિકાસ થયો હતો.^{૩૯} આનંદપુર પણ વેપારનું મોટું મથક હોઈ જૈન સાહિત્યમાં એને 'સ્થલપત્તન' કહેવામાં આવ્યું છે ૩૯અ એમાંનાં કેટલાક નગર સમૃદ્ધ બંદર પણ હતાં જૈન 'સુત્રકૃતાંગસૂત્ર' ઉપરની શીલાકહેવની વૃત્તિ- (ઈ સ ના ૮ મા સૈકા આસપાસ)માં ઉદ્ભૂત થયેલા એક હાલરડામાં નકપુર, હસ્તકલ્પ, ગિરિપત્તન, સિંહપુર, કુક્ષિપુર, આયામુખ, શૌરિપુર અને કાન્યકુબ્જનો ઉલ્લેખ છે ૪૦ આગળના રાજા બાળકને આ બધાં નગરોના રાજા તરીકે વર્ણવીને છાનો રાખવાનો પ્રયાસ એમાં છે ૪૦ આમાંનું સિંહપુર એ સૌરાષ્ટ્રનું સિંહાર હશે કે અગિયારમાં તીર્થંકર શ્રેષ્ઠાસનાથના જન્મસ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ સિંહપુર, સંભવતઃ વારાણસી પાસેનું જૈન તીર્થ સિંહપુરી, હશે એ પ્રશ્ન છે સિંહપુર એ સિંહાર હોય એ શક્ય છે, પણ એમાંનાં હસ્તકલ્પ અને ગિરિપત્તન એ નગરો તો નિશ્ચયે ગુજરાતનાં છે ૪૧ હાલરડા જેવા લોકસાહિત્યમાં ઉલ્લેખ પામતાં નગરોની આખાની નિર્વિવાદ છે એ કહેવાની લાગ્યેજ નહીં હોય એક સંનિવેશમાં બે દરિદ્ર આઈઓ રહેતા હતા, તેઓએ સુગાધૂના જઈને એક હાલર ૩૫૬ ઉપાર્જિત કર્યા હતા એવું એક પ્રાચીન કથાનક જૈન આગમની રીકાચૂણિઓમાં છૂંદર એ પણ સુગાધૂની વેપારી સમૃદ્ધિ બતાવે છે તેલ હરવા માટેનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું માટીનું પાત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં 'તેલકેલા' નામથી પ્રસિદ્ધ હતું, એ તૂટી ન જાય તેમજ ચોરાઈ ન જાય એ માટે એનું સારી રીતે સગોપન કરવામાં આવતું હતું ૪૩ સાર્થ-વણુકારમાં કે સમુદ્રમાર્ગે તેલની નિકાસ માટે આવા પાત્રોનો ઉપયોગ થતો હશે એવું અનુમાન થઈ શકે. એનો અર્થ એ પણ થયો કે સુગાધૂનાંયાં એ કાલમાં પણ તેલની નિકાસ સારા પ્રમાણમાં હશે.

લાખા સમુદ્રકિનારાને લીધે ગુજરાતનું વહાણવહન સમૃદ્ધ હતું. ગુજરાતના વહાણવહીઓ અને વેપારીઓ અનેક વિદેશો ખૂદી વળ્યા હતા. અગ્નિ એશિયાના કંબોજ (કંબોડિયા) સંસ્થાનની વસાહતમાં પશ્ચિમ ભારતના વહાણવહીઓ ધણો ફાળો હોવાનું જણાય છે. ગુજરાતના રાજપુત્ર ભૂવિજય સવેલ્યાલે વિ. સં. ૬૬૦(ઈ. સ. ૬૦૪)માં જવદ્વીપ-જવામાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું એ અનુશ્રુતિમાં પૂરતું ઐતિહાસિક તથ્ય જણાય છે. ૪૪ એ અનુશ્રુતિ પ્રમાણે, એ રાજકુમાર પોતાની સાથે પાંચ હજાર માણસ જવા લઈ ગયો હતો, જેમાં સૈનિકો, કારીગરો, ખેડૂતો, વૈદ્યો, લેખકો વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. પછીથી એણે ખીજા બે હજાર માણસો તેડાવ્યા હતા, તેઓમાં પથ્થરકામ અને ધાતુકામ કરનારા કારીગરો તથા શિદ્ધીઓ હતા. જવાના બોરોબુદુર જેવા ભવ્ય મંદિરો આ શિદ્ધીઓએ કે એમના વંશજોએ બાંધ્યાનું મનાય છે.

અનુ-ગૈત્રક કાલમાં પણ આ વેપારી સમૃદ્ધિ ચાલુ રહી હતી. પશ્ચિમ ભારતનાં મહત્ત્વનાં ખંદરો તરીકે અરબ લેખકો ખંભાત, ભરૂચ, કામરૈજ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે. ૪૫ અહ-મસૂદી (ઈ. સ. ૯૧૬) ખંભાત અને અણહિલવાડનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. ૪૬. ખંભાતના પાના (માણેક) એડન અને મક્કા જતાં ભરૂચની બાલાની કાઠી 'ખરૂચી' (ભરૂચી) તરીકે ઓળખાતી. ખંભાતના જોડા પ્રખ્યાત હતા. પશ્ચિમ ભારતના ખંદરોએથી મલમલ, ચંદન, કપૂર, લવિંગ, જયફળ, નાગિયેર, હાથીદાંત, તાબૂલ, સોપારી, નારંગી, લીંબુ, વાસ, સીસુ વગેરેની નિકાસ થતી. અહીંના ખારીક કાપડ-મલમલની અરબ લેખકોએ ખૂબ તારીફ કરી છે. સુલેમાન સોદાગર નોંધે છે કે એ કાપડ એટલું ખારીક હોય છે કે આખો ને આખો તાકો અગૂઠાના ગાળામાંથી પસાર થઈ જાય છે અને એવા તાકા મે જાતે જોયા છે. ૪૭

વેપારવણુજની આબાદી નાણા અને વહીવટ વિના સભવે નહિ. ગૈત્રક કાલ એ ગુજરાતની વેપારી સમૃદ્ધિનો કાલ હતો અને ગૈત્રક રાજ્યોએ પોતાના સિલ્કા પાડ્યા હોય એવી અપેક્ષા રહે, પણ સિલ્કા પાડવાની કલાની દૃષ્ટિએ ગૈત્રક કાલ નિરાશાજનક છે એ વિલક્ષણ લાગે એવી વાત છે. ધ્રુવસેન બાલાદિત્યના એક દાનપત્રમાં રાજ્યના કોશમાંથી દરરોજ એક એક 'રૂપક' આપવાની જાહેરાત છે. ૪૮ આ 'રૂપક' આદીનો સિલ્કો હશે એ તો રપટ છે, પણ એ કાંઈ ગૈત્રક રાજ્યો પાડેલો હશે કે કાંઈ પૂર્વપ્રચલિત આદીનો સિલ્કો હશે એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાનું શક્ય નથી.

લગભગ ત્રણ સદી જેટલા લાંબા સમય સુધી પશ્ચિમ ભારતના એક વિસ્તૃત પ્રદેશ ઉપર મૈત્રક વંશનું શાસન રહ્યું હોવા છતાં મૈત્રક વંશના એકેય રાજાના નામનો કોઈ સિલ્લો મળ્યો નથી, પણ મૈત્રક રાજ્યના પ્રદેશમાંથી અમુક પ્રકારના સંખ્યાબંધ સિલ્લા મળે છે, જેને સામાન્ય રીતે 'વલ્લી સિલ્લા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શર્વ બટ્ટારકનું નામ ધરાવતા કેટલાક સિલ્લા ક્ષત્રપ કાલના અંત પછીના હશે, જ્યારે ઘણા સિલ્લા અગાઉના એ રાજાના નામે નવેસર પડાયા કર્યા હશે આ સિલ્લાઓ ચાંદીના કે તાંબા ઉપર ચાંદીનો ઓપ ચડાવેલા છે, તેથી અનુમાન થાય છે કે મૈત્રક રાજ્યમાં ચાંદીની તંગી હતી. ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ઉત્તરકાલમાં પણ ચાંદીની તંગી હતી તે મૈત્રક રાજ્યમાં ચાલુ રહી હશે. આ સિલ્લાના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર જોવામાં આવે છે કેટલાક સિલ્લાઓની પાછલી બાજુ ઉપર સાદા ત્રિશળની આકૃતિ હોય છે, જ્યારે બીજા કેટલાકમાં એ ત્રિશળની નીચે પરશુ જોડેલું હોય છે આમાં ત્રિશળ માહેશ્વર સંપ્રદાયનું ચિહ્ન છે અને પરશુ ભાગવત સંપ્રદાય સાથે સંબંધ ધરાવે છે, આથી આ સિલ્લા પડાવનાર રાજવંશ મુખ્યત્વે માહેશ્વર હશે અને પછીથી એ ભાગવત સંપ્રદાય તરફ વળ્યો હશે એવું અનુમાન થઈ શકે સિલ્લાની આગલી બાજુ ઉપર રાજાના મસ્તકની દક્ષિણાભિમુખ આકૃતિ હોય છે, જે ક્ષત્રપ સિલ્લા ઉપરની એ પ્રકારની આકૃતિનું અનુકરણ છે અગાઉના જેવા ગ્રીક-રોમન અક્ષર એમાં હાથેજ નળદે પડે છે તથા વર્ષના આંકડા પણ હોતા નથી. સિલ્લાની પાછલી બાજુએ ત્રિશળ વગેરે ચિહ્નની આસપાસ ક્ષત્રપકાલીન કુટિલ લિપિમાંનું લખાણ એટલું અસ્પષ્ટ અને વિકૃત હોય છે કે અનેક વિદ્વાનોએ પ્રયાસ કર્યા છતાં હજી એ નિર્ણયાત્મક રીતે વાંચી શકાયું નથી.^{૪૪}

ગુજરાતમાંથી આ પછી મળતા અન્ય સિલ્લાઓમાં ગુપ્તકાલના ઉત્તર સમયમાં મળતા સિલ્લા જેવા કલારહિત અને બેડાળ તથા રકંઠ્યુત્તના નંદીના ચિહ્નવાળા સિલ્લા જેવા સિલ્લા છે એ ઉપરનું લખાણ બ્રાહ્મી લિપિમાં હોઈ નીચે મુજબ વંચાય છે : પરમમાહેશ્વર-માતાપિતૃપાદાતુધ્યાત-શ્રીકૃષ્ણરાજ. આ વિષયના મોટા ભાગના વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે કે આમાંનો શાસક તે રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણરાજ અકાલવર્ષ, અને દક્ષિણ ગુજરાત ઉપરના એના રાજ્યમાં ચલાવવા માટે આ સિલ્લા બહાર પાડવામાં આવ્યા હોઈ નિશ્ચિતપણે ઈસ્વી સનની નવમી સદીના ગણાય. ગુજરાતમાં સરકૃત લાપા અને બ્રાહ્મી લિપિવાળા સિલ્લાની આ વંશથી સંબંધિત થાય છે. એ પછીના સિલ્લાઓમાં વિદેશી, ખાસ કરીને ઈરાની, અસર સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે.^{૪૫}

અનુ-ઐત્રિક કાલમાં ગુજરાતમાં જે સિક્કા મુખ્યત્વે ચાલતા તેને અભ્યાસીઓ 'ભારતીય-સાસાની' (ઇન્ડો-સાસાનિયન) તથા 'ગધૈયા' સિક્કા તરીકે ઓળખે છે પ્રાચીન ધરિનના સિક્કા સાધારણ રીતે ત્યાંના સાસાની વંશના સિક્કાને મળતા હોવાથી 'સાસાની' કહેવાય છે એના નમૂના પરથી કંઈક વિકૃત સ્વરૂપના જે સિક્કા ભારતમાં-ખાસ કરીને રાજસ્થાન, માળવા અને ગુજરાતમાં-પ્રચલિત થયા તે 'ભારતીય-સાસાની' કહેવાય 'ગધૈયા' તરીકે ઓળખાતા સિક્કાનો સમાવેશ પણ આ વર્ગમાં થઈ શકે

ધરવી સનની પાચમી સદીમાં દ્રણ લોકોનાં ટોળા મધ્ય એશિયામાંથી ધરિનમાં આવ્યાં હતાં. ત્યાંના રાજા કીરોઝને પરાજિત કરી દ્રણ સરદાર તોરમાણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું દ્રણ લોકો શરીરબળ અને લડાયકપણામાં શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં સરકારિતા અને કલાકારીગરીની બાબતમાં લગભગ આદિમ દશામાં હતા એમણે કીરોઝના સમયમાં પ્રચલિત સિક્કાને મળતા પોતાના સિક્કા બનાવ્યા હતા અને તોરમાણના પુત્ર મિહિરકુલે પણ એનું અનુકરણ કર્યું હતું ભારતમાં મિહિરકુલનું રાજ્ય થયું ત્યારે એણે ધરિનમાં ચાલતા હતા તેવા સિક્કા અહીં પ્રચલિત કર્યાં હતા, પણ તેઓનું સ્વરૂપ એટલું બદલાઈ ગયું કે ભારતીય-સાસાની અને ગધૈયા સિક્કા જેવાથી એમના મૂળ ધરિની સ્વરૂપની કલ્પના ભાગ્યેજ આવે. સાસાની સિક્કાના અગ્રભાગ ઉપર રાજાની મુખાકૃતિ તથા પહેલવી લિપિમાં રાજાના નામ, વર્ષ અને ટકશાળના સ્થળનો ઉલ્લેખ હોય છે પૃષ્ઠભાગ ઉપર જરથોસ્તી ધર્મના પવિત્ર આતશના પ્રતીકરૂપ અગ્નિકુંડ હોય છે, અને એમાંથી જવાળાઓ નીકળતી હોય છે. અગ્નિકુંડની બંને બાજુએ સેવકો હાથ જોડીને બેઠેલા હોય છે આ પ્રકાર દ્રણોએ અપનાવ્યો, પણ એ ઉપરના પ્રતીકો એમને માટે સદંતર આગતુક હોઈ એમાં એમણે મનફાવતા અણધારે ફેરફારો કર્યા અને સિક્કાઓની કારીગરી ઊતરતી ગઈ. પહેલાં તો, ધરિની સિક્કાઓની જેમ, થોડા વર્ષ પહેલાં આપણા દેશમાં પ્રચલિત હતા તેવા રૂપિયાના સિક્કા જેવા મોટા આકારના, પણ તદ્દન પાતળા પતરાના, ચાદી અને તાપ્પાના સિક્કા એમણે કાઢ્યા હતા, પણ પાછળથી એનો આકાર નાનો બનતો ગયો હતો અને જાડાઈ વધતી ગઈ હતી, અને આકૃતિઓ વિકૃત થવા માડી હતી. પાચમી સદીના સિક્કાઓનું સાસાની મૂળ સમજાય એવું હોય છે; માત્ર મુખાકૃતિનું નાક વધારે લાંબુ થયેલું છે અને પહેલવી લિપિના અક્ષરોને કારણે રાજાનાં નામ, વર્ષ અને ટકશાળના ઉલ્લેખના અક્ષરોનું સ્થાન કેવળ આડી અવળાં લીટીઓ જ લે છે ! આ પછીના સમયમાં મુખાકૃતિ આખી, નાક વગેરેના સ્પષ્ટ અણસાર વિનાની હીમચા જેવી બની ગઈ અને

અક્ષરોના માત્ર લીટા રજા. પૃષ્ઠભાગ ઉપર અગ્નિકુંડ અને એની જવાળાઓને બદલે આડી લીટીઓ ઉપર ટપકાં આગમાં, અને મળમાં બંને બાજુએ ઊભેલા સેવકોના આકાર કેવળ ઊભા લીટા જેવા બની ગયા. આમ થતાં થતાં છેવટે ‘ગર્ભયા’માં કેવળ ટપકાં અને અભ્યવસ્થિત લીટીઓ જ રહી ગઈ. અમ્રભાગ ઉપરની આકૃતિ ઘાટધૂટ વિનાની ગદા જેવી બની ગઈ એ ગદાનો ઉપયોગ ભાગ એવો લાભો, જાડો અને વાંકો બન્યો કે એ જોતાં ગર્ભેડાની મુખાકૃતિનો ભાસ થાય. એથી આ પ્રકારના સિદ્ધાંતે લોકસભાએ ‘ગર્ભયા’ નામ આપ્યું હોય એ સંભવિત છે. ૫૨

વિવિધ પ્રકાર અને કદના આ સિદ્ધાંતો ઈસ્વી સનના આઠમા સૈકાથી માંડી તેરમા સૈકા સુધી અર્થાત્ મુસ્લિમ રાજ્યઅમલની સ્થાપના થઈ ત્યાં સુધી પ્રચલિત હતા. અનુ-ઐત્રિક કાલ પછી સોલ્કાંકી અને વાઘેલાઓના રાજ્યકાલમાં પણ એ ચાલુ હતા ભાંડારકર માને છે કે ગુર્જરાએ સાસાની સિદ્ધાંતોનું ઠીક અનુસરણ કર્યું હતું, આથી એમના ‘દ્રમ્મ’નું વજન ૬૫ ગ્રેમ છે, જે ૬૬ ગ્રેમના ગ્રીક દ્રમ્મ(drachma)ને બિલકુલ મળતું છે ૫૨ સ સ્કૃત ‘દ્રમ્મ’ શબ્દ ઉપયુક્ત ગ્રીક શબ્દમાંથી ઈરાની ‘દ્રિરહમ’ દ્વારા આવ્યો છે, અને ગુજરાતી તથા અન્ય ભારતીય ભાષાઓના ‘દામ’ ‘દમડી’ વગેરે એમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા છે ૫૩ અનુ-ઐત્રિક કાલના જુદા જુદા રાજ્યો અને રાજવંશોએ પોતાના ‘દ્રમ્મ’ કાઢેલા છે ગુર્જર-પ્રતીહાર રાજ્યમાં મિહિરલોખ(આદિવરાહ)ના ‘આદિવરાહ દ્રમ્મ’ અને મેવાડમાં વૌષ્ણરાજ(બાપા રાવળ)ના સિદ્ધાંત સુપ્રચલિત હતા ૫૪

ગુજરાતમાં પ્રચલિત કિંવદંતી ગર્ભયા સિદ્ધાંતે ઈ સ પૂર્વે પહેલી સદીમાં થઈ ગયેલા ઉત્તરચીનીના રાજ્ય ગર્દભિલ્લ સાથે સાંકળે છે. જૈન આચાર્ય કાલકાચાર્યની બહેન સાધ્વી સરસ્વતીનું ગર્દભિલ્લે હરણ કર્યું હતું, તેથી કાલકાચાર્યે શકોને બોલાવી ગર્દભિલ્લના વશનો ઉચ્છેદ કર્યો, એ પ્રકારનું જૈન કથાનક સુપ્રસિદ્ધ છે અને એ વર્ણવતી અનેક સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને જૂની ગુજરાતી કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે, પણ ઉપર જે ઐતિહાસિક વિગતો રજૂ કરવામાં આવી છે તે જોતાં ગર્ભયા સિદ્ધાંતે એટલા પ્રાચીન કાલ સુધી લઈ જઈ શકાય નહિ એ સ્પષ્ટ છે. ક્રેટલાહ વિદ્વાનોના મત મુજબ ‘ગર્દભી’ એક સાસાની રાજવંશનું નામ છે; વરહરત ગુર (ઈ. સ. ૪૨૦) એ વશનો હતો. જંગલી ગર્ભેડાના શિકારનો એને શોખ હતો, તેથી હુણોએ એના સિદ્ધાંતે નિરસકારમાં ‘ગર્દભ-સિદ્ધાંત’ એવા અર્થનું કોઈ નામ આપ્યું હશે, જેનું ભારતમાં ગર્દમીયા. > ગર્દહીયા > ગર્ભયા એવું સંસ્કૃતીકરણ થયું હોય.

મૈત્રિક કાલ અને સુરક્ષિત રાજ્યઅમલની સ્થાપના વચ્ચે ગુજરાતમાં રાગઓ દે રાજ્યશૈલ્યે નિશ્ચિત રીતે પાડેલા નામાકિત સિક્કાઓની દૃષ્ટિએ શૂન્યાવકાશ જેવું લાગે છે, તેથી ગર્ભયાના પ્રચલનની પૂર્વમર્યાદા અને ઉત્તરમર્યાદા ડો. ભગવાનલાલે નિશ્ચિત કરી હતી અને એમાં ફેરફાર કરવાના કોઈ સખળ પ્રમાણ હજી મળ્યા નથી આમ છતાં ગર્ભયા ઉપરના કોઈ પણ લખાણના અભાવે એ સિક્કાઓનો અભ્યાસ, ખીજી રીતે જોઈએ તો, કોયડાં રહ્યો છે; જો કે એની કારીગરીમાં ઉત્તરોત્તર જણાતી વિકૃતિ અને એનું પ્રચારક્ષેત્ર કાલાનુક્રમ તેમજ વ્યાપની દૃષ્ટિએ એનો અભ્યાસ કરવામાં કીક સંહાયમૂલ થાય છે. દસમી સદીના અરખ મુસાફરોની નોંધોને આધારે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે ગર્ભયા એ સમયે પશ્ચિમ ભારતમાં ચાલતા હતા ૫૫

આપણા અભ્યાસપાત્ર કાલખંડમાં પ્રચલિત સિક્કાઓ વિશે તત્કાલીન સાહિત્ય-માંથી કેટલીક પ્રકીર્ણ પણ રસપ્રદ માહિતી મળે છે તે હવે જોઈએ જૈન ‘નિશીથસૂત્ર’ ઉપરની ચૂર્ણિમાં તથા એના ઉપરના પ્રાચીનતમ ભાષ્યમાં આપેલા એક નાનકડા કોષ્ઠક અનુસાર, ૫૬ સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણે આવેલા દીવ ખેટમાં ચાલતો મુખ્ય સિક્કો ‘સાભરક’ કે ‘સાહરક’ કહેવાતો. એને ‘રૂપક’ કહ્યો છે, એટલે એ ચાદીનો હોવો જોઈએ. બે સાભરક બરાબર ઉત્તરાપચનો એક રૂપક અને ઉત્તરાપચના બે રૂપક બરાબર પાટકિપુત્રનો એક રૂપક થતો વળી એ જ કોષ્ઠક ખીજી રીતે આપેલું છે કે દક્ષિણપચના બે રૂપક બરાબર દ્રાવિડ પ્રદેશમાં આવેલ કાચીપુત્રનો ‘નેલક’ નામનો એક રૂપક અને બે નેલક બરાબર પાટકિપુત્રનો એક રૂપક થાય છે ૫૭ દીવ એક ‘જલપત્તન’—જળમાળે વેપારનું મોટું મથક—હતું અને ત્યાંના વ્યવહારને લક્ષ્યમાં રાખીને નાણાં આ કોષ્ઠક અપાયું છે એ બતાવે છે કે મોટાં વેપારી કે દ્રામાં અનેક પ્રકારના નાણાંનું એકસામટું ચક્રણ હતું અને તેથી શરાફી અને નાણાવટ સારા પ્રમાણમાં વિકસ્યા હશે

‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર’ ઉપરની ક્ષેમકીર્તિની રીકા (ઈ સ. ૧૨૭૬) અનુસાર, શ્રીમાલ કે સિલ્લમાલમાં દ્રમ્મ નામનું રૂપાનાણું ચાલતું હતું. ૫૮ વળી ‘નિશીથ-ચૂર્ણિ’ અનુસાર ચિન્નમાલનું રૂપ્યમય નાણું ‘ચમ્મલાત’ (= સ. ચર્મલાત) કહેવાતું. સિક્કાનું આ નામ જરા વિલક્ષણ લાગે છે હસ્તપ્રતોના લલિયાઓએ અક્ષરોના રૂપસામ્યને કારણે વનો ચ કરી નાખ્યો હોય એ અસંભવિત નથી. આ રીતે ચમ્મલાતને સ્થાને વમ્મલાત (= સં વર્મલાત) વાચવામાં આવે તો એ નામનું શ્રીમાલના ઇતિહાસ સાથે અનુસંધાન થઈ શકે છે શ્રીમાલના રાજ વર્ષલાતનો ઉલ્લેખ પ્રભાચંદ્રસૂરિના ‘પ્રભાવકચરિત’માં છે. પ્રાચીન ગુર્જર

દેશના સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવિ માધે પોતાના 'શિશુપાલવધ' મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિમાં જે વર્મલાતનો નિર્દેશ કર્યો છે તે જ આ હોય એમ બને. માધનો દાદો સુપ્રસિદ્ધ આ વર્મલાતનો મંત્રી હતો, અને વર્મલાતનો સં. ૬૮૨(ઈ. સ ૬૨૬)નો અભિલેખ મળેલો હોઈ એનો સમય સુનિશ્ચિત છે ૫૯ વર્મલાત રાજ્યએ બહાર પાડેલા સિલ્લા 'વર્મલાત' નામથી ઝોળખાતા હોય એ તદ્દન શક્ય છે. જેમ મધ્યકાલીન ગુજરાતના કેટલાક રાજ્યોના સિલ્લાઓનો નિર્દેશ 'ભીમપ્રિય', 'વીસલપ્રિય' આદિ નામો વડે ઐતિહાસિક સાધનોમાં કરેલો છે તે રીતે કદાચ 'વર્મલાત' એ વર્મલાતપ્રિય'નું સંક્ષિપ્ત રૂપ હોય.

પાદટીપો

૧. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ શીલાલિપ્ય ૧ લાના ઈ. સ. ૬૦૬ ના દાનપત્રમાં ચોટિયાનક્ર ગ્રામસીમ્નિ કુલ્લમ્બિવત્સપ્રત્યયક્ષેત્રાદ્ભિજાતઃ ગુઐથે, ભાગ ૧, નં ૫૫)
૨. હરિપ્રસાદ, શાસ્ત્રી, મૈ.ગુ, ભાગ ૨, પૃ. ૬૦૭
૩. એબન, પૃ. ૬૦૮
૪. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, "ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ", પૃ ૩૦
૫. એબન, પૃ. ૩૨
૬. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૬૦૬
૭. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૩૩
૮. એબન, પૃ ૧૨૧
૯. ભો. જ. સાહેસરા, "જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત", પૃ. ૧૬૦
- ૧૦ એબન, પૃ. ૧૬૦
- ૧૧ એબન, પૃ. ૯૧
- ૧૨ એબન, પૃ. ૧૫૭-૫૮. વળી જુઓ "પ્રભળધુ-ગુજરાત સમાચાર દીપેતસવી અક, સ. ૧૯૯૯"માં ભો જ સાહેસરાનો લેખ "નરપુત્ર શૈલક અને રાજ".
૧૩. M. R. Majmudar (Ed), *Chronology of Gujarat*, Part 1, pp. 254 f.
૧૪. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ ૧૧૭
૧૫. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૬૨૬
૧૬. એબન, પૃ. ૬૨૫-૬૨૬
- ૧૭ ભો.જ. સાહેસરા, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૮૬
૧૮. એબન, પૃ ૧૪૩
૧૯. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૬૨૨-૨૩
૨૦. એબન, પૃ. ૬૨૩-૨૪
૨૧. એબન
૨૨. ભો જ. સાહેસરા, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૬૨
૨૩. એબન પૃ. ૧૨૫
૨૪. આચાર્ય હેમચંદ્રના 'દ્વાપાય' મહાકાવ્ય(સર્ગ ૯, શ્લોક ૧૪૫)થી અને પુષ્ટિ મળે છે. એમાં લતાચંદમાં રહેલી મયણ્ડલાનો ચોલક' નેઈ એનો ભાવી પતિ કર્ણુ શોલક થી અનુમાન કરે છે કે એ કન્યા હોવી નેઈએ, દીનકાર અલમતિલકમણિ 'ચોલક'નો

અર્થ' કન્યોચિતસર્વાંગીણકચુકવિશેષ એ રીતે સમજવે છે, એ આગમસાહિત્ય-અતર્ગત ઉદ્દેશને બરાબર મળતુ આવે છે આ પ્રકારના વસ્ત્રને પાછળના સમયમાં 'પેશવાજ' કહેવા ઈ સ ૧૮૦૦ આસપાસના કાંગડા-ગુલેર ટોલીના એક ચિત્રમાં આ વસ્ત્ર છે ("કુમાર", એપ્રિલ ૧૯૬૯) 'પેશવાજ'નો અર્થ 'ચોળી-ચણિયો' સાથે સીવેલા હોય એણે સમસ્ત અગ ઠાંકતું લાગુ રેઢાર વસ્ત્ર" એવો અર્થ એ ચિત્રની સમજૂતીમાં આપ્યો છે.

૨૫ ભો જ સડેસરા, ઉપયુક્ત, પૃ ૧૮-૧૯

૨૬ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, ઉપયુક્ત, પૃ ૨૮

૨૭ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ઉપયુક્ત, પૃ ૪૫૪ ૨૮ એબન, પૃ. ૬૧૦-૧૧

૨૯ દુર્ગાશંકર, શાસ્ત્રી, ઉપયુક્ત, પૃ ૧૧૫

૩૦. M. R Majmudar, *op. cit.*, p 115

૩૧ *Ibid.*, p 266 ૩૨ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ઉપયુક્ત, પૃ. ૬૧૬-૧૭

૩૩ M R Majmudar, *op. cit.*, p 261

૩૪. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ઉપયુક્ત, પૃ ૬૧૮-૨૦

૩૫ જૈન આગમે ઉપરની ટીકાચૂલિએ અનુસાર, સૌરાષ્ટ્રમાં થતી એક ખાસ પ્રકારની માટીને 'સૌરાષ્ટ્રીકા' કે 'સૌરાષ્ટ્રકા' પ્રા સોરઠિયા કહેવા આ શબ્દનો 'કટકડી' એવો એક અર્થ પણ આપવામાં આવ્યો છે (ભો જ સડેસરા, ઉપયુક્ત, ૨૦૬-૧૦).

૩૬. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ઉપયુક્ત, પૃ. ૫૫૬

૩૭ M R. Majmudar, *op. cit.*, p 147 ૩૮. *Ibid*, p 150

૩૯. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ઉપયુક્ત, પૃ ૬૧૨

૪૦. મૂળ હાલરડાનો પાઠ જુઓ. "રાત્રાવપ્યુત્થિતા. સન્તો રુદન્ત દારક ધાત્રીવત્ સ્થાપયન્ત્યનેકપ્રકારેસ્ત્લાપનૈ, તથા-“સામિઓ સિ નગરસ્સ ય ણવ્કઝરસ્સ ય હત્યકળ-ગિરિપટ્ટણસીહુપુરસ્સ ય સળ્લયસ્સ નિન્નસ્સ ય કુચ્છિપુરસ્સ ય કળ્લકુજ્જ-આયામુહ-સોરિયપુરસ્સ ય" ('સૂત્રકૃતાગમ્', શીલાકટેવની વૃત્તિ, પૃ ૧૧૯)

૪૧ ભો જ સડેસરા, ઉપયુક્ત, પૃ ૨૦૧

૪૨. એબન, પૃ. ૨૦૪

૪૩ એબન, પૃ ૨૦૫

૪૪ *Bombay Gazetteer*, Vol. I, Part 1, Appendix IV, શ્રી. રતનભૂશિણ શીમશવને નિબધ "ગુજરાતનું વહાણવટું" (વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ)

૪૬ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, "ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ," પૃ ૧૬૪

૪૭ પૃ. ૧૬૫. એબન,

૪૮. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ગો. ગ્રુ, ભાગ ૨, પૃ ૫૪૮

૪૯. એબન, પૃ. ૫૪૬-૫૪. રણછાડલાલ જાની, 'ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા સિક્કાઓ,' "ભુક્ષિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા" પુષ્પ ૧ અને ૨. પૃ. ૫૬

૫૦. જાની, ઉપયુક્ત, પૃ. ૫૭

૫૧. એબન, પૃ. ૫૬-૧૦

૫૨. M. R. Majmudar, *op. cit.*, p. 280

૫૩. ભો. જ. સંડેસરા, “શબ્દ અને અર્થ”, પૃ. ૧૩૫

૫૪. M. R. Majmudar, *op. cit.*, pp 279-80

૫૫. *Ibid*, p 281

૫૬. દો સામરગા દીવિચ્ચગાલ સો ઉત્તરાપધં ઈકો ।

દો ઉત્તરાપધા પુળ પાલ્લિપુલે હવતિ ઈકો ॥

(ભાષ્ય આથા ૬૫૨)

‘સાહરકો’ નામ રૂપક, સો વિ દીવિચ્ચકો । ત દીવ સુરદ્વાઈ દક્ષિણેણ જોયળમેત્ત સમુદ્ધવગાહિત્તો ભવતિ । (“નિઝીથચૂર્ણિ,” ભાગ ૨, પૃ ૨૩૫)

સાતમા-આઠમા સૈકા સુધી દીવ સૌરાષ્ટ્રની મુખ્ય ભૂમિ સાથે નોડાયેલું હવ અને ત્યાર પછી કોઈ ભૂસ્તરીય પરિવર્તનોને કારણે એ ટાપુ બની ગયું હતું એમ સુચવતી એક અનુશ્રુતિ ડો એ એસ. અક્ષતેકરે નોંધી છે (A. S. Altekar, *Ancient Towns and Cities in Gujarat and Kathiawad*, p 26), પણ એ ઉપર આધાર રાખી શકાય એમ નથી, કેમકે સાતમા સૈકાના અરસામાં રચાયેલી “નિશીથમૂત્ર”ની ચૂલ્હિ માંના, ઉપર ટાંકેલા અવતરણમાં ૨૫૪ કલ્પ છે કે દીવ સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણે એક યોજન દૂર સમુદ્રમાં આવેલ છે.

૫૭. ભો.જ. સંડેસરા, “જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત”, પૃ. ૮૯

૫૮ રૂપમયં વા નાળક ભવતિ, યથા-મિલ્લમાલે રૂપમઃ । “બૃહત્કલ્પસૂત્ર” ઉપરની ક્ષેમક્રીતિની વૃત્તિ, ભાગ ૨, પૃ. ૫૭૪ શ્રીમાલના દ્રમ્ભને ‘પારીપથ દ્રમ્ભ’ કહેતા ‘પારીપથ’ શબ્દનો નિશ્ચિત અર્થ કહેવો આપણા જ્ઞાનની અત્યારની સ્થિતિમાં મુશ્કેલ છે. “શ્રીમાલની ટકશાળમા પાડેલા, ત્રણ વાર પરખેલા, બળરના વ્યવહારમાં આવતા, ચાલુ, ભેળસેળ વિનાના, રોકડા” પારીપથ દ્રમ્ભનું ચલણ ગુજરાતમાં ઓછામાં ઓછું વિક્રમના તેરમા સૈકાના અત સુધી હતું એમ “લેખપદ્ધતિ” (પૃ. ૨૦, ૨૩, ૩૫, ૩૭, ૩૯, ૪૦, ૫૫ ઇ ત્યાદિ) ઉપરથી જણાય છે.

૫૯ R. C. Parikh, *Kāvyānuśāsana* (by Hemachandra), Vol II, Introduction, p. 95

ભાષા અને સાહિત્ય

ભાષા

મૈત્રક અને અનુ-મૈત્રક કાલનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એક વસ્તુ બહુ સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે કે ગુજરાતમાં રાજ્યભાષા સંસ્કૃત હતી મૈત્રક વશ, દક્ષિણ ગુજરાતના ગુર્જરનૃપતિવશ, ચાલુક્યવશ અને રાષ્ટ્રકૂટવંશ, પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના ગારુલક અને સૈધવ વંશ, દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રનો સોલંકી વશ, તથા ઉત્તર-પૂર્વ સૌરાષ્ટ્રનો ચાપવશ વગેરે રાજવંશોનાં અનેકાનેક તાત્રશાસન મળ્યાં છે તે વાંચતાં સંસ્કૃત ભાષા તરફ આ બધા રાજવંશોનો સમાદર અનુભવાય છે.

છેક ભાસથી લઈ ભારતવર્ષમાં સાહિત્યિક સંસ્કૃત ભાષાએ ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રૌદ્ધિને અનેક સાહિત્યસ્વામીઓને હાથે રચાયેલી સમૃદ્ધ રચનાઓ દ્વારા પરિચય આપ્યો હતો પ્રાચીન ગુર્જરદેશ (પશ્ચિમ મારવાડ) અને ઉત્તરકાલીન ગુર્જરદેશ (વર્તમાન ગુજરાતના મોટા ભાગનો પ્રદેશ) પણ થોડા પણ મહત્વના સાહિત્ય-કારોથી સમૃદ્ધ હતા. આ સમૃદ્ધિનો આછો ખ્યાલ ઉપર કહેલા રાજવંશોનાં બિન્ન બિન્ન કાલે બિન્ન બિન્ન સ્થાનોમાંથી અપાયેલા દાનશાસનોમાં પ્રયુક્ત થયેલી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ મળે છે. ‘કાદંબરી’ અને ‘હર્પચરિત’ના રચનારા મહાકવિ બાણે જે ભવ્ય ગદ્યથી સંસ્કૃત ભાષાને સમૃદ્ધ કરી છે તે ગદ્યનો આરભ કરવામાં ગુજરાતના વિદ્વાનોનો ફાળો કેવો હતો એનો ખ્યાલ તાત્રદાનશાસનોમાં આપવામાં આવેલી તે તે રાજવંશના રાજનીઓની વ્યક્તિગત પ્રશસ્તિઓમાં જોવા મળે છે. આ પ્રશસ્તિકારોએ બાણની પહેલા રુદ્રદામાના લેખમાં છે તેવી સમૃદ્ધ પરંપરા કથાથી મેળવી એ કહેવું મુશ્કેલ ખરું; ગમે તે હો, બાણની પહેલાં પાંચેક સૈકાથી આ ગદ્યસમૃદ્ધિનાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની તલભૂમિમાં દર્શન થાય છે અને એ પ્રાહ્ અહીં અભિલેખોમાં તો છેક ૧૮ મી સદી સુધી જોવા મળે છે.

એ ખરું છે કે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાંથી બાણવામાં આવેલા આ કાલના અભિલેખોમાં લોકાભિમુખતાનો પણ અનુભવ થઈ શકે છે. ખાસ કરીને શબ્દકોશની દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો, મુખ્યત્વે વિશેષ નામોમાં, લોકમાંથી ઉઠાવેલાં નામોના કવચિત્ તત્ત્વમ સ્વરૂપમાં, પણ મોટે ભાગે એનું સંસ્કૃતીકરણ થયું હોય એ સ્વરૂપમાં સંખ્યામય શબ્દો મળે છે. રાજ્યઓ અને રાજ્યપુરુષોનાં જે નામ નોંધાયાં છે તેમાં આ બેઉ પ્રકારનો સારો એવો અનુભવ થાય છે. ગૈત્રક વંશના સંસ્થાપકનું નામ ધ્રુવસેન ૧ લાનાં દાનશાસનોમાં મટક અને મટાક મળે છે અને પછી તો મટાક તરીકે જ ચાલુ રહે છે.^૧ મટાક 'પેદાઓમાં સૂર્યના જેવો' (સં મૃત પ્રા મટ પછી સ. માં સ્વીકારાયુ અને સ. અર્ક=સૂર્ય) એવો સંસ્કૃત પ્રકારનો અર્થ આપનારો શબ્દ હતો કે અભિલેખોમાં નોંધાયેલાં અળટક, અનહિલ, અમ્મધર, અલ્લ, અહિરોલ, આળુક, આવુક, ઉચ્છઢ, ઉજ્જક, કક્ક, કવકુક, કળ્લકળક, કાકિન્નિનૂવક, કિક્કક, કુહુળ્લક, કોટિલક, કોધક, ક્ષત્ત્વલય (૧), ક્ષન્દ, ક્ષુદ્રક, ક્ષુદ્, ક્ષુદ્ધિલક, ક્ષોવલ્લક, ગઢહ, ગિલક, ગિલ્લક, ગુગ્ગક, ગુહિલ, ગોગ્ગક, ગોપદિન્ન, ગોમ, ગોલ્લક, ગોવ, ગોહક, ઘંચક, ચત્ત્વ, ચત્ત્છર, ચટ્ટ, ચિર્વિર, છેળવક, જજ્જલ્લક, જજ્જુ, જઙ્ગિકા, જબ, જાદ્ધક, જ્ઞઙ્ગક, જાટલ્લ, જામર, ઢિળ્લક, ણ્ણ, ણરટ્ટક, તત્ત, તાવિ, તોળ્લક, દત્તિલ, દત્તુલિક, દદ્, દસિલ, દિન્નમટ્ટિ, દુદ્ધા, દેરમટ, દેવદિજ, દેવલ્લ, દેવિલ, ધમ્મિલ, નટ્ટક, નળ્ણવક, નજ્જ, નાધુલ્લ, નાલુવક, નિરિહુલ્લક, પત્તિળક, પાલકટ્ટજ્ઞાન, પિટ્ટલેશ્વર, પિપ્પલ, વપ્પ, વપ્પટક, વપ્પટીયક, વાટવ, વારિલ્લક, વાવ, વાલુલ્લ, વાશ્ર, વુટ્ટક, વૂટ, વોટક, વોપ્પસ્વામી, મટીલ, મટ્ટિ, મટ્ટુ, માટલ્લ, માયિવટ્ટ, માય્ય, મિલ્લક (૨), મુદ્ધાવિત્થ, મોગિક્ક, મોટ્ટક, મોહલ્લ, મોળ્લક, મગ, મમ્મક, મેક્કસ્વામી, માટ્ટક, માળ્ણક, માસમ, મિમ્મા, મેલ, યોતિલ, રામિલ, રાહુવાવક, રેવિસર, રોગ્ગ, લલ્લુવ, લામદરિલ્લક, હુદ્ધ, હુદ્ધક, વત્તક, વત્ત, વરુણમ્મિલિક, વાટશર્મા, વાહ, વાવક, વિકિદિજ (૩), વિળ્લ, વિંછિયક, શર્વટ, શાન્તિલ્લ, શોસ્સક, ર્યમ્મણેર, શ્વર, સમ્મલ, સન્નીલક, સગિલિક, સંગુલ, સંગુલ્લ, સમુલ્લ, સાન્દ, હેમ્મર, હેરમ્મક વગેરે;^૨ અને અવકુક, અટ્ટક, અમ્મૈયક, અલ્લૈયક, હમુવ, કળ્લક, કલ્લમ્મર, કુમ્મલ્લ, કોક્કલ્લ, કોટ્મહિકા, કોટ્ટરા, ગિંજક, ગોગૂરાળક, ગોવટ્ટિ, ગોવાસ, લ્લછ્છર, જજ્જક, જજ્જપ, જજ્જુલ્લ, જબ, જાહ્ણક, જેટલ્લ, હોટ્ટિ, તોહલ્લ, લીન્દ, હુશ, હેહવ, હેહ્ક, વ્રિગિય, ધવલપ્પ, ધીહ્ક, નકુમ્મ, નાળસર, નાસેળ, નેજ્જપ્પ, નેવ, નેવરેવ, નોષ, પાર્થિયલ, પારલહ, વપ્પુક, વય્ય, વાદટ્ટિ, વૂટ, મહલ્લ, મહિદ્ધક, મેહપ, રટ્ટ, રાળપ-રાળપ્પ, રાહપ્પ, વત્તુવ, વન્ન, વાદટ્ટિ, વૂટ, મહલ્લ, મહિદ્ધક, મેહપ, રટ્ટ, રાળપ-રાળપ્પ, રાહપ્પ, વત્તુવ, વન્ન, વિજ્ઞામ્મા, વિશલ, વેજ્જવ^૨ એવાં સંસ્કૃતોત્તર પ્રકારનાં સ્વતંત્ર કે સંસ્કૃત હાયાનો

આભાસ આપતાં સ્થાનિક કે આયાત થયેલા નામો જેવા શબ્દ હતા ? મટક-મટકની સાથે બ્રાતિ ઉપગવનારો મૈત્રકોની પહેલાંનો 'શર્વમદ્ધારક'માનો 'મદ્ધારક'^૩ પછી મૈત્રકોના લેખોમા ઉપાધિ તરીકે આવતો અને દિગ્બર જૈનોમાં તો બિરુદ તરીકે વ્યાપક થયેલો જેવા મળે છે. આ શબ્દનો સ મર્તા (પહેલી વિભક્તિ એ. વ.) સાથે જનક-જન્ય સંબંધ હશે ? ઉપરની સંજ્ઞાઓમાં તોલ્લ, જ્ઞોગમ્મ, અલ્લેયક, અમ્મૈયક જેવા શબ્દોમાં ક્યૂટિક તરફની સંજ્ઞાઓનો તો બીજાઓમાં શકો-ક્ષત્રપો-હૂણો જેવી વિદેશી પ્રજાઓની અસર પણ હોય નિશ્ચયાત્મક રીતે કહેવું મુશ્કેલ છે

રાજપુરુષોની આ સંજ્ઞાઓથી સ્વતંત્ર રીતે જ જેઓનો અલિલેખોમા સેંકડોની સંખ્યા કહી શકાય તે નગરો-ગામો-ગોઠડાં-સ્થળો-ખેતરો-પુરુષોની સંજ્ઞાઓ છે. આ બધાં વિશેષ નામોની પણ રાજપુરુષોની સંજ્ઞાઓ જેવી જ સ્થિતિ અનુભવાય છે અકોટક, અકોલક, અમદાસપુત્ર, અમાકારકૂપ, અમ્મરેણ, અન્નિલિકા, અયાનક, અરલૌમ, અરિલિકા, અશિલપરલિલા, અંકોલિ, આદ્રોટક, આનુમંજી, આરીલ, આસદિ, ઇશિકાનક, ઈશ્વરકી, ઝાસિંચ, દ્રપદ્રક, રૂપલહેટ, રૂવરિવદ્ર, રૂષિલચળ, ઓસુમ્મલા, કાક્ષિજ્ઞ, કણહવલ, કમળીય, કવિટ્ટિક, કાળ્લજ્ઞ, કાલાપક, કાસર, કિક્કટાપુત્ર, કુક્કટ, કુવ્વકુરવલ્લિકા, કુવ્વકુરાણક, કેમ્પ્ણ, કોરટપ્રદક, કોરિલ્લા, કોલમ્બ, કોલિક, ક્ષગ્ગદિ, ક્ષુદ્વેદીય, ક્ષુદ્ધિલિક, ક્ષૈરોદ, ક્ષોદસ્થલક, ગળ્લક, ગુરુલ્લિ, ગોપ્પલાટક, ગોરકેળ, ગોરજ્ઞા, ગોલિઅવલી, ઘરાય, ઘાસરક, ચિંચાનક, ચૂટિકા, ચોદ્ધિયાનક, ચોસ્સરી, છીરકહ, જમ્બુવાનક, જાદ્ધણપલ્લિ, જીરુક, જો .. જાલ્યાસા, જ્યેષ્ઠાનક, ટમ, ઢત્તવાળક, ઢમક, ઢમ્મરપદ્રક, ઢહક, ઢાળ્લક, ઢામરિપાટક, ઢેમક, ઢોમ્મિ, તથરમ્બરા, ત્રમ્બી, ત્રેયણ, દિજ્ઞાપુત્ર, દુદ્ધુદ્ધિકા, દુદ્ધુદ્ધુ, ઢેલાવદ્ર, ઢેસુરક્ષિતિજ્ઞ, ઢેસેનક, ઢોધ્વક, ઢમ્મણહરિકા, ઢાનન્દા, ઢાહ્લ, નટ્કપુત્ર, નદીય, નન્દીઅરક, નાગદિજ્ઞાનક, નાટયોટક, નિગુલ, નિરગુલક, નિર્ગળ્લી, નેરાલ, પપ્પિમતિ, પપ્પન, પદ્મવટિક, પિચ્છિપ્પજિ, પિપ્પલરુલ્લી, પિપ્પલાલ્લ, પિંલ્લકૂપિકા, પુળ્લિકાનક, પુલ્લેલક, પુષ્પિલાનક, ફલ્લહવદ્ર, ફલ્લપ્રસવળ, વળ્લરિજિદ્રિ, વરટક, વરુલ્લલ્લ, વળાપલ્લકા, વલ્લિસ, વલ્લહારણક, વહુવટક, વારટક, વારવન, વાલ્લહારણક, વાહિરિકા, વમ્મિલાનક, મહાસક, મલ્લર, મુમ્મુસપદ્રક, મેરાજિક્કા, મોળ્લકાનક, મદાલી, મદ્લ્લકા, મજાલ, મહિલ્લક, માળ્લજ્ઞિકા, મોરજિજ્ઞ, યમલલ્લલ્લર, યોધાવક, રક્ષરપુત્ર, રાદ્ધ, રોહાળક, રોહિણીયર્જ, રૂશનિક, રૂષા, રૂષ્ણક, રોહિગલ્લ, વઘીરિ, વટ્લલિક, વદાર, વટ્લોમલિકા, વળ્લેલ્લકા, વરળ્લકા, વરાહમ્મણિક, વરાહહોરક, વળાપદ, વસુકીય, વચ્ચકટ, વંશદિકા, વારનેર, વિકિરિલ્લ, શમીહમ્બર, શવિનિપદ્રક, શિનવરટક, શુલ્લલ્લક,

જોળવા, સન્તાપુત્ર, સર્વાલપટક, માવણિક, મિગ્ધાનાનક, મિગ્ધિમિમ્મિણિકા, સીડિકા, સીહસુહિન્ન, સીહાણક, મુવર્ણારપલ્લિ, સેરિટ્ઠ, હરિયાનક, વગેરે; અક્કોટક, અદાણક, અમ્વાસન્ન, અમ્બુલ્લ, અરલ્લવક, અરલ્લરક, કપ્પિકાનક, સપ્પલહત્થક, કક્ક, કળ્લહલ, કમ્મણિજ્ઞ, કુલ્લુર્વા, કવલોડકા, કાવિકા કેરડવલ્લી, કેવલ્લ, કોરિણ્ઠક, સિક્કિલ્લરિલાણક, ચૌગચ્છક, ચૌલ્લકુટિ, ચોરુન્દક, જટ્ટાણ, જોળવા, તેજ, યૂર્ણવિ, ટન્તેલ્લક, દિન્નાનક, ઘડ્યાસહ, ઘન્નવલિકા, ઘાડિયાપ, ઘાહલ, નાવડ, પદમણ, પથોઢા, પારાહણક, પૂર્ગર્વા, પેટ્ટિલ્લ, ફક, મર્ત્યાણક, મજ્જન, મંકણિકા, મોગલિકા, મોત્તક, સ્તાલ, રરિ, લિક્કવલ્લિ, વગ્ગાચ્છ, વડવલ્લી, વલોડકા, વસુલ્લિક, વલ્લિયણ, વારટપલ્લિકા, વાહાડલ, વિકલ, વિષ્ણુદસપુર, વિન્હુયવલ્લિ, વેહિચ્ચા, વોરાવટ્ટક, ઘ્ણાડવાણક, સજ્જોડક, સંજાણ, સુહિલ્લા, સેણ્ણવક વગેરે ૪મ્મ ગામે-ખેનરો-નાવ-પથોઢા વગેરેનાં સંખ્યાબંધ નામે-આ બધા શબ્દોનાં મૂળ સંસ્કૃતમાં ગામ્યાં જડે એમ નથી. વાહક કે પદ્મિ જેવામાં અંત્ય શબ્દો પડ્યા, પરંતુ ખીજું નહિ જ આમ મેં કહ્યું શબ્દોને અભિદેષોમાં ચૂંચી લેવામાં આવ્યા છે. સ્વરૂપ ઉપરથી ક્યાંક સ્થાનિક સ્વરૂપમાં તે ક્યાંક 'ક' ના ઉમેરણે સંસ્કૃતાભાસી બનાવી લેવામાં આવ્યા છે. 'વરટક' જેવામાં સ્થાનિક 'વરડ' જેવા શબ્દને પણ જોઈ શકીએ. આ સંસ્કૃતીકરણ છે એમ આપણને લાગે.

આ કાલમાં જેમ ગઘનો અભિદેષોમાં પરિચય મળે છે તે પ્રમાણે પદ્મનો પણ મળે છે. જેમ ગઘનો જૂનો નમૂનો રુદ્ધામાના જૂનાગઢ-કૌલદેખ (ઈ. સ. ૧૫૦) જેટલા જૂના સમયમાં છે^૫ અને પરંપરા આપણે ત્રેટ્ટકો, ગૈત્રકો, ગારુલકો, સૈધવો, ચાલુક્યો, ગુર્જરો, કલચુરિઓ, ચાલુમાન, મેંદ્રક વગેરે વંશોના અભિદેષોમાં જોઈએ છીએ તે પ્રમાણે પદ્મનો જૂનો નમૂનો ત્યાં જ સમ્રાટ સ્કંદયુતના સમયના અભિદેષ(ઈ. સ. ૪૫૭)માં છે,^૬ રાષ્ટ્રકૂટો અને ચાપ વંશના ધરણીવરાહના પદોમાં મળે છે. સંપૂર્ણ અભિદેષ નહિ, પરંતુ મોટે ભાગે રાખાસીનો પૂર્વ ભાગ ચુંદ્ર સાહિત્યિક આલકારિક સમૃદ્ધ સંસ્કૃત ભાષામાં જોવા મળે છે ક્રમ ૨ ના(ઈ. સ. ૭૫૭)ના અભિદેષનું મંગલાચરણ :

શ્રીમાન્સદા જયતિ સિદ્ધમુરારુરેન્દ્રચન્દ્રોત્તમાગમણિચુચ્ચિતપાલપદ્મઃ ।

ગંમુઃ સમાહિતગુણત્રિતયઃ પ્રજાનાં સર્ગસ્થિતિપ્રલયકારણમાદિદેવઃ ॥

આસીદનંક્રમમરાજયઃ । ત્રિતીયઃ શ્રીરાષ્ટ્રકૂટકુલપકગણપણ્ડિતઃ ।

દુર્વારવરિચલિતાવદનાગવિન્દદેમન્તકાલપવનો મુલ્લિકાફરારાજ ॥^૭

ગૌતમ-અનુગૌતમ કાલે ભાષાની દૃષ્ટિએ એક મોટી સેવા આપી છે તે રાજ્યવહીવટને લગતા અધિકારીઓ વગેરેના હોદ્દાઓને લગતી પરિભાષાના સંસ્કૃત અલ્પપ્રયુક્ત શબ્દોના અને કવચિત્ બહારથી આપાત થયેલા શબ્દોના વ્યવસ્થિત

-વિવૃત્તિઓ, નિર્ધુક્તિ અને ચૂર્ણિના સ્વરૂપમાં આ યુગમાં જ મુખ્યત્વે વિકસી. જૈન સાધુઓનું સ્થાન નિશ્ચિત ન હોવાને કારણે રચનાસ્થાન પકડવા મુશ્કેલ હોવા છતાં આ ધર્મનો વ્યાપક પ્રસાર પશ્ચિમ ભારવાહ અને ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણા જૂના સમયથી હોવાને કારણે મહત્ત્વની રચનાઓ આ ભૂભાગમાં ચર્ચાજન્ય છે. નિર્ધુક્તિઓ અને ચૂર્ણિઓ ઉપર જૈનાગમની અધ્યાગમીની પ્રમળ અસર હતી, તેથી આ રચનાઓ એ યુગમાં સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પ્રાકૃત કક્ષાએ પ્રાધાન્ય ધરાવતી 'મહારાષ્ટ્રી' પ્રાકૃત ને વાહન તરીકે રાખીને રચાઈ, આમ છતાં એમાં સ્થાનિકતાની પ્રમળ અસર રહી આમાંથી 'જૈન મહારાષ્ટ્રી' પ્રાકૃતનું એક સ્વરૂપ સ્થાપિત થયું આમાં શબ્દારંભે ણકારને સ્થાને અને એ સ્વરોના મધ્યમાં આવેલા એવડા ણકારને સ્થાને અનુક્રમે ન, જનો સમાદર અને એ સ્વરોના મધ્યમાંના વર્ગીય વ્યંજનના લોપે અવશિષ્ટ રહેતા અવર્ણમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્યુતિનો વ્યાપક સમાદર સૂચક બની રહ્યાં. આ નિર્ધુક્તિઓ અને ચૂર્ણિઓએ તત્સમ સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતોત્થ પ્રાકૃત શબ્દો ઉપરાંત સ્થાનિક હજારો દ્વેષ્ય શબ્દોને સાચવી આપ્યા, જેનો સાચો ખ્યાલ તો સોલકી યુગમાં થયેલા આચાર્ય હેમચન્દ્રના દેસીસહસ્રગ્રંથોથી જ આવી શકે છે. ખેશક, એમાં કેટલાક શબ્દોનાં મૂળ સંસ્કૃતમાં પણ મળી શકે છે, પરંતુ એવા શબ્દોની સખ્યા મર્યાદિત છે. એવું બન્યું છે કે સંસ્કૃત પરંપરાનો અર્થ સચવાયો ન હોય અને નવો જ અર્થ ધરાવતો હોય એવા કારણે એવા શબ્દ 'દેશી' તરીકે સ્થાન પામ્યો હોય

આવી પ્રાકૃત રચનાઓથી સ્વતંત્ર રીતે સંસ્કૃત પરંપરા જૈનોમાં સમગ્ર ભારતવર્ષમાં વ્યાપક બની હતી. પશ્ચિમ ભારતવર્ષના ભૂભાગ ઉપર પણ એની અસર હતી જ. એ જ પરંપરામાં જૈનાગમોની સંસ્કૃત ટીકાઓ વિકસી અનુ-ગૈત્રક કાલમાં શીર્ષાકસૂરિ એક એવા આચાર્ય છે આચારાંગ-સૂત્રક્રત્તાંગવૃત્તિ ઉપરાંત ધર્મોપદેશમાળાની વૃત્તિ આ કે આ નામ સાથે સામ્ય ધરાવનારા શીલજાર્યની રચનાઓ છે વિશેષાવસ્થકમાળ્ય ઉપર એક કોટયાચાર્ય ટીકા લખી છે એ કદાચ શીલાચાર્ય હોય એવો એક મત છે, પણ એ વિશે નિષ્ણાતમક રીતે કહી શકાતું નથી ૨૧

પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં નિર્ધુક્તિ અને ચૂર્ણિઓ ટીકાપ્રકારની હતી, પરંતુ કથાપ્રકાર પણ પ્રાકૃત ભાષામાં કવચિત્ ખેડાયો હતો. પશ્ચિમ ભારવાહમાં આવેલા, જોધપુર પાસેના, જાળાધિપુર-જલોદમાં ઉદ્દોત્તનસૂરિ નામના એક જૈનાચાર્યે ઈ. સ. ૭૭૮ લગભગમાં કુવલ્યમાળા નામની જૈન મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની ગદ્ય-પદ્યા-

ત્મક રચના કરી, ૨૨ તો ઈ સ ૮૭૦ આસપાસ નિવૃત્તિગચ્છના માનદેવસૂરિના શિષ્ય શીલાચાર્યે પ્રાકૃત ગદ્યમાં મહાપુરિસચરિયની રચના કરી. ૨૩

અપભ્રંશનો વિકાસ

આમાંના ઉદ્ભોતનસૂરિ અત્યારે તો એક એવા લેખક છે કે જેમણે એમના સમયમાં લોકભાષા તરીકે વ્યાપક થઈ ચૂકેલી અપભ્રંશ ભાષાના ટુકડા પણ નોંધ્યા છે. અપભ્રંશની પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં સ્થિતિ હતી એ વિશે અહીં થોડું કહીએ તો એ અપ્રસ્તુત થશે નહિ.

એ હકીકત છે કે મૈત્રક કાલમાં અપભ્રંશ પોતાના ત્યા ત્યાંના પ્રાકૃતભાષા-પ્રકારમાંથી લોકભાષાનું સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવાની પ્રક્રિયાનો પ્રયત્ન આરંભ કરી દીધો હતો. અપભ્રંશના લક્ષણો વિશે જોડા જોતરીએ તો આપણે છેક ઈ. પૂ. પાંચમીથી ચોથી સદી વચ્ચે સિદ્ધ થયેલા અને મૈત્રક કાલના આરંભ પૂર્વે વલ્લભીમાં દેવદિગ્ગણિ ક્ષમાશ્રમણને હાથે સંપાદિત થયેલા જૈનાગમની લેખન-વાચનામાં અનુલબ્ધી શકીએ છીએ. નપુંસકલિંગની પહેલી વિકલ્પિતના અહુવચનનાં આકારાંત નામોનાં રૂપોમાં પ્રા જાણિ<સં જાનિની સાથેસાથ અપ. જાઈનાં દર્શન કદાચ વલ્લભીના સ્થાનિક વિકસતા આવતા અપભ્રંશપ્રકારના હોય તો કદાચ એ અસંભવિત નહિ હોય ૨૪ ભરતનાટયશાસ્ત્રમાં એની આછી છાટ કવચિત્ત જોવા મળે છે, ૨૫ પરંતુ વિશ્વત્સ રાખી શકાય તેવું ચંડના પ્રાકૃત-લક્ષણ નામના વ્યાકરણગ્રંથમાંથી મળી આવે છે એમાં ત્રણ મુખ્ય પ્રાકૃત ભાષાઓના સ્વરૂપનો વિસ્તારથી પરિચય આપતા માત્ર એક સૂત્રમાં ‘ન લોપોડપદ્મનેડચોરેફત્થ’ (અપભ્રંશમાં સંયુક્ત વ્યંજનોના ઉત્તર વ્યંજન તરીકે આવતા રકારનો લોપ ન થાય), એમ કહ્યું છે. ૨૬ એના ઉત્તરકાલીન દંડીએ કાવ્યાદર્શમાં આસીરાદિગિરિ: ૨૭ તરીકે અપભ્રંશને નોંધેલ જ છે આભીરોની વસ્તી કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર સાથે પશ્ચિમ ભારવાડમાં હતી એ આ પ્રદેશમાં અપભ્રંશના પ્રભુત્વને જળ આપે. એમ તો કાલિદાસના ‘વિક્રમોર્વશીય’ના ૪ થા અ ક્રમાં બધી જ ગેય દ્રુવાઓ ‘અપભ્રંશ’માં અપાયેલી છે, પણ એ અપભ્રંશ ભાગ ખરેખર કાલિદાસની રચના હોવાના વિષયમાં ભતભેદ છે. ૨૮ એ મોડેનો પ્રક્ષેપ હોવાનો મત છે ગમે તે હોય, મૈત્રકના ઉત્તર કાલમાં ‘અપભ્રંશ’ આ પ્રદેશમાં પ્રભુત્વ જમાવી ગયો હતો. વલ્લભીના મૈત્રક રાજ શુદ્ધસેન (ઈ સ ૫૫૯-૫૬૭) ને નામે ચડાવેલા એક દાનશાસનમાં એને સસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશત્રયપ્રતિવદ્ધપ્રવચ્ચરનાનિપુણાન્ત કરણ ૨૯ કહેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ એ દાનશાસન બનાવટી પુરવાર થયું છે, ૨૯ એટલે આ

વિધાનને આપણે અનુ-મૈત્રક કાલનું હોવાને કારણે એટલું પ્રાચીન ન ગણીએ, કિંતુ જીવંત સદીના ભાગે પોતાના 'કાવ્યાલકાર'માં 'સસ્કૃત પ્રાકૃતે ચાન્યવપન્નશ્ચ હતિ ત્રિષા' એ રીતે સંસ્કૃત ભાષા, પ્રાકૃત ભાષા અને અપભ્રંશ ભાષા એવા ત્રણ ભાષાબેદ કહેલા છે. તેને ન ઉવેખી શકીએ સાતમી સદીના દીઠે એને જ સમર્થન આપી અપભ્રંશને આશીરાદિની 'ગિરા' કહી છે અને કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલ(ઈ. સ. ૯૦૪-૯૦૮)ના સમકાલીન ઉપાધ્યાય, 'કાવ્યમીમાંસા' વગેરે સમર્થ ગ્રંથોના નિર્માતા, રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસા'માં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કરી 'સુરાષ્ટ્ર અને ત્રવણ વગેરે પ્રદેશના લોકો સંસ્કૃત વચ્ચેના અપભ્રંશનો આપ આપી બોલે છે' એમ કહ્યું છે. ૩૧ વળી એમાં એણે 'પૂર્વ'માં પ્રાકૃત કવિઓ, ઉત્તરમાં સંસ્કૃત કવિઓ, દક્ષિણમાં પિશ્યાચી ભાષાના કવિઓ અને પશ્ચિમમાં અપભ્રંશ ભાષાના કવિઓ' એવું પણ કહ્યું છે. ૩૨ આ રીતે જોતાં અપભ્રંશ ભાષાના કવિઓ રાજશેખરના સમયમાં પશ્ચિમ ભારતમાં હોવા વિશે ખબર મળે છે.

ચંદ્ર પહેલાંના, અપભ્રંશ ભાષાના એક મિશ્ર ઉદાહરણનાં દર્શન સંધ્યાસ-ગણિના ઈ સની પાંચમી સદીમાં રચાયેલા 'વસુદેવલિંડી' નામના ગદ્ય પ્રાકૃત ગ્રંથમાં થાય છે, ૩૩ પરંતુ ગ્રંથકાર ગુજરાતના હતા એવું કહી શકાય એમ નથી ધ્યાન ખેંચે છે તે તો જિનદાસગણિ મહત્તરે ઈ. સ. ની સાતમી સદીમાં પોતાના આવડ્યકર્ણિ ગ્રંથમાં નાનાં બાળકોની ભાષાનો નમૂનો આપ્યો છે તે; જેવો કે—

નલો રાયા જ વિ (રાયનહુ ન વિ) જાણતિ જ સગલાલો કરેહિ તિ । નલો રાય
મારેલિણુ સિરિય રજ્જે ઢવેહિ તિ ॥૩૪

'નંદ રાજા જાણતો નથી કે શકટાલે શું કયું' નંદ રાજાએ એને મારીને શ્રીમકને રાજ્ય ઉપર સ્થપિત કર્યો'

એ જ ગ્રંથકારે એક બીજા પદમાં પણ નચ્ચિહ (= નાચ્યું, નૃત્ય) એવો એક શબ્દ અપભ્રંશની લાક્ષણિકતાવાળો નોંધ્યો છે. ૩૫

અહીં એક સારો નમૂનો તો આપણને ઉદ્ધોતનસૂરિની કુવલ્યમાલામાંથી જ મળે છે અહીં એ ઉમેરવા જેવું છે કે એ ગુજ્જર (પશ્ચિમ મારવાડ) અને લલ્હ(મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત)માં ઉચ્ચારાતી ભાષાઓનો અહડતો ઉલ્લેખ કરી લે છે. 'ગુજ્જર'નું 'મલ્લહ' અને 'લાડ'નું 'કાલ' ઉદાહરણ છે. ૩૬

એ જ અથર્માં ગુર્જર પથિકે અપભ્રંશમાં ગાયેલો દુહો આ પ્રકારે છે .

“જો નવિ વિહુરે વિમજળજ ઘવલજ કઢ્ઢ માર .

સો ગોઢુગળ-મઢળજસેસજ વ્વ જ સાર ॥” ૩૭

‘જે વિપ્રમ સકટ સમયમાં હિંમત હારી જતો નથી અને શેપનાગતી જેમ ભારને બહાર ખેંચી કાઢે છે તેવો સમર્થ બળદ ગોપાંગણુની શોભારૂપ છે અને એ જ સારરૂપ છે’.

એ જ અથર્માં પ્રાકૃતમિત્ર અપભ્રંશમાં ગદ્યસંહર્ષ .

“સો વ દુજળ કહસજ . હું, સુળજ જહસજ, પદમદસળેચ્ચિવ મસળસીલો પટ્ટિ-માસાસજ વ્વ . તહેવ મંડલો હિં અપચ્ચમિળ્ળાય મસહ, મયાર્હિં ચ માસાહ અસહ . સ્વલો ઘં માયાહિં વિ મસહ . ચઢ્ઢફંડંતહ ચ પટ્ટિમાસાહ અસહ સિ . હોઝ કાણ સરિસુ, ણિચ્ચકરયરળસીલો છિટ્ટપહારિ વ્વ ॥” ૩૮

‘એ દુર્જન કેવા પ્રકારના હોય છે ? હા, સાભળો, એ એવા હોય છે કે અથર્મ દર્શને ભસનારા હોય અને પીઠ પાછળ ખૂચ નિ દા કરનારા હોય, જેમકે, કૂતરો અળણ્યા તરફ પહેલાં ભસવા માટે અને પછી મહાનુ માસ ખાય છે. ખલ પુરુષો માતાને પણ ભસે છે અને પાછળથી ખૂચ નિ દા કરે છે. વળી, એ ‘કા’ ‘કા’ શબ્દ કરનાર અને ચાદામાં ચાચ મારનાર કાગડા જેવા પણ હોય છે’

એ જ અથર્માં તળપદી પ્રાકૃત-સરકૃતમિત્ર ભાષામાં છાત્રોની વાતચીતનો ગદ્યસંહર્ષ આ પ્રકારે છે :

“ચનાર્દન ! પ્રચ્છહુ વત્થ તુલ્મે કલ્લ જિમિયલ્લયા । તેળ મળિય, સાહિર્ડં જે તે તથો તસ્સ વલ્લવ્વ-પ્પલ્લહ કિરાહહ તળપ્પ જિમિયલ્લયા ।’ તેળ મળિય, ‘કિં સા વિસેસમહિલા વલ્લવ્વહ્પ્પલ્લિય’ । તેળ મળિય, ‘અહહા, સા ય મહારિય સપૂર્ણસ્વલક્ષણ-ગાયત્રિ યહસિય ।’ અળ્ળેળ મળિય, ‘ચાહમદ્દો, મમ મોજન સ્પૃહં, તક્કોહ્મં, ન વાસુક્કિ ।’ અળ્ળેળ મળિય, ‘કહ્મુ ઘઢ્ઢતિ તહ્મ, હદ્ધય ડલ્લાવ, મોજનસ્પૃષ્ઠ સ્વનામ સઘસિ ।’ અળ્ળેળ મળિયં, ‘અરે રે વઢ્ઢો મહામૂર્ખ, યે પાટલિપુત્રનગરાવાસ્તવ્યે તે કુત્યા સમાસોક્તિ વુજ્જતિ ।’ અળ્ળેળ મળિય, ‘અસ્મંદપિ હ્ય મૂર્ખતરી ।’ અળ્ળેળ મળિય, ‘કાહ કહ્મુ ।’ તેળ મળિય, ‘અનિપુણ-નિપુણાયોક્તિપ્રચુર ।’ તેળ મળિયં, ‘મર કાહ મા મુક્ત, અમ્મોપિ વિદગ્ધ સતિ ।’ અળ્ળેળ મળિયં, ‘મદ્દો સત્ત્વ ત્વ વિદગ્ધઃ, કિં પુણ્ણ મોજને સ્પૃષ્ઠ મામ કથિત ।’ તેળ મળિયં, ‘અરે ! મહામૂર્ખ, વાસુકેર્વદનસહસ્ર કથયતિ ।’ ૩૯

“અરે જનાર્દન! હું પૂછું છું કે ગઈ કાલે તમે ક્યાં જમ્યા ? પેલાએ કહ્યું, વલખદેશથી આવેલા ભીલોને ત્યાં જમ્યા. એણે પૂછ્યું, શું એ વિશેષ સ્ત્રી વલખદેશથી આવેલી છે ? પેલાએ કહ્યું, અહહા, એ ભદ્રારિકા તો પોતાના સપૂર્ણ લક્ષણથી ગાયત્રી દેવી છે બીજા એકે કહ્યું, હે ત્યાગી ભદ્ર, તું મારા ભોજનને અડચો ? પેલાએ કહ્યું, તક્ષક (સુધાર) છુ, વામુકિ નથી બીજાએ કહ્યું, તેથી તું ક્યાં ધરે છે ? તારા ઉદ્ઘાપને ધિક્કાર ભોજનરૂપે એવું શું ? તું તારું નામ કહે છે ? એકે કહ્યું, અરે, તું તો મોટા મૂર્ખ છે પાટલિપુત્રમાં રહેનારા ક્યાંથી સમાસોક્તિને સમજી શકે ? બીજાએ કહ્યું, આ તો અનાયીયે વધારે મૂર્ખ છે બીજાએ કહ્યું, શા કારણે ? એણે કહ્યું, મૂર્ખ અને ચતુરની લોકોક્તિ ઘણી હોય છે વળી, કોઈએ કહ્યું, મર, મને કંઈ મૂક અખો પણ હોશિયાર છે બીજાએ કહ્યું, ભદ્ર, સાચે તું હોશિયાર છે. મને ભોજનનું પૂછ્યું અને તે ન કહ્યું. પેલાએ કહ્યું, અરે મહામૂર્ખ ! વામુકિ સર્પને હજાર વદન કહેવાય છે.’

આ સદર્ભ ખૂબ લાખો છે, પણ એ સમયે છાત્રોની આ અસખદ પ્રલાપવાળી ભાષાથી જણાય છે કે લોકોમાં બોલાતી ભાષા આવી જ કંઈક હશે. એમાંની અપભ્રંશની છાંટ પકડી શકાય છે

ઉદ્ધોતનસૂરિએ હકીકતે તો આ કથાના આરભના ભાગમાં શુદ્ધ અપભ્રંશના પ્રયોગ પણ નોંધ્યા છે; જેવા કે ઉપરના સો વ હુજળવાળા વાક્યખંડ પછી જાણિત જરો જઈસવ . અવિ કાલસપ્ત જઈસવ હૂ વિસુ જઈસવ પમુહરસિવ.. તહેવ મહુરહુ મુહે કહયલ મતહ , જલો ઝિજ જઈસવ ઝજિજયસનેહુ . વિમુક્ક-નેહુ.. મુક્કનેહુ અસુહ જઈસવ.. વરઝ કુળવ વિચાર...વહુવિચારમગિમરિયલ્લલ સો વ સજ્જનો કહસવ . રાયહસો જઈસવ. સજ્જણુ પુણ જાણહ ઝિજ જલજલયહ સમાવહ તેણ હસિવ અચ્છહ . હોહ પુણિમાહંદુ જઈસવ સયલકલા-મરિયવ...અવિ મુણાલ જઈસવ .. તહેવ મુણાલ વિ હંસિકહલ-સહાવ....સજ્જણુ પુણ મહુરસહાવુ...વગેરે.૪૦

સ્વરૂપ એટલું બધું સ્પષ્ટ છે કે ઉદ્ધોતનસૂરિએ ઈ સ ની આઠમી સદીમાં એના વિચરણના વિશાળ પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં એને લોકભાષા કહી હતી એના આજો નહિ, પરંતુ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જાય છે.

અપભ્રંશમાં જ આખો ગ્રંથ લખાયો હોય તેવી પદ્ધત્યના તો કવિ ધનપાલની મવિસ્સત્તકહા કિંવા વૈવમીકહા છે.૪૧ થકકડ નામના (સંભવતઃ મારવાડના) કુટુંબમાં જન્મેલો આ કવિ કયારે થયો એ જાણવાનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ નથી, આમ છતાં એના આ કાવ્યની ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં ડૉ. યાકોબિ વગેરેએ

એ આ. હેમચંદ્રના સમયથી પૂર્વે એ સદી ઉપર લગભગ થયાનો મત આપ્યો છે. ૪૨ એ શ્વેતાંબર જૈન નહોતો, એ તરફ ડો ગુણેએ ધ્યાન દોર્યું છે. ૪૩ ધનપાલના કાવ્યની ભાષાને ડો ચાક્રાબ્દિએ ઉત્તર તરફનો નાગર અપભ્રંશ કહ્યો છે. ૪૪ એ કદાચ ઉત્તર ગુજરાતનો હોવાની સભાવના કરી છે, કેમકે ભલે મોડેથી, પરંતુ તેજપાલ મંત્રીના દેશવાડા-આશુના ઈ સ ૧૨૩૦ ના અભિલેખમાં ધણે કુલનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૪૫

બાવીસ સંધિઓમાં રચાયેલું આ કાવ્ય તત્કાલીન કાવ્યસાહિત્યનું પણ ગણ્ય કારિતુ પ્રતિનિધિત્વ આપે છે, કારણ કે એ ગુજરાત બહારના પૂર્વના દિગ્ગજર કવિઓના કાવ્યોની ભાષા જેમ પ્રાકૃતપ્રચુર ભાષા ન આપતા સરળ અપભ્રંશ ભાષા આપે છે અને સોલંકી કાલના શ્વેતાંબર જૈન કવિઓને પણ એક સ્વસ્થ ભાષાસામગ્રી પૂરી પાડે છે. એની ભાષામાં વિકલ્પોની પણ અછત છે, એ એ ભાષાના સ્વરૂપની ઘોતક વસ્તુ છે.

મૈત્રક કાલના આજના ગુજરાતના બૂલાગ અને પશ્ચિમ મારવાડના બૂલાગમાં રચાયેલી રચનાઓ નથી મળી, પરંતુ અનુ-મૈત્રક કાલમાં એ જોવા મળે છે ધનપાલની મવિસ્તત્તકદ્વા જોતાં એ કાલમાં બીજી અપભ્રંશ રચનાઓ પણ થઈ હશે, પણ આજે લભ્ય નથી અને હાલ તો માત્ર એક જ રચનાથી સતોષ માનવાનો રહે છે.

સાહિત્ય

આમ આ સમયમાં વલ્લભી રાજકીય અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર હતું. વલ્લભીમાં બ્રાહ્મણો, જૈનો અને બૌદ્ધો પોતપોતાની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા પડિતોની પરિપદો ભરાતી ને વાદવિવાદને ઉત્તેજન મળ્યા હતા. ઇતર દેશના વિદ્યાર્થીઓ પણ અધ્યયન નિમિત્તે વલ્લભીમાં આવતા અને પાઠ્ય મેળવી પાછા જતા.

એક તરફ વૈદિક બ્રાહ્મણો વેદવિદ્યા અને સંસ્કૃત ભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં પ્રયત્નશીલ હતા ત્યારે જૈન શ્રમણો પ્રાકૃતમાં રચાયેલા પોનાના આગમ-ત્રયો અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ પાલિમાં આલેખાયેલા ત્રિપિટક આદિ ત્રયોને ઉદ્ધાર કરવામાં અને એને લગતું સાહિત્ય રચવામાં વ્યસ્ત હતા એ સાહિત્યકારોની અહીં કાલક્રમિક નોંધ લઈએ.

પ્રથમ સ્થાને વલ્લભીના બૌદ્ધ સંધારામોમાં થના ધાર્મિક અધ્યયનની નોંધ લીધી છે. દાનશાસનોમાં ભદ્રુચિ, શુદ્ધદાસ અને વિમલશુભ નામના બૌદ્ધ

આચાર્યોનો નિર્દેશ આવે છે. ૪૬ પિ ડ્યારિક નામના બૌદ્ધ વિદ્વાનની નોંધ 'આર્થ મંજુશ્રીમૂલકલ્પ' આપે છે. ૪૭

લિલ્લુ ધર્મશુપ્ત (છઠ્ઠો સૈકા)

ચીની ગ્રંથો લાટ દેશના વતની બૌદ્ધ લિલ્લુ ધર્મશુપ્ત વિશે જણાવે છે કે ઈ સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં તેઓ ચીન ગયા હતા માર્ગમાં વચ્ચે આવતા બૌદ્ધ વિહારો અને સધારામોના વિશિષ્ટ વિદ્વાનોના જ્ઞાનનો લાભ લેતા લેતા ચીનના ચાંગગન નગરમાં પહોંચ્યા હતા.

એમણે અનેક પાલિ ગ્રંથોના ચીની ભાષામાં અનુવાદ કર્યા અને ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે ઘણું કામ કર્યું. પોતે જોયેલા દેશોના વિસ્તૃત પ્રવાસ-વર્ણનની પુસ્તિકા લખી, જેમાં તે તે પ્રદેશનાં હવા-પાણી, ઉત્પન્ન, રહેવાનાં મકાનો, રહેણીકરણી, રાજ્યવ્યવસ્થા, રીતરિવાજો, રૂઢિઓ, કિસમે, ખાનપાન, વેશભૂષા, શિક્ષણવ્યવસ્થા, વેપાર, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, પંડિતો વગેરે અંગે દસ વિભાગ(પ્રકરણ)માં ઘણી માહિતી આપી હતી. આ પુસ્તક આજે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ ચીની યાત્રિકોએ પણ જે પ્રકારની નોંધ લીધી નથી તે પ્રકારની એવી ઝીણવટભરી નોંધ ધર્મશુપ્તે લીધી હતી ૪૮

ઉપર જોયું તેમ, પ્રસ્તુત સમયમાં જૈનોની વિદ્યાકીય અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ વેગીલી અને વિવિધ બની હતી, એમ મળી આવતા ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે એ જાણીતી હકીકત છે કે જૈનાચાર્યોનું કોઈ સ્થળ નિયત હોતુ નથી. એ જ્યાં રોકાય કે વિહારમાં હોય ત્યાં પણ અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખતા. પદ્મીધર વાચકો, ઉપાધ્યાયો અને આચાર્યો શિષ્યોને નિયમિત આગમવાચના આપતા રહેતા, બીજા વિપયોનું અધ્યયન પણ કરાવતા, છતર વિદ્વાનો સાથે અભ્યસ્ત વિષયની ચર્ચા-વિચારણા પણ કરતા રહેતા, અને સાથોસાથ લેખન-પ્રવૃત્તિ પણ જારી રાખતા. એ જ કારણે આજે એમની રચનાઓ સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

આગમોના વ્યાખ્યાસાહિત્યમાં નિર્ધુક્તિ, લાખ્ય, ચૂલ્હિ, દીકા વગેરે રચનાઓએ જૈન ઉપાસકો અને મુનિઓના આચાર-વિચાર, નિયમ-વ્રત, સિદ્ધાંત, પરમતત્ત્વ-સ્વભવસ્થાપન તેમજ અનેક અનુશ્રુતિઓ, પરંપરાઓ, ઐતિહાસિક અર્ધ-ઐતિહાસિક કથાનકો તેમજ ધાર્મિક અને લૌકિક કથાનકોનો સમઠ કરેલો હોય છે.

વળી, સાથોસાથ કાવ્ય, છંદ, અલંકાર, દર્શન વગેરે વિષયોના અંથો રચનામાં જોનાયાર્થોએ પીછેહઠ કરી નથી પરિણામે આ સાહિત્ય જૈન ધર્મ, જૈન સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે અત્યંત આવશ્યક સ્વતંત્ર સાહિત્ય બની ગયું છે.

આ અંથોનું લેખન કયાં શરૂ કર્યું અને કયાં પૂર્ણ કર્યું એની નોંધ કયાંક મળે છે અને કયાંક મળતી નથી કૃતિનો આરભ બીજા પ્રદેશમાં કર્યો હોય અને એની પૂર્ણાકૃતિ ગુજરાતમાં કરી હોય અથવા ગુજરાતમાં આરંભેલી કૃતિ ઇતર પ્રદેશમાં સમાપ્ત કરી હોય. કેટલાક લોકોએ આમાં નહિ રાચતા 'અંગવિનિર્ણય'કાર જેવા અંથકારોએ પોતાનું નામ સુધ્ધા લખ્યું ન હોય, એ જ રીતે 'તત્ત્વાર્થભાષ્યના ટીકા'કાર સિદ્ધસેનગણિ (ગધહસ્તી), 'નયચક્રવાલના ટીકા'કાર સિદ્ધવાદી ગણિ, 'ચંદ્રપન્નમહાપુરિસચરિત્ર'ના કર્તા શીલાકાચાર્યે પોતાના અંથોનું રચનાસ્થળ બતાવેલું નથી, એટલે એવા કેટલાયે અંથકારો વિશે અહીં નોંધ લીધી નથી.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ (છઠ્ઠો સૈકા)

જૈન પરંપરામાં ઈ સ ના છઠ્ઠા સૈકામાં થયેલા આ. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ આગમના અદિતીય વ્યાખ્યતા તરીકે પ્રસિદ્ધ પાત્રી ચૂકેલા છે. આ હેમચંદ્ર પોતાના વ્યાકરણના ઉદાહરણમાં 'ઉપજિનમદ્વક્ષમાશ્રમણ વ્યાખ્યાતાતર' (વ્યાખ્યાકારોમાં જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ ઉત્કૃષ્ટ છે), એમ કહીને ગિરદાવ્યા છે એ શ્રુત સાહિત્યના કુશળ વિદ્વાન ઉપરાત વિભિન્ન દર્શનશાસ્ત્રો, લિપિવિદ્યા, ગણિતશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, શબ્દશાસ્ત્ર આદિના પ્રકાંઠ પડિત હતા સ્વ-પર સિદ્ધાંતમાં નિપુણ હતા સ્વાચાર-પાલનમાં પ્રવીણ અને તત્કાલીન સર્વ જૈન શ્રમણોમાં પ્રમુખ શ્રુતધર હતા. ૨૫૪ છે કે આ. જિનભદ્ર એમના સમયના એક પ્રભાવશાળી આચાર્યશ્રેષ્ઠ હતા.

આપણે ઉપર જોયું તેમ, એમણે 'વિશેષાવરચક્રભાષ્ય' નામનો અથ રચ્યો છે એમાં આગમોમાં દર્શાવેલા બધા મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયો ઉપર ચર્ચા કરી જૈન જ્ઞાનવાદ, પ્રમાણશાસ્ત્ર, આચારનીતિ, સ્વાદ્વાદ, નયવાદ, કર્મસિદ્ધાંત, ગણધરવાદ, નિહવચર્ણન આદિ વિષયોની સામગ્રી આ અંથમાં ભરી દીધી છે. એમણે જૈન દર્શનના કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન-વિષયક યુગપદ્-ઉપયોગ, દ્વયવાદ અને અભેદવાદને માનનારા પ્રકાંઠ તાર્કિક આ. સિદ્ધસેન દિવાકર અને મલ્લવાદિસૂરિના મતોનું ઉપર્યુક્ત ભાષ્ય અને પોતાના 'વિશેષણવતી' નામના અંથોમાં (જુગલ દો ગણિ ઉચ્ચોગા) ખૂંડન કર્યું છે. જૈન તત્ત્વોનું નિરૂપણ કેવલ જૈન દષ્ટિએ જ નહિ,

પણુ ઇતર દાર્શનિક માન્યતાઓની સાથે તુલનાત્મક દષ્ટિએ કરેલું છે. એમના પદ્ધતિના આગમ-વ્યાખ્યાતાઓનો એક પણ અથ એવો નહિ હોય, જેમાં 'વિશેષાવશ્યકભાષ્ય'ના આમાણની છાપ લગાવવામાં ન આવી હોય.

આ 'વિશેષાવશ્યકભાષ્ય' ઉપર એમણે સંસ્કૃતમાં સ્વોપસ્ટ વ્યાખ્યા રચી છે, એ અપૂર્ણ રહી જતા પાછળથી કોટ્યાયૈ ક્ષમાશ્રમણે પૂર્ણ કરી છે.

જેસક્ષમેરથી મળી આવેલી 'વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય'ની પ્રતની અ તે બે ગાથાઓ મળી છે તે આ પ્રકારે છે :

‘પંચ સતા હગતીસા સગણિવકાલસ્સ વટ્ઠમાણસ્સ ।

તો ચેત્તપુણિમાણુ બુધદિણસાતિમ્મિ ણક્વત્તે ॥

રજ્જાણુપાલ્લણરે સી[લાદિ]ચ્ચમ્મિ ણરવરિન્દમ્મિ ।

વલ્લમીનગરીણુ હમ મહદિ [સિરિ]સતિજિણમવણે ’ ॥ ૪૯

‘શક સંવત્ ૫૩૧ (વિ. સં. ૬૬૫, ઈ. સ. ૬૦૯) માં વલ્લભી નગરીમાં જ્યારે શીલાદિત્ય રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે સમયે ઐત્ર શુકલા પૂર્ણિમા, અને સ્વાતિ નક્ષત્રમાં આ (વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય)ની પ્રત મોટા શાતિજિનમદિરમાં (લખાઈ કે અર્પણ કરાઈ)’

આ ગાથાઓમાં કોઈ ક્રિયાપદ નથી, એટલે આ ગ્રંથ ‘રચાયો’ કે ‘મંદિરમા મુકાયો’ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે એટલે સમપરચળનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી અલગત, વલ્લભી નગરી સાથે આ ગ્રંથના સંબંધથી અનુમાન કરી શકાય કે ગ્રંથકાર આ નગરીમાં રહ્યા હશે અને એ ગ્રંથની નકલો ત્યાં લખાતી હશે.

વળી, એમણે મથુરામાં દેવનિર્મિત સ્તૂપમાં એક યક્ષની આરાધનાપૂર્વક તપસ્યા કરીને, ઉદ્ધેષથી ખવાઈ ગયેલા ‘મહાનિશીથસૂત્ર’નો ઉદ્ધાર કર્યો હતો એટલે એઓ ગુજરાતથી દૂર-સુદૂર મથુરા સુધી પહોંચ્યા હતા. ૫૦

હાલમાં મળી આવેલી અંકોદક (અકોટા) ગામની બે ધાતુપ્રતિમાઓનો પ્રતિષ્ઠાપક તરીકે જિનભદ્ર વાચનાચાર્યનું નામ ઉલ્લીલું થયેલું જોવાય છે, ૫૧ એ ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ અકોટામાં આવ્યા હશે અને એમણે નજીકના ખંભાત અને લણિય જેવાં જૈન કેંદ્રો તરફ પણ વિહાર કર્યો હશે.

એમણે ‘જીતકદપ’ ઉપર ‘સ્વોપસ્ટ ભાષ્ય’ પણ રચ્યું છે. આમાં ‘બૃહત્-કદપભાષ્ય’, ‘વ્યવહારભાષ્ય’ અને ‘પિંડનિયુકિત’ આદિ ગ્રંથોની ગાથાઓનો સંગ્રહ છે. એમાં પાંચ જ્ઞાન, પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાન, લક્ષાપરિણાતી વિધિ, જ્ઞાન-દર્શન-આરિચ્છના અતીચારો વગેરે વિષયોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

એમણે ‘અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ’ રચી છે એમાં તલવર, કૌટુંબિક, ધન્ય, શ્રેષ્ઠી, રથ, યાન, શિખિકા આદિના અર્થ સમગ્રગ્રંથ છે સંગીતશાસ્ત્રના કોઈ પ્રાકૃત ગ્રંથનાં તથા પદ્ય પણ નોંધ્યા છે.

એમણે રચેલા ‘બૃહત્સંસ્કૃતસમાસ’માં જ બૃહદ્વીપ, લવણ સમુદ્ર, ધાતકી ખંડ, કાલોદધિ અને પુષ્કરાર્ધ આ પાંચ પ્રકરણોમાં દ્વીપ અને સમુદ્રોનું વર્ણન છે.

એમના ‘બૃહત્સંસ્કૃતશ્લોક’માં ચાર ગતિના જીવોની સ્થિતિ વર્ણવેલી સંગ્રહ છે.

એમના ‘વિશેષજ્ઞવતી’માં વનસ્પતિ-અવગાહ, જલાવગાહ, કેવલજ્ઞાનદર્શન, ખીજસજ્જવત આદિ વિષયોનું સૈદ્ધાંતિક વર્ણન છે.

એમના ‘ધ્યાનશતક’માં આર્ત, રોદ્ર, ધર્મ અને શુકલ ધ્યાનોનું વર્ણન છે.

કોટ્ટાયવાદિગણિ ક્ષમાશ્રમણ (છઠ્ઠો સૈકે)

આ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના ‘વિશેષાવશ્યકભાષ્ય’ ઉપરની સ્વોપજ વૃત્તિની અપૂર્ણ રચનાને કોટ્ટાયવાદિગણિ ક્ષમાશ્રમણે પૂરી કરી. આ અનુસંધાન કરેલી વૃત્તિમાં એમણે શરૂઆતમાં જણાવ્યું છે કે નિર્માપ્ય ષષ્ઠગણધરવ્યાખ્યાનં કિલ દિવંગતા પૂજ્યા (છઠ્ઠા ગણધરનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ કરીને પૂજ્ય જિનભદ્રગણિ સ્વર્ગવાસી થયા) એ પછીની વૃત્તિ કોટ્ટાયગણિએ રચી પૂર્ણ કરી છે.

આ કોટ્ટાયગણિ જિનભદ્રગણિના શિષ્ય કે એમની પરંપરાના કે એમના સહવાસી મુનિ હશે અને એમની સાથે રહીને લેખનપ્રવૃત્તિમાં આચાર્યને મદદ કરતા હશે, એટલે એમનો સમય જિનભદ્રગણિનો સમકાલીન ગણાય અને વિહારભૂમિના સ્થળો પણ એ જ હોય એમ માની શકાય.

આ સિવાય એમની ખીજ કૃતિ કે જીવન સંબંધી કોઈ માહિતી મળતી નથી.

સિદ્ધસેનગણિ (છઠ્ઠો સૈકે)

આ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે રચેલા ‘જીવનકલ્પ’ ગ્રંથ ઉપર રચાયેલી ચૂર્ણિ સિદ્ધસેનગણિની એક માત્ર કૃતિ છે. એ સિવાય એમની ખીજ માહિતી મળતી નથી. આ, સિદ્ધસેનગણિ આ, સિદ્ધસેન ક્ષમાશ્રમણથી ભિન્ન છે. સભાવના

થાય છે કે આ સિદ્ધસેનગણિ જિનભદ્રગણિની સાથે રહ્યા હોય અને એમના અંથ ઉપર ચૂર્ણિ રચી હોય.

આ ચૂર્ણિ પ્રાકૃત ભાષામાં છે. એમાં સસ્કૃતના એક પણ શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય એમ જણાતું નથી. એમણે પ્રારભમાં અગિયાર ગાથાઓમાં ભગવાન મહાવીર, અગિયાર ગણધરો, ખીજા વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓ તથા સૂત્રકાર જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ આદિને નમસ્કાર કર્યા છે. ચૂર્ણિના અંતમાં પણ જિનભદ્રગણિને પરમ ઉપકારી ગણીને વંદના કરી છે. ૫૨.

ભટ્ટિ કવિ (છઠ્ઠો-સાતમો સૈકો)

બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોમાં વલ્લભીના વતની કહી શકાય તેવા મહાકવિ ભટ્ટિએ ‘રાવણુવધ’ નામે મહાકાવ્ય રચી મોટી પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. એ પ્રસિદ્ધિએ જ આ કાવ્યને એના નામ ઉપરથી ‘ભટ્ટિ-કાવ્ય’ નામથી લોકવ્યાપી ખ્યાતિ અપાવી આ કાવ્યમાં ૨૨ સર્ગો છે, તેઓમાં બધાં મળીને ૩૬૨૪ પદો છે કાવ્યની વસ્તુ તરીકે પૌરાણિક રામચરિત-વર્ણના એણે પસંદ કરી છે સંભવત સંસ્કૃત ભાષામાં વાલ્મીકિ પછી લક્ષિતકાવ્યરચના લેખે રામચરિતનું આલેખન કરવામાં કવિ ભટ્ટિ સર્વ પ્રથમ યશનો ભાગી થતો હોય એમ જણાય છે. કાવ્યમાં ઋતુવર્ણન, પ્રભાતવર્ણન, યુદ્ધ, રાજનીતિક જ્ઞાન, સવાદ, શૃંગાર વગેરે વિષયનાં યથોચિત રચણે વર્ણનો આપ્યાં છે, અને વિવિધ છંદોમાં એની રચના છે સાથોસાથ અલંકારશાસ્ત્રગત કાવ્યનાં અનુકૂળ લક્ષણોનું પણ આમાં નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી આ કાવ્ય દ્વારા મહાકાવ્યના સમગ્ર લક્ષણોનો સમાવેશ કરવાનું એ ચૂક્યો નથી ભટ્ટિનો ઉદ્દેશ કાવ્ય કરતાં ‘પાણિનિકૃત-અષ્ટાધ્યાયી’ વ્યાકરણમાં સિદ્ધ કરાયેલા શબ્દપ્રયોગોનો કાવ્યવ્યવહારમાં ઉપયોગ કરી ખતાવી વ્યાકરણ ભણેલા વિદ્યાર્થીઓને સસ્કૃત વ્યાકરણ-વિષયક જ્ઞાનનું વિસ્ફુટ આકલન કરાવવાનો છે. એ રીતે વ્યાકરણ અને ચરિત દ્વારા સર્વપ્રથમ દ્વાયાશ્રય-કાવ્ય-રચનાનું માન પણ એણે પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ દ્વાયાશ્રયને તાણાવાણાની જેમ ચૂંચીને એક નવો મૌલિક પ્રકાર પ્રગટ કર્યો છે, એટલે આ પ્રકાર માટે વ્યાખ્યાકારોએ ‘વ્યાખ્યાગમ્યમિદં કાવ્યમ્’ કહીને એના ગંભીરાર્થનું સૂચન કર્યું છે. એની ખીજા ક્ષાઈ કૃતિ ઉપલબ્ધ થઈ નથી છતાં આ એક જ કૃતિ એની સમર્થ પ્રતા અને પ્રતિભાની પરિચાયક છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે એવા દુરંધર કવિએ પોતાના પરિચયમાં માત્ર એક પદ આપીને પરિતોષ માન્યો છે :

‘કાવ્યમિદં વિહિતં મયા વલ્લભ્યા શ્રીધરસેનનરેન્દ્રપાલિતાયામ્ ।

કીર્તિરતો ભવતાન્નૃપસ્ય તસ્ય ક્ષેમકરઃ ક્ષિતિવો યતઃ પ્રજાનામ્’ ॥

(શ્રી ધરસેન રાગના રાત્નકાલમાં વલ્લભીમાં મે આ કાવ્ય રચ્યું છે આ કાવ્યથી એ રાજીની કીર્તિ થાઓ, કેમકે એ રાગ પ્રગ મોટે કલ્યાણકર છે)

વલ્લભીમાં ધરસેન નામના ચાર રાગઓ થયા છે, તેઓ પૈકી કયા ધરસેનના સમયમાં એ થયો એ કહેવું કઠણ છે તાત્રપત્રમાં ભટ્ટિ નામના પાત્ર બ્રાહ્મણોનો ઉદ્દેશ છે એ પૈકી એક વલ્લભીનો છે. એ શીલાદિત્ય ૧ લાના સમયમાં થયો એ ભટ્ટિના પિતાનાં નામ જુદા છે, ક્રુવસેન ત્રીજાના સમયનો ભટ્ટિ કદાચ વલ્લભીનો હોય, એના પિતાનું નામ પણ જુદુ છે કવિ ભટ્ટિ પ્રાયઃ ધરસેન ૨ જા (લગભગ ઈ. સ. ૫૭૦-૫૮૫) કે ધરસેન ૩જા(ઈ. સ. ૬૨૦ થી ૬૨૮)ના સમયમાં થયો એવું અનુમાન છે.^{૫૩}

બ્રહ્મશુપ્ત (સાતમો સૈકો)

શુબ્દેરેનુ પ્રાચીન પાટનગર શ્રીમાલ સપત્તિ અને સંસ્કારનું ધામ હતું. અહીંના બ્રહ્મશુપ્ત નામના જ્યોતિષાચાર્યની કીર્તિ દૂર દૂર સુધી વ્યાપેલી હતી. એ સિદ્ધમાલકાચાર્યના નામથીયે પ્રસિદ્ધ હતો. એણે શક વર્ષ ૫૫૦ (ઈ સ. ૬૨૮-૨૯) માં ૩૦ વર્ષની વયે રચેલો ‘બ્રાહ્મસ્કુટસિદ્ધાંત’ ખગોળ-વિષયક સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરે છે. એમાં ભગણાધિકાર, મધ્યમાધિકાર, સ્પષ્ટાધિકાર, ત્રિપ્રશ્નાધિકાર, ગ્રહણાધિકાર, ઉદ્યાસ્તાધિકાર, મહાપાતાધિકાર, ગોલાધ્યાય વગેરે વિષયો ઉપર સ્કુટ વિવેચના કરેલી છે.

જ્યોતિષના કરણ-વિષયોનો ‘ખડખાલકરણ’નામક ગ્રંથ એ એની બીજી કૃતિ છે. આ ગ્રંથની રચના શક વર્ષ ૫૮૭(ઈ સ ૬૬૫-૬૬૬) માં અર્થાત્ ૬૭ વર્ષની વયે કરેલી છે.

આ અને ગ્રંથોનું ભારતવર્ષમાં જ નહિ, પણ અરબના વિદ્વાનોમાં એટલું ખંધુ આકર્ષણ થયું કે અરબી પડિતોએ ‘બ્રાહ્મસ્કુટસિદ્ધાંત’નો ‘સિન્ધિદ’ અને ‘ખડખાલકરણ’નો ‘અલઅરકન-દ’ નામથી અરબી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો.

એના ત્રીજા ગ્રંથ ‘ધ્યાનગ્રહ’ નામનો ઉદ્દેશ મળે છે, પણ એ ગ્રંથ હજી મળી આવ્યો નથી.^{૫૪}

(ભિક્ષુ શાંતિદેવ (સાતમો સૈકો)

તારાનાથના જણાવ્યા મુજબ શાંતિદેવનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં થયો હતો અને તેઓ શ્રીહર્ષના પુત્ર શીલના સમકાલીન હતા, પણ ભારતીય કે ચીની સાહિત્યમાં શીલ અથવા હર્ષના પુત્રની હકીકત મળતી નથી, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર પર જેનો

અધિકાર હોય તેવો શીલ-શીલાદિત્ય અહીં ઉદ્દિષ્ટ હશે. શ્રીહર્ષના જમાઈ દુવસેન ધીળનો પુત્ર ધરસેન ચોથો પોતાને હર્ષની માફક ‘પરમેશ્વર’ અને ‘ચક્રવર્તી’ કહેવાડો છે તથા અઞ્જકપાદાનુવ્યાત કહે છે એ શ્રીહર્ષનો દૌહિત્ર હોતો, પણ પુત્રતુલ્ય ઉત્તરાધિકારી ગણાતો, કેમકે શ્રીહર્ષ અપુત્ર હોતો. ધરસેન ૪ થાનું નામ શીલાદિત્ય હતું કે નહિ એની ખબર નથી, પણ ખેડેલ વગેરે વિદ્વાનો શાંતિદેવ સાતમા આઠમા સૈકામાં થયાનું માને છે એ જોતાં શ્રીહર્ષના દૌહિત્ર ધરસેન ૪ થા- (ઈ. સ. ૬૪૪ થી લગભગ ૬૫૦ આસપાસ) ના સમયમાં શાંતિદેવનો જન્મ થયો એવું અનુમાન કરી શકાય.

ગમે તેમ પણ શાંતિદેવ રાજપુત હતા. બૌદ્ધ દેવી તારાની પ્રેરણાથી એમણે રાજગાદીનો પરિત્યાગ કર્યો અને એ બૌદ્ધ ભિક્ષુ બની ગયા. એમણે ‘શિક્ષાસમુચ્ચય’, ‘ખોધિચર્યાવતાર’ અને ‘સુત્રસમુચ્ચય’ નામના ગ્રંથ રચ્યા. હુસુકુના નામથી રચેલાં ચર્ચાગીતો આ શાંતિદેવનાં હોવાનું વિદ્વાનો માને છે.^{૫૫}

માધ કવિ (સાતમો સૈકો)

શ્રીમાલ નગરમાં માધ નામનો મહાકવિ ઈ. સ. ૬૫૦ થી ૭૦૦ના અરસામાં થયો. એના પિતાનું નામ હતું દત્ત. એ પ્રકાંડ પદ્ધતિ અને દાની હોતો. દત્તનો પિતા અને માધનો દાદો સુપ્રભદેવ વર્મદાત રાજાનો પ્રધાન મંત્રી હોતો, એટલે માધ કવિનો જન્મ એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણકુલમાં થયો હતો અને એને પિતાની વિદ્યા અને દાદાનો સ્વભાવ વારસામાં મળ્યા હતાં. માધની પત્ની મહાણાદેવી હતી. એ પણ ઉદાર સ્વભાવની હતી.

અનુશ્રુતિઓ માધને રાજા ભોજના સમકાલીન જણાવી કેટલીક હકીકતો નોંધે છે એમાં જણાવ્યા મુજબ કોઈ પણ યાત્રક માધના ઘેરથી ખાલી હાથે પાછો ફરતો નહોતો, આમ દાન આપતાં માધ જ્યારે દરિદ્ર બની ગયો ત્યારે એ રાજાના આશ્રય માટે ગયો, રાજાની મદદ એને પહોંચે એ પહેલાં માધનું અકાળે અવસાન થતાં એ રાજાને ભારે વિપાદ થયેલો પણ પ્રસિદ્ધ સાહિત્યગ્રેમી માલવનરેશ ભોજનો જન્મ ઈ. સ. ૧૦૦૦માં અર્થાત્ માધ પછી લગભગ ત્રણસો વર્ષે થયો હતો.

કવિ માધની ‘શિશુપાલવધ’ નામે મહાકાવ્યકૃતિ આજે પણ એની યશોગાથા ગાઈ રહી છે. આ મહાકાવ્ય ‘શ્રી’ શબ્દથી અંકિત છે તેથી ‘શ્રયક’ કહેવાય છે. આમાં ૨૦ સર્ગો છે. વાસુદેવ કૃષ્ણના હાથે શિશુપાલ રાજાનો વધ થયો એ વૃત્તાંત વિસ્તારથી એમાં આલેખ્યો છે કવિ ભારવિના ‘કિશોરાશુનીય’ કાવ્યને

આદર્શ તરીકે રાખીને એના જેવું મહાકાવ્ય માથે રચ્યું હોય એમ બંને કાવ્યોની તુલનાથી સમગ્ર થાય છે.

‘શિશુપાલવધ’ના સર્ગ ૪ ના ૨૦ માં પદમાં સૂર્ય અને ચંદ્રને ‘ધટા’ કહ્યા છે, આથી કેટલાક આના પ્રણેતાને ‘ધટા-માધ’થી પણ ઓળખે છે. ૫૧ ‘શિશુપાલવધ’ મહાકાવ્ય કવિના નામ પરથી ‘માધ-કાવ્ય’ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું છે.

ઉપમા માટે કાલિદાસ, અર્થગૌરવ માટે ભારવિ, અને પદલાલિત્યમાં ઠંડી કવિની પ્રસિદ્ધિ છે આમ આ કવિઓ એકેક ગુણ માટે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે, જ્યારે માધ કવિના કાવ્યમાં એ ત્રણે ગુણોનો સમાવેશ છે. એમની પ્રશંસા સામા કહેવાયું છે :

‘उपमा कालिदासस्य मारवेर्यगौरवम् ।

दण्डिनः पदलालित्यं माधवे सन्ति त्रयो गुणाः ॥’

વળી, એ કાવ્યના નવ સર્ગ સુધીનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ખોધ પૂરતો ગણાય એમ કહેવાયું છે:—

‘नवसर्गगते माधवे नवज्ञान्दो न विद्यते ।’

જિનદાસગણિ મહત્તર (સાતમો સૈકા)

જૈન આગમો ઉપર થયેલી જે વ્યાખ્યાઓ પ્રાકૃત અથવા સંસ્કૃતમિશ્ર ભાષામાં રચાયેલી હોય તે ‘ચૂર્ણિ’ નામથી ઓળખાય છે આવા ચૂર્ણિવ્યાખ્યા-કારોમાં જિનદાસગણિ મહત્તરત્તુ નામ યુગપ્રસિદ્ધ છે આજે મળી આવતા ચૂર્ણિઓમાં મોટા ભાગના ચૂર્ણિઓ એમણે રચ્યા એમ માનવામાં આવે છે. ચૂર્ણિઓની સર્વપ્રથમ રચનાનો યશ્ન એમને ઘટે છે એમણે રચેલા ૧. નિશીથચૂર્ણિ (મુદ્રિત), ૨. આવસ્થકચૂર્ણિ (અમુદ્રિત), ૩. દશવૈકાલિકચૂર્ણિ (મુદ્રિત), ૪ નંદિચૂર્ણિ (મુદ્રિત) અને ૫ અનુયોગચૂર્ણિ (મુદ્રિત)-આ પાંચ ચૂર્ણિઓમાં એમણે પોતાના નામનો ઉદ્દેશ કર્યો છે એમણે નંદિચૂર્ણિના અંતે રચનાસમય નોધતા જણાવ્યું છે કે - ‘શકરાજ પન્ચસુ વર્ષશતેષુ વ્યતિક્રાન્તેષુ અજનવતિષ્ઠુ નન્નવ્યયનચૂર્ણિ સમાપ્તા’ । અર્થાત્ શક રાજાનાં ૫૯૮ (વિ સં. ૭૩૩, ઈ સ ૬૭૬) વર્ષ વ્યતીત થતાં આ નંદિચૂર્ણિની રચના પૂર્ણ થઈ. આ પરથી આ જિનદાસગણિનો સમય ઈ સ નો સાતમો સૈકા નિશ્ચિત છે.

આ શ્રુતધર વિદ્વાને ‘નિશીથચૂર્ણિ’ના પ્રારંભમાં એમના વિદ્યાગુરુ પ્રવ્રમ્ભ ક્ષમાશ્રમણના નામનો ઉદ્દેશ કર્યો છે એ સિવાયના એમના જીવન સર્વધર્માં વિશેષ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ નથી.

‘ઉત્તરાધ્યયન’ની ચૂર્ણિના અંતમાં કર્તાના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, પણ કર્તાના યુરુનું નામ વાણિજ્યકુલીન, કેટિકગણીય, વજ્રશાખીય ગોપાલગણિ મહત્તર ખતાવવામાં આવ્યું છે ‘ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિ’માં જણાવ્યું છે કે ‘ષષ્ઠેડપિ ચિત્તો નાનાપ્રકારઃ પ્રકીર્ણતપોડમિધીયતે તદન્યત્રામિહિતં શેષ દશ-વૈકાલિકચૂર્ણૌ અમિહિતમ્’ અહીં આચાર્યે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે પ્રકીર્ણ તપ વિશે અન્યત્ર કહેવામાં આવ્યું છે અને શેષ ‘દશવૈકાલિકચૂર્ણિ’માં કહ્યું છે. આ ઉલ્લેખથી સમજાય છે કે ‘દશવૈકાલિકચૂર્ણિ’ના જે કર્તા છે તે જ આ ‘ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિ’ના કર્તા જિનદાસગણિ છે, અને એમના દીક્ષાચુરુનું નામ ગોપાલગણિ હતું.^{૫૭}

જિનદાસગણિની ચૂર્ણિઓનું આંતર નિરીક્ષણ કરતા એમ લાગે છે કે તેઓ થોડા સમય વલ્લભીમાં રહ્યા હશે અને સૌરાષ્ટ્ર તેમજ આનર્ત દેશ એમને ખૂબ પરિચિત હશે.

આ. હરિભદ્રસૂરિના દીકાગ્રથોમાં જિનદાસગણિની ચૂર્ણિઓનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ વરતાય છે

જિનભટસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ (આઠમો સોરો)

આ જિનભટસૂરિ આ હરિભદ્રસૂરિના ગચ્છપતિ યુરુ હતા. ‘આવશ્યકવૃત્તિ’ના અંતે આ. હરિભદ્રે એમના નામનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે કર્યો છે : ‘કૃતિ સિતા-મ્બરાચાર્યજિનમટનિગદાનુસારિણો વિદ્યાધરકુલતિલકાવાર્ચજિનદત્તશિષ્યસ્ય ધર્મતો યાકિની-મહત્તરાસુનોરત્પમતેરાચાર્યહરિમદ્રસ્ય’ આ ઉલ્લેખમાંના ‘જિનમટનિગદાનુસારિણઃ’ પદથી અને અર્વાંતર ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે જિનભટસૂરિ ગચ્છપતિ યુરુ હતા. પ્રત્યંતરોમાં ‘જિનભટ’ના સ્થાને ‘જિનભદ્ર’ નામ મળે છે. ‘ગુરવસ્તુ વ્યાચક્ષતે’ એમ જણાવી દેટલેય સ્થળે આ. હરિભદ્રે પોતાની કૃતિઓમાં યુરુનું પ્રામાણ્ય માન્ય કર્યું છે એટલે એ યુરુ ગચ્છપતિ જિનભટસૂરિ હોય કે એમના દીક્ષાચુરુ જિનદત્તસૂરિ હોય આ ઉલ્લેખથી જણાય છે કે આ જિનભદ્રે અથવા આ જિનદત્તે કોઈ ગ્રંથરચના કરી હશે આ. હરિભદ્રના યુરુ તરીકે એમની રચનાઓ પ્રાચીન શુભરાતમાં નિર્માણ થઈ હશે એમ માનવાને કારણ મળે છે

આ. હરિભદ્રનો સમય ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૭૭૦ નિશ્ચત થયો છે તેથી એમના યુરુ એ સમયની આસપાસ થોડા વર્ષો અગાઉ થયા હોય એમ મનાય. રભદ્રહત્સૂરિ (આઠમો સોરો)

ઈ. સ. ૭૦૦ ના અરસામાં મેવાડના ચિતોડનગરમાં જિતારિ રામના રાજકાલમાં બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં એમનો જન્મ થયો હતો. વેદ આદિ અનેક

વિદ્યાઓના પારગામી વિદ્વાન હોવાથી એ રાજપુરોહિત બન્યા. એમણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જેમનો અર્થ સમજી ન શકું તેમનો શિષ્ય બનીશ. એક વેળા રસ્તેથી પસાર થતાં જૈન ઉપાશ્રયમાં જૈન સાધ્વીજી યાકિની મહત્તર પ્રાકૃતની ગાથાઓનો સ્વાધ્યાય કરી રહ્યાં હતાં. એમાંથી એક ગાથા એમના કાને પડી, પણ અર્થ સમજી ન શકવાથી એમણે સાધ્વીજી પાસે આવી ગાથાનો અર્થ સમજાવવાની અને શિષ્ય બનાવવાની માગણી કરી. સાધ્વીજી એમના ધર્માચાર્ય પાસે એમને લઈ ગયાં ને ત્યાં એ જિનભટસૂરિ પાસે દીક્ષા લઈ જિનહતસૂરિના શિષ્ય બન્યા. એમણે જૈન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. ૫૮

આ હરિભદ્રસૂરિએ પોતાની કૃતિઓમાં ‘ભવવિરહ’ પદનો કેટલેય સ્થળે પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી એમનું ઉપનામ ‘ભવવિરહ’ હોય એમ સમજાય છે. કેટલીક કૃતિઓમાં કેવળ ‘વિરહ’ પદનો પ્રયોગ હોવાથી તેઓ ‘વિરહાંક’ થી પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ પોતાના અનેક ગ્રંથોની અંતિમ પુષ્પિકાઓમાં પોતાને વિદ્યાધરગચ્છના, શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના, ગચ્છપતિ દીક્ષાચરુ જિનભટસૂરિ અને ચરુ જિનહતસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે અને યાકિની મહત્તરના ધર્મપુત્ર હોવાનું જણાવે છે.

આ હરિભદ્રે રચેલા ગ્રંથોનાં નામ આ પ્રકારે મળે છે : ૧. અનુયોગદ્વાર-સૂત્રવૃત્તિ, ૨. અનેકાંતજ્યપતાકા (સ્વોપગ્ન ટીકા સહિત), ૩ અનેકાંતપ્રધર્મ, ૪. અનેકાંતવાદપ્રવેશ, ૫. અષ્ટક, ૬. આવશ્યકનિયુક્તિ-લઘુટીકા, ૭. આવશ્યકનિયુક્તિ-બૃહટ્ટીકા, ૮. ઉપદેશપદ, ૯. કથાકોશ, ૧૦. કર્મસ્તવવૃત્તિ, ૧૧. કુલક, ૧૨. ક્ષેત્રસમાસ-વૃત્તિ, ૧૩. ચતુર્વિંશતિસ્તુતિ-સટીક, ૧૪. ચૈત્યવંદન-ભાષ્ય, ૧૫. ચૈત્યવંદન-વૃત્તિ-લલિતવિસ્તાર, ૧૬. જીવાલિંગમ-લઘુવૃત્તિ, ૧૭. જ્ઞાનપંચક વિવરણ, ૧૮. જ્ઞાનાદિત્ય પ્રકરણ, ૧૯. દશવૈકલિક-અવચૂરિ, ૨૦. દશવૈકલિક-બૃહટ્ટીકા, ૨૧. દેવેન્દ્રનરકેન્દ્ર પ્રકરણ, ૨૨. દિગ્વિજયયપેટા (વેદાકુશ), ૨૩. ધર્મખિંદુ, ૨૪. ધર્મલાભસિદ્ધિ, ૨૫. ધર્મસંગ્રહણી, ૨૬. ધર્મસાર મૂલ-ટીકા, ૨૭. ધૂર્તાખ્યાન, ૨૮. નંદી-વૃત્તિ, ૨૯. ન્યાયપ્રવેશસૂત્ર-વૃત્તિ, ૩૦. ન્યાય-વિનિશ્ચય, ૩૧. ન્યાયામૃતતરંગિણી, ૩૨. ન્યાયાવતાર-વૃત્તિ, ૩૩. પચનિર્ગંથી, ૩૪. પચલિંગી, ૩૫. પંચવસ્તુ-સટીક, ૩૬. પંચસંગ્રહ, ૩૭. પચસૂત્ર-વૃત્તિ, ૩૮. પંચસ્થાનક, ૩૯. પંચાશક, ૪૦. પરલોકસિદ્ધિ, ૪૧. પિડનિયુક્તિ-વૃત્તિ (અપૂર્ણ), ૪૩. પ્રતાપનામદેશ-વ્યાખ્યા, ૪૩. પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, ૪૪. બૃહન્નિશ્ચયાત્મકન, ૪૫. સુનિપતિચરિત્ર, ૪૬. યતિદિનકૃત્ય, ૪૭. યજ્ઞોધરચરિત્ર, ૪૮. યોગદષ્ટિ-
૪-૩-૧૫

સમુચ્ચય, ૪૯. યોગખિંદુ, ૫૦. યોગશતક, ૫૧ લગ્નશુદ્ધિ (લગ્નકુંડલી), ૫૨. લોકતત્ત્વનિર્ણય, ૫૩ લોકખિંદુ, ૫૪ વિંશતિ(વિંશતિવિંશિકા), ૫૫ પીરસ્તવ, ૫૬. પીરાંગદકથા, ૫૭. વેદબાહ્યતાનિરાકરણ, ૫૮. વ્યવહારકલ્પ, ૫૯ શાસ્ત્ર-વાર્તાસમુચ્ચય, ૬૦. શ્રાવકપ્રજ્ઞાપ્તિ-વૃત્તિ, ૬૧. શ્રાવકધર્મતત્ત્વ, ૬૨. પદ્મશૈલસમુચ્ચય, ૬૩. પોદ્ધશક, ૬૪. સંકિતપચાશી, ૬૫. સંપ્રદેશી-વૃત્તિ, ૬૬. સંપચાસિતરી, ૬૭. સંબોધનસિતરી, ૬૮. સંબોધકપ્રકરણ, ૬૯. સંસારદાવાસ્તુતિ, ૭૦. આત્માનુશાસન, ૭૧ સમરાધ્યયકહા, ૭૩ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ પ્રકરણ-સદીક, ૭૩. સ્યાદ્વાદકુચોદ્ધપરિહાર

આ હરિભદ્રના એ તેજસ્વી શિષ્યોને બૌદ્ધોએ મારી નાખ્યા હતા તેથી કાંધે ભરાઈને એમણે ૧૪૪૪ બૌદ્ધોનો સંહાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો; એ સંકલ્પના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે એમના યુદ્ધએ એમને ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના કરવાની આજ્ઞા કરી હતી એમ કહેવાય છે. આજે ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં ૪૭ ગ્રંથો નિશ્ચિત રૂપે એમના કહી શકાય; બાકીના ૨૫ ગ્રંથો એમના નામે છે, પણ એ વિશે વિશેષ નિર્ણય કરવો બાકી છે. એમણે પોતાની કૃતિઓમાં જે જે કૃતિના નામનો નિર્દેશ કર્યો છે તે બધીમાંથી પણ ધણાએ ગ્રંથો આજે અપ્રાપ્ત છે. ઉપલબ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી એમની સર્વદેશીય વિદ્વાતાનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

આ. હરિભદ્ર જૈન આગમોના અને દર્શનશાસ્ત્રના પારગામી વિદ્વાન હતા. એમણે આવશ્યકસૂત્ર, નંદીસૂત્ર, અનુયોગદાર, દશવૈકલિક, પ્રજ્ઞાપના, છવાલિગમ અને પિંડનિશ્ચૈકિત-આગમગ્રંથો ઉપર અપ્રતિમ અને ભૌલિક વૃત્તિઓનું નિર્માણ કર્યું છે. એમાંની 'આવશ્યકસૂત્ર' ઉપરની 'લઘુવૃત્તિશિષ્યહિતા'માં એમણે જણાવ્યું છે કે : યદ્યપિ મયા તથાન્યૈઃ કૃતાસ્ય વિવૃત્તિસ્તથાપિ સંક્ષેપાદ- જ્ઞે કે મેં તથા બીજા આચાર્યોએ આવી વૃત્તિ રચી છે છતાં આ વૃત્તિ મેં સંક્ષેપમાં રચી છે.

મહાધારી આ. હેમચંદ્રે 'આવશ્યક-હારિભદ્રી-ટિપ્પણ'માં જણાવ્યું છે કે : યદ્યપિ મયા વૃત્તિઃ કૃતાં કલ્પેવંવાદિનિ વૃત્તિકારે ચતુરગીતિપ્રમાણાનેર્વૈવાચ્યક-વૃત્તિરપરા કૃતાસીદ્ધ્વિતિ પ્રવાદઃ- જ્ઞે કે મેં વૃત્તિ રચી છે એવું વૃત્તિદાર કહે છે છતાં, ૮૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણની એમણે જ બીજી વૃત્તિ રચી હતી એવો પ્રવાદ છે. 'નંદીસૂત્ર'ની વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે : સાંકેતિકશબ્દાર્થસંવન્ધ-વાદિમતમપ્પાવશ્યકે વિચારણિયમાહૈ । એથી ૨૫૫ થાય છે કે દાર્શનિક ચિંતનના ખમ્મના જેવી બૃહદ્વૃત્તિ, જે હજી સુધી ઉપલબ્ધ થઈ નથી તેમાં દાર્શનિક વાદોની ઊંડી સમીક્ષા એમણે કરી હશે.

આ. હરિભદ્ર અનેક વિષયોના જ્ઞાતા હતા. એમની અંધરચનાઓનો પ્રવાહ જોતાં અનુમાન થાય છે કે તેઓ પૂર્વાવસ્થામાં સાંખ્યમતના અનુયાયી હશે એ સમયે એમણે દર્શનશાસ્ત્રોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હશે એ જ કારણે એમણે અતિ ગંભીરતાપૂર્વક સમસ્ત દાર્શનિક તત્ત્વોનો જૈન દર્શન સાથે સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે ખાસ કરીને એમણે તત્ત્વવિચાર અને આચારના નિરૂપણમાં સમન્વયશૈલીનો વિશેષ રૂપે સમાદર કર્યો છે તેથી એમની રચનાઓમાં ગાંભીર્ય આવ્યું છે

એમણે ધર્મસંગ્રહણી, પચવસ્તુક, ઉપદેશપદ, વિંશતિવિ શિકા, પચાશક, યોગશતક, શ્રાવકધર્મવિધિતત્ર, દ્વિનશુદ્ધિ આદિ ગ્રંથોમાં શાસ્ત્રીય, દાર્શનિક, યોગ, ચરિત્ર અને જ્યોતિષ આદિ અનેક વિષયોનો સંગ્રહ કર્યો છે તેમજ સમરાષ્ટ્રમ્યકહા, પૂર્તાખ્યાન વગેરે કથાઓનું પ્રાકૃત ભાષામાં સર્જન કરીને પ્રાકૃત ભાષાને સમૃદ્ધ કરી છે.

એ જ રીતે સંસ્કૃતમાં પણ એમણે અનેકાંતવાદ, અનેકાંતજયપતાકા, ન્યાયપ્રવેશ, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, પદ્મદર્શનસમુચ્ચય, અષ્ટક પ્રકરણ, પોદશક પ્રકરણ, ધર્મબિંદુ, યોગબિંદુ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, લોકતત્ત્વનિર્ણય આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે એ રીતે સંસ્કૃત ભાષામાં પણ એમનો મહત્ત્વનો ફાળો છે.

એમણે આ બધી રચનાઓ પ્રાચીન ગુજરાદેશના પાટનગર શ્રીમાલમાં કે ચિતોડ આદિ પ્રદેશોમાં રહીને કરી છે. તેઓ ઈ સ ૭૦૦ થી ૭૭૦ (વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭) ના ગાળામાં વિવશ્ચાન હતા.

બપ્પભટ્ટિસૂરિ (ભદ્રકીર્તિ) - આકેઓ સૈકે

આ સિદ્ધસેનસૂરિના શિષ્યનું નામ હતું ભદ્રકીર્તિ^{૧૫૮} અને આ ભદ્રકીર્તિ એ જ બપ્પભટ્ટિસૂરિ ગૃહસ્થજીવનમાં એમનું નામ સૂરપાલ હતું એમના પિતાનું નામ હતું બપ્પ અને માતાનું નામ હતું ભટ્ટિ વિ સં. ૮૦૭ (ઈ સ. ૭૫૦-૭૫૧) માં સૂરપાલે દીક્ષા લીધી અને માતાપિતાના સંયુક્ત નામથી એમનું ‘બપ્પભટ્ટિ’ નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું

કાન્યકુબ્જ(કનોજ)ના રાજાનો નાગાવલોક નામે પુત્ર કોઈ કારણસર એની માતા સાથે મોઢરા આવ્યો હતો એનું બીજું નામ આમરાજ હતું એનાં રાજવંશી લક્ષણો જોઈને આ. સિદ્ધસેનસૂરિએ એને આશ્રય આપ્યો. બપ્પભટ્ટિસૂરિ સાથે એ આમરાજ પણ અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. બંને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ.

કનોજી પિતાના મરણના સમાચાર મળતાં આમરાજ કનોજ ગયો અને પિતાની માદીએ બેઠો. એણે આ બપ્પભટ્ટિસૂરિને કનોજ તેડાવ્યા. ધર્મલાલતું કારણ જાણી બપ્પભટ્ટિ શિષ્યપરિવાર સાથે કનોજ ગયા. રાજવીએ એમનો ઠાકમાઠથી પ્રવેશ-મહોત્સવ કર્યો ૧૦

આ બપ્પભટ્ટિએ ‘ચતુર્વિંશતિકા’, ‘અનુશ્રુતસિદ્ધ સારસ્વત સ્તોત્ર’, ‘શારદાસ્તોત્ર’, ‘વીરસ્તવ’ વગેરે સ્તુતિસ્તોત્રો સંસ્કૃતમાં રચ્યાં છે. ‘તારાગણ’ નામક કાવ્ય હમણાં શ્રી. અગરચંદ્ર નાહટાને મળી આવ્યું છે, પણ એના વિષય સંબંધે માહિતી મળી નથી બપ્પભટ્ટિએ અલંકારવિષયક ‘કવિશિક્ષા’ અથ રચ્યો હોય એમ જણાય છે, પણ હજી મળ્યો નથી.

એમનો સ્વર્ગવાસ વિ સં ૮૬૫(ઈ. સ. ૮૩૮)માં થયો હતો.

એમના શિષ્ય ગોવિંદસૂરિ હતા એમની કોઈ રચના ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ ધવલ નામના દિગંબર કવિએ ઈ સ ની દસમી-અગિયારમી શતાબ્દીમાં અપભ્રંશમાં ‘હરિવંશપુરાણ’ નામક કાવ્ય રચ્યું છે તેમાં કવિકીર્તન પ્રસંગે કોઈ શ્વેતાંબર ગોવિંદાચાર્યના અપભ્રંશ કાવ્ય ‘સનરકુમાર’નો ઉલ્લેખ આ આ પ્રકારે કર્યો છે.

‘સળકુમાર જેં વિરજ્ઞ મળહર, કહ ગોવિંદ પવર સેયંવર ॥

આ શ્વેતાંબર ગોવિંદાચાર્ય બપ્પભટ્ટિસૂરિના શિષ્ય હોવાનો સંભવ છે, પણ એ કાવ્ય આજે મળતું નથી

ઉદ્ધોતનસૂરિ (આઠમો સૈકો)

‘કુવલયમાલા’ કથાના કર્તા દક્ષિણચિહ્ન ઉદ્ધોતનસૂરિ છે. એમણે ઈ. સ. ૭૭૬ માં જળાલિપુર(જલોર)માં જ્યારે ‘નરહસ્તી-વત્સરાજ’ રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે આ અંથ લખીને સમાપ્ત કર્યો. ૧૧ જલોર નગર જોધપુરની દક્ષિણે આવેલું છે. આ અંથના અંતે મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશસ્તિ આપેલી છે તેમાંથી ઘણી ઐતિહાસિક વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે.

મુનિજીવન પહેલાં તેઓ મહાદાર નગરના ઉદ્ધોતન નામના ક્ષત્રિયના પુત્ર વટેશ્વરના પુત્ર ઉદ્ધોતન નામે હતા. કોઈ કારણ મળતાં તેઓ જૈન મુનિ બન્યા. શાઓનો અભ્યાસ કરી તેઓ આચાર્ય થયા અને એમણે આ ‘કુવલયમાલા’ કથાની રચના કરી

એમની ગુરુપર પરા વિશે પ્રશસ્તિમાં આ પ્રકારે જણાવ્યું છે : ઉત્તરાપથમાં ચંદ્રલાગા નદીના તટ પર પબ્ધયા નામક નગરી હતી ત્યાં તોરગય અથવા

તોરમાણુ નામનો રાગ રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજના ગુરુ ગુપ્તવશીય આ. હરિગુપ્તના શિષ્ય મહાકવિ દેવગુપ્ત હતા. દેવગુપ્તના શિષ્ય શિવગુપ્તદ્રમણિ મહત્તર લિલ્લમાલ નગરમાં નિવાસ કરતા હતા. એમના શિષ્ય યક્ષદત્ત હતા આ યક્ષદત્ત મુનિને નાગ, વૃંદ, મમ્મટ, દુર્ગ, અગ્નિશર્મા, વટેશ્વર આદિ અનેક શિષ્ય હતા. આ વટેશ્વર આચાર્યે ઠેર ઠેર જિનમંદિરોનું નિર્માણ કરાવીને ગુર્જર દેશને રમણીય બનાવ્યો હતો. આ શિષ્યોમાંના એકનું નામ તત્ત્વાચાર્ય હતું. આ જ તત્ત્વાચાર્ય 'કુતલયમાલાકથા'ના કર્તા ઉદ્ધોતનસૂરિના ગુરુ હતા ઉદ્ધોતનસૂરિને વીરભદ્રસૂરિએ સિદ્ધાંતનું અને હરિભદ્રસૂરિએ યુક્તિશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરાવ્યું હતું.

આ એક અદ્ભુત કથા છે. આમા બાણની કાદબરી, ત્રિવિક્રમની દમયંતી-ય પૂકથા અને હરિભદ્રની સમરાધ્યક્ષકહાનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ વરતાય છે. આનું પરિમાણ ૧૩૦૦૦ શ્લોકનું છે. કથાવસ્તુ સંકીર્ણ સ્વરૂપનું છે. આમાં પ્રાકૃત, પૈશાચી, અપભ્રંશ અને સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ ગદ્ય-પદ્યમાં થયો છે. વેપારવાણિજ્ય માટે દૂર દૂર સુધી જનારા વણિક લોકોની ૧૮ બોલીઓનો આમાં સંગ્રહ છે આથી જાણાય છે કે આચાર્યે દૂર દૂર સુધી પરિભ્રમણ કરીને અનેક દેશી ભાષાઓની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી હતી શૃંગાર આદિ વર્ણનોથી યુક્ત આ કૃતિમાં અલંકારોનો પ્રયોગ છે. વચ્ચે વચ્ચે સુભાષિતો, પ્રલેલિકાઓ અને પ્રશ્નોત્તરોનો પણ ઉપયોગ કરેલો છે

ત્રંચકારે પોતાનાથી પ્રાચીન એવા પાદલિપ્ત, સાતવાહન, પદ્મપુર્ણ, ગુણાદ્ય, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, બાણ, વિમલ, રવિશેણ, જડિલ, દેવગુપ્ત, પ્રભંજન અને હરિભદ્રનો તેમજ સુલોચના નામક ધર્મકથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

કોપ, માન, માયા, લોભ વગેરેનું પરિણામ બતાવવા માટે અહીં અનેક સરસ કથાઓ ગૂંથેલી છે

જિનસેનસૂરિ (આકસો સૌકો)

જેનોના પુન્નાટસંધના દિગબર આ જિનસેનસૂરિ આ કીર્તિશેણસૂરિના શિષ્ય હતા આ કીર્તિશેણના ગુરુ જયસેનસૂરિ સમસ્ત સિદ્ધાંતના પારગામી અને પ્રસિદ્ધ વૈષાકરણ હતા કીર્તિશેણના ગુરુબંધુ અમિતસેન પ્રખરવાદી હતા અને પુન્નાટસંધના અગ્રણી હતા આવા વિદ્વાસપન્ન ગુરુઓના વાતાવરણમાં આ જિનસેનસૂરિએ 'હરિવંશપુરાણ'ની રચના કરી હતી.

‘હરિવંશપુરાણ’માં ૬૬ સર્ગો છે. એ ૧૨૦૦૦ અંશાઅપરિમાણુ અંશ છે. એમાં કુલ ૯૦૦૦ પદો છે. અધિકાંશ રચના અનુષ્ટુપ છંદમાં કરેલી છે. કેટલાક સર્ગોમાં કૃતવિલંબિત, વસતતિલક્ષ, શાર્દૂલવિક્રીક્ષિત આદિ છંદોનો ઉપયોગ કર્યો છે આ પુરાણમાં જોનાના ખાવીસમા તીર્થ કર શ્રીનેમિનાથ અને તેઓ જે વંશમાં ઉત્પન્ન થયા હતા તે હરિવંશના મહાપુરુષોનું ચરિત આલેખવાનો એમનો ઉદ્દેશ છે. ગૌણરૂપે ૨૪ તીર્થ કરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૬ નારાયણો, ૬ બલભદ્રો અને ૯ પ્રતિનારાયણો એમ ત્રેસઠ શલાકાપુરુષો અને કેટલાયે રાજાઓ તથા વિદ્યાધરોનાં અવાંતર ચરિત્રોનું કીર્તન કરેલું છે

આ પુરાણમાં ‘પાશ્વર્વાજ્યુદય’ના કર્તા જિનસેન (સર્ગ ૧, શ્લો. ૪૦), ‘પદ્મપુરાણ’ના કર્તા રવિષેણુ (શ્લો. ૩૪), ‘વરાંચચરિત’ના કર્તા જટાસિંહ નંદિ (શ્લો. ૩૫) તેમજ ‘સુલોચનાકથા’કાર મહાસેન (શ્લો. ૩૩) વગેરેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સર્ગ ૪ થી ૭ માં ત્રણ લોકનું અને અણ્ણવ આદિ પદ્ધતિનું નિરૂપણ છે. સર્ગ ૨૩, શ્લોક ૫૮ થી ૧૦૭ માં પુરુષનાં લક્ષણોની ચર્ચા છે. શ્લોક ૮૫ થી ૯૭ માં કરલક્ષણ અને ક્લાદેશનો નિર્દેશ છે. સર્ગ ૬૬ માં ભ. મહાવીરથી લઈને આ અથકાર જિનસેનસૂરિ સુધીની ગુરુપરંપરા બતાવી છે. અંતમાં અંથકારે લેખનસમયનો નિર્દેશ આ રીતે કર્યો છે :

“શાકેન્વન્દશતેષુ સપ્તસુ વિશં પજ્જોતરેષૂત્તરાં
પાતીન્દ્રાયુષનામ્નિ કૃષ્ણનૃપજે શ્રીવલ્લમે દક્ષિણામ્ ।
પૂર્વાં શ્રીમદવન્તિમૂઝુતિ રૂપે વત્સાદિરાજેઽપરાં
સૌરાણામધિમજ્જહે જયયુતે વીરે વરાહેઽવતિ ॥”

શક સંવત ૭૦૫ માં જ્યારે ઉત્તર દિશાનું રક્ષણ ઇદ્રાચુધ રાજ, દક્ષિણ દિશાનું રક્ષણ કૃષ્ણનો પુત્ર શ્રીવલ્લભ, પૂર્વ દિશાનું રક્ષણ અવતિનો રાજ વત્સરાજ અને પશ્ચિમના સૌરાણા અધિમંડલ(સૌરાષ્ટ્ર)નું રક્ષણ વીર જયવરાહ નામનો રાજ કરતો હતો, એ સમયે આ અંથ સમાપ્ત થયો

આ. જિનસેને જણાવ્યું છે કે ‘હરિવંશપુરાણ’ની રચના વર્ધમાનપુરના પાર્શ્વજિનાલયની નન્નરાજ-વસતિમાં રહીને કરવામાં આવી છે અને એનો પછીનો ભાગ દોસ્તટિકામાં પૂરો થયો છે.

શક સં. ૭૦૫ (ઈ સ. ૭૮૩-૭૮૪) માં આ ‘હરિવંશપુરાણ’ રચાયું હતું એમ અંથકાર પોતે જ જણાવે છે. ૬૨

શીલાંકાચાર્ય (નવમો ફોટો)

અુપસિદ્ધ શીલાંકાચાર્ય નિર્ણયિતગણના આ. માનદેવચરિત્રના ગિણ્ય દત્તા ૧૩ શીલાંકાચાર્યે કાલાચાર્યના નામથી જિનાગામોનાં ૧૧ અગો ઉપર ટીકાઓની રચના કરી હતી એમ 'પ્રભાવકચરિત'ના ઉદ્દેશ્યથી જણાય છે, ૧૪ પરંતુ અત્યારે તો 'આચાર્ય' તેમજ 'સુતકૃતાગ' એ આગમ ગ્રંથો ઉપરની ટીકાઓ જ પ્રાપ્ત થાય છે. બંને ટીકાઓમાં એમણે દાર્શનિક પદાર્થોની અનેકવિધ ચર્ચા કરી છે.

'આચાર્ય' પ્રથમ શ્રુતરક્ષની ટીકાની સમાપ્તિ શક સં. ૭૭૨ (ઈ. સ ૮૫૦)માં અને દ્વિતીય શ્રુતરક્ષની ટીકા શક વર્ષ ૭૮૪ (ઈ. સ ૮૬૨) અથવા શક સં. ૭૯૮ (ઈ. સ ૮૭૬)માં ગંભૂતા (પાટણથી ૨૪ માર્ચલ દર) માં વાદરિગણિની સહાયતાથી થઈ છે ૧૫

વનરાજના પ્રતિબોધક શીલગુણચરિ તે જ શીલાંકાચાર્ય એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે ૧૬ અણહિલપાટકની સ્થાપના વિ સં. ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૪૬) માં નહિ, પણ ઈ. સ. ૮૪૦ ના અરસામાં થઈ હોય, તો આ મતન્ય બંધ ખેસે તેવું ગણાય.

'અઉપનનગદાપુરિસચરિય'ની રચના શીલાંકાચાર્યે શક સં. ૭૯૦ (ઈ. સ ૮૬૮)માં કરી છે, પણ અર્વાંતર પ્રભાણથી મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી 'આચાર્ય' શરિત'ના રચયિતાથી એ શીલાંકાચાર્ય જિન્ન હોવાનું માને છે ૧૭

પાર્શ્વ મુનિ (દસમો ફોટો)

સૈદ્ધાંતિક પદ્ધતિચરિના ગિણ્ય મુનિ પાર્શ્વે ગાંબુ ગામમાં નિવાસ કરી ત્યાંના ગદુશ્રુત અને શીલવાન શ્રાવક જંબૂનાગની સદાયતાથી ત્યાંના જિનાલયમાં 'પતિપ્રતિગણ્યમુત્ર' અને 'શ્રાવકપ્રતિગણ્યમુત્ર'ની રચના શક સં. ૮૦૧ (ઈ. સ ૮૬૯)માં કરી હતી, ૧૮ જેની વિ. સં. ૧૨૨૮ માં જખાણેલી તાડપત્રીય પ્રતિલક્ષ્યા અત્યારે પાટણના મંદિરી પાસાના જિન ભંડારમાં વિષમાન છે. પાર્શ્વ મુનિની ખીજ રચનાઓ વિશે જણવામાં આવ્યું નથી.

આ સિદ્ધિ (દસમો ફોટો)

નિર્ણયિતગણના આ. ગણિના રિપ સિદ્ધિએ મીમાન્સામાં કરીને વિ સં. ૬૬૨ (ઈ. સ. ૬૦૬)માં 'ઉપનિસદપ્રપંચકદા'ની રચના જિન્નગામમાં કરી

સંસ્કૃત ભાષામાં કરી છે ૬૯ આ કથા આઠ પ્રસ્તાવમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ઉપોદ્ધાત છે, બીજા પ્રસ્તાવમાં કર્તા કર્મપરિણામની વિષમતાની હકીકતો બતાવે છે ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં મનોવિકાર અને સ્પર્શે દ્રિયની વિશેષતા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. ચોથા પ્રસ્તાવમાં ભવચક્રનું નિરૂપણ છે. પાંચમા પ્રસ્તાવમાં સૌજન્ય અને દુર્જનતા વિશે જણાવે છે. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં છ પ્રકારના પુરુષો વિશે તથા સાતમા પ્રસ્તાવમાં છ સુનિવરોના વૈરાગ્યસંગતુ નિરૂપણ કરે છે અને આઠમા પ્રસ્તાવમાં આ ગ્રંથને સમગ્રવવા માટે પ્રાપ્ત સુચોગ અને એની ચરિતા-ચર્ચાની હકીકતોને નોંધે છે. આ કથા રૂપકોની પરંપરાથી અલક્ષ્ય છે. ભારતીય સાહિત્યમાં આ રૂપકકથા અનોખા પ્રકારની છે. કથાનો મોટો ભાગ ગદ્યમાં છે અને વચ્ચે વચ્ચે પદ્યો છે. કેટલાક પદ્યો શાસ્ત્રલવિકીરિત, સ્વંધરા વગેરે છંદોમાં પણ છે. કથા ખૂબ રસિક છે આ કથાની ઉચ્ચ પ્રકારની રચનાકુશલતા જોઈને એ સમયના શ્રીસંધે એના કર્તાને 'સિદ્ધવ્યાખ્યાતા'ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા હતા.

આ. સિદ્ધર્ષિ બૌદ્ધ દર્શનનો અભ્યાસ કરવા મહાબોધપુર નામના બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠમાં ગયા હતા, પરંતુ પાછળથી યુરુએ આ. હરિભદ્રની 'લલિતવિસ્તાર' નામની કૃતિ વાચવા આપતાં એમને યથાર્થ બોધ થયો. એ કારણે જ તેઓ આ. હરિભદ્રનો 'યુરુ' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે.

એમણે આ. સિદ્ધસેનના 'ન્યાયાવતાર' ઉપર વૃત્તિ રચીને ચોતાની દાર્શનિક પ્રતિભાનો પરિચય કરાવ્યો છે વળી, 'ઉપદેશમાલા' ઉપર પણ એક વૃત્તિની રચના કરી છે. આમ વ્યાખ્યાકાર તરીકે પણ સિદ્ધર્ષિએ સકળતા પ્રાપ્ત કરી છે.

એમનું મુહરસ્થાવસ્થાનું નામ હતું સિદ્ધ અને એમના પિતાનું નામ હતું શુભંકર ૭૦ એમના જન્મ કે સ્વર્ગવાસનો સમય નોંધાયેલો નથી, પણ વિ. સં. ૯૬૨(ઈ સ. ૬૦૬)માં એમણે આ કથાની રચના કરી એવું અંતિમ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે. વળી, એમણે વિ. સં. ૯૭૪(ઈ. સ. ૯૧૮)માં પ્રાકૃતમાં 'ચંદ્રકેવલિ-ચરિત'ને સંસ્કૃત ભાષામાં અનુદિત કર્યું છે, એટલે તેઓ દસમા સૈકાના આરંભ વિકાસ હતા એમ નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાય.

હરિષેષ્યાચાર્ય

પુનનાટ સંઘના મૌનિલકારક વર્ધમાનપુરમાં વસતા હતા. તેમના શિષ્ય શ્રી. હરિષેષ્ય ગુણવાન હતા. એમના શિષ્ય ભરતસેન જંદ, અલંકાર, કાવ્ય, નાટક અને તર્કમાં નિપુણ, કાવ્યના કર્તા અને વ્યાકરણના વેતા હતા. એમના શિષ્ય

હરિષેણુ વિ. સ. ૯૮૯-શક વર્ષ ૮૫૩ માં ખર સંવત્સરમાં વિનયાદિકપાલ રાજના રાજ્યકાલ દરમ્યાન 'બૃહત્કથાકોશ'ની રચના કરી. એ વર્ષે ઈ. સ. ૯૩૧-૩૨ આવે પ્રશસ્તિમાં જણાવેલો 'વિનયાદિકપાલ' એ કનોજના ગુર્જર-પ્રતીહાર વંશનો રાજા વિનાયકપાલ છે. ૭૧ 'હરિવંશ પુરાણ'ના કર્તા જિનસેન પણ પુન્નાટ સંધના હતા ને વર્ધમાનપુર તે અહીં સૌરાષ્ટ્રનું વઢવાણ હોવું જોઈએ. ૭૨

આ સંગ્રહમાં કુલ ૧૫૭ કથાઓ છે એમાંની એક કથા (નં. ૧૦૨)માં ૯ કથાઓ વણાઈ છે અંથનો ધણો ભાગ અનુષ્ટુભ છંદમાં છે, થોડોક લાંબા છ દોમાં ધણા શ્લોક કવિએ રચેલા છે, તો કેટલાક ઉદાહૃત કરેલા છે લગભગ બધા ઉદાહૃત શ્લોક કે ગાથાઓ અસાતકર્તૃક છે. સમસ્ત અંથનું પ્રમાણ ૧૨, ૫૦૦ શ્લોકનું છે, આથી દરેક કથાના સરેરાશ ૮૦ જેટલા શ્લોક આવે. પરંતુ કથાનકોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછુંવતું છે. નાનામાં નાનું (નં. ૧૨૫) ચાર શ્લોકોમાં ને, મોટામાં મોટું (નં. ૫૭) ૫૮૫ શ્લોકોમાં છે.

બૃહત્કથાકોશની સર્વ કથાઓના બીજા 'ભગવતી-આરાધના' નામે અંથમાં રહેલાં છે આરાધના એટલે શ્રમણે મરણ પહેલાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ, વૈરાગ્ય, ધૈર્ય, સયમ અને ક્ષમતા જેવા ગુણો વિશે પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ સિદ્ધિ. આ વિશે નાનામોટા અનેક અથ લખાયા છે, જેમાં 'ભગવતી-આરાધના' અંથ ધણો વિસ્તૃત અને મહત્વનો છે એમાં ૨૧૭૦ પ્રાકૃત શ્લોકો છે એમાં પાંચ પ્રકારના મરણ વિશે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. બાહ્યમરણ, બાહ્યાંબાહ્યમરણ, પંડિતમરણ (જેના ત્રણ પેટા પ્રકાર છે. ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, ઇંગિની અને પ્રાયોપગમન), બાહ્યપંડિતમરણ અને પંડિતપંડિતમરણ એમાં છેલ્લા ત્રણ મરણ પ્રશસ્ય છે. પંડિતમરણના પેટા પ્રકારોમાં ઘણું સર્વસામાન્ય છે, ને શ્રમણના આધ્યાત્મિક શ્રેય માટેની સર્વ સૂચનાઓ ભક્તપ્રત્યાખ્યાન પ્રકાર નીચે અહીં, લિંગ, શિક્ષા, વિનય, સમાધિ, અનિયતવાસ, પરિણામ ઇત્યાદિ ૪૦ બાબતો અંગે આપવામાં આવી છે. અંથનો મોટો ભાગ આ ઇષ્ટ ગુણોના નિરૂપણમાં રોકાયો છે મરણાસન્ન આરાધક શ્રમણને આ ગાથાઓના વિવરણરૂપે જણાવેલી બોધાત્મક કથાઓ સભાગવવામાં આવતી 'ભગવતી-આરાધના' રચનાર શિવાય હતા. એમનો આ અથ દિગંબર આગમ અથોના પ્રાચીનતમ સ્તરનો છે

હરિષેણુનો 'બૃહત્કથાકોશ' એ આરાધનાને લગતી કથાઓનો સહુથી પ્રાચીન અને સહુથી સમૃદ્ધ કોશ છે.

પાઠદીપો

૧. ગુ.ઐ.લે., લેખ નં. ૧૭, પૃ. ૬; ન. ૧૬, પૃ. ૧૨ વગેરે અને નં. ૨૭, પૃ. ૩૭ વગેરે.

૨. મૈ.ગુ., ભા ૨, પરિશિષ્ટ ૭ ૨અ. ગુ.ઐ.લે., ભા, ૩, પરિશિષ્ટ ૨

૩. મૈ.ગુ., પૃ. ૩૩૭ દી., ૫૫૦, ૫૫૨; ધરસેન ૪ થાનું બિરુદ પરમમદ્યારક-ગુ.ઐ.લે., લેખ નં. ૭૧ વગેરે, પૃ. ૧૭૦ વગેરે. કુવસેન ૧ કાને પરમમદ્યારકપાદાલુધ્યાત કહી છે; જુઓ લે. ૧૬, પૃ. ૪ થી ૨૩ તથા અનેક લેખો.

૪. મૈ.ગુ., ભા ૨, પરિશિષ્ટ ૮ ૪અ. ગુ.ઐ.લે., ભા ૩, પરિશિષ્ટ ૧

૫. ગુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૬, પૃ. ૮-૯ ૬. એળન, લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૫-૮

૭ એળન, લેખ નં. ૧૨૦, પૃ. ૪ ૮. મૈ.ગુ., પૃ ૫૦૬-૫૦૮

૯. એળન, પૃ. ૫૦૬-૫૦૭ ૧૦. એળન, પૃ. ૫૦૮

૧૧. એળન, પૃ. ૫૧૦ ૧૨. એળન, પૃ. ૫૧૨-૫૧૬

૧૩. એળન, પૃ. ૧૩૧-૧૩૨

૧૪. ગુ.ઐ.લે., નં. ૪૫, પૃ. ૬૩ થી ૫૪૧નાંઓમાં ૧૬. મૈ.ગુ., પૃ. ૫૧૬

૧૫. એળન, લેખ નં. ૪૭, પૃ. ૯૭ ૧૮. એળન, પૃ. ૫૨૦-૫૨૧

૧૭. એળન, પૃ. ૫૨૦ ૨૦. એળન, પૃ. ૫૨૫-૫૨૭

૧૯. એળન, પૃ. ૫૨૪

૨૧. મો. દ. દેસાઈ, "લૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ", પૃ. ૧૮૦-૧૮૧

૨૨. એળન, પૃ. ૧૭૫-૧૭૭

૨૩ એળન, પૃ. ૧૮૧

૨૪. આચારાણ્ગસૂત્ર, ૧, ૮, ૨, ૧ (પાળાઈ મૂયાઈ જીવાઈ સત્તાઈ)

૨૫. ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર (નિર્ણયસાગર પ્રેસ), પૃ. ૫૪૦ (મોરારજી નચ્ચન્તર..... સંમત્તર !!)

૨૬. ચળક, પ્રાકૃતલક્ષણ, ૩-૩૭ ૨૭. દળકી, કાવ્યાલંકાર, ૧-૩૨, ૩૬

૨૮ ગુ.ઐ.લે., લેખ નં. ૫૦, પૃ ૧૦૭ ૨૯. એળન, લેખ નં. ૫૦, પૃ. ૧૦૬

૩૦. મામદ, કાવ્યાલંકાર, ૧-૧૬

૩૧. રાજગોસ્વર, કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૩૪, ૧૪ ૩૨. એળન પૃ. ૫૧

૩૩. સંઘનાસગણિ, વસુદેવહિન્દી, પૃ. ૨૮

૩૪. આવદયક-ચૂર્ણિ ઇત્તરમાગ, પૃ, ૧૮૪

૩૫. એળન, સ-હરિભટ્ટીયવૃત્તિ, પૃ. ૬૯૭

૩૬. સદ્ધોતનસૂરિ, કુવલયમાલા, પૃ. ૧૫૨-૧૫૩

૩૭ એળન, પૃ. ૫૯ ૩૮. એળન, પૃ. ૫

૩૯ એળન, પૃ. ૧૫૧ ૪૦. એળન, પૃ. ૪

૪૧. ધનપાલ, અવિસયત્તકદ્વા, પૃ. ૧૪૮

૪૨. કે. કા. શાસ્ત્રી, 'આપણા કવિઓ', પૃ. ૩૮

૪૩. એબન, પૃ. ૪૦

૪૪. એબન, પૃ. ૪૧

૪૫. ગુ.એ.લે., લેખ નં. ૧૯૮, પૃ. ૧૩૮

૪૬. Beal, *Records*, p 268; Watters, *Travels*, Vol. II, p. 247

૪૭. તત્ર દેશે સમાવ્યાતો મિશ્રશ્ચ પિઢચારિકઃ ॥ ૫૧૦ ॥

શીલવાન્ શુદ્ધિસપજો શુદ્ધાના કાસને રત' ।

કાલચારિમહાત્માડસૌ પ્રવિષ્ઠઃ પિઢચારિકમ્ ॥ ૫૧૨ ॥

૪૮. P. C. Bagchi, *India and China*, pp. 47 f.; ઉત્કાંત ગ્રે. શાહ, 'શુભશતમાં બોધધર્મ', "સ્વાધ્યાય", પૃ. ૧, પૃ. ૨૯૩

૪૯. "ભારતીય વિદ્યા", વપ' ૩, પૃ. ૧૯૧-૧૯૬

૫૦. इत्य देवान्मिथयथूमे पक्खक्खमणेण देवयं आराहिता जिणमइत्थमा-
समणेहि उद्देहिआमक्खयपुत्थयपत्तत्तणेणं तुट्ठं भग्गं महानिसीह सध्वि ।
विविधतीर्यकल्प, पृ. १९

૫૧. U. P. Shah, *Akota Bronzes*, pp 28 ff.

૫૨. જિણમદ્વક્ષમાસમળં નિચ્છિયસુત્તત્થદાયગામલચરણ ।

તમહ વદે પયબો પરમં પરમોપગારકારિણમહરથ ॥

વિષમપદવ્યાસ્થાલંકૃત-સિદ્ધસેનગણિસદૃઢ-વૃહચ્છૂર્ણિસમન્વિત-જીતકલ્પસૂત્ર

૫૩. જુઓ, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, "નૈત્રકકાલીન શુભશત", ભા. ૨, પૃ ૪૬૪.

૫૪. "ભારતીય જ્યોતિષ" (હિંદી અનુવાદ), પૃ. ૩૦૦-૩૧૧

૫૫. ઉત્કાંત ગ્રે. શાહ, 'શુભશતમાં બોધધર્મ' "સ્વાધ્યાય", પૃ. ૧, પૃ ૩૦૬ થી

૫૬. હીરાલાલ ર કાપડિયા, 'કાવ્યોએ કવિઓને આપેલા બિરુદો', કાર્પસ શુભશતી સભા
'ત્રૈમાસિક', પૃ. ૨૬, પૃ ૧૭૭

૫૭. જૈન સાહિત્યકા વૃહદ્ ઇતિહાસ, ભા. ૩, પૃ. ૩૦૮-૩૦૯

વાણિજકુલસંભૂતો કોઢિયગણિઓ ઉ વચરસાહીતો ।

ગોવાલિયમહત્તરઓ વિકલાઓ આસિ લોગમ્મિ ॥ ૧ ॥

સસમયપરસમયવિક બોયસ્સી દિત્તિમં સુગમીરો ।

સીસગણપરિવુહો વક્ષાણરતિપ્પિઓ આસી ॥ ૨ ॥

તેસિ સીસેણ ઇમ ઉત્તરજ્ઞયણાણ સુણિખંડ તુ ।

રહય મણુગહત્થં સીસાણં મંદ્વુદ્ધીર્ણ ॥ ૩ ॥

ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણ, પૃ. ૨૨૮

૫૮. પ્રભાવકચરિત, ૧૦

૫૯. 'તિલકમજરી', મ્હેા ૩૨માં આ નામ છે અને એના શિષ્યશુકાર શાંતિસુરિએ
અપ્પશદ્ધિ એ જ શબ્દકીર્તિ એમ શિષ્યશુભાં જણાવ્યું છે.

૬૦. પ્રભાવકચરિત, ૧૧ વપ્પમહિસુરિચરિત
 ૬૧. પ્રથકારી પ્રશસ્તિ (પૃ ૨૮૨-૨૮૩) ૫૨થી.
 ૬૨. જુઓ 'ભૈરવકાલીન ગુળશત', પૃ ૪૭૮.
 ૬૩. જેસલમેરમાઝાગારીય ગ્રંથસૂચી, પૃ ૪૩-૪૪
 ૬૪. શ્રીશીલાઢ્ઢ પુરા કોટયાચાર્યનામ્ના પ્રસિદ્ધિભૂઃ ।
 ઘૃત્તિમેકાદશાઢ્ઢષાઃ સ વિદધે ઘૌતકલ્મષઃ ॥૧૦૪॥
 અઢ્ઢઢ્ઢ ઘિનાડન્યેષા કાલાઢ્ઢુચ્છેદમાયયુઃ ॥

પ્રમાવકચરિત, ૧૧. અમયદેવસુરિચરિત

૬૫ નિર્વૃત્તિકુલીનશ્રીશીલાચાર્યેણ તત્ત્વાદિત્યાપરનામ્ના ઘાહરિગણિસહાયેન કૃતા ટીકા ।...શકનૃપકાલાતીતસવત્સરશતેષુ સપ્તસુ ચતુરશીત્યધિકેષુ વૈશાલ્યપૃચ્ચમ્યામાચાર-ટીકા દબ્ધેતિ ।...શીલાચાર્યેણ કૃતા ગમ્ભૂતાયા સ્થિતેન ટીકેષા ॥”

—આચાર્ય-પ્રશસ્તિ

૬૬. લા. ઢ. ગાંધી, “ઐતિહાસિક લેખસઢ્ઢઢ”, પૃ ૨૨૬
 ૬૭. મુનિ પુષ્પવિજયજી, “જૈન આગમઘર ઓર પ્રાકૃતવાઢ્ઢ્મય” “મુનિ હજારીમલ સ્મૃતિપ્રથ,” પૃ ૭૩૦.

૬૮. “અઢ્ઢ્ઢાના શકનૃપતેઃ શતાનિ ચાષ્ટૌ ગતાનિ વિશત્યા ।

અધિકાન્યેકાધિકયા માસે ચૈત્રે તુ પૃચ્ચમ્યામ્ ॥

નીત સમાપ્તિમેતત્ સિદ્ધાન્તિકયક્ષદેવશિષ્યેણ ।

પ્રતિચરણાયા કિષ્ચિદ્ વ્યાખ્યાનં પાર્શ્વનામ્ના તુ ॥

શ્રાવકો જમ્ભુનામા(ગા)લ્યઃ શીલવાન્ સુલહુશ્રુતઃ ।

સાહાય્યાદ્ રચિત તસ્ય ગમ્ભૂતાયાં ઝિનાલયે ॥”

—પાટણજૈનમઢ્ઢારપ્રથસૂચી, પૃ ૧૮

૬૯. ઘાલાનામપિ સદ્બોધકારિણી કર્મપેશલા ।

૭૦ વિસ્તૃત હકીકતો માટે જુઓ ‘પ્રમાવકચરિત’માં ૧૪. સિદ્ધિર્વિચરિત તથા શ્રી મોતીચંદ ગિરિધાર કાપડિયા, “સિદ્ધિર્વિ.”

૭૧. સપાઢ્ઢ ડૉ. ઉપાધ્યે સૂચવે છે તેમ મ્યોકમાં મૂળ પાઠ ‘વિનાયાઢ્ઢિકપાલ’ હયે (Introduction, p. 122)

૭૨. Upadhye, *ibid.*, p. 121

પ્રકરણ ૧૨

લિપિ

સમ્રાટ અશોકના સમયમાં બ્રાહ્મી લિપિ રાષ્ટ્રવ્યાપી લિપિ હતી. એ સમયે બ્રાહ્મી લિપિ સમગ્ર ભારતમાં લગભગ એક સ્વરૂપે પ્રયોજાતી હતી, એમાં કોઈ પ્રાદેશિક ભેદ પ્રવર્તતા નહોતા. ^૧ જોકે અશોકના સમયમાં બ્રાહ્મી રૂપાંતર તો પામતી જતી હતી, પરંતુ એ રૂપાંતરનું સ્વરૂપ સમગ્ર ભારતમાં લગભગ એકસરખું હતું. બ્રાહ્મીનું એ રૂપાંતર ઈ પૂ ૨૦૦ ના અરસાથી પ્રાદેશિક ભેદોનું સૂચક બનવા લાગ્યું. ^૨ ઈ પૂ ૨૦૦ થી આરભાયેલી પ્રાદેશિક ભેદોની પ્રક્રિયા, અનેક તબક્કામાંથી પસાર થતાં, ઈ સ ના પાંચમા સૈકામાં આવતાં વધુ વેગ પકડતી જણાય છે. ઈ. સ. ૪૦૦ થી ઈ. સ. ૮૦૦ના ગાળા દરમિયાન ઘણા પ્રાદેશિક રૂપાંતર થયાં છે, જેના મુખ્યત્વે ત્રણ કારણ મનાયાં છે^૩ : (૧) લેખનમાં નવાં નવાં સાધનોનો ઉપયોગ અથવા જૂનાં સાધનોને નવીન પદ્ધતિએ ઉપયોગમાં લેવાં, (૨) અક્ષરોના મરોડોને નવીન કલાત્મક બનાવવાનું વલણ, અને (૩) વર્ણોને ત્વરિત કલમે લખવા તેમજ તેઓને સાદો મરોડ આપવો. ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતમાં આ પરિબળોની અસરથી લેખન અલગ અલગ સ્વરૂપ ધારણ કરતું ગયું. કલમનો કસબ અને વર્ણોને કલાત્મક બનાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતના લેખોમાં સમાનપણે જોવા મળે છે, પરંતુ અક્ષરોને સાદું સ્વરૂપ આપવાની અને ત્વરિત કલમે લખવાની પ્રવૃત્તિ દક્ષિણ ભારતના લેખોમાં ખાસ તરી આવે છે. આને લઈને દક્ષિણ ભારતની લિપિ ઉત્તર ભારતની લિપિથી તરત જ જુદી પડી આવે છે; દા ત ઉત્તર ભારતમાં અ, ક અને ર જેવા વર્ણોના નીચલા છેડા અગાઉ સહેજ ડાબી બાજુએ વળતા હતા તે અધ થયા, જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં તેઓના છેડા વધારે વળીને ડાબી બાજુ જી એ ચડવા લાગ્યા. આ મુખ્ય પ્રાદેશિક વિશેષતાઓની અસરમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતમાં બિન્ન બિન્ન લિપિ-સ્વરૂપો ઉદ્ભવ્યાં, જેને ‘ઉત્તરી શૈલી’ અને ‘દક્ષિણી શૈલી’ના નામે ઓળખાવામાં આવે છે. ઉત્તર ભારતના બધા ભાગોમાં ઉત્તરી શૈલીનું લગભગ એક પ્રકારનું લિપિ-સ્વરૂપ ધરાવવા લાગ્યું, જેની એ

મુખ્ય વિશેષતાઓ હતી : (૧) વર્ણોના મરોડ આઘ-નાગરી સ્વરૂપના બનવા લાગ્યા અને (૨) ખાસ કરીને અંતર્ગત સ્વરચિહ્નોને કલાત્મક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું, જેથી તેઓની આકૃતિ અંશતઃ તીવ્રકોણુદાર અને અંશતઃ કુટિલ સ્વરૂપની બની.^૪ દક્ષિણી શૈલીની અસર તળે, ખાસ કરીને કલમના કસબથી, કલિંગમાં, મધ્યપ્રદેશમાં અને પશ્ચિમ ભારતમાં અલગ અલગ પ્રાદેશિક લિપિ-સ્વરૂપ ધડાયાં. વળી, એની અસરથી તેળગુ-કન્નડ, તમિળ, ગ્રંથ અને વટેળુતુ લિપિઓનાં પ્રાચીન સ્વરૂપ ધડાયાં. ઈ. સ. ૪૦૦ થી ૮૦૦ વચ્ચેના ગાળાની ગુજરાતની (ગુપ્તકાલીન અને મૈત્રકકાલીન) લિપિ મુખ્યત્વે એક જ સ્વરૂપની છે અને એ દક્ષિણી શૈલીના પશ્ચિમ ભાગનો પ્રાદેશિક વિશિષ્ટ લિપિપ્રકાર છે.

ગુજરાતમાં ગુપ્તકાલ દરમ્યાન ક્ષત્રપકાલીન ધાલી લિપિનો સ્વાભાવિક વિકાસ થઈ રહ્યો હતો, તેમાં દક્ષિણ ગુજરાતના ત્રૈકુટકો દ્વારા દક્ષિણી શૈલીની કંઈક અસર વધી હતી.^૫ મૈત્રકકાલ દરમ્યાન, ખાસ કરીને મૈત્રક રાજ્યમાં, ત્રૈકુટક લેખોની લિપિને મળતી લિપિ પ્રચલિત બની દક્ષિણ ગુજરાતમાં આ કાલ દરમ્યાન ત્રૈકુટકો, કટચ્ચુરિઓ, ગુજરા, ચાલુક્યો વગેરે રાજ્યોની સત્તા પ્રવર્તી. એ રાજ્યોના લેખોમાં પણ મૈત્રકરાજ્યની લિપિ જેવી જ લિપિ પ્રયોગાઈ છે. આ પરથી મૈત્રકકાલ દરમ્યાન ગુજરાતના સમસ્ત પ્રદેશમાં લગભગ એક જ પ્રકારનું લિપિ-સ્વરૂપ^૬ પ્રચલિત થયું હોવાનું માલૂમ પડે છે, અર્થાત્ ગુજરાતની પ્રાદેશિક લિપિનું ખરું સંકલિત સ્વરૂપ આ મૈત્રકકાલ દરમ્યાન ધડાયું લાગે છે.

દખખણની સમકાલીન લિપિ ગુજરાતની આ લિપિને ઘણે અંશે મળતી આવે છે. આ પરથી કેટલાક વિદ્વાનોએ આ સમગ્ર લિપિ-સ્વરૂપને ‘પશ્ચિમી લિપિ’ તરીકે ઓળખાવી છે,^૭ પરંતુ બધું ઝીણવટથી તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે ગુજરાતની મૈત્રક-કાલીન લિપિ અને મહારાષ્ટ્રની તત્કાલીન લિપિ વચ્ચે કેટલોક નોંધપાત્ર ફરક રહેલો છે, જે સમય જતાં વધતો જાય છે. સાતમી સદીના અંતમાં તો દખખણના રાષ્ટ્રકૂટોના લેખોમાં આઘ-કન્નડી કહેવાય તેવી નવી શૈલી વિકસે છે,^૮ આથી ગુજરાતની આ સમયની લિપિને એક વિશિષ્ટ લિપિ-પ્રકાર તરીકે ઓળખવો વધુ ઉચિત છે. આ લિપિ પાંચમીથી નવમી સદી સુધી ગુજરાતમાં પ્રચલિત રહી નવમી સદીથી ગુજરાતમાં આઘ-નાગરી સ્વરૂપની ઉત્તરી શૈલીની લિપિ વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રચલિત થતી ગઈ અને એ સદીના બીજા ચરણથી તો દક્ષિણી શૈલીની મૈત્રકકાલીન લિપિનું સ્થાન સંપૂર્ણપણે ઉત્તર શૈલીની આઘ-નાગરીએ લીધું.

ગુજરાતમાં મૈત્રકકાલ દરમ્યાન ન્યારે દક્ષિણી શૈલીની લિપિ પ્રચલિત હતી ત્યારે એ સમયે ગુજરાતની સીમાઓ પર સિંધ, રાજસ્થાન અને માળવામાં

ઉત્તરી શૈલીની કુટિલ લિપિ પ્રચલિત હતી. આ ઉત્તરી શૈલીના પ્રચારવાળા પ્રદેશો / સાથે ગુજરાતના આ સમયના સાર્વકૃતિક સંપર્કને કારણે, ઉત્તરી શૈલીની કેટલીક અસરો ગુજરાતની લિપિ પર થતી જતી હતી.^૯ વળી આ સમયે પ્રાચીન ગુજર્દેશ(દક્ષિણ રાજસ્થાન)માંથી આવેલા અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં નાંદીપુરી અને ભરુકઞ્છમાંથી અમલ ચલાવના ગુર્જરનૃપતિઓ પોતાની સાથે રાજસ્થાનમાં પ્રચલિત ઉત્તરી શૈલીની લિપિ લઈને આવ્યા. જોકે ગુજરાતમાં એ વખતે દક્ષિની શૈલીની લિપિ પ્રયોજાતી હોવાથી, એમણે દાનશાસનો એ પ્રચલિત લિપિમાં કેાતરાવ્યાં, પરંતુ લખાણને અ તે એમણે પોતાના દસ્તક ઉત્તરી શૈલીએ કર્યા.^{૧૦} આ ગુર્જરનૃપતિઓના સંપર્કને કારણે દક્ષિણ ગુજરાનમાં ધીમે ધીમે લોકોને ઉત્તરી શૈલી પરિચિત થતી જતી હોવાનું સંભવિત છે. મૈત્રકકાલના અંતસમયે પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં સૈધવ રાજાઓની સત્તા સ્થપાઈ હતી અને એ સત્તા લગભગ સમગ્ર અનુ-મૈત્રક કાલ દરમ્યાન ચાલુ રહી હતી આ સૈધવો સિધમાંથી આવેલા. એમણે પોતાનાં શાસનોમાં સિધની ઉત્તરી શૈલીની લિપિ પ્રયોજવા માંડી વળી નવમી સદીમાં દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલુક્યવંશ અને ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં ચાપવંશની સત્તા પ્રવર્તી. આ વંશો ૥ દાનશાસનોમાં ઉત્તરી શૈલી પ્રયોજાઈ છે આ રાજાઓ મૂળ કયા પ્રદેશોમાંથી આવેલા એ નિશ્ચિત નથી, પરંતુ એ બંને રાજ્યો પર કનોજના પ્રતીહારોનું આધિપત્ય પ્રવર્તતું હતું, આથી એ એ રાજ્યોમાં પ્રયોજાયેલી લિપિ ઉત્તરના પ્રતીહારોની લિપિને મળતી હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. અનુ-મૈત્રક કાલના આરંભના હપ્પુરના મહાસામંત ચંદ્રાદિત્યના રાજ્યમાં પણ પ્રયોજાયેલી ઉત્તરી શૈલી ઉત્તરના પડોશી પ્રદેશના સાર્વકૃતિક સંપર્કને લઈને હોવાનું સંભવે છે. મૈત્રકકાલના અંતભાગ દરમ્યાન દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યમાં દક્ષિણી શૈલીની સાથે સાથે ઉત્તરી શૈલીની પણ લિપિ પ્રચલિત થવા લાગી હતી^{૧૧} અને એનું પ્રમાણ ત્યાં ઉત્તરોત્તર વધતું રહ્યું, આથી દક્ષિણ ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યમાં પણ આઠમી સદીના અંતિમ ચરણ તથા નવમી સદીના પ્રથમ ચરણ દરમ્યાન દક્ષિણી શૈલીની સાથે સાથે ઉત્તરી-શૈલીની લિપિ પ્રચલિત થતી ગઈ અને એ પછી માત્ર ઉત્તરી શૈલી જ પ્રયોજાતી રહી.

આ સર્વ પરિબળોને લઈને સૌરાષ્ટ્ર અને તળ-ગુજરાતમાં ઉત્તરી શૈલીના પ્રચારનો વેગ એટલો તો પ્રમળ બન્યો કે મૈત્રકકાલના અસ્ત પછી એક સદીમાં જ (નવમી સદીના બીજા ચરણથી) અહીં દક્ષિણી શૈલીની લિપિને સદંતર લોપ થઈ ગયો અને એને સ્થાને માત્ર ઉત્તરી શૈલીની આવ-નાગરી પ્રયોજવા

લાગી. ગુજરાતમાં થયેલા ખાલીના લિપિ-વિકાસમાં આ એક ક્રાંતિકારી ઘટના ગણાય.

મૈત્રક અને અનુ-મૈત્રક કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં પ્રયોજાયેલી ખાલીની હક્ષિણી શૈલીની લિપિઓનું સ્વરૂપ દર્શાવવા માટે બે અલગ પદ તૈયાર કર્યા છે. એ પદોને આધારે આ ગાળાની એ લિપિઓનું સ્વરૂપ દૂકર્માં તપાસીએ.

હક્ષિણી શૈલી (આકૃતિ ૬-૭)

મૈત્રકકાલીન લેખોમાં બધા મળીને ૪૮ વર્ણ પ્રયોજાયા છે, જેઓમાં ૧૦ સ્વરો (અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઇ, એ, ઓ, ઔ); ૪ અયોગવાહો (અનુસ્વાર, વિસર્ગ, ણિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય)^{૧૨}, ૨૬ સ્પર્શ વર્ણો (ક થી મ સુધીના ૨૫ અને ઢ), ૪ અતઃસ્થ (ચ, ર, લ, વ) અને ૪ ઉષ્મા (શ, ષ, સ, હ)—નો સમાવેશ થાય છે. અહીં ક, ઋ, ૠ અને ૡ એ સ્વરો પ્રયોજાયા ન હોવાથી તેઓનું સ્વરૂપ જાણવા મળતું નથી એકંદરે અહીં વર્ણમાલાના મોટા ભાગના વર્ણોનો પ્રયોગ થયો હોવાથી મૈત્રકકાલીન લિપિની લગભગ પૂરી વર્ણમાલાનું સ્વરૂપ જાણવા મળે છે

આ લિપિના વર્ણોનાં કેટલાંક નોંધપાત્ર લક્ષણ નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય :

(૧) આ વર્ણ ક્ષત્રપકાલીન વર્ણોની અપેક્ષાએ સાદા અને સરળ મરોડવાળા છે. આ વર્ણોનું સાદું અને સરળ સ્વરૂપ હોવા અંગે ડૉ. દાની ધારે છે કે-આ લિપિ મુખ્યત્વે તાત્પર્ય પર કોતરોયેલી હોવાથી એમ થયું હોવાનું સંભવે છે,^{૧૩} પરંતુ મૈત્રકકાલીન લિપિનું સ્વરૂપ મરોડદાર નથી એમ ભાગ્યેજ કહી શકાય એમ છે. અગાઉના કાલમાં જે થોડાક અક્ષરો(દા. ત ક, ગ, જ, ઠ, ચ, ઘ, ઞ)માં શિરોરેખા કરાતી નહોતી તેઓમાં હવે આ કાલ દરમ્યાન એ ઉમેરાવા લાગી છે. શિરોરેખાના આ સર્વસામાન્ય ઉપયોગથી અક્ષરોનો મરોડદાર ઉઠાવ આવે છે. બીજું ઋ અને મને વધારે ઘાટ આપવામાં આવ્યો છે. ત્રીજું, કેટલાક અક્ષરોને ખાસ મરોડદાર સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે, જેમકે લના મરોડ. આ બાબતો સૂચવે છે કે મૈત્રકકાલીન લિપિ સાદી અને સરળ મરોડવાળી, છતાં સુરેખ નહિ પણ ગોળ મરોડવાળી છે.

(૨) શિરોરેખા સામાન્યતઃ ચાર પ્રકારે થતી જોવા મળે છે : (૧) બિંદુ-સ્વરૂપે, (૨) નાની આડી રેખા-સ્વરૂપે, (૩) કાણાકારે અને (૪) પોલા ત્રિકોણાકારે. પહેલા બે પ્રકારે શિરોરેખા મુખ્યતઃ બધા લેખોમાં પ્રયોજાતી નજરે

પડે છે. કોણાકારે શિરોરેખા કટચ્યુરિ વશના લેખોમાં કવચિત્ (દા ત, ચ, હ અને જ ના મરોડમાં) પ્રયોજાયેલી જોવા મળે છે સાધારણ રીતે પોલા ત્રિકોણાકારે શિરોરેખા અપવાદરૂપે જોવા મળે છે, પરંતુ મહાસામંત સંગમસિ હના લેખમાં શિરોરેખા સુખ્યત્વે પોલા ઊધા ત્રિકોણાકારે દેખા દે છે આવા પ્રકારે શિરોરેખા કરવાની પ્રથા ઉત્તર અને મધ્ય ભારતના ઉત્તરી શૈલીના ક્રેટલાક શુપ્તકાલીન લેખોમાં જોવા મળે છે. અહીં ત્રિકોણાકારે શિરોરેખા પ્રયોજવામાં ઉત્તરી શૈલીની અસર સ્પષ્ટ થાય છે.

અગાઉ ક્ર, ઠ, ય અને ઘ જોવા વર્ણોને મથાળે શિરોરેખા પ્રયોજાતી નહોતી, તેઓને મથાળે પણ હવે શિરોરેખા થવા લાગી છે અને ગ તેમજ જાને મથાળે અગાઉ કવચિત જ દેખા દેતી શિરોરેખા અહીં નિશ્ચિત બની છે.

(૩) બે ત્રાસી રેખાઓના પરસ્પર છેદનથી ઘડાયેલા વર્ણોના વિકાસ અહીં નોંધપાત્ર છે ક્ર અને મ આવા પ્રકારના વર્ણ છે તેઓની વાયવ્ય-અગ્નિ રેખાને સીધી-ત્રાસી રહેવા દર્ઠ, ઇશાન-નૈઋત્ય રેખાને બહિર્ગોળ સાથે જોડેલા અતર્ધત્તુ કલાત્મક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે (મના મોટા ભાગના મરોડોમાં આ લક્ષણ જોવા મળે છે)

(૪) હ, ઝો, જ અને જના મોટા ભાગના મરોડોમાં અગાઉ મથાળે થતી આડી રેખાને તરંગાકાર આપવામાં આવ્યો છે આ પ્રવૃત્તિને લખીને વર્ણોના મરોડ કલાત્મક બન્યા છે.

(૫) અ, આ, ઈ, ક, કા, જ અને ર જોવા વર્ણોની સુખ્ય ઊભી રેખાના નીચલા છેડાને અગાઉ ક્ષત્રપકાલમાં ડાબી બાજુએ સહેજ વાળવામાં આવતા હતા (જેમકે પહેલા ખાનાનો પહેલો મરોડ), જે શુપ્તકાલથી સહેજ વધુ વળીને ડાબી બાજુએ ઉપર ચડતા બન્યા હતા. અહીં આ પ્રવૃત્તિ બહુધા નિશ્ચિત બનેલી જણાય છે અને વળાંક બહુ સ્પષ્ટ થતા નજરે પડે છે.

(૬) શુર્જનૃપતિઓના લેખોમાં રાજ્યોના હસ્તાક્ષરોમાં પ્રયોજાયેલા વર્ણોના મરોડ આઘ-નાગરી સ્વરૂપના છે; જેમકે કના છેલ્લા બે મરોડ, ગના છેલ્લા બે મરોડ, દનો ત્રીજો મરોડ, ન મ ય અને વના છેલ્લા મરોડ અને હના છેલ્લા બે મરોડ. ચાલુક્યોના લેખોમાં પણ કોઈક કોઈક અક્ષરના આઘ-નાગરી મરોડ દેખા દે છે, દા. ત, મ, ય અને રના છેલ્લા મરોડ

(૭) આ કાલના ઢ અને ળ લગભગ એકસરખો મરોડ ધરાવે છે

આવાં સામાન્ય લક્ષણ ધરાવતા આ વર્ણોમાં કેટલાક વર્ણો વિશિષ્ટ લક્ષણો પણ ધરાવે છે, જે તેઓના વિકાસ અને પ્રચારની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. આવા વર્ણોમાં ઇ, ઈ, ઓ, ઔ, ઈ, ઉ, ણ, ઘ, વ, મ અને લ ખાસ ગણાવી શકાય. ખાકીના વર્ણોના વિકાસ ધણે અંશે અગાઉના કાલમાં થયો હતો, જેઓનાં સામાન્ય લક્ષણ ઉપર નોંધ્યાં છે.

અંતર્ગત સ્વરચિહ્નોના પણ આ સમયે વિકાસ થયો છે. આ કાલના આરંભમાં અંતર્ગત આની રેખા વર્ણને મથાળે જમણી બાજુએ વળાંકવાળા સ્વરૂપે જોડાતી હતી; દા. ત. કા અને રા (પહેલો મરોડ) સમય જતાં એ રેખાને જમણી બાજુએ લંબાવીને સહેજ નીચે ઉતારવામાં આવે છે; જેમકે રા (બીજો મરોડ) અને અનુમૈત્રકકાલીન નામાં એવી જ રીતે અંતર્ગત ઇના મરોડને સમય જતાં ડાબી બાજુએ નીચે ઝુકાવાતો જોવા મળે છે; દા. ત. મૈત્રકકાલીન જે અને અનુ મૈત્રકકાલીન તેના મરોડમાં. અંતર્ગત ઈની આ રેખાને ડાબી બાજુએ ઝુકાવીને નીચે લંબાવવાની પ્રવૃત્તિમાં પરિભ્રાત્રા કરવાનું વલણ ઉત્તર મૈત્રક-કાલથી વધેલું જણાય છે. અંતર્ગત ઈ મુખ્યતઃ વર્ણની ટોચે પૂર્ણ વૃત્તના સ્વરૂપે પ્રચોળ્ય છે અંતર્ગત ઈના એ મરોડ પ્રચોળતા નજરે પડે છે, જેમાં જમણી બાજુએથી આરંભીને ડાબી બાજુએ વળતા મરોડના વપરાશનું (અર્થાત્ કીનો બીજા મરોડમાં મળતા સ્વરૂપના વપરાશનું) પ્રમાણ, એનાથી વિપરીત દિશામાં થતા મરોડની અપેક્ષાએ, ઓછું છે. આ બંને મરોડો ઉપરાંત ક્યારેક પૂર્ણ વૃત્તમાં નીચેની બાજુએ વર્ણની ટોચે નાનું બીજું વૃત્ત જોડીને પણ અંતર્ગત ઈ સૂચવાતો નજરે પડે છે; દા. ત. રી. અંતર્ગત ઈના મૈત્રકકાલમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રચલિત થયેલા આ મરોડનો અનુ-મૈત્રક કાલમાં વિકાસ થયો છે. એના સરલીકૃત સ્વરૂપને જમણી બાજુએ સહેજ વધારે લંબાવેલ છે; દા. ત. કીનો પહેલો મરોડ કીનો બીજો મરોડ મૈત્રકકાલીન રીના જેવો છે. અંતર્ગત ઈ અને કનાં બન્ને સ્વરૂપ પ્રચોળ્ય છે, એમાં અમુક વર્ણ સાથે અમુક મરોડ જ જોડાય એવો ચોક્કસ નિયમ પ્રવર્તતો જણાતો નથી, દા. ત. ઘ તેમજ મ અને (અનુમૈત્રકકાલીન) પ સાથે બંને સ્વરૂપ પ્રચોળતાં નજરે પડે છે. રનો નીચલો અવયવ ગોળ મરોડવાળો હોવાથી અંતર્ગત ઈ અને અંતર્ગત ક એની સાથે ન જોડાતાં વર્ણની જમણી બાજુએ મધ્યમા જોડવામાં આવે છે. રૂ સૂચવવા માટે એ પદ્ધતિ પ્રચોળયેલી જોવા મળે છે. મૈત્રકકાલમાં અંતર્ગત કના ચિહ્નમાં જમણી બાજુએ ટોચથી સહેજ નીચે (લગભગ મધ્યમાં) ઉમેરાતી રેખા (દા. ત. ઘ અને મૂના બીજા મરોડ) અનુ-મૈત્રક કાલમાં નિશ્ચિતપણે ટોચે જોડવામાં આવે છે

(દા ત ક્) અંતર્ગત ઋતુ ચિહ્ન કલાત્મક વળાંકવાળુ છે. એ ચિહ્નમાં ડાબી બાજુએ મધ્યમાં એક ત્રાસી રેખા ઉમેરાતાં અતર્ગત ઋતુ મરોડ ધડાય છે (જેમકે ગુના મરોડ). અંતર્ગત દે, અંતર્ગત ઓ અને અતર્ગત ઝૌમાં સાધારણ રીતે અંતર્ગત આ અને અતર્ગત એની પદ્ધતિ અને મરોડ પ્રયોગતાં નજરે પડે છે; જેકેઆ અંતર્ગત સ્વરચિહ્નો પ્રયોજવામાં અંતર્ગત એના ચિહ્નમાં વિકસેલા પડિમાત્રા જેવા મરોડનુ પ્રમાણ ઓછું છે. આમએક દરે ઉત્તર ગૈત્રકકાલથી અતર્ગત સ્વરચિહ્નોએ વધુ વિકસિત મરોડ ધારણ કરવા માડયા છે એમ કહી શકાય. પડિમાત્રા કરવાનું વલણ ગુજરાતમાં આ સમયથી આરંભાયુ અને સમય જતાં એનો પ્રચાર ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો એ મહત્વની બાબત ગણાય. ૧૪

સંયુક્ત વ્યંજનોમા પછીનો વ્યંજન પૂર્વના વ્યંજનને નીચલે છેડે ઊભો નેડવાની સાધારણ પદ્ધતિ અહીં પૂર્વના જ સાથેના કેટલાક સંયુક્ત વ્યંજનોને બાદ કરતાં, બાકીના બધા સંયુક્ત વ્યંજનોમાં સચવાઈ છે, દા ત ક્, વલ્, જ્ઞ વગેરેમા પૂર્વના જ ના નીચેના છેડે પછીનો વ્યંજન (જેમકે જ્યના પહેલા મરોડમા) નેડવાને બદલે ક્યારેક જના ઉપલા જમણા છેડા સાથે પછીનો વ્યંજન નેડવામા આવે છે (જેમકે જ્ય ના બીજા મરોડમા) જેકે આ મરોડ ઘણો કલાત્મક લાગે છે છતાં એ પ્રચલિત નિયમના અપવાદરૂપ તો ગણાય. પછીનો વ્યંજન બ્યારે પૂર્વના વ્યંજન સાથે નેડાય છે ત્યારે પછીના વ્યંજનની શિરોરેખાનો લોપ થાય છે પૂર્વનો ક પછીના વ્યંજન સાથે નેડાય ત્યારે એના નીચલા ગોળ અવયવનો લોપ થાય છે, જેમકે ક્, વલ્ અને ક્ષમાં. ક્ષિ, બ્ધ, ષ્ઠિ તેમજ સ્થિમાં પૂર્વના વ્યંજન અને પછીના વ્યંજનને નેડવા માટે નાની-શી ઊભી રેખા ઉમેરી છે આમ કરવામા તેઓને સીધી રીતે નેડતા ઊભો થતો આકાર-ભ્રમ નિવારી શકાય, એવી ગણતરી હોવાનુ જણાય છે સંયુક્ત વ્યંજનમા અતર્ગત સ્વરચિહ્ન સાધારણ રીતે પૂર્વ વ્યંજનની ટોચે નેડાય છે; દા. ત ક્ષો, લ્યા (પહેલો મરોડ); છતાં ક્યારેક એ અતર્ગત સ્વરચિહ્ન પછીના વ્યંજન સાથે પણ નેડાતાં નજરે પડે છે, દા. ત લ્યા (બીજો મરોડ) પછીના ચનો દૂક-આકાર મરોડ અહીં મુખ્યત્વે પ્રયોગયો છે સંયુક્ત વ્યંજનને ચાલુ કલમે લખવામા આ દૂકાકાર સ્વરૂપ વધુ માફક આવે એનું હોવાથી એનો વ્યાપક પ્રયોગ થયો છે અને એને લઈને સંયુક્ત વ્યંજન ઘણા કલાત્મક બન્યા છે, જેમકે જ્ય અને લ્યાના મરોડ અનુ-ગૈત્રક કાલમાં ચના દૂકાકાર મરોડની ટોચ પૂર્વના વ્યંજનની સમ ઊંચાઈએ પહોંચી હોવાથી એના પર શિરોરેખા થવા લાગી છે પછીનો ર ગોળ કલાત્મક મરોડે પ્રયોગયો છે

(દા. ત. જો માં). અનુ-ગૌત્રક કાલમાં પછીના રના ગોળ મરોડના છેડાને લખાવીને જીએ ચડાવી ગાંધી તરફ સહેજ વાળ્યો છે. દક્ષિણના સમકાલીન લેખોમાં આ પ્રવૃત્તિ વ્યાપકપણે પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે જ્યાં પછીના મની ડાબી ટોચ પૂર્વના વ્યંજનને રપર્ષ કરીને કોઈ આકાર-જમ જોતો ન કરે એ માટે મની ડાબી ટોચને ડાબી બાજુએ વાળી દીધી છે આ સંયુક્ત વ્યંજનના અનુકાલીન વિકાસને લક્ષમાં લેતાં એ વિકાસ સૂચક ગણાય એકંદરે સંયુક્ત વ્યંજન કલાત્મક મરોડના બન્યા છે

સંકેતચિહ્નોમાં અનુસ્વાર અને વિસર્ગ ચિન્હસ્વરૂપે તેમજ નાની આડી રેખા-સ્વરૂપે પ્રયોજવા છે. ક્યારેક વિસર્ગ બે નાની જોડી રેખાઓ વડે સૂચવાય છે, દા. ત. ત. તેઓને પ્રયોજવાની પદ્ધતિ વર્તમાન પદ્ધતિના જેવી જ છે. જિહ્વામૂલીયનો મરોડ તત્કાલીન મના મરોડને મળતો છે એ મરોડની વાયવ્ય-અગ્નિ રેખા વર્ણુ(ક અગર જ)ની સાથે ચાલુ કલમે જોડાય છે (દા. ત. ક સાથેનો એનો પ્રયોગ) અનુ-ગૌત્રક કાલમાં પણ આ સ્વરૂપ અને પદ્ધતિએ જિહ્વામૂલીયનું ચિહ્ન પ્રયોજાયું છે ઉપધ્માનીયનું ચિહ્ન સમકાલીન ૮૦ ના અકચિહ્ન સાથે મળતું આવે છે એ પણ વર્ણુ(પ કે ક)ની ટોચે જોડાય છે. જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીયના જોડાણ વખતે વર્ણુની ટોચની શિરોરેખાનો લોપ થાય છે વર્ણુને પ્રયોજવાનું અંતર્ગત સ્વચિહ્ન જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીયના ચિહ્ન સાથે જોડાય છે, જેમકે પા સાથેના ઉપધ્માનીયના મરોડમાં હલંત વ્યંજનો સૂચવવાની પદ્ધતિ ગૌત્રકકાલમાં વૈધિપૂર્ણ જણાય છે. હલંતને (૧) ક્યારેક આગલા અક્ષરની નીચે વિલક્ષણ સ્વરૂપે (દા. ત. જ્ઞ માં તને કાકપાદ જેવા સ્વરૂપે) જોડીને, (૨) ક્યારેક વર્ણુનો પ્રાચીન મરોડ પ્રયોજીને (દા. ત. ત નો પહેલો મરોડ), (૩) ક્યારેક પ્રચલિત મરોડની શિરોરેખા દૂર કરીને (દા. ત. તનો બીજો મરોડ), (૪) ક્યાંક શિરોરેખા દૂર કરેલા મરોડની ઉપર (જુદી) આડી રેખા કરીને (જેમકે મ માં), અથવા (૫) વર્ણુના મરોડની ટોચે ત્રણ રેખા પ્રયોજીને (દા. ત. તનો છેલ્લો મરોડ) સૂચવવામાં આવે છે આમાંની છેલ્લી બે પદ્ધતિ આ પછીના કાલમાં પણ પ્રચલિત રહેલી જણાય છે

અહીં અકચિહ્નો બ્રાહ્મી અકાંતી પ્રાચીન શૈલીએ લખાયાં છે. પ્રાચીન શૈલી મુજબ ૧ થી ૬ સુધીના અકાંતો માટે નવ ચિહ્નો ઉપરાંત ૧૦, ૨૦, ૩૦, ૪૦, ૫૦, ૬૦, ૭૦, ૮૦, ૯૦, ૧૦૦, અને ૧૦૦ ના અકચિહ્ન પરથી સાધિત ૨૦૦, ૩૦૦ વગેરેના ચિહ્ન-એમ અલગ અલગ ચિહ્ન પ્રયોજવામાં આવે છે. દશાશ-પદ્ધતિ(ત્રીસ શૈલી)નો પ્રચાર ભારતવર્ષના ઇતર ભાગોમાં થવા લાગ્યો હતો, પરંતુ ગુજરાતમાં

એનો પ્રયોગ અનુઐત્રકકાલીન ઉત્તરી શૈલીના લેખોથી દેખા દે છે. અહીં પ્રયોગયેલાં અંકચિહ્નો પૈકી ૧૦ અને ૪૦ નાં એક કરતાં વધારે મરોડનાં અંકચિહ્ન પ્રયોગમાં છે આ અંકચિહ્નોના મરોડ આ કાલના વર્ણો સાથે કેટલુંક આકાર-સામ્ય ધરાવે છે, દા. ત. ચોગડાનો મરોડ શિરોરેખા વગરના સંયુક્ત વ્યંજન ન્ સાથે, પાંચડાનો મરોડ ના સાથે, ૨૦ નો મરોડ ય સાથે, ૩૦નો લના (વૈકલ્પિક) મરોડ સાથે, ૪૦ નો પહેલો મરોડ સંયુક્ત વ્યંજન પ્ત અને બીજો મરોડ સ વર્ણ સાથે મળતો આવે છે. ૫૦ અને ૧૦૦ ના મરોડ લગભગ સરખા છે અને તે જ ના મુખ્ય અંગને મળતા છે, બ્યારે ૨૦૦ નો મરોડ જને ધણે અંશે મળતો છે ૭૦ નો મરોડ સંયુક્ત વ્યંજન હ ને મળતો જણાય છે, જોકે આ આકાર-સામ્ય ઉપરથી અંકચિહ્ન અક્ષરચિહ્નો ઉપરથી સાધિત થયા છે એમ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. ધણે ભાગે આ અંકો અને વર્ણોનું આકાર-સામ્ય આકસ્મિક હોવાનું જણાય છે ૧૫ આ અંકશૈલીમાં શ્રમ્યનું ચિહ્ન તથા સ્થાન-મૂલ્યની પદ્ધતિ પ્રચલિત ન હોઈ સંખ્યાઓ દર્શાવવા માટે તે તે સંખ્યાનું અલગ અલગ ચિહ્ન પ્રયોગનું. દા. ત. ૧૫૬ લખવા માટે ૧૦૦ નું, ૫૦ નું અને ૬ નું એમ ત્રણ ચિહ્ન પ્રયોગતાં, બ્યારે ૧૦૭ માટે ૧૦૦ નું અને ૭ નું એમ ફક્ત બે જ ચિહ્ન પ્રયોગનાં પદ્ધતિ એવી રીતે ૪૩૦ મા ૪૦૦ નું એક અને ૩૦ નું એક એમ બે જ ચિહ્ન પ્રયોગનાં પદ્ધતિ.

ઐત્રક અને અનુ-ઐત્રક કાલ દરમ્યાન દક્ષિણી શૈલીના જે લિપિપ્રકાર ગુજરાતમાં પ્રયોગ્યો છે તેને ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતવર્ષના સમકાલીન લેખોની લિપિ સાથે સરખાવતાં જણાય છે કે ગુજરાતની લિપિ પર દક્ષિણી અને ઉત્તરી એમ બન્ને શૈલીઓની અસર થયેલી જોવા મળે છે, પરંતુ એમાં દક્ષિણી શૈલીની અસર સવિશેષ થઈ છે. આ શૈલીની અસરનું અધિક પ્રમાણ ગુજરાતની લિપિમાં છેક ક્ષત્રપકાલથી દેખા દે છે અને ઐત્રકકાલના અત્યંત અને અંશતઃ એ પછી પણ ચાલુ રહે છે સાથે સાથે ઉત્તરી શૈલીની કેટલીક અસર નજરે પડે છે. આમ ગુજરાતની આ સમયની લિપિ દક્ષિણી શૈલીનાં લક્ષણ સવિશેષ ધરાવતી હોવા છતાં, ગુજરાત ઉત્તર ભારતવર્ષની સીમા પર આવેલું હોવાથી સાંસ્કૃતિક સંપર્કને કારણે, ઉત્તરી શૈલીની લિપિની પણ એના ઉપર સ્વાભાવિક અસર થઈ છે. એ અસરને પરિણામે ગુજરાતની લિપિ પશ્ચિમ ભારતવર્ષની એ સમયની અન્ય લિપિઓને ધણે અંશે મળતી આવવા છતાં જુદી પડે છે. ૧૬

ઉત્તરી શૈલી (આકૃતિ ૮-૬)

આ શૈલીનો પ્રચાર ગુજરાતમાં ઈ. સ. ના નવમા સૈકાની પહેલી પચીસીથી થવા લાગ્યો. આ શૈલી ઉત્તર ભારતવર્ષમાં છેક ઈ. સ. ની પાંચમી સદીથી પ્રયોગ્યતી

હતી, આથી ગુજરાતમાં ઉત્તરી સૌથીનું પૂર્વકાલીન સ્વરૂપ ઉત્તર ભારતવર્ષના ઈ સ ૪૦૦ થી ઈ. સ. ૮૦૦ દરમ્યાનના લેખોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ લિપિના પૂર્વ-કાલીન સ્વરૂપને^{૧૭} લક્ષમાં લઈને અનુ-મૈત્રકકાલીન ઉત્તરી સૌથીની લિપિનું સ્વરૂપ અને એમાં થયેલો વિકાસ તપાસીએ એ પહેલાં બે બાબત ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે : (૧) ઉત્તરી અને દક્ષિણી સૌથીઓ મૂળ (મૌર્યકાલીન) બ્રાહ્મીના રૂપાંતરમાંથી ઉદ્ભવી છે, છતાં એમાં બધા જ વર્ણોના મરોડમાં સૌથી પ્રમાણે અલગ અલગ રૂપાંતરો થયાનું જણાતું નથી એવા કેટલાક વર્ણોનું સ્વરૂપ ઉત્તરી તેમજ દક્ષિણી સૌથીમાં એક-સરખું રૂપાંતર પામીને પ્રચારમાં રહેલું નજરે પડે છે. ખાસ કરીને ક, જ, ઠ, ઢ, દ, પ, ફ, વ, લ (વૈકલ્પિક સ્વરૂપ), વ, ષ અને હના મરોડ બંને સૌથીઓમાં એકસરખા સ્વરૂપવાળા પ્રયોગતા હતા, બ્યારે બાકીના વર્ણોનાં સ્વરૂપોમાં વત્તે-ઓછે અંશે તફાવત નજરે પડે છે (૨) ઉત્તરી સૌથીના વર્ણોની બાબતમાં મહત્વની નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે આ સૌથીમાં વર્ણોને નીચલે છેડે નાની-શી જામી રેખા ઉમેરવામાં આવતી. આ પ્રવૃત્તિ સાતમા-આઠમા સૈકામાં ઉત્તર ભારતમાં આરંભાઈ હતી અને નવમા સૈકામાં એ ઉત્તર ભારતમાં અને ગુજરાતમાં પણ વ્યાપક બનેલી જણાય છે. દ, ષ, જ, ધ, દ, ષ, પ, વ, ય, ર, લ, વ, ષ, સ અને હમાં નીચલે છેડે નાની-શી જામી રેખા ઉમેરાઈ છે, જે વર્ણને અંગભૂત જામી રેખા હોય તો આ માટે એ રેખાને જ સહેજ નીચે લાવવામાં આવી. આ નાની રેખા ઉમેરવાને લઈને આ વર્ણોના સ્વરૂપમાં ક્રાંતિકારક પરિવર્તન આવ્યું. મોટા ભાગના વર્ણ તો આના પ્રાચીન સ્વરૂપથી છેટા પડીને અર્વાચીન નાગરી સ્વરૂપની નિકટ આવી ગયા. વળી આને લઈને ઉત્તરી સૌથી અને દક્ષિણી સૌથી વચ્ચેનું અંતર વધી ગયું.

ઉપર્યુક્ત બે બાબત લક્ષમાં લઈને આ લિપિના વર્ણોનું સ્વરૂપ તપાસીએ તો એમાં કેટલાંક સાધારણ લક્ષણ જણાઈ આવે છે :

(૧) શિરોરેખા મુખ્યત્વે નાની આડી રેખાના સ્વરૂપે અને ક્વચિત્ બિંદુ-સ્વરૂપે પ્રયોગ્ય છે શિરોરેખા ક્યારેક ત્રિકોણાકારે પણ પ્રયોગાઈ છે. ક, ઢ, દ જેવા મધ્યજે એક ટોચવાળા વર્ણોમાં કયાંક કયાંક શિરોરેખાની લંબાઈ વધવા લાગી છે. બે ટોચવાળા વર્ણોમાં ઠાળી ટોચે શિરોરેખા અચૂક કરવામાં આવતી. સમય જતાં એવા વર્ણોની જમણી ટોચે પણ શિરોરેખા થવા લાગી અને કયાંક તો આ બે અલગ અલગ શિરોરેખાઓને સાકળીને એક સળગ શિરોરેખા કરવામાં આવી, જે શિરોરેખાના પૂર્ણ વિકાસની અવસ્થા સૂચવે છે, દા ત જ, જા, ષ, પ, મ, ય, ષ અને સના મરોડ. અહીં ષ સિવાયના બધા જ વ્યંજનાક્ષરોને

મથાળે શિરોરેખા કરવામાં આવે છે. સ્વરાક્ષરોમાં જ, જો અને તમાં એ નિશ્ચિતપણે પ્રયોજ્ય છે, બાકીના સ્વરોમાં એની શરૂઆત થયેલી નથી.

(૨) આ ઉત્તરી શૈલીની લિપિમાં અગાઉની દક્ષિણી શૈલીના કેટલાક મરોડ પણ પ્રયોજ્ય છે. ઉત્તર ભારતવર્ષમાં ન નો વિશિષ્ટ મરોડ પ્રયોજ્યતા હતો તેનો અહીં સ્વીકાર થયો નથી, એને બદલે એનો અગાઉનો મરોડ અહીં પ્રયોજ્યો છે. એવી રીતે ટના મૈત્રકકાલીન મરોડ-વૈવિધ્ય પણ અહીં પ્રયોજ્યમાં છે. ફનો દક્ષિણી મરોડ, એના ઉત્તરી મરોડની સાથેસાથ, પ્રયોજ્યતા રહ્યો છે. છુલાતી જતી દક્ષિણી શૈલીની અસરના આ નમૂના સ્પષ્ટ છે.

(૩) જે વર્ણોના મુખ્ય અવયવ ઉપરની બાજુએ બહિર્ગોળ આકાર ધારણ કરતા હોય તેવા વર્ણોમાં (દા. ત. જ અને જાના કાળા અંગમાં અને તના મુખ્ય અંગમાં) એ ગોળ અવયવને પ્રચલિત પદ્ધતિએ શિરોરેખાની સાથે નાની-શી (અગભૂત) આડી રેખા વડે સાંકળવાને બદલે ક્યારેક એને શિરોરેખાથી અલગ રાખવામાં આવે છે. ચાલુક્યવંશના લેખોમાં (દા. ત. જ, જા અને તમાં) તેમજ ચાપવંશના લેખમાં (દા. ત. તમાં) આમ કરવામાં આવ્યું છે. ઉત્તર ભારતવર્ષના ઉત્તરી શૈલીના લેખોમાં આ પ્રવૃત્તિ બ્યાપકપણે પ્રચલિત હતી, ન્યારે ગુજરાતમાં એનું પ્રમાણ ઘણું જૂન જણાય છે.

(૪) અહીં કેટલીક અનિયમિતતાઓ પણ જોવા મળે છે; જેમકે ફે(બીજા ખાનાનો બીજો મરોડ)માં નીચેનો ગોળ અવયવ વિખરીત દિશામાં કરવામાં આવ્યો છે. એવી જ રીતે જનો મરોડ (છેલ્લા ખાનાનો પહેલો મરોડ) કાબેથી જમણે ઊઘટાઈ ગયો છે આટલી અનિયમિતતાઓ બાદ કરતાં એકંદરે વર્ણ સ્પષ્ટ અને સપ્રમાણ લખાયા છે.

(૫) જ, જા, ઘ, ત, થ, મ અને ય જેવા વર્ણોના કેટલાક મરોડમાં નીચલા છેડા જમણી બાજુએ સહેજ વાળવામાં આવે છે, જે કસાતમક લેખનની પ્રવૃત્તિના સ્પષ્ટ છે.

એકંદરે જોતાં આ લિપિના ઉપલબ્ધ વર્ણોમાં જ(વૈકલ્પિક મરોડ), ફ, ફે, જૌ, જ, જ્ઞ, ઘ, વ અને મ આ વર્ણોને તેઓનું વર્તમાન નાગરી સ્વરૂપ પામવાને હજી વિકાસના કેટલાક તબક્કાઓમાંથી પસાર થવાનું બાકી રહે છે, ન્યારે બાકીના વર્ણો તેઓની વર્તમાન નાગરી અવસ્થાને પામવાની અણી પર આવીને ઊભા છે.

આ લિપિનાં ક સિવાયનાં બધાં જ અતર્ગત સ્વરચિહ્ન પૂર્ણ વિકાસ પ્રાપ્ત કરવાની અણી ઉપર આવ્યાં છે. પદ્ધિમાત્રા તરીકે અતર્ગત ઇનો ઔચ્છિક પ્રયોગ

કરવાનું વલણ અગાઉના દક્ષિણી દૈવીના આ અંતર્ગત સ્વરચિહ્નના પડિમાત્રામક પ્રયોગની અપેક્ષાએ વધું છે. અહીં પણ અગાઉની માફક એનું વળાંકવાળું સ્વરૂપ બહુધા પ્રયોજાયુ છે; જેમકે રે (પહેલો મરોડ), કૈ, વો અને જૌમાં; છતાં કયાંક કયાંક એનો સુરેખ મરોડ પણ પ્રયોજાવો શરૂ થયો છે; જેમકે સંયુક્તાક્ષર ન્તોમાં. આ, ઓ અને ઝૌનાં અતર્ગત સ્વરચિહ્નોમાં જમણી બાજુની ઊભી રેખાની ટોચને વર્ણની લખાવાતી સુરેખા સાથે સાંકળવામાં આવે છે. જોકે એ શિરોરેખાઓની ટોચને સ્પર્શ કરે છે ખરી, પરંતુ એની પાર જતી નથી. અહીં વર્ણની શિરોરેખાને ડાબી બાજુએ લખાવીને અંતર્ગત રૂ અને રૂનાં ચિહ્નો સાથે સાંકળવાની પ્રથા શરૂ થઈ જણાતી નથી (જુઓ જિ અને કીના મરોડ). અંતર્ગત સ્વરચિહ્નોના સ્વરૂપના વિકાસની સાથે સાથે તેઓને વ્યંજનો સાથે જોડવાની પદ્ધતિ પણ અર્વાચીન પ્રકારની બનતી જાય છે. સાધારણ રીતે વર્ણની ટોચે જોડાતાં અંતર્ગત સ્વરચિહ્ન નિયમિત પ્રકારે જોડાયાં છે બાકી અગાઉ વર્ણને નીચલે છેડે જોડાતાં અંતર્ગત સ્વરચિહ્ન જોડવામાં વિવિધ પદ્ધતિ જેવા મળતી હતી, પરંતુ આ સમયમાં વર્ણના નીચલા છેડે નાની ઊભી રેખા ઉમેરવા લાગતાં, એ રેખા સાથે જ અતર્ગત ડ, ડ અને જનાં ચિહ્ન જોડાવા લાગ્યાં. પરિણામે આ ચિહ્નો જોડવાની બાબતમાં સ્થિરતા આવી અને એ ચિહ્નો અર્વાચીન પદ્ધતિએ પ્રયોજવા લાગ્યાં.

આ લિપિમાં સંયુક્ત વ્યંજનોના જોડાણની ત્રણ જુદી જુદી પદ્ધતિ પ્રયોજાતી નજરે પડે છે : (૧) વ્યંજનની નીચે વ્યંજન સીધો ઊભો જોડવો (દા. ત. ક, ત્તો, જ્જ), (૨) વ્યંજનની નીચે ત્રાસી સ્થિતિમાં વ્યંજન જોડવો (દા. ત. સ્વ), અને (૩) વ્યંજનની જમણી બાજુએ વ્યંજન જોડવો (દા. ત. લ્પ) આ ત્રણ પદ્ધતિઓમાં પહેલી પદ્ધતિનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે, બીજી પદ્ધતિનું પ્રમાણ એનાથી ઓછું છે, ત્યારે ત્રીજી પદ્ધતિની માત્ર આછી શરૂઆત થતી જણાય છે ત્રીજી પદ્ધતિએ પ્રયોજાયેલા સંયુક્ત વ્યંજનમાં પૂર્વના વ્યંજનની જમણી અને પછીના વ્યંજનની ડાબી રેખા એકાકાર બનતા સંયુક્ત વ્યંજન અર્વાચીન સ્થિતિના (પૂર્વ-પશ્ચિમ સ્થિતિના) બને છે. ય વર્ણનો વિકાસ થયો હોવા છતાં, પછીના ય તરીકે અગાઉનો દ્વિકાકાર મરોડ જ વ્યાપકપણે પ્રયોજાયો છે, જોકે એના જમણા છેડાને વધુ ને વધુ ઊંચે ચડાવવામાં આવે છે (જેમકે જ્જમાં). કયાંક એ લખાવાયેલા છેડાને વર્ણની શિરોરેખા સાથે સાંકળવામાં આવે છે (દા. ત. ત્વમાં) પૂર્વના રનો રેફાકાર મરોડ લખાવા લાગ્યો છે, ત્યારે પછીના ર વર્તમાન પદ્ધતિએ પૂર્વના વ્યંજનની નીચે ડાબી બાજુએ પ્રયોજવા લાગ્યો

છે (જેમકે ત્રિમાં). જ્યાં જ ના તત્કાલીન વિકસિત મરોડના ડાબા અંગમાં, એ અંગના નીચલા છેડાને મળતો મરોડ જોડવામા આવ્યો છે. એકંદરે જોતાં વર્ણો અને અંતર્ગત સ્વરચિહ્નો તેઓની વર્તમાન નાગરી અવસ્થાની નિકટનાં બન્યાં છે, એવું સંયુક્તાક્ષરોની વ્યાખ્યામાં જણાવું નથી.

સંકેતચિહ્નોમા અનુસ્વાર અને વિસર્ગ મુખ્યત્વે પોલા મીઠાના સ્વરૂપે પ્રચલિત પદ્ધતિએ પ્રયોજવા છે જિહ્વામૂલીયતું ચિહ્ન તત્કાલીન મ વર્ણને મળતુ છે, જ્યારે ઉપધ્માનીયતુ ચિહ્ન એના દક્ષિણી મરોડની સાથેસાથ વીંછીના અંકેડાના આકારે પણ પ્રયોજાયું છે વર્ણ સાથે તેઓને જોડવાની પદ્ધતિ તત્કાલીન પ્રચલિત પદ્ધતિને અનુરૂપ છે. વ્યંજનતું હલંતપણુ દર્શાવવા માટે વર્ણની નીચે ચાલુ પદ્ધતિએ અને સ્વરૂપે હલંતસૂચક રેખા છુટ્ટી પ્રયોજવામાં આવે છે. અવગ્રહનો પ્રયોગ ગુજરાતમા આ સમયથી મળવા લાગે છે. અવગ્રહની જરૂરિયાત પ્રાકૃતિમાં નહિ, પણ સંસ્કૃતમાં પડે છે. ખાસ કરીને પદને અંતે આવેલા એ અને ઓ પછી જ આવે ત્યારે એની જરૂર પડે છે પ્રાચીન લેખન-પદ્ધતિમાં પદ પદ વચ્ચે અંતર રાખવામા આવતું ન હોવાથી અને સ્વર-સંધિના નિયમ મુજબ પદને અંતે આવેલા એ અને ઓ પછી અને લોપ થતો હોવાથી મૂળ ઉત્તર પદના આરંભમા જ રહેલો હતો કે નહિ એ વિશે કોઈ વાર સંદિગ્ધતા રહે. આ સંદિગ્ધતાના નિવારણ માટે લુપ્ત જ દર્શાવવા ખાસ ચિહ્ન પ્રયોજાયું.^{૧૮} ગુજરાતમાં ક્ષત્રપકાલથી સંસ્કૃત અભિલેખો મળે છે, પરંતુ મૈત્રકકાલ સુધીના સંસ્કૃત લેખોમા અવગ્રહનું ચિહ્ન પ્રયોજાયું નથી. ત્યાં લુપ્ત કના ધણાખરા પ્રસંગોએ એનો લોપ પૂર્વાપર સંબંધ પરથી સ્પષ્ટ થતો હતો. અનુ-મૈત્રક કાલથી ઉત્તરી શૈલીના લેખોમા અવગ્રહનું ચિહ્ન પ્રયોજવા લાગે છે, જેનો પ્રયોગ ઉપર કહેલી સંદિગ્ધતા નિવારવા માટે ખરેખર હજુ ગણાય. અવગ્રહનું સ્વરૂપ આ કાલ દરમ્યાન એના વર્તમાન સ્વરૂપને પામ્યું છે આ લોપચિહ્ન પ્રયોજવાનો પ્રસંગ સંધિમા થતા કના લોપ અંગે નજરે પડે છે, છતાં આ ચિહ્ન કના ચિહ્ન સાથે સામ્ય ધરાવતુ નથી, પ્રાયઃ આ એક પ્રકારનું વિરામચિહ્ન જેવું સ્વતંત્ર ચિહ્ન હશે

અંકે સચવવા માટેના ચિહ્ન આ લિપિમાં દશાષપદ્ધતિએ પ્રયોજાતાં હોવાથી, ચિહ્નોની સંખ્યા (૧ થી ૬ સુધીનાં અને શૂન્યનું એમ) ૧૦ ની નિશ્ચિત બની અહીં ૧ અને ૦ ના મરોડ જણાવવા મળતા નથી બાકીનાં અંકચિહ્નોમાં ૩, ૪, ૬ અને ૮ ના ચિહ્ન તેઓના વર્તમાન નાગરી મરોડની નિકટના બન્યાં છે, જ્યારે ૨, ૫ અને ૭ ને થોડીક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવાનું બાકી રહે છે.

૧ ના મરોડને પણ અચૂક તખ્તખાંથી પસાર થવાનું રહે છે.^{૧૮} સ્થાનમૂલ્યની પદ્ધતિ આરંભાઈ હોવાથી સમયાવાનું સરળ બન્યું છે; દા ત. ૫૧૬ સૂચવવા માટે શતકના સ્થાને ૫ નું, દશકના સ્થાને ૧ નું અને એકમના સ્થાને ૬ નું ચિહ્ન મૂકવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિને લઈને બહુ જ ઓછા ચિહ્ન માફ રાખવાં પડતાં હતાં, તેથી આ પદ્ધતિ ધણી ઝડપથી પ્રચલિત બની.^{૨૦}

એકંદરે જોઈએ તો ગુજરાતમાં નવમી સદીથી પ્રયોજવા લાગેલી ઉત્તરી શૈલીની લિપિ નાગરી લિપિની વર્તમાન અવસ્થા તરફ વિકસતી જણાય છે. જે કે આ સમયના ઉત્તર કાલમાં (દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં) મોટા ભાગના વર્ણ તેઓના વર્તમાન નાગરી સ્વરૂપને પામવા લાગ્યા હતા, છતાં શિરોરેખાને વિકાસ એના વર્તમાન સ્વરૂપ જેવો થયો નહોતો. અતર્ગત કના ચિહ્ન સિવાયનાં બીજાં અંતર્ગત સ્વરચિહ્ન તેઓના વિકાસના અર્વાચીન તબક્કે લગભગ આવી પહોંચ્યાં હતાં. સમુક્ત વ્યંજનોને તેઓની વર્તમાન અવસ્થા પામવામાં હજી ધણી અવસ્થામાંથી પસાર થવાનું બાકી હતું, આથી એકંદરે આ સમયની લિપિને આરંભિક સ્વરૂપની નાગરી કે આલ-નાગરી કહી શકાય. આ લિપિને ઉત્તર ભારતના તેમજ દખ્ખણના એ લિપિમાં લખાયેલા લેખોની^{૨૧} લિપિ સાથે સરખાવતાં એ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓની વચ્ચે કોઈ નોંધપાત્ર ભેદ વરતાતો નથી; અર્થાત્ આ સમય દરમ્યાન આ લિપિનો સાહજિક વિકાસ બધે જ થતો રહ્યો છે, પરંતુ ઉત્તરી (દેવનાગરી) કે દખ્ખણી (મરાઠી બાળબોધ) જેવો પ્રાદેશિક ભેદ તારવી શકાતો નથી.

પાદટીપો

૧. બુહ્લરે અરોડના સમયમાં બ્રાહ્મી લિપિમાં ઉત્તરી અને દક્ષિણી શૈલીનો ભેદ રાખ્યો હોવાનું માનેલું. જુઓ Buhler, *Indian Paleography*, pp 51 f.
- પરંતુ બ્રાહ્મી લિપિમાં એવો પ્રાદેશિક ભેદ થયાનું જણાતું નથી. જુઓ Upasak, *History and Paleography of Mawryan Brāhmī Script*, pp. 25-30 અને Ahmed Hasain Dani, *Indian Paleography*, pp 34 f.

૪. આ સમયના વર્ણોની જાણ રેખાના નીચલા છેડા ડાબી બાજુએ નમે છે અને ત્યાં તીવ્ર કોણ દાખવે છે (Buhler, *ibid.*, pp 68), જ્યારે અતર્ગત સ્વરચિહ્ન ધણાં અને મરોહદાર અને છે (ગૌરીશંકર ઓક્ષા, મારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, પૃ. ૬૨).

લિપિ કે વર્ણોને લગતા પ્રાચીન હલ્લેખોમાં આવતા “કુટિલ” શબ્દના પ્રયોગ પરથી પ્રિન્સેપ, ફ્લીટ, ઓક્ષા વગેરે આ લિપિને “કુટિલ લિપિ” કહે છે (જુઓ ઓક્ષા, માપ્રાલિ, પૃ ૬૨), પરંતુ એ હલ્લેખોમાં ‘કુટિલ’ શબ્દ વળાંકદારના અર્થમાં નહિ, ધણુ વિકટના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે એમ દર્શાવીને, બ્યૂલર એ નામનો અસ્વીકાર કરીને એને બદલે “તીવ્ર કોણદાર” એવો શબ્દ પ્રયોજે છે (Buhler, *op. cit.*, p 69), છતાં શૈલાત્મક મરોહદના અર્થમાં કુટિલ શબ્દના પ્રયોગ ચાલુ રાખવા એવો ગણાય (Dani, *op. cit.*, pp. 115 f.).

૫ Dani, *op. cit.*, pp. 165 f

૬. ડો દાની મૈત્રકોના અક્ષિલેખોની લિપિને કાઠિયાવાડી લિપિ-શૈલી તરીકે ઓળખાવે છે, (*op. cit.*, p. 168), પરંતુ મૈત્રકોનાં તામ્રશાસનો સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત મધ્ય ગુજરાત અને પૂર્વ ગુજરાતને પણ આવરી લે છે વળી મૈત્રક સમયના અક્ષિલેખોની લિપિ અને દક્ષિણ ગુજરાતના સમકાલીન અક્ષિલેખોની લિપિ વચ્ચે ખાસ નોંધપાત્ર ફરક પડતો નથી અન્યત્ર ડો દાની પણ ત્રૈકૂટકો, લાટના ગુજરા અને મૈત્રકોના લેખોની લિપિ એકસરખી હોવાનું જણાવે છે (*op. cit.*, p. 165).

૭ જુઓ Buhler, *op. cit.*, p 81 અને ઓક્ષા, માપ્રાલિ, પૃ ૪૩.

૮. Dani, *op. cit.*, p. 184

૯. Buhler, *op. cit.*, p 82

૧૦. ગુજરાતના નીચેના લેખોમાં હસ્તાક્ષર ઉત્તરી શૈલીમાં કરેલા છે

(૧) ૬૬ રતના કલચુરિ સવત ૩૮૦ (ઈ. સ ૬૨૬)ના ખેડાના, ક. સ. ૩૮૫ (ઈ સ. ૬૩૪)ના ખેડાના અને ક. સ ૩૬૨ (ઈ સ ૬૪૨)ના સખેડાના લેખોમાં (જુઓ Mirashi, *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. IV, pp. 57, 67 and 78.)

(૨) જયભટ્ટ ૩ વ્તના ક સ ૪૫૬ (ઈ. સ ૭૦૬)ના નવસારી લેખમાં (જુઓ Mirashi, *ibid.*, p. 18)

(૩) જયભટ્ટ ૪ થાના ક. સ. ૪૮૬ (ઈ સ. ૭૩૬)ના કાવીના અને ક સ. ૪૮૬ના ખીલ એક લેખમાં (જુઓ Mirashi, *op. cit.*, pp 96 and 102.)

૧૧. Buhler, *op. cit.*, p 70 અને ઓક્ષા, માપ્રાલિ, પૃ ૭૦

૧૨ અયોગવાહોના નમૂના પૃષ્ઠમાં સંકેતચિહ્નોમાં આપ્યા છે

૧૩. Dani, *op. cit.*, p 165

૧૪. ભેકે અહીં પડિમાત્રાનુ સ્વરૂપ વળાંકવાળુ ભેખ મળે છે, જે સમય જતાં સુરખ બને છે. પડિમાત્રાનુ (અહીં પ્રયોજાયું છે તેના જેવું) વળાંકવાળુ સ્વરૂપ બગાળી

લિપિમાં અધર્પત થાઈ છે. (જુઓ ઓઝા, માપ્રાલિ, લિપિપત્ર ૭૮ માં બ માળી-લિપિમાં કે, કૈ, કો અને કૌના મરોડ.)

૧૫. બ્રાહ્મીનાં પ્રાચીન શૈલીનાં અકચિત્ત અક્ષરચિત્તો પરથી ધડાયતુ પડિત લેગવાનલાલ ઈંદ્રજ્યો (Indian Antiquary, Vol VI, p. 44) અને ત્યાર પછી દત્ત અને સિથે (હિન્દુ ગણિતશાસ્ત્રના ઇતિહાસ, પુ ૧, પૃ. ૩૪) પણ માનેછે, પરંતુ બ્યૂલર (IA, Vol VI, p. 48), બાર્નેલ (South Indian Paleography, p 60), ઓઝા (માપ્રાલિ, પૃ. ૧૦૬) વગેરે વિદ્વાનો આકાર-સારથવાળા અકે અને વર્ણો વચ્ચેના સબધનું કોઈ નિશ્ચિત ધોરણ વસ્તાવ નહિ હોવાનું પ્રતિપાદિત કરીને આવા આકાર-સાદર્યને આકર્ષિત ગણાવે છે.

૧૬. આ સમયે ગુજરાતમાં દક્ષિણી શૈલીની લિપિની સાથેસાથ કતરી શૈલીની લિપિ પણ પ્રચલિત હોવાનું બ્યૂલરે ધાર્યું છે (Buhler, IP., p. 82), પરંતુ ગુજરાતપ્રતિઓના હસ્તાક્ષરોમાં થયેલા કતરી શૈલીના પ્રયોગ સિવાય ગુજરાતમાંથી એના કોઈ નમૂના ઉપલબ્ધ થતા નથી; અને એ હસ્તાક્ષરો ગુજરાતપ્રતિઓ પોતાના દેશના (પ્રાચીન ગુજરાતદેશના) મરોડમાં કરતા હતા, તેથી ગુજરાતમાં એ લિપિ પ્રચલિત હોવાનું કહી શકાય નહિ.

આ લિપિ પર થયેલી કતરી શૈલીની અસરથી ગુજરાતમાં દક્ષિણી લક્ષણોને તિલાંજલિ આપી કતરી શૈલીનાં લક્ષણ અપનાવવાનું વલણ પ્રવર્તવું હોવાનું ડે દાની ધારે છે (Dani, op. cit., p. 170), પણ એ અસ્થાને છે, કેમકે ઉપર જોયું તેમ દક્ષિણી શૈલીની અસર આ સમયે વધતી જ રહી છે.

૧૭. આ શૈલીના પૂર્વકાલીન સ્વરૂપ માટે ત્રણ રાજ્યોના લેખો સમયાનુક્રમે લક્ષમાં લીધા છે :

- (૧) રાજ યશોધર્માના મદસોદના વિક્રમ સંવત ૫૮૬(ઈ. સ ૫૩૨)ના અભિલેખો — ઓઝા, માપ્રાલિ, લિપિપત્ર ૧૮ સુ
- (૨) મેવાડના ગૃહલક્ષ્મણી રાજ અપરાજિતના સમયનો કુડેશ્વરનો વિ. સ ૭૧૮(ઈ સ. ૧૬૧)નો અભિલેખ—ઓઝા, એજન, લિપિપત્ર ૨૦ સુ.
- (૩) ચપાના રાજ મેરુવર્માના સમયના (ઈ સ.ની આડમી સદીના) પ્રતિમાલેખો — ઓઝા, એજન, લિપિપત્ર—૨૨ સુ

૧૮. દા. ત. યુદ્ધેસમર્થ. = (૧) યુદ્ધે સમર્થ. કે (૨) યુદ્ધે અસમર્થ. — સમભય, પરંતુ જો યુદ્ધેસમર્થ: એમ અવગ્રહનું ચિહ્ન પ્રયોજને લખ્યું હોય તો યુદ્ધે અસમર્થ: સ્પષ્ટ સમભય.

૧૯. નૂતન શૈલીનાં અકચિત્ત પણ પ્રાચીન શૈલીના ૧ થી ૬ નાં ચિહ્નો પરથી વડાયા છે, માત્ર અન્યનું ચિહ્ન એમાં ઉમેરવામાં આવ્યું છે. જુઓ ઓઝા, માપ્રાલિ, લિપિપત્ર ૮૪ સુ.

૨૦. ગુજરાતમાં (તેમજ ભારતવર્ષમાં) લેખોમાં નૂતન શૈલીના ઉપયોગનો પહેલ-વહેલો દાખલો કલચુરિ સવત ૩૪૬(ઈ સ ૫૯૫)ના સળેડાના તામ્રપત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે આ મિતિને ભારતીય સંખ્યાલેખનની નૂતન શૈલીનો પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ નમૂનો માનવામાં આવ્યો છે. (જુઓ ઓક્ષા, માપ્રાલિ. પૃ ૧૧૫ તેમજ જુઓ દત્ત અને સિંઘ, દિગ્દિ, પુ. ૧. પૃ ૩૬)

પરંતુ આ તામ્રપત્ર બનાવટી મનાયુ છે (જુઓ *Mirashi, op cit.*, p. 162). ગુજરાતમાં ત્યાર પછીનો નૂતન શૈલીનો પ્રાચીનતમ નમૂનો રાષ્ટ્રકૂટાની લાટસાખાના રાજ દતિવર્ષના રા. સ. ૭૮૯(ઈ.સ ૮૧૮)ના લેખમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ લેખ *Epi-graphia Indica*, Vol. VI, p. 285 પર પ્રકાશિત થયો છે

૨૧. આ લિપિને ઉત્તર ભારતવર્ષના પ્રતીહાર રાજ મહીપાલ ના આસની (કતેડપુર જિલ્લો) લેખ(ઈ સ ૯૧૭-૧૮)ની લિપિ સાથે (*IA*, Vol XVI, Plate, between pp 174-175) અને દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ કૃષ્ણ ૩ નાની પેવલી (વિર્ધ) લેખ(ઈ. સ. ૯૪૦-૯૪૧)ની લિપિ સાથે (*BI*, Vol V, Plate between pp. 194-195) સરખાવે

પ્રકરણ ૧૩

ધર્મસંપ્રદાયો

મૈત્રકકાલ અને અનુ-મૈત્રક કાલમાં ગુજરાતના ધર્મસંપ્રદાયો અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ વિશે માહિતી આપતી પ્રમાણસામગ્રી અગાઉના મુકાબલે વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોઈ એ કાલનું વધુ સુરેખ ચિત્ર દોરી શકાય છે.

મૈત્રકકાલના ઇતિહાસ માટેનાં સૌથી અગત્યનાં સાધન તે એ કાલનાં સવાસો ઉપરાંત દાનપત્રો છે ભૂમિદાનને લગતા આ શાસનલેખ છે. દાતા તરીકે એમાં કેવળ રાજકુલની વ્યક્તિઓ છે ઉપલબ્ધ દાનપત્રો પૈકી કે ભાગનાં દાન બ્રાહ્મણોને અપાયાં છે, બાકીનાં દાનપત્રોમાંથી લગભગ ૩ ભાગનાં શિવ શક્તિ સ્વર્ગ આદિનાં દેવાલયોને અને એ સિવાયનાં સર્વ શક્ય સધના વિહારોને અર્પણ કરવામાં આવ્યાં છે ? આમ આ ઐતિહાસિક સામગ્રી રાજકુલસંબંધ હોવા છતાં એની વિપુલતા તથા એના ઉપયુક્ત પ્રકારના અપેક્ષાકૃત વૈવિધ્યને કારણે તેમજ એ સામગ્રી સમકાલીન ફરતાવેળેના રૂપમાં હોવાને કારણે તત્કાલીન ધર્મસંપ્રદાયો તથા ધાર્મિક જીવન ઉપર એ ઠીક ઠીક પ્રકાશ પાડે છે. દાન બ્રાહ્મણ વ્યક્તિને આપવામાં આવ્યું હોય તો એના પ્રતિગ્રહીતાને બલિ, ચરુ, વૈશ્વદેવ, અગ્નિહોત્ર ને અતિથિની પંચમહાયજ્ઞોની ક્રિયાઓના અનુષ્ઠાન અર્થે અપાતું. દેવાલયને અર્પણ કરાતા દાનનું પ્રયોજન દેવની સકલ પૂજા ચાકુ રાખવાનું, વાઘ ગીત નૃત્યાદિ માટેના ઉપયોગનું, સેવકના ભરણપોષણનું ને દેવાલયનું ભાગ્યું-તૃપ્ત્યું સમરાવવાનું ગણવામાં આવતું, ન્યારે બૌદ્ધ વિહારની બાબતમાં એ ઉપરાંત એ વિહારમાં વસતા કે ચારે બાજુથી ત્યાં આવતા લિક્ષુઓનાં ચીવર, ભિક્ષા, શયન, આસન ને રોગનિવારણના લેપન્યની ભેગવાઈ કરવાનું જણાવવામાં આવતું. મૈત્રકકાલનાં ઘણાં દાન પાટનગરમાંથી ને કેટલાંક દાન જુદા જુદા મુકામે રાખેલી વિજયજાવણીમાંથી આપેલા છે શાંતિના સમયમાં રાજા પાટનગરમાંથી દાન દેતો ને દંડયાત્રા દરમ્યાન લસ્કરી જાવણીમાંથી દાન

હેતો, બ્યારે તે તે પ્રદેશના ગ્રહીતાઓને વિશેષ લાભ મળતો ^૨ ગુજરાત પ્રદેશમાં મૈત્રકાના સમકાલીન રાજવંશો ગૌકૂટક, કટચ્યુરિ, ગુર્જર, ચાહમાન, સેંદ્રક અને લાટના ચાલુક્ય તથા અનુ-મૈત્રક કાલના રાજવંશો — રાષ્ટ્રકૂટ, ધૂમલીના સૈંધવ, દક્ષિણ સુરાષ્ટ્રના ચાલુક્ય, વઢવાણના ચાપ આદિનાં દાનપત્રોમાંથી પણ ધાર્મિક પરિપાટી અને પરિસ્થિતિનું એક દરે સમાન ચિત્ર ખડું થાય છે. અનુ-મૈત્રક કાલમાં થયેલા અણુહિલવાડ પાટણના ચાવડા રાજવંશનું કોઈ દાનપત્ર મળ્યું નથી એ અહીં નોંધવું જોઈએ.

જેમને દાનપત્રો અપાયાં છે તે વેદપાઠી બ્રાહ્મણો સમાજના ધાર્મિક જીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવતા એ સ્પષ્ટ છે. એમની વસ્તી, મૈત્રકાનાં દાનપત્રો ઉપરથી જોઈએ તો, પાટનગર વલ્લભી ઉપરાત સિંહપુર, હસ્તવત્ર, ગિરિનગર, ખેટક, નગરક, કાશ્વહદ, આનંદપુર, દશપુર, ગિરિનગર, ઉદુમ્બર, જંબુસર, ભરુકગ્ગ જેવાં નગરોમાં હતી ધણી બ્રાહ્મણ આનંદપુર, દશપુર, ગિરિનગર, ઉદુમ્બરગહ્વર ને જંબુસર જેવાં દૂરનાં નગરોમાંથી વિનિર્ગત થઈ વલ્લભી, ખેટક ને સિંહપુર જેવાં નજીકનાં નગરોના અથવા અગરિનકા, અયાનક અને શ્રદ્ધિકા જેવા અગ્રહારો(બ્રાહ્મણને દાનમાં અપાયેલ ગામો)ના વાસ્તવ્ય (રહેવાસી) બનતા હતા ^૩ પાટનગરમાં અને નજીકનાં ગ્રામનગરોમાં વિદ્યા અને વિદ્યાનોને જે સવિશેષ આશ્રય મળતો હતો તેની પણ આ વસ્તુ ઘોતક છે ઋગ્વેદી અને અથર્વવેદી બ્રાહ્મણોના ઉલ્લેખ દાનપત્રોમાં આવતા હોવા છતાં દાન સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણોનો મોટો વર્ગ યજુર્વેદી અને સામવેદી હતો એમ જણાય છે. વલ્લભી, આનંદપુર, દશપુર, ઉદુમ્બરગહ્વર, સિંહપુર, દીપ, વશકટ અને જંબુસર જેવાં સ્થાનોમાં ચાતુર્વિદ્ય (ચતુર્વેદી) અને/અથવા ત્રૈવિદ્ય (ત્રિવેદી) બ્રાહ્મણોની પર્વત્ હતી ^૪ તત્કાલીન ગુજરાતમાં વેદવિદ્યાના અધ્યયનના અને પુરાતન શ્રૌત ધર્મનાં અનેક જીવતાં કેન્દ્ર હતાં એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે અનુ-મૈત્રક કાલમાં પાટણપુત્ર અને ગૌડ દેશના તથા કણ્ઠાટક અને મહારાષ્ટ્રના અનેક વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, ખાસ કરીને રાષ્ટ્રકૂટોના સમયમાં, ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા હતા અને અહીંના કણ્ઠાટકમાં ગયા હતા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ પટ્ટમધ-ઉત્સવ પ્રસંગે તુલાપુરુષારોહણ કરી બ્રાહ્મણો અને દેવકુલોને મોટાં દાન કરતા.

તત્કાલીન ગુજરાતમાં સૌથી પ્રચલિત સંપ્રદાય માહેશ્વર-શૈવ હતો. મૈત્રક વંશના જે સિવાયના બધા રાજાઓ ‘પરમમાહેશ્વર’ હતા મૈત્રક રાજમુદ્રામાં લાંછન શિવના વાહન નંદીનું હવું અને વલ્લભી સાથે સંકળાયેલા સિદ્ધાઓ ઉપરનું પ્રતીક શિવના આયુધ ત્રિશૂળનું હવું મૈત્રકો પોતે પાશુપત સંપ્રદાયના

સ્થાપક લક્ષ્મીશના ચાર પદ્ધતિઓમાંના એક મિત્રના વંશજ મનાયા છે.^૫ ગુપ્ત વંશના શાસનકાળમાં ભાગવત સંપ્રદાયની આઘાદીવૃદ્ધિ યદ્યપ્ત હતી તેમ ગૈરક-કાલમાં માહેશ્વર સંપ્રદાય, જે ક્ષત્રપ કાલમાં રુદ્ર અને મહાસેનની ઉપાસનામાં પ્રચલિત હતો તેનો પુનઃ અભ્યુદય થયો જણાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં કટ્યુરિ રાજ્યો 'પરમમાહેશ્વર' હતા. ગુર્જરનૃપતિવંશના રાજ્યો શરૂઆતમાં આદિત્યલક્ષ્મી હતા, પણ આગળ જતાં તેઓ 'પરમમાહેશ્વર' થયા હતા ચાલુક્ય અને ચાહમાન રાજ્યો 'પરમમાહેશ્વર' હતા, અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોનો મૂળ ધર્મ માહેશ્વર હતો.^૬ વલ્લીનાં ખડેરોમાંથી અનેક વિશાળ શિવલિંગ અને નંદીની અનેક વિશાળ લવ્ય પ્રતિમા મળી છે. જનસમાજમાં પણ શૈવ સંપ્રદાયનો વિશેષ પ્રચાર હશે એ સ્પષ્ટ છે, છતાં ગૈરક દાનપત્રોમાં શિવાલયને અપાયેલા દાનનો એક જ લેખ છે એ આશ્ચર્યજનક છે. એ શિવાલય સુરાશ્રૂમાં આવેલા વટપદ ગામમાં હરિનાથ નામે કોઈ માણસે બંધાવ્યું હતું અને શીલાલિપિ ધર્માદિત્યે ઈ. સ. ૬૦૯ માં એને એક વાપી અને એ હેત્રોત્તું દાન આપ્યું હતું.^૭ આ વસ્તુ સૂચવે છે કે ઐતિહાસિક સામગ્રી તરીકે પૂર્વકાલની તુલનાએ દાનપત્રોની વિપુલતા હોવા છતાં એ સમગ્ર ધાર્મિક-સામાજિક પરિસ્થિતિનો કેવળ એકદેશ વ્યક્ત કરે છે.

સોમનાથનું શૈવ તીર્થ પ્રાચીન કાલથી પ્રસિદ્ધ છે. અગિયારમા સૈકામાં મહમૂદ ગઝનવીએ તોડેલું સોમનાથનું મંદિર ક્યારે બંધાયું હશે એ નક્કી કરવાનાં કોઈ નિશ્ચિત પ્રમાણ નહોતાં, પણ એ વલ્લીકાલમાં બંધાયું હશે એમ કેટલાક વિદ્વાનો માનતા.^૮ એ માન્યતાને હમણાંનાં ઉત્ખનનો અને સંશોધનોથી સમર્થન મળ્યું છે. સોમનાથના મંદિરના જે ખડેરો અને ૧૯૫૦ માં જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો તે કુમારપાલ સોલંકીએ બંધાવેલા મંદિરનું હતું ઉત્ખનન દરમ્યાન એતી નીચે મળેલો ચર સોલંકી ભીમદેવ પહેલાંએ બંધાવેલા (એટલે કે ગઝનવીએ કરેલા સોમનાથના ભંગ પછી ભીમદેવે બંધાવેલા) મંદિરનો હતો. એતી નીચે સૌથી જૂના, નાના માપના મંદિરના અવશેષ નીકળેલા તે એનાથીયે પ્રાચીન. અલખીકીની એને આશરે સો વર્ષ પહેલાં બંધાયું કહે છે. એ જૂના મંદિરની જલાધારીની નીક એના ધસારા ઉપરથી તદ્દિશેને આશરે ત્રણસો વર્ષ જૂની લાગી છે. એ જોતાં ઇસ્વી સનની આઠમી સદીના મધ્યમાં, અર્થાત્ ગૈરકકાલના છેવટના ભાગમાં, એ મંદિર બંધાયું હશે એમ એ ઉત્ખનન કરાવનાર શ્રી. ચાપરતું માનવું છે.^૯ ગારુલક સામંતોના લેખોમાં સાધુ-સંન્યાસીઓ મોટે આશ્રમ (ઝાવસય) બંધાવના ઉદ્દેશ્ય છે. ગૈરક

ગજાઓના દાનપત્રોમાં આ પ્રકારના એક જ આશ્રમનો નિર્દેશ મળે છે ૧૦ સોમનાથ જેવા પ્રસિદ્ધ શૈવ તીર્થો સાથે આવા આશ્રમો કે મઠો હોય એ સમગ્ર એવું છે જોકે એ વિશેનો સ્પષ્ટ પુરાવો ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી મળતો નથી, પણ બૌદ્ધોમાં વિહાર કે મઠની સંસ્થા એ સમયમાં પૂર્ણ વિકસિત હોઈ શૈવોમાં પણ એવી સંસ્થા નહિ હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે અનુ-ગૈત્રક કાલમાં છાટ અને સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલાક મઠોના ઉલ્લેખ મળે છે, ૧૧ તેથી આ અનુમાનને સમર્થન મળે છે શૈવ સંપ્રદાયના ચોક્કસ સ્વરૂપ વિશે દાનપત્રોમાંથી કંઈ જાણવા મળતું નથી, પણ એમાં નિર્દિષ્ટ ‘માહેશ્વર’ વડે લોકપ્રચલિત પાશુપત સંપ્રદાય ઉદ્દિષ્ટ છે એમ માનવાનું અભ્યાસીઓનું વલણ છે ૧૨ માહેશ્વરોમાં આમર્દક નામે એક સંપ્રદાય હતો, જેના એક આચાર્યને ચાપવ શના રાજ ધરણીવરાહે ભૂમિદાન આપ્યું હતું મહાદેવના કેટલાંક મંદિરોના ઉલ્લેખ મૈત્રક દાનપત્રોમાં છે અનુ-ગૈત્રક કાલમાં, અનુમાને ઈસ્વી સનના આઠમી સદીના અંતમાં અથવા નવમી સદીના પ્રારંભમાં, મહાન તત્ત્વચિંતક અને ધર્મ-સુધારક આદિ શંકરાચાર્યે દ્વારકામાં શારદામઠ સ્થાપ્યો તથા ત્યાં પોતાના શિષ્ય સુરેશ્વરાચાર્યને (જેમને કેટલાક વિદ્વાનો મહનમિત્રથી અભિન્ન ગણે છે) નિયુક્ત કર્યા શંકરાચાર્યના આગમનથી પણ પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં કેવલાદ્વૈત ઉપરાત પચ્ચદેવોની ઉપાસનાના એક ભાગ તરીકે શિવપૂજને પણ વેગ મળ્યો જણાય છે. શારદાપીઠનું અધિકારક્ષેત્ર સિંધુ-સીંધી, સૌરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર અને વચ્ચેના પ્રદેશો સુધી પ્રવર્તતું અને ત્યાંના આરાપત્રોને રાજ જેવું માન મળતું

શિવપૂજની સાથેસાથ શક્તિપૂજનો વિચાર આવે દેવીનાં મંદિરોને અપાયેલા ભૂમિદાનોના થોડાક ઉલ્લેખ ગૈત્રકલીન દાનપત્રોમાં છે મહારાજા દ્રોણસિંહે આપેલા, પણ એ લુપ્ત થઈ જતાં ક્રુવસેન બાલાદિત્યે ઈ સ. ૬૩૯ માં કરી આપેલા, દાનપત્રમાં ‘કાટમ્મહિકા’ દેવીનો ઉલ્લેખ છે, તે પ્રતિમાં મહિપા-સુરમઝિનીની હશે એમ અનુમાન થયું છે ‘પાકુરાયા’ અને ‘શકરિકા’ દેવીનાં મંદિરોનો ઉલ્લેખ અન્ય દાનપત્રોમાં છે ખીજા એક દાનપત્રમાં દેવીક્ષેત્ર નામે ખેતરનો ઉલ્લેખ છે, જેથી સુરાષ્ટ્રમાં વટપદ્વિકા સ્થલીમાં એક દેવી-મંદિર હોવાનું, સ્પષ્ટ થાય છે શીલાદિત્ય ૩ જના એક દાનપત્રમાંના ‘માતૃસ્થાન-ક્ષેત્ર’ એ ઉલ્લેખથી સુરાષ્ટ્રમાં મદસર સ્થલીમાં આવેલા માતૃસ્થાન અથવા માતાઓના મંદિરની માહિતી મળે છે ૧૩ અનુ-ગૈત્રક કાલમાં એક સૈધવ દાનશાસન અનુસાર સુવર્ણમંડરી વિપયમાં દેવગીરનામના ભદ્ર શિવરુદ્ર નામે કપટી-કાપડીએ ગામને ફરતા હરિ

(વિષ્ણુ), હરિદશ (સપ્ત), વિનાયક (ગણપતિ) અને માતૃકાઓનાં મંદિર બંધાવ્યાં હતાં. ૧૪ એટલે કે માતૃકા-પૂજા પણ સમાજમાં સુપ્રચલિત હતી એમ અનુમાન કરવું યોગ્ય છે.

યુક્તકાલમાં વિકસેલા ભાગવતધર્મનું સાતત્ય ગૈત્રકકાલમાં પણ ચાલુ રહ્યું હતું. ગૈત્રક રાગઓનો કુલધર્મ માહેશ્વર હોવા છતાં દ્રુવસેન ૧ લો ‘પદ્મ ભાગવત’ થયો હતો, પણ ભાગવત ધર્મના દેવાલયને લગતું એક પણ ગૈત્રકકાલીન દાનપત્ર ઉપલબ્ધ નથી મારુલક વંશના રાગઓ (જેમના કુળની ઉત્પત્તિ વિષ્ણુના ‘વાહન ગરુડ સાથે સાંકળવામાં આવતી તેઓ) ‘પદ્મ ભાગવત’ હતા દક્ષિણ ગુજરાતના ત્રૈકૂટક રાગઓ ભાગવત-ધર્મનુયાયી હતા ભાગવતધર્મના અનુયાયી રાજવંશીની સખ્યા ભારતીય ઇતિહાસમાં તુલનાએ ઓછી જણાય છે, પણ સમાજમાં ભાગવતધર્મ સદા લોકપ્રિય રહ્યો છે, અને જે ઐતિહાસિક કાલની આપણે વાત કરીએ છીએ તે કાલના ભાગવતધર્મવિપયક ઉલ્લેખ કે પુરાતન અવગણે વિરલ હોય તેથી, ઇતિહાસના સાતત્યના એકંદર સદર્શમાં, આ વિધાનને વ્યાધ આવતો નથી. પ્રભાસ પાટણ પાસેના કદવાર ગામનું પ્રાચીન મંદિર ભાગવત-ધર્મનું ગૈત્રકકાલીન મંદિર હોવાનું જણાય છે. એમાં હાલ માત્ર વરાહની મૂર્તિ છે, પણ મૂળે ત્યાં વિષ્ણુના દસે અવતારોની મૂર્તિઓ હશે એમ અભ્યાસીઓનું માનવું છે વિષ્ણુના દસ અવતારોમાંથી વરાહ, વામન અને કૃષ્ણની પૂજા સર્વેષ્ઠ પ્રચલિત હોય એમ દાનપત્રોમાંના રાજપ્રશસ્તિગત ઉલ્લેખો ઉપરથી અનુમાન થાય છે, જોકે રામાવતારનો મહિમા પણ બહુમાન્ય હશે જ. ‘રાવણવધ’ અથવા ‘ભદ્રિકાવ્ય’ નામથી ઓળખાતું, રામચરિતવિપયક સુપ્રસિદ્ધ વ્યાકરણકાવ્ય ‘ભદ્રિકે વલ્લીમાં રચેલું. આમ છતાં સૌથી વિશેષ મહિમા પૂર્ણપુરુષોત્તમ કૃષ્ણાવતારનો હશે, અને એથી માહેશ્વર ગૈત્રકોને આગળ જતાં ચક્રકુલના ગણાવવાનું ગૌરવાસ્પદ મનાયું. ૧૫

સૂર્યપૂજા ગુજરાતમાં લોકપ્રિય હતી અને સૌરો અથવા આદિત્યભક્તોનો સપ્રદાય પ્રચલિત હતો. ગૈત્રક રાગઓનો કુલધર્મ માહેશ્વર હતો છતાં ગૈત્રક રાજ્યની સ્થાપના કરનાર ભટ્ટાકનો ચોથો પુત્ર ધરપદ ‘પદ્મ આદિત્યભક્ત’ બન્યો હતો. આદિત્યભક્તોની પૂજાવિધિ અને ઉપાસનાપદ્ધતિ વિશે ગૈત્રકકાલીન ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી કંઈ જાણવા મળતું નથી, પણ બાણભદ્રકૃત ‘હર્ષચરિત’માં આદિત્યભક્ત પ્રભાકરવર્ધનની ઉપાસનાપદ્ધતિ અને દિનચર્યાનું જે સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એની કલ્પના થઈ શકે છે. ભાટના ગુર્જર-નૃપતિવંશના શરૂઆતના રાગઓ દદ ૧ લો, દદ ૨ જો વગેરે દિનકર અથવા સૂર્યના

ઉપાસક હતા ૧૬ લાટમાંથી માળવા ગયેલા પદ્મવાયો અથવા વલ્લ વણનાર કારીગરોએ દશપુરમાં ઈ સ ૪૩૬ માં એટલે કે ગુપ્ત કાલમાં ‘દીપ્તરશ્મિ’ અથવા સૂર્યનું મંદિર બાંધ્યું હતું, તે ઈ. સ ૪૭૩ માં ફરી બધાયું હતું. આ ખતાવે છે કે વેપારીઓ કે કારીગરોની ટ્રેણીઓ અથવા મહાજનો દ્વારા પણ સૌર સંપ્રદાયને પોપણ મળતું હતું. સમકાલીન જૂણ રાજાઓ—તોરમાણ અને મિહિરકુલ પણ સૂર્યપૂજક હતા. ‘મિહિરકુલ’ નામ પણ આ દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ છે. મૈત્રકકાલ તથા અનુ-મૈત્રક કાલમાં ગુજરાતમાં સૂર્યમંદિરો હોવાના પુરાવા મળે છે. સુરાષ્ટ્રના ઉદેશિયક ગામમાં આવેલા એક સૂર્યમંદિરને શીલાલિપિ ધર્માલિપિ ઈ સ. ૬૧૧ માં ભૂમિદાન આપ્યું હતું એ જ રાજાના બીજા એક દાનપત્રમાં સુરાષ્ટ્રના વટપદ ગામમાંની આદિત્યદેવની વાપી(આદિત્યદેવવાલીય વાપી)નો ઉલ્લેખ છે, ૧૭ એ સૂર્યમંદિરની પાસેનું જળાશય હશે એમ ગણાવું જોઈએ. લાટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા પ્રભૂતવર્ધ ગોવિંદરાજે ઈ સ ૮૨૭ માં કાવી પાસેના કેટિપુરમાં જ્યાદિત્યના મંદિરને દાન આપ્યું હતું ૧૮ નક્ષિત્રપુર—ચોયાંસીના જયપુર ગામ પાસે કૃષ્ણવીરકા નદીના તટે તરુણાદિત્ય નામે સૂર્યનું મંદિર હતું. એક સૈંધવ દાનપત્રમાં ઉલ્લેખિત સૂર્યમંદિરનો નિર્દેશ હમણાં જ ઉપર કર્યો છે. થાનમાં પ્રાચીન સૂર્યમંદિર છે સત્રાપાડા, ગોપ, વિસાવાડા, કળસાર, ડીંદરખેડા વગેરે સ્થાનોના પ્રાચીન મંદિરો સૂર્યમંદિરો હોવાનો સભવ છે. ‘મૈત્રક’ શબ્દનો સંબંધ કેટલાક વિદ્વાનો ‘મિત્ર’ અથવા સૂર્ય સાથે જોડે છે. આદિત્યની ઉપાસના વેદકાલ જેટલી પ્રાચીન છે એ ખરું, પણ ભારતવર્ષના અને ગુજરાતનાં સૂર્યમંદિરો અને સૂર્યમૂર્તિઓમાં ઈરાનની મિહિર-ઉપાસનાની સ્પષ્ટ અસરો રહેલી છે. મૈત્રકકાલીન સૂર્યમંદિરોમાં એ સમયની કોઈ સૂર્યમૂર્તિ રહી નથી અને મંદિરોના લેશમૂર્તિ શિલ્પોમાંની સૂર્યની નાની ખેડેલી આકૃતિમાં એની વેશભૂષા જોઈ શકાય એમ નથી. ૧૯ પણ એ સમયમાં રચાયેલી વરાહમિહિરની ‘બૃહત્સંહિતા’માં સૂર્યમૂર્તિનું જે વિધાન છે તે ઉપરથી અને પછીના સોલંકીકાલની જે અનેક સૂર્યમૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે તેઓમાં એ મૂર્તિના વિધાનમાં ઈરાની વેશભૂષાની સ્પષ્ટ અસર વરતાય છે સૂર્યમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા અને પૂજા કરનાર મગ બ્રાહ્મણો શાકદીપ અથવા પૂર્વ ઈરાનથી આવ્યા હતા એ દર્શાવનારા સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખ છે અને સૂર્યપૂજના એક મહાદેવ શ્રીમાલમાં વસના બ્રાહ્મણોની એક જાતિ આજે પણ પોતાને ‘મગ’ બ્રાહ્મણ અથવા ‘શાક-દીપીય’ અથવા ‘શાકલદીપીય’ બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાવે છે.

ગુપ્ત રાજ્યકાલના અંત સુધી વલ્લબી જૈન ધર્મનું અને તદ્દિપયક સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું મોટું કેંદ્ર હતું. પ્રાચીન ગુજરાતમાં પણ જૈન ધર્મ વ્યાપક

અન્યો ત્યાર પછી અન્ય સપ્રદાયો સમેત જૈન ધર્મનો પૂર્વાધિક ઉત્કર્ષ ત્યા થાય એમ અલ્લાવિક રીતે અને, પણ એ માટેના સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળતાં નથી એ કંઈક આશ્ચર્યજનક ગણાય. ગૈત્રક રાજાઓ અને એમનાં કુટુંબીઓ સર્વ સપ્રદાયોને આશ્રય આપના. ગૈત્રકોના સખ્યાબધ દાનપત્રોમાંથી એક પણ દાનપત્ર જૈનોના કોઈ પણ ધર્મસ્થાનકને અપાયું નથી દાનપત્રોની વિગતોમાં એ જૈન ધર્મનો કોઈ ઉલ્લેખ જાણ્યેજ આવે છે. માત્ર અપવાદરૂપે, ઈ. સ. ૬૧૬ માં એક દાનપત્રમાં એક 'આવક-વાર્ષી'નો ઉલ્લેખ છે, ૨૦ પણ એમાં એ 'આવક' શબ્દ 'ઔક ઉપાસક'ના અર્થમાં નહિ હોય એમ નિશ્ચિનપણે કહી શકાય નહિ. 'મનાપતિ ભટારક'ના સમયથી ઔક ધર્મ તરફ દબલ્યા વણે મૈત્રક રાજાઓને જૈન ધર્મથી હીક હીક દૂર રાખ્યા હશે ' એવો તર્ક ડો હરિગ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કર્યો છે, પણ એ સ્મૃતિન લાગતો નથી દાનશાસનોનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોમાં થાય છે તેવું સમગ્રકલ્પ શુવન એમાં પ્રતિબિંબિત ન થાય વલ્લીના ગૈત્રક રાજાઓ માહેશ્વર હોવા છતાં શિવાલયને અપાયેલા દાનનો એક જ લેખ મળ્યો છે એ શુ આશ્ચર્યજનક નથી ? વળી અન્ય સપ્રદાયોને અપાયા હતાં તેવા ભૂમિદાન આદિ વલ્લી રાજ્યમાં પ્રચલિત જૈન સપ્રદાયને સ્વીકાર્ય ન હોય અને તેથી એને લગતો કોઈ પણ પુરાવો ન મળે એમ અને મુખ્યત્વે સાહિત્યિક પ્રમાણોને આધારે એમ કહી શકાય કે ગૈત્રક કાલમાં વલ્લીનગર તેમજ વલ્લી રાજ્ય જૈન ધર્મનાં પૂર્વવત્ કેંદ્ર ચાલુ રહ્યા હતા.

વીરનિર્વાણ સ. ૯૮૦ માં (અથવા વાચનાતર અનુસાર સ. ૯૯૮ માં, ઈ. સ. ૪૫૪ અથવા ૪૬૭)માં દ્રુવસેન રાજાને પોતાના પુત્ર વીરસેનના મરણથી થયેલો ગ્રોહ શમાવવા માટે આનંદપુરમાં સસા સમક્ષ 'કલ્પસૂત્ર' વાચવામાં આવ્યું હતું એવા ઉલ્લેખ 'કલ્પસૂત્ર'ની વિવિધ ટીકાઓમાં છે ૨૧ દેવદિગણિ ક્ષમાશ્રમણે કરાવેલી આગમ-વાચનાના વર્ષનો આમાં 'કલ્પસૂત્ર'-વાચનાના વર્ષ સાથે સંબંધ થયો છે એ સ્પષ્ટ છે, કેમકે દ્રુવસેન ૧ લો ઈ. સ. ૫૦૨ પહેલાં રાજ થયાં નહોતા. ૨૨ પણ વલ્લી કાલમાં જૈન ધર્મને જે રાન્યાશ્રય મળતો હતો તેવું વિન્સ પણ સ્પષ્ટ પ્રમાણ આ ઉલ્લેખો દારા મળી રહે છે.

જે વલ્લીનગરમાં સમગ્ર જૈન આગમની સંકલના થાય તથા એ આગમો સિપિરથ થાય ત્યાં અનેક જૈન મંદિરો અને ઉપાશ્રયો હોય એ સ્વાભાવિક છે એ સંકલના પછી આશરે ટોટ સૈકા આવે, ઈ. સ. ૬૦૯ આસપાસ, આચાર્ય ત્રિવલ્લભગણિ ક્ષમાશ્રમણનો મહાગ્રંથ 'ત્રિશોપાવસ્યક સાખ્ય' વલ્લીમાં એક જિનજ્ઞાનમાં

રચાયેલ હોતો એ અત્યંત નોંધપાત્ર ઘટના છે. ૨૩ શત્રુંજય અને ગિરનાર તો પ્રસિદ્ધ જૈન તીર્થ હતાં, પણ એ ઉપરાંત સ્તંભનક (થામણી), ભરુકંઝ, મોઢેરા, વઢવાણ, તારણ (તારંગા), સિંહપુર (સિહોર), દારવતી-દારકા, શખપુર-શખેશ્વર, સ્તંભનીથ-ખભાત, ખેટક-ખેડા, વાયડ આદિ નાનામોટા તીર્થ હતાં એમ વિવિધ ગ્રંથોમાં નોંધાયેલી અનુશ્રુતિઓ ઉપરથી જણાય છે. વલ્લીભગની આગાહી થતાં વલ્લીનો જૈન સંઘ સલામતી શોધતો મોઢેરા જઈ વસ્યો. વલ્લીની જૈન પ્રતિભાઓ પણ અન્ય સ્થળે લઈ જવામાં આવી ચંદ્રપ્રભની મૂર્તિ અળા અને ક્ષેત્રપાલની મૂર્તિ સાથે શિવપત્તન-પ્રભાસપાટણ મઠ, મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ શ્રીમાલ પહોચી, આદિનાથની મૂર્તિ કાસફ (કાસિંદ્રા) અને વલ્લીનાથની મૂર્તિ શત્રુંજય, અને બીજી કેટલીક મૂર્તિઓ હારીજ પહોચી આ ઉદ્દેશો પતાવે છે કે મૈત્રકટાલમાં ગુજરાતમાં અનેક જૈન કેદ્ર સ્થપાયા હતા. ૨૪

વલ્લીના વિદ્વાપીઠમાં જેમ દૂર દેશાવરથી જિજ્ઞાસુઓ વિદ્યાભ્યાસ માટે આવતા તેમ દૂરના પ્રદેશમાંથી ખાસ કરીને જૈન યાત્રાળુઓ ગુજરાતનાં જૈન તીર્થોની યાત્રાએ આવતા અનિત અને રત્ન નામે બે કાસ્તીરવાસી ક્રિષ્કીઓ ઈ. સ. ૫૫૩ આસપાસ ગિરનાર તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા હતા ત્યાં શ્રી નેમિનાથની લેખમય મૂર્તિને ઓગળી જતી જોઈ એમણે બીજી પાપાણમય મૂર્તિની ત્યાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી ૨૫ સમુદ્રસૂરિના શિષ્ય માનદેવસૂરિએ ગિરનાર ઉપર તપશ્ચર્યા કરીને અસ્વાસ્થ્યને કારણે ભુધાર્ધ ગયેલો સૂરિમંત્ર પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યો હતો ૨૬

અનેક પ્રભાવક જૈન આચાર્ય આ કાલમાં થઈ ગયા, પણ તેઓમાંથી થોડાકનો નિર્દેશ જ આ લેખની મર્યાદામાં શક્ય છે જિનભદ્રગણિ ક્ષમાજમણનો ઉદ્દેશ તો ઉપર કર્યો છે એમના 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય' ઉપર વૃત્તિ લખનાર કોટયાચાર્યને 'પ્રભાવકચરિત'ના કર્તા પ્રભાવદ્રસૂરિએ 'આચારાગ સૂત્ર' અને 'સૂત્રકૃતાગ સૂત્ર' ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચનાર શીલાક કે શીલાચાર્યથી અભિન્ન ગણ્યા છે. અણુહિલવાડ પાટણના સ્થાપક વનરાજ આવડાના ગુરુ શીલગુણસૂરિ તે આ જ એવો એક પ્રયત્ન અભિપ્રાય છે ૨૭ આગમસૂત્રો ઉપર પ્રાકૃત ચૂંચિઓ રચનાર જિનદાસગણિ મહત્તર, ૨૮ સમદશી આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ, 'આચારાગ સૂત્ર'ના 'શાસ્ત્રપરિણા' અધ્યયનના વિવરણરૂપે રચાયેલી પણ સૈકા થયા હુત 'ગોવિદનિયુક્તિ'ના કર્તા ગોવિંદસૂરિ, ૨૯ હારિલ વાયક, ૩૦ સંસ્કૃત મહાકથા 'ઉપમિતિભવપ્રખ્યાકથા'ના કર્તા સિદ્ધર્ષિ, પ્રભાવશાળી રાજમિત્ર આચાર્ય બપ્પ-ભદ્રિસૂરિ આદિનો નિર્દેશ કરી શકાય ઉદ્દ્યોતનસૂરિકૃત પ્રાકૃત મહાકથા 'કુવલ્લય-

માલા'(ઈ. સ. ૭૭૭)ની પ્રશસ્તિમાં કર્તાના અનેક પૂર્વાચાર્યોના ઉલ્લેખ છે, ગૈત્રકકાલ અને અનુ-ગૈત્રક કાલ શુબ્દ દેશમાં જૈન ધર્મના ઉત્પત્તિનો હતો.

જૈન સંપ્રદાયની બે શાખાઓ શ્વેતાંબર અને દિગંબર વચ્ચે સ્પર્ધા અને ક્ષલ્લના પશુ ઉલ્લેખ મળે છે બપ્પભટ્ટિસૂરિએ દિગંબરોના કપ્પજમાંથી ગિરનાર-તીર્થ છોડાવ્યું હતું.^{૩૧} બપ્પભટ્ટિસૂરિના ગુરુબધુઓ નન્નસૂરિ અને ગોવિન્દસૂરિ શુબ્દ-પ્રતીહાર રાજા મિહિરભોજના પરિચયમાં હતા. નન્નસૂરિએ ભરત ચક્રવર્તીનું જીવન નિરૂપતું એક સંસ્કૃત નાટક તૈયાર કર્યું હતું અને ગોવિન્દસૂરિની સહાયથી આમ ગળ (નાગાવલોક અથવા નાગભટ ૨ મ) સમક્ષ એ ભજનાયું હતું.^{૩૨} બપ્પભટ્ટિસૂરિ પોતે ઘોડેસવાર થઈને કરતા એમ 'પ્રભાવકચરિત' નેધે છે. દેવગુપ્તસૂરિને (ઈ. સ. ૯૩૯ આસપાસ) વીણા વગાડવાનો ખૂબ શોખ હતો. જૈન સંઘે એ સામે વાધો લેતાં તેઓ સરિપદ છોડી લાટ ચાલ્યા ગયા હતા^{૩૩} ચૈત્યવાસી સાધુઓએ વિદ્યાધ્યયન સાથે લલિત કલાઓનો પણ શોખ કેળવ્યો હતો એના પુરાવા અહીં મળે છે પછીના સમયમાં જૈન સમાજે ચૈત્યવાસી સંસ્થાનો સ્વીકાર કરી લીધા હતા. અનેક સંગીતશાસ્ત્રના ગ્રંથ પણ રચ્યા હતા. કેટલાક સુવિદિત સાધુઓના નેતૃત્વ નીચે ચૈત્યવાસીઓ સામે પાછળથી સુધારક પ્રત્યાઘાત ભોગો થયો હતો એ વસ્તુ આપણા ધાર્મિક-સામાજિક ઇતિહાસમાં અભ્યાસપાત્ર છે, પણ એનું નિરૂપણ આ પ્રકરણમાં પ્રસ્તુત નથી.

આ મુખ્યત્વે શ્વેતાંબર જૈનની વાત થઈ. દિગંબર સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની સંખ્યા પછીના સમયની તુલનાએ એ સમયમાં મોટી હતી એમ અનુમાન થાય છે. દિગંબર સંપ્રદાયનું એક મુખ્ય કેન્દ્ર વઢવાણ હતું. દિગંબર સાહિત્યની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃત રચનાઓ પૈકી બે—જિનસેનકૃત 'હરિવ શપુરાણ' (ઈ. સ. ૭૮૩) અને હરિષેણકૃત 'બૃહત્કથાકાશ' (ઈ. સ. ૯૩૧-૩૨)—વઢવાણમાં રચાયેલી છે. જિનસેન અને હરિષેણ બંને પુન્નાટ સંઘના આચાર્ય હતા કણ્ઠાટક-અંતર્ગત પુન્નાટનો એક દિગંબર સાધુસમુદાય સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને, ખાસ કરીને વઢવાણ આસપાસના પ્રદેશમાં, સ્થિર થયો હતો અને પોતાના મૂળ સ્થાન ઉપરથી પુન્નાટ સંઘ તરીકે ઓળખાતો હતો એ 'ભદ્રબાહુચરિત' અનુસાર, કર્ણાટ (કર્ણાટ?) ના રાજાએ ઈ. સ. ૯૦૦ આસપાસ વલ્લભીના વિદ્વાન શ્વેતાંબર સાધુઓને પોતાની રાણી વૃકુલદેવીની વિનંતીથી નિમંત્ર્યા હતા, એ ખરેખર તો ઈ. સ.ના આઠમા સૈકાના અંતભાગમાં વલ્લભીનો ભંગ થયા પછીની આ ઘટના ગણાય, પણ વલ્લભીનું મહત્ત્વ ઈ. સ. એકાએક નાશ પામ્યું નહિ હોય અને અનુ-ગૈત્રક કાલમાં પણ ત્યાંની ધાર્મિક સામ્પ્રદાયિક પ્રવૃત્તિઓ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ચાલુ રહી હશે

વળી એક તરફ ગુજરાત અને બીજી તરફ મહારાષ્ટ્ર તેમજ કર્ણાટક વચ્ચે રાજકીય ઉપરાત જે સાર્વકારિક સંપર્ક ચાલુ રહ્યો હતો તે પરત્વે પણ ઉપયુક્ત નિર્દેશ કંઈક ઉદાહરણાત્મક પ્રકાશ પાડે છે

જૈન ધર્મની જેમ બૌદ્ધ ધર્મ પણ મૈત્રકકાલમા વ્યાપક પ્રચારમા હતો, એકે કેના અનુયાયી વર્ગની સખ્યા વિશેષ હતી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ઇસ્વી સનના સાતમા સૈકાની અધવચમા ગુજરાતમા આવેલા ચીની મુસાફર યુઆન સ્વાંગે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમા સેકડો બૌદ્ધ વિહારોની નોંધ લીધી છે. મૈત્રક દાનપત્રોમા પણ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓના અનેક વિહારોના ઉલ્લેખ છે. યુદ્ધદાસ, સ્થિરમતિ અને વિમલગુપ્ત એ બૌદ્ધ આચાર્યોના ઉલ્લેખ દાનપત્રોમાં છે, એમણે વિહારો અંધાવ્યા હતા વલ્લભી નજીકના એક સંધારામમા સ્થિરમતિ અને ગુણમતિ નામે બે બોધિસત્ત્વો પૂર્વકાલમા રહી ગયાનું યુઆન સ્વાંગ નોંધે છે વળી એ સંધારામ અંધાવનાર તરીકે અચલ નામે ‘અર્હત’નો એ ઉલ્લેખ કરે છે ૩૬ ‘આયર્મ ગુપ્તીમૂલકદ્વપ’મા ગુણમતિ ઉપરાત પિડ્યારિક નામે વલ્લભી-વાસી વિખ્યાત બૌદ્ધ સાધુનો નિર્દેશ છે ૩૭ આ સંધારામને ભાવનગર પાસેના ‘તળામની ચુકાઓ’ તરીકે ઓળખવામાં આવેલ છે ૩૮ વલ્લભીના રાગ્યો તથા એમના કુટુંબીઓએ અનેક વિહાર અંધાવ્યાના પ્રમાણુ છે વલ્લભીપતિ ભટ્ટારકે બોધિસો મનાતો વિહાર ‘ભટ્ટારકવિહાર’ તરીકે ઓળખાતો હતો, મિમ્મા નામે ઉપાસિકાએ અંધાવેલો વિહાર એની પાસે હતો ભટ્ટારકપુત્ર દ્રુવસેનની ભાણેશ પરમોપાસિકા દુદાએ વલ્લભીમા એક મહાવિહાર અંધાવ્યો હતો શીલાદિત્ય ધર્માદિત્યે વંશકટમા વિહાર અંધાવ્યો હતો અને એના મહેલની આજુમા અંધાવેલા વિહાર વિશે નોંધ યુઆન સ્વાંગે કરી છે રાબ્યાધિકારીઓ, વેપારીઓ આદિએ પણ વિહાર અંધાવ્યાનું જાણવા મળે છે. સામત કચ્છકના માતૃકુલની પૂર્ણભદ્રાએ વલ્લભીમા ભિક્ષુણીઓનો વિહાર અંધાવ્યો હતો અને દિવિરપતિ સ્કંદભટ્ટે ચોધાવકમાં ભિક્ષુઓનો વિહાર કરાવ્યો હતો કચ્છ માકિલ અને અજિત નામે વણિકાએ વલ્લભીમાં વિહાર અંધાવ્યા હતા કેઈ યક્ષશ્વરે (સંભવતઃ ગારુલક રાગ શ્વરે) વલ્લભીમાં ભિક્ષુણીઓ માટે મહાવિહાર અંધાવ્યો હતો અને ગોહકે વલ્લભીના દુદાવિહારમંડલમાં એક વિહાર અંધાવ્યો હતો વલ્લભીમા ભિક્ષુઓના ‘વિહારોલું’ મંડલ દુદાવિહારની આસપાસ હતું અને ભિક્ષુણીઓના વિહારોલું મંડલ યક્ષશ્વરવિહારની આસપાસ હતું. આ તેમજ બીજા કેટલાક વિહારોને મૈત્રક તેમજ ગારુલક રાગ્યોએ જૂમિદાન આપ્યાના ઉલ્લેખ મળે છે. બૌદ્ધ ધર્મના મહાયાન અને હીનયાન એ બંને સંપ્રદાય આગીન ગુજરાતેશમા પ્રચલિત હતા, પણ મહાયાનની વુલનાએ

હીનયાનના લિહુઓની સંખ્યા ઘણી વધારે હતી એમ યુઅન ધ્વંગની નોંધ ઉપરથી જણાય છે. ૩૯ આથી ઉપાસકોમાં પણ હીનયાનના અનુયાયી વધારે હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

સોળમા સૈકામા થઈ ગયેલા બૌદ્ધ લામા તાગનાથે તિબ્બતી ભાષામાં બૌદ્ધ ધર્મનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે તેમા શાંતિદેવ નામે એક વિખ્યાન બૌદ્ધ આચાર્ય પંડિત અને ઐશ્વર્યશાળી વૃત્તાંત નોંધ્યો છે તારાનાથના કથન અનુસાર, શાંતિદેવે 'બોધિચર્યાવતાર,' 'સૂત્રસમુચ્ચય' અને 'શિક્ષાસમુચ્ચય' એ ત્રણ રચના હતા, જે પૈકી 'શિક્ષાસમુચ્ચય'ના નિબ્બતી ભાષામા ત્રણ અનુવાદ થયા હતા, શાંતિદેવ રાજપુત્ર હતા અને ઈ.સ. ૬૫૦ આસપાસ સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મ્યા હતા, એટલે કે તેઓ ગૈરકકાલમા થઈ ગયા નાલંડા વિદ્યાપીઠમા એમણે ઘણો સમય ગાળ્યો હતો તથા અધ્યાપન કર્યું હતું મહામાન મંત્રાચાર્યના પ્રસિદ્ધ ગાંધારગ દીપંકર (અતીશ), નાગાર્જુન, આર્યદેવ અને અન્વયોપની હરેગમા માનિદેવને પણ મુકવામા આવે છે, પૂર્વ ભારતવર્ષમાં રચાયેલાં અપભ્રંશ ચર્યાગીતો પૈકી કેટલાંકમાં કર્તા તરીકે ઉલ્લેખિત બુદ્ધકુપાદ આ શાંતિદેવથી અલિપ્ત છે એવો પણ એક મત પ્રતિપાદિત થયો છે ૪૦ લગભગ આ જ અરસામા લાટમા જન્મેલ એક બૌદ્ધ શ્રમણ ધર્મશુભનુ જીવન પણ રોમાંચક છે તેવીસ વર્ષની વયે વતનમાથી નીકળી, ગુજરાત સાથે નિકટના રાજકીય સંબંધથી જોડાયેલા કાન્ય-કુબ્જમા તેઓ ગયા અને ત્યાં કૌમુદીસંઘારામ નામે બૌદ્ધ મઠમા રહી તેમજ ધર્મશાસ્ત્રીનો અભ્યાસ કર્યો ત્યાંથી ટક્ક અથવા ઉત્તર પળ્લવ જઈ દેવવિહાર નામે મઠમા રહ્યા, અને ત્યાંથી ચીન જવાનો નિશ્ચય કર્યો ગાંધાર દેશના મુખ્ય નગર કપિશામાં બે વર્ષ રહી, પગરસ્તે પહોંચી ઝોળગી, તુષાર અને બક્ષાન થઈ તેઓ કાશ્મિર પહોંચ્યા કાશ્મિરમા રાજ્યાશ્રિત બૌદ્ધ મઠમા બે વર્ષ ગાળી કૂચી ગયા. ત્યાં પણ બૌદ્ધ વિદ્વાનો સાથે એમને બે વર્ષ ગાળવા પડ્યા કૂચીનો રાજા ધર્મશુભને પોતાની પાસે કામમ રાખી લેવા આતુર હતો તેથી અને ખર્ચ આપ્યા વિના જ તેઓ ચાલી નીકળ્યા અને માર્ગમા અગ્નિદેશ અથવા કરાસહ અને તુરકાનમા થોડાક વર્ષ ગાળીને તથા રણપ્રદેશમાં જોખમભરી મુસાફરી કરીને તેઓ ચીન પહોંચ્યા ત્યાં એમણે સખ્યામંથ બૌદ્ધ ધર્મશ્રેયોનો ચિનાઈ ભાષામાં અનુવાદ કર્યો અને ચીનમા બૌદ્ધ સાહિત્યિક પરંપરાની નવનૃણિના મુદ્દયવાન કાળો આપ્યો ધર્મશુભના આ કાર્યમા ચીનના શહેનશાહની પણ મદાય હતી ૨૯ વર્ષની સતત પ્રવૃત્તિ પછી ઈ.સ. ૬૧૯ માં ધર્મશુભનું ચીનમા જ અવસાન થયું. ગુજરાતના આ બૌદ્ધ શ્રમણ ધર્મશુભે પોતે જ જે-તેશની મુદાકાન

લીધી હતી તે તે વિશે એક અંથ લખ્યો હતો. જો કે એ અથ અત્યારે મળતો નથી, પણ એનો વિષયાતુકમ ચિનાઈ સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિષયાતુકમ બતાવે છે કે આ દેશ કે વિદેશના કોઈ પ્રાચીન પુસ્તકલઠાડારમાંથી આ અથ જડી આવે તો મેગેસ્થનીસ, યુઅન શ્વાંગ કે અલખીડનીના અંથો કરતા એનું મૂલ્ય જરા પણ ઓછું નહિ ગણાય ૪૧ ગુજરાતના પ્રવાસી બૌદ્ધ વિદ્વાનોમાંથી શાંતિ-દેવ અને ધર્મશુભેતનો જીવનવૃત્તાંત કંઈકે વિગતવાર મળે છે, પણ આવા બીજા અનેક વિદ્વાન થયા હશે એવી કલ્પના કરવી ન્યાય્ય છે

ગૈત્રકકાલમાં બૌદ્ધ ધર્મ પરમોત્કર્ષની કોટિએ પહોંચ્યો હતો, પણ ગૈત્રક રાજ્યકાલના અંતભાગમાં એની જાડોજલાલી ઝાંખી પડતી દેખાય છે અને અનુ-ગૈત્રક કાલમાં તો એ ગુજરાતમાં (તેમજ ભારતવર્ષમાં અન્યત્ર) ઝડપથી ક્ષુપ્ત થતો જણાય છે તારાના કુગર ઉપર ધારણ માતાના નામથી પૂજાતી બૌદ્ધ તારા દેવીની પ્રતિમા ગુજર-પ્રતીહારોના સમયમાં પ્રચલિત શૈલીની એક સુંદર પ્રતિમા છે ખભાત પાસે નગરામાં રખારી-વાસના ટીંબા ઉપરની ‘શુદ્ધનાથ’ તરીકે ઓળખાતી સાડાચાર ફૂટ ઊંચી આસનસ્થ શુદ્ધમૂર્તિ પણ આ કાલની સભાવે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં વિજાપુર પાસેનું વિહાર ગામ એ સ્થળે પૂર્વકાલે કોઈ બૌદ્ધવિહાર હોવાનું સ્પષ્ટ કરે છે અને નજીકના મહુડી ગામેથી મળેલા બૌદ્ધ અવશેષો એ તર્કનું સમર્થન કરે છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા અપરિમિતવર્ષ દતિવર્માંએ ઈ સ ૮૬૭ માં તથા શુવ રાજ્યએ ઈ સ ૮૮૪માં કાપિલ્ય તીર્થના વિહારને ભૂમિદાન આપ્યું હતું. એ વિહાર કાતારગામ (કતારગામ) વિષયમાં મદાવી (મીદોળા) નદીના કિનારે આવેલો હતો. કાપિલ્ય વિહારમાં પાચસો સાધુ રહેતા હતા, એ બતાવે છે કે લાટપ્રદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રભાવ કંઈકે વિશેષ ભાવે ચાલુ રહ્યો હતો. ૪૨ ‘અષ્ટ-સાહસિકા પ્રજાપારમિતા’ની, અનુક્રમે ઈ. સ ૧૦૧૫ અને ઈ. સ ૧૦૭૧ માં નકલ કરાયેલી, બગાળ-નેપાળની બે સચિત્ર હસ્તપ્રતોમાં લાહુટ(લાટ)દેશે તારાપુર તારા, લાહુટ(લાટ)દેશે કુરુક્ષાસિદ્ધરે કુરુક્ષા અને લાહુટ(લાટ)દેશે શુકરાનગરે જુન્દા એ પ્રમાણે ત્રણ બૌદ્ધ દેવીઓનો ચિત્રો સાથે નિર્દેશ કર્યો છે. નિર્દિષ્ટ સ્થાનો લાટ દેશમાં ક્યાં આવેલા હતા એ અલગ ચર્ચાનો વિષય છે, પણ અગિયારમાં શતકની બગાળા-નેપાળી હસ્તપ્રતોમાં ગુજરાતનાં ત્રણ બૌદ્ધ તીર્થોના ચિત્ર છે એ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે કે થોડાંધણા બૌદ્ધ યાત્રીઓ આ તરફ આવતા હશે ૪૩ કુમારિલ ભટ્ટ અને શકરાચાર્યના વાદવિજયોએ બૌદ્ધ ધર્મને દૂર કરવામાં મહત્તરનો ભાગ ભજવ્યો હતો તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં વધી પડેલું તાત્ત્વિક તત્ત્વ એના આંતરિક પતનમાં તથા આત્મિક લયમાં કારણભૂત અન્ય

હશે દ્વારકામાં શંકરાચાર્યની શારદાપીઠની સ્થાપનાએ પણ આ પ્રદેશમાંથી બૌદ્ધ ધર્મને દૂર કરવામાં ફાળો આપ્યો હશે એમ અનુમાન કરવું વધારે પડતું નથી. પૂર્વ ભારતવર્ષમાં બૌદ્ધ ધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિવાળા હિંદુ રાજવંશોનો ઉત્તેજ થતાં તથા નાલંદા, વિક્રમશીલ આદિ વિદ્યાપીઠોનો નાશ થતાં સારાથે ભારતવર્ષમાં બૌદ્ધ ધર્મ ક્રમશઃ નાશરેષ થઈ ગયો.

શૈવ, શાકત, ભાગવત, જૈન, બૌદ્ધ, સ્માર્ત આદિ વિવિધ સંપ્રદાયો છતાં ગુજરાતના ધાર્મિક જીવનમાં સમન્વયપ્રધાન એકતા હતી. રાજાઓ અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના વિચાર-વ્યવહારની અસર સમસ્ત પ્રજાવર્ગ ઉપર થતી. ગૈરક રાજાઓ માહેશ્વર હોવા છતાં એમણે બૌદ્ધ વિહાર આધ્યા હતા અને એ વિહારોને ભૂમિદાન આપ્યાં હતાં ગૈરક રાજા દ્રુવસેન ૧ લાની સલામાં શોકનિવારણ અર્થે 'કલ્પસૂત્ર'ની વાચના થઈ હતી રાષ્ટ્રકૂટ રાજા અમોઘવર્ષ ૧ લો યુસ્ત જૈન હોતો, પણ મહાલક્ષ્મી દેવીમાં એને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી અને પોતાના રાજ્યમાં ચાલતો રાગચાળો દૂર થાય એ માટે પોતાની એક આંગળી કાપીને એણે દેવીને અર્પણ કરી હતી ૪૪ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કંક' સુવર્ણવર્ષ યુસ્ત શૈવ હોતો, પણ એણે નવ-સારીના એક જૈન મંદિરને ભૂમિદાન આપ્યું હતું. ૪૫ આ પ્રદેશમાં બુદ્ધમૂર્તિ 'બુદ્ધનાથ' તરીકે પૂજાય એ સમજાય એવું છે ગુજરાતમાં ધર્મજીવનની આ લાક્ષણિકતા એના ઇતિહાસમાં ઠેઠ અર્વાચીન કાલ સુધી સતત અનુસ્યૂત છે

(આ) ઇસ્લામનો ઉદય અને ગુજરાતમાં એના ફેલાવાનો આર ભ

આ કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં મુસ્લિમોના વસવાટ દ્વારા ઇસ્લામ ધર્મનો પ્રસાર થયો મધ્યકાલની વિશિષ્ટ ઘટનાઓમાંની એક અરબસ્તાનમાં આવેલા હિજ્જ પ્રદેશમાં થયેલો ઇસ્લામનો ઉદય છે. એ સમય પૂર્વે ત્યાંના લોક અજ્ઞાન અને અંધશ્રદ્ધામાં અટવાયેલા રહેતા હતા, મિલકુલ અસરકૂટ હતા પોતપોતાના કબીલાઓમાં રહી માહોમાંહે લડતા હતા અને અનેક મૂર્તિઓની પૂજા કરતા હતા. એવી પ્રજામાના કુરૈશ નામના કબીલામાં ઇસ્લામના સ્થાપક હજરત મોહમ્મદ પેગમ્બરનો જન્મ ઈ સ. ૫૭૧ માં કે એની આસપાસમાં મક્કામાં થયો હતો એના થોડા જ મહિના અગાઉ એમના વાલિદ અબ્દુલ્લાહનું અવસાન થયું હતું અને એ લગભગ છ વર્ષની વયના થયા એટલામાં તો એમનાં માતા આમિના પણ ગુજરી ગયા એ પછી એમનો ઉછેર એમના દાદા અબ્દુલ્મુત્તાલિબે કરવા માડ્યો, પરંતુ એમની આઠ વર્ષની ઉંમર પૂરી થાય તે પહેલાં એ પણ આ ક્ષત્રી દુનિયા છોડી ગયા, આથી એમની પરવરિશ કરવાની જવાબદારી એમના કાકા અબૂ તાલિબે

ઉપાડી. હજરત મોહમ્મદ ઉપર એમને અતિ વહાલ હતું, પરંતુ બારે કૌટુંબિક જવાબદારીને લઈને એ બત્રીન્નને શિક્ષણ અપાવી શક્યા ન હતા એ એમને પોતાના વ્યવસાયમાં હંમેશાં સાથે રાખતા હતા તેથી વેપારમાં એમને ધણો અનુભવ મળ્યો એ સાથે યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના સંપર્કમાં આવતાં એમના ધર્મોનો એમને પરિચય પણ કેળવાતો રહ્યો એમની ધંધાની કુનેહ તથા એમનું ઊંચું ચારિત્ર્યબળ જોઈને ખદીજ નામની એમના જ કબીલાની એક માલદાર વિધવાએ એમને પોતાના માલ વેચવા આપવા માંડ્યો થોડા જ સમય બાદ એ સંબંધથી એમની નેટી ઉપર એ એટલા તો પ્રસન્ન થયા કે એમણે એમની સાથે શાદી કરી એ સમયે હજરત મોહમ્મદની ઉંમર પચીસ વર્ષની અને ખદીજની ચાળીસ વર્ષની હતી

આ વ્યવસ્થાથી હજરત મોહમ્મદ આશુચિકા રળવાની ઉપાધિમાંથી મુક્ત થયા અને તેથી એમને અંતરની ધમ્મો મુજબ યતીમો અને ખેવાઓને મદદ, લોકોના માંહોમાંહેના ઝગડાઓનો નિકાલ અને કલ્યાણનાં એવા કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત રહેવા સાથે મક્કાથી થોડે અંતરે આવેલી હિરા નામની મુક્કમા લગાઈને એ એકાંતમાં અલ્લાહના ચિંતન અને ધ્યાનમાં સમય પસાર કરવા મંડી પડ્યા.

આ સર્વને પરિણામે ચાળીસ વર્ષની એમની વયે અલ્લાહ તરફથી એમના ઉપર વહી જીતરવા લાગી અને તેઓ પેગમ્બર બન્યા સે કંડો કુટુંબો સાથે સંબંધ ધરાવતી જુદી જુદી મૂર્તિઓને બદલે એક નિરાકાર સર્વશક્તિમાન અલ્લાહની ઈબાદત કરવાનો બોધ એમણે કરવા માંડ્યો તમામ અરબ નિવાસીઓની એક સંયુક્ત કામ બનાવવી, એમના મઝહબી તથા સામાજિક કુરિવાજો અને એમની નુકસાનકારક શ્રદ્ધાઓને તોડી એમનું જીવન પવિત્ર અને ઊંચું કરવું અને સૌ કરનાં વિશેષ તેઓમાં માનવ માત્રની સમાનતા અને બ્રાતૃભાવ કેળવવો એ એમના ઉપદેશોનું ધ્યેય હતું શરૂઆતમાં ધીમી ગતિએ એમને અનુયાયીઓ મળતા રહ્યા અને અલ્લાહની પ્રેરણા અનુસાર તેઓ એમના મઝહબનો પ્રચાર કરતા રહ્યા. એ કાર્યમાં એમનો તથા એમના અનુયાયીઓનો એમના જ લોકોએ સખત વિરોધ કર્યો અને પરિણામે એમને વિવિધ પ્રકારની યાતનાઓ વેઠવી પડી. અ તે જન બચાવવા પોતાના અનુયાયીઓને આગળ રવાના કરી એમને મક્કા છોડી એની ઉત્તર તરફનાં માઈલ૪૯ ઉપર આવેલા યથરિય શહેરમાં પહોંચવું પડ્યું. એ બનાવ ઇસ્લામની તવારીખમાં 'હિજરત' નામથી ઓળખાય છે એનાથી હિજરી સનની ગણના થઈ હતી એના દિવસોની ગણતરી અદ્રમાં અનુસાર થાય છે

યથરિય-વાસીઓએ હઝરત મોહમ્મદને ખૂબ લાવથી આવકાર્યા. આ ખનાવના ઉપલક્ષ્યમાં એ શહેરનું નામ પાછળથી મદીનતુનન્થી, એટલે કે 'નખીલું' અર્થાત્ પેગમ્બરનું શહેર' પડ્યું એ પછી અરબો અને અલ્મદીના નામથી ઓળખતા રહ્યા અને ઇરાનીઓ એ માટે માત્ર 'મદીના' શબ્દ વાપરતા રહ્યા.

હઝરત મોહમ્મદની હિજરત પછી મક્કાના લોકોએ એમને તથા ઇસ્લામને ખતમ કરવા મદીના ઉપર આક્રમણ કરવાની ધાર્પવાહી કરવા માંડી અને પેગમ્બરે પણ એમનો સામનો કરવાની તૈયારી રાખી ઈ સ ૬૨૪ માં મદીનાના નૈઋત્ય ખૂલામાં ૧૩૩ કિ.મી. (૮૩ માઈલ) ૪૭ ઉપર આવેલા યદ સ્થળ આગળ લડાઈ થઈ તેમાં ત્રણસો તેર મુસ્લિમોની નાનકડી ફોજે એક હજાર મક્કાવાસીઓના લશ્કરને શિકસ્ત આપી મુસ્લિમોની એ પ્રથમ અને નિર્ણયાત્મક ફતેહ હતી એને પરિણામે ઇસ્લામ પ્રત્યે હિસાહી વર્ગને પુષ્ટિ મળી, અર્ધ-ઈર્ષ્યલોકોને વિશ્વાસ આપ્યો અને નિ.સ્પૃહીઓ પ્રભાવિત થયા ૪૮ હઝરત મોહમ્મદને એ પછી અનેક લડાઈઓ લડવી પડી અ તે મક્કાવાસીઓ થાક્યા અને ઈ. સ ૬૩૦ માં એમણે હઝરત મોહમ્મદની ઉપર ઇમાન લાવીને જહેર કયું કે 'લા ઈલાહા ઇલ્લાહ મોહમ્મદુર રસુલુલ્લાહ' ૪૯

એ પછી બે વરસ ખાદ એટલે કે ઈ સ. ૬૩૨માં હઝરત મોહમ્મદ પેગમ્બર દૂંકી માંદગી ભોગવી અલ્લાહની રહેમતમાં પહોંચી ગયા

એમણે સ્થાપિત કરેલા મઝહબના નામ 'ઇસ્લામ' શબ્દના મૂળમાં સુલેહ-શાંતિનો ભાવ સમાયેલો છે, અને તેથી અલ્લાહની ઇચ્છાને સંપૂર્ણ રીતે શરણે રહેવું એવો એનો અર્થ ધટાવાય છે. એ ઉપરથી સર્જક અલ્લાહ અને એના સર્જન સાથે સુલેહશાંતિ રાખનાર તે મુસ્લિમ હોવાની માન્યતા છે. 'કુરાને શરીફ,' જેમાં હઝરત પેગમ્બર ઉપર ઊતરેલી વહીઓ સંગૃહીત છે તે, મુસ્લિમોની મઝહબી કિતાબ છે.

હઝરત મોહમ્મદે અરબોમાં જે અદ્ભુત જગૃતિ આણીને એક સલ્તનત ઊભી કરી હતી તેને લઈને એના ખલીફાઓ એટલે કે ઉત્તરાધિકારીઓની સત્તા નીચે રહીને તેઓ એમના મઝહબના પ્રચારના ઝંડત અને આવેશમાં સમૃદ્ધ પડોશીઓના ધનદોલતનો કબજો મેળવવાને ૫૦ એમની મરુશૂમિમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા. પેગમ્બરના અવસાન પછી એક સદીથી ઓછા ગાળામાં એમના વિજયોનું વર્તુળ ધ્રુવિમ તેમજ પૂર્વમાં મોટા પાયે ઉપર વિસ્તાર પામ્યું અને એમની ખિલાફતની આજુ સિંધ સુધી વરતાઈ

એ સમય દરમ્યાન અરખોએ ગુજરાતના સમૃદ્ધ બંદરો ઉપર જળમાર્ગે સીધાં તથા સિંધના સત્તાઈઠ થયેલા અરખોએ જમીનમાર્ગે ત્યાંથી આક્રમણો કરેલા, તેઓની વિગત યથારથાને આપવામાં આવી છે.

ગુજરાતના બંદરો ઉપર અરખો વેપાર અર્થે પુરાણા જમાનાથી આવતા હતા એ પરપરા ઇસ્લામના ઉદય પછી પણ ચાલુ રહી હતી. ઈ સ ૭૬૦ પછી થોડા વખતમાં ગધાર બંદર(હાલ નદીના મુખ પાસે)માં મસ્જિદ બાંધાઈ હતી, ૫૦૨ તથા ત્યારે ત્યાં મુસ્લિમોની વસ્તી હોવી જોઈએ.

અરબ વેપારીઓ સદવાળાં વિવિધ કદનાં જહાજોમાં માલસામાન લઈ ચીનના પૂર્વ કિનારા પર્યટ પહોંચતા હતા જતા આવતાં સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના બંદરો ઉપર વેચાણ-ખરીદી, સાધનસામગ્રી અને મીઠા પાણી માટે તેઓ થોભતા હતા. ભરૂચથી લાખ અને ગળી તેઓ લઈ જતા હતા ૫૧

એવા અરબ તેમજ ઈરાની વેપારીઓમાં કેટલાકે એમની મુસાફરી દરમ્યાન જે કે ઈ જાણ્યું હતું અને જોયું હતું તેની નોંધો રાખીને એ ઉપરથી એમની લાખા અરખીમાં ગ્રંથ લખેલા છે તેઓમાંથી મુસોમાન સૈરાફી (અસરી) પર (ઈ. સ ૮૫૧-હિ સ ૨૩૭), છુઝુર્ગ બિન શહરિયાર ૫૩ (ઈ સ ૯૧૨-હિ સ ૩૦૦), અબ્દુલહસન અબી અલમસઊદી ૫૪. (ઈ સ. ૯૧૫-હિ સ ૩૦૩), અબ્દુલ ઇબ્રાહીમ ઇસ્તખ્રી ૫૫ (ઈ સ. ૯૫૧-હિ સ ૩૪૦) અને હુન્ને હોઠલ અગદાદી ૫૬ (ઈ સ ૯૭૬-હિ. સં. ૩૬૬) હતા એમના સફરનામાં જાણીતા છે. એમાંથી જાણવા મળે છે કે ગુર્જર રાજાઓ સાથેના અરખોના સંબંધ સારા ન હતા, બલકે અરખોના ઉપર એવી છાપ હતી કે એમનાથી વધે તેવા ખીજોએમનો પ્રાઈદુરમન ન હતો ૫૭ પરંતુ ગુર્જર-પ્રતીહારોના પ્રતીગપધી રાષ્ટ્રકૂટો સાથે તેઓ ભલાઈનો ગાઢ સંબંધ ધરાવતા હતા અને તેથી અરબ વેપારીઓએ એમના પ્રતિ ગ્રંથોમાં વિશિષ્ટ શબ્દોમાં એ બાબતની નોંધ કરેલી છે

રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા નીચેના પ્રદેશમાં ખંભાતથી એમ્મર સુધીના ૫૮ કાંઠા ઉપરનાં શહેરોમાં વર્તમાન ગુજરાતના કેટલાક બંદરોનો સમાવેશ થતો હતો એ સર્વમાં હિંદુઓની મોટી સંખ્યાની વસ્તીમાં મુસલમાનો પણ રહેતા હતા અને તેઓ ઉપર ખુદ મુસલમાનોની હકૂમત હતી એટલે કે રાજા તરફથી એમને માટે હાકેમની નિમણૂક થતી હતી વલ્લભરાયની ૫૯ સત્તા નીચેના પ્રદેશમાં મસ્જિદો પણ હતી, જેમાં જુઝાની તેમજ અન્ય નમાઝ પઠાતી હતી અને અઝાન પણ મોટે સાદે પોકારાતી હતી ૬૦ :

કદાચ આવાં કારણોને લઈને અરબ પ્રવાસીઓએ નોંધેલું છે કે વલ્લભરાય જેવી મોહ્યપત અન્ય કોઈ રાજા અરબો પ્રત્યે રાખતો નથી, અને એની પ્રજા પણ અરબોને ચાહે છે. ૧૧ એમણે એ પણ જણાવેલું છે કે વલ્લભરાયના રાજ્યના લોક માને છે કે અરબોની મોહ્યપતના કારણે એમના રાજાઓનું આયુષ્ય અને એમનું શાસન દીર્ઘ રહે છે. ૧૨ એ વખતમાં એ પ્રદેશમાં રહેતા મુસ્લિમોનો દિવ્યાસ હિંદુઓના જેવો જ હતો અને અતિ ગરમીને લઈ ને તેઓ લૂગી (એટલે કે ધોતી) અને ખમીસ પહેરતા હતા તેઓ હિંદુઓના જેવા જ વાળ રાખતા કે. ૩.

ઈસ્વી આઠમી સદીથી મુસ્લિમ સત્તા, સૂફીઓ, ક્ષત્રીઓ અને દરવેશો અરબ-સ્તાન તથા ઈરાનમાંથી જલ્દીમાં તેમજ જમીનમાં દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં આવતા હતા એમના કેટલાકે ગુજરાતમાં આવીને પણ વસવાટ કર્યો હતો એમ કગવામાં એમનો ઉદ્દેશ ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવાનો હતો તેઓ એમના કાર્યમાં પ્રવીણ હતા. એ સાથે એમના ત્યાગ, ચારિત્ર્ય અને ભક્તિમય જીવન જોઈને સ્થાનિક લોકો પ્રભાવિત થતા હતા અને કેટલાક ઇસ્લામ અંગીકાર પણ કરતા હતા. ૧૪ ધર્મપલટો કરનારાઓને તથા અપહરણ કરાયેલી સ્ત્રીઓને શુદ્ધિની માટીનાની વિધિઓ દ્વારા અપનાવી લેવાની છૂટ આપવાનું પણ એ સમયે ચાલતું હતું. ૧૫

(ક) પારસીઓનો વસવાટ અને જરથોસ્તી ધર્મ

અરબોને હાથે પરાજય પામી કેટલાક ઈરાનીઓ ભારતવર્ષમાં આવી વસ્યા હતા એ ઇતિહાસ-સિદ્ધ બાબત છે. પરંતુ ભારતવર્ષમાં ઈરાનીઓનું આ આગમન પહેલવહેલું નહોતું, પરાપૂર્વથી, પ્રાગૈતિહાસિક કાલથી ઈરાન અને હિંદ વચ્ચે ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક સંબંધ હતો અને અનેક વાર ઈરાનીઓ હિંદ લાણી આવ્યા હતા, અને એના અનેક દાખલા પણ ઉપલબ્ધ છે. અવેસ્તાશાસ્ત્રમાં ચાર વાર હિંદ વિશે ઉલ્લેખ મળે છે, પણ હિંદુ ગ્રંથોમાં તો ઈરાન અને ઈરાનીઓ વિશે અનેક નિર્દેશ થયા છે. આવા ઉલ્લેખ ઋગ્વેદ, મહાભારત, વિષ્ણુપુરાણ, ભવિષ્યપુરાણ વગેરેમાં છે. વળી સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રશિષ્ટ (classical) કાલમાં વિશાખદત્તકૃત 'મુદ્રારાક્ષસ' વગેરેમાં ઈરાન અને એની પ્રજા વિશે ઉલ્લેખો મળે છે 'શાહનામા' અને ઈરાનમાં લખાયેલ અન્ય 'નામાં'ઓ પ્રમાણે દત્તકથામાં મગદૂર થયેલ કેટલાક ઈરાની ગાદશાહો અને શરતીરો હિંદ લાણી આવી ગયા હતા એ વિશેની નોંધ છે, પરંતુ ન્યારથી ઈરાનમાં હખામની વંશ ઈ. પૂ.

પપર થી શરૂ થયો ત્યારથી ઐતિહાસિક કાલનો આરંભ થયો એમ ગણવામાં આવે છે. એ વશના બાદશાહ દારયસ હિસ્તાસ્પિસે ઈ. પૂ. ૫૧૨ માં પંજાબ અને સિંધ છતાં ત્યારથી તો ઈરાન અને હિંદ વચ્ચેની અવરજવર પુષ્કળ વધી પડી ઈરાને હવે હિંદમાં પોતાના ક્ષત્રપો (રાજ્યપાલો) મોકલવા માડ્યા, અને જેમ જેમ ઈરાની રાજ્યહકૂમત નબળી પડતી ગઈ તેમ તેમ એ ક્ષત્રપો હિંદમાં સ્વતંત્ર થતા ગયા અને 'મહાક્ષત્રપો' કહેવાયા. ઈરાનના બ્યારે પાર્થિયન રાજાઓનો અને સાસાની બાદશાહોનો અમલ ચાલતો હતો ત્યારે હિંદમાં કેટલાક ક્ષત્રપોનું રાજ્ય ચાલતું હતું, અને યુગરાતના ઇતિહાસમાં તો લગભગ ઈસ્વી ૭૮ થી ૪૦૦ સુધીનો કાલ એ ક્ષત્રપકાલ કહેવાયો છે. ૧૬ ઉત્તર ભારતવર્ષમાં તક્ષશિલામાં પારસી વસ્તી હતી એવું સંશોધન થયું છે અને દારયસે જીતેલા પ્રદેશમાં તક્ષશિલાનો સમાવેશ થાય છે સર જહોન માર્શલના ૧૭ પ્રયાસથી ત્યાં એક અગ્નિ દિવના અને દખ્ખમાના અવશેષ મળ્યા છે, અને બધા આ બંને હોય ત્યાં પારસીઓની સારી વસ્તી હોવી જોઈએ એવું અનુમાન થઈ શકે. તક્ષશિલાની આબુઆબુના વિસ્તારમાં અરોકંના 'અરોહી લિપિ'માં લખાયેલ કેટલાક શિલાલેખ પણ મળ્યા છે, અને એ લિપિ ઈરાનીઓ વાપરતા હતા એ જણાતું છે. ૧૮ એ ઉપરથી પણ ઈ પૂ ત્રીજા સૈકામાં ત્યાં પારસીઓની વસ્તી હોય એમ માની શકાય.

મૌર્યકાલમાં ભારતના સ્થાપત્ય ઉપર ઈરાનની અસર હતી. એ ડો સ્પૂનરે ખતાવી આપ્યું છે ૧૯ ઈ. પૂ બીજી સદીથી ઈ સ બીજી સદી સુધીમાં 'મગ બ્રાહ્મણો' નામે ઝોળખાતા ઈરાનીઓ ભારતમાં આવ્યા હતા ૨૦ અને મુલતાનમાં તેઓએ સૂર્યમ દિગ્ગંધાબ્ધું હતું એ મગ બ્રાહ્મણોની વસ્તી આગળ જતા હિંદુઓમાં ભળી જવા પામી હતી છેક ૧૩૬૮ માં તેમ્બૂર લંગે ગચ્છ (અગ્નિપૂજક પારસી) સંસ્થાનો ઉત્તર ભારતવર્ષમાં નાશ કરી કાળો ઠેર વર્તાવ્યો હતો એવી નોંધ ઇલિયટ અને ડાઉસનના ઇતિહાસના ત્રીજા વોલ્યુમમાં ૭૧ મળે છે. આ સંબંધી માહિતી ઉપરથી જણાય છે કે ઈરાનીઓ માત્ર એક જ વાર એક હજાર વર્ષ પૂર્વે પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં આવી વસ્યા નહોતા, પણ પરાપૂર્વથી તેઓ અહીં આવતા રહ્યા હતા, અને ઘણે ભાગે ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં તેઓના સરથાન હતાં, પરંતુ જે ઈરાનીઓ અહીં આવ્યા તેઓ અહીંની હિંદુ વસ્તીમાં ભળી ગયા અને માત્ર તેઓના અવશેષ છોડી ગયા ૭૨ પરંતુ હજારેક વર્ષ પૂર્વે જે ઈરાનીઓ જલ્ધમાર્ગે અહીં આવી પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં ગોઠવાયા અને પારસીઓના પૂર્વજ કહેવાયા તે હિંદુ વસ્તીમાં ભળી ગયા નથી, અને એમના જ આગમન અને વસવાટ વિશે અહીં લખવાની અપેક્ષા છે

પારસીઓના પૂર્વજ અહીં આવી કાયમના વસ્યા એની કશી તવારીખ સચવાઈ નથી, સચવાયું છે માત્ર ‘કિસ્સે સળન’ નામનું ૮૬૪ પંક્તિઓવાળું ફારસી કાવ્ય. એ કાવ્ય બેહમન કેકેખાદ સળાણાએ નવસારીમાં ઈ સ ૧૬૦૦ ની સાલમાં લખ્યું હતું. લેખક વિદ્વાન નહોતા, એમણે ઐતિહાસિક બાબતોમાં પણ ભૂલો કરી છે અને તારીખો પણ યોગ્ય રીતે આપી નથી, પરંતુ તેઓએ ઈરાની આગમન વિશેની પ્રચલિત અનુશ્રુતિ (tradition) એમાં નોંધી છે, અને એ આપણે માટે અમૂલ્ય નીવડી છે ‘કિસ્સે સળન’ પ્રમાણે અરબોએ ઈરાન ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યારે એમના રાજ્ય-અમલથી ત્રાસી જઈ સ્વધર્મના રક્ષાણુથી કેટલાક ઈરાનીઓએ ખોરાસાનના પહાડી પ્રદેશમાં આવી આશરો લીધો. સો વર્ષ પછી ત્યાં પણ સુરક્ષિતતા ન લાગવાથી તેઓના વશને ઈરાનથી હોરમઝ નામના બંદરે આવ્યા અને તેઓએ ત્યાં ૧૫ વર્ષ કાઢ્યા ત્યાં પણ અરબોનું આક્રમણ થશે એમ લાગવાથી એ ઈરાનીઓ હવે માતૃભૂમિને છેવટનાં વદન કરી જલમાર્ગે પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં આવી સૌરાષ્ટ્રના દીવ બંદરે ઊતર્યા. ત્યાં ૧૯ વર્ષ રહ્યા પછી એ પ્રદેશમાં પણ સુસ્થિર હુમલાનો ભય લાગવાથી કોઈ સલામત જગ્યાની શોધમાં હોડીઓમાં ખેસી નાસી છૂટ્યા. માર્ગમાં બારે તોફાન નડ્યું અને સૌના જન જગે એવો ભય ઉપરિચત થયો સૌએ પ્રભુપ્રાર્થના કરી ને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જો ખચી ગયા તો અમે એક આતશ બહેરામ (સૌથી મહાન અગ્નિમંદર) બંધાવીશું તોફાન શાંત થયું અને હિજરતીઓ સુરત પાસે આવેલા સંજાણુ બંદરે ઊતર્યા હાલમાં તો સળાણુમાં કશી મહત્તા રહી નથી, પણ એ સમયમાં એ એક જાણીતું બંદર હોયું જોઈએ ત્યાંના રાજવી જાદો રાણાએ એમને હિદારતાથી આશરો આપ્યો, અને એ ઈરાનીઓએ એક આતશ બહેરામ બંધાવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કયું.

પણ આ આગમન કયા વર્ષમાં થયું હતું એ જાણવું આવશ્યક છે. ભરૂચવાળા દસ્તૂર અરખંદ્યારજી કામદીને ૧૮૨૬ માં પોતાના પુસ્તક ‘કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર’માં પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી એક ભાગેસાપાત્ર વિગત નોંધી છે એ વિગત પ્રમાણે ઈરાનીઓના આગમનનું વર્ષ વિક્રમ સવત ૭૭૨, અથવા ઈસ્વી ૭૧૬ અથવા યઝ્દગર્દી ૮૫ હતું. એ આગમનના દિવસની હિદુ તિથિ હતી શ્રાવણ સુદ ૯ શુક્રવાર, અને પારસી તિથિ ચોથા મહિનાના બીજ દિવસે પડતી હતી હવે સવત ૭૭૨ માં એક અધિક શ્રાવણ આવેલો, પણ એમાંના એકે માસમાં સુદની નવમીએ શુક્રવાર પડતો ન હતો વળી પારસી તિથિ સાથે પણ એ તારીખનો મેળ ખેસતો નહોતો, એટલે ૧૯ મી સદીમાં કે. આર. કામાએ

ગોધ કરી કે શ્રાવણ સુદિ ૯ અને શુક્રવાર, જે પારસી ચોથા મહિનાના બીજા દિવસે જ આવતો હતો, તે સંવત ૭૭૨ માં નહિ, પણ ૯૯૨ માં પડતો હતો. પણ એટલી શોધથી આગળ કે. આર. કામા જઈ શક્યા નહિ. પણ પીસમી સદીમાં જૂનાગઢ કોલેજના આચાર્ય એસ એચ. હોડીવાળા ૭૩ એનો પ્રતિદાયક ખુલાસો આપી શક્યા એમના મંતવ્ય પ્રમાણે અસલ ભરોસાપાત્ર નોંધમાં જ ૯૯૨ લખાયું હતું, પરંતુ ૯ નો આકડો ૭ જેવો લાગવાથી એ ૭૭૨ નું ખોટું વર્ષ વચાડ્યું, અને આ ગોટાળો બોલો થયો, વળી સવત ૯૯૨(ઈસ. ૯૩૬)માં જ હિંદુ અને પારસી તિથિઓ પણ બધે એસે છે, એટલે ઈરાનીઓનું આગમન ઈ સ ૯૩૬ માં થયું એવી સૌ કોઈની ખાતરી થઈ

એસ એચ હોડીવાળાની એક બીજી અગત્યની શોધ ૭૪ એ હતી કે ઈ સ. ૯૩૬ માં ઉત્તર કોક્ષમાં શિલાહાર વંશનું રાજ્ય ચાલતું હતું અને ગોગ્ગીનો પુત્ર વલ્લજ-દેવ એ સમયે રાજા હોય એ બનવાબેગ હતું. એ 'વલ્લજ' શબ્દ ઉપરથી પારસીઓએ 'ગદી' શબ્દ બનાવ્યો હશે વળી પારસીઓ પોતાના કથાણુકર્તા હિંદુ રાજાને 'દેવ' કહી સંબોધે નહિ, કેમકે અવસ્તા ભાષામાં 'દેવ'નો અર્થ 'દેવ' થાય છે, તેથી પારસીઓએ એ રાજાને 'રાણો' કહ્યો આમ 'વલ્લજ-દેવ' ઉપરથી 'ગદીરાણુ' થયું હોય એ તદ્દન શક્ય છે

ડૉ એચ જે એસ તારાપોરવાળા ૭૫ આ મતનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ માનતા કે અરબોએ બ્યારે ઈરાન જીત્યું ત્યારે એમણે મહાત્તાસ વર્તાવ્યો નહોતો અને એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર પકડી જોરજબરીથી ઈરાનીઓ પાસે ધર્માંતર કરાવ્યું પણ નહોતું. (બીજા ઘણા વિદ્વાનોનો એ વિશે તદ્દન જુદો જ મત છે એ નોંધવું જોઈએ) ડૉ તારાપોરવાળાના મત પ્રમાણે સવત ૭૭૨(ઈસ ૭૧૬)માં ઈરાનીઓએ ભારતવર્ષ પ્રત્યે પ્રયાણ કરવાની કશી જરૂર નહોતી, પરંતુ ખલીફ મારૂત પછીના ખલીફો ભારે ધર્મજનની હતા, તેઓમાં ખલીફ અહમ્મદ તલસ્લિય (રાજ્યકાલ ઈ સ ૮૪૭-૮૬૧) બહુ જ ધર્માંધ હતા, તેણે ઈરાની જરથોસ્તીઓ વિરુદ્ધ અનેક કાયદા પસાર કર્યા, અને ઈરાનના સંતાનોને ઈરાનમાં જ રહેવું અસહ્ય થઈ પડ્યું, એ તો ડૉ તારાપોરવાળા પોતે પણ કબૂલે છે. એ પછી જ, 'ક્રિસ્તિયો સંજન'માં જણાવ્યું છે તેમ, કેટલાક ઈરાનીઓ ખોરાસાનમાં જઈ વસ્યા અને ઘણા વર્ષો પછી ઈરાનને અંતિમ નમસ્કાર કરી જલમર્ગે ભારતવર્ષમાં આવી પહોંચ્યા એટલે 'ક્રિસ્તિયો સંજન' તવારીખ નહિ, પણ એક જૂની અનુશ્રુતિ (tradition) ઉપર રચાયેલ હોવા છતાં છેવટે ઇતિહાસનો ટેકો મેળવવા પામે

છે, અને પારસીઓનું હિંદમાં આગમન ઈસ. ૯૩૬ માં સંજ્ઞાનું રાજા જાદી રાણાના સમયમાં થયું હોવું જોઈએ એમ હવે સૌ માનતા થયા.

પરંતુ ઇતિહાસમાં છેવટનું સત્ય તો કોઈ ઉચ્ચારી શક્યું નથી. આવતી કાલે પુરાતત્ત્વવિદ્યા (archaeology)નું કેવું સંશોધન થશે અને કેવી ગણતરી જાંધી વળી જશે એની કોઈને ખબર નથી. આપણી આ બાબતમાં પણ છેલ્લી શોધખોળના આધારે પાછી અનિશ્ચિતા ફેલાઈ રહી છે. ‘સંજ્ઞનના સ્થાનિક ઇતિહાસ ઉપર પડેલા પ્રકાશ’ એ નામના એક લેખમાં ડૉ. હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી^{૭૬} લખે છે તેમ (હાલના મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના) થાણા જિલ્લાના દહાણ તાલુકાના ચિચણી ગામે ૧૯૫૫ માં પાંચ તામ્રપત્ર મળ્યાં. એની વિગત ડૉ. દિ. ચ. સરકારે *Epigraphia Indica* માં નોંધી છે, અને એ વિશે ‘ચિચણીમાંથી મળેલા પાંચ અપ્રસિદ્ધ તામ્રપત્ર-લેખો’ એવા નામનો લેખ ડૉ. ઉમાકાંત શાહ અને ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’માં લખ્યો હતો. આ પાંચ તામ્રપત્રોમાંથી માત્ર પ્રથમ તામ્રપત્ર જ આપણા માટે ઉપયોગી છે. આ દાનશાસન ઈસ. ૯૨૬ માં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ઈન્દ્રાજ ત્રીજાએ આપ્યું હતું. એ સમયે સયાન(સંજ્ઞા)માં ખંડિયા અરખ રાજાઓનો અમલ ચાલતો. આ દાનશાસન બીજા કેટલાક અમલદારો ઉપરાંત ‘હયમન’ નામે ઓળખાતા અમલદારોને બક્ષિસ આપ્યું હતું ડૉ. શ્રવનશ. જ. મોદીએ ‘હયમન’ (અવસ્તા પ્રમાણે ‘હંજમન’ અને ફારસી પ્રમાણે ‘અંજુમન’)નો અર્થ ‘પારસી વસાહત’ એવો કર્યો છે. હવે જો આવી વસાહત સંજ્ઞામાં ઈસ. ૯૨૬ માં થઈ ચૂકી હોય તો પારસીઓનું આગમન ઈસ. ૯૩૬ માં થયું હતું એમ કેમ કહી શકાય ? વળી જાદીરાણા તે જ ઉત્તર કાંકણમાં રાજ્ય કરી ગયેલ શિલાહાર વંશના વજ્રજદેવ એવો એસ એચ. હોડીવાળાનો તર્ક પણ અહીં ખોટો પડે છે, કેમકે રાષ્ટ્રકૂટ વંશ ઈસ. ૯૭૨ માં પૂરો થયો હતો અને ઉત્તર કાંકણના શિલાહાર વંશનો આરંભ તો એ પછી થયો હતો.

ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી^{૭૭} દલીલ કરે છે તેમ સંજ્ઞામાં પારસી વસાહત થઈ ત્યારે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના આધિપત્ય નીચે ત્યાં યાદવ માહલિકાનું પણ શાસન ચાલતું હશે, એ ઉપરથી જણાય છે કે જે જાદીરાણાએ પારસીઓને આશ્રય આપ્યો એ પણ એક યાદવ માહલિકા હોવો જોઈએ. ખુદ ‘યાદવ’ અને ‘જાદી’ શબ્દો પણ એક જ છે, અને તેથી ‘જાદી’ શબ્દનું મૂળ ‘વજ્રજદેવ’ ઉપરથી શોધવા નીકળવાની કાંઈ જરૂર જણાતી નથી વળી જાદી રાણાને જો શિલાહાર વંશનો ગણવો હોય તો એ વંશ તો છેક ઈસ. ૯૭૨ પછી થયો હતો. આ રીતે પારસીઓનું આગમન જલમાર્ગે પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં ક્યારે થયું અને ક્યા

વંશના કયા રાજ્યે એમને આશ્રય આપ્યો એ બાબત હજી ચર્ચા થયેલી કહેવાય નહિ, અને મહાપ્રયત્ને હાથમાં આવેલી બાજી હાલ તુરત પાછી ખોરવાઈ ગઈ હાલે છે.

ઈરાની પૂર્વજોના ભારતવર્ષમાં આગમન થયું એની એક સીમા આપણે દોરી શકીએ છીએ. સુબઈ નજદીક આવેલી કન્હેરી બૌદ્ધ ગુફાઓમાં પહેલવી લેખ કાતરાયા છે એ વિગત કે. આર કામાનેજી ડો. ભાઉ દાજી તરફથી જાણવા મળી એ લેખો ઉપરથી જાણાય કે પારસીઓના એ જૂથ ત્યાં એ જુદા સમયે ઉત્તરથી કરવા ગયા હશે સદ્દહાગ્યે તેઓને એ ગુફાઓમાં પોતાના નામ અને ઉત્તરથી કર્યાનાં વર્ષ કાતરાવાની શુદ્ધિ સૂચી એ નામો ઉપરથી અને વર્ષો યઝ્દગદી આપ્યાં હોવાથી તેઓ પારસીઓ હોવા નોંધીએ એમ સ્પષ્ટ થાય છે. પહેલું જૂથ ગણું એનું વર્ષ ૬૫૫ છે યઝ્દગદી ૩૫૬ (ઈસ ૬૮૮). બીજા જૂથનું વર્ષ છે યઝ્દગદી ૩૯૦ (ઈ.સ. ૧૦૨૨). પારસીઓએ અહીં વસવાટ કર્યો તેના કેટલાક વર્ષો પછી તેઓએ હિંદુ નામ પણ રાખવા માડ્યાં હતાં પણ આ કાતરાયેલાં નામ તો શુદ્ધ ઈરાની છે એ ઉપરથી કહી શકાય કે એ માણસો પારસીઓ હોવા ઉપરાંત જે ઈરાની પૂર્વજો સંજ્ઞામાં આવી વસ્યા હતા અને હવે આજુબાજુ ફેલાતા હતા તેમના જ તેઓ નજદીકના વંશના હોવા નોંધીએ. ત્યારે એટલું તો ફક્ત થાય છે કે પારસી પૂર્વજો પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં આગમન ઈ.સ. ૬૮૮ પછી તો હોઈ શકે નહિ અને એ ઘણું કરી ઈસ્વી દસમી સદીના આરંભમાં થયું હોવું નોંધીએ.

પારસીઓ જરથોસ્તી ધર્મ પાળે છે. એ ધર્મના સ્થાપક જરથુસ્ત્ર (જરથોસ્ત) ઈરાનમાં થયા જરથોસ્તી ધર્મ સ્થપાયા પહેલાં સૈકાઓ પર ઈરાનમાં ભાગનીય-ઈરાની નામે ઝોળખાતો આર્યધર્મ ફેલાયેલો હતો. એ અનેકેશ્વરવાદી હતો આગળ જતાં એ ગ્રંથમાં ધાર્મિક મતફેરી ઊભી થઈ અને એક મોટું ટોળું ભારતવર્ષમાં ઊતરી આવી સિંધુ નદી પાસે વસ્યું એ કારણે એ હિંજરતીઓ 'સિંધુઓ' અથવા 'હિંદુઓ' તરીકે ઝોળખાયા. જેઓ ઈરાનમાં જ રહ્યા તેઓ ઈરાનના પાર્સ નામના એક સુખ્ય પ્રાંત ઉપરથી આગળ જતાં 'પારસીઓ' કહેવાયા જરથુસ્ત્ર ક્યારે થઈ ગયા એ નિશ્ચિત થઈ શક્યું નથી.

જરથુસ્ત્રની સૌથી મહત્વની સેવા એ એકેશ્વરવાદનો એમનો સંદેશ હતો. અહુરમઝ્દ (ઈશ્વર) એક જ છે ભારતીય-ઈરાની ધર્મમાં જે અનેક દેવદેવીઓ

હતા તેઓનો હવે નિષેધ થયો અને તેઓને ઠેકાણે અહુરમઝ્દની આજ્ઞા ઉપાખ્યાર ફિરસ્તાઓ આવ્યા સૈકાઓ પછી પાછી પ્રકૃતિપૂજા શરૂ થઈ, જોકે હવે પ્રકૃતિના સ્વરૂપ દેવો નહિ, પણ ફિરસ્તાઓ જ રહ્યા અને પૂજા તો માત્ર એક અહુરમઝ્દની થતી. જરથુસ્ત્ર અત્યંત દયાળુ હોવાથી એમણે પશુઓના બલિદાનની મનાઈ ફરમાવી.^{૭૯} જરથુસ્ત્રના શિક્ષણથી મદિરાપાનનો રિવાજ પણ ત્યાબ્ય ગણવામાં આવ્યો.^{૮૦} જરથુસ્ત્રે એક ગાથામાં વોહુમનો(પવિત્ર મન)-નો^{૮૧} સંદેશ સંભળાવી શુદ્ધ વિચાર, વાચા અને વર્તન દ્વારા સમસ્ત પ્રજામાં પવિત્રતાવાળું વાતાવરણ ફેલાવ્યું. જરથોસ્તીનો ધર્મ અને એનું કર્તવ્ય એ છે કે એણે પ્રભુનું અનુકરણ કરી, પરાપકારી જીવન ગાળી પ્રભુમય બનવું. ખીજી ગાથાનું એક મહાવાક્ય^{૮૨} છે. સુખ તેને કે જેનાથી સુખ ખીજીને.

જરથોસ્તી ધર્મ ભાવનાવાદી કરતાં વાસ્તવવાદી વિશેષ છે જરથોસ્તી ધર્મ સમજાવે છે કે નિત્ય ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરી જગતનાં કાર્યોમાં નિમગ્ન રહેવું અને ઈશ્વરને અમાન્ય હોય તેવું અનુચિત એકે કાર્ય કરવું નહિ. જીવનમાં જે શુભ હોય તેની જોડે સહકાર કરવો, જે અનિષ્ટ હોય તેનો સામનો કરવો, પણ જીવન અને એની અનેક ફરજો પ્રત્યે પીઠ ફેરવી કાયરની પેઠે ભાગવું નહિ જીવનમાં સંવાદની જરૂર છે અને કેટલીક વાર સત્રામની પણ આવશ્યકતા જીભી થાય છે પવિત્ર હૃદય અને શુદ્ધ મન સાથે અનિષ્ટનો સામનો કરવાથી જીવન એક કુરુક્ષેત્ર નહિ, પણ ધર્મક્ષેત્ર બની જાય છે.

જરથોસ્તી ધર્મનું ધ્યેય સુખવૈભવ કે ભોગવિલાસ નથી, પણ સંપૂર્ણતા છે.^{૮૩} જેમ માનવી સંપૂર્ણતા પ્રત્યે આગળ વધે છે તેમ એ ઓછો પાપી અને વધુ પુણ્યશાળી બને છે અને છેવટે એ અહુરમઝ્દના સાંનિધ્યમાં પહોંચે છે, અને જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે એના આત્માનો ઉદ્ધાર થાય છે.

જરથોસ્તી ધર્મ જ્ઞાન અને લકિતમાં માને છે, પણ સૌથી વિશેષ એ કર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે ખરી આવશ્યકતા છે સુકર્મની.^{૮૪} જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મ અને સ્વાર્થરહિત પરાપકારથી જ અહુરમઝ્દ પ્રસન્ન થાય છે.

જરથુસ્ત્રનો સંદેશ છે કે જગતમાં જીવો, પણ જગતના થઈ એમાં લપટાશો નહિ, પણ જલકમલવત્ રહી સેવા બજાવ્યા કરો.

જરથોસ્તી ધર્મ અપરિણીત જીવન કરતાં વિવાહિત જીવનને વધુ પસંદગી આપે છે, કેમકે વિવાહિત જીવન વધુ કુદરતી છે. જરથોસ્તી ધર્મ જીવન જેવું

છે તેવું સ્વીકારી લઈ એનો ઉત્કર્ષ કરવા ઇચ્છે છે, એનો ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છતો નથી જરથોસ્તી ધર્મ અત્યંત વ્યવહારુ છે. વ્યવહારમાં ન મુકાય તેવા સિદ્ધાંતોનો એ પ્રચાર કરતો નથી જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે કોઈ તારણહાર નથી જરથોસ્તી ધર્મમાં મર્દાનગી છે અને પ્રત્યેક માનવી પોતાનાં કર્મોથી પોતાનો જ તારણહાર થઈ શકે એવો એ ધર્મનો ખોધ છે.

જરથુસ્ત્રે અગ્નિની પૂજા ચાલુ રાખી. એમને મન પરમાત્માનું સાચુ પ્રતીક તે પ્રકાશ છે. પ્રકાશ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રતીક હોઈ એને ઈશ્વરનું અને જરથોસ્તી ધર્મનું ચિહ્ન ગણવામાં આવ્યું છે, છતાં પ્રકાશ અહુરમઝ્દનું માત્ર ચિહ્ન છે.

જરથોસ્તી ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન કરતા નીતિશાસ્ત્ર ઉપર વધુ ભાર મૂકે છે. સૌથી શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ 'અપ' નો છે. એનો અર્થ છે સીધાપણું, સત્ય, પવિત્રતા એ સદ્ગુણમાં સર્વ સદ્ગુણો સમાઈ જાય છે આ ધર્મમાં પ્રેમ અને અહિંસાનું મહાત્મ્ય તો છે, તોપણ એના કરતાં ન્યાયની વધુ અગત્ય સ્વીકારવામાં આવી છે.

જરથોસ્તી ધર્મમાં ભક્તિનો મહિમા બહુ મોટો ગણવામાં આવ્યો છે અને દિવસમાં પાંચ વાર પ્રાર્થના કરવાનું ફરમાન છે પ્રાર્થનાથી ઈશ્વરનું મનન થિતન થાય છે અને તેથી મન શુદ્ધ અને હૃદય નિર્મળ બને છે. આ ધર્મ ઉદ્યોગ અને ખતને વખાણે છે અને ખેતીને ખાસ પ્રોત્સાહન આપે છે વદીદાદમાન તો કહેયું છે કે જે ધાન્ય વાવે છે તે અષોઈ વાવે છે કોઈએ કરજ કરવું નહિ એવું પણ આ ધર્મનું ફરમાન છે.

દૂંકમાં, જરથોસ્તી ધર્મનો આશય વ્યક્તિ અને જગત ઉભયનું કલ્યાણ સાધવાનો છે એના સાચા અનુયાયીઓમાંથી સંન્યાસીઓ નહિ, પણ વ્યાવહારિક સંતો અથવા મહાન કર્મવીરો ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના છે.

પાદટીપો

૧. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, “નૈતિકકાલીન ગુજરાત,” ભાગ ૨, પૃ. ૩૪૧-૪૨
૨. એબન, પૃ. ૩૪૨-૪૩
૩. એબન, પૃ. ૩૫૫
૪. એબન, પૃ. ૩૫૬
૫. એબન, પૃ. ૩૬૭
૬. એબન પૃ. ૩૬૮
૭. એબન, પૃ. ૩૬૩, ૩૬૮
૮. *Bombay Gazetteer*, Vol. I, p 164; હુર્ગ્યદકર ગાસ્ટ્રી, “જેવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,” પૃ. ૧૪૭-૪૮

૬. Thapar, *Somanātha-Shrine Eternal*, p. 89. વળી જુઓ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ,” પૃ. ૨૦૨-૪.

૧૦. મૈ.ગુ., ભાગ ૨, પૃ. ૩૬૭

૧૧. ડુ. ગં. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ,” પૃ. ૧૫૬-૫૭

૧૨. મૈ.ગુ., ભાગ ૨, પૃ. ૩૭૦-૭૧

૧૩. એચન, પૃ. ૩૭૩-૭૪

૧૪. ડુ. ગં. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ,” પૃ. ૧૫૬

૧૫. મૈ.ગુ., ભાગ ૨, પૃ. ૩૭૭

૧૬ M.R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, Vol. I, p. 272

૧૭ જિ.વ. આચાર્ય, “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો,” ભાગ ૧, પૃ. ૧૩૨

૧૮. M.R. Majmudar, *op. cit.*, pp 239, 272

૧૯. મૈ.ગુ., ભાગ ૨, પૃ. ૩૮૪

૨૦. એચન, પૃ. ૪૨૦

૨૧. બા. જ. સરિસરા, “જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત,” પૃ. ૧૮, ૪૨, ૬૧

૨૨. મૈ.ગુ., ભાગ ૨, પૃ. ૪૨૦

૨૩. જિનવિજય, “શાકીય વિદ્યા” (સિદ્ધી સ્મૃતિગ્રંથ), ભાગ ૩, પૃ. ૧૬૧-૬૬

૨૪. મૈ.ગુ., ભાગ ૨, પૃ. ૪૨૨-૨૩

૨૫ M.R. Majmudar, *op. cit.*, p. 150

૨૬. *Ibid.*, p. 144

૨૭. જૈ. આ.ગુ., પૃ. ૧૭૬-૭૭

૨૮. એચન, પૃ. ૭૩-૭૪

૨૯. એચન, પૃ. ૬૮-૬૯

૩૦. એચન, પૃ. ૨૧૬-૨૧૭

૩૧. M.R. Majmudar, *op. cit.*, p. 240

૩૨. *Ibid.*, p. 231

૩૩. *Ibid.*, p. 264

૩૪. બા. જ. સરિસરા ‘ગુજરાતમાં રચાયેલા કેટલાક જિજ્ઞાસુ જૈન કથા’, “ઇતિહાસ અને સાહિત્ય” પૃ. ૧૪૬-૫૭

૩૫ M.R. Majmudar. *op. cit.*, p 254

૩૬. મૈ.ગુ., ભાગ ૨, પૃ. ૩૮૫

૩૭. M.R. Majmudar, *op. cit.*, p. 169

૩૮. “પુરાણ-વ”, પૃ. ૧. પૃ. ૧૦૩-૧૧૨

૩૯. મૈ.ગુ., ભાગ ૨, પૃ. ૩૮૫-૪૦૫

૪૦. કમાન્ડર શાહ. ‘ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ’, “સ્વાધ્યાય”, પૃ. ૧, અંક ૩, પૃ. ૩૦૬-૧૭

૪૧. બા. જ. સરિસરા, “અન્વેષણ”, પૃ. ૧૦૮-૧૦

૪૨. M.R. Majmuder, *op. cit.*, p. 246; મહિપાલ દિવેદી, “પુરુષન દરિયા ગુજરાત.” પૃ. ૨૧૨-૧૩

૪૩. કમાન્ડર શાહ, કપરુકા, પૃ. ૩૨૦-૨૧

૪૪. M.R. Majmudar, *op. cit.*, p. 236

૪૫. *Ibid.*, p. 238. આ ભૂમિદાન સ્વીકારનાર જૈન મંદિર ચંચલાસી પદ્મચરણ દેવ એ સંસ્થાન છે.

૪૬. Philp K. Hitti, *History of the Arabs*, p. 104

૪૭. *Ibid*, p 116

૪૮. R. A Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, p. 175

૪૯ એટલે કે અદલાહ સિવાય (અન્ય) કોઈ અદલાહ નથી અને મોહમ્મદ એનો રસૂલ છે

૫૦. T W. Arnold, *Preaching of Islam*, pp 45-101

૫૧ મૌલાના સૈયદ સુલૈમાન નદવી, “અરબોંકી જહાન્નરાની,” પૃ ૮૧ .

૫૨ એ ઈરાની અખાતના સૈરાફ બદરનો વતની હતો પાછળથી એણે બસરામાં બંદને વસવાટ કર્યો હતો એણે “સિલ્સિલતુત્તવારીજ” નામનો પ્રવાસગ્રંથ લખ્યો હતો કો સર્માં બહાવેલા ૧૫ પુસ્તક પૂરું થયાનો સમય સૂચવે છે.

૫૩ એ ઈરાનનો વેપારી હતો. “અજ્ઞાલુલ્-હિદ” નામના ગ્રંથમાં એણે અને એના સાથીઓએ ગુજરાત અંગેની બાબતો નોંધેલી છે.

૫૪. અબૂલ્હસન અલી અલ્મસૂદરી ભૂગોળવિદ અને તવારીખનવેસ હતો. એણે અનેક ગ્રંથ રચ્યા હતા. તેઓમાંના “મુસ્જુઝ્ઝહવ”માં ગુજરાત અંગેની માહિતી મળે છે. એ પુસ્તક એણે ૬ સ ૯૪૩(હિ. સ ૩૩૨)માં લખ્યું હતું.

૫૫ એના “કિતાબુલ્-અન્નાલીમ” નામના ગ્રંથમાં ગુજરાત અંગેની વિગત મળે છે.

૫૬ ઇબને હોકલ બગદાદીના “અજ્ઞાલુલ્-વિલાદ” નામના ગ્રંથમાં ગુજરાત અંગે વિગત છે

૫૭ સુલૈમાન સૈરાફી, “સિલ્સિલતુત્તવારીજ,” પૃ ૨૬-૩૦, (મૌલવી મોહમ્મદ અબ્દુલ્ મલિક, “શાહાને ગૂઝર,” મા ૨, પૃ. ૫૧૭ના આધારે)

૫૮ અબૂલ્હસન અલી અલ્મસૂદરી, “મુસ્જુઝ્ઝહવ,” મા ૧, પૃ ૩૩૦-૩૪૦ (મૌલાના સૈયદ સુલૈમાન નદવી, “અરબોંકી જહાન્નરાની,” પૃ ૭૫ ના આધારે)

ઇબ્ને હોકલ બગદાદી, “અજ્ઞાલુલ્-વિલાદ, પૃ ૨૮૪, (મૌલાના સૈયદ સુલૈમાન નદવી “અરબોં હિદકે તમ્લુક્કાત,” પૃ. ૨૮૪ ના આધારે)

૫૯ એ માટે અરબ વેપારીઓનાં સંસ્કરનામાંનો “બલદરા” નામ છે

૬૦ ઇબ્ને હોકલ બગદાદી, “અજ્ઞાલુલ્-વિલાદ,” પૃ ૨૩૩ (મૌલાના સૈયદ સુલૈમાન નદવી, “અરબોંહિદકે તમ્લુક્કાત” પૃ ૨૮૪ ના આધારે)

૬૧. સુલૈમાન સૈરાફી, “સિલ્સિલતુત્તવારીજ,” પૃ ૨૬-૩૦ (મૌલવી મોહમ્મદ અબ્દુલ્ મલિક, “શાહાને ગૂઝર,” મા ૧, પૃ ૫૧૬ ના આધારે)

અબૂલ્હસન અલી અલ્મસૂદરી, “મુસ્જુઝ્ઝહવ,” મા ૧, પૃ ૩૮૨, ૩૮૪ (અરબોંહિદકે તમ્લુક્કાત, પૃ ૨૮૦ ના આધારે)

૬૨ સુલૈમાન સૈરાફી, “સિલ્સિલતુત્તવારીજ” પૃ ૨૬-૩૦ (મૌલવી મોહમ્મદ અબ્દુલ્ મલિક, “શાહાને ગૂઝર,” મા ૧, પૃ. ૫૧૬ના આધારે)

૬૩. ફ્લેને હોવલ વપાદાદી, “અશ્કાલુલ્બિલાદ,” પૃ. ૨૩૩ (H. M. Elliot, ‘The History of India,’ Vol. I, p. 34 ના આધારે)

૬૪. બુઝર્ગ બિન શહરિયારે એના ગ્રંથમાં નોંધ્યું છે કે હુ આ તરફ મારા જહાજને લાવતો હતો ત્યારે મને હિંદુમાંથી મુસલમાન થયેલો એક વહાણપટ્ટી મળ્યો હતો.

અજાયિવુલ્હિદ, પૃ ૧૬ (મૌલાના સૈયદ સુલૈમાન નદવી, અરબોહિદકે તમ્બુલ્કાત” પૃ ૨૭૮ ના આધારે)

૬૫. હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, “જુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”, પૃ. ૧૬૫

૬૬ જુઓ ગ્રંથ ૨, પ્રકરણ ૬-૭

૬૭ J. Marshall, *A Guide to Taxila*, pp. 87 f.

૬૮ V A Smith, *Early History of India*, p. 175

૬૯. એ મતના સમર્થન માટે જુઓ V. A. Smith, *Early History of India*, pp 173 f. અને J. Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture*, Vol I, p. 59

૭૦. જુઓ મવિષ્યપુરાણ, અ. ૧૩૧.

૭૧ જુઓ H. M Elliot and G. Dowson, *History of India as told by its own Historians*, Vol. III, pp. 389 ff. ‘મલકુઆતે તથમૂરી’ કે ‘તુઝકે તૈમૂરી’ (તથમૂરના લખાણે અથવા આત્મકથા) (જુઓ પાલનજી બ. દેસાઈ-કૃત, “તારીખે શાહાને ઈરાન,” ફક્તર બીજી, પૃ. ૪૧૬-૪૧૮ (જુજરાતી).

૭૨. પરાપૂર્વથી તે આધુનિક સમય સુધી ઈરાનીઓ અને ભારતીયો વચ્ચેના સાંસ્કૃતિક સંબંધના સળંગ ઇતિહાસ માટે જુઓ ફીરોઝ કા. ફાવરનાં *Iran and its Culture* અને *Iran and India Through the Ages*

૭૩-૭૪ S H Hodiwala, *Studies in Parsi History*, pp. 67 ff.

૭૫. જુઓ એસ્ય જહાંગીર તારાપોસ્વાળા, ‘પારસીઓનું હિંદમાં આગમન તથા તેમનો ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, વર્ષ ૮૩, પૃ. ૨૮૧-૨૯૧.

૭૬. જુઓ હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, ‘સંભળના સ્થાનિક ઇતિહાસ પર પડેલો પ્રકાશ,’ “જુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૧ મું સંમેલન, હેવાલ,” પૃ. ૨૭૮-૨૮૩.

૭૭ જુઓ હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, “જુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ,” પૃ. ૧૬૩-

૧૬૪.

૭૮. F. C. Davar, *Iran and India through the Ages*, pp 104 f.

૭૯. જુઓ ચરન, ૩૨, ૧૨.

૮૧. જુઓ ચરન, ૨૮, ૧.

૮૩. જુઓ ચરન, ૩૩. ૮.

૮૫. જુઓ વદીદાદ, ૧૧, ૧૨.

૮૦. જુઓ ચરન, ૪૮, ૧૦.

૮૨. જુઓ ચરન, ૪૩, ૧.

૮૪. જુઓ ચરન, ૩૧, ૧૦.

૮૬. જુઓ વદીદાદ, ૩, ૩૧.

ખંડ ૪

પુરાવસ્તુ

પ્રકરણ ૧૪

સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા મળતી માહિતી

ગુજરાતમાં આદ્ય-ઐતિહાસિક તથા પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલના સંશોધનોના પ્રમાણમાં ઐત્રિક તથા અનુ-ઐત્રિક કાલની પુરાણી વસ્તુઓનું સંશોધન ઓછું થયેલું હોવા છતાં એમાં કેટલીક નોંધપાત્ર શોધ થયેલી છે (નકશો ૪) આ સંશોધનોના પરિણામે આ કાલના નગરો તથા ગામોમાંથી માટીકામના નમૂના, મુદ્રાઓ, ધાતુના નમૂના, તળાવો વગેરે ઘણી સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ તમામ સામગ્રી પરથી જાણવા મળે છે કે આ કાલના ઘણાં ગામ અને નગરો સાતમી-આઠમી સદી પછી નાશ પામ્યાં હતાં તેમજ કેટલાક પર લાંબા વખત સુધી કોઈ વસ્તી થયાનાં ચિહ્ન મળતા નથી. આવી મહત્ત્વની ઐતિહાસિક અર્થઘટનની બાબતો મળી આવેલી હોઈ એનું અહીં અર્થઘટન કરવાને બદલે આ યુગની પુરાવસ્તુઓનો ખ્યાલ આપવાનો ઉદ્દેશ નજર સમક્ષ રાખીને અહીં કેટલીક માહિતી આપી છે.

માટીની વસ્તુઓ

આ કાલ પૂર્વેના કાલની માફક આ કાલના માટીના અવશેષોમાં વાસણો, રમકડાં, પૂતળાઓ, ઈંટો, વગેરે ગણાવાય આ પૈકી વાસણોનાં ટીકરાં મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે.

આ કાલનાં માટીનાં વાસણોમાં લાલ સાદાં તથા ધૂંટેલાં, કાળાં સાદાં તથા ધૂટેલાં, તેમજ લાલ ચીતરેલાં, મુદ્રાંકિત, અખરખ છાંટેલાં આદિ ગણાવી શકાય. આ વાસણો ડીંખરવા, વડોદરા, અકોટા, દ્વારકા, સોમનાથ, શામળાજી, વડનગર અને નગરાના ખોદકામમાંથી મળ્યાં છે.^૧ (પૃ ૩, આ ૧-૧૪; ૧૬-૨૦; પૃ ૫, આ ૪૧, ૪૩, ૪૪, પૃ ૬, આ. ૪૯, ૫૨-૫૬). વલ્લભીપુરની સ્થળતપાસમાં પણ આવાં વાસણુ ઉપલબ્ધ થયાં છે.^૨ નગરામાંથી રોમન ધાટના એમ્ફોરાના અવશેષ મળ્યા છે (પૃ ૪, આ ૨૧). લાલ ચળકતાં વાસણુ (Red Polished ware) તેમજ બીજાં ક્ષત્રપકાલીન વાસણુ આ કાલમાં લાગ્યેજ મળે છે.

સાદાં લાલ વાસણુ બનાવટમાં ખાસ વિશેષતા દર્શાવતાં નથી. એમાં વિચિત્ર જતના વાડકા તથા નાના ધડા મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે આ વાડકા નાની બેઠકવાળા તથા સીધી બાજુઓ અને સાદી કિનારવાળા તથા બાહ્યગોળ આકારવાળા, બેઠક વિનાના તથા સાદી અંદર વળેલી કોરવાળા, એમ જુદા જુદા ધાટના જોવામાં આવ્યા છે. તેઓની બનાવટ ખાસ કારીગરી વિનાની હોય છે, જોકે એ સારી રીતે પકવેલા હોય છે. તેઓનું ઉત્પાદન પણ જથ્થાબધ કરવામાં આવતું હોવાનું ચાક પરથી ઉતારતી વખતે દબાયેલા નમૂનાઓ પરથી જણાય છે.

ધડા બહાર વળેલી કિનારવાળા અને ગોળ બેઠકવાળા હોય છે. ચાક પરથી ઉતાર્યા બાદ તેઓને ટપલા તથા વીંટલાથી ધડીને મોટા બનાવેલા હોય છે. તદુપરાંત સાદી ચાળી અથવા કલેડા પણ આ પ્રકારનાં વાસણોમાં હોય છે.

આ વાસણોના પ્રમાણમાં લાલ ધૂંટેલાં વાસણોની બનાવટ સારી હોય છે. તેઓની પર લાલ અસ્તર ચડાવીને ત્યારબાદ પકવ્યા પછી તેઓને ધૂટીને ચળકતાં બનાવવામાં આવે છે આ વાસણોમાં પણ ધડા, વાડકા, કોડીના કાંઠા વગેરે હોય છે. સાદાં વાસણોની સરખામણીમાં આ અસ્તર ચડાવેલાં વાસણુ દેખાવમાં સારાં હોય છે.

આ વાસણોનો વિશિષ્ટ પ્રકાર ચીતરેલાં વાસણોનો છે.^૨ તેઓમાં સફેદ પટા પર કાળા રંગની વિવિધ લાતો ચીતરેલી હોય છે (પૃ ૬, આ. ૪૫-૪૮, ૫૦-૫૨, ૫૫, ૫૭) ક્ષત્રપ કાલમાં ચીતરેલા વાસણો પૈકી કેટલાક આ જાતનાં હોય છે, જ્યારે મધ્ય શુનરાતમાં આ પ્રકારના વાસણુ વધુ પ્રમાણમાં મળતાં જોવામાં આવે છે. આ પરિપાટી લાખા સમય સુધી ચાલુ રહેલી દેખાય છે.

વાસણોને ચીતરીને સુશોભિત કરવા ઉપરાંત તેઓની પર સુદા વડે જાપ પાડીને સુશોભિત કરવામાં આવે છે. શામળાજીના^૩ ઉત્ખનનમાં આવા ધણાં વાસણોના ટુકડા મળ્યા છે. તેઓની પર રેખાંકનો, ફૂલ, પ્રાણીઓ ઇત્યાદિની ધણી જાપો જોવામાં આવી છે (પૃ. ૬, આ. ૪૫-૪૮). આ વાસણોની સાથે માટીની પટ્ટીઓ પર આગળથી પાડેલી ભાત અથવા યૂઠા ઓળંગે વડે દોરેલી રેખાઓથી સુશોભિત કરેલાં વાસણુ પણ જોવામાં આવે છે

આ લાલ વાસણોની સાથે અબરખ છાટેલાં વાસણુ પણ મહત્વનાં છે આ વાસણુમાં પહોળા મોંવાળા અને વચ્ચેથી કણીવાળી હાડલી સૌથી વધુ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે લાલ રંગનાં આ વાસણુમાં અબરખનું પ્રમાણુ કંઈકે વધારે હોવાથી એ ચળકતાં હોય છે.^૪ આ વાસણુ શુન્દરાત અને સૌરાષ્ટ્રના ધણા ભાગોમાંથી મળી આવે છે.

લાલ વાસણોની સાથે કાળા રંગના વાસણુ પણ મળે છે આ કાળા રંગના વાસણુ સાદાં અથવા ધૂટેલા હોય છે આ વાસણુમાં મુખ્યત્વે માટલા તથા ઢાકણા તેમજ કલેડા જોવામાં આવે છે લાલ વાસણોની સરખામણીમાં કાળા વાસણુ ઓછા દેખાય છે. કાળા વાસણોની કિનાર, કાઠો, તેમજ ઉપલો ભાગ ધૂટેલો અને નીચેનો ભાગ ધણી વાર સાદો હોય છે, તેથી જ્યારે વાસણોના જુદા જુદા આકારના ટુકડા મળે ત્યારે એ જુદી જુદી જાતના વાસણુ હોવાનો ભ્રમ પણ પેદા થાય છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેની હકીકત છે આ પ્રકારનાં વાસણુમાં પાછળથી કરવડા અને વાઢી (પૃ. ૫ આ ૪૪, પૃ. ૬, આ. ૫૪) જેવા ઘાટ ઉમેરાતા હોય એમ લાગે છે.

મૌર્ય અને ક્ષત્રપ કાલનાં વાસણુમાં જેટલી વિવિધતા જોવામાં આવી છે તેની સરખામણીમાં આ કાલમાં વિવિધતાનું પ્રમાણુ 'કંઈકે ઓછું' દેખાય છે, પરંતુ માટીકામના ઘાટ અને એની બનાવટની શૈલીનું ધોરણ બરાબર જળવાયેલું લાગે છે આ કાલમાં સંભવતઃ ધાતુના વાસણુ ધણા બનાવાતા હોય તો માટીનાં માત્ર અપૂરતાં વાસણુ બનાવાય અને તેથી એમાં વૈવિધ્યની વિપુલતા સામાન્ય રીતે હોય નહિ

માટીના વાસણુ ઉપરાંત આ કાલમાં માટીના રમકડાં (પૃ. ૫, આ ૨૮, ૨૯), પૂતળીઓ (પૃ. ૪, આ ૨૩-૨૫, ૨૭), ઈંટા, મણકા (પૃ. ૬, આ ૫૩) વગેરે ગણાવાય આવા રમકડા વગેરે શુન્દરાતમાં કારવણ,^૫ વડોદરા (અકોટા),^૬ નગરા^૭ ઇત્યાદિ સ્થળોએથી મળી આવ્યા છે આ બધામાં કારવણથી

મળી આવેલું યુગલ, નગરામાંથી મળી આવેલી વૃષભની પ્રતિમાઓ (પદ ૪, આ ૨૨), ઘોડાં (પદ ૪, આ. ૨૬), ઘેટાં, નીલ ગાય, બે સ, હાથી વગેરે મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત કાનનાં કુંડળ, ચક્રદી, દીવા, શીશી, ચક્રતીઓ, મૃચકટિક (માટીનું ગાદું), મુદ્રાંક (પદ ૩, આ. ૧૫), સોગઠાનો પાસો (પદ ૫, આ. ૩૧) આદિ ગણવાય મનુષ્યની આકૃતિઓ (પદ, ૪, આ ૨૩-૨૫, ૨૭) પણ આ કાલમાં થોડીધણી મળી આવે છે તદુપરાંત વિવિધ ઉત્ખનનોમાંથી માટીની ઈંટો તથા સુશોભિત ચક્રતીઓ મળી આવે છે. આવી એક સુશોભિત ચક્રતી ટીંબરવાના ઉત્ખનનમાંથી મળી આવી હતી માટી ઉપરાંત આ કાલમાં પથ્થરની ઘટી, નિશાતરા, મૂર્તિઓ, મણકા આદિ વિવિધ વસ્તુઓ મળી આવી છે આ પૈકી મૂર્તિઓ વિશિષ્ટ અધ્યયન માગી લેતો જુદો જ વિષય હોઈ પથ્થરની ઇંતર વસ્તુઓની કેટલીક માહિતી અહીં રજૂ કરી છે.

પથ્થર

પથ્થરની ઘટીઓ હજુ ક્ષત્રપકાલીન સ્વરૂપે બતાવતી નજરે પડે છે. એના પર આડો હાથો હોય છે એતુ નીચેનું પડ નાનું અને વચ્ચે પથ્થરના ખીલકાવાળું હોય છે આ ખીલકો પણ મોટો હોઈ ધણી વાર આ પડ શિવલિંગ જેવું દેખાતું હોય છે આવાં પડોની શિવલિંગ તરીકે પૂજા થતી એડા, વલભી-પુર અને ગોપ જેવી જગ્યાએ દેખાય છે, જ્યારે ઉપલા પડના ટુકડા આડાઅવળા પડેલા નગરા, ઘલા, દેવની મોરી વગેરે અનેક જગ્યાઓએ નજરે પડે છે.

ઘટીઓ ઉપરાંત લંબગોળ આકારના નિશાતરા પણ કામ કામ મળી આવે છે એ ઘડેલા પથ્થરના હોય છે અને વપરાશને લીધે ધણી વાર આ પથ્થરો જાડા ખાડાવાળા, સુવાળા અને ચળકતા બની ગયેલા હોય છે. એનો છેદ ગોળાકાર હોય છે, પણ વધારે વપરાશને લીધે લંબગોળ થયેલા છેદવાળા નિશાતરા ગુજરાતમાં ધણીખરી જગ્યાઓએથી મળી આવતા નજરે પડે છે.

આ કાલના બીજા પદાર્થોમાં મણકા (પદ ૫, આ. ૩૦, ૪૦, ૪૨) ગણવાય. આ કાલમાં મધ્ય એશિયા તરફથી વૈદ્યર્થ (Ispid Khattai) નામનો અર્ધ-કિંમતી શૂરા રંગનો પથ્થર આવતો તેના ગોળ, અષ્ટકોણ આદિ ઘાટના મણકા મળી આવે છે. તદુપરાંત અકીક (પદ ૫, આ ૩૮), ચટ્ટ, ચાલ્સીડોની વગેરે પદાર્થોના વિવિધ ઘાટના મણકા મળી આવે છે, પરંતુ ચોક્કી હવે મળતી નથી. કાનોલિયનના ભાતવાળા મણકા પણ હવે મળતા નથી. મણકાઓના પથ્થરોની બાબત એક પુરાવો સૂચવે છે કે વૈદ્યર્થના મણકા ગુજરાતમાં સાતમી સદીમાં અચલિત હતા.

વૈદ્ય^૧ ગુજરાતમાં તેમજ ભારતવર્ષ અને પશ્ચિમ એશિયામાં તથા બીજા પ્રદેશોમાં બહુસાનીની ખાણોમાંથી આપાત થતા હોવાનું સમજાય છે. આ પદાર્થ શાંતિ અને વેપારનો સૂચક છે અને ઐતિહાસિક રાજકીય સ્થિતિનો સૂચક હોય એવો લાગે છે. ગુજરાતમાં આ પદાર્થ મુઘલ કાલ, સલ્તનત કાલ, મૈત્રક કાલ અને ક્ષત્રપ કાલના ચરોમાંથી નગરાના ઉત્ખનનમાં મળી આવ્યો છે. આ બાબત વધારે તપાસવાની જરૂર છે અને જો આ તપાસને બીજાં સ્થળોએથી પુષ્ટિ મળે તો એની સમયાંકન માટે ઘણી ઉપયોગિતા વધે.

આમ હોવા છતાં અને મણીકાઓના ઘાટ અને રંગ સુંદર હોવા છતાં કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના મણીકા આ કાલમાં જ પ્રચલિત હતા અને બીજા કાલમાં નહોતા, એવા લાક્ષણિક પ્રકારની સામગ્રી આપણને મળી આવી નથી.

ધાતુઓ

આ કાલમાં લોખંડ, તાંબુ, પચધાતુ, સોનું, ચાદી, સીસું ઇત્યાદિ ધાતુઓ વપરાશમાં હતી. લોખંડના ખીલા જેવી વસ્તુઓ ઉત્ખનનોમાંથી મળી આવી છે, પરંતુ બીજી વસ્તુઓ ખાસ મળી નથી. તાંબાનાં સુંદર શિલ્પ આ કાલમાં બનતા હોવાના અસંખ્ય પુરાવા મળ્યા છે, પરંતુ તેઓમાં આકોટાની જૈન પ્રતિમાઓ સર્વોત્તમ છે. આ પ્રતિમાઓમાં તાંબુ તથા ચાદી વપરાયાં છે અને એના દેખાવ પરથી એમાં બીજી ધાતુઓ વપરાઈ હોય એવો સંભવ વિચારી શકાય, પરંતુ એનો વિગતવાર અભ્યાસ કરીને, એ બાબત સાબિત કરવાની જરૂર છે. આ ધાતુઓમાં ચાદી વપરાઈ હતી તદ્દુપરાંત ચાદીની મુદ્રાઓ પણ આ કાલમાં બનતી હોવાનો પૂરતો સંભવ છે. ગુજરાતમાં મૈત્રકાના સિલ્લાને નામે પ્રચલિત સિલ્લા મળે છે, પરંતુ એ ભદ્રારક અને શર્વ ભદ્રારક નામે રાજાઓના^{૧૦} હોઈને મૈત્રક રાજવીઓના સિલ્લા કયા એ બાબત જોઈતી સ્પષ્ટતા હજી સુધી થઈ નથી, પરંતુ આ કાલના બીજા રાજવીઓના સિલ્લા ચાદીના બનતા હોવાના અસંખ્ય પુરાવા છે.

આ કાલમાં સીસું સિલ્લા પાડવામાં ખાસ વપરાયું નથી, પરંતુ એની પતરીઓનાં કાનના આબૂપણ [કનચિત્ત મળી આવે છે. આ આબૂપણો ઉપરાંત નજીર સીસાનાં આબૂપણ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ સીસાનો થોડાંકણો ઉપયોગ બહુમિત છે.

શંખ-છિપોલી

ગત કાલની માફક આ કાલમાં પણ શંખની અંગડીઓ (પદ ૫, આ ૩૨-૩૭, ૩૯), મણુકા (પદ ૫, આ. ૪૦, ૪૨) ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો ઉપયોગ ચાલુ હતો. શંખની સાદી તથા મુશોભિત અંગડીઓ આ કાલમાં વપરાતી તેમજ એના ગોળ કે ચોરસ મણુકા પણ વાપરવામાં આવતા. શંખની આ વસ્તુઓનો ઘણો પ્રચાર હતો અને તેથી આ કાલમાં કાચની અંગડીઓ પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી મળે છે.

કાચ

કાચનો થોડોઘણો ઉપયોગ ચાલુ હતો, પરંતુ એની વિશિષ્ટ વસ્તુઓ મળી આવી નથી.

ગૈત્રક અને અનુ-ગૈત્રક કાલમાં મળી આવતી કેટલીક 'વસ્તુઓની રૂપરેખા પરથી જણાશે કે આ કાલમાં પુરાવસ્તુનું ખેડાણ પ્રમાણમાં થોડું થયેલું છે. એ ખેડાણ વધુ થાય તો ગુજરાતના ઇતિહાસમાં તામ્રપત્રો દ્વારા જાણીતા થયેલા આ કાલ માટેની ઘણી વધારે સામગ્રી મળી આવે અને ગુજરાતની ભૌતિક સામગ્રીના ઇતિહાસના ખૂટતા અંગેકો મેળવવાનું શક્ય બને.

પાદ્ધીપેા

૧. R. N. Mehta, *Excavation at Nagara*, pp. 34 ff. વધુમાં જુઓ R. N. Mehta & A. J. Patel, *Excavation at Shamalaji*, pp. 17 ff; R. N. Mehta, *Excavation at Timbaroa*, pp. 6 ff

૨. R. N. Mehta, 'Valabhi of the Mastrakas', *J.O.I*, Vol. XII, pp. 240 ff.

Z. D. Ansari & M. S. Mate, *Excavations at Dwarka*, pp. 74 ff

J. M. Nanavati, R. N. Mehta & S. N. Chowdhary, *Somnath-1956*, pp. 56 ff.

૩. B. Subba Rao & R. N. Mehta, *Baroda through the Ages*, pp. 32 ff; B. Subba Rao & R. N. Mehta, 'Excavation at Vadnagar', *Journal of the M. S. University of Baroda*, Vol. IV, pp. 25 ff.

૩. R N Mehta & A. J. Patel, *Excavation at Shamalan*, p. 36
૪. *Ibid*, p 33
૫. R. N. Mehta, 'Karavan--The Seat of Lakulsha Sect,' *Proceedings of the Fourteenth Session, Indian History Congress*, pp. 71 ff.
૬. B. Subba Rao & R. N. Mehta, *Baroda Through the Ages*, p. 86
- ૭-૮. R. N. Mehta, *Excavation at Nagara*, pp. 41 ff.
૧૦. ર. ના. મહેતા, 'અધ્યોદય', "વિશ્વકોશ," વર્ષ ૪, પૃ ૩૩૧-૩૩૨

પ્રકરણ ૧૫

સ્થાપત્યકીય સ્મારકો

સ્થાપત્ય-વાસ્તુકલાનો વિકાસ એ પ્રકારે થયો છે : (૧) નાગરિક (ગ્રિન-સાંપ્રદાયિક) સ્થાપત્ય અને (૨) ધાર્મિક સ્થાપત્ય.

નાગરિક સ્થાપત્ય

મૈત્રકકાલીન અને અનુ-મૈત્રકકાલીન નગરોનું મોટા પાયા પર વ્યવસ્થિત ખોદકામ થયું નહિ હોવાથી એ કાલની નગરરચનાના તેમજ મકાન-આધકામના પ્રત્યક્ષ નમૂના મળ્યા નથી. વલભીપુરના ખડેરામાં મોટી છાંટાના તથા નળિયાંના નમૂના નીકળ્યા છે. વલભીપુરને દુર્ગ હતો અને એ દુર્ગને મોટા દરવાજા (પ્રદ્વાર) હતા, પરંતુ એના અવશેષ શોધાયા નથી એવી રીતે ગિરિનગર, ખેટકપુર, ભરુકમ્હ, દશપુર ને આન દ્વપુર જેવાં અન્ય નગરોની નગરરચના તેમજ દુર્ગરચનાં વિશે સંશોધન થયું નથી કોઈ પ્રાસાદોના અવશેષ મળ્યા નથી.

આભિલેખિક ઉદ્દેશો

દાનશાસનોમાં સભા(સભાગૃહ), સત્ર(ધર્મશાળા), પ્રપા(પરખ), વાપી(વાવ), કૂપ(ફવો), તડાગ(તળાવ) ઇત્યાદિ અનેકવિધ સાર્વજનિક આધકામોનો ઉદ્દેશ આવે છે. દાનશાસનોમાં જે વાપીઓના ઉદ્દેશ છે તે ૧૨, ૧૬, ૨૦, ૨૫, ૨૮, ૩૨ કે ૩૫ પાદાવર્તની હતી. પાદાવર્ત એટલે એક ફૂટ ચોરસ, દા.ત. ૧૨ પાદાવર્ત એટલે ૧૨ ફૂટ ચોરસ એટલે કે ૧૨ ફૂટ×૧૨ ફૂટ=૧૪૪ ચો. ફૂટ. કોઈ યમલવાપી (જોડિયાવાપી) ૪૦ પાદાવર્તની પણ હતી એક ફૂપનું માપ નોંધાયું છે તે એ છે ૧૬ પાદાવર્તનું. સરમ્, તટાક-તડાક અને તડાકિકાના ઉદ્દેશ મળે છે, પણ તેઓનાં માપ જણાવ્યા નથી ?

વાસ્તુવિદ્યામાં નાગરિક વાસ્તુ

મૈત્રકકાલીન નાગરિક સ્થાપત્યની વિગતો સાહિત્યિક સામગ્રીમાં પણ ખાસ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ એ કાલ દરમ્યાન શુજરાતની પડોશમાં આવેલા પ્રદેશમાં રચાયેલ

વરાહમિહિરની બૃહત્સહિતા(૪ સ. ૫૦૫)માં આપેલા વાસ્તુવિદ્યાના અધ્યાયો પરથી એ કાલની નાગરિક વાસ્તુરચના વિશે ઘણી માહિતી મળે છે એમાં ખાસ કરીને વૃષ, સેનાપતિ, સચિવ, યુવરાજ, કુમાર, સામંત, અધ્યક્ષ, દેવદા, પુરોહિત, લિપિક, ઇત્યાદિ અધિકારીઓનાં તેમજ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના સામાન્ય ગૃહસ્થાના મકાનો- (વાસ્તુ)ની યોજનાનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે ૨

ધાર્મિક સ્થાપત્ય : આભિલેખિક અને સાહિત્યિક ઉદ્દેશ્યો

ધાર્મિક વાસ્તુ કે સ્થાપત્ય બૌદ્ધ, શૈવ, જૈન ઇત્યાદિ ધર્મસંપ્રદાયોને લગતું છે બૌદ્ધ સ્થાપત્યમાં હવે વિહારોના જ ઉદ્દેશ્ય મળે છે. એમાં લગવાનું શુદ્ધ કે શુદ્ધોની પ્રતિમાઓની પૂજા થતી એ પરથી વિહારમાં ચૈત્યગૃહનો સમાવેશ થતો લાગે છે.

શૈવ, વૈષ્ણવ, શાકત, સૌર ઇત્યાદિ સંપ્રદાયોનાં સ્થાપત્યોમાં જુદાં જુદાં દેવદેવીઓના દેવાલય બંધાતાં, જૈન સ્થાપત્યમાં જુદા જુદા તીર્થંકરોનાં ચૈત્યોનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે

બૌદ્ધ વિહારો

બૌદ્ધ ભિક્ષુસંઘ માટે આ કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં વલભી, ભરુકઝ, ખેટક(ખેડા), આન દપુર(વડનગર) વગેરે ધણા સ્થળોએ વિહાર બંધાયા હોવાનું યુગ્મન સ્વાંગે એની પ્રવાસનોંધમાં નાંધ્યું છે ૩ એ વિહાર સંખ્યામાં ખસોએક હશે તેઓમાંથી એ બે વિહારોનો ખાસ નિર્દેશ કરે છે, વલભીમાં મહારાજ શીલાદિત્યે પોતાના મહેલની બાજુમાં બંધાવેલા લઘુ વિહારનો ૪ અને વલભીથી થોડે દૂર અહંત અચલે બંધાવેલા મહાવિહારનો. ૫ શીલાદિત્યે બંધાવેલા વિહારમાં સાત લોકનાથ શુદ્ધોની મૂર્તિઓ પધરાવી હતી. ૬

મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં એકંદરે તેર વિહારોનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેઓમાંના અગિયાર વલભીપુરમાં હતા ને તેઓના બે મઠલ હતાં, એક ભિક્ષુઓના વિહારોનું ને બીજું ભિક્ષુણીઓના વિહારનું આ બંને મંડલ અનુક્રમે ‘ચક્ષુશર-વિહાર’ અને ‘દુદા-વિહાર’ તરીકે ઓળખાતા. ૭

આ તમામ વિહારોને મૈત્રક રાજાઓ તરફથી વારંવાર ભૂમિદાન મળ્યાં હતાં દુદા-વિહારને છ, બપ્પપાદીયવિહાર, વિમલગુપ્તવિહાર, ચક્ષુશરવિહાર અને ૪-૩-૧૯

શીલાદિત્ય-વિહારને બખ્ખે, અને બાકીના વિહારોને એક એક ભૂમિદાન મળ્યા હતાં ૮ આ વિહારોમાંના કેટલાકમાં શાક્ય બુદ્ધની અને ધણા વિહારોમાં અનેક બુદ્ધોની પૂજા થતી. ૯ આ બુદ્ધો સાત માતૃષી બુદ્ધો હોવાનો સંભવ છે ૧૦ આ ઉપરાંત આ વિહારોમાં પાંચ ધ્યાની બુદ્ધો, બોધિસત્ત્વ પદ્મપાણિ અવલોકિતેશ્વર, તારા, મૈત્રેય, મંજુશ્રી વગેરેની પૂજા પણ થતી હશે ૧૧ દાનશાસનોમાં વિહારોની સાથે આવતા બૌદ્ધ મૂર્તિઓના ઉલ્લેખો પરથી એ વિહારોની અંતગત રહેલાં બૌદ્ધ ચૈત્યગૃહોનું પણ અનુમાન થઈ શકે છે.

દ્રોણસિંહના દાનશાસનમાં જણાવેલી પાંકુગદેવી પાંચ ધ્યાની બુદ્ધો પૈકીના ચાલુ યુગના અધિષ્ઠાતા અમિતાભ બુદ્ધની શક્તિ હોવાનું જણાય છે ૧૨ આ દેવીનું મુદિર હસ્તવત્ર (હાથબ) આહરણીમાં ત્રિસંગમક નામના સ્થળે આવ્યું હોવાનું ઉપયુક્ત દાનશાસન પરથી જણાય છે, પરંતુ એ મદિર હાલ મોજૂદ નથી ૧૩

દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલા એક બૌદ્ધ વિહારને અતુ-મૈત્રકકાલીન રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ તરફથી ભૂમિદાન અપાયાનાં બે દાનશાસન મળ્યા છે. ૧૪ આ વિહાર કાપિલ મુનિએ કરાવેલો હોઈ 'કાપિલ્ય વિહાર' તરીકે ઓળખાતો. એ કંતારગ્રામ (કંતારગામ) વિષયમાં મદાવી (મીઢોળા) નદીને તીરે આવેલો હતો ને એમાં પાંચસો બિહ્નુ રહેતા હતા. બારડોલી તાલુકામાં આવેલું કાપિલિયા ગામ એ ગ્રામીન કાપિલ્યતીર્થનું સ્થળ સ્પષ્ટતું હોવા સંભવ છે ૧૫

આમાંના કોઈ વિહાર હાલ અવશેષરૂપે જાહેલા નથી

વિહારોમાં સામાન્ય રીતે વચ્ચે એક ખુલ્લો ચોક રાખવામાં આવતો અને એની આસપાસ એક ખડકે બે ખડોના આવાસ હરણબંધ બાંધવામાં આવતા. એમાં વચ્ચે સંમેલન-વ્યાખ્યાનાદિ સમૂહકાર્ય માટે એક-બે મોટા ખડક પણ રાખવામાં આવતા. ચારે બાજુના નાનામોટા ખડોની આગળ ચોકને ફરતી સ્તંભાવલિયુક્ત પરાળી બનાવવામાં આવતી આવાસના ખડક નાના કદના એક પ્રવેશદ્વારવાળા બનાવતા છંદેરી વિહારની આ ચોળના શુદ્ધાંથી કોરી કાઢેલા વિહારોને પણ લાગુ કરવામાં આવતી એ એક બાજુએથી જીડી કોરી કાઢેલી હોવાથી એમાં ચોકનો ભાગ ખુલ્લો રાખી શકાતો નહિ વિહારના ખડોમાં સૂવા-બેસવા માટેની બેઠકો તેમજ એની આગળ વાંચવા માટેની પાટલીઓ પણ રાખવામાં આવતી નિકટમાં પાણીનું નાનું ટાંકું રખાતું કેટલાક ખડોમાં એકાંત ઉપાસના માટે બુદ્ધ કે બોધિસત્ત્વોની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરવામાં આવતી ૧૬

જૈન ચૈત્યો.

મૈત્રકકાલના ઉદય સમયે ગુજરાતમાં જૈન ધર્મ ધણો પ્રચલિત હતો. વીસમા તીર્થંકર મુનિ સુવ્રતના નામ સાથે સંકળાયેલું અને ખપુટાચાર્યે પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરેલુ હરુકચ્છનુ અશ્વાવળોધતીર્થ, પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી નાગાર્જુને સ્થાપેલુ સેદી નદી પરનું સ્તંભનક-ચલણ્ય(ધામણ)તીર્થ ઇત્યાદિ અનેક જૈન તીર્થો આ પ્રદેશમાં આ કાલ દરમ્યાન ખ્યાતિ પામ્યાં હતાં. આ તીર્થોમાં આવેલા મંદિરો 'ચૈત્ય' 'પ્રાસાદ' 'જિનાલય' 'દેવાલય' 'દેવાશ્રમ' વગેરે નામે ઓળખાતા મૈત્રક રાજ્યો તરફથી, અલખત, એક પણ ભૂમિદાન જૈન સ્થાનકને મળ્યું હોય એવો ઉલ્લેખ મળતો નથી, છતાં આ કાલ દરમ્યાન વલભીપુર જૈન ધર્મના એક મોટા કેંદ્ર તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું હતું. ઈ. સ ૬૦૯ ની આસપાસ વલભીમાં શાંતિનાથનું દેવાલય હતું.^{૧૭}

વલભીના વિનાશ વખતે ત્યાંથી ચંદ્રપ્રભ, આદિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરની પ્રતિમાઓ સલામત સ્થળે ખસેડવામાં આવી હતી.^{૧૮} આ પરથી ત્યાં એ તીર્થંકરોનાં ચૈત્ય હોવા સંભવે છે વર્ધમાન(વઢવાણ) અને દોસ્તટિકામાં અનુક્રમે પાર્શ્વનાથ અને શાંતિનાથનાં મંદિર હતાં^{૧૯} આમાંના કોઈ પણ ચૈત્યના અવશેષ મળ્યા નથી.

અનુ-મૈત્રક કાલમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા સુવર્ણવર્ષ કેકેરાળે નાગસારિકા(નવસારી)માં આવેલા અહંત-ચૈત્યાલય(જિનાલય) સાથે જોડાયેલી વસતિકાને ભૂમિદાન દીધું હતું.^{૨૦} આ મંદિર હાલ મળતુ નથી.

જૈન અનુશ્રુતિ અનુસાર અણહિલવાડના વનરાજ ચાવડા અને એના વંશજોએ અનેક જૈન ચૈત્ય બંધાવ્યાં હતા વનરાજે અણહિલપુરની સ્થાપનાના સમયે પચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવી એમાં પચાસરમાંથી આણેલી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી હતી.^{૨૧} વનરાજના મંત્રી નિય કે નિન્નય કે નીમાએ વિ સં ૮૨૫ (ઈ સ ૭૬૮-૬૯) માં અણહિલવાડમાં ઋષભદેવનું એક ચૈત્ય બંધાવ્યું હતું.^{૨૨} જીવાલિગમસૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિજયદેવીનું એક જૈન મંદિર અહીં આવેલું હતું.^{૨૩} કાન્યકુબ્જ(કનોજ)ના રાજા આમ ઉર્ફે નાગાવલોક કે નાગહટ રાજ્યે (અવસાન વિ સં ૮૯૦ ઈ સ ૮૩૪) અણહિલપુર અને મોટપુર(મોટરા)માં જૈન મંદિર બંધાવ્યાં હતાં.^{૨૪} આ મંદિરો પૈકી હાલ કોઈ મોજૂદ રહ્યા નથી, પરંતુ તેઓનું સ્થાપત્યકીય સ્વરૂપ ઘણું અંશે એ કાલનાં હિંદુ દેવાલયોના સ્થાપત્યકીય સ્વરૂપ જેવું હશે.

હિંદુ દેવાલયો.

વલ્લભીનાં ખંડેરોમાં મળેલાં અનેક મોટાં શિવલિંગો તથા નંદિપ્રતિમાઓ પરથી ત્યાં મૈત્રકકાલનાં અનેક લઘ્ય દેવાલયોનું નિર્માણ સૂચિત થાય છે. ૨૫ મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયનાં કેટલાંક દેવાલયોનો ઉલ્લેખ આવે છે દેવાલય માટે દાનશાસનોમાં 'દેવકુલ' શબ્દ વપરાયો છે ૨૧ એમાં 'કુલ' નો અર્થ આયતન, આલય, ગૃહ એવો થાય છે

સૌરાષ્ટ્રના વટપદ્રનું હરિનાથે કરાવેલું શિવમંદિર ઈ. સ. ૬૦૯ માં અસ્તિત્વમાં હતું ૨૭ ધ્રુવસેન ૨ જના એક દાનશાસન(ઈ. સ. ૬૩૧)માં ૨૮ જણાવેલા ભત્રીંશ્વર તટાકના નામ પરથી એની સમીપમાં ભત્રીંશ્વર મહાદેવનું મંદિર હોવાનું અનુમાન કરી શકાય. ખેટકે આહારના કોણુક પથકમાં એ નામનું શિવાલય હતું એમ જણાય છે. ૨૯ દક્ષિણ ગુજરાતના ભરુકઝી વિપયના કેમળજી ગામમાં આવેલા આશ્રમને લગતા દાનશાસનમાં એ આશ્રમના દેવનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એ ગામમાં હાલ આસમેશ્વર મહાદેવના મંદિર પરથી એ આશ્રમનું દેવાલય હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. ૩૦

શૈવ સંપ્રદાય સાથે શાકત સંપ્રદાય નિકટનો સબધ ધરાવે છે. મૈત્રક-કાલીન લેખોમાં દેવીનાં એ મંદિરોને ભૂમિદાનો અપાયાનું નોંધાયું છે તેઓમાંનું એક મંદિર સુરાષ્ટ્રમાં ત્રિસગમક નામે ગામમાં આવેલું હતું તેને મૈત્રક રાજા દ્રોણસિંહે ધર્મદેવનું તામ્રશાસન લખી આપેલું, પણ સમય જતાં એ લુપ્ત થઈ જવાથી ધ્રુવસેન બાલાદિત્યે એને વ. સ. ૩૨૦ (ઈ. સ. ૬૩૯)માં ફરી દાન-શાસન લખી આપ્યું હતું ૩૧ એમાં દેવીનું નામ 'કોટમ્મહિકા' આપ્યું છે. ૩૨

ધરસેન ૩ જના એક દાનશાસનમાં 'શંકરિકા' નામે દેવીમંદિરનો ઉલ્લેખ થયો છે, જે 'સુરાષ્ટ્ર'માં સિરવાતાનક સ્થલીમાં આવેલું હતું. ૩૩ ધ્રુવસેન ૨ જના દાનશાસનમાં 'દેવી-ક્ષેત્ર' નામે ખેતરનો ઉલ્લેખ મળે છે, જે પરથી 'સુરાષ્ટ્ર'માં વટપલિકા સ્થલીમાં આવેલા એક દેવીના મંદિરનું સૂચન મળે છે ૩૪

શીલાદિત્ય ૩ જના એક દાનશાસનમાં આવતા માતૃસ્થાન-ક્ષેત્રના ઉલ્લેખ પરથી 'સુરાષ્ટ્ર'માં મદસર સ્થલીમાં આવેલા માતૃસ્થાનની અર્થાત્ માતાઓના મંદિરની માહિતી મળે છે ૩૫

મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં આદિત્ય(સૂર્ય)ના એક દેવાલયનો ઉલ્લેખ આવે છે એ સુરાષ્ટ્રના ભદ્રેશ્વિયક ગામમાં આવેલું હતું ઈ. સ. ૬૧૧ માં શીલાદિત્ય ધર્માદિત્યે એને ભૂમિનું દાન આપ્યું હતું. ૩૬ આ રાજાના એક બીજા દાનશાસનમાં

સુરાષ્ટ્રના વટપદમાં આવેલી આદિત્યદેવની વાપીનો ઉલ્લેખ આવે છે, ૩૭ ને પરથી એની બાજુમાં આદિત્યદેવનું મંદિર હોવાનું સૂચિત થાય છે મૈત્રક-કાલના અત સમયે લાટમાં રાજસૂતા ધરાવનાર રાષ્ટ્રકૂટ કર્કરાજ સુવર્ણવર્ષના અનુજ ગોવિંદરાજ પ્રશૂતવર્ષના શક સં ૭૪૯ (ઈ સ ૮૨૭)ના દાનશાસનમાં ૩૮ જણાવેલું જંબૂસર નજીકના કાવિકા(કાવી) વિભાગના કાટિપુરમાં આવેલું ‘જ્યાદિત્ય’ નામે સૂર્ય ભગવાનનું મંદિર પ્રાય મૈત્રકકાલના પૂર્વાર્ધમાં બધાથુ હશે સૌરાષ્ટ્રના આ કાલના પ્રાચીન મંદિરોમાંના ધણાં મંદિર સૂર્યના છે

અનુ-મૈત્રકકાલીન દાનપત્રોમાં જણાવ્યા મુજબ દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના ચાલુક્ય રાજ્યમાં નક્ષિત્રપુર ચોપાંસીના જ્યપુર ગામ પાસે કણ્વીરિકા સરિતાને તટે તરુણાદિત્ય નામે સૂર્યનું દેવાલય હતુ. ૩૮અ સૈધવ રાજ્યના સુવર્ણમંજરી વિષયમાં દેણીઆમના ભદ્ર શિવરુદ્ર નામે કર્પટીએ ગામને ફરતા હરિ (વિષ્ણુ), હરિદશ (સૂર્ય), વિનાયક (ગણપતિ) અને માતૃકાઓનાં દેવકુલ બધાવ્યાં હતા. ત્યાં મઠ હતો દાનનો અર્ધો ભાગ દેવકુલોને તથા અર્ધો ભાગ મઠપતિને આપ્યો હતો. ૩૯ શ્રુતાશ્રિધિકા(ધુમલી)માં નગરની મધ્યમાં પુરુષોત્તમ-મઠિકા નામે નાનો મઠ હતો અને એની બાજુમાં શિન્નમાલના નન્ન નામના વેપારીએ પોતાના નામની નન્નમઠિકા સ્થાપી હતી. ૪૦

પ્રમંથચિંતામણિના કથન અનુસાર વનરાજે અણુહિલવાડમાં ધવલગૃહ કરાવીને કંઠેશરીનું મંદિર બધાવ્યુ હતુ. ૪૧ એના અનુગામી યોગરાજે આ સ્થળે ભટ્ટારિકા યોગેશ્વરીનું મંદિર બધાવ્યુ હતુ ૪૨ વળી આ જ વશમાં ધર્મ ગચેલા આગડદેવે કર્કરાપુરીમાં આગડેશ્વર અને કંઠેશરીના દેવાલય બધાવ્યા હતાં ૪૩

મૈત્રક અને અનુ-મૈત્રક કાલના દાનશાસનોમાં ઉલ્લેખાયેલા મંદિરો પૈકીનું કોઈ પણ મંદિર હાલ અસ્તિત્વમાં નથી

વાસ્તુવિદ્યામાં દેવાલયો

પૃહલસ હિતામાં દેવાલય વિશે એક ખાસ અધ્યાય (પ્રાસાદલક્ષણમ્ નામે) આપવામાં આવ્યો છે ૪૪ દેવાલય માટે એમાં ‘દેવતાયતન’ શબ્દ પ્રયોજયો છે. એમાં જણાવ્યું છે તેમ દેવાલયના સ્થાનની પસંદગી નદી, સરોવર, નિર્ઝર, વન, પર્વત ને ઉપવન-ઉદ્યાનની સમીપમાં કરવામાં આવતી નાના દેવાલય એક જમિ(મજલા)નાં ને એક શિખરવાળા બધાતા. એનો વિસ્તાર ૯, ૧૨ કે ૧૬ હસ્ત જેટલો રખાતો. એની જાંઆઈ એનાથી બમણી રાખવામાં આવતી એની

કટિની ઊંચાઈ એના ત્રીજા ભાગની રહેતી. ગર્ભગૃહનો વિસ્તાર એના કુલ વિસ્તારથી $\frac{1}{4}$ ભાગનો રહેતો એના દ્વારનો વિસ્તાર એના $\frac{1}{4}$ ભાગનો રખાતો. દ્વારશાખાના નીચલા ચોથા ભાગમાં એ બાજુએ પ્રતીહાર (દ્વારપાલ) ગોઠવવામાં આવતા. એના ઉપલા ભાગમાં મંગલ વિહંગ (પક્ષી), શ્રીવૃક્ષ, સ્વસ્તિક, ઘટ, મિથુન, પત્રવટ્ટી, પ્રમથ (ગણ) ઇત્યાદિ આકૃતિઓ કોતરવામાં આવતી. દ્વારની ઊંચાઈ કરતાં પ્રતિમાની ઊંચાઈ $\frac{1}{4}$ ઓછી રાખતા ને એમાં એના $\frac{1}{4}$ ભાગ એની પિડિકા(પીઠિકા)માં રોકતા. દેવાલયના પ્રાસાદનો આકાર વૃત (ગોળ), ચતુષ્કોણ, સમકોણ, ષોડશકોણ એમ અનેક પ્રકારનો રખાતો. મોટા દેવાલયોમાં પાંચ, છ, સાત, આઠ કે દસ ભૂમિ (મળદા) રાખતા. એ દેવાલયો પર અનેક શૃંગ (શિખર) રચતા. છત્રીસ હસ્તના વિસ્તાર ધરાવતા પાંચ મળદાવાળા ચોરસ પ્રાસાદને 'સર્વતોભદ્ર' કહેતા બત્રીસ હસ્તના વિસ્તારના બાર મળદાના પદ્મકોણ પ્રાસાદને 'મેરુ' કહેતા, દસ મળદાના ને ત્રીસ હસ્તના વિસ્તારવાળા પ્રાસાદને 'કૈલાસ' કહેતા, એમ અનેક પ્રકારના પ્રાસાદ ગણાવવામાં આવ્યા છે.

ઐત્રક રહેલાં દેવાલય

અભિલેખોમાં તથા સાહિત્યમાં ઉલ્લિખિત દેવાલયોના નમૂના હાલ મોજૂદ રહ્યા નથી, પરંતુ સ્થાપત્ય-સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આ સમયપટને આવરી લેતાં કેટલાંક મંદિર સૌરાષ્ટ્રમાં અને થોડાંક તળ-ગુજરાત તથા કચ્છમાં હાલ અવશેષરૂપે જળવાઈ રહ્યાં છે (નકશો પ). આ મંદિરોનાં સ્થાપત્યકીય સ્વરૂપોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે આ સમયનાં મંદિર સાદાં હોવા છતાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણ ધરાવતાં હતાં

સ્થાપત્યકીય સ્વરૂપ

વિકસિત સ્વરૂપમાં તલદર્શનની દૃષ્ટિએ (પદ ૭-૮) મંદિર અનેક અંગોનું બનેલું હોય છે. જે ખંડમાં દેવપ્રતિમાની સ્થાપના કરવામાં આવે છે તે 'ગર્ભગૃહ' તરીકે ઓળખાય છે. ગર્ભગૃહની ઉપરના સપાટ આગ્રહાદનને 'ઝાઘ' કહે છે, બ્યારે સ્પર્ષાકારનું ઉત્તુગ આગ્રહાદન 'શિખર' કહેવાય છે. ગર્ભગૃહના પ્રવેશમાર્ગને 'ગર્ભદ્વાર' કહે છે.

ગર્ભગૃહની આગળ જે સ્તંભાવલિયુક્ત ખંડની રચના કરવામાં આવે છે તેને મડપ' કહે છે. આ મંડપમાં રહીને લોકો વ્યક્તિગત કે સામૂહિક રીતે દેવનાં દર્શન તેમજ ગાનવાદન વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે. મડપ પરનું છાવણ ધણી વાર સપાટ હોય છે, તો કોઈ વાર ગર્ભગૃહના શિખરના જેવું સ્પર્ષાકાર અર્થાત

મેઠી પગથીના ઘાટનું હોય છે. ગર્ભગૃહને કેટલીક વાર પ્રદક્ષિણા માટેનો માર્ગ હોય છે તેને 'પ્રદક્ષિણાપથ' કે 'ભ્રમતી' કહે છે. પ્રદક્ષિણાપથવાળા મંદિરને 'સાધાર પ્રાસાદ' કહે છે. આવા મંદિરના મંડપનો વિસ્તાર કરવામા આવે તો પાર્શ્વમાર્ગને 'અલિંદ' કહે છે, અને ગર્ભગૃહ અને મંડપની વચ્ચે આ રીતે વિસ્તાર પામેલ ભાગને 'અતરાલ' કહે છે પ્રદક્ષિણાપથ અને અલિંદની યોજના ન હોય તેવા કેટલાક મંદિરોમા ઘણી વખતે 'અતરાલ'ની યોજના ગર્ભગૃહ અને મંડપને જોડનાર અંગ તરીકે પણ થતી હોય છે કેટલીક વાર આવા મંડપની આગળ એક ખીલે મંડપ ઉમેરવામા આવે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે પાછલો મંડપ બાહ્ય-ઓએ દીવાલોથી ઢકાયેલો ને આગલો મંડપ બાહ્યોએ ખુલ્લો હોય છે. દીવાલોથી ઢકાયેલા મંડપને 'ગૂઢમંડપ' અને બાહ્યોએ ખુલ્લા મંડપને 'સભામંડપ' કે 'રંગમંડપ' કહે છે અને મંડપની આગળ મંડપ ન હોય તો ગર્ભગૃહની આગળ પ્રવેશ માટેના એક નાના મંડપની રચના થાય છે તેને 'મુખમંડપ' કે 'શુભાર્યોકી' કહે છે આમા ઘણી વાર ચાર સ્તંભોવાળી એક ચોકી હોય છે, પ્રાક્-સોલંકી કાલના મંદિરોમા ક્યારેક એવી ત્રણ ચોકીઓની આડી સળગ હાર હોય છે. એના ઉપરનું આચ્છાદન મંડપના જેવું જ કરવામા આવે છે.

ક્યારેક મંદિરની આસપાસ ચાર ખૂલે પચાચતનમાંના અન્ય ચાર દેવાનાં નાના મંદિર કરવામા આવે છે, ત્યારે આ મંદિરસમૂહને 'પંચાચતન' તરીકે ઓળખવામા આવે છે

ભિષ્મદર્શનની દૃષ્ટિએ મંદિર મુખ્યત્વે 'પીઠ', 'મંડોવર' અને 'શિખર' એમ ત્રણ ભાગોનું બનેલું હોય છે દેવાલયનું મુખ્ય અંગ 'પીઠ' પર ચણવામા આવે છે. પીઠ પરના મુખ્ય અંગની દીવાલની બહારની બાજુને 'મંડોવર' કહે છે પ્રાક્-સોલંકી મંદિરોની દીવાલો સાદી હોય છે, પણ ક્યારેક બાહ્ય ભાગ પર ત્રણે બાજુએ મધ્યમા એક એક નિર્ગમ રચવામા આવે છે તેને 'ભદ્ર' કહે છે આ સંજોગમા દીવાલની મૂળ રેખાને 'કર્ણુ' કે 'કોણુ' નામે ઓળખવામા આવે છે. મધ્ય ભદ્ર અને બે બે બાજુના કર્ણુના સમગ્ર દેખાવવાળા ભાગને 'ત્રિનાસિક' કે 'ત્રિરથ' તત્ત્વદર્શન કહેવામા આવે છે પ્રાક્-સોલંકી કાલના મંદિરોમાં ક્યારેક 'ત્રિનાસિક'ને બદલે 'પંચનાસિક' કે 'પચરથ' તત્ત્વદર્શન યોજવામા આવે છે. એમા ભદ્રની બે બે બાજુએ 'પ્રતિરથ' નામે એકેક નિર્ગમ ઉમેરીને 'ભદ્ર'ના નિર્ગમને પ્રતિરથોના નિર્ગમોની આગળ પ્રસારવામા આવે છે 'પીઠ' અને 'મંડોવર'ના ભાગ કેટલીક વખતે વિવિધ ઘાટના સમતલ થરો વડે અલંકૃત કરેલા હોય છે.

શિખરની રચના પરત્વે ગુજરાતના મંદિરસ્થાપત્યમાં એ પરપરા જોવામાં આવે છે : આમાંની પ્રથમ પરંપરા લગભગ ૫ મી-૬ ફી સદીથી શરૂ થઈ લગભગ ૧૦ મી સદી સુધી પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે, બ્યારે બીજી પરંપરા લગભગ ૧૦ મી સદીથી શરૂ થતાં દેવાલયોમાં પ્રચલિત થઈ છે. સોલંકી કાલમાં વિકસેલી બીજી શૈલીમાં ગર્ભગૃહ ઉપર શંકુ-આકારનું ઉતુંગ શિખર કરવામાં આવે છે, બ્યારે પ્રાક-સોલંકી કાલનાં મંદિરોમાં પહેલી શૈલીનાં શિખર ટોડા-પદ્ધતિએ બાંધેલાં હોય છે નીચેથી ઉપર જતાં કમે કમે ઝોછી લખાઈ-પહોળાઈ ધરાવતા સમતલ થરો વડે એમાં શિખરની છેક ઉપરની ટોચ સધાય છે અને એના ઉપર ચૂલિકા અથવા આમલક અને કલશની રચના થાય છે વળી એ ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ કે સાત કે એનાથી વધુ સંખ્યામાં આવતા સમતલ થરોને ચારે બાજુ-ઝોથી ચૈત્યગવાક્ષ જેવાં દેખાતાં સુશોભનો વડે અલકૃત કરવામાં આવે છે અલકરણમાં વળી ક્યારેક સમગ્ર શિખરની નાની પ્રતિકૃતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શિખરોની રચનાશૈલીની દૃષ્ટિએ આ પ્રકારનાં શિખરોવાળાં મંદિર ‘છાલ પ્રાસાદો’ તરીકે ઓળખાય છે. આ ધાટના શિખરને કેટલાક ‘રૂપકાર’ કે ‘શુદ્ધકાર’ તરીકે પણ ઓળખે છે. ૪૫

તલદર્શન

આ કાલનાં કેટલાક મંદિર તલદર્શનની દૃષ્ટિએ સમચોરસ કે લંબચોરસ ધાટનાં છે માત્ર ગર્ભગૃહ ધરાવતાં મંદિર સામાન્યતઃ સમચોરસ હોય છે, પરંતુ ગર્ભગૃહ અને ગૂઢમંડપ પરસ્પર જોડાયેલાં હોય તેવા સંજોગોમાં તેઓનું તલદર્શન (કે તલછદ) લંબચોરસ ધાટનું બને છે. કેટલાક મંદિરોમાં એકથી વધુ ગર્ભગૃહ પણ હોય છે. અનુ-ઐત્રકકાલ દરમ્યાન બધાંવેલા મંદિરોમાં ગર્ભગૃહની દીવાલોમાં નિર્ગમોની પણ રચના જોવામાં આવે છે. આ કાલના મંદિરોનું તલદર્શનની દૃષ્ટિએ નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરી શકાય ૪૬

૧. એકાચતન

(૧) માત્ર ગર્ભગૃહનાં બનેલા આ મંદિરોની આગળ પ્રવેશચોકી પણ હોતી નથી

(અ) આ ગર્ભગૃહ સામાન્ય રીતે સમચોરસ હોય છે; દા. ત. ત્રિયાણીની ટેકરીના ઢોળાવ પર આવેલું પ્રાચીન મંદિર, ૪૭ લાણસરા ૪૮ મંદિર નં. ૩ અને ૪, નંદીશ્વર મંદિર નં. ૧, ઝોડદર ગામની પૂર્વ સીમા પર આવેલું એકાકી પ્રાચીન મંદિર તથા રોડા ૪૯ મંદિર નં ૨ આ પ્રકારના મંદિર છે.

(આ) આ કાલનાં કેટલાંક ખીળાં મંદિર લબ્યોરસ ગર્ભગૃહનાં બનેલાં છે. ખોરીયા, પાતા તથા નદીશ્વર ન. ૩ નાં સપ્તમાતૃકા મંદિર આ પ્રકારના છે ૫૦

(૨) આ કાલના કેટલાંક મંદિર ગર્ભગૃહ અને મુખમંડપના બનેલાં છે. આ મંદિરોમા (અ) કેટલાંક મંદિરોના બને અંગ સમયોરસ ધાટના હોય છે અને (આ) ખીળાં કેટલાંકમા બને અંગ લબ્યોરસ ધાટનાં હોય છે, દા. ત. ખીમેશ્વરનું મંદિર નં. ૭, કી દરખેડાનું ચામુડા મંદિર, કાલાવડનું કોટશ્વર મંદિર, ૫૧ થાનનું પ્રાચીન સૂર્યમંદિર, ૫૨ પોરબંદરનું ધીગેશ્વર મંદિર, ૫૩ રોહા મંદિરસમૂહ ૫૪-૫૫ પૈકીનાં મંદિર નં. ૧, ૩, ૪, ૫, ૬, દેદાદરાનાં ગગવા કુડ ખરના મંદિર, ૫૬ મૈથાણુનું સૂર્યમંદિર, ૫૭ વડનગરનાં અમથોર મંદિરસમૂહ પૈકીના ચાર મંદિર, ૫૮ આગિયાનું પ્રાચીન મંદિર ૫૯ વગેરેમા બને અંગ સમયોરસ ધાટનાં છે, તો વડનગરના અમથોર માતા મંદિરસમૂહ પૈકીના મધ્યમ દિરની પાછલી હરૌળમાં આવેલા એક મંદિરમા ગર્ભગૃહ તથા મુખમંડપ લબ્યોરસ ધાટના છે ૧૦

(૩) આ કાલના કેટલાંક મંદિર ગર્ભગૃહ અને ગૂઢમંડપનાં બનેલા છે. આમા કેટલાંક મંદિરોના બને અંગ (અ) સમયોરસ ધાટના કે (આ) લબ્યોરસ ધાટનાં હોય છે, પણ કેટલાંક મંદિરોમા (ધ) ગર્ભગૃહ સમયોરસ ધાટનું અને ગૂઢમંડપ લબ્યોરસ ધાટનો હોય છે, દા. ત

(અ) ખીમેશ્વરનું નં. ૫, સોનક સારીનું નં. ૩, વિસાવાડાનું શિવ(શંકર) મંદિર, પસનાવડાના નાગ અને સૂર્ય મંદિર ૬૧, કુછડી અને દેગામના ચામુડા મંદિરો અને પાતાના સૂર્યમંદિરનાં બને અંગ સમયોરસ ધાટના છે

(આ) કલસાર અને ખીમેશ્વર મંદિર નં. ૬ ના બને અંગ લબ્યોરસ ધાટનાં છે. ૧૨

(ધ) સવનીનું પ્રાચીન મંદિર, સોનકંસારીનું નં. ૫, જળખાનું સૂર્યમંદિર, બળેજનું કોઠ મંદિર, ૧૩ વગેરેમા ગર્ભગૃહ સમયોરસ અને ગૂઢમંડપ લબ્યોરસ ધાટના છે.

(૪) આ કાલનાં કેટલાંક મંદિર ગર્ભગૃહ, ગૂઢમંડપ અને મુખમંડપનાં બનેલા છે એમા (અ) કેટલાંકમા ત્રણે અંગ સમયોરસ હોય છે અને (આ) કેટલાંકમા બધાં અંગ લબ્યોરસ હોય છે, દા. ત

- (અ) મેવાસાનું છેલ્લેશ્વર મંદિર^{૬૪} અને રોડાના^{૬૫} મંદિર નં. ૭ માં ત્રણ અંગ સમચોરસ છે.
- (આ) પરંતુ ખીમેશ્વરના વલ્લભીજીદળ મંદિરનાં ત્રણે અંગ લંબચોરસ ધાટના છે.^{૬૬}
- (૫) આ કાલનાં કેટલાક મંદિર ગર્ભગૃહ, અંતરાલ, મંડપ અને મુખમંડપના બનેલાં છે, દા. ત. લાકરોડાનું 'ડમરાનું દેરુ' તરીકે ઓળખાતું પ્રાચીન મંદિર^{૬૭} આ પ્રકારનું છે
- (૬) ઉપર વર્ણવેલાં તમામ મંદિર 'નિરંધાર' અર્થાત્ પ્રદક્ષિણાપથ વગરનાં છે ગર્ભગૃહને ફરતો પ્રદક્ષિણાપથ ધરાવતા સાધાર પ્રાસાદોમાના કેટલાક મંદિર ગર્ભગૃહ, પ્રદક્ષિણાપથ અને મુખમંડપના બનેલા છે. એ મંદિરોના ગર્ભગૃહ અને પ્રદક્ષિણાપથ સમચોરસ હોય છે, પરંતુ તેઓની આગળ આવેલો મુખમંડપ લંબચોરસ ધાટનો હોય છે ગોપતુ પ્રસિદ્ધ મંદિર આ પ્રકારનું તલમાન ધરાવતું લાગે છે^{૬૮} (પૃ. ૭, આ. ૫૮)
- (૭) આ કાલના કેટલાક મંદિર ગર્ભગૃહ, પ્રદક્ષિણાપથ અને ગૃહમંડપના બનેલાં છે આમાં (અ) કેટલાક મંદિરોના ત્રણે અંગ સમચોરસ ધાટના હોય છે, પણ (આ) કેટલાકમાં માત્ર ગૃહમંડપ લંબચોરસ હોય છે, દા. ત.
- (અ) સોનકસારીનું નં. ૧, ^{૬૯} પ્રાસણુવેલનું કાલિકા મંદિર^{૭૦} અને બળેજના પીઠડ માતા મંદિરમાં^{૭૧} ત્રણે અંગ સમચોરસ ધાટના છે.
- (આ) ખીલેશ્વરનું શિવમંદિર,^{૭૨} અખોદરનું સૂર્યમંદિર,^{૭૩} જાવાનું અન્નમંદિર,^{૭૪} સુવર્ણતીર્થનું જગન્નાથમંદિર,^{૭૫} સૂત્રાપાડાનું સૂર્યમંદિર,^{૭૬} ખીમેશ્વરનું મંદિર નં. ૩, વિસાવાડાનું રાદલ મંદિર,^{૭૭} પસનાવડાનું ગાયત્રીમંદિર^{૭૮} આ વગેરેમાં ગૃહમંડપ લંબચોરસ છે, જ્યારે બાકીનાં અંગ સમચોરસ છે
- (૮) આ કાલના કેટલાક મંદિર ગર્ભગૃહ, પ્રદક્ષિણાપથ, ગૃહમંડપ અને મુખમંડપના બનેલા છે. આમાંના (અ) કેટલાક મંદિરોના ગર્ભગૃહ અને પ્રદક્ષિણાપથ લંબચોરસ અને ગૃહમંડપ અને મુખમંડપ સમચોરસ તથા (આ) કેટલાક મંદિરોના ગર્ભગૃહ અને પ્રદક્ષિણાપથ સમચોરસ અને ગૃહમંડપ તથા મુખમંડપ લંબચોરસ હોય છે, દા. ત

(અ) કદવારનાં લખચોરસ ગર્ભગૃહ અને પ્રદક્ષિણાપથની આગળ ગૂઢમંડપ અને મુખમંડપો સમચોરસ ધાટના^{૭૭} છે (પૃ ૭, આ ૫૯), તે

(આ) ખામેશ્વરનું મંદિર ન. ૧, શ્રીનગરનું વિંધવાસિની દેવીનું મંદિર, કી દરખોડાનું સ્વયંભૂ મંદિર, મોખીરાનું ચામુંડામંદિર, અને સોનકં સારીના મંદિર ન. ૨ માં સમચોરસ ગર્ભગૃહ અને પ્રદક્ષિણાપથની સામે લખચોરસ ગૂઢમંડપ અને મુખમંડપ આવેલા છે.^{૭૮}

૨ ત્રયાયતન

આ કાલનાં મંદિરોમાં મધ્યમાં ચોરસ મંડપ અને મંડપની (આગલી સિવાયની) ત્રણે બાજુએ ચોરસ ધાટના ગર્ભગૃહોવાળું ત્રયાયતન પ્રકારનું મંદિર પણ સરમામાથી મળ્યું છે^{૭૯}

૩. પંચાયતન

પંચાયતન પ્રકારના મંદિરોમાં મધ્યમાં મુખ્ય મંદિર અને એની જગતીના ચાર ખૂણે ચાર નાના મંદિરોની રચના હોય છે આ કાલનું આનું એક મંદિર પાછતરમાથી મળ્યું^{૮૦} છે (પૃ ૮, આ ૬૧) મિથાણીના વાયવ્ય કોણે લગભગ ત્રણ કિમી દૂર આવેલું એક મંદિર પાછતરના જેવું પંચાયતન મંદિર છે.^{૮૦} આ

૪. સપ્તાયતન

સપ્તાયતન મંદિરનો આ કાલનો નમૂનો પ્રાસજીવેલમાં ‘મગદેરા’ નામે જાણીતો છે.^{૮૧} (પૃ ૮, આ. ૬૦).

ઊર્ધ્વદર્શન

ઊર્ધ્વદર્શનની દૃષ્ટિએ ગર્ભગૃહના પીઠ, મડોવર અને શિખર એવા ત્રણ મુખ્ય ભાગ હોય છે, મડપમાં પીઠ, સ્તંભવેદિકા કે ભિત્તિ અને છાવણુ એવા ત્રણ મુખ્ય ભાગ હોય છે કેટલાક દેવાલયોમાં પીઠની નીચે ‘જગતી’ નામે ખેસણી હોય છે. પીઠનું મથાણુ સમગ્ર દેવાલયનું બોધતબિંદુ બને છે.

પીઠોદય

ગૌતમકાલની શરૂઆતના કેટલાક મંદિરોની જગતીને તથા પીઠ (કે અધિષ્ઠાન)ને વિશિષ્ટ પ્રકારના સમતલ થરો વડે આશ્રૂયિત કરવામાં આવે છે (પૃ ૯, આ. ૬૨-૬૩). એને ‘પીઠોદય’ કહે છે. શ્રી. નાણાવટી તથા ઢાંકીએ આ થરોને નીચેથી

ઉપર જતાં અનુક્રમે ઉપાન, અલંકાર જગતી, પદ્મ, ક્ષેપણુ, વાજન, ઊધ્વપદ્મ, વલ્લભી, કપોત, ક્ષેપણુ અને પટ્ટિકા વગેરે નામે ઓળખાવ્યા છે. કપોતને વળી ચૈત્યબારી ભેાવાં દેખાતાં અલંકરણોથી વિભૂષિત કરવામાં આવેલો. ૮૨ વાજનની પહોળી પટ્ટિકામાં કેટલીક વખત ઠેર ઠેર ગવાક્ષો રચાતા. આવી રચના ગોપના મંદિરની અને પસનાવડાના ગાયત્રીમંદિરની પીઠિકામાં ભેવામાં આવે છે. ૮૩ વલ્લભીના થરમાં લૂપો (લૂમો), અર્ધવૃત્તાકારમાં પદ્મલ્લો, પદ્મકળીઓ કે નાગદંતોની રચના થતી. આવી રચના ઉપયુક્ત ગાયત્રીમંદિર તથા શ્રીનગરના વિંધવાસિની મંદિર અને સોનક સારી મંદિર નં ૧ માં ભેવામાં આવે છે. ૮૪

અનુ-મૈત્રક કાલનાં કેટલાંક મંદિરોના ગર્ભગૃહના પીઠાદ્યમાં લિટ્ટ (સાદી પહોળી પટ્ટીનું બાંધણું), જડચક્રુલ, અંતરપત્ર ને કપોતિકાના થર, અને બીજાં કેટલાંક મોટા કદના મંદિરોના પીઠાદ્યમાં એ ઉપરાંત વેદિબંધની રચના થયેલી ભેવામાં આવે છે. વેદિબંધના થરોમાં ખુરક, કલશ, રત્ન અથવા કુંજરાક્ષિના અલંકરણોથી વિભૂષિત અંતરપત્ર અને કપોતાસિની રચના થયેલી હોય છે. મંડપ અને શુ ગારચોડીના પીઠાદ્યમાં રાજસેનક નામે થરની રચના કરી હોય છે.

મંડોવર

મંદિરની દીવાલોના બાહ્ય ભાગને 'મંડોવર' કહે છે.

આ કાલનાં મંદિરોનો મંડોવર સાદો હોય છે. કેટલીક વખતે દીવાલોના મધ્યે વલ્લભી અને કપોત અને ક્યારેક એ બંને વચ્ચે વાજન નામની પહોળી પટ્ટિકા હોય છે. પાછલા સમયનાં કેટલાંક મંદિરોની દીવાલોમાં ઉત્તર, ઊધ્વપદ્મ અને કપોતની રચના પણ ભેવામાં આવે છે. ઓડર, વિસાવાડા, મિયાણીની ટેકરીના ઢોળાવ પરનું પ્રાચીન મંદિર, શ્રીનગર અને જમખાનાં સૂર્યમંદિર બાહ્ય-સરાતું મંદિર નં ૫, જૂની ધ્રુવેડના રાજલવેજલ તથા કલિકા માતાના મંડપની દીવાલો, સુવર્ણતીર્થના મંદિર આસપાસના પ્રદક્ષિણાપથની દીવાલો, સોનક સારીનાં મંદિર નં ૧ તથા ૮, પસનાવડા સૂર્યમંદિર તથા જૂની ધ્રુવેડના કલિકા માતાના મંદિરની ગર્ભગૃહની દીવાલો આ પ્રકારના થરોથી વિભૂષિત છે. ૮૫ આ કાલના સાધાર (પ્રદક્ષિણાપથવાળા) પ્રાસાદોની દીવાલોમાં તથા નિરંધાર (પ્રદક્ષિણાપથ વગરના) પ્રાસાદોના ગૃહમંડપની દીવાલોમાં જલક કે ચંદ્રાવલોકન તથા વાતાવનોની રચના ભેવામાં આવે છે. આવી રચના ખીમેશ્વરનું મંદિર નં ૧, પાતા અને પસનાવડાનાં સૂર્યમંદિરો, પસનાવડાનું ગાયત્રીમંદિર, તથા કદવાર અને કીદરખેડનાં મંદિરોમાં ભેવા મળે છે. ૮૬

કાશીનાથ

ગર્ભદ્વારની શાખાઓ ભાગ્યેજ શિષ્યમંડિત જોવામાં આવે છે કદવારનું વરાહમંદિર, પાતાનું સૂર્યમંદિર, બળેજનું કોઠું મંદિર અને જોરીયા તથા ખીમરાણનાં મંદિરોનાં ગર્ભગૃહોની શાખાઓમાં શિષ્યો છે, બાકીનાં મંદિરોનાં ગર્ભદ્વાર સાદાં અથવા બે કે ત્રેથી વધુ શાખાઓથી અર્થાત્ શાખામાં કાઢેલા એક કે વધુ ખાંચાઓથી મંડિત છે ૮૭

વેદિકા અને કક્ષાસન

ગૃહમંડપ દીવાલોથી ઢંકાયેલો હોય છે એ દીવાલો ગ્રામ સાદી હોય છે કેટલીક વાર એમાં બે બાજુઓની વચ્ચેમાં અંદરના ભાગમાં કક્ષાસન (બાજુની બેઠક) કાઢ્યાં હોય છે ખુલ્લા મંડપમાં તથા શંગારઓકીઓમાં કેટલીક વાર વેદિકા (વડી) અને કક્ષાસન કાઢેલાં હોય છે. કદવારનું વરાહ અને જોરીયાના સપ્તમાતૃક મંદિરમાં વેદિકાની રચના તથા પાતા, જમણા અને જોખીરાનાં મંદિરોમાં વેદિકા તથા કક્ષાસનની રચનાઓ છે ૮૮

સ્તભો

આ કાલનાં મંદિરોના સ્તભો મોટે ભાગે ‘રુચક’ પ્રકારના (પૃષ્ઠ ૯, આ ૬૪) અર્થાત્ ચતુરસ્ત્ર (ચોરસ) આકારના છે. ઓડરનું મંદિર નં ૧, જોરીયાનું સપ્તમાતૃક મંદિર તથા બળેજના પીઠડ માતા મંદિરના સ્તંભ આવા છે નીચે ચોરસ અને ઉપરના ભાગે અષ્ટકોણ એવા ‘વજ્રક’ પ્રકારના સ્તંભ પણ નજરે પડે છે બીલેશ્વર તથા ખીમેશ્વરનાં મંદિર નં ૧ અને ૨ માં આ પ્રકારના સ્તંભ છે અનુ-ગૌતમ કાલનાં કેટલાંક મંદિરોમાં ચોરસ સ્તંભોમાં ‘ભદ્રક’ ધાટ જોવામાં આવે છે. આ ધાટમાં ચારે બાજુએ સ્તંભની મધ્યમાં ‘ભદ્ર’ નામક નિર્ગમ ઉપસાવવામાં આવે છે દ્રાસણુવેલનું મગદેરુ તથા વસઈના કંકેશ્વર મંદિરના મંડપ આ ધાટના સ્તંભોથી વિભૂષિત છે. ૮૯

શિરાવટીઓ

આ મંદિરોના સ્તંભોની શિરાવટીઓ બેવડા તરંગાકાર કે કુંડલિત ભાત વડે વિભૂષિત કરેલી છે અને કેટલીકમાં કુમારો(કીચકો)નાં સુશોભન છે છાયા પાસેના અંજની માતા મંદિરના અને દ્રાસણુવેલના કાલિકા માતા મંદિરના સ્તંભોની શિરાવટીઓ આ પ્રકારની છે ૯૦

છાવણુ

મંડપ, અંતરાલ, પાર્શ્વમાર્ગ, ગર્ભગૃહ અને પ્રદક્ષિણામાર્ગ (નીચલી બાજુઓ) મોટે ભાગે સપાટ આચ્છાદન વડે ઢાંકેલા છે. પાછલા કાલની ‘વિતાન’

નામથી જાણીતી થયેલી પદ્ધતિ અહીં એના પ્રાથમિક સ્વરૂપે પ્રતિબિંબિત થતી જણાય છે કેટલીક વાર સપાટ આનંદવાળી આ પિધાનકલ્પની રચનાને ચોતરફ ઢાળવાળા છાપરાનો ધાટ આપવામાં આવે છે કી દરખેડાના સૂર્યમંદિર તથા પ્રાસાદવેલના કાલિકા માતાના મંદિરના પ્રદક્ષિણામાર્ગની છતોનો અને પસનાવડાના ગાયત્રીમંદિરના મંડપની છતોનો બહારનો દર્શનીય ભાગ આ ધાટનો છે ૯૧

અલંકરણો

અલંકરણોમાં ચૈત્યબારીદર જેવાં દેખાતાં 'ચંદ્રશાલા' નામે સુશોભનો ઉપરાંત સકરપારા, અર્ધરત્નો, રત્નવલ્લયો વગેરે ભૌમિતિક આકૃતિઓ તથા વનરપતિજન્ય આકૃતિઓ, કમલપત્રો, પૂર્ણકમલ, પુષ્પમાળા, બકુલમાળા વગેરે જેવામાં આવે છે. ૯૩ આમાંનાં ઘણાંખરાં અલંકરણ ગોપના મંદિરમાં જેવા મળે છે

શિખરો

દેવાલયના ગર્ભગૃહની ઉપર જે ઉભડક રચના કરવામાં આવતી તેને આ કાલ સુધીમાં રચાયેલા શિલ્પક્ર થોમાં મોટે ભાગે 'શિખર' નામથી ઓળખાવવામાં આવેલ છે શિખરની ઊંચાઈ અને વિસ્તાર, ચંદ્રશાલાદિ સુશોભનો વગેરેનું પણ એમાં નિરૂપણ થયેલું છે, ૯૪ પરંતુ શિખરના ધાટની શૈલી પરત્વેની કોઈ પરિપાટીઓ એમાં નોંધાઈ નથી.

એ પછીના કેટલાક શિલ્પક્ર થોમાં 'શિખરશૈલી'ને લગતા અધ્યાય પ્રયોજાય છે. ૯૫ દા. ત. 'સમરાંગણ સૂત્રધાર'(લગભગ ૧૧ મી સદી)માં એક અધ્યાયમાં હાલ શિખરશૈલીની ૯૬ અને ખીજા કેટલાક અધ્યાયોમાં રેખાન્વિત શિખરશૈલીની આલોચના કરી છે. ૯૭ આ જ ગ્રંથમાં શિખરમાં એક ઉપર એક એમ અનેક ભૂમિ-મળવાના આયોજનની દ્રાવિડ શિખરશૈલીની પણ નોંધ થઈ છે ૯૮ અપરાન્વિત-પૃચ્છા(લગભગ ૧૧-૧૩ મી સદી)માં હાલ શિખરશૈલીનો ભાગ્યેજ ઉલ્લેખ થયે છે; ત્યાં મોટે ભાગે રેખાન્વિત શિખરશૈલીનું જ વર્ણન છે ૯૯

આ કાલનાં દેવાલયોના પ્રાપ્ત નમૂનાઓ પરથી દેવાલયોની શિખરશૈલીને મુખ્યત્વે ત્રણ વર્ગોમાં મૂકી શકાય એમ છે : (૧) હાલશિખરશૈલી, (૨) રેખાન્વિત-શિખરશૈલી અને (૩) વલ્લભીછંદન. ૧૦૦

(૧) હાલ શિખરશૈલી

હાલ શિખરોની રચના ટોડા-પદ્ધતિએ ગાંધિલાં પગથિયાંમાં સ્પર્શકાર કે શુદ્ધકાર (પિરામિડ) ધાટની હોય છે એમાં નીચેથી ઉપર જતાં ક્રમે ક્રમે ઓછી

લંબાઈ-પહોળાઈ ધરાવતા બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ કે એનાથી વધુ સમતલ થરો વડે છેક ઉપરની ટોચ સધાય છે. આ ટોચ પર ચૂલિકા કે આમલસાર તથા ક્લશ મૂકવામાં આવે છે. વળી આ સમતલ થરોને ચૈત્યખારી-ધાટનાં સુશોભનો વડે અલંકૃત કરવામાં આવે છે એના પોલાણમાં કવચિત્ માનવમુખ, કમલ અથવા કોઈક મૂર્તિ મૂકી એને વધુ આકર્ષક બનાવવામાં આવે છે અલંકરણમાં વળી ક્યારેક સમગ્ર શિખરની અત્યંત નાના કદની પ્રતિકૃતિઓનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ૧૦૧

જાણ શિખરના સમતલ થરોના ધાટમાં ત્રણ પ્રકારનું વૈવિધ્ય નજરે પડે છે. આ ત્રણેને અપરાજિતૃચ્છા અનુસાર આપણે અનુક્રમે 'ફાંસના', 'કપોત' અને 'કપોતપાલિકા' નામે ઓળખાવી શકીએ. ૧૦૨

ફાંસના એટલે ઢાળવાળું જાણ. એ એકથી વધુ તલ(થર)ની બનેલી હોય છે.

આ ત્રણ પ્રકારના સમતલ થરો પૈકી દ્વિતલ ફાંસનાવાળા શિખરનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ ગોપતું મંદિર છે એના બંને તલ નીચેથી ઉપર જતાં દરેક બાજુએ અનુક્રમે ૨ અને ૧ ચંદ્રશાલા વડે વિભૂષિત કરેલ છે. ૧૦૩ કદવારના વરાહમંદિરના પ્રદક્ષિણાપથના જાવણની રચના પણ આવી દ્વિ-જાલાન્વિત છે, પરંતુ ગર્ભગૃહ પરનું શિખર આ પ્રકારનું નથી. આ જ પ્રમાણે પસનાવડાના ગાયત્રીમંદિરના પ્રદક્ષિણાપથ તથા ગૃહમંડપનાં જાવણ ચંદ્રશાલાથી અલંકૃત સપ્તતલ ફાંસનાની રચના ધરાવે છે, પરંતુ તેઓના ગર્ભગૃહ પરનું શિખર પાછલા સમયની નાગર શૈલીની ખેડોળ રચનાવાળું છે. ૧૦૪ વાલમના કાળિયા મહાદેવના ગર્ભગૃહ પરના શિખરનાં તથા મુખમંડપ પરના જાવણનાં ચતુસ્તલોની રચના આ પ્રકારની છે અને એના દરેક થરમાં ચંદ્રશાલાનાં અલંકરણ છે.

જાણ શિખરના દરેક સમતલ પ્રસ્તરની ઉપલી ધાર ગોળા(કપોત)થી વિભૂષિત હોય તો એ જાણ શિખરોનો બીજો ઉપપ્રકાર ગણાય ૧૦૫ આ ઉપપ્રકારમાં પણ બે લક્ષણ જોવામાં આવે છે. કેટલાંક મંદિરોના જાણ-પ્રસ્તર અલંકરણ વિનાના સાદા છે ને કેટલાંકના પ્રસ્તર ચંદ્રશાલાનાં અલંકરણોથી વિભૂષિત હોય છે અલંકરણ વિનાની સાદી પ્રસ્તરરચનાવાળા મંદિરોમાં ઓડર ગામની પૂર્વ સીમમાં આવેલું પ્રાચીન મંદિર અને ઓડરના ગોરખ મહા મંદિર નં. ૪ નાં શિખર ત્રિતલ (ત્રિજાણ) છે દીંદરખેડાનું ચામુડા માતાનું મંદિર ૫-અથર છે ૧૦૬ દરેક થરપ્રસ્તર પર ચંદ્રશાલાનાં અલંકરણ પ્રયોજવાં હોય તેવા

રાજલવેજલ મંદિરનું, ત્રિતલ શિખર વિસાવાડાના શંકર દેરાનું અને છાયા પાસેના ધીંગેશ્વર મંદિરનું ચતુસ્તલ શિખર આ જ પરિપાટીનાં છે. ૧૦૭

વળી દરેક પ્રસ્તરના ધાટમાં ગોળા-ગલતાનું સંયોજન થયેલું હોય તેવાં છાદ્ય શિખરોનો ત્રીજો ઉપપ્રકાર પણ જોવામાં આવે છે. ૧૦૮ આ રચનામાં બહિર્ગોળ અને અંતર્ગોળ ધાટનો એકાંતરે ઉપયોગ થયેલો હોય છે. આ ઉપપ્રકારમાં પણ રચના પરત્વે બે ભેદ જોવામાં આવે છે. શુદ્ધ અને સંધાટ. શુદ્ધમાં પ્રસ્તરની રચના સાદા ગોળા-ગલતાવાળી કે કેટલીક વાર ચંદ્રશાલાથી અલંકૃત હોય છે, પણ સંધાટની પ્રસ્તરરચનામાં ગોળા-ગલતા વચ્ચે નાના કદના કપોતનો થર હોય છે. ત્રિતલાંકિત શિખરવાળું પાતાનું સૂર્યમંદિર, અને ઓઠદરનું નં. ૪, ચતુર્લલાંકિત બોરીયાનું શિવમંદિર, કીદરખેડાનું સૂર્યમંદિર, છાયાનું અંજનીમંદિર, શ્રીનગરનું શિવમંદિર નં. ૩ અને ખીમેશ્વરનું મંદિર નં. ૭, મેવાસાનું પદ્મલલાંકિત ચેલેશ્વર મંદિર અને સોનકંસારી સપ્તલલાંકિત મંદિરનું નં. ૮ શુદ્ધ સાદાથરવાળાં છે, તો ખીમેશ્વરનું નં. ૩ અને બજેજનું પીઠક માતાનું ત્રિલલાંકિત મંદિર તથા ભાણુસરા નં. ૩ અને જમખાના સૂર્યમંદિરનાં ચતુસ્તલાંકિત શિખરોના થરો ચંદ્રશાલા-અલંકરણથી વિભૂષિત છે ૧૦૯ કામળીના બ્રહ્માણી માતાના અને આગિયા ગામના પ્રાચીન મંદિરનાં પચતલ ચારે બાજુએ ચંદ્રશાલાના અલંકરણથી વિભૂષિત છે. કામળીના મંદિરના મુખમંડપ ઉપરનું ત્રિતલ જાવણુ પણ આ જ પ્રકારની રચના ધરાવે છે

સંધાટ પ્રસ્તર રચનાવાળાં મંદિરોમાં બોખીરાના ચામુંડા મંદિરનું શિખર ત્રિતલ છે. આવી જ રચના ધરાવતા પસનાવડાના સૂર્યમંદિર અને રાણાવાવના જડેશ્વર મંદિરનાં શિખરોનાં ચતુસ્તલ તથા સોનકંસારીના મંદિર નં. ૪ ના શિખરનાં પદ્મલ તથા સુવર્ણીથીયના મંદિરનાં નવતલ મધ્યમાંથી ચંદ્રશાલાની ઊભી હરોળ વડે વિભૂષિત કરેલાં છે. ૧૧૦

કેટલાંક મંદિરોમાં પ્રસ્તર-છાદ્યની રચનામાં એક તલ કે છાદ્યને બીજા તલ કે છાદ્યથી છૂટું પાડનાર અંગ 'ઉચ્છેદ'નો પ્રયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે ૧૧૧ છાદ્યશિખર શૈલીનો આ એથો ઉપપ્રકાર ગણાય. ૧૧૨ આમાં ભાણુસરાનાં નં. ૨ અને ૫, અને મિયાણી પાસે કાલ્યા કુંગરની ધાર પર આવેલા પ્રાચીન મંદિરનાં ત્રિજલ શિખરોવાળાં મંદિરો, વસીનું દેરું કે ફિરગી દેવળ નામે ઓળખાતું કલસારનું પ્રાચીન મંદિર, ખીલેશ્વર નં. ૧ તથા ૨, શ્રીનગરનું સૂર્યમંદિર તથા પીડારાના પ્રાચીન મંદિરનાં ચતુસ્તલ શિખરોવાળાં મંદિર, ભાણુસરાનું નં. ૪, સોનકંસારી

ન ૧, પંચતલ શિખરોવાળું જૂની પ્રવેશનું કાલિકામંદિર તથા દેગામનું ચામુડા મંદિર અને ખીલેશ્વરનું પદ્મતલ શિખરવાળું મંદિર; તેઓનો સમાવેશ થાય છે. ૧૧૩

(૨) શિખરશાન્વિત

પ્રાદ્ય-ચૌલુક્ય (પ્રાદ્ય-સોલંકી) શૈલીના અતિમ અવસ્થાની શિખરશૈલીનાં મંદિર ઉત્તર ભારતની નાગર શૈલીની પ્રાથમિક અવસ્થાના સૂચક છે આ અવસ્થામાં શિખર મુખ્યત્વે ત્રણ ફેરફાર ધારણ કરતા જણાય છે. (૧) સમતલ શિખર-રચનાનું સ્થાન રેખાન્વિત શિખરશૈલી લે છે, (૨) ચદ્રશાલાનું અલંકરણ ધીમે ધીમે શિખર પગ જાણ નામથી જાણીતી રચનામાં પરિણમે છે તથા (૩) શિખરોના તલના છેડે પ્રચલિત શિખરની પ્રતિકૃતિઓ નાના કદની શુગિકાઓમાં પરિણમતી જણાય છે અને રેખાન્વિત શિખરની નમણનો ઘાટ 'વેણુકાશ' સદા પામે છે ૧૧૪

વળી શિખરોના વેણુકાશમાં ભદ્ર-પ્રતિરથની રચના તથા શિખરની રચના એકશૃંગી (એકાંકી) કે પંચશૃંગી (પચાંકી) હોવી એ પણ આ અવસ્થાના મંદિરોનું એક મહત્વનું લક્ષણ બની રહે છે. આ શૈલીના મંદિરોનું પ્રાચીનતમ સ્વરૂપ ભાણસરાનું મંદિર નં ૧ હોવાનું જણાય છે. એના વેણુકાશમાં ભદ્ર નિર્ગમ જણાય છે, પરંતુ એ ઉપરના ભાગે ધણુ ખગ્નિ થયેલું છે. સૂત્રાપાડાનું સ્વર્ગ-મંદિર, કાલાવડનું કોટેશ્વર મંદિર, અખોદરનું સ્વર્ગમંદિર તથા પાછતરના સદેવ ત સાવલિંગ મંદિરનાં શિખરોના વેણુકાશમાં ભદ્ર-પ્રતિરથ નિર્ગમે છે અને આ બધા મંદિર એકશૃંગી કે એકાંકી છે. પ્રાસણવેલનું મગદેરુ, મિયાણી મંદિર નં. ૨, ધૂમલીનું ગણેશમંદિર, નદીશ્વરમંદિર નં. ૪, રોડા મંદિરસમૂહમાંના મંદિર નં ૨ સિવાયના મંદિરો તથા વડનગરના અમથેર માતાના મંદિરસમૂહનાં મંદિરોના શિખરોમાં વિકાસક્ષમતા નજરે પડે છે. આ જ પ્રકારની વિકાસક્ષમતાનાં કેટલાક ખીળં છોતક ઉદાહરણોમાં વિસાવાડાનું રાહલ મંદિર, નંદીશ્વરનું નં. ૫, ઓડરનું મંદિર નં ૬, પ્રાસણવેલનું કાલિકા મંદિર, પાછતરનું પચાચતન મંદિર, મિયાણીના મંદિર નં. ૩ અને ૪ તથા વસર્ધના કાકેશ્વર મંદિરને ગણાવી શકાય, પરંતુ આ તમામ મંદિરોના વેણુકાશમાં જાણતું અલંકરણ જોવામાં નથી આવતું. આ અવસ્થાના કેટલાંક મંદિર પંચાંકી છે એમાં શિખરશૈલીનો વધુ વિકાસ નજરે પડે છે. ખીમરાણના શિવમંદિરના પંચાંકી શિખરના વેણુકાશ સળલ છે, જ્યારે સોનકસારીનું નં ૩, મિયાણીનું નં. ૧ તથા નંદીશ્વરના નં. ૩ ના પંચાંકી શિખરના વેણુકાશમાં જાણનાં અલંકરણોનો સર્વથા અભાવ છે. ૧૧૫

(૩) વલ્લીછંદજ

ખીમેશ્વર મંદિર નં. ૬ વલ્લીછંદજ શિખરશૈલીનો એકમાત્ર ઉપલબ્ધ નમૂનો છે. લબચોરસ ઘાટના એના ગર્ભગૃહ પરના ઓવણમાં, બૌદ્ધ ચૈત્યગૃહો પર હોય છે તેવી અર્ધનલાકાર દોલ કે પીપને મળતા ઘાટની રચના કરેલી છે. આ પ્રકારની રચના 'વલ્લી' નામે ઓળખાય છે ૧૧૬

વિદ્યમાન દેવાલયો

આ સમયનાં મંદિરોમાં સૌથી પ્રાચીન મંદિર જામનગર જિલ્લાના જામજોધપુર તાલુકામાં બરડાના હુંગરાળ પ્રદેશમાં જૂના ગોપ કે ઝીણાવાળી ગોપ નામના ગામમાં આવેલું છે. સમચોરસ ગર્ભગૃહનું અનેક આ મંદિર જાતી ને વિશાળ સમચોરસ 'જગતી' (અધિષ્ઠાન-વ્યાસપીઠ) પર આવેલું છે. આ 'જગતી'ને પૂર્વ તરફ વિસ્તરતી દર્શાવી છે ગર્ભગૃહની ચોતરફ એક વખતે દીવાલોથી ઘેરાયેલો અને ઓવણથી ઢકાયેલો પ્રદક્ષિણાપથ હતો, હવે એ ખુલ્લો થઈ ગયો છે. જગતી પરની મંદિરની પીઠ પણ ઘણી જગ્યાએ ખંડિત થયેલી છે. એની પૂર્વ તરફની મુખ્ય 'સોપાનકોણી' પણ લુપ્ત થઈ છે. મંદિરની આગળ મડપની રચના ન હતી, પરંતુ જગતીના પૂર્વ તરફ વિસ્તાર પામેલ ભાગ (નિર્ગમ) પર આવી કોઈક રચના હશે એવું અનુમાન છે. ૧૧૭ એમાં ઉત્તર તથા દક્ષિણ બાજુએ આવેલ અર્ધચંદ્ર કે ચંદ્રશિલાની નિશાનીઓ ૧૧૮ આ નિર્ગમ પર સામસામા બે નાના મંદિર આવેલાં હોવાનો સંકેત કરે છે મુખ્ય સોપાનકોણીની બંને બાજુએ એક એક દ્વારપાલ હોવાનું પણ તાજેતરના ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયેલ દ્વારપાલના એક ખંડિત શિલ્પ પરથી કલિત થાય છે ૧૧૯

પૂર્વાભિમુખે આવેલા આ મંદિરની મુખ્ય સેવ્ય પ્રતિમા મળી નથી પરંતુ ગર્ભગૃહમાં બે મૂર્તિ પડેલી છે તે પૈકીની એક મૂર્તિ વિષ્ણુની અને બીજી રક્ષક-કાર્તિકેયની છે. ૧૨૦ મંદિરની વ્યાસપીઠમાં આવેલા ગવાક્ષોમાં મૂકેલી મૂર્તિઓના કદ કરતાં આ બંને મૂર્તિઓનું કદ મોટું હોવાથી એ ગવાક્ષોમાંની મૂર્તિઓ નથી એ નિશ્ચિત છે આ મંદિર સ્વર્ગમંદિર હોવાનું કેટલાક માને છે, ૧૨૧ પરંતુ એ વિશેનો કોઈ નક્કર પુરાવો હજી સુધી મળ્યો નથી. મંદિરની દ્વારશાખામાં પણ આને લગતું કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી ૧૨૨

મંદિરના મથાળે દ્વિતલ ઓવણશિખરના નીચલા થરમાં પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાની ચંદ્રશાલાઓમાં અનુક્રમે ગણેશ અને પાર્વતીનાં શિલ્પ છે ૧૨૩ દક્ષિણ તથા પૂર્વ તરફની ચંદ્રશાલાઓમાંની મૂર્તિઓ શુભ થયેલી છે. મંદિરના અધિષ્ઠાનની

દીવાલમાંના ગવાક્ષોમાંની મૂર્તિઓ પૈકી 'એક મૂર્તિ' રામ કે સૂર્યની જણાય છે. ૧૨૪ બાકીની કાંતો ધસાર્ધ ગર્ધ છે યા ગુપ્ત થયેલી છે. આમ આ મંદિરની સેત્ર્ય પ્રતિમાની માહિતી કાંઈ પણ રીતે ઉપલબ્ધ થતી નથી.

મંદિરની જગતી તલદર્શન(૫૬ ૭, આ. ૫૮)માં અનેક નિર્ગમો વડે અને ઊર્ધ્વદર્શનમાં વિવિધ થરો વડે અંકિત કરેલી હતી. એનો વિસ્તાર (૬૩'-૪" x ૬૩'-૪" = ૧૬ ૫ x ૧૬ ૫ મી.) સમચોરસ છે. પૂર્વ તરફના વિસ્તૃત નિર્ગમ સાથે એની લંબાઈ ૮૪'-૪" (૨૫ ૬ મી.) થાય છે ૧૨૫ જગતીની ઊંચાઈ ૧૧'-૭" (૩૩ મી.) છે અને એમાં નીચેથી ઉપર જતા અતુકમે નાનામોટા, સાદા તથા અલંકૃત ૨૬ થરોનું આયોજન થયેલું હતું તથા એમાં ચોળેલા ગવાક્ષોમાં મૂર્તિશિલ્પ મૂકેલા હતા. ૧૨૬ આ જગતીનો ધણોખરો ભાગ નષ્ટ થયો છે, એમ જતા ઉપલબ્ધ અવશેષોના આધારે સ્પષ્ટ જણાય છે કે જગતીની ચારે બાજુએ મૂળ રેખાથી બહાર નીકળતા સાત નિર્ગમ આવેલા હતા. ૧૨૭

જગતીની મધ્યનો થર નાના કદના મંદિરોનો આભાસ નિપજવતા તોરણો અને સ્તંભિકામંડિત ગવાક્ષો વડે અલંકૃત કરેલો હતો. આ ગવાક્ષોના મધ્યે ચંદ્રશાલાના મુશોભન હતા અને ગવાક્ષોમાં અનેકવિધ મૂર્તિશિલ્પ મૂકેલા હતા. આ જગતીના પૂર્વ તરફના મધ્ય નિકારાની ઉત્તર-દક્ષિણે સોપાનચેણી હતી તેથી જ રીતે આ બાજુએ મધ્યવર્તી સોપાનચેણી પણ હતી, જે જગતી પરની પીઠના મથાળા સુધી પહોંચતી.

જગતી પર આવેલ પીઠનો—પૂર્વ બાજુના મધ્ય નિકારા સિવાયનો—વિસ્તાર ૪૧'-૪" x ૪૧'-૪" (લગભગ ૧૨x૧૨મી.) છે એની ત્રણ બાજુએ મધ્યમાં ભદ્ર અને પ્રતિરથના નિર્ગમ છે. કોણનો ભાગ પણ ભદ્ર અને પ્રતિરથના નિર્ગમોથી મુશોભિત કરેલો છે. પીઠનું તલદર્શન આમ ત્રિનાસિક બની રહે છે જગતીની માફક પીઠાલયમાં પણ અનેક સમતલ સાદા અલંકૃત થરોની રચના છે ૧૨૮ તેઓમાંનો મધ્ય થર ગવાક્ષમંડિત શિલ્પોથી વિભૂષિત છે આમાંના ધણોખરો શિલ્પ કાંતો હુપ્ત થયા છે અથવા તો અવશેષરૂપ જળવાઈ રહ્યાં છે. એ એટલા બધાં ધસાર્ધ ગયેલા છે કે ઓળખી શકાતા નથી. ૧૨૯

પીઠ પર પ્રદક્ષિણાપથની જે બાહ્ય દીવાલ આવેલી હતી તે નાશ પામી છે, પરંતુ ગર્ભગૃહની દીવાલના મથાળા તરફ લગભગ ૧૪ ફૂટ (૪ મી.) ઊંચાઈએ આવેલાં સળંગ બાહ્યોરની રચનાથી સ્પષ્ટ સૂચવાય છે કે ગર્ભગૃહની ચોતરફ પથ્થરની છાટો વડે ઢાંકેલો પ્રદક્ષિણાપથ આવેલો હતો આ પ્રદક્ષિણાપથની દીવાલ તથા એના પરની છત હુપ્ત થઈ ગયા છે.

મંદિરનું ગર્ભગૃહ ૧૦'-'૬" (૩.૩ મી.) સમચોરસ છે. એની દીવાલની ઊંચાઈ ૧૭'-૦ (૫ ૧૮ મી.) છે. એના મથાળે આવેલી ભારે કદની કાનસ સિવાય એ તદ્દન સાદી છે જગતી પરથી શિખર સુધીની સમગ્ર મંદિરની ઊંચાઈ ૨૫'-૦" (૭ ૬૨ મી.) છે. ગર્ભગૃહના દારના ઝોતરગમાં આવેલી કપોત ધાટની કાનસ સિવાય દારશાખાઓ સાદી છે એની એક શાખા પર સાત અક્ષર કેાતરેલા છે. ૧૩૦ ગર્ભગૃહમાં મૂર્તિસ્થાપન માટેની પીઠિકા નથી, માત્ર વિષ્ણુ અને રકંદનાં બે છૂટાં શિલ્પ એમાં પડેલાં છે વિષ્ણુના હાથ ખંડિત છે, પરંતુ એમના ઉપલા બે હાથમાં ખંડિત ગદા અને ચક્ર સ્પષ્ટ જણાય છે મસ્તક પર કિરીટ મુકુટ પણ છે એની બંને બાજુઓનાં સ્ત્રીશિલ્પ ધસાર્ધ ગયાં છે. રકંદ દ્વિજુજ છે. એમનો ડાબો હાથ કેક પર મૂકેલો છે અને જમણા હાથે એ શકિત (ભાલો) ધારણ કરે છે મસ્તક પર દ્વિતલ જટાભાર છે. ૧૩૧

મંદિરનું દ્વિતલ છાંયશિખર અંદરથી પોણું છે. બાહ્ય ભાગે એ એક પર એક એમ બે સમતલ થરો વડે વિભૂષિત છે અને એના પર અર્ધ શંકુ-ધાટની ચૂલિકાની રચના છે. બંને સમતલ થરને એકબીજાથી વાજન અને કંઠ (નામની પટ્ટિકાઓ) વડે અલગ પડતા દર્શાવ્યા છે. નીચેનું છાંય દરેક બાજુએ બપોળે મોટા કદની નિર્ગમિત ચંદ્રશાલાનાં સુશોભનો વડે અલંકૃત છે એની ઉપરના છાંયની મધ્યમાં આવું જ એક એક અલંકરણ છે આ ચંદ્રશાલાઓમાં સુશોભનશિલ્પ આવેલા હતાં, તેઓમાંનાં અવશેષરૂપ બચેલાં શિલ્પોમાંનાં માત્ર બે જ શિલ્પ-ગણેશ અને પાર્વતી ઝોળખી શકાયાં છે. ૧૩૨

ગોપનું આ મંદિર છઠ્ઠી સદી પછીનું નહિ હોવાનો મત બર્જેસે વ્યક્ત કર્યો હતો. ૧૩૩ ગોપનું મંદિર કાશ્મીરના માર્તંડ મંદિર સાથે બે બાબતમાં સાર્ય ધરાવતું હોવાનું કઝન્સને પ્રતિપાદિત કર્યું હતું (૧) ચંદ્રશાલાના અલંકરણથી વિભૂષિત પગથિયાવાળું સૂર્યાકાર (પિરામીડ) શિખર અને (૨) પીઠમાં આવેલા ગવાક્ષોના મથાળે આવેલાં ચૈત્યમારીનાં અલંકરણોમાં ત્રિદલ કમાન (trefoil arch)-ની ભાત તેઓનું વિશેષ અનુમાન હતું કે સૂર્યપૂજક મેર લોકો કાશ્મીરની આ પરંપરા સૌરાષ્ટ્રમાં લઈ આવ્યા હતા, તેથી કાશ્મીરના માર્તંડ મંદિર કરતા ગોપનું મંદિર વહેલું હોઈ શકે નહિ ૧૩૪ કઝન્સનો આ મત કુમારસ્વામી ૧૩૫ અને પર્સી શ્રાઉને ૧૩૬ સ્વીકાર્યો હતો.

કઝન્સના આ મતનું ડૉ. સાંકળિયા ખંડન કરે છે, કારણ કે કાશ્મીરનું કોઈ પણ મંદિર આઠમી સદી પહેલાંનું નથી અલબત્ત, તેઓ જણાવે છે કે કોણાત્મક છાપરા-ધાટમાંથી ઊતરી આવેલી મંદિરશિખરની આ પરંપરા કાશ્મીરના મંદિરોમાં

દેખા દે છે. આ પર પરા કાશ્મીરથી સિંધ થઈને સૌરાષ્ટ્રમાં આવી હોવાનો તેઓ મત ધરાવે છે ગધારની આ પરંપરા તથા પાછલા સમયની ચૈત્યખારી (ચંદ્રશાલા)-ના અલંકરણની યોજનાના આધારે તેઓ ગોપના મંદિરને બજેસ કરનાં એક સૈકું વહેલું મૂકી એ ઇંસુની પાયમી સદીનું હોવાનું જણાવે છે ૧૩૭

શ્રી એસ. કે. સરસ્વતીના મત મુજબ ગોપના મંદિરની શિખર-રચનામાં કાશ્મીર કે ગાંધારની અસર હોવા કરતા પ્રદક્ષિણાપથની અંદર ગર્ભગૃહની રિથિતિ તથા શિખરનો પગથિયાવાળો ધાટ ચુપ્ત કાલના મંદિરોના તલદર્શન તથા નાની થતી અનેક ભૂમિકાઓવાળા શિખરની રચના સાથે સામ્ય ધરાવે છે. ૧૩૮ કાશ્મીરનાં ત્રિકોણાત્મક છાપરાવાળા મંદિરોની અસર ગોપના મંદિરના શિખર પર હોવાની માન્યતાનો વિરોધ કરતા શ્રી. સૌન્દરરાજન એની શિખર-રચનામાં એહોલનાં મંદિરોની પર પરા શુભ્રકાર અને નલાકાર ધાટનું સંમિશ્રણ-હોવાનું જણાવી તેઓ ગોપનું મંદિર સાતમી સદીનું હોવાનું પ્રતિપાદિત કરે છે. ૧૩૯

કલકત્તાના ડૉ. શ્યામદાસ ચેટરજીએ ગોપના મંદિરની દીવાલમાં આવેલા કાષ્ઠના મોલના ટુકડાનું રેડિયો કાર્બન-૧૪ પરીક્ષણ કર્યું તો એ લગભગ ઈ. સ ૫૫૦±૧૫૦નું જણાવ્યું છે. ૧૪૦ આથી એક દરે એનો રચનાકાલ પાયમી-થી સાતમી સદી આવે ૧૪૧ મંદિરના ગર્ભગૃહની દારશાખા પર ક્રોતલ લખાણની લિપિનો મરોડ છઠ્ઠી-સાતમી સદીનો છે સાતમી સદીના દેવગઢના પ્રાચીન મંદિરના, એહોલના દુર્ગા મંદિરનાં, શિરપુરના છઠ્ઠી સદીના લક્ષમણ મંદિરનાં તથા એ જ રચણના છઠ્ઠી-સાતમી સદીના વિહારના કેટલાક લક્ષણ ગોપની જગતીમાં જળવાયાં છે. આ બધા કારણોસર શ્રી. નાણાવટી તથા દાકીએ આ મંદિરનો સમય છઠ્ઠી સદીના અંતિમ ચરણનો હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું છે ૧૪૨

કદવાર(તા પાટણ-વેગવળ, જિ. જૂનાગઢ)નું પૂર્વાભિમુખ પ્રાચીન મંદિર ઊંચી પીઠ પર આવેલું છે મંદિરનું ગર્ભગૃહ લબ્યોરસ છે. એની લાખી બાજુ ઉત્તર-દક્ષિણ છે. એની પીઠ નિર્ગમોથી તેમજ ગવાક્ષોથી મડિત નથી અને માત્ર કલશાદિ થોડા થરો વડે વિભૂષિત છે. ગોપના મંદિરની પીઠ કરના એ ધણી સાદી છે લબ્યોરસ ગર્ભગૃહની આગળ સમયોરસ મડપ છે. એની લખાઈ ગર્ભગૃહની લખાઈ જેટલી જ છે, પરંતુ ગર્ભગૃહ એની બાજુઓના પ્રદક્ષિણાપથને લઈને બહારથી મંડપ કરતા વધારે લાંબું દેખાય છે મડપના અગ્રભાગના બંને છેડે કાટખૂણે એક એક શૃંગારચોક્કી કાઢવામાં આવી છે. શૃંગારચોક્કીના આ નિર્ગમોને લઈને દેવાલયનું તલદર્શન વધુ કલાત્મક બન્યું છે એમાંની ઉત્તર-દક્ષિણ બાજુની શૃંગારચોક્કીઓની ઉત્તર તથા દક્ષિણ દીવાલને

અદક્ષિણપથની અનુક્રમે ઉત્તર તથા દક્ષિણ દીવાલની સમસૂત્ર રાખવામાં આવેલ છે (પૃષ્ઠ ૭, આ. પૃષ્ઠ). મુખ્ય પ્રવેશની બંને બાજુએ મથાળે કીર્તિમુખના અલંકરણથી શોભતા ભીંતાસ્તંભોની રચના છે. શૃંગારચોટીઓની વેદિકા(વંડી)-માં વામન સ્તંભો અને કક્ષાસનોની રચના છે; વચ્ચેના ખુલ્લો ભાગ કુમુદની ભાતવાળી જાળીદાર પહોળા વડે ભરી દીધો છે. ૧૪૩

મંડપનું છાવણું મધ્યના ચાર સ્તંભો પર ટેકવેલું છે. પછીના સમયમાં ઉત્તર તથા દક્ષિણ બાજુના સ્તંભ-યુગ્મની વચ્ચે ભારવહન માટે એકેક સ્તંભ ઉભેરાયો છે મંડપના બંને પાર્શ્વભાગની દીવાલોમાં એક એક મોટા બિડા ઉદ્ગમમંડિત ગવાક્ષની રચના કરેલી છે.

દેવાલયના ગર્ભદ્વારની જગ્યાઈ પહોળાઈ કરતા બમણી છે. ગર્ભદ્વારની દ્વારશાખા પંચશાખ પ્રકારની છે. એમાં દ્વારમાર્ગ તરફની ‘પત્રશાખા’માં કૂલવેલ-ભાત તથા હીરા-ઘાટની આકૃતિઓ છે. એના લલાટબિંબમાં વિષ્ણુનું શિલ્પ તથા એની જોડી શાખાઓના નીચલા છેડે ગંગા તથા યમુનાના શિલ્પ છે. ૧૪૪ દ્વાર-શાખાની મધ્ય શાખા અર્થાત્ ‘રૂપસ્તંભ’ ઘાટમાં ગોળ સ્તંભિકા જેવો છે. એની શિરાવટીમાં ઘટ-પલ્લવની આકૃતિ ઉપર ચંદ્રશાલાના અલંકરણવાળી પટ્ટિકા છે. બાકીની બે શાખા સાદી છે. રૂપસ્તંભ અને અંદરની પત્રશાખાની વચ્ચેની શાખાના લલાટબિંબમાં ગણેશનું શિલ્પ છે.

ઉત્તરાગમાં પદ્મપીઠ અને બબે સ્તંભિકાઓથી સુશોભિત પાચ ગવાક્ષોમાં એકેક મૂર્તિશિલ્પ છે વળી આ ગવાક્ષોના મથાળે સૂર્યોંકાર ક્ષાંસનાની રચના છે ગવાક્ષોમાં ડાબેથી જમણે અનુક્રમે સૂર્ય, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ અને ચંદ્રનાં શિલ્પ છે. ૧૪૫

મંદિરના ગર્ભગૃહમાં હાલ નૃવરાહની સેવ્ય પ્રતિમા આવેલી હોવાથી આ મંદિર હાલ વરાહમંદિર તરીકે ઓળખાય છે આ મૂર્તિના પરિકરમાં વિષ્ણુના બાકીના નવ અવતારોના શિલ્પ કોતરેલા છે ૧૪૬ ગર્ભગૃહની આ મૂર્તિ ઉપરાંત વેરવિખેર પડેલા અહીંના કેટલાક મૂર્તિશિલ્પોના આધારે મંદિરનો રચના-સમય આંકવાના પ્રયાસ થયા છે. મંદિરના લબ્યોરસ ગર્ભગૃહ પરથી એક સમયે એમાં વિષ્ણુના દસે અવતારોની મૂર્તિઓ પ્રસ્થાપિત થયેલી હશે અને એ દશાવતારત્વ મંદિર હશે એવું કઝન્સે પ્રતિપાદિત કર્યું હતું મંદિરની બહાર પડેલા શિલ્પખંડો પૈકીના વામન તથા પરશુરામની આકૃતિવાળા શિલ્પખંડોએ એમના આ મતને સમર્થન આપ્યું હોય એમ જણાય છે ૧૪૭

મંદિરની આસપાસ પડેલા શિલ્પખંડ પ્રાચીન પરિકરના હોવાનું માલૂમ પડે છે. મંદિર દશાવતારનું હોવા છતાં એમાં વરાહાવતારને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું ૧૪૮

અવતાર-શિલ્પોના જે અવશેષ હાલ ઉપલબ્ધ થયા છે તે સર્વ પ્રાચીન પરિકરના છે, છતાં ગર્ભગૃહનું લંબચોરસ તલ્લભ્ય અને પછીતની આગળ કરેલી લાખી સળગ પીઠિકા આ મંદિર દશાવતારનું હોવાનું સૂચવે છે; અલબત્ત, વરાહ-અવતાર સિવાયના અન્ય અવતારોની સ્વેચ્છામૂર્તિઓ ઉપલબ્ધ થઈ નથી. શ્રી. નાણાવટી તથા ઢાકીએ કઝ-સના મતની વિશદ યચ્ચાં કરી છે. કઝ-સે વામન અને પરશુરામ(ખરી રીતે રામ)ની આકૃતિવાળા જે શિલ્પખંડોની વાત કરી છે તે શિલ્પખંડો ઘણું કરીને અત્યારના પરિકરની અગાઉના મોટા કદના કાળા પથ્થરના ગુદા પરિકરના હોય એમ જણાય છે. ૧૪૯ આ શિલ્પખંડો પૈકી એકમા વામન અને શુદ્ધ, ખીજા રામ અને બલરામ, ત્રીજા માતસ્ય અને નૃસિંહ, અને ચોથામાં કૂર્મ અને પરશુરામની મૂર્તિઓ છે. મુખ્ય વરાહમૂર્તિની ઉપર કંઠિકનું શિલ્પ હોવાની સલાવના છે ૧૫૦ અત્યારની વરાહમૂર્તિના કાળા પથ્થરના પરિકર અગિયારમી સદી પહેલાનો નથી એમ તેઓ માને છે, તો ખીજા બાજુએ ગર્ભગૃહમાં એ વરાહમૂર્તિની બાજુમાં અત્યારે પણ પગ નીચેના શેષ સાથેની પ્રાચીન વરાહની ખડિત પાયાણુમૂર્તિ સચવાઈ છે. પૂરા માનવકદની આ ખડિત પ્રતિમા પરિકરના ખડિત શિલ્પખંડો સાથે માપની દૃષ્ટિએ બંધબેસતી જણાય છે. ૧૫૧

વળી આ મંદિર પરનું શિખર રચનાની દૃષ્ટિએ ખીલેશ્વરના શિખરને મળતું તથા સમયની દૃષ્ટિએ ગોપ અને વિસાવાડનાં પ્રાચીન મંદિરોનાં શિખરોના સમયનું હોવાનું કઝ-સે સૂચવ્યું છે. દ્વારશાખા પરની ગગાયમુનાની આકૃતિઓ પરથી પણ એનો પ્રાચીન કાલ સૂચિત થતો હોવાનું તેઓ નોંધે છે; પણ એ ખરાખર નથી, કારણ કે સમચોરસ ગર્ભગૃહવાળા મંદિરની શિખરરચના અહીંના લંબચોરસ ગર્ભગૃહ પર બધે એસે એમ નથી. આથી ઘણું કરીને આ દેવાલયના ગર્ભગૃહ પરનું શિખર ‘વલ્લભી’ પ્રકારનું હોવા સલાવે છે. ૧૫૨

દ્વારશાખામાં ગગા-યમુનાની આકૃતિઓ કંડારવાની પ્રથા સોલંકી કાલના અંત સુધી ચાલુ રહી હોવાથી આને લગતો મુદ્દો સમયાંકનની બાબતમાં નિર્ણયાર્થક ન જણાય ૧૫૩

મદક્ષિણા-પથના મથાળે આવેલ ચંદ્રશાલાના બેવડા થરના આધારે તથા ગર્ભદારના ઉત્તરાગના ગવાક્ષોના મથાળે આવેલા દ્વિ-તલ સ્પર્ષાકાર છાવણુની

રચના પરથી જણાય છે કે આ મંદિર ઘણું કરીને ગોપના મંદિર પછી થોડા જ સમયમાં નિર્માણ પામ્યું હશે. ૧૫૪ અલખત, શૈલીને લગતાં કેટલાક વિધાન કઞ્ઠ-સના મનને સમર્થન આપનાં હોવા છતાં ચંદ્રશાલા સાથેની પ્રદક્ષિણાપથ પરની કાંસના-રચના ગોપના મંદિરના ગર્ભગૃહ પરના શિખરની કાંસના અને ચંદ્રશાલા કરના જિતરની પંક્તિની છે ઉત્તરાંગના શિલ્પો અને અત્યારની વરાહ-મૂર્તિની કેશશૈલી અને આભણણો ગુપ્તશૈલીની અવનન દેશાનું સૂચન કરે છે. આથી આ મંદિર ગોપના મંદિર પછી એકાદ બે પેઢી પછી, ઘણું કરીને સાતમી સદીના પહેલા ચરણ આસપાસ, બંધાયું હોવાનું સૂચવાય છે. ૧૫૫

પસનાવડા(તા. પાટણ-વેરાવળ, જિ. જૂનાગઢ)ના પૂર્વાભિમુખ ગાયત્રી-મંદિર(પદ્ ૨૬, આ ૮૭)ના ગર્ભગૃહ આસપાસ પ્રદક્ષિણાપથ છે. ૧૫૬ ગર્ભગૃહની આગળ લજ્યોરસ ઘાટનો ગૂઢમંડપ છે એની આગળ સોલંકી કાલ દરમ્યાન ઉભેરણ પામેલ શૃંગારચોટી સાથેનો રગમંડપ છે. મંદિરના અધિષ્ઠાનમા પદ્મ, પાદ, અર્ધવર્તુલાકાર ઘાટનાં અલંકરણોથી વિભૂષિત ઉત્તર, પદ્મ અને નાગદંતથી વિભૂષિત અંશુજ અને સાદી પટ્ટિકાના થર છે. અધિષ્ઠાનની પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા દક્ષિણની દરેક બાજુએ ઊંડા ખતકો(ગોખલાઓ)ની રચના છે તેઓના મથાળે દ્વિતલ કાંસના છે. મંદિરની દીવાલના મથાળે આવેલી વાજનની નાના કદની પટ્ટિકા સિવાય આખી દીવાલ સાદી છે. દીવાલોમાં જળીદાર બારીઓ છે. એમા ત્રણ બારી પ્રદક્ષિણાપથમા (દરેક બાજુએ એક એક) અને બે બારી ગૂઢમંડપમા (ઉત્તર તથા દક્ષિણ બાજુએ એક એક) આવેલી છે. પ્રદક્ષિણાપથની બારીઓની જળીઓ પરસ્પર છેત્તા ઊભા-આડા સળિયાના ઘાટમાં કોતરેલી છે. ગૂઢમંડપની જળીઓમાં ભૌમિતિક, વનસ્પતિજન્ય તથા પ્રાણિજન્ય આકૃતિઓ કોતરેલી છે ૧૫૭

પ્રદક્ષિણાપથ તથા મંડપ પરના છાવણીની સમનલ કાંસના-રચનાનો દરેક થર ચંદ્રશાલા વડે વિભૂષિત કરેલો છે. થરોની સંખ્યા અને ચંદ્રશાલાના અલંકરણનું વિકસિત સ્વરૂપ મંદિરને ગોપના મંદિરના પછીના સમયનું સૂચવે છે. ગર્ભગૃહ ઉપરનું પુનર્નિર્મિત શિખર પણ ઘણા પછીના સમયનું છે. એના મથાળે આપેલ ચૂલિકા અને ક્લશ ગોપના શિખર કરતાં જિતરની પંક્તિનાં છે.

ગર્ભગૃહમાં ગાયત્રી માતા તરિકે પૂજતો પાપાણનો શિલ્પખંડ આવેલો છે. ગર્ભગૃહના દારના ઉત્તરાંગમાં એક વખતે નવગ્રહનો શિલાપટ હતો, જે હવે નષ્ટ થયેલ છે. ગૂઢમંડપના આઠ બીતાસ્તો પર ટેકવેલ કરોટક (ધૂમટ) સોલંકી

કાલ દરમ્યાન મંદિરના શ્રોત્રોદ્ધારનું સ્વયંચિત્ર છે. ગૃહમંડપના કરોટક(ધૂમટ)-ની પશ્ચિમી પ્રાચીન છે.

આ મંદિર સમયાંકનની દૃષ્ટિએ સુત્રાપાડાના સ્વયંમંદિર (૫૬૨૧, આ ૮૦) સાથે સામ્ય ધરાવતું લાગે છે એટલે કે એ ધ્રુવની આઠમી સદીની શરૂઆતનું હોય એમ જણાય છે. ૧૫૮

વાલમ(તા વિસનગર, જિ મહેસાણા)ના કાળિયા મહાદેવ તરીકે ઓળખાતા પ્રાચીન મંદિરનું ગર્ભગૃહ ત્રિરથ પ્રકારનું છે. એની આગળ વેદિકા અને કક્ષાસનથી યુક્ત મુખમંડપ આવેલો છે ગર્ભગૃહની પીઠમાં કુંભાનો થર છે. એની ઉપરની ઓળી અતરપત્ર વડે જુદી પાડેલી છે. મંડપરની દીવાલો સાદી છે, પરંતુ શદ્દ ગવાક્ષમાં દેવમૂર્તિઓ આવેલી છે. દીવાલના મથાળે પદ્મિકા, કપોત અને વલ્લભીનો થર છે ગર્ભગૃહની ઉપરની ક્ષાસના પચ્ચરની બનેલી છે. એની પર સ્તંભી તથા આમલક-કલશની રચના છે. ક્ષાસનાના દરેક થરમા ચંદ્રશાલાના અલંકરણ છે.

મુખમંડપની વેદિકામાં રાજસેનક, રત્નપટ્ટી તથા ભારૈ હીરાધારના અલંકરણ અને સ્તંભિકાઓની રચના છે. આસનપદ પર કક્ષાસન અને વામન સ્તંભો તથા સ્તંભોની શિરાવટીઓ પર હાથની રચના છે, અને એના ઉપર કપોતનો થર તથા ક્ષાસના-હાવણની રચના છે. આ ક્ષાસના-હાવણ ચાર થરોનું જણાય છે અને દરેક થર ચંદ્રશાલાના અલંકરણોથી વિભૂષિત છે.

ગર્ભગૃહ ઉપર સૂર્યાકાર હાવણમા બેથી વધુ થરોમા કુંડલિત કાનસ ધરાવનાં બીજાં કેટલાંક મંદિર પણ નોંધપાત્ર છે; દા. ત ઓડદર(તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ)ની પૂર્વ દિશામા આવેલા પૂર્વાભિમુખ મંદિરના ૧૫૯ તથા ત્યાંના ગોરખમઠમાના પશ્ચિમાભિમુખ મંદિર નં. ૪ ના શિખરના ચારે થર કુંડલિત કાનસની રચના વડે મંડિત કરેલ છે. ૧૬૦ આમાના પ્રથમ મંદિરની દીવાલોના મથાળે વલ્લભી અને કપોતના થર છે બીજા મંદિરની દીવાલો પર થોડા સમય પૂર્વે સિમેન્ટ પ્લાસ્ટર લગાડેલું હોવાથી એના થર એમા દ્યાર્ધ ગયેલા હોય એમ જણાય છે કી દરખેડા(તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ)ના પૂર્વાભિમુખ ચામુડા-મંદિરના ગર્ભગૃહ પરના શિખરમા કુંડલિત કાનસવાળા પાચ થર છે એના ગર્ભગૃહની આગળ વેદિકા પરના ચાર વામન સ્તંભો પર ટેકવેલ અર્ધચંદ્રાકારી શૃંગારચોટી છે. ૧૬૧ આ મંદિર અહીંના પ્રાચીન રાદલ મંદિરના નૈઋત્ય કોણે પાએક કિલોમીટર દૂર આવેલું છે.

ઉપર્યુક્ત મંદિરોના શિખરોના કુંડલિત કાનસવાળા થર સાદા છે, પરંતુ કેટલાંક બીજા મંદિરોનાં આ પ્રકારનાં શિખરોના થરોમા 'ચંદ્રશાલા'નાં સુશોભન કરેલાં છે, દા. ત. વિસાવાડા(તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ)ના પ્રાચીન મંદિર-શંકર દેરા(પદ્ ૧૩, આ. ૬૮)ના શિખરના કુંડલિત કાનસવાળા ચાર થર ચંદ્રશાલાનાં સુશોભનો વડે અલંકૃત છે. નીચેથી ઉપર જતા દરેક બાજુએ ક્રમશઃ ૪, ૩, ૨ અને ૧ સુશોભન આવેલા છે મંદિરની દીવાલના મથાળે કપોત-ક્ષેપણાદિ થરો છે વળી ગર્ભગૃહની આગલી દીવાલોમાં આવેલાં મોટા ચોરસ બાકોરાઓ પરથી તથા છાવણુના મથાળે ત્રિકોણાત્મક ખાચાઓની નિશાનીઓ પરથી જણાય છે કે એની આગળ મંડપ અગર શૃંગારચોટીઓની રચના હશે. મંદિરના અધિષ્ઠાનમાં કુંભ, ઉપાન, કંપ, કંધાર, વલ્લી અને કપોતના થર છે મંદિરના ગર્ભગૃહમા હાલ સ્તિ નથી આ મંદિર કદવારના વરાહમંદિરના સમયનું હોવાનું જણાય છે ૧૬૨ પોરબંદરની પૂર્વમાં જાયા પાસે આવેલ ધીગેશ્વરનું મંદિર ગર્ભગૃહ અને શૃંગારચોટીનું બનેલું છે ૧૬૩ એના ચતુસ્તલ-શિખરના થર ચંદ્રશાલાનાં અલંકરણુ ધરાવે છે સૌથી ઉપર આમલક અને કલશની રચના છે. ૧૬૪ દીવાલોના મથાળે વલ્લી અને કપોતના થર છે. જૂની પ્રવેશ (તા. ઓખામઢળ, જિ. જામનગર) પાસે આવેલ રાજલ-વેજલના મંદિરના ત્રિજાત્ર શિખરના થરોમા ચંદ્રશાલાના અલંકરણુ છે. એની દીવાલોના મથાળે વલ્લી, વાળન, ઊર્ધ્વપથી અને કપોતના થર છે. ૧૬૫

બળેજ(તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ)મા કેટલાંક પ્રાચીન મંદિરોનો સમૂહ છે. એમા કોઠ મંદિરના શિખરના એક માત્ર નીચલા થર સિવાયના તમામ થર નાશ પામ્યા છે આ કુંડલિત કાનસવાળો થર ચંદ્રશાલાનાં અલંકરણોથી સુશોભિત છે. મંડપના ચાર સ્તંભો પર બેવડા થોડા(એકેટ્રસ)ની રચના છે. અહીંના મંદિરસમૂહમાં કદાચ આ સૌથી પ્રાચીન મંદિર છે. ૧૬૬

રાતિયા(તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ)નું પ્રાચીન સૂર્યમંદિર લખાવશેષ-રૂપે જોએલું છે. મંદિરના ગર્ભગૃહની માત્ર પાછલી દીવાલ જળવાઈ રહી છે. એ પર શિખરના અતિમ થરની રચના બળેજના કોઠ મંદિરના શિખર જેવી છે ૧૬૭

કેટલાંક મંદિરોના સૂર્યકાર છાવણુના થર ગલતા-ગોળા ઘાટના છે નીચે જણાવેલા મંદિરોના શિખર સાવ સાદાં એટલે કે અલંકરણુ-રહિત છે

ખામેશ્વર (તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ) મંદિરસમૂહ પૈકીના ધીગેશ્વર નામે ઓળખાતા મંદિર નં. ૭ ના ચતુસ્તલ શિખરના થર સાદા છે મંદિરની શૃંગારચોટીમા વામન કદના સ્તંભો અને છૂટા સ્તંભોની રચના છે ૧૬૮

શ્રીનગર(તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ)ના મંદિરસમૂહ પૈકીના પ્રાચીન સાધાર પૂર્વાભિમુખ શિવમંદિર(નં ૩)ના ગર્ભગૃહ ઉપરનું ચતુસ્તલ શિખર પણ આ જ પ્રકારનું છે. ગર્ભગૃહની ચોતરફ સપાટ છતવાળો પ્રદક્ષિણાપથ આવેલો છે ૧૬૯

બોરીયા(તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ)ની દક્ષિણે એક પ્રાચીન પૂર્વાભિમુખ શિવમંદિર છે. મૂળમાં એ મંદિર સાધાર પ્રકારનું હતું, હાલ તે માત્ર એ સાદા ચોરસ ગર્ભગૃહનું બનેલું છે. એમાં શિવલિંગ છે એનું દાર નિશાબ છે. એમાં કમલપંક્તિઓ તથા બકુલમાલા કોતરેલ છે. મંદિરના ચતુસ્તલ શિખરની સૌથી ઉપરના થરમાં દરેક બાજુએ મધ્યમાં એક એક ચંદ્રશાલાનું અલંકરણ છે, બાકીના ચરો પરથી એ લૂપ્ત થયેલ છે ૧૭૦

કાંદરખેડા(તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ)નું પૂર્વાભિમુખ સૂર્યમંદિર ગર્ભગૃહ, પ્રદક્ષિણાપથ, ગૃહમંડપ અને શૃંગારચોકીનું બનેલું છે. શૃંગારચોકીના ચાર સાદા રુચક (ચોરસ) ધાટના વામન સ્તંભો પરની શિરાવટીઓમાં કુદલિત કાનસ છે. મંડપને ટેકવતા સ્તંભો તથા શિરાવટી પણ આ જ ધાટના છે. સ્તંભોની નીચે કુલીઓ છે. મંડપની બંને બાજુની દીવાલોમાં જળાની રચના છે તેમાં પૂર્ણ ચિત્રસિંહ કમલની ઊભી તથા આડી ત્રણ હરોળ છે. ગર્ભગૃહ ચોરસ અને સાદું છે. એમાં અવશેષરૂપ મળેલી સૂર્ય તથા સૂર્યાષ્ટીની મૂર્તિઓ છે. સૂર્યાષ્ટીને સ્થાનિક લોકો 'રાદલ' તરીકે પૂજે છે. ગર્ભગૃહ ઉપરના ચતુસ્તલ શિખરના મથાળે આમલક છે. ગૃહમંડપના મથાળે એક બાજુ ઢાળવાળું છાવણું છે. પ્રદક્ષિણાપથ અને મંડપના પાર્શ્વમાર્ગ ઉપર પણ આ જ પ્રકારનું છાવણું છે ૧૭૧

મેવાસા(તા. જૂનાગઢ, જિ. જૂનાગઢ)ની પશ્ચિમે આવેલ ચેલેશ્વર મંદિર ગર્ભગૃહ, મંડપ અને શૃંગારચોકીનું બનેલું છે. પાછળનાં બંને અંગ પછી ઉમેરાયેલા છે. મંદિરનું પદ્મતલ શિખર દીવાલના મથાળે આવેલ ઉત્તર અને કપોતના ચર ઉપર આવેલું છે. ૧૭૨

ધૂમલી(તા. ભાણુવડ, જિ. જામનગર)ના ચૌકુચ્ચ કાલના નવલખા મંદિરની પશ્ચિમે, આશાપુરાના શિખરની પાછળ, કસારી નામના તળાવના કાંઠે આવેલા સોન કસારીના કહેવાતા મંદિરસમૂહમાંનું એક-પૂર્વના છેડે આવેલ પશ્ચિમાભિમુખ પ્રાચીન મંદિર (નં ૮) ગર્ભગૃહ અને મંડપનું બનેલું છે. એના અધિષ્ઠાનમાં ઉપાન, કુમુદ અને કપોતના ચર છે. મંદિરની સાદી દીવાલો એક માત્ર 'વસંતપટ્ટિકા' નામના ચરથી સુશોભિત છે. ગર્ભગૃહના મથાળે સપ્તદલ સૂર્યાકાર છાવણી રચના

છે. મંડપના મથાળે ચતુસ્તલ ઢાવણ છે ૧૭૩ આની ઉપર ઢાળવાળી પિધાનફલકની રચના છે. ૧૭૪

ઝોડદર મંદિરસમૂહમાંનું એક પશ્ચિમાભિમુખ મંદિર (નં. ૪) હાલ માત્ર ગર્ભગૃહનું બનેલું છે, પરંતુ એની આગળની બાજુની દીવાલમાં આવેલાં બાકારાઓ પરથી એની આગળ ચતુષ્કિકા (શૃંગારચોકી) હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. એનું શિખર ત્રિજાલ છે ૧૭૫

પેરખ દરના અગ્નિ કોણે ઢાયામાં એક પ્રાચીન મંદિર અવશેષરૂપે બેસેલું છે. હાલ એ અજની માતાના મંદિર તરીકે ઓળખાય છે. આ પૂર્વાભિમુખ મંદિર ગર્ભગૃહ, પ્રક્ષિણપથ અને મંડપનું બનેલું છે ગર્ભગૃહ ઉપરનું શિખર ચતુષ્જાલ છે મંડપની દીવાલોમાં ભીતાસ્તભોની રચના છે મંડપ પરનું ઢાવણ નષ્ટ થયું છે ૧૭૬

પાતા(તા. પેરખ દર, જિ જૂનાગઢ)માં આવેલા મંદિરસમૂહ પૈકીનું મંદિર નં ૧ સૂર્યમંદિર છે. નીચી વ્યાસપીઠ પર આવેલું આ મંદિર પૂર્વાભિમુખ છે. ગર્ભગૃહની આગળ ખુલ્લો મંડપ છે. દીવાલોના મથાળે કપોતનો થર છે. મંદિરના શિખરના ઢાલ થરો પૈકીના નીચેના ત્રણ અસલ સ્વરૂપના છે, બાકીના થર પાછલા સમયમાં ઉમેરાયા છે મંડપનું ઢાવણ ફાંસના-ઘાટનું છે. મંડપમાં ચાર ચોરસ સ્તંભ છે. મંડપની બે બાજુની દીવાલોમાં ચોકી ભાતની ભારે કદની જળીઓ છે. આગળની દીવાલોમાં વેદિકા અને કક્ષાસનની રચના છે મંડપના ફાંસના-ઢાવણનું મથાળું આગળની બાજુએ ભારે કદની ચંદ્રશાલા વડે સુશોભિત કરેલું છે. ૧૭૭

ગલતા-ગોળા ઘાટનાં ઢાલોથી વિભૂષિત કેટલાંક મંદિરોનાં શિખરોના થરોમાં ચંદ્રશાલાના અલકરણ પણ જોવામાં આવે છે. દા. ત. ખીમેશ્વરનું સમચોરસ ગર્ભગૃહ અને એવા જ ઘાટના મોટા કદના મંડપવાળા એક મંદિર(નં ૩)ના ત્રિજાલ શિખરના થરોમાં ચંદ્રશાલાનાં અલકરણ છે મંડપનું ઢાવણ તૂટી પડ્યું છે. ૧૭૮ મંદિરના નીચા કદના અધિષ્ઠાનમાં કુંભ, વાજન, કંધાર, વલ્લી, કપોત અને પટ્ટિકાના થર છે. ૧૭૯ દીવાલના મથાળે ઉત્તર અને કપોતના થર છે

બજેજનું એક પ્રાચીન મંદિર, જે હાલ પીઠડ માતાનું કહેવાય છે તે, ગર્ભગૃહ, મંડપ અને ચતુષ્કિકાનું બનેલું છે આ મંદિરના અવશેષરૂપ ત્રિજાલ શિખરની ચંદ્રશાલાઓમાં વિકસિત કમલ અંકિત કરેલાં છે. ૧૮૦

ભાણસરા(તા. પેરખ દર, જિ જૂનાગઢ)ના મંદિરસમૂહમાંના પ્રાચીન ઉત્તરાભિમુખ શિવમંદિર (પટ્ટ ૧૫, આ ૭૧)ની સાદી દીવાલોના મથાળે ઉત્તર,

અંબુજ અને કપોતના થર છે, અને એના ઉપર ચતુસ્તલ શિખરના થરોમાં ચંદ્રશાલાનાં અલંકરણ છે ૧૮૧

કામળી(તા સિદ્ધપુર, જિ. મહેસાણા)માં સાત મંદિરોનું મુખ્ય છે. તેઓમાનું મુખ્ય મંદિર બ્રહ્માણી માતાના મંદિર તરીકે ગણીતું છે અને એ ધણું પ્રાચીન છે પશ્ચિમાભિમુખ આ મંદિરનું ગર્ભગૃહ ત્રિરથ પ્રકારનું છે મંદિર ગર્ભગૃહ, અંતરાલ અને સલામંડપનું બનેલું છે. ગર્ભગૃહની પીઠના થરમાં કુબો, અંતરપત્ર અને એ પરની ચંદ્રશાલાનાં અલંકરણયુક્ત વલ્લભી નોધપાત્ર છે. એના મડોવરની દીવાલની ત્રણ બાજુઓએ એક એક ઉદ્દગમમંક્તિ ગવાક્ષ છે અને એમાં દક્ષિણે મહિષાસુરમર્દિની, પશ્ચિમે વૈષ્ણવી અને ઉત્તરે ક્ષેમંકરીની મૂર્તિઓ છે દીવાલના મથાળે વાજનનો સાદો થર અને એના ઉપર ચંદ્રશાલાયુક્ત વલ્લભી છે. ભદ્ર ભાગની દીવાલના મથાળે આવેલ રથિકામાં યુદ્ધ અને ભોગાસનને લગતાં ચિત્ર છે રથિકા પર ભારે ઉદ્દગમની રચના છે અને દીવાલના કોણ ભાગે રત્નપટ્ટિકાનું અલંકરણ છે અને ગર્ભગૃહનું શિખર પચતલ-ફાંસનાનું છે એમાં ચંદ્રશાલાનાં અલંકરણ છે. એની ઉપર વેદી, ઘટા અને કલશની રચના છે.

અંતરાલ પરની ત્રિતલ ફાંસના-છાવણીની રચના શિખરના જેવી જ છે, પરંતુ એ બિંચાઈમાં ઓછી છે

સલામંડપની વેદિકા તેમજ કક્ષાસન સાદાં છે એ પરના વામન સ્તંભ મિશ્ર ધાટના છે તેઓના મથાળે કુંડલિત શિરાવટીની રચના છે. મંડપનું છાવણુ સપાટ છે ૧૮૧અ

આગિયા.(તા ખેડબ્રહ્મા, જિ. સાબરકાંઠા) ગામના તળાવની પાસે એક જનુ મંદિર છે એની દીવાલો સાદી છે. અસલ મંદિર ગર્ભગૃહ અને મુખ્યચોટીનું બનેલું હતું પાછળથી મંદિરની સમુખ ખુલ્લો મંડપ ઉમેરાયેલો છે આ મંદિરના ગર્ભગૃહની સાદી દીવાલના મથાળે કપોત, વલ્લભી અને વાજનનો થર છે. એની ઉપરના શિખરનો આકાર, ફાંસના-પ્રકારના પિરામીડ ધાટનો છે એમાં પાચ સમતલ થરોની દરેક બાજુએ ચૈત્યગવાક્ષના અલંકરણ છે. નીચા ધાટની મુખ્યચોટી પરનું ચતુસ્તલ તિર્થંક છાવણુ સાદું છે પાછળથી ઉમેરાયેલા મંડપના સોળ સ્તંભ ધાટમાં નીચેથી લંબચોરસ, મધ્યમાં અષ્ટકોણ અને છેક ઉપરના છેડે વૃત્તાકાર છે. તેઓની ઉપરના શિરોભાગ સાદા છે, પણ કયાંક કયાંક કીચકના ચિત્ર નજરે પડે છે. મંડપ પરનું વિતાન સાદું છે

આ મંદિરનું સ્થાપત્યકીય સ્વરૂપ આઠમી-નવમી સદીનું હોય એમ જણાય છે. ૧૮૧આ

જમળા(તા. કુતિયાણા, જિ જૂનાગઢ)ના વાયવ્ય કોણ પર આવેલ પ્રાચીન સાંધાર સૂર્યમંદિર (પટ્ટ ૧૩, આ ૬૯) પૂર્વાભિમુખ છે એના ગર્ભગૃહની દીવાલો નીચે વેદીમંથનો થર છે મધ્યે અંબુજ અને કપોતનો થર છે એના પરના શિખરના થરોમાં ચંદ્રશાલાનાં અર્ધકરણ છે ગર્ભગૃહની ચોતરફનો પ્રદક્ષિણાપથ તૂટી ગયો છે. મંડપનું છાવણુ તદ્દન સપાટ છે. ૧૮૨

ગલતા-ગોળાના ઘાટના છાવણુથી વિભૂષિત કેટલાક મંદિરોના થરોમાં એકાંતરે નાના કદની કુંડલિત કાનસની રચના જોવામાં આવે છે; દા. ત. બોખીરા-તા. પોરબંદર, જિ જૂનાગઢ)ના સમચોરસ ઘાટના ચામુંડામંદિરના શિખરમાં. એ ગર્ભગૃહ, પ્રદક્ષિણાપથ અને શૃંગારચોકીનું અનેક છે. શૃંગારચોકી કદમાં ઘણી વિસ્તૃત છે. એમા ચોરસ વામન સ્તંભોને સાદા આસનપટ્ટ આપેલા છે. મંદિરની દીવાલો સાદી છે. ગર્ભગૃહના શિખરના અસલ ત્રણ થરો સિવાય બાકીના થર તથા તેઓના પરનું આમલક પાછલા સમયનાં ઉમેરણુ છે. પ્રદક્ષિણાપથ અને શૃંગારચોકીના છાપા-ઘાટના છાવણુના થરોમાં એકાંતરે ચંદ્રશાલાના સુશોભન છે આ મંદિર મૂળમાં શિવમંદિર હોવાનું જણાય છે ૧૮૩

આ પ્રકારની રચનાવાળા શિખરોના થરોના ભદ્ર નિર્ગમ ઘણી વાર ચંદ્રશાલા-ઘાટની મધ્યલતાથી વિભૂષિત કરેલા હોય છે પસનાવડાનું પ્રાચીન સૂર્યમંદિર ગર્ભગૃહ અને ગૂદમંડપનું અનેક છે. મંદિરને અધિષ્ઠાન નથી સમચોરસ ગર્ભગૃહની દીવાલો સાદી છે. એના મધ્યે ઉત્તર, અંબુજ અને કપોતની થર છે. ગર્ભગૃહ ઉપર ચતુશ્ચાલ શિખરની રચના છે. એની મધ્યલતા આ પ્રકારની છે ચતુશ્ચાલ પરના બીજા બે થર તથા એની ઉપરનો કલશ પાછલા સમયનો છે. મંદિરના ગર્ભગૃહમાં સૂર્ય તથા સૂર્યાણીઓની ખડિત મૂર્તિઓ છે. ગૂદમંડપની દીવાલના મધ્યે કપોતનો થર છે અને એના પરનું છાવણુ તદ્દન સપાટ છે ગૂદમંડપના પ્રવેશદારની બે બાજુએ બાકોરાવાળી જળાઓ છે, તેઓમાંની એકમાં હંસનું આલેખન છે. મંદિરની આગળ ચારે બાજુએ સૂર્યમૂર્તિઓના કોતરકામવાળા ભારે કદનો એક શિલ્પખંડ પડેલો છે ૧૮૪

રાણાવાવ(ના પોરબંદર, જિ જૂનાગઢ)ના નડેશ્વર મહાદેવના પ્રાગણમાં આવેલું એક પ્રાચીન મંદિર ગર્ભગૃહ, પ્રદક્ષિણાપથ અને ગૂદમંડપ(એનો ઘણો-ખરો આગલો ભાગ કેટલાક વખત પર તૂટી ગયો છે)નું અનેક છે એના ચતુશ્ચાલ શિખરની રચનામાં મધ્યલતાનું આયોજન જોવામાં આવે છે ચતુશ્ચાલ પરના પગથિયા-ઘાટના પાચ થર તથા એના પરનો કલશ પાછલા સમયની કૃતિ જણાય છે. મધ્યલતાની ચંદ્રશાલાનું વિકસિત સ્વરૂપ આ મંદિર પસનાવડાના

સૂર્યમંદિર (પૃષ્ઠ ૧૫, આ ૭૨) પછીની કૃતિ હોવાનું દર્શાવે છે. ૧૮૫

વરવાળા(તા. ઓખામંડળ, જિ. જામનગર)ની પાસે આવેલા મુવર્ણુતીર્થ-
(સુવાન)નું જળનાથ મંદિર નામે ઓળખાતું મંદિર (પૃષ્ઠ ૧૬, આ ૭૩) મોટી
જગતી પર આવેલું છે જગતીની દીવાલોમાં કુંઠચ-સ્તંભો છે. દીવાલોના મથાળે
નીચા કદની વારિમાર્ગ સાથેની વડી છે ગર્ભદ્વારની શાખાઓ પર ભક્તો
માલાધરોનાં શિલ્પ છે. ગર્ભગૃહ પરના છાદ્યશિખરના નવ સમતલ થર ચંદ્રશાલાનાં
મુશોભનોવાળી મધ્યલતાથી અંકિત કરેલા છે. તેઓના પર ચંદ્રિકા, આમલસાર
અને કલશ આવેલા છે. ચંદ્રશાલાની આકૃતિઓ રાણાવાવના જડેશ્વર મંદિરના
શિખર પરની આકૃતિઓ સાથે સામ્ય ધરાવે છે તેથી એ બંને મંદિર એક જ
સમયના હોય છે ૧૮૬

સોનકંસારી મંદિરસમૂહમાંના મંદિર નં. ૪ નું ધણુ ખરું અધિષ્ઠાન દટાઈ
ગયેલું છે દીવાલો સાદી છે, પરંતુ મથાળે વલ્લભી, અંબુજ અને કપોતના ચરથી
વિભૂષિત છે એની ઉપરનું પદ્મલ શિખર ચંદ્રશાલાની મધ્યલતાથી અંકિત થયેલું
છે એના પરનું આમલક ભારે કદનું છે ચંદ્રશાલાનું અત્યંત વિકસિત સ્વરૂપ
અને શિખરની રેખાના નમણુ મુવર્ણુતીર્થના શિખર કરતા વિકસિત હોવાને કારણે
આ મંદિર સાતમી સદીની ચર્યાપાતનું હોવાનું જણાય છે ૧૮૭

આ કાલના કેટલાક મંદિરોના છાદ્ય થરોના કોણ (ખૂણા) પર કર્ણકૂટ અર્થાત્
સમગ્ર શિખરના ઘાટની નાના કદની પ્રતિકૃતિઓની ચોળના જેવામાં આવે છે.
ભાણુસરા મંદિરસમૂહનું પૂર્વાભિમુખ એક મંદિર (નં. ૨) માત્ર ગર્ભગૃહનું બનેલું
છે. (એની આગળ પછીના સમયમાં મુખમંડપનું ઉમેરણ કરવામાં આવ્યું છે)
જમીનમાં દટાઈ ગયેલ અધિષ્ઠાનના કેટલાક થર (જેવા કે કંધાર, કુમુદ, સૂર્ય-
વલ્લભી) નજરે પડે છે દીવાલ સાદી છે, પરંતુ મથાળે શૈલનપટ્ટિકા અને કપોતના
થર આવેલા છે તેઓના પર શિખરના ત્રિતલ પ્રસ્તર(છાદ્ય)ની રચના છે, જેમાં
દરેક બાજુએ અનુક્રમે નીચેથી ઉપર જતા ૩, ૨ અને ૧ ચંદ્રશાલાના અલકરણ
છે. સૌથી નીચેના થરના છેડા પર એક એક ખૂણે દ્વિતલ કર્ણકૂટની રચના છે.
ચંદ્રશાલાની મધ્યમાં પૂણું વિકસિત સમયના રેખાકન છે, જે ઘાટમાં કદવારની
જળીના કમશેા સાથે સામ્ય ધરાવે છે આ મંદિર કદવાર જેટલું પ્રાચીન હોય
એમ જણાય છે ૧૮૮

ભાણુસરા મંદિરસમૂહનું સૌથી મોટું મંદિર (નં. ૫) સાધાર પ્રકારનું છે.
એના ગર્ભગૃહની આગળ લંબચોરસ ઘાટનો ગૃહમંડપ છે. અધિષ્ઠાન તથા
દીવાલો સાદી છે દીવાલોના મથાળે રાખેતા મુજબના વલ્લભી અને કપોતના થર

છે. પ્રદક્ષિણાપથના મથાળે ઢાળવાળું આચ્છાદન છે ગર્ભગૃહ ઉપર ત્રિછાંદ શિખરની રચના છે. એમાં નીચેથી ઉપર જતાં અનુક્રમે દરેક બાજુએ ૩, ૨ અને ૧ ચંદ્રશાલાનાં અલકરણુ છે. સૌથી નીચેના થરના દરેક છેડે એક એક કર્ણુકૂટની યોજના છે. સૌથી ઉપર અષ્ટકોણુ ચૂલિકાની રચના છે ગૂઢમંડપની છત સપાટ છે અહીંના મંદિર નં ૬ ના નીચલા થરમાં કર્ણુકૂટની યોજના છે આ મંદિર ધણું જીર્ણ થઈ ગયેલું છે. ૧૮૯

વસીના કે દિરગીના દેવળ તરીકે બાણીતું થયેલ કળસાર(તા મહુવા, જિ. ભાવનગર)નું પ્રાચીન પૂર્વાભિમુખ મંદિર (પદ ૧૭, આ. ૭૪) સાદી વ્યાસપીઠ પર આવેલું છે. એ લંબચોરસ ધાટના ગર્ભગૃહ અને ગૂઢમંડપનું બનેલું છે. દીવાલના મથાળે વલ્લભી અને કપોતનો થર છે એના ત્રિછાંદ શિખરના નીચલા બે થરોના દરેક ખૂણા પર કર્ણુકૂટની યોજના છે મંડપ પરનું ઢાવણુ દિતલ છે અને એની ઉપર ભારે કદની આમલશિલા છે. ગર્ભગૃહનાં શિખરના તેમજ મંડપના ઢાવણુના થરોમાં ચંદ્રશાલાનાં સુશોભન છે. શિખરના છેડા પરનાં કર્ણુકૂટ રચના પરવે ત્રણ સાદા થરના બનેલાં છે. મંદિરના મથાળે અગ્ર-ભાગમાં ભારે કદની ચૈત્યબારી જેવી ભાત આવેલી હોવાના કારણે આ મંદિર બૌદ્ધ ધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતું હોવાનું મનાતું, પણ વાસ્તવમાં એ બ્રાહ્મણ મંદિર છે ૧૯૦

ખામેશ્વર મંદિર નં. ૫ ના અધિષ્ઠાનમા ઉપાન, વાજન, કધાર, ઉત્તર, વલ્લભી અને પટ્ટિકાના થર છે. એના પરની મંદિરની દીવાલોના મથાળે છેડે કપોતનો થર છે. ગર્ભગૃહ ઉપરનાં ત્રિતલ છાંદોના દરેક છાંદની ચારે બાજુએ નીચેથી ઉપર જતાં ક્રમે ૩, ૨ અને ૧ ચંદ્રશાલાનાં અલકરણુ છે છેડા પર સાદા કર્ણુકૂટની રચના છે. ત્રિતલ છાંદના મથાળે પગથિયા-ધાટની સાદી રચના અને એની ઉપર અર્વાચીન સમયની સ્તૂપી આવેલી છે લંબચોરસ ગૂઢમંડપની આગલી દીવાલમાના પ્રવેશદારની બંને બાજુએ એક એક સ્તલિકા પર ટેકવેલી મોટા કદના ગવાક્ષોની રચના છે. દરેક ગવાક્ષના મથાળે ચંદ્રશાલાનાં સુશોભનોથી વિભૂષિત ચતુસ્તલ ઢાવણુ અને એના પર આમલક અને કલશની રચના ધણી આકર્ષક છે ૧૯૧

મિયાણી(તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ)ના કાયલા કુંગરના ટાળાવ પર આવેલું આ કાલનું એક પ્રાચીન મંદિર માત્ર ગર્ભગૃહનું બનેલું છે. સાદી દીવાલોના મથાળે વલ્લભી અને કપોતના થર છે. એના ત્રિછાંદ શિખરની ચોતરફના થરોમાં નીચેથી ઉપરના ક્રમે ૩, ૨ અને ૧ ચંદ્રશાલાનાં સુશોભન છે નીચલા થરોના છેડા કર્ણુકૂટથી વિભૂષિત કરેલા છે ૧૯૨

ખીમેશ્વર મંદિર નં ૧ (પદ ૧૭, આ. ૭૫) ગર્ભગૃહ, ગૂઢમંડપ અને સુખમંડપનું બનેલું સાંધાર પ્રકારનું મંદિર છે. અધિષ્ઠાન સાદું છે. મંદિરની દીવાલો સાદી છે. એમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ બાજુએ જાળીવાળાં વાતાયનોની રચના છે. દક્ષિણ બાજુના વાતાયનની જાળીમાં અષ્ટદલ તારાકૃતિની મધ્યમાં કમલ પુષ્પ કોતરેલાં છે. ઉત્તર તરફનાં બે વાતાયનોની જાળીઓમાં ચોકડાં અને હીરાની ભાતની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. દીવાલોના મથાળે વલ્લભી અને ભિષ્મપદ્મની પદ્ધિકા તથા કપોતની રચના છે.

ગર્ભગૃહ પરના ચતુસ્તલ શિખરમાં આવેલાં ચંદ્રશાલાનાં સુશોભનોની સંખ્યા દરેક બાજુએ નીચેથી ઉપર જતાં ૪, ૩, ૨ અને ૧ ની છે તથા શિખરના દરેક તલના ખૂણા કર્ણકૃંટથી વિશ્લેષિત કરેલા છે. સૌથી ઉપરની નાના કદની ત્રીવા ઉપર પછીના સમયનું આમલસારક છે. ગર્ભગૃહના દ્વારના ઉંબરમાં મધ્ય મંદારકની બંને બાજુએ એક એક કીર્તિમુખની રચના છે. મંડપની દીવાલોમાં ભીંતાસ્તંભો છે સુખમંડપના છૂટા સ્તંભ ચોરસ (રુચક) છે. ૧૯૩

ઉપર્યુક્ત મંદિરની ઉત્તરે ખીજું એક નાના કદનું સાંધાર પશ્ચિમાભિલુખ દેવાલય (નં. ૨) આવેલું છે તેનું અધિષ્ઠાન સાદું છે. મંદિરની ઉપરનું ઓવણ ઉપર્યુક્ત મંદિરની રચના સાથે સામ્ય ધરાવે છે એ શિવમંદિર છે. ગર્ભગૃહની અંદરનું લિંગ અને જળાધારી ધણું પ્રાચીન નથી. ૧૯૪

શ્રીનગર(તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ)નું સુખમંદિર હાલ તો ગર્ભગૃહ અને એની આગળની અનુકાલીન શૃંગારચોકીનું બનેલું છે, પરંતુ એની પ્રાચીન વિશાળ જગતી (૧૫ x ૭૫ મી) તથા અનુકાલીન શૃંગારચોકીની રચના જોતાં આ મંદિર ખીજાં અગોપાંગોને સમાવતું ધણું મોટું મંદિર હશે, અધિષ્ઠાનમાં ઉપાન, કુસુદ, વલ્લભી, વાજન, કંધરની પહોળી પદ્ધિકા-પદ્મવાજન અને પદ્ધિકા વગેરે થર આવેલા છે ગર્ભગૃહની દીવાલના મથાળે વલ્લભી અને કપોતનો થર છે ગર્ભગૃહ પર આવેલ ચતુસ્કણના થરોમાં સૌથી ઉપરના થર સિવાય બાકીના થર ચારે બાજુએ અનુક્રમે ૩, ૨ અને ૧ ચંદ્રશાલાના સુશોભનથી અંકિત કરેલા છે. થરોના ખૂણા કર્ણકૃંટ વડે અલંકૃત કરેલા છે તથા સૌથી ઉપર આમલસારક, ધટા અને સ્તૂપીની રચના છે. ગર્ભગૃહના ઉંદુબરમાં અર્ધ વર્તુલાકાર કમલદલ-અંકિત મંદારક(માણી)ની રચના છે ગર્ભગૃહમાં પછીના સમયની સુધા અને સપરિકર વિષ્ણુની મૂર્તિઓ છે. ૧૯૫

અહીંનું વિંધવાસિનીનું મંદિર પ્રમાણમાં વિસ્તૃત છે એ ગર્ભગૃહ, પ્રદક્ષિણાપથ, ગૂઢમંડપ અને શૃંગારચોટીનું અનેહું છે. અધિષ્ઠાનમાં પદ્માંકિત ઉપાન, કુમુદ, ક્ષેપણ, વાજન, કંધર, વલ્લી, ઉત્તર, કપોત, ક્ષેપણ અને પટ્ટિદાના થર છે. એની શૃંગારચોટી ત્રિકમંડપ પ્રકારની છે. મંદિર પશ્ચિમાનુષ્ઠ હોવાને કારણે શૃંગારચોટી પશ્ચિમ બાજુએ ખુલ્લી છે. બાકીની ત્રણે બાજુએ એ દીવાલો વડે ઢકાયેલી છે. ખુલ્લી બાજુએ એ છૂટા સ્તંભ અને દીવાલોમા દબાયેલા છ ભીંતાસ્તંભ છે. ગૂઢમંડપમાં બાર છૂટા સ્તંભ અને બાર ભીનાસ્તંભ છે મંડપ, શૃંગારચોટી અને પ્રદક્ષિણાપથ પર સખાટ આચ્છાદન છે. ગર્ભગૃહની ઉપરના શિખરની રચના અગાઉ વર્ણવેલ મૂર્ધન દિરના શિખર સાથે સામ્ય ધરાવે છે, પરંતુ એના ચારે ધરામા ચંદ્રશાલાનાં અલકગણ આવેલાં છે. ૧૨૯

સોનકંસારી સમહમાંનું સૌથી મોટું મંદિર (નં. ૧) (પૃ. ૧૮, આ ૭૬) પૂર્વાભિમુખ છે. એ ગર્ભગૃહ, પ્રદક્ષિણાપથ અને ગૂઢમંડપનું અનેહું છે મંડપ અને પ્રદક્ષિણાપથ પરનાં છાવણ નાશ પામ્યા છે મંડપના સ્તંભ પણ નાશ પામ્યા છે અવશેષરૂપ ઊભેલી એની બાહ્ય દીવાલોના પીઠભાગે ખુરક, કુંભ, કલશ, કપોતપાલિકા, પટ્ટિકા, ઊર્ધ્વપદ્મ અને ચંદ્રશાલાના અલકગણોથી મુશોભિત કપોતના થર છે. દીવાલોમા પ્રવેશદ્વારની બંને બાજુએ એક એક, પ્રદક્ષિણાપથની ઉત્તર તથા દક્ષિણ દીવાલે એક એક અને ગૂઢમંડપની દીવાલની બંને બાજુએ ત્રણ ત્રણ બારીઓની રચના છે. આ બારીઓ એક વખતે હિંદાણુ જાગીઓ વડે આચ્છાદિત કરેલી હોવાનું જણાય છે. વળી દીવાલની બહારની બાજુએ— પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ બાજુએ—મધ્યમાં એક એક ભારે અલંકૃત જાંડા ખતક છે એ દરેકના મથાળે વિવિધ ધાટના છાવણ છે એમાના ઉત્તર તરફના ખતકના મથાળે સુંદર મંદર-તોગણ છે તોરણ ઉપર આકર્ષક ગ્રાસપટ્ટી, પુષ્પ-માલા અને ઊર્ધ્વપદ્મની પકિતની રચના છે. એની ઉપરના ઉદ્ગમની મધ્યમાં ખેડેલ કુમેરનું શિલ્પ છે. એની ચોતરફ ચરમેનકનું મુશોભન છે ખતકની નીચેના ભાગમાની ચંદ્રશાલાની મધ્યમાં પણ આવું જ ધસાર્ધ ગયેલ કુમેરનું શિલ્પ નજરે પડે છે ગર્ભગૃહનું દાર નાશ પામ્યું છે ગર્ભગૃહની દીવાલોના મથાળે ત્રિકોણાકિત ઉત્તર, ઊર્ધ્વપદ્મ અને ચંદ્રશાલાનાં મુશોભનોથી અંકિત કપોતનો થર છે. ગર્ભગૃહ ઉપરના પંચછાદ મૂર્ધાકાર શિખરના નમામ થર ચંદ્રગાલા વડે અલંકૃત કરેલા છે. પંચછાદનાં નીચલા ત્રણ છાદોના ખૂણા પર એક એક કણ્ઠકૃંટ છે. ૧૬૭

પીડારાતા. કલ્યાણપુર, જિ. જામનગર)નું પ્રાચીન મૂર્ધનમંદિર (પૃ. ૧૮, આ. ૭૭) પૂર્વાભિમુખ છે. એનું માત્ર ગર્ભગૃહ જળવાઈ રહ્યું છે. ગર્ભગૃહની

આગલી દીવાલમાં આવેલાં આકારો એની આગળ મંડપ હોવાનું સ્પષ્ટ છે. ગર્ભગૃહ પરના પંચજાલ શિખરનું સૌથી ઉપરનું જાણ નાશ પામ્યું છે. નીચેનાં જાણોમાં નીચેથી ઉપર જતાં દરેક બાજુએ અનુક્રમે ૫, ૪, ૩ અને ૨ ચંદ્ર-શાલાનાં સુશોભન છે દરેક જાણના ખૂણાઓ પર કર્ણકૂટની રચના છે. ૧૯૮

જૂની દ્રેવડ(તા. ઝોખામ ડાળ, જિ. જામનગર)ના સાધાર પ્રકારના કાલિકા માતા મંદિર(પદ્ ૧૯, આ. ૭૮)નું અધિષ્ઠાન પદ્મકુલ, કલશ, વાજન, કંધર, ઉત્તર, વલ્લભી, જિર્ણપદ્મ, કપોત, પટ્ટિકા વગેરે થયેલી મંજિત છે. ગર્ભગૃહની સાદી દીવાલોના મથાળે જિર્ણપદ્મ, પદ્મવપટ્ટિકા અને કપોતનો થર છે ગૂદમંડપની દીવાલો સાદી છે, પણ એની બંને બાજુએ એક એક વાતાયન છે. વાતાયનના મથાળે 'દડ જાણ' અને 'શરમેનક'ની રચના છે. મંડપની દીવાલના મથાળે વલ્લભી અને કપોતનો થર છે. ગૂદમંડપમાં ભદ્રક પ્રકારના ચાર છૂટા સ્તંભ છે મંડપની આગળની ત્રિકોણી પછીના સમયનું ઉમેરણ જણાય છે. ગર્ભગૃહની ઉપરના પંચજાલ શિખરનું દરેક જાણ ચારે બાજુએ નીચેથી ઉપર જતાં અનુક્રમે ૫, ૪, ૩, ૨ અને ૧ ચંદ્રશાલા વડે અલકૃત કરેલું છે. ૧૯૯

દેગામ(તા પોરબંદર, જિ જૂનાગઢ)નું ચામુડા માતાનું પ્રાચીન મંદિર નવનિર્માણ પામ્યું છે, જતા એમાં કેટલાક જૂના લક્ષણ જળવાઈ રહ્યા છે. આ પૂર્વાભિમુખ મંદિર ગર્ભગૃહ અને ચાર ચોરસ સ્તંભોવાળા ગૂદમંડપનું અનેક છે ગર્ભગૃહની દીવાલોના મથાળે વલ્લભી અને કપોતનો થર છે અને એની ઉપરના કંઈથી મંદિરનું પંચજાલ શિખર શરૂ થાય છે. પાચ થરો પેટી નીચેના ત્રણ અસલ સ્વરૂપના છે, એ ચંદ્રશાલા વડે વિશ્લેષિત કરેલા છે. ઉપરના એ થર પછીના સમયના છે ૨૦૦

ભાણુસરાનું મંદિર નં ૪ પશ્ચિમાભિમુખ છે ગર્ભગૃહની દીવાલોના મથાળે વલ્લભી અને કપોતનો થર છે એની ઉપર આવેલ પંચજાલ શિખરનું છેક ઉપરનું જાણ નષ્ટ થયું છે બાકીના ચાર થરોમાં નીચેથી ઉપર જતાં દરેક બાજુએ અનુક્રમે ૫, ૪, ૩ અને ૨ ચંદ્રશાલાનાં અલકૃત છે. આ થરોના ખૂણે આવેલા કર્ણકૂટ ઊતરતી પંક્તિનાં છે. ૨૦૧

ખીલેશ્વરનું સાધાર શિવમંદિર (પદ્ ૨૦, આ. ૭૯) કદમાં ઘણું મોટું છે. એના અધિષ્ઠાનની થર-ચોળના કદવારના વરાહમંદિર સાથે સામ્ય ધરાવે છે. મંદિરની દીવાલો બહારની તથા અંદરની બાજુએથી વિવિધ ઘાટના ભીંતા-સ્તંભો વડે વિશ્લેષિત કરેલી છે દીવાલોના મથાળે વલ્લભી અને કપોતનો થર છે. ગર્ભગૃહ

ઉપરના સૂર્પાકાર શિખરનાં છ ડાહ્યો પૈકી નીચલાં પાંચ ચંદ્રશાલાનાં સુશોભન ધરાવે છે. એમના ખૂણા કર્ણુકૂટોથી વિભૂષિત છે. સૌથી ઉપરનો થર સાવ સાદો છે, એ પર આમલક અને કલશની રચના છે. શિખરના પૂર્વ ભાગે ઉતુંગ-નિર્ગત શ્વસેનકની રચના સોલકી કાલના શિખરના અગ્ર ભાગે રચાતા શુકનાસની ગરજ સારે છે. શિખરના થરોના ખૂણાઓ પર પ્રયોગયેલાં કર્ણુકૂટોનું આકારવૈવિધ્ય નોંધપાત્ર છે. ગર્ભગૃહમાં આવેલું મોટા કદનું સ્વયંભૂ શિવલિંગ (ખડકનો ભાગ હોય તેવું) ખંડિત થયેલું છે. ગર્ભગૃહની દ્વારશાખા પછીના સમયની છે. આ મંદિરનો સમય સાતમી સદીના પ્રારંભનો હોવાનું ગણાય છે. ૨૦૨

નાગર સ્થાપત્ય સ્વરૂપના દેવાલયમાં સમય જતાં છાંદાન્વિત શિખરને સ્થાને રેખાન્વિત શિખરનું સ્વરૂપ પ્રચલિત થયું. આ નવા સ્વરૂપના ધડતરની આર ભિક્ક અવસ્થામાં છાંદાન્વિત શૈલી અને રેખાન્વિત શૈલીના સંમિશ્રણની સ કમળ-અવસ્થા નજરે પડે છે. સમય જતાં એમાં છાંદાન્વિત લક્ષણોનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર ઘટતું ગયું ને એની જગ્યાએ રેખાન્વિત લક્ષણોનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું. રેખાન્વિત શિખરશૈલીનો પૂર્ણ વિકાસ થતાં એમાં છાંદાન્વિત શૈલીનાં લક્ષણોનો સદંતર લોપ થયો.

આ સંક્રમણ-અવસ્થાના મંદિરોનાં શિખરોમાં રચનાની દૃષ્ટિએ મુખ્યત્વે ૧ ભેદ જોવામાં આવે છે :

(૧) કેટલાંક મંદિરોનાં શિખરોની રેખાઓમાં જાંડા કોતરેલા ચંદ્રશાલા-યુક્ત સમતલ થરોનાં લક્ષણ જળવાઈ રહ્યાં છે.

ભાણુસરામાં મંદિર નં. ૨ ની ઉતરે મંદિર નં. ૧ પૂર્વાભિમુખે આવેલું છે. એ ઘણી નીચી જાણી ઉપર છે. એનાં એ અધિષ્ઠાનોમાં ઉપાન, કુમુદ, વાજન, કપોત, ક્ષેપણપટ્ટિકા આદિના થર છે. મંદિરની સાદી દીવાલોના મથાળે ઉત્તર અને કપોતના થર છે, મંદિરનું શિખર ડાહ્ય અને રેખાન્વિત શિખરશૈલી વચ્ચેની પ્રાથમિક અવાંતર દશાનું છે. શિખરની રચનામાં ભદ્રનિર્ગમ છે. એ તથા એની બંને બાજુઓની કોણની રેખામાં અંકિત થયેલા સમતલ થર અર્ધચંદ્રશાલાનાં સુશોભનોથી અંકિત છે. કોણ પરના કર્ણુકૂટોમાં આમલસારની ભાતનું સુરેખ રેખાંકન નજરે પડે છે. આ પ્રકારની વિશિષ્ટ રચના ત્યાર પછી શિખરની રેખાઓમાં દેખા દેતી જલ અને લતાની રચનાની શરૂઆતની દશાનું સ્પષ્ટ કરે છે. શિખરનો ઉપલો ભાગ નાશ પામ્યો છે ૨૦૩

ભાણુસરાના મંદિર નં. ૧ ની પ્રાથમિક દક્ષાની રેખાન્વિત શિખરશૈલીનો વિકાસ સૂત્રાપાડા(તા. પાટણ-વેરાવળ, જિ. જુનાગઢ)ના સ્વર્ણમંદિર(પદ ૨૧,

આ. ૮૦)ના શિખરમાં સૌ પ્રથમ જોવા મળે છે શિખર પર જાલ તરીકે અંકિત થયેલ ભાત એના ઊંડા તક્ષણ વગેરેને કારણે સરસ ઉઠાવ આપે છે. જાલ-શિખરની પરિપાટીની ઝલક પણ એટલી જ ઉત્કૃષ્ટતાપૂર્વક અંકાર્થ છે; એના અંકન સાથે રેખાના સામર્થ્યને પણ સારો અવકાશ મળ્યો છે. શિખરનો સમગ્ર સૂપાંકાર ઘાટ, મધ્યમાં અંકિત થયેલ ચંદ્રશાલાના ક્રમશઃ મોટાથી નાના કદનો ઘાટ તથા એની બાજુમાં એ જ ક્રમે અર્ધચંદ્રશાલાના સંયોજિત આકારનાં કણૂકૂટો સૂત્રાપાડાના સૂર્યમંદિરનું શિખર ક્રમશઃ રેખાન્વિત બનતું હોવાનું સૂચન કરે છે. એ દૃષ્ટિએ આ શિખરનું ધણું મહત્ત્વ છે. મંડપ અને પ્રદક્ષિણા-પથ પરનાં જાવણુ ઢળતા ઘાટનાં છે. એના પરનાં ચંદ્રશાલાનાં અંકન અધૂરાં રહેલા છે આ મંદિર સાતમી સદી આસપાસનું છે. ૨૦૪

કાલાવડ (તા. કાલાવડ, જિ. જામનગર)ના કોટશ્વર મંદિરનો મંડપ નાશ પાર્યો છે. એના સમચોરસ ગર્ભગૃહની દીવાલોમાં ઉપાન, પદ્મ ક્ષેપણુ, કુમુદ ક્ષેપણુ, સૂર્ય, વાજન, ક્ષેપણુ, ઉર્ધ્વપદ્મ, પટ્ટિકા, વાજન, કંઠર, ઊર્ધ્વપદ્મ, કપોત, ક્ષેપણુ, પટ્ટિકા, પાદ, ઉત્તર, કપ વગેરે થરોનું ક્રમશઃ આયોજન થયેલું છે. વળી આ થર-રચના પરવે આ થરો અગાઉના મંદિરોમાં દેખા દેતા આ જ પ્રકારના થરો કરતા વિશિષ્ટ પ્રકારનું કૌશલ પ્રગટ કરતા હોવાથી મંદિરસ્થાપત્યની અવાતર અવસ્થાના સૂચક બની રહે છે પટ્ટિકાના મથાળે નાના કદની ચંદ્રશાલાની હરૌળ અંકિત થયેલી જોવામાં આવે છે. ગર્ભગૃહ ઉપરના પ્રાથમિક કક્ષાના રેખાન્વિત શિખરમાં જાલની પરિપાટીની એંધાણીઓ નજરે પડે છે. શિખરના જાલકની ચંદ્રશાલાનાં રેખાંકન જૂની ધરેકનાં જણાય છે સૌથી ઉપરની ટોચનું આમલક પણ હારે કદનું જણાય છે. આ મંદિર સૂત્રાપાડાના મંદિર કરતાં થોડું વહેલું હોય એમ જણાય છે. ૨૦૫

અખોદર (તા. કેશોદ, જિ. જૂનાગઢ) તથા પાછતર (તા. ભાણુવડ, જિ. જામનગર)નાં સૂર્યમંદિરોથી મંદિરશિખરમાં રેખાની પરિપૂર્ણતા પ્રગટતી શરૂ થતી જણાય છે અખોદરનું સૂર્યમંદિર (૫૬ ૨૨, આ. ૮૨) રચના પરવે સૂત્રાપાડાના સૂર્યમંદિર સાથે સામ્ય ધરાવે છે, પરંતુ એ કદમાં એનાથી ઘણું મોટું છે. એની સાદી દીવાલોના મથાળે ઉત્તર, ઊર્ધ્વપદ્મ, કપોત, વાજન, કંઠ અને કપોતના થર છે. કપોતના થરમાં ઉત્તર તથા દક્ષિણ બાજુએ પાંચ પાંચ અને પશ્ચિમ બાજુએ ત્રણ ચંદ્રશાલાનાં સુશોભન છે ઉત્તર તરફથી કેટલીક ચંદ્રશાલાની મધ્યમાં તથા આજુબાજુ માનવમુખ (બૂત) કોતરેલા છે. પશ્ચિમ તરફની એક ચંદ્રશાલામાં આવાં સામસામાં આવેલા એ માનવમુખોમાંથી

તોરણ પ્રગટતું દર્શાવ્યું છે. મંડપ અને પ્રદક્ષિણાપથનું કાવણુ સપાટ છે. ગર્ભગૃહ પરના શિખર પરની જાલક-ભાત ઉઠાવદાર અને સુરેખ છે. આ મંદિર સૂત્રા-પાડાના સમય આસપાસનું છે. ૨૦૬

પાછતરતું સૂર્યમંદિર (પૃ ૨૧, આ. ૮૧) સદેવંત સાવલિગા નામે પણ ઓળખાય છે. મૂળમા આ મંદિર સાધાર પ્રકારનું હતું, પરંતુ એના પ્રદક્ષિણા-પથ અને મંડપ નાશ પામ્યા છે ગર્ભગૃહની સૂર્યમૂર્તિને જૂનાગઢ મ્યુઝિયમમાં ખસેડવામા આવી છે. રેખાન્વિત શિખર પરના ચંદ્રશાલાના સુશોભનોના ચરને ભદ્ર લાગે એ વિભાગમાં મધ્યલતાની માફક વહેંચી નાખેલ છે. કોણુ પરનાં સુશોભનોનો ઘાટ પણ એ જ પ્રકારનો છે, પરંતુ એમાં ચડના ઊતરતા ક્રમે ક્રમ ગોઠવીને વૈવિધ્ય આપ્યું છે. શિખર પરની સુશોભન-ફોલીનો વિકાસ આ મંદિર સૂત્રાપાડા પછીનું—આડમી સદીના પૂર્વાર્ધનું હોવાનો સંકેત કરે છે. ૨૦૭

(૨) કેટલાક મંદિરોનાં રેખાન્વિત શિખરોમાં સમતલ થરો આછી કે-તરણીને લઈને ભરચક લાગે છે ને એ થરોમા અધે જાલક નામે ભાતની કેતરણી પણ જોવામા આવે છે, દા ત દ્રાસણુવેલ(તા, ઓખામંડળ, જિ. જમનગર)ના મગદેરા નામે જાણીતા થયેલ અને એક જ જગતી પર આવેલા સપ્તાયતન પ્રકારનાં મંદિરો(પૃ ૮, આ. ૬૮; પૃ ૨૩, આ. ૮૩)માં મધ્યમાં મુખ્ય મંદિર અને એને ફરતાં બીજાં છ મંદિર છે. મંદિરને ફરતી લમતી હોવાના અવશેષ પદ્મપંથ બન્યા છે. મુખ્ય મંદિરનું તલદર્શન પચરથ-પચનાસિક છે એના વેદીખંધની ઉપર મંડોવરની દીવાલોના મધ્યે રેખાન્વિત ભાતીગર શિખરની રચના છે મંડપ પરનું કાવણુ તથા શુકનાસ નાશ પામ્યા છે, પણ મંડપના ભદ્રક સ્તંભ અને એના પરના પાટકા અવશેષરૂપે સજામત છે.

મુખ્ય મંદિરની આજુબાજુનાં છ મંદિરોમાનું એક ઉત્તરાભિમુખ મંદિર સપ્તમાતૃકાતું હોય એમ એની સચવાઈ રહેલી પીકિકા પરથી જણાય છે.

શિખર પરની ચંદ્રશાલાની ભાત સૂત્રાપાડ કરતાં વિકસિત સ્વરૂપની, પરંતુ રોડા મંદિરસમૂહના શિખર પરની ભાત કરતાં ઓછી ઉઠાવદાર હોવાને કારણે આ મંદિર ઈસુની આડમી સદીના ઉત્તરાર્ધનું હોવાની ધારણા છે. ૨૦૮

દ્રાસણુવેલના મગદેરાની રેખાન્વિત શિખર-રચના સાથે પચરથ તલદર્શનનાં બીજાં મંદિરોમા મિયાણીનું મંદિર ન. ૨, ધૂમલીનું ગણેશમંદિર અને નંદીશ્વરના મંદિર નં. ૪ નો સમાવેશ થાય છે. મિયાણી મંદિર ન. ૨(પૃ ૨૪, આ. ૮૪)ના ગર્ભગૃહનો વેદીખંધ મગદેરા કરતાં નાજુક છે. વેદીખંધ પરની મંડો-

વરની દીવાલોમા મધ્યે રત્નપટ્ટિકા અને દરેક દિશાએ મધ્યમાં ઉદ્દગમ-મંડિત એક એક ગવાક્ષીની રચના છે મંડોવરના મથાળે આવેલ વર ડિકા અને કંઠના થરની ઉપરથી રેખાન્વિત શિખર શરૂ થાય છે એના ભદ્ર અને કર્ણુમાં ચંદ્રશાલા, અર્ધચંદ્રશાલા અને આમલક-કર્ણુકૂટોની વિશિષ્ટ ભાત સ્પષ્ટ તરી આવે છે. આ મંદિર હાલ ગણેશમંદિર તરીકે ઓળખાય છે, પણ એ મૂળમા શિવમંદિર હતું. ૨૦૯

ધૂમલીનુ ગણેશમંદિર (૫૬, ૨૪, આ ૮૫) નવલખા મંદિરની દક્ષિણુ બાજુએ આવેલું છે હાલ તો માત્ર ગર્ભગૃહ અને એના ઉપરનુ રેખાન્વિત શૈલીનુ શિખર જાણુ છે એની આજુબાજુનો પ્રદક્ષિણાપથ તથા ગૂઢમંડપ નાશ પામ્યા છે શિખર પરની જલક-ભાત મિયાણી કરતા વિકસિત સ્વરૂપની છે ૨૧૦ ન દીપ્તર મંદિર નં. ૪ પણ આ પ્રકારનુ છે. ૨૧૧

લાકરોડા(તા. વિળપુર, જિ. મહેસાણા)મા પ્રાક-સોલકી શૈલીની વિશિષ્ટતા ધરાવતુ એક પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે અસલ આ મંદિર શિવમંદિર હતે, પણ હાલમાં એ 'દેવરાનું દેરુ' તરીકે ઓળખાતું હતુમાનનુ મંદિર છે. મંદિરના પ્રાગણમાં હતુમાનની એક ભવ્ય મૂર્તિ આવેલી હોવાથી એ આ નામે ઓળખાતુ હાલે છે મૂળ મંદિર ગર્ભગૃહ, અંતરાલ અને ગૂઢમંડપનું બનેલું છે. પીઠભાગમા વેદીખંધ અને વર ડિકાના થર સિવાય મંદિરની દીવાલો સાદી છે. ગર્ભગૃહ પરના સૂર્યાકાર શિખરમા બાર સમતલ થરોની રચના નોંધપાત્ર છે આમલક વગેરે ગુમ થયેલાં છે. અંતરાલ પર શુકનાસની રચના છે બારે કંઠના બાર સ્તંભો પર ટેકવેલા મંડપનું જાવણ સપાટ છે.

મંદિરની આગળ એક અલગ ચતુષ્પત્તી(ચોક્કી)ની રચના છે. આ ચતુષ્પત્તીના વેદીખંધમા ખુરક, કુલ, કલશ, ગણુની આકૃતિઓથી અંકિત પહોળી પટ્ટિકા તથા કપેતાલીના થર છે. એની પર દરેક ખૂણે એક એક ભદ્રક ધાટના ચાર સ્તંભોની રચના છે દરેક સ્તંભની કુંભીમાં કાટખૂણે બે ગોખ છે, જેમાં એક વખતે મૂર્તિશિલ્પો હોવાનું જણાય છે સ્તંભની ટોચનો ભાગ ભરણી અને શિરાવટીથી અંકિત છે. ભરણીની કર્ણિકા પર ચ પક પ્રુપો અને પદ્મલોની પકિતઓ છે. શિરાવટીમા કુમાર(કીચક)ના શિલ્પ છે. ૨૧૨

રોડા(તા હિ મતનગર, જિ. સાબરકાંઠા)માં સાત મંદિરોનુ ગ્રૂમખું છે. ૨૧૩ આમાં મંદિર નં. ૩ અને ૫ ની વચ્ચે કુંડના કાંઠે આવેલુ મંદિર નં. ૪ માત્ર એની જગતી સિવાય હવે સંપૂર્ણ નાશ પામ્યું છે. ૨૧૪ આ મંદિરના અવશેષ ચારે બાજુએ વેરાયેલા છે લાડચી માતાના કુંડ તરીકે જાણીતા આ લખચોરસ

કુંડના ચાર ખૂણે આવેલાં ચાર નાનાં મંદિર ૨૧૫ રચના પરત્વે મંદિર નં. ૩ અને ૫ સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

આ મંદિરો પૈકી મંદિર નં. ૭ સિવાયનાં બાકીનાં બીજાં મંદિર કદમાં નાનાં છે અને એ ચોરસ કે લંબચોરસ ગર્ભગૃહ અને એની આગળ આવેલ એવા જ ધાટની શૃંગારચોટી કે અર્ધમંડપનાં બનેલાં છે તલદર્શન પરત્વે તેઓની દીવાલો ભદ્ર પ્રતિરથના નિર્ગમોથી અંકિત છે, પણ મંદિર નં. ૨ ની દીવાલો સાવ સાદી છે. એમાં કોઈ નિર્ગમ નથી. મંદિર નં. ૩ ના પ્રતિરથની રચના ભીતા-સ્તંભો જેવી છે. તેઓના મથાળે હીરગ્રહણુક અને ચોરસ ભરણીની રચના છે ૨૧૬ મંદિર નં. ૨ ની ઉપરના સૂર્યાકાર ઓવણુમાનો ચંદ્રશાલાથી અંકિત સૌથી નીચલા થર સિવાયનો ઉપરનો તમામ ભાગ નાશ પાગ્યો છે. ૨૧૭

રોડા મંદિરસમૂહની શૃંગારચોટીઓ પરનાં ફાસના-ઓવણુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી રચનાવાળાં છે. આ ઓવણુની આગળની રથિકામાંનાં ચરસેનક મૂર્તિશિલ્પોથી અલંકૃત કરેલાં છે. ૨૧૮ વળી મંદિર નં. ૭ ના મધ્ય પરનું ફાંસના-ઓવણુ તેર અને ચેઝરલાના ચૈત્યગૃહ તથા ઓસિયાના હરિહર મંદિર નં. ૧ સાથે રચના-બાબતમાં સામ્ય ધરાવે છે. ૨૧૯ એમ છતાં ચંદ્રશાલાના ઓવણુના થર પરનાં મુશોબન એને અલિનવ ધાટ બક્ષે છે.

આ મંદિરો પૈકી કોઈમાં અભિલેખ નથી અને તેથી તેઓનો સમય આ કાલનાં અન્ય મંદિરોની માફક માત્ર રચના અને કોતરણીની શૈલીના આધારે જ નક્કી થઈ શકે. સાતમીથી નવમી સદી સુધીના ભારતવર્ષમાં અન્ય સ્થળે બંધાયેલાં મંદિરો સાથે રચના પરત્વે આ મંદિર સામ્ય ધરાવે છે. વળી સૌરાષ્ટ્રનાં ધૂમલી, પાછતર, ત્રિયાણી, વિસાવાડા વગેરે સ્થળોએ આવેલાં મંદિરો સાથેનું તેઓનું રચનાસામ્ય પણ આ મંદિરસમૂહ આઠમી સદીના પૂર્વાર્ધનો હોવાનું સૂચવે છે. ૨૧૯અ

મંદિર નં. ૨ નું શિખર ફાંસાકાર છે, બ્યારે બાકીનાં બધાં મંદિરોનાં શિખર એકાંડી રેખાન્વિત શિખરશૈલીનાં છે. આ મંદિરોનાં શિખર પ્રાક-સોલંકી કાલનાં છાંયોન્વિત સૂર્યાકાર ધાટનાં શિખરો પછીના ચૌલુક્યકાલના પ્રારંભના સળગ ઉભડક વળાંકવાળાં રેખાન્વિત શિખરોની શૈલીની વચગાળાની અવસ્થા દર્શાવે છે શિખર પરની જલક-ભાત સૂત્રાપાડા, પાછતર અને દ્રાસણુવેલનાં મંદિરોનાં શિખરોની જલક-ભાત કરતાં મુવિકસિત છે.

આ તમામ મંદિરોની દીવાલો એના પર આવેલા મુશોબિત ગવાસો સિવાય સાદી છે. આ મંદિરોની પીઠમાં બીટ, જડચકુંલ અને પટ્ટિકા (સાદી અથવા

સાંકળી અને તમાલપત્રની ભાતથી વિભૂષિત), તો કેટલીક વખતે વેદીબંધમાં ફૂલવેલ-ભાતથી અંકિત અંતરપત્ર અથવા લૂખા અથવા કલિકાથી અંકિત કપોતાલીના થર ભોવામાં આવે છે. ૨૨૦ મંડોવરના મથાળે કયાંક અર્ધવૃત્તાકાર કમલ-પુષ્પોની હારમાળા (મંદિર નં. ૧), કયાંક સાંકળી અને તમાલપત્ર (મંદિર નં. ૩), કયાંક પુષ્પપંક્તિઓ (મંદિર નં. ૬ અને ૭), તો કયાંક ગ્રાસપટ્ટી- (મંદિર નં. ૪)ના અલંકરણ છે. ૨૨૧

આ મંદિરોના ગર્ભગૃહની દારશાખાના વૈવિધ્ય અને કોતરકામની ઉત્કૃષ્ટતા પ્રશંસનીય છે. મંદિર નં. ૨ અને ૩ ની દારશાખા ફૂલવેલ-ભાત, કદપલ્લતા, દેવી તેમજ અર્ધદેવી સ્ત્રી-પુરુષોના યુગલ-શિદ્ધોથી અંકિત છે. મંદિર નં. ૩ અને ૭ સિનાયનાં મંદિરોની દારશાખા ત્રિશાખ છે. આમાં મંદિર નં. ૩ ની દારશાખા તો અત્યંત રમણીય છે. દારશાખાના ઉદ્ભવર અને મંદારક(માલુ)માં મધ્યે આવેલા વૃક્ષ કે વૃક્ષલતાની બંને બાજુએ પક્ષીઓનાં શિદ્ધ હતાં, જે હવે ધણાં ઘસાર્ધ ગયાં છે. આ દારશાખા પચશાખ પ્રકારની છે. એમાં ડાબી બાજુની મધ્યશાખાના રૂપસ્તંભના ગવાક્ષોમાં શિવ, શિવ-પાર્વતી અને અર્ધ-નારીશ્વરના શિદ્ધ છે. જમણી બાજુની શાખાના રૂપસ્તંભમાં વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીનારાયણનાં શિદ્ધ છે. રૂપસ્તંભની બંને બાજુની શાખાઓમાં સિંહબ્યાલનાં શિદ્ધ છે. અને ગર્ભદાર તરફથી અંતિમ શાખામાં અંકિત કરેલ રત્નશાખાનું આકાર-સૌષ્ઠવ અપ્રતિમ છે. દીવાલ તરફની પત્રશાખા પણ એવી જ નમનરમ્ય છે. શાખાઓના નીચલા ભાગે ગંગા-યમુના અને દારપાલનાં શિદ્ધ છે. ઉત્તરાંગની ગવાક્ષ-પંક્તિમાં અનુક્રમે ક્ષત્રા, કુખેર, વિષ્ણુ, શિવ, ગણેશ વગેરેનાં શિદ્ધ છે. બંને બાજુની દારશાખામાં હરિ અને હર-સમૂહનાં શિદ્ધોનાં સંયોજન હોવાથી એ છે. પ્રે શાહ આ મંદિર હરિહરનું હોવાનું સૂચવે છે. આ મંદિરની જગ્યાના પશ્ચિમ દિશાના ગોખમાં અષ્ટભુજ હરિહરનું ઘસારેલું શિદ્ધ એમના આ મંતનું સમર્થન કરતું લાગે છે. ૨૨૨

મંદિર નં. ૬ ની દારશાખામાં ગંગા-યમુનાના શિદ્ધ અને ઉત્તરાંગમાં નવગ્રહ-પદ કોતરેલાં છે. ૨૨૩

આ મંદિરોના સ્તંભ ચોરસ (ત્ર્યુક) ધાટના છે. એના મથાળે ધટપલ્લવની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. ધટપલ્લવની નીચે ફૂલવેલ-પટ્ટિકા અને એની નીચે અર્ધવૃત્તાકાર ધાટમાં કદપલ્લવીના આલેખન છે. ૨૨૪ ક્યારેક સ્તંભના મથાળેથી

શિરાવટીની નીચે કીર્તિસ્તુઓની પટ્ટિકા અને કુંડલિત કાનસોની રચના જોવામાં આવે છે. એક ચોકીના સ્તંભમાં કલશ અને નાગપાશનું આલેખન ઉત્કૃષ્ટ કાટીનું છે.

આમાંનાં કેટલાંક મંદિરોની સમતલ છતોમા આડાં-ઊભા ચોકકા બનાવીને તેઓને ફૂલવેલ ભાતમાં કંડારેલાં છે ૨૨૫ કેટલાક મંદિરોની છતો સોલકી કાલમાં જાણીતી થયેલ અર્ધવૃત્તાકાર કરોટક(નાભિછંદ) પ્રકારની છે. તેઓના ધૂમટાકાર થરોમાં ચ પક-કલીનો થર અને ગજતાલુ(કાલ-કાચલા)ની રચના જોવામાં આવે છે. ૨૨૬

પૂર્વાભિમુખ આવેલું મંદિર નં. ૧ શિવમંદિર હોવાનું એની જઘાના ગવાક્ષોમાં આવેલાં શિલ્પો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ઉત્તરમાં શિવ, પશ્ચિમે ઉમા-મહેશ્વર અને દક્ષિણે ગણેશનાં શિલ્પ છે. ગર્ભદ્વારની ત્રિશાખ દ્વારશાખાના મથાળે ઉત્તરંગમાં દેવમૂર્તિઓ (મધ્યમાં શિવ) ઉપરાત વાદકો અને મિથુનોનાં શિલ્પ છે. દ્વારશાખાના લલાટમાં ગણેશનું શિલ્પ છે. ૨૨૭

મંદિર નં. ૨ ની દ્વારશાખા અત્યંત અલંકૃત છે.

કુંડ પાસે આવેલું પૂર્વાભિમુખ મંદિર નં. ૫ વિષ્ણુમંદિર હોવાની ધારણા છે. મંદિરની ઉત્તર તથા દક્ષિણ દીવાલે અનુક્રમે વરાહ અને નૃસિંહનાં શિલ્પ છે. ૨૨૮

મંદિર નં. ૬ ઘણું કરીને સૂર્યમંદિર છે એની પાછલી બાજુની દીવાલના ગવાક્ષમાં સૂર્યની મૂર્તિ છે. એની દ્વારશાખાના ઓતરંગમાં નવગ્રહોના પદ છે. મંદિરની દક્ષિણ અને ઉત્તરની દીવાલની જઘાના ગવાક્ષોમાં અનુક્રમે ૫ આગ્નિતપમાં લીન પાર્વતી તથા ગણેશના શિલ્પ છે. ૨૨૯

પૂર્વાભિમુખ મંદિર નં. ૭ શિવમંદિર છે ગર્ભગૃહની દીવાલની જઘાના પાછલા ગવાક્ષમાં શિવનું શિલ્પ છે. મંદિરના મંડપની દક્ષિણ દીવાલના એક ગવાક્ષમાં પગમાં નૃપુર ધારણ કરવામાં નિમગ્ન સિંહાસન પાર્વતીનું સુંદર શિલ્પ છે ઉત્તર દિશાની દીવાલના ગવાક્ષમાં ગણેશ છે. ૨૩૦

રેડાનાં મંદિરોનો તલમાનની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે મંદિર નં. ૧, ૪ અને ૬ના તલમાનની મધ્યમાં એક નિર્ગમ-ભાદની રચના હોવાથી એ 'ત્રિરથ' પ્રકારનાં છે, જ્યારે મંદિર નં. ૩, ૫ અને ૭ ના તલમાનમાં ભદ્ર અને પ્રતિરથ એમ બે નિર્ગમ હોવાથી એ 'પંચરથ' પ્રકારનાં છે. મંદિર નં. ૨ 'એકરથ' પ્રકારનું છે મંદિર નં. ૬ ની આગળની શૃંગારચોક્ષી પાછલા સમયમાં ઉમેરાયેલી છે. મંદિર નં. ૭ નો ગૃહમંડપ વિસ્તૃત છે. એની આગળની શૃંગારચોક્ષી

નાશ પામી છે આ મંદિરના ગર્ભગૃહની દારશાખાના લલાટબિંબમા લકુલીશનું શિલ્પ છે. આ મંદિર અહીંના મંદિરસમૂહમાં સૌથી પાછલા સમયનું જણાય છે

શામળાશ્રુતા લિલોડા, જિ સાબરકાંઠા)ના ખાક-ચોક નામના સ્થળના વાયવ્ય કોણ પર એક પ્રાચીન સ્પર્શમંદિર આવેલું છે મંદિરના ગર્ભગૃહની દારશાખા પરની પહોળી પટ્ટિકા તથા ચંદ્રશાલાના સુશોભન રોડાના મંદિરો જેવાં જ છે. મંદિર લંબચોરસ ગર્ભગૃહ, અતરાલ, બંને બાજુએ અંધારા-અંકિત મંડપ અને શુભારચોક્કીનું બનેલું છે. ગર્ભગૃહની ચોતરફ પછીના સમયમાં ઉમેરેલો પ્રદક્ષિણમાર્ગ પણ છે. ગર્ભગૃહ પરનું શિખર નાથ પામ્યું છે અને મંદિરનો એકથી વધુ વખત શુભોદ્ધાર થયેલો છે. ૨૩૧

વડનગર(તા ખેરાળુ, જિ મહેસાણા)ના અમથોર માતાનાં મંદિર આ કાલના હોય એમ લાગે છે ૨૩૨

અમથોર માતાના મંદિરોનો સમૂહ પ્રાકાર-આવૃત એક મોટા પ્રાણ્યમાં આવેલો છે. પ્રાણ્યના નૈઋત્ય કોણની મધ્યમાં સમચોરસ ગર્ભગૃહવાળું આ સમૂહનું મુખ્ય મંદિર આવેલું છે, જેનો થોડાક જ સમય પૂર્વે સંપૂર્ણ શુભોદ્ધાર કર્યો છે, પરંતુ મંદિરનું અસલ ત્રિરથ તલમાન જાળવી રાખ્યું છે. એવી જ રીતે આ મંદિરની દારશાખા પણ મૂળ દારશાખા છે એના રૂપસ્તંભમાં દશાવતારના શિલ્પ કોતરેલા છે. આ મુખ્ય મંદિરની પાછલી બાજુએ પૂર્વમાં પશ્ચિમાભિમુખ હરોળમા ચાર મંદિર આવેલાં છે, તે પૈકીનું ઉત્તરેથી બીજું મંદિર લંબચોરસ ઘાટના ગર્ભગૃહવાળું છે બાકીનાં મંદિરોના ગર્ભગૃહોના ઘાટ સમચોરસ છે. ૨૩૩ આ હરોળના બંને છેડે આવેલા મંદિરોની દારશાખા તથા એની બાજુના સ્તંભોનું રચનાવિધાન એકસરખા ઘાટનું છે દારશાખાઓ પચ્ચાષ્ઠ પ્રકારની છે, તે પૈકી રૂપસ્તંભ પર દશાવતારનાં શિલ્પ છે. એની બાજુની શાખામાં વિવિધ લગીમાં પ્રમથો(બટ્ટકા)ના શિલ્પ છે અને એની બાજુની અંતિમ શાખા ભિખેલા-અંકિત છે. આ શાખાના લલાટ-બિંબમાં ગણેશનું શિલ્પ છે. એની ઉપરની પટ્ટિકાની મધ્યમાં કોષ્ઠક દેવનું અર્ધકાય શિલ્પ તથા એની બંને બાજુએ અર્ધ-સ્તંભ અવસ્થામાં આલિખિત પરિચારકોના શિલ્પ છે. સૌથી ઉપર ચોતરગમા નવગ્રહ-પટ્ટિકા છે અને એની ઉપર પહોળી ગ્રાસપટ્ટિકા આવેલી છે દાર-કુબીના ભાગના રૂપસ્તંભમાં પ્રમથોનાં શિલ્પ છે તથા હિંદુઓના માણુમા એ કમલવેલાવૃત હસના શિલ્પ છે. ૨૩૪ આ બંને મંદિરોની દારશાખાને સહજ જીતાસત્ત્વે આવેલા છે ચંદ્રશાલાથી અંકિત કુબીના ઉપરના સ્તંભ-દંડના નીચલા ભાગમા આવેલા ગવાક્ષમા દારપાલના શિલ્પ છે. એની ઉપરના

સ્તલભાગમાં ઘટા અને સાંકળીનું સુશોભન છે, જે એની ઉપર આવેલા ગ્રાસ-મુખમાંથી નિષ્પન્ન થતું જણાવ્યું છે. આ ગ્રાસપટ્ટિકા પરનો સ્તલવિભાગ સાદા ચોરસ ઘાટનો છે. અને એની ઉપર શિરાવટી તથા કીચકાનાં શિલ્પોથી વિભૂષિત ટેકા (brackets) આવેલા છે ૨૩૫

આ હરોળ પૈકી લંબચોરસ ઘાટના મંદિરના ગર્ભગૃહમાં મૂર્તિઓ પધરાવવા માટેના સિંહાસનની રચના ત્રણે બાજુઓએ કરેલી છે, તેથી સંભવતઃ આ મંદિર સપ્તભાતૃકાઓનું હોય, જેમાં સામેની દીવાલે ત્રણ અને બાજુની બંને દીવાલોએ બે સિલ્પ મળી ભાતૃકાઓનાં કુલ સાત સિલ્પ પધરાવેલાં હોય. અહીંના ખોદકામ દરમ્યાન સાત ભાતૃકાઓના સિલ્પ મળી આવ્યાં છે, જે આ અનુમાનને ટેકો આપે છે. આ મંદિરનાં દ્વારશાખા તથા સ્તંભો નાશ પામ્યાં છે, તે જ રીતે એની બાજુના દક્ષિણ તરફના ચોરસ મંદિરનાં દ્વારશાખા અને સ્તંભો નાશ પામ્યાં છે. આ બધાં મંદિરોના શિખર પણ નાશ પામ્યાં છે, પરંતુ આ સમૂહ પૈકીનું દક્ષિણે આવેલું હાલના પ્રવેશની જમણી બાજુનું ઉત્તરાભિમુખ મંદિર લગભગ સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં જળવાઈ રહ્યું છે. ૨૩૬ ત્રિચ તલમાનવાળા આ મંદિરની કણ્ઠપીઠ પર મંદિરના મંડોવર (દીવાલો) તથા ગર્ભગૃહ આગળ આવેલા અર્ધમંડપના આગલા ભાગે બે નિર્ગમ-સ્તંભ છે. મંડોવરની છેક નીચે ગ્રાસપટ્ટિકા છે તેના પર કુંભો, અંતરપત્રિકા તથા કેવાલ આવેલાં છે. કેવાલની ઉપર સાદી જંઘા છે, પરંતુ એના મુખભદ્રના ગવાક્ષમાં દેવ-દેવીઓનાં સિલ્પ છે. જંઘા પર ગ્રાસપટ્ટી, અંતરપત્રિકા તથા કેવાલ છે અને સૌથી ઉપર જાંઘ છે. એના પરનો પ્રહારનો થર ભદ્ર તથા મુખભદ્ર ભાગે લલિતાસનમાં બેઠેલ વિવિધ મૂર્તિશિલ્પોથી અલંકૃત છે. કોણભાગે શૃંગિકાઓ છે. ગર્ભગૃહ ઉપરનું મુખ્ય શિખર તથા ભદ્ર પરનાં હ્રિઃશૃંગ અને કોણ પરની શૃંગિકાઓ બલક-ભાતૃકાથી સુશોભિત કરેલાં છે. આમ આ મંદિરનું સ્થાપત્યકીય સ્વરૂપ આ સમૂહનાં મંદિરોની રચના પર પૂરો પ્રકાશ નાખે છે.

આ મંદિરસમૂહમાં વરાહ, નૃસિંહ, ત્રિમુખમૂર્તિ, સૂર્ય, નવગ્રહ વગેરે શિલ્પોનું બાહ્ય જોતાં આ મંદિરો વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં હોય એમ લાગે છે. બર્નેસે આ મંદિરસમૂહ ૧૩ મી સદીનો હોવાનું નોંધ્યું છે, ૨૩૭ પરંતુ આ મંદિરોની પીઠ, દ્વારશાખાઓ, સ્તંભો વગેરેના ઘાટ પરથી આ સમૂહ ૧૦ મી સદીના પૂર્વાર્ધનાં હોવાનું સૂચિત થાય છે. ૨૩૮

મૈથાણી(તા. પ્રાગધા, જિ. સુરેન્દ્રનગર)નો મંદિરસમૂહ ૨૩૯ પણ આ જ સમયનો છે. અહીં, બેડાબેડા એકાંતી પ્રકારનાં ત્રણ મંદિર છે અને એ ગર્ભગૃહ તથા

મુખમડપનાં બનેલાં છે. દરેકના ગર્ભગૃહનું તલ-આયોજન ત્રિરથ પ્રકારનું છે, એટલે કે દરેકનું તલમાન મધ્યમાં ભદ્ર-નિર્ગમ ધરાવે છે. આ ત્રણ મંદિરોમાં વચમાં સૂર્યમંદિર છે, એની આજુબાજુ શિવ અને વિષ્ણુનાં મંદિર છે. ત્રણેય મંદિરોની ઉભડક બાંધણીમાં સૌથી નીચે કલશાદિ થરોથી શોભતો વેદીબંધ અને એની ઉપર મથાળે સાદી વરડિકા(કાંઠલા)થી શોભતો મંડોવર છે. મંડોવરની જાંધાના ભાગમાં આવેલ ગવાક્ષો પર દોઢિયાની રચના છે. ગવાક્ષોમાં મૂર્તિશિલ્પ છે મંડોવરની વરડિકા પરથી જલક-ભાતથી વિષ્ણુપિત શિખર-ભાગ શરૂ થાય છે, જે રોડાના મંદિરમૂઢનાં શિખરો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. સૂર્યમંદિરમાં પશ્ચિમ ભદ્રે સૂર્યની મૂર્તિ છે; ઉત્તર અને દક્ષિણ ભદ્રમાં અર્ધપર્ચ કાસને બેઠેલી દેવી-પ્રતિમાઓ છે, જે સંભવતઃ સૂર્યપત્નીઓ, છાયા અને સજ્ઞા કે રાત્રી અને નિહાળા હોવાની સંભાવના છે. ભદ્ર ગવાક્ષના ઉદ્ભવ (દોઢિયા) ચંદ્રશાલાનાં અલકરણ અને અર્ધરત્નનાં મુશોભનોથી અંકિત છે.

આ ત્રણે મંદિરોની આગળ આવેલ મુખ-ચતુષ્કીને સાદાં રાજસેનક, વેદિકા અને મત્તવારણ છે. તેઓની ઉપરનો ભાગ ફાંસના-રચનાવાળો છે. એના ત્રણે બાજુના મહેરામાં શ્વરસેનક અને ચંદ્રશાલાની રચનાઓ છે. ૨૪૦

અહીંના શિવમંદિરની ચતુષ્કીના ચોરસ સ્તંભ અત્યંત અલંકૃત છે. સાદી કુંભી પરથી શરૂ થતો સ્તંભદંડ નીચેના ભાગે સાદો છે, પરંતુ મધ્યની ઉપરના ભાગમાં ચારે તરફ ફૂલવેલથી અંકિત વિકસિત કમલનાં આલેખન છે. એની ઉપરનો વૃત્તાકાર ભાગ અલંકૃત કંઠથી છૂટો પાડેલો છે એના પર સ્તંભનો અષ્ટકોણ ભાગ તમાલપત્રોથી વિભૂષિત છે. શિરાવટીનાં તરંગ અને વલયો પણ આકર્ષક કોતરકામ ધરાવે છે. ૨૪૧

આ જ મંદિરની દ્વારશાખા ભરચક કોતરકામવાળી છે. એમાં ઘટપલ્લવચુકત ભદ્રશાખા(રૂપસ્તંભ)નું કંડાર-કામ પ્રશંસનીય છે. રત્નશાખા અને પત્રશાખા પણ સુંદર રીતે કોતરેલ છે. ઉત્તરાંગમાં નવગ્રહના શિલ્પ છે. ૨૪૨

વિષ્ણુમંદિર ચૂના પ્હારટર વડે ખૂબ રંગદોળેલું હોવાથી એની શિલ્પ-સમૃદ્ધિ એમાં દખાઈ ગયેલી જણાય છે.

સૂર્યમંદિરની સાથેનો રંગમડપ પાછલા સમયનો છે. એની દીવાલોને ફરતા ફટછાઘમાં આંતરે આંતરે ચંદ્રશાલાના રૂપાકનો અને જાવણના ભાગમાં દ્વિતલ ફાંસના-રચના અને એના પરની ઘંટા નોધપાત્ર છે ૨૪૩ આ મંડપનું સન ૧૮૦૬ માં સમારકામ થયું હોવાનો લેખ મળ્યો છે.

શુદ્ધ રેખાન્વિત શૈલીનાં શિખર સાવ સાદાં હોય છે; દા ત વિસાવાડાનું રાદલ માતાનું સાંધાર મંદિર આ પ્રકારની રચનાવાળું શિખર ધરાવે છે. ગર્ભગૃહનું તલદર્શન પંચરથ પ્રકારનું છે. મંડપના બે છૂટા સ્તંભ દુચક (ચોરસ) છે અને મંડપની આગલી દીવાલમાં સંકીર્ણ એટલે કે નીચેથી ચોરસ, મધ્યમાં ચ્ચષ્ટકોણ અને ઉપરના છેડે વૃત્તાકાર ધાટના વામન સ્તંભ આવેલા છે પ્રદક્ષિણાપથમાં દરેક દિશાએ એક એક વાતાયન છે. ૨૪૪

ઓઠદરનું મંદિર નં. ૬ ગર્ભગૃહ અને મુખમંડપનું બનેલું છે એના મુખમંડપમાં ભદ્રક ધાટના સ્તંભ છે. એની સમતલ છતમાં નાગદમનનું શિલ્પ છે. એના પંચરથ ગર્ભગૃહની ઉપરનું શિખર પણ આ જ પ્રકારનું છે ૨૪૫

પ્રાસણવેલનું કાલિકા માતાનું મંદિર સાંધાર મંદિર છે એની દીવાલો સાદી છે. પ્રદક્ષિણાપથ પરનું ઝાવણુ દિતલ કાંસના ધાટનું છે મંડપની છત સમતલ છે. મંડપના મુખભાગમાં બે ચોરસ સ્તંભ તથા મધ્યમાં ચાર ભદ્રક સ્તંભો છે. મંડપની ઉત્તર-દક્ષિણ દીવાલમાં એક એક વાતાયનની રચના છે ગર્ભગૃહ ઉપરનું શિખર સાદુ છે ૨૪૬

પાછતરના શિવપંચાયતન મંદિર(પૃદ્ ૯, આ ૬૨)માનું મધ્ય મંદિર તથા પાછળના બે મંદિર પૂર્વાભિમુખ છે. મધ્ય મંદિરનું તલમાન પંચરથ પ્રકારનું છે. મધ્ય મંદિરની આગળ આવેલાં બે મંદિર સામસામા ઉત્તરાભિમુખ-દક્ષિણાભિમુખ છે. દરેક મંદિરની આગળ આવેલ મુખમંડપના સ્તંભ ચોરસ (દુચક) પ્રકારના છે. મુખ્ય મંદિરના ગર્ભદારની દાર-શાખામાં દારપાલતાં શિલ્પ અને ઉત્તરાંગમાં નવગ્રહનો શિલાપટ્ટ છે. શિખર સાદાં છે અને મુખમંડપ પરના ઝાવણુ ત્રિ-છાલ કાંસનારચનાથી વિભૂષિત છે. ૨૪૭

મિયાણીનાં પંચાયતન મંદિર તથા મંદિર નં. ૩ અને ૪ નાં શિખર પણ આ જ પ્રકારના સાદાં છે. મંદિર નં. ૪ ની દારશાખામાં દારપાલો તરીકે વડુણ અને કુપેરના શિલ્પ ખાસ નોધપાત્ર છે. ૨૪૭અ

વસઈ(તા. ઝોખા મંડળ, જિ. જામનગર)નાં કનકસેન આવડાના મંદિરો નામે જાણીતાં થયેલ જૂનાં મંદિરોનાં શિખર પણ આ જ પ્રકારની રચના ધરાવે છે. ૨૪૮

ધ્રુમક(તા. પ્રાંગધ્રા, જિ. સુરેન્દ્રનગર) ગામના ગ્રાંપામાં ભોલેશુ એક પુગણું શિવમંદિર પણ આ જ સમય તથા પરિપાટીનું જણાય છે. ૨૪૯

દેદાદરા (તા વઢવાણ, જિ સુરેન્દ્રનગર) ગામની દક્ષિણે ગંગવા કુંડના અંતરગમાં આવેલું દેવાલય-ઝૂમખું પણ આ જ પરિપાટીનું છે. ૨૫૦ કુંડના ચાર ખૂણે ચાર મંદિર-ઐકોઠક તેમજ પંચાંક પ્રકારના છે. અંગિકા તથા વિનાયકનાં ઐકોઠક પ્રકારનાં અને સૂર્ય તથા શિવનાં પંચાંક પ્રકારનાં છે આ બધાં મંદિરોની આગળ મુખમંડપની રચના છે આ મંદિરો રોડાનાં મંદિરો કરતાં લગભગ ઐકાદ શતાબ્દી ઉત્તરકાલીન હોઈને એની કારીગરીમાં જીણપ વરતાય છે ૨૫૧ આ મંદિરોથી થોડે દૂર આવેલું મણિયારા મહાદેવનું મંદિર કદમાં મોટું છે, પણ એ આ જ શૈલીનું છે ૨૫૨

આ કાલના કેટલાંક મંદિર પંચાંકી પ્રકારનાં હોય છે આમાં મધ્ય શિખરના ચાર ખૂણે (કર્ણ કે કોણ ભાગે) એક એક શૃંગ કે શૃંગિકાની રચના જોવામાં આવે છે ૨૫૩ આથી આ મંદિરો અગાઉ વર્ણવેલ એકાંકી મંદિરો કરતા જુદાં પડે છે

આ પંચાંકી પ્રકારનાં શિખરોમાં પણ બે ભેદ જોવામાં આવે છે (૧) સમગ્ર શિખર પર કોતરેલી જલક-ભાતવાળાં શિખર; દા. ત. ખિમરાણી (તા ઓખામંડળ, જિ જામનગર)ના પ્રાચીન મંદિરનું શિખર આ પ્રકારનું છે આ મંદિરની જૂની શૃંગારચોક્કી નાશ પામી છે પાછલા સમયના જીર્ણોદ્ધારમાં એમાં ધણા ફેરફાર થયા છે શિખર પરના જલક-ભાતની રચના મગદેરાના શિખર પરની ભાત કરતા વિકસિત સ્વરૂપની છે ઉત્તર ગુજરાતના રોડાના મંદિરસમૂહના મંદિરો સાથે આ મંદિર રચના પરત્વે સામ્ય ધરાવે છે ગર્ભગૃહનું દાર ત્રિશાખ-પત્રશાખા, રૂપસ્તંભ અને ખલ્લશાખાનું બનેલું છે. રૂપસ્તંભમાં અનુક્રમે નૃત્યરત યુગલો, ઘટપલ્લવાકૃતિઓ, પદ્મ વગેરેનાં સુશોભન છે વિશેષમાં રૂપસ્તંભમાંની શિરાવટીમાં એક બાજુએ સૂર્ય અને બીજી બાજુએ ચંદ્રના શિલ્પ છે. ગંગા અને યમુનાનાં શિલ્પ દારપાલિકા તરીકે અકિત થયેલાં છે તેઓની બાજુ પર નૃત્ય કરના શિવના આલેખન છે દારશાખાના ઉત્તરાંગમાં સાત મૂર્તિઓ કોતરેલી છે, તેઓમાં મધ્યમાં શિવ અને બંને છેડે વિષ્ણુ અને બ્રહ્માનાં શિલ્પ છે અન્ય શિલ્પો ધસાઈ ગયેલાં હોવાથી ઓળખી શકાતા નથી દારશાખાના લલાટખિખમાં ગણેશનું શિલ્પ છે આ મંદિર નવમી સદીના પૂર્વાર્ધનું જણાય છે. ૨૫૪

(૨) જલક-ભાત વિનાનાં શિખર; દા. ત. સોનકસારી મંદિર નં. ૩ (પૃષ્ઠ ૨૫, આ ૨૬) આ પ્રકારનું છે. મંદિરનો મંડપ નાશ પામ્યો છે. ગર્ભગૃહ તલમાનની દૃષ્ટિએ ત્રિરથ એટલે કે ભદ્ર-નિર્ગમવાણું છે. ભદ્રની દીવાલની મધ્યમાં દરેક બાજુએ એક એક ગવાક્ષની રચના છે. ભદ્રની બંને બાજુની કર્ણરેખા પણ

નિર્ગમથી વિભૂષિત કરેલી છે. વેદીખંધમાં રત્નપદ્ અને મંડોવરની દીવાલોમાં સલિલાંતર(વારિમાર્ગ)ની રચના સમગ્ર તલમાનને વિશિષ્ટ ઘાટ બદ્ધ છે. ભદ્ર-ગવાક્ષના મથાળે સૂર્યાચ્છાદિત મત્તવારણ કે મત્તાલિંબની રચના છે. સૂર્ય ઉપર નાગદંતની પટ્ટિકા તથા ચંદ્રશાલાનાં અલંકરણોવાળી શરસેનકની અલિનવ રચના નોધપાત્ર છે. શરસેનકની પાછળ વલ્લભીનો થર છે. એના પરની રચિકા સાદી છે. દરેક કર્ણ (કોણ) પર એક એક શૃંગિકા છે. મધ્ય શિખર તથા શૃંગિકાઓ આમ-લકથી વિભૂષિત છે. ૨૫૫

આ કાલનાં ધણાં લંબચોરસ ગર્ભગૃહવાળાં મંદિરોનાં શિખરોની રચના જુદા જ પ્રકારની છે. કદવારના વરાહમંદિર પરંતુ શિખર તો નાશ પામ્યું છે, પરંતુ ખીમેશ્વર મંદિરસમૂહમાં એક લંબચોરસ ઘાટના ગર્ભગૃહવાળા મંદિર નં. ૬ (પદ ૨૬, આ-૮૮) પરંતુ શિખર જળવાઈ રહ્યું છે. એનો સમગ્ર ઘાટ અર્ધ-નલાકાર ઘાટનો છે, એને 'વલ્લભી' કહે છે. મંદિર પૂર્વાભિમુખ છે એનો મડપ ચોરસ છે અને એમાં ચાર ચોરસ સ્તંભ છે. એનું ઢાવણ તદ્દન સપાટ છે. ગર્ભગૃહની દીવાલોના મથાળે વલ્લભી અને કપોતના થર છે. એમાં પાછલી બાજુએ ભારે કદના શરસેનકની રચના છે. દીવાલના મથાળે કપોત પર કંઠ અને સૂર્યાકાર સ્કંધવેદી અને વલ્લભી પ્રકારનું ઢાવણ છે. એના બંને છેડે મોટા કદની ચંદ્રશાલાની રચના છે. ગર્ભગૃહનું દાર સાદું છે, પરંતુ એની બંને બાજુની દીવાલમાં નિર્ગમિત શરસેનકની રચના છે. મંદિરની મૂળ સપ્તમાતૃકાઓની મૂર્તિઓ હાલ અવશેષરૂપે મંદિર બહાર પડેલી છે. ગુજરાત ભરમાં આ ઘાટનું આ એક જ મંદિર ઉપલબ્ધ બન્યું છે. ૨૫૬

સૌરાષ્ટ્રમાં આ સિવાય બીજાં ધણાં જૂનાં મંદિર આવેલાં છે, પરંતુ તેઓનાં શિખર નાશ પામ્યાં હોવાથી એ બધાં મૈત્રકકાલીન હોય શિખર શૈલીનાં હતાં કે અનુમૈત્રકકાલીન અર્વાતર પ્રાવસ્થાની રેખાન્વિત શિખરશૈલીનાં એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આવાં મંદિર તે સૂત્રાપાડાનું નાગમંદિર, પ્રભાસનું સિદ્ધેશ્વર (કે સિદ્ધનાથ), નાવદ્રા(તા. કલ્યાણપુર, જિ. જામનગર)નું કાલિકામંદિર, સવની (તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ)નું પ્રાચીન મંદિર, જૂનાગઢનું ભવનાથ, પાતાનું સપ્ત-માતૃકા મંદિર, પોરબંદરનું સપ્તમાતૃકા મંદિર, રાણાવાવનું રાયણેશ્વર મંદિર, કૂછડી- (તા. પોરબંદર, જિ. જૂનાગઢ)નું મહિપાસુરમંદિરની મંદિર, બોરીયાનું સૂર્યમંદિર, મિયાણીનું હરસિદ્ધ મંદિર, દારકા પાસેનું વારાહી મંદિર ૨૫૭, ચાનનું પ્રાચીન સૂર્યમંદિર ૨૫૮ વગેરે છે.

આ કાલનાં મંદિરોની આગળ કીર્તીતોરણ^{૨૫૪} અને ચોતરફ પ્રાકાર(કોટ)-ની રચના જોવામાં આવતી નથી, પરંતુ કેટલાંક મંદિરો સાથે જલાશય(કુંડ વગેરે)ની યોજના જોવામાં આવે છે. કદવાર, લાણસરા, પાતા, દેદાદરા વગેરે સ્થળોએ આવા કુંડ છે.

શિલ્પકળાઓમાં જણાવ્યા અનુસાર આ કાલનાં કેટલાંક મંદિર કુદરતના સાંનિધ્યમાં દરિયાકાંઠે, નદીઓનાં સગમસ્થાનોમાં, કુંગરોની કરાડમાં અથવા નગરો અને ગ્રામોમાં કે કુંડ અને સરોવર પર આવેલાં છે. પસનાવડા, સૂત્રાપાડા, કદવાર, પ્રભાસ, પાતા, બજેજ, રાતિયા, ગોસા, ઝોડદર, હાયા, પોરબંદર, મોખીરા, કૂછડી, શ્રીનગર, વિસાવાડા, મિયાણી, ક્રવેડ વગેરે સ્થળોએ આવેલાં મંદિર દરિયાકાંઠે છે. પ્રભાસ અને મિયાણીનાં કેટલાંક મંદિર નદી અને સાગરસગમના સ્થાન પર આવેલાં છે. કોચલા કુંગરની ધાર પર અને બરહા કુંગરની કરાડમાં પણ કેટલાંક મંદિર આવેલાં છે.

આ કાલનાં ધણીખરાં મંદિર પૂર્વાભિમુખ અને કેટલાક પશ્ચિમાભિમુખ છે. મંદિરની દીવાલો અંદરથી સાદી અને બહારની બાજુએ ક્યારેક મથાળે એકાદ બે ભારે કદની સુશોભન પટ્ટિકાઓથી વિભૂષિત હોય છે કેટલાક દાખલાઓમાં દીવાલની બહારની બાજુએ ભીંતાસ્તંભોની રચના કરી વિશિષ્ટ ઘાટ નિખળવવામાં આવ્યો છે.

મંદિરના ગર્ભદ્વારની શાખાઓ મોટે ભાગે સાદી છે, પરંતુ ઉપરની શાખાના મધ્યના લલાટખંભમાં કોઈક દેવતાનું શિલ્પ કોતરેલું હોય છે કેટલીક વાર ઉત્તરેંગ પરનો આખોય પદ્મ શિલ્પોથી વિભૂષિત હોય છે કેટલાક મંદિરોની દ્વારશાખામાં શિલ્પો તથા ઉદ્કુંઠરમાં અર્ધવૃત્તાકાર મંદારકની રચના જોવામાં આવે છે.

મંદિરના ગર્ભગૃહની માફક મંડપ ચોરસ કે લંબચોરસ ઘાટનો હોય છે, પણ એમાં ભદ્રાદિ નિર્ગમો હોતા નથી એમાં મોટે ભાગે મધ્યમાં ચાર સ્તંભોની અને બાર ભીંતાસ્તંભોની રચના હોય છે. કવચિત્ શૃંગારચોટી ઘાટમાં લંબચોરસ પણ હોય છે આવા સંજોગોમાં એને ત્રણ વિભાગ-ત્રિચોટીમાં વહેંચી નાખતા એમાં ધણી વાર મધ્યનો વિભાગ જાને બાજુના વિભાગ કરતા કદમાં મોટો રાખવામાં આવતો. ત્રિ-ચોટીના આ વિભાગોમાં ચાર કે છ છૂટા સ્તંભો અને ચાર કે છ ભીંતાસ્તંભોની રચના હોય છે. મંડપ અને શૃંગારચોટીના સ્તંભ બૃહ-સ્પંદિતામાં^{૨૧૦} વર્ણવ્યા પ્રમાણે રુચક (ચોરસ) ઘાટના હોય છે તેઓનો સ્તંભ-
૪-૩-૨૨

દંડ ભારે કદનો હોય છે. શિરાવટીઓમાં કુંડલિત કાનસના થરોમાં ચડતા ઊતરતા કમના ધાટ હોય છે. કેટલાક સ્તંભો નીચે સાદી કુંભીઓ જોવામાં આવે છે. મંડપ અને શૃંગારચોક્કીઓની વામન કદની વંડી જેવી દીવાલોમાં ઘણી વાર કક્ષાસન કાઢેલાં હોય છે ગર્ભગૃહની ચોતરફનો પ્રદક્ષિણાપથ અદર તેમજ બહારની બાજુએ સાદો હોય છે મંદિરનો પીઠ-ભાગ આછા થરોથી ક્યારેક અલંકૃત હોય છે. બહુધા એ સાદો હોય છે મંડોવરની જંઘામાં ગવાક્ષોની રચના અને મથાળે ભારે કદના વલણી કે કપોતના થર સિવાય મંડોવરની માંડણી સાદી હોય છે. મંદિરનાં શિખરોના મથાળે આમલક-કલશની રચના જોવામાં આવે છે

સૂર્યાકાર છાદ થરોથી વિભૂષિત શિખરોની રચના ધરાવતાં આ તમામ મંદિર સ્થાપત્યકીય સ્વરૂપ પરત્વે ક્રમિક વિકાસ દર્શાવે છે. શિખર-રચનાની વિવિધ અવસ્થાઓ, દરેક અવસ્થામાં પ્રતિબિંબિત થતા થરોની સંખ્યા અને જાંચાઈનો પારસ્પરિક સંબંધ, મંદિરનાં પીઠ, મંડોવર અને શિખર વચ્ચેની સંતુલિત સમ્પ્રમાણ્યતા અને દેખાવતું રુચિપૂર્ણ આયોજન વગેરે આ મંદિરોનાં તત્ત્વ મંદિરસ્થાપત્યના વિકાસનાં સૂચક ચિહ્ન બની રહે છે છાદ શિખરશૈલી ક્રમશઃ રેખાન્વિત શિખરશૈલીમાં સંક્રમણ પામી એના તમામ વચગાળાનાં લક્ષણ ધણું કરીને આ કાલના ઊતર ભાગમાં ઓટલે કે અનુ-ઐત્રક કાલનાં મંદિરોમાં નિહિત રહેલાં જણાય છે.^{૨૬૧}

આ કાલનાં સ્થાપત્યકીય સ્મારકોમાં મંદિરો વગેરે ધાર્મિક સ્મારકો સિવાય અન્ય પ્રકારનાં સ્મારકોના અવશેષ યુજરાતમાં જોવામાં આવ્યા નથી.

પાદટીપો

- ૧ વિજય માટે જુઓ ઐ.જુ., ભા. ૨, પરિશિષ્ટ ૮.
- ૨ એજન, પૃ ૬૩૨
૩. Beal, *Buddhist Records of the Western World*, pp. 257-70; T. Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, Vol. II, pp. 239-250, ઐ.જુ., ભા ૨, પૃ. ૩૯૫
૪. Beal, *Ibid.*, p. 261
- ૫ Beal, *Ibid.*, p. 268; આ વિહાર તળાબના હુબર પર આવેલા વિહારોની અદર હોવાનું અનુમાન છે (પુરાતત્ત્વ પુ. ૧, પૃ. ૯૯ થી)
૬. Beal, *Ibid*, p 261; ઐ.જુ., ભા ૨, પૃ. ૩૯૬

જ. આ તેર વિહાર અનુક્રમે હુદ્દા, બુદ્ધદાસ, બાપપાદીય, કક, ગોહક, વિમલગુપ્ત, આલ્યતરિકા, બટાક, ચક્ષુશર, પૂર્ણભટ્ટા, અભિત, શીલાદિત્ય, અને સકલભટ્ટા નામે ઓળખાતા (ગૌ.ગ્ર., ભા. ૨, પૃ. ૩૯૬-૪૦૪).

૮. ગૌ.ગ્ર., ભા. ૨, પૃ. ૩૯૬-૪૦૪

૯. ગૌ.ગ્ર., ભા. ૨, પૃ. ૪૧૦

૧૦. ગૌ.ગ્ર., ભા. ૨, પૃ. ૪૧૦. સાત માનુષી બુદ્ધો-વિપશ્ચી, શિખી, વિશ્વશૂ, કુન્દુકદ, કનકમુનિ, કાસ્થપ ને શાક્યસિંહ નામે ઓળખાય છે (B. Bhattacharya, *Buddhist Iconography*, p. 19).

૧૧-૧૨. ગૌ.ગ્ર., ભા. ૨, પૃ. ૪૧૧

૧૩. જોળન, પૃ. ૩૭૩

૧૪-૧૫. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ,” પૃ. ૧૫૭

૧૬. કાં. કૃ. સોમપુરા, “ભારતીય સ્થાપત્ય અને શિલ્પ,” પૃ. ૬૬-૬૭

૧૭. ગૌ.ગ્ર., ભા. ૨, પૃ. ૪૯૩

૧૮. જોળન, પૃ. ૪૨૨

૧૯. જોળન, પૃ. ૭૮; B. J. Sandesara, ‘Two Digambar Jain works composed in Wadhwan’, *Journal of the Saurashtra Research Society*, Vol. I, No. 2

૨૦. *Epigraphia Indica*, Vol XXI, pp. 136, 144; ગુઝેલે, ભાગ ૩, લેખ નં ૧૨૫ બ

૨૧. પ્રવચ્ચવિન્તામણિ, પૃ. ૨૩. ‘પચાસરત્તું હાલત્તું પાશ્વનાથત્તું મદિર નવીન છે.

૨૨. હરિમદ્ભગ્ગ, ‘મસ્તિનાથચરિતમ્’, પુષ્પિકા, શ્લોકો. ૯; “જેનતીર્થસર્વસમ્રઠ્ઠ,”

અથ ૧, પૃ. ૫૭

૨૩. અહીં ‘વિજયદેવી’ને બદલે ‘વિજયદેવ’ અને અહીં ‘ને બદલે ‘શ્રીદેવમા’ વાંચો.

૨૪. પ્રમાવકચરિત, ૯, શ્લોકો ૮૫૭-૮૫૯

૨૫. પ્રાચીન વલ્લભીનાં ખડેરામાંથી મળેલા કેટલાક શિવલિંગોની હાલ ત્યાં નવાં બંધાવેલાં દેવાલયોમાં પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. એમાં હાલ સિદ્ધેશ્વર નામે ઓળખાતા મહાદેવના લિંગનો હપથો ભાગ (રૂ.૬ ભાગ) ૬૬ ફૂટ (૧.૬ મી) નેટલો હોય છે ને એનો ઘેરવો ૮’-૭” (૨.૬ મી.) નેટલો છે એની સાથે મળેલી નદીની પ્રતિમા પણ લગભગ ૮’X૪” (૨.૪X૧.૨ મી)ના કદની છે આ હપરાત રત્નેશ્વર, બુદ્ધેશ્વર, પ્રગટનાથ ને લીડલજન મહાદેવ નામે ઓળખાતા લિંગ પણ જૂનાં ખડેરાના હોઈ મૈત્રકાલીન છે (ગૌ.ગ્ર., ભા. ૨, પૃ. ૩૬૮).

૨૬. જોળન, ભા. ૨ પૃ ૬૩૫

૨૭. જોળન, ભા. ૨. પૃ. ૩૬૩

૨૮. જોળન, ભા. ૨, લેખ નં. ૫૦

૨૯. જોળન, પૃ. ૩૭૦

૩૦. *GII*, Vol. IV, No. 23, ગુ.ઐ.લે., ભા. ૨, લે. ૧૧૮

૩૧. ગૌ.ગ્ર., ભા. ૨, લેખ નં. ૫૩

૩૨. જોળન, પૃ. ૩૭૩ વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ એનો અર્થ મહિષાસુરના ‘કુદ્દેનની કિયા’ કરનાર મહિષાસુરમર્દિની હોવાનું જણાવે છે. આ ૫૨થી આ દેવીની પ્રતિમા દુર્ગાના જો સૌંદર્યપત્રી હોવી એક એ એમ કહિત થાય છે.

૩૩. મૈ.ગુ., ભા. ૨, લેખ નં. ૪૭ તથા પૃ. ૩૭૩
 ૩૪. એજન, લેખ નં. ૫૧, તથા પૃ. ૩૦૪
 ૩૫. એજન, લેખ નં. ૭૧ તથા પૃ. ૩૭૪
 ૩૬. મૈ.ગુ., ભા. ૨, લેખ નં. ૪૪ તથા પૃ. ૩૮૦
 ૩૭. એજન, લેખ નં. ૪૧ તથા પૃ. ૩૮૦
 ૩૮ ગુએલે, ભા. ૨, લેખ ૧૨૬ ૩૮અ. એજન, ભાગ ૩, લેખ ૨૩૪-૨૩૫
 ૩૯. *EI*, Vol. XXVI, p. 216; મૈ. ગુ., ભા. ૨, પૃ. ૩૭૪, પાદટીપ ૧૧૮
 ૪૦. *Ibid.*, p. 225 ૪૧. પ્ર. જિ., પૃ. ૧૩
 ૪૨-૪૩ એજન, પૃ ૧૪-૧૫
 ૪૪. બૃહત્સહિતા, અ. ૫૫, સ્કો. ૩૪, ૧૧-૨૪
 ૪૫. ડૉ. કે. સોમપુરા, “ભારતીય શિલ્પ અને સ્થાપત્ય”, પૃ. ૧૧૦
 ૪૬. J. M. Nanavāti and M. A. Dhaky, *The Mastraka and The Saundhava Temples of Gujarat*, Ch. IV, pp 21-24
 આ અથમાં ‘તલછદ’ અંગેની જે વિગતો અપાઈ છે તે અહીં વધુ વિશદ રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે
 ૪૭ K. F. Sompura, *The Structural Temples of Gujarat*, Fig 25
 ૪૮ *MSTG*, Fig. 11, a; *STG*, Figs, 34, 35
 ૪૯. U. P. Shah, *Sculptures from Samalaji and Roda*, p. 130, Fig. 80
 ૫૦. *MSTG*, Figs 13c, 13d, 29b
 ૫૧. *Ibid*, Figs. 13a, 13b, 29a
 ૫૨. H. Cousens, *Somnatha and Other Medieval Temples in Kathiawad*, p 48, pls XLVII-XLVIII
 ૫૩ *STG*, Fig 26 ૫૪-૫૫. *SSR*, Figs. 82, 83, 88-90
 ૫૬-૫૭. હરિદાસ ગૌદાની અને મધુસૂદન દોશી, ‘કેટલાંક નવાં શોધાયેલાં મહાબુજી શૈલીનાં મંદિરો’, ‘કુમાર’, અક ૫૨૮, ચિત્ર ૧૨, ૧૩-૧૬, ૬
 ૫૮-૬૦. J. Burgess & H. Cousens, *Architectural Antiquities of Northern Gujarat*, pls XLI, XLII, XCV
 ૫૯. *Annual Report, Department of Archaeology (Gujarat State)*, 1970-71, plate facing p. 3
 ૬૧. *MSTG*, Figs. 12c, 29c, 17a, 17b, 17c, 18b, 19a, 20
 ૬૨ *Ibid*, Figs 12b, 19b
 ૬૩. *Ibid.*, Figs. 11b, 12a, 17d, 189 ૬૪. *MSTG*, Fig. 11c
 ૬૫. *SSR*, Fig. 91 ૬૬. *MSTG*, Fig. 35
 ૬૭. *STG*, p. 85; *Archaeology in Baroda*, plt. XXII
 ૬૮. *MSTG*, Fig. 16

- ૧૯ *Ibid.*, p. 56, Fig. 25
 ૭૦. *Ibid.*, p. 63, Fig. 21
 ૭૧. *Ibid.*, p. 50, Fig. 14/c
 ૭૨. *Ibid.*, p. 53, Fig. 15
 ૭૩. *Ibid.*, pp. 60-61, Fig 23/b
 ૭૪ *Ibid.*, p. 47, Fig. 24/a
 ૭૫. *Ibid.*, p. 51, Fig. 24/b
 ૭૬. *Ibid.*, p. 60, Fig. 23/a
 ૭૬/અ. *Ibid.*, p 63, Fig 30
 ૭૬/આ *Ibid.*, p. 43, Fig. 28
 ૭૭. *Ibid.*, Fig. 22
 ૭૮. *Ibid.*, Figs 26a, 26b, 27a, 27b, 34

આ કાલનાં અન્ય મંદિર (ફજીનુ દુર્ગા-મંદિર, સુત્રાપાડાનું નવદુર્ગા-મંદિર) ગર્ભગૃહ અને ગૃહમંડપના બનેલા દ્વિખંડી મંદિરો છે. પ્રભાસનું સિદ્ધનાથમંદિર ત્રિખંડી છે. પાછતરનું સૂર્યમંદિર ચતુષ્ખંડી જણાય છે, પરંતુ તેઓમાનાં ફેરલાંકના અગ નારા પાખ્યાં હોવાથી તથા ફેરલાંકના તળના નકશા અનુસર અહીં હોવાને કારણે કપરના વર્ગીકરણમાં તેઓને મૂક્યા નથી,

- ૭૯ *Ibid.*, Fig. 31a
 ૮૦ *Ibid.*, Fig. 31b
 ૮૦અ *Ibid.*, p. 64
 ૮૧. *Ibid.*, Fig. 32, *STG*, Fig. 242
 ૮૨. *MSTG*, p. 24, also Figs. 2, 4, 6
 ૮૩. *Ibid.*, pl. 7, Fig 3, pl. 32
 ૮૪. *Ibid.*, Figs. 4 f, 5a
 ૮૫. *Ibid.*, p. 25, fn. 51-53, pls. 10, 19, 26, 11, 14, 32, 21, 34
 ૮૬. *Ibid.*, p. 25, fn. 54, pls. 66-68, 49, 71, 65

કીદરખેડાના મંદિરમાં વાતાયનની ભળીઓ આરપાર નથી, પણ એ ભળીઓનો શાસક રાવતા શાસ્ત્રકર્મથી વિશ્લેષિત છે

૮૭. *Ibid.*, p. 26, f. n. 64
 ૮૮. *Ibid.*, p. 25, f. n. 50
 ૮૯. *Ibid.*, p. 25, fn. 55-58, pls. 69, 70, 42; Figs. 8a, b, Clousens, *SMTK*, pl. XXXIX
 ૯૦ *MSTG*, p 26, f.n 59-60
 ૯૧. *Ibid.*, p. 26, f n. 61-63, 66-97

૯૨ ચૈત્યભારીનાં અલંકરણને નાણાવટી તથા ઢાંકીએ 'ચૈત્યશાલા'નામે ઓળખાવ્યું છે (*Ibid.*, p. 26). સોમપુરા એ અલંકરણને 'હસપૃષ્ઠી' નામથી ઓળખાવે છે ("The Caiyta-arch Motif in the Temples of Gujarat", *Summary of Papers, All India Oriental Conference, 24th Session, Banaras, 1968*).

૯૩. *Ibid.*, p. 26

૯૪. મત્સ્ય પુરાણ ૨૪૧, ૩, ૪૫; અગ્નિ પુ ૪૨, ૫, ૨૨, વૃહત્સંહિતા ૫૫, ૨૨, ૨૭; માનસાર ૧૮, ૪૩, ૬૪ વગેરે.

૯૫. દેવાલયો(પ્રાસાદો)ના આઠ પ્રકાર નાગર, કાવિઠ, વરાઠ, ભૂમિજ, લતિન, સાધાર, વિમાન અને મિશ્રક મનાય છે. એ વાસ્તવમાં શિખરશૈલીને અનુલક્ષીને નહિ, પણ તલઠકદના આયોજનના આધારે બહુધા પ્રયોજવા છે. અપરાજિત-પૃષ્ઠમાં આ આઠ પ્રકારો કપરાંત બીજા છ પ્રકાર વિમાનનાગર, વિમાનપુષ્પક, વલણી, સિંહાવલોકન, દારુજ અને

નપુ સક (ફાંસાકાર) મળી ચૌદ પ્રકારો(નતિ)ના પ્રાસાદોનાં વર્ણન નિરૂપાયાં છે તે પણ આ જ પરિપાટી અનુસાર તલઘડના આધારે પ્રયોજાયેલાં છે (સ્ક. ૧૦૫).

૯૬. સમ., સૂ., અ. ૪૧

૯૭. એજન, અ. ૫૫-૫૭, ૫૯, ૬૦, ૬૩

૯૮. એજન, અ. ૬૨

૯૯. અપરાજિતપૃષ્ઠાકારે શિખરની રેખાના નિર્ણય અંગે ઘણા અધ્યાય (સ્ક્રો) આપ્યા છે, ઠા. ત. અ. ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૩૮-૧૪૩. છાંય શિખર-રીલીને સ્થાને રેખાન્વિત શિખર-રીલીનો વિકાસ થયાનું આ અધ્યાયો પરથી માલુમ પડે છે

૧૦૦. નાણાવટી તથા ઢાંકીએ આ વર્ગીકરણ માટે ચાર ભેદ સૂચવ્યા છે : (૧) ફાંસાકાર, (૨) વિમાનાકાર, (૩) શિખરાન્વિત, (૪) વલ્લભીકંઠજ (MSTG, Ch. V & VI, pp. 27 ff.) આમાંના પ્રથમ બે ભેદ સ્પષ્ટતઃ છાંયશિખર-રીલીનાં બે બુદ્ધ ભુદાં સ્વરૂપ હોય એમ પ્રાપ્ત નમૂનાઓ પરથી નિશ્ચિત થાય છે, છતાં રચનારીલીની દૃષ્ટિએ આ વર્ગીકરણ નિર્વાહ બની શકે એમ છે.

૧૦૧ સમ સૂ., અ. ૪૧; STG, p. 401, સોમપુરા, “ભારતીય સ્થાપત્ય અને શિલ્પ,” પૃ. ૧૧૦

૧૦૨ નાણાવટી તથા ઢાંકીએ આ ત્રણ ધાટીને અનુક્રમે ક્ષોણી, કપોત અને કપોતપાલિકા તરીકે ઓળખાવ્યા છે (MSTG, Fig 9a, b, c).

અપરાજિતપૃષ્ઠાકારે ચૌદ નતિ(પ્રકાર)ના પ્રાસાદ વર્ણવ્યા છે તેઓમાંના અતિમ પ્રકારમાં નપુ સક પ્રાસાદની ઉપર ફાંસાનાની રચના કરવાનું કહ્યું છે (અ. પૂ., સૂ. ૧૦૬, સ્કો. ૧૮ તથા સૂ. ૧૦૮). આ અગાઉ સૂત્રધાર મહાકવિત પ્રમાણમંજરી (૧૧મી સદી)માં ઢાળવાળા છાંયને ફાંસાકાર તરીકે ઓળખાવેલ છે (છાયલક્ષણમ્, સ્કો. ૧૧૯-૧૨૫).

કપોત માટે ‘ગોળો’ અને કપોતપાલિકા માટે ‘ગોળો-ગલતો’ શબ્દપ્રયોગ ગુજરાતના શિલ્પીઓમાં ઘણો જાણીતો છે.

૧૦૩ MSTG, pls 7, 8

૧૦૪. Ibid., pp. 28, 43, pl. 52

૧૦૫ નાણાવટી અને ઢાંકીએ આ ઉપપ્રકારને Pseudo-Dravidian તરીકે ઓળખાવેલ છે, જ્યારે પ્રથમના ઉપપ્રકારને તેઓએ Gandharic તરીકે ઓળખાવ્યો છે (Ibid, pp. 27-29 તથા 33-43).

૧૦૬. Ibid., pp. 29, 44, pl 9

૧૦૭ Ibid., pp. 29, 44-45, pls. 10, 11

૧૦૮. નાણાવટી તથા ઢાંકીએ આ ઉપપ્રકાર માટે ‘સૂર્યોદ્દય’ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે (Ibid, pp. 27, 29, 46-51).

૧૦૯. Ibid., pp. 29, 46-50, pls. 14-19

૧૧૦. Ibid., pp. 29, 50-51, pls. 20-24

૧૧૧. Ibid., p. 29; દક્ષિણનાં ચાલુક્ય અને પલ્લવ મંદિરોમાં શિખરોની રચના સાથે આ વિમાનનાકાર રચના સામ્ય ધરાવતી હોવાનું નાણાવટી તથા ઢાંકીએ પ્રતિપાદિત

કયું છે તથા આ રચનાના એ ભેદને Pseudo Dravidic અને Neo-Dravidic નામે ઓળખાયા છે (*Ibid*, p 30).

૧૧૨. નાણાવટી તથા દાંકીએ આ પ્રકારની હાથ-શિખરસૌલીને 'વિમાનાકાર' તરીકે ઓળખાવી છે (*MSTG*, p. 29), પરંતુ આગળ જણાવ્યું તેમ આ શિખરસૌલી હાથ પ્રકારની છે. એમાં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે એક હાથને ખીન્ન હાથથી છટ્ટ પાડનાર અગ્ર 'હુએદ' (નામની સાકડી પટ્ટી)ને પ્રયોગ થયેલો છે, જે આ કાલનાં ચોટા કદનાં દેવાલયોનાં શિખરોમાં જોવામાં આવે છે

૧૧૩. *Ibid*, pp. 29-30, 52-59, pls. 26-28, 31-35, *STG*, Fig. 25. નાણાવટી તથા દાંકીએ કળસારના મંદિરને ત્રિતલ હોવાનું તથા લાલુસરા મંદિર ન ૪ ને ચતુરતલ હોવાનું જણાવ્યું છે, પરંતુ એ બંને અનુક્રમે ચતુરતલ તથા પચ્ચતલ હોવાનું ચદ્રશાલાનાં અલકરણોનો ક્રમ જોતાં સમભય છે બંનેમાં ચૂલિકા નીચેનું તલ નારા પામ્યું હોય એમ જણાય છે. દેગામના ચામુડા મંદિરનાં પચ્ચતલ પેટાનાં હપરના બે તલ પાછળથી હમેરાયેલાં લાગે છે.

૧૧૪. પ્રાદ્યૌલ્લેખ સૌલીનાં શિખરોની સકાતિ ચૌલુક્યસૌલીનાં શિખરોમાં પરિણમી એ અવસ્થાનાં શિખરોને અર્વાંતર અવસ્થા (intermediate phase)નાં શિખરો તરીકે આ પ્રકરણના દ્વિતીય લેખકે પ્રતિપાદિત કર્યું છે : જુઓ *STG*, pp. 401 ff. નાણાવટી તથા દાંકીએ શિખરશાસ્ત્રિત સૌલીના વિકાસક્રમને Proto-Nāgara, Eo-Nāgara અને Early Nāgara તરીકે ઓળખાવ્યો છે (*MSTG*, pp. 30-31).

૧૧૫ *Ibid*, pp. 30-31, 59-67, pls. 37-51

૧૧૬. *Ibid*, pp. 29, 67; Fig 19b, pl 55. દક્ષિણના પલ્લવોના રાજ્યકાલ દરમ્યાન બધાયેલ મહાબલિપુરમનાં સૌલાત્મક મંદિરોનાં શિખરોમાં આવી રચના જોવામાં આવે છે. અપરાજિતપૃચ્છામાં ચૌદ ભતિના પ્રાસાદો પૈકી આ પ્રકારના પ્રાસાદની શિખરની રચના 'ગજપૃષ્ઠાકૃતિ' કરવાનું જણાવ્યું છે, (અ. પૃ, સુ. ૧૦૬, સ્તો. ૩૭).

૧૧૭ આ મંદિરના તલદર્શનનો પ્રથમ નકશો બર્નેસે આપ્યો હતો (*AKK*, pl. LII). સને ૧૯૧૧ માં આ પ્રકરણના દ્વિતીય લેખકે પોતાના આ વિષયના અભ્યાસના અનુસંધાનમાં ગોપની ચુલાકાત લીધી ત્યારે ભારત સરકારના પુરાતત્વ ખાતા તરફથી મંદિરની પીઠિકા અને જગતીનું વ્યવસ્થિત ખોદકામ ચાલી રહ્યું હતું પુરાતત્વ ખાતાએ ખુલ્લા કરેલા અવશેષોના આધારે એમણે મંદિરના તલમાનનું કાલ્પનિક પ્રમાણચિત્ર તૈયાર કર્યું હતું. એમણે એમના ગ્રંથ *The Structural Temples of Gujrat*માં બર્નેસના તથા પોતાનો તલમાનનો નકશો આપ્યો છે. જુઓ *STG*, Figs. 215-216. નાણાવટી તથા દાંકીએ મંદિરના તલમાનનો વધુ ચોક્કસ ખ્યાલ આપતો નકશો (*MSTG*, Fig 16) આપ્યો છે તથા જગતી તથા પીઠના દેખાવનો ખ્યાલ આપતું રેખાચિત્ર (*Ibid*, Fig. 3) આપ્યું છે.

૧૧૮ *Ibid*, p. 33, fig 16

૧૧૯. *Ibid*, p. 35

૧૨૦. સ્થાનિક લોકો આ બંને પ્રતિમા રામ અને લક્ષ્મણની હોવાનું માનતા હતા, પરંતુ એ વિષય અને સ્કદની હોવાનું પ્રતિપાદિત થયું છે (J. M. Nanavati, "The

Temple at Gop", *Journal of Saurashtra Research Society*, I, No. 2, *MSTG*. p. 36).

૧૨૧. *SMTK*, p. 6

૧૨૨. મહિરના ગર્ભાંશુરની ઉપરની શાખાના મધ્યમાં 'લલાટખિબ' નામે જોળખાતા નાના ગોખમાં મૂકેલી મૂર્તિ પરથી મહિરના મુખ્ય દેવનો સંકેત મળે છે, પરંતુ અહીં એ શિલ્પ નાશ પામ્યું છે

૧૨૩. Sankalia, *Archaeology of Gujarat*, p. 56, *MSTG*. p. 35

૧૨૪. *Ibid.*, pp 35, 40

૧૨૫. *Ibid.*, pp. 33-34

૧૨૬. થરે તથા શિલ્પોની વિગતો માટે જુઓ *Ibid*, p 34.

૧૨૭. આ નિર્ગમો તલમાન પ્રમાણે અનુક્રમે 'પ્રતિરથ', 'નદી', 'ભદ્ર', 'મુખભદ્ર', 'ભદ્ર', 'નદી' અને 'પ્રતિરથ' હોઈ શકે. મૂળ રેખાથી મધ્યમાં સીધી વિશેષ નિર્ગમ પામતું આ 'ભદ્ર' કહેવાય. આ ભદ્રની મધ્યમાં વળી નાતું નિર્ગમ આપી મુખભદ્રની રચના કરવામાં આવતી મૂળ રેખાની બંને બાજુનું નિર્ગમ 'પ્રતિરથ' નામે અને પ્રતિરથ તથા ભદ્રની વચ્ચેનું બંને બાજુનું નિર્ગમ 'નદી' નામે જોળખાય છે

૧૨૮. આ થરેની સ્તૂપ માટે જુઓ *MSTG*, p. 35

૧૨૯. આમાંનાં કેટલાક શિલ્પ શીવ સપ્રદાયને લગતાં તથા રામ અને સૂર્યનાં છે (*Ibid.*, p. 35).

૧૩૦. આ અક્ષરોનું લખાણ બરાબર વંચાતું નથી, કારણ કે એના અક્ષર તત્કાલીન પ્રાદેશિક લિપિનાં સ્થાનિક રૂપાંતર છે. લિપિનો મરેડ છઠ્ઠી સદીનો હોય એમ જણાય છે (*MSTG*, p. 39. f n. 97).

૧૩૧. *Ibid.*, p. 30

૧૩૨. *Ibid.*, p. 35

૧૩૩. Burgess, *AKK*, p. 187

૧૩૪. Cousens, *SMTK*, pp. 6 f.; *The Architectural Antiquities of Western India* (1926), p. 13

૧૩૫. *History of Indian & Indonesian Art*, p. 82

૧૩૬. *Indian Architecture (Buddhist & Hindu Periods)*, p 157

૧૩૭. *AG*, pp 57 ff.

૧૩૮. "Architecture", *Struggle for Empire*, pp. 584 f.

૧૩૯. "Architectural Affinities of Early Saurashtra Temples", *IHQ*, Vol. XXXVII, No 1, pp. 1 ff

૧૪૦. R. C. Majumdar (Ed.), *Struggle for Empire*, p. 696, f.n. 77; *STG*, p 289, f.n. 5

૧૪૧. *MSTG*, pp. 38-39

૧૪૨. *Ibid.*, p. 39-40

૧૪૩. *SMTK*, pl. XXXII, *MSTG*, Fig. 22, pl. 71

૧૪૪. *SMTK*, pl. XXXIV. આ બંને શિલ્પ હવે નાશ પામ્યા છે.

૧૪૫. *Ibid*, pl. XXXIV

૧૪૬. *Ibid.*, pl. XXXV

૧૪૭. *Ibid.*, pp 38-39
- ૧૪૮-૧૪૯. *MSTG*, p. 42
૧૪૦. *SMTK*, pl XXXV. આ શિલ્પખંડોને આધારે શ્રી. નાણાવટી તથા દાક્ષિણે એ પરિકરણ પુનર્નિર્મિત રેખાંકન આલેખિત કર્યું છે (*MSTG*, Fig 36).
૧૪૧. *MSTG*, p. 42; અહીંથી પ્રાપ્ત થયેલા અન્ય શિલ્પખંડો-લક્ષ્મી-નારાયણની જીભા પ્રગલ્ભ મૂર્તિ, લલિતાસનમાં બેઠેલાં હમા-મહેશ્વરની મૂર્તિ, યોગાસનમાં બેઠેલા વૈકુંઠની મૂર્તિ તથા વિષ્ણુ પગેરેની મૂર્તિઓ પણ નોંધપાત્ર છે (*SMTK*, pl. XXXV).
- ૧૪૨-૧૪૩. *MSTG*, p. 42
૧૪૪. Cousens, *op. cit.*, p. 39, Sankalia, *op. cit.*, p 64
૧૪૫. *MSTG*, p. 43
- ૧૪૬ મૂળમાં આ મંદિર શિવમંદિર હોવાનું જણાય છે (*MSTG*, p 43).
- ૧૪૭-૧૪૮. *MSTG*, p. 43, pl. 52; fig 28, *STG*, pp 499-501, Figs 18-19, Nanvati & Dhaky, "The Ceilings in the Temples of Gujarat", *Bulletin of Museum & Picture Gallery, Baroda*, Fig. 3 a
- ૧૪૯-૧૫૦. *MSTG*, p 44
૧૫૧. *Ibid.*, p 44, pl. 9, Fig. 13
૧૫૨. Cousens, *op. cit.*, p. 49, pls. XDIII, XLIV; *STG*, p. 81, Fig. 5, *MSTG*, pp 44-45, pl. 10, Fig. 4d
- ૧૫૩ આ શૃંગારચોળી પછીના સમયમાં હમેરાઈ હોય અથવા એનો સંપૂર્ણ અર્થોક્તિય થયો હોય એમ જણાય છે (*Ibid.*, p. 45).
૧૫૪. *STG*, pp. 83, 502, Fig. 26, *MSTG*, p. 45
૧૫૫. *MSTG*, p. 45, pl. 11
૧૫૬. *Ibid.*, p. 68
૧૫૭. *Ibid.*, p. 70
૧૫૮. *STG*, p 493, Fig 31; *MSTG*, p. 48, Fig. 13,a; pl. 15
૧૫૯. *MSTG*, p 48
૧૬૦. *Ibid.*, p 46, pl. 12
૧૬૧. *SMTK*, pp. 42 f, *STG*, p 92, *MSTG*, pp. 46-47; Figs. 27a; pls 13, 65
૧૬૨. *MSTG*, p. 49, Fig 11c, pl 17
- ૧૬૩-૧૬૪. *AKK.*, pp 183ff, *MSTG*, p 47; Fig. 12a; pls. 14 & 56
૧૬૫. *MSTG*, p 48, *STG*, 498
૧૬૬. *Ibid.*, p. 47
૧૬૭. *STG*, p 501, Fig 7; *MSTG*, p. 48
૧૬૮. *STG*, p. 494, *MSTG*, pp. 49-50
૧૬૯. *MSTG*, Figs. 4, 9
૧૭૦. મંદિરનું મૂળ શિળા પર ચતુસ્તલ હશે. સૌથી ઉપરનું તલ(છાત) નારાયણનું છે. આ મંદિર સૂર્યમંદિર તરીકે ઓળખાતું હોવાનું માલમ પડ્યું છે (*STG*, p. 489,

Fig. 6).. નાણાવટી તથા ઢાંધાએ એ મંદિર 'શિવમંદિર હોવાનું' પ્રતિપાદિત કથું
છે (MSTG, p. 50).

૧૮૧. STG, p. 490, Fig. 35; MSTG, p. 49, pl. 18

૧૮૧અ. H. R. Gaudani and M. A. Dhaky, 'Some newly discovered and less known Maru-Gurjara Temples in Western Gujarat', *JOI*, Vol. XVII, No. 2, p. 156

૧૮૧આ. Government of Gujarat, *Annual Report of the Department of Archaeology for the year 1970-71*, p. 3, Fig facing p 3

૧૮૨. MSTG, p. 49, pl. 19, fig. 17

૧૮૩. *Ibid*, p. 50, pl 20, fig. 276

૧૮૪. STG, pp. 498-99; fig. 17; MSTG, pp. 50-51, Fig. 17c, pl. 21

૧૮૫. STG, pp. 502-503, Fig. 20, MSTG, p. 51; pl. 23

૧૮૬. STG, pp. 505-506, Fig. 8; MSTG, p. 51, pl. 21, fig. 24,b

૧૮૭. AKK., pp. 183 ff.; MSTG, p. 51, pl. 24

૧૮૮. STG., p. 490, Fig. 34, MSTG, p. 52, pl 25

૧૮૯. MSTG, p. 52, pl. 26, Figs. 14a, 10, 10k

૧૯૦. ઈ. સ ૧૯૧૨ માં આ મંદિર જિ વ. આચાર્યે' શોધ્યું (AB WMB, 1912-13), પદ્મ ૧૯૪૯માં એના પર વિરૂદ્ધ નોંધ રવિશંકર રાવળે પ્રસિદ્ધ કરી (JGBS, Vol. XI, pp 81 ff.). STG, p 93, fig 12; MSTG, p. 53, pl. 27, fig. 126

૧૯૧. STG, p. 494, Fig 32; MSTG, p 54, Fig. 12c, pl 57

૧૯૨ STG, p. 492, Fig 25; *The Struggle for Empire*, pl XII, Fig. 45; MSTG, p 55

૧૯૩. STG, pp. 492-493, Fig. 30 MSTG, pp 53-55; pls 31, 66, 67

૧૯૪. MSTG, p 54.

૧૯૫. STG, p. 503, Fig. 10, MSTG, p. 58, Fig. 41

૧૯૬. STG, pp 504-505, Fig. 11; MSTG, p. 58

૧૯૭ AKK, pp. 143 f., MSTG, pp. 56-57, Figs 5a, 25, pls. 31, 58

૧૯૮. STG, pp. 501-502, Fig, 13; MSTG, p 58, pl 33

૧૯૯. STG, p. 497, Figs. 28-29, MSTG, pp. 58-59, pl. 34

૨૦૦. MSTG, p. 59, Fig. 19a, pl. 35

૨૦૧. *Ibid*, p. 59

૨૦૨. *Ibid.*, pp. 55-56, pl. 26, Figs. 15, 4b; pl. 30, Figs. 10a, b, d, f, pls. 29-30

૨૦૩. *Ibid.*, p. 59, pl. 37

૨૦૪. *Ibid.*, p. 60, Fig. 23a, pl. 38; *STG*, Figs. 3, 252

૨૦૫. *MSTG*, p. 60, Fig. 6

૨૦૬. *Ibid.*, pp. 60-61, Fig. 5d; pls. 40 & 60; *STG*, Figs. 15-16

૨૦૭. *MSTG*, p. 61, pl. 41, બજારે આ મંદિરની નોંધ (*AKK*, p. 186) પ્રગટ કરી ત્યારે મંડપનું ઊપરનું લાંબી શિલાઓ વડે ઢાંકેલું હતું, પ્રદક્ષિણાપથનું ઊપરનું ઢાંકિયા ઊપરના મળણ હતું, પ્રદક્ષિણાપથની કીવાલીમાં હવા ભભરા માટે પાંચડી બાજુએ બે બારી હતી, મંડપના સ્તંભોની શિરાવટીઓમાં ચતુર્ભુજ કીચકોનાં શિલ્પ હતાં, બજારની લલાટભિજમાં ગણેશની મૂર્તિ હતી.

૨૦૮. *STG*, pp. 509-511, Figs. 154, 242; *MSTG*, pp. 61-62; Figs. 7a, 7d, 32, pl. 42.

૨૦૯. Gousens, *SMTK*, pl. XC (Side Elevation); *MSTG*, p. 62, pl. 44

૨૧૦. Burgess, *AKK*, pl. XLV; *MSTG*, p. 62

૨૧૧. *MSTG*, p. 62.

૨૧૨. A S Gadre, *Archaeology in Baroda* (1934-42), pl. XXII; M.A. Dhaky, "The Chronology of Solanki Temples in Gujarat", *Journal of the Madhya Pradesh Itihas Parishad*, No. 3, pp. 4-5

૨૧૩. U.P. Shah, *The Sculptures of Samalaji and Roda*, pp. 99 ff., Figs. 79-92, *STG*, Figs. 44-50

૨૧૪. *SSR*, Fig. 79

૨૧૫. *Ibid.*, Fig. 81

૨૧૬. *Ibid.*, Fig. 83, *CSTG*, p. 6

૨૧૭. *SSR*, Fig. 80

૨૧૮. *Ibid.*, Fig. 88, *CSTG*, p. 6

૨૧૯. *SSR*, p. 110, Fig. 91

૨૧૯અ. *Ibid.*, p. 113

૨૨૦-૨૨૧. *MSTG*, p. 6

૨૨૨. *Ibid.*, pp. 112, 131-31, Figs. 84-86

૨૨૩. *Ibid.*, p. 112, Fig. 90

૨૨૪. *Ibid.*, Fig. 89, p. 131

૨૨૫. J. M. Nanavati & M. A. Dhaky, *The Ceilings in the Temples of Gujarat*, Fig. 1

૨૨૬. *Ibid.*, Figs. 25, 26

૨૨૭. *SSR*, p. 131, Fig. 82

૨૨૮. *Ibid.*, Fig. 87

૨૨૯. *Ibid.*, Figs. 90, 72

૨૩૦. *Ibid.*, Figs. 91, 69

૨૩૧. *Ibid.*, p. 36

૨૩૨. *Ibid.*, p. 112; ૨. ના મહેતા, "ગુજરાતને મળેલ શિલ્પ-સ્થાપત્યનો વારસો", પૃ. ૪૦

૨૩૩. *AANG*, pl. LXI

૨૩૪-૨૩૫. *Ibid.*, pl. LXIII

૨૩૬. *Ibid.*, pls. LXI-LXII
૨૩૮. *STG*, p. 112, f.n. 47
૨૩૯. હરિલાલ ગોદાની અને મધુસૂદન ઢાંકી, 'કેટલાંક નવાં શોધાયેલાં મહાગુજરાત શૈલીનાં મંદિરો', "કુમાર", અક પરત, પૃ. ૬૦-૭૦, ચિત્ર નં. ૬-૯ આ લેખકોએ પ્રાદ્ય-સોલંકી મંદિરોની રચના શૈલી માટેનો 'મહાગુજરાત'. અને સોલંકીકાલીન મંદિરો માટે 'મારુ-ગુજરાત' શબ્દપ્રયોગ કર્યા છે (એજન. પૃ. ૬૫).
૨૪૦. એજન, ચિત્ર ૬
૨૪૧. એજન, ચિત્ર ૭/અ
૨૪૨. એજન, ચિત્ર ૭
૨૪૩. એજન, ચિત્ર ૮
૨૪૪. *STG*, Fig. 4; *MSTG*, p. 63, fig. 30, pl. 45
૨૪૫. *MSTG*, p. 63; pl. 64
૨૪૬. *STG*, Fig. 27; *MSTG*, p. 63, Fig 21, pl. 46
૨૪૭. *MSTG*, pp 63-64, Fig 31b, pl. 47
- ૨૪૭અ. *Ibid.*, p. 64
૨૪૮. *Ibid.*, p. 64
૨૪૯. હરિલાલ ગોદાની અને મધુસૂદન ઢાંકી, 'કેટલાંક નવાં શોધાયેલાં મહાગુજરાત શૈલીનાં મંદિરો', "કુમાર", અક પરત, પૃ. ૭૦, ચિત્ર ૧૦-૧૧
૨૫૦. એજન, પૃ. ૭૦-૭૧, ચિત્ર ૧૩-૧૬, ૧૯-૨૦
૨૫૧. એજન, પૃ. ૭૦
૨૫૨. એજન, પૃ. ૭૧, ચિત્ર ૨૧
૨૫૩. આગળ જતાં સોલંકીકાલમાં દેવાલયના તલદર્શનનો પ્રતિરથાદિ નિર્ગમો દ્વારા વધુ વિકાસ થતાં શિખર પરનાં હર્ણશૂગો ઉપરાંત અન્ય શૂગો તથા ઉરશૂગોનો ઉમેરો થતો ગયો.
૨૫૪. *MSTG*, pp 64-65, pl. 48
૨૫૫. *Ibid.*, p. 66, pl. 50
૨૫૬. *Ibid.*, p. 67, Fig. 196, pl. 55
૨૫૭. *Ibid.*, pp. 68-71, Figs. 17a, 17b, 13c, 13d, 11b
૨૫૮. *SMTK*, pl XLIX
૨૫૯. બળેજના સૂર્યમંદિરની સાથે આવેલું તોરણ પછીના સમયની કૃતિ છે.
૨૬૦. બૃહત્સહિતા, અ. ૫૨, શ્લો. ૨૮
૨૬૧. K. F. Sompura, "The Super-structure of the Garbhagrha of Temples in Gujarat", *Prof. Biranohikumar Commemoration Volume*, p. 71

પ્રકરણ ૧૬

શિલ્પકૃતિઓ

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મૈત્રકકાલ વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. આ સમયમાં મૈત્રકકાના રાજ્યની સીમા વખતોવખત ફેરતી રહી છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ગુજરા, આણંદથી વગેરે રાજ્ય થયાં હોવા છતાં સરળતા ખાતર લગભગ ઈ. સ. ૪૭૦ થી ઈ. સ. ૭૮૮ સુધીના સમયની શિલ્પકૃતિઓને મૈત્રકકાલીન અને એ પછીના સોલકીઓના ઉદય સુધીના સમયની શિલ્પકૃતિઓને અનુ-મૈત્રકકાલીન નામ આપીશું. કેટલીક વખત એવું પણ બને છે કે શિલ્પ જે પ્રદેશમાંથી મળ્યું હોય તે પ્રદેશ પર શિલ્પ બન્યું ત્યારે ચોક્કસ કોનો અધિકાર હતો એની આપણને અત્યારે ચોક્કસ માહિતી ઉપલબ્ધ ન પણ હોય, છતાં સામાન્યપણે રાજ્યકર્તા જુદા હોવા છતાં આખા ગુજરાતમાં તે તે સમયે લગભગ સમાનપણે સંસ્કૃતિનો વિકાસ કે ઢાંચો થતો હશે એમ ગણી શકાય, કેમકે આખા ગુજરાતમાં જ્યાં પર્વતો કે એવી કોઈ ભૌગોલિક રુકાવટો નથી જેથી ફેરિને એવી રુકાવટની બેઠે બાજુની પ્રજાઓ એકબેકથી તફાવત અલિપ્ત રહી શકે.

મૈત્રકકાલ અને અનુ-મૈત્રક કાલની શિલ્પસ્થાપત્ય-સામગ્રી વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થતી જતી હોવાથી આ પ્રકરણમાં બધી જ શિલ્પકૃતિઓની નોંધ ન લેવાય, કિંતુ કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય શિલ્પકૃતિઓ અને એના પરથી જાણવા મળતી શિલ્પશૈલીની વિકાસકથાની જ નોંધ લેવાય એ ઇચ્છુ છે.

મૈત્રક અને અનુ-મૈત્રક કાલની કેટલીક જાણીતી શિલ્પકૃતિઓ નીચે મુજબ છે.

(૧) કારવણમાંથી મળેલી નંદીને અટકેલીને જામેલી શિવ-પાર્વતીની પ્રતિમા
(પૃ. ૨૯, આ. ૯૧) આ કૃતિ છટ્ટા સૈકાની છે.

(૨) વિશ્વરૂપ વિષ્ણુ : શામળાજીમાં નાગધરા પાસે એક દેરીમાં ત્યાંની આદિવાસી પ્રજામાં જાણીતી, ‘કળશી છોકરાંની મા’ તરીકે પૂજતી પ્રતિમા છટ્ટા

સૈકાની, ધણું ખરું ઈ. સ. ૫૫૦ આસપાસની, લાગે છે^૨ (પૃ ૨૭, આ. ૮૯). આ પ્રતિમામાં અષ્ટભુજ વિષ્ણુનાં લગભગ તમામ આયુધ ખંડિત છે, અનંત નાગ ઉપર વીરાસનમાં વિષ્ણુ ઉલટક બેઠા છે અને એમની પાછળના ભાગમાં વિષ્ણુમાંથી પ્રાદુર્ભૂત થતી તેવીસ અન્ય આકૃતિ છે, જેઓમાં સૂર્ય, ચંદ્ર બ્રહ્મા, શિવ, હયગ્રીવ, વરાહ, બલરામ વગેરે સ્પષ્ટ ઓળખાય છે.

(૩) વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની ખીણ એક પ્રતિમા પણ શામળાજીમાંથી મળી છે, જેના નીચેના તથા ઉપરના ભાગ ખંડિત થયા છે. એ હાલ વડોદરા મ્યુઝિયમમાં છે. એ પણ ઉપરની પ્રતિમાની લગભગ સમકાલીન કે એનાથી સહેજ પછીના સમયની, પણ છઠ્ઠા સૈકામાં બનેલી લાગે છે^૩

(૪-૬) શામળાજીમાંથી મળી આવેલી ઊભી મકરવાહિની ગંગાની સુંદર દ્વિભુજ પ્રતિમા^૪ છઠ્ઠા સૈકાની છે. મકરનાં મુખ અને પુરંછની કોતરણી ખાસ નોંધપાત્ર છે. ગંગાના જમણા પગ ઉપર લટકતું પર્યસ્તક એ પશ્ચિમ ભારતનાં શિલ્પોમાં ખાસ નજરે પડતું વિશિષ્ટ પ્રકારનું વસ્ત્ર-પરિધાન છે. આવું જ પર્યસ્તક કોટચર્ક-મહુડીની માતા અને શિશુ(પૃ ૨૯, આ. ૯૨)ની તેમજ સ્કંદ માતા(પૃ ૩૩, આ. ૧૦૦)ની પ્રતિમાઓમાં નજરે પડે છે.^૫ એ બે પ્રતિમા પણ છઠ્ઠા સૈકાની લાગે છે.

(૭-૧૦) આશુ-દેવવાડાનાં દેરાં પાછળ આવેલા જગન્નાથના મંદિરમાંની શેષશાથી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની પ્રતિમા તથા એ જ મંદિરમાંની બેઠેલી કૌમારી, ચામુડા અને વારાહી માતૃકાઓની પ્રતિમાઓ^૬ (પૃ ૩૦, આ. ૯૩-૯૫) છઠ્ઠા સૈકાના ઉત્તરાર્ધની લાગે છે.

(૧૧-૧૨) શામળાજીના ત્રિલોકીનાથના મંદિરમાં સચવાયેલી ત્રિશ્વળધારી શૈવ દ્વારપાલની પ્રતિમા^૭ (પૃ ૨૮, આ. ૯૦) તથા એને મળતી હાલ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મુંબઈમાં સચવાયેલી ખીણ શૈવ દ્વારપાલની પ્રતિમા.^૮ આ બેઉ પ્રતિમા પણ છઠ્ઠા સૈકામાં મૂડી શકાય.

(૧૩) વડોદરામાં મ. સ. યુનિ.ની આર્ટ્સ ફેકલ્ટીના મકાન સામે શેઠ આણંદલાલ ખુશલચંદના કંપાઉન્ડમાંથી મળેલું ભૈરવનું શિલ્પ, જે હાલ વડોદરા મ્યુઝિયમમાં છે.^૯ આ તે, મૂળ સપાળગજ વિસ્તારના દક્ષિણ તરફના છેડે આવેલા બીમનાથ મહાદેવના મંદિરમાંનું હોવાનો સંભવ છે. એકાવલિ દ્વારવાળા આ ભૈરવ નીચેનું વસ્ત્ર ધણું પારીક હોવાથી થોડે ઘણે અંશે શરીરના ગુહ્ય ભાગને દેખાડે છે. આ શિલ્પ છઠ્ઠા સૈકા પછીનું તો નથી જ. એનાથી પહેલાંનું હોવાનું ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થાય તો નવાઈ ન ગણાય.

(૧૪) વડોદરા પાસેના કપુરાઈ ગામમાં શિવાલય પાસેથી મળેલું જાણી શિવ-પાર્વતી(ઉમા-મહેશ્વર)નું ખંડિત શિલ્પ (પૃ. ૩૨, આ, ૯૮), જે હાલ વડોદરા મ્યુઝિયમમાં છે તે, ઈ. સ. ૬૦૦ ના અરસાનું અર્થાત્ જૂઠ્ઠા-સાતમા સૈકાનું છે. આ શિલ્પ ગુજરાતની તત્કાલીન કલાનો એક ધણો સુંદર નમૂનો છે. આમાં બેઠા ધાટના અગોને બદલે કંઈકે લાંબા પગ વગેરે હોવાથી આ શિલ્પમા દક્ષિણના ચાલુક્યોની કે એ પહેલાં ગુજરાતમાં આવી ચૂકેલી સાત-વાહનોની શૈલી(જેમાં કંઈકે પાતળા અને લાંબી-છતાં સપ્રમાણ અને સુંદર દેહવૃષ્ટિઓ કોતરાતી તે)ની અસર હોય એમ સંભવિત છે.

(૧૫) અકોટા(વડોદરા)ના જૈન ધાતુ પ્રતિમા-સમૂહમાંથી મળેલી શ્રીજીવંત-સ્વામીની જાણી કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા, કે જેની પીઠ પર લેખ કોતરેલો છે સદર લેખની દિપિના આધારે આ શિલ્પને વિના સ કોચ ઈ. સ. ૫૫૦ અને ૬૦૦ વચ્ચેના સમયનું ગણી શકાય છે. ૧° ‘જીવંતસ્વામી’ એ દીક્ષા લીધા પહેલાં તપ કરતા સંસારી મહાવીર સ્વામીનું નામ છે, આથી આ સ્વરૂપમા રાજકુલને અનુરૂપ મુકુટ અને કેશકલાપની દેહબુધા છે.

(૧૬) અકોટામાંથી મળેલી, અભિલેખ તથા પીઠ વિનાની, અને જાંચી ટોપી ધાટના કલામય મુકુટવાળી જીવંતસ્વામીની ખીજ મનોહર કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા (પૃ. ૩૧, આ ૯૬) ઉપર જણાવેલી પ્રતિમા કરતા કંઈકે જૂની છે. આ પ્રતિમાનાં નેત્રોમાં ચાદી ભરેલી છે અને હોઠની લાલી દર્શાવવા નીચલા હોઠ પર તાંજી ભરેલું છે. સમગ્ર ઉત્તર ભારતવર્ષમાંનાં અઘાવધિ ઉપલબ્ધ ધાતુ-શિલ્પોમાં આગલી હરોળમાં ખેસે તેવી ઉત્કૃષ્ટ કલામય આ પ્રતિમા આશરે ઈ. સ. ૫૦૦ અને ૫૫૦ ની વચ્ચેના સમયની હોય એમ લાગે છે. જીવંતસ્વામીના ગળામાંનાં હાંસડી અને હાર ગુપ્તકાલને સુપરિચિત એકાવલિને બદલે પશ્ચિમ ભારતવર્ષની ક્ષત્રપકાલીન અને વાયવ્ય હિંદની ગાંધાર કલાની પરપરાને જાળવી રાખે છે. જાંચી ટોપીધાટનો મુકુટ પણ મથુરામાંથી મળેલી કુપાણ્યકાલીન વિષ્ણુપ્રતિમા- (જે એક સમયે ઇંદ્રની મનાતી)ના ઇરાની ટોપી-ધાટના મુકુટમાંથી વિકાસ પામેલો લાગે છે. આ બધું જોતાં આ પ્રતિમાનો સમય ઉપર જણાવ્યો છે તેનાથી અવગમિત હોઈ શકે નહિ ૧૧

(૧૭) યક્ષ-યક્ષીયુક્ત આદિનાથની જાણી પ્રતિમા અકોટાના જૈન પ્રતિમા-ઓના સમૂહમા મળેલી, જૂઠ્ઠી સદીના ઉત્તરાર્ધની, જેની પાછળ ‘દેવધર્મોચં નિવૃત્તિકુલે જિનમદ્રવાચનાચાર્યસ્ય’ એવું લખાણ છે. પૂર્ણ વિકસિત કમળ પર કાયોત્સર્ગ-અવસ્થામાં આદિનાથ જાણી છે. કમળ પર એ બાજુએ બેઠેલ મૃગ

અને વચ્ચે ધર્મચક્ર કંડારેલું છે. આદિનાથના બંને ખલાઓ ઉપર વાળની લટ રહેલી છે. ધોતી પારદર્શક છે. પીઠિકાના ડાબા છેડે સર્વાનુભૂતિ યક્ષ અને જમણા છેડે અંગિકા યક્ષીની બેઠેલી મૂર્તિ છે. યક્ષ અને આદિનાથની તેમજ આદિનાથ અને યક્ષીની વચ્ચે અકેકેક અથવા વધુ તીર્થંકરની પ્રતિમા હતી, જે હાલ મોજૂદ રહી નથી, પણ એની પીઠિકામાં ખોલવા માટેનાં કાણાં મોજૂદ છે. એટલે મૂળ આ ત્રિતીર્થંક કે ચોવીસી પ્રતિમા હશે. આ પ્રતિમા અને એનાં યક્ષ-યક્ષીની કલાશૈલી ગુપ્ત શૈલીથી સ્પષ્ટ રીતે જુદી એવી પ્રાચીન પશ્ચિમ ભારતીય શૈલી છે, જેને તારાનાથે ઓલ્ડ વેસ્ટર્ન સ્કૂલ (પ્રાચીન પશ્ચિમી શૈલી) નામથી સંબોધી છે. ૧૨

(૧૮) વિદ્યાધરકુલમાં પ્રતિષ્ઠિત, ખંડિત અભિલેખવાળી, મોટા મુકુટ અને પ્રલામંજળવાળી, લલિતાસને બેઠેલી, જમણા હાથમાં આત્રલુંખી અને ડાબા હાથમાં ગિજેરું ધારણ કરતી, ડાબા ખોળામાં બાળક તેડેલી સિંહારૂઢ અંગિકાની દ્વિભુજ પ્રતિમા, જે અંકોટામાંથી મળેલી છે અને જેની પાછળના અભિલેખની લિપિ જફ્રી સદીના ઉત્તરાર્ધની હોવાથી લગભગ ઈ. સ. ૫૫૦ થી ૫૬૦ આસપાસના સમયમાં મૂકી શકાય તેવી છે તે, પ્રચુર અલંકારયુક્ત ધાતુપ્રતિમા પણ પ્રાચીન પશ્ચિમ ભારતીય શૈલીની છે. ૧૩

(૧૯-૨૨) આ ઉપરાંત આ કાલનાં બીજાં ગણનાપાત્ર શિલ્પોમાં પાર્વતી^{૧૪} (દેલવાડા), માતા અને બાળક^{૧૫} (કોટચક) (૫૬-૨૯, આ ૯૨), રુદ્રમાતા^{૧૬} (કોટચક) (૫૬-૩૩, આ. ૧૦૦) તથા પાર્વતી અને નૃત્ય કરતા ગણપતિ^{૧૭} (ટીંટોઈ) ગણાવી શકાય.

(૨૩-૨૪) પોતાના શાસનકાલ દરમ્યાન વલભી અને એની આનુબાનુના પ્રદેશમાંના ધણા બૌદ્ધ વિહારો વગેરેને ગૈત્રકોએ આપેલાં દાનોની વિગતવાર માહિતી એમનાં દાનશાસનો પરથી મળે છે, ૧૮ પરંતુ આ કાલનાં બહુ જ થોડાં બૌદ્ધ શિલ્પ ઉપલબ્ધ છે, તેઓમાં વલભીથી મળેલી છુદ્દની એક નાની ધાતુ-પ્રતિમા ત્યાંના મહેદ્રસિંહજી ઠાકોરના^{૧૯} સંગ્રહમાં છે. આ પ્રતિમા પાંચમા (કે છઠ્ઠા) સૈકાની છે. આ ઉપરાંત, વલભી કે પીરમ બેટમાંથી આવેલી મનાની એક અતિ-સુંદર છુદ્દપ્રતિમા હાલ ભાવનગરમાં ગાંધી-સ્મૃતિ મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે. આ ધાતુપ્રતિમા ઉપર સોનાનો ઓપ છે. કારીગરી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની છે. બેઉ ખલાઓ ઉપર એટલેલી સંઘાતી-સઘાટી ગાંધાર અસરવાળી છે. આ પ્રતિમા ગૈત્રકકાલીન, જફ્રા સૈકાની, કદાચ શીલાદિત્ય પહેલાની સમકાલીન, લાગે છે.

પ્રલંબપાદે ખેડેલી યુદ્ધની આ પ્રતિમા પ્રાચીન પશ્ચિમ ભારતીય શૈલીનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. ૨°

(૨૫) કંપડવ જ પાસે આવેલા કઠલાલ ગામમાંથી મળેલી વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની ૨૧ ત્રીજી પ્રતિમા (પદ ૩૧, આ. ૯૭), જે ઉપરની વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની શામળાણમાંથી મળેલી બે પ્રતિમાઓ પછીના સમયની આશરે ઈ સ. ના સાતમા સૈકાની છે તે, ગુપ્તકાલની નહિ, પણ મૈત્રકકાલની જ ગણાય ગુપ્તકાલમાં મથુરા અને ગુજરાતમાં મળતી વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની પ્રતિમાઓની પરંપરાની આ પ્રતિમા છે, જે ખતાવે છે કે આ સમયમાં ગુજરાતમાં વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની કલ્પનાનું પ્રગમમાં સારા પ્રમાણમાં આકર્ષણ હતું. કઠલાલની આ પ્રતિમા પણ વિશ્વરૂપની કલ્પનાની છે. વળી શામળાણ અને એલિફન્ટા વચ્ચે મળવાથી આ પ્રતિમા શામળાણ અને પરેલના શિવ તેમજ એલિફન્ટાની મહેશમૂર્તિ વચ્ચેનો કલાશૈલીપરક સંબંધ સૂચવતી કડીરૂપ છે. શામળાણના વિશ્વરૂપ વિષ્ણુનાં ત્રણ મુખ સાથે એલિફન્ટાની મુવિખ્યાત મહેશમૂર્તિના ત્રણ મુખ સરખાવતાં એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થયેલી છે કે એલિફન્ટા સુધી આ એકસરખી કલા-પરંપરા હતી. પરેલની શિવમૂર્તિ શિવના વિશ્વરૂપની કલ્પના ૨જી કરે છે એ મૂર્તિ અને શામળાણના વિશ્વરૂપ વિષ્ણુ લગભગ સમકાલીન છે, બ્યારે એલિફન્ટાની શિવની મૂર્તિ સહેજ પછીની છે. ૨૨

(૨૬) સાતમા સૈકાથી આઠમા સૈકાના અત સુધીમાં મૂકી શકાય તેવાં શિલ્પોમાં અકોટામાંથી મળેલું ધાતુનું એક ધૂપિયું ખાસ નોંધપાત્ર છે. ૨૩ એની આગળના ભાગમાં ધૂપપાત્ર તરીકે હાથીની પોલી આકૃતિ છે, બ્યારે પાછળના ભાગમાં હાથાના છેડે સિંહ છે સાતમા સૈકાની શરૂઆતની આ કૃતિ ધાતુ-શિલ્પોમાં કવચિત્ મળતી અગત્યની કલાકૃતિ છે હાથીની ઉપર ક્રાતરેલા લેખમાં ‘શ્રીનિ x x કુલે જાણહ રાજા ૮’ એટલા અક્ષર વંચાય છે જાણહ=જાહલ એ ‘જયભટ’ શબ્દનું ખોલાતી ભાષાનું રૂપ લાગે છે, અને સંભવ છે કે નાંદીપુરી-ભરૂચના ગુર્જર રાજવી જયભટ પહેલા ઉર્ફે ‘વીતરાગ’ આ ધૂપિયું જૈન મંદિરને અર્પણ કર્યું હોય. જયભટનો અમલ અંદાજે ઈ સ ૬૦૦-૬૨૮ નો છે. જયભટનું વિશેષણ ‘વીતરાગ’ હતું, જે સૂચવે છે કે જયભટ જૈનધર્મી હોઈ શકે. આ સિવાય અકોટાના ધાતુસમૂહમાંથી સાતમા સૈકામાં મૂકી શકાય તેવી બીજી ઘણી ધાતુપ્રતિમાઓ મળેલી છે તેઓમાંની કેટલીક ખાસ નોંધપાત્ર છે

(૨૭-૨૯) સપાટ પીઠિકા પર ઊભેલ સરસ્વતીની મૂર્તિના મસ્તક પાછળનું આભામડળ મથકાદાર કિનાર સિવાય સાફું છે. આ કૃતિ ઈ. સ ૬૦૦-૬૨૦ ધ-૩-૨૩

આસપાસની છે. ૨૪ જમણા હાથમાં ધારણ કરેલ કમલની નાળ એણે ધારણ કરેલ ઉત્તરીયના નીચે લટકતા છેડાની સમાતરે પગ પાસે પીઠિકાને અડે છે. આભામંડળની કિનારી પરના આલિખિત મણકાના જેવા જ મણકા ઉત્તરીય પર અંકિત કરેલા છે. એના છેડા ભૌમિતિક આકૃતિઓ વડે અંકિત કરેલા છે. સરસ્વતીએ છાતી પર એકાવલી અને ઉરઃસૂત્ર ધારણ કર્યાં છે એનો ત્રિકૂટ સુકુટ આકર્ષક છે. કટિ પરનું અધોવસ્ત્ર આ સંગ્રહમાં જાણીતી થયેલ 'નિકમ્બ' શૈલીમાં છે. એની સમગ્રાણુ દેહલતા તેમજ દીર્ઘ ધ્યાનસ્થ નેત્રો નોંધપાત્ર છે. રચનાશૈલીનો થોડો હાસ આ કાલની અહીંની સરસ્વતીની એક ખીણ ખસિત મૂર્તિમાં જેવા મળે છે. ૨૫ આ મૂર્તિ ધણી બાબતોમાં ઉપરની મૂર્તિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે એના મસ્તક પાછળની આભા ધાટમાં લબગોળ છે અને એ કમલની પાદડીઓ તથા કિનારે મુકામાલાથી વિભૂષિત છે. પદ્મપીઠ પર ત્રિલંગમા ઊભેલ આ પ્રતિમાનું ઉત્તરીય-પદ્મ એના દેહની સમતુલાને જાળવી રાખે છે. મસ્તક પરના ત્રિકૂટ સુકુટના મધ્યપર્ણની બંને બાજુઓએ ચારુ પર્ણવસ્ત્રી અત્યંત સુશોભિત છે. એણે અંગ પર એકાવલી, પદ્મકુંડલ, કેયૂર અને વલય ધારણ કર્યાં છે પૂર્ણવિકસિત સ્તનપ્રદેશ, નાભિ પરની ત્રિવસ્ત્રી અને ત્રિલગની છટા વ્યક્ત કરતી જંધાઓ એના દેહની શોભામાં વધારો કરે છે ઉપયુક્ત બંને સરસ્વતી-પ્રતિમાઓ પર લેખ કોતરેલા નથી.

અહીંના સંગ્રહમાં સરસ્વતીની એક ખીણ ખસિત મૂર્તિ છે ૨૬ એના પર લેખ કોતરેલો નથી આ મૂર્તિ બે કંકડે છે અને એની નીચેની પીઠિકા ગુપ્ત થયેલ છે. આભામંડળ પણ નાશ પામ્યું છે માત્ર એનો કેટલોક ભાગ મૂર્તિના ડાબા કાન પાસે જળવાઈ રહેલો જણાય છે. એનો સુકુટ ત્રિદલને બદલે પચદલ છે મથાળે ભારે કદનો ટોપ છે, જે અગ્રભાગે તેમજ પૃષ્ઠભાગે અલંકૃત પદ્મપત્રથી વિભૂષિત છે. સરસ્વતીએ કુંડલ, હાર, ઉરઃસૂત્ર, કટિસૂત્ર, મણિજડિત અંગ, વલય વગેરે આભરણો ધારણ કર્યાં છે

(૩૦) ત્રિતીર્થિક પાર્શ્વનાથપ્રતિમામાં પાર્શ્વનાથના મસ્તક પર ખંડિત નાગકણ છે અને બંને બાજુઓના તીર્થંકરોએ કટિ પર ધોતિયું પહેરેલ છે. પાર્શ્વનાથના સિંહાસનની મધ્યમાં ધર્મચક્ર છે અને એની બંને બાજુઓએ એક એક હરણ તથા વ્યાલનાં શિલ્પ છે સિંહાસનની બંને બાજુઓએ આવેલ સનાલ કમલ પર ઊભેલ તીર્થંકરોમાં જમણી બાજુએ ઋષભનાથ અને ડાબી બાજુએ મહાવીર (?) છે. પાર્શ્વનાથના યક્ષ-યક્ષી સર્વાનુશ્રુતિ અને અગ્નિકા અનુક્રમે જમણી તથા ડાબી બાજુએ કમલ પર સ્થિત છે. એમાં મસ્તકોની પાછળ

પણ પ્રભાવલિ-વિભૂષિત પ્રભાચક્ર છે અને એમણે અનુક્રમે મસ્તક પર કરંડ-મુકુટ અને ચૈત્યગવાક્ષની આકૃતિમાં કેશકલાપ ધારણ કર્યા છે. સિંહાસનની નીચેની પટ્ટિકામાં અષ્ટગ્રહોના મુખ કોતરેલાં છે ૨૭ અને મળતી ત્રિતીર્થિક પાર્શ્વનાથની એક ખીજ પ્રતિમા અહીંથી મળી છે. પાર્શ્વનાથની પાછળની સપ્તકલ્પા નાગ-જનાવલિ અને બાજુના તીર્થ કરોની પાછળની પ્રભાવલી સાથે આ શિલ્પ સંપૂર્ણ છે ૨૮ આ બંને પ્રતિમા સાતમા સૈકાની છે.

(૩૧) ચતુર્ભુજ મહાવિદ્યા અચ્યુતા દેવી (૫૬ ૩૪, આ ૧૦૨) અશ્વ પર સવારી કરેલી સ્થિતિમાં છે ૨૯ એના મસ્તક પાછળ આભાચક્ર છે. એના પરનો કેશકલાપ અત્યંત આકર્ષક છે એણે કર્ણકલ્પો, મુકતામાલા, ડૂંટી સુધી પહોંચતું ઉરસૂત્ર, વલય અને બાજુબંધો અને નૂપુરો ધારણ કર્યા છે એણે ચાર હાથમાં અનુક્રમે બાણ, તલ્લવાર, ઢાલ અને ધનુષ ધારણ કર્યા છે.

(૩૨) આ શિલ્પમાં કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં બિભેલ પાર્શ્વનાથની ગાદી નીચેથી બે બાજુઓએ અર્ધનાગ-સ્વરૂપમાં અંકિત કરેલા ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતીનાં શિલ્પ ખાસ નોંધપાત્ર છે. ૩૦ આ બંને શિલ્પોનો કટિ નીચેનો ભાગ નાગની પૂંછડીનો બનેલો છે અને એ બંનેની પૂંછડીઓને ગાદી નીચે મધ્યમાં નાગપાશમાં ચૂથેલી છે.

(૩૩-૩૪) સાતમા સૈકાના શિલ્પોમાં પશ્ચિમ ભારતીય શૈલીમાં કંઈક મોટાં માથાં, ખેડા ઘાટના શરીર અને મુદ્દલ બાધાવાળી સ્ત્રી-આકૃતિઓ નજરે પડે છે. એવા નમૂના જ્વાલિયર બાજુબાજુના પ્રદેશમાંથી અને રાજસ્થાનમાંથી પણ મળેલા છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં જૂના ડીસા પાસે નદીના સામા કાંઠે વડાવલ ગામેથી શ્રી. આર. ટી. પરીખે શોધી કાઢેલી સપ્ત માતૃકાઓ આ શૈલીની અને સાતમા સૈકાની છે આ માતૃકાઓમાં વારાહીની તથા પાર્વતીની પ્રતિમા ખાસ નોંધપાત્ર છે. ૩૧ ચતુર્ભુજ વારાહીના બે હાથમાં બાણક છે, બીજો જમણો હાથ ખાલી છે, ને બીજા હાથમાં હાથે ઉપવસ્ત્ર પકડેલું છે. આજુબાજુમાં એકાવલી, ઉરસૂત્ર, કલ્પ અને નૂપુર છે. બારીક વસ્ત્ર, કલાત્મક ઉપવસ્ત્ર અને એનો કેશકલાપ સૌંદર્યમાં વધારો કરે છે. ચતુર્ભુજ પાર્વતી સમભગમાં બિબેલાં છે. ઉપલા જમણા હાથમાં શિવલિંગ અને ઉપલા ડાબા હાથ હાથમાં ગણેશને ધારણ કરે છે. નીચલો જમણો હાથ વરદમાલા-મુદ્રામાં છે ને નીચલો ડાબો અંકિત છે દેવીની બંને બાજુએ દશવિલી જ્વાળા તપ કરતાં પાર્વતીની આસપાસના અગ્નિની દ્યોતક છે. મસ્તકની ઉપર ચાપાકારે દશવિલાં નવ મસ્તક નવ નાગોના કે નવ ગ્રહોના છે.

(૩૫) થોડાક સમય પૂર્વે કઠલાલ નજીકના પિઠોરા ગામેથી પિઠોરી માતાના મંદિરમાં ઘણાં શિલ્પ શોધાયાં છે. તેઓમાં મહિષમર્દિનીની કેટલીક પ્રતિમાઓ લગભગ સાતમા સૈકાની છે. ૩૨ આમાં કોઈ સૂતિં દશભુજ, કોઈ અષ્ટભુજ, કોઈ ચતુર્ભુજ અને કોઈ ત્રિભુજ છે. અસુરને પૂરો મહિષરૂપે જ રજૂ કરેલા છે ને એના પર માતાજીના વાહન સિંહનું આક્રમણ થતું દર્શાવ્યું નથી.

(૩૬-૪૦) જૈત્રકકાલનાં અન્ય શિલ્પોમાં કદવારના વરાહમંદિરનાં શિલ્પ જાણીતાં છે. ૩૩ તેઓમાં ગર્ભગૃહના પ્રવેશદ્વારની ઉપરના શિલ્પપટ્ટમાં બેઠેલા સૂર્ય, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ અને ચંદ્રની પ્રતિમાઓ, દ્વારશાખા પરની ગંગા-યમુનાની આકૃતિઓ, વરાહની તથા દશાવતારની પ્રતિમાઓ અને છૂટક શિલ્પોમાં ગરુડાચઢ વિષ્ણુ, વૃષવાહન ઉમા-મહેશ્વર અને જીર્ણા લક્ષ્મીનારાયણની પ્રતિમાઓનો સમાવેશ થાય છે થાનના દેવાલય પરનાં શિલ્પોમાં ૩૪ નવગ્રહો, ગણપતિ, ગંગા, વરાહ અને એક જીર્ણ દેવયુગલનો સમાવેશ થાય છે. જૂજના કચ્છ મ્યુઝિયમમાંની ધાતુની જીર્ણા શુદ્ધપ્રતિમા ૩૫ મળી છે પ્રતિમાને ફરતી ખંડિત પ્રભાવલી છે. પીઠિકા પર સાતમી સદીનો લેખ છે. શુદ્ધનો જમણો હાથ અલય મુદ્રામાં છે, ડાબો હાથ ખંડિત છે. ઉજ્જીય, કાનની લાંબી યૂટ, પ્રસન્ન મુખમુદ્રા અને અર્ધ-પારદર્શક અધોવસ્ત્ર નોંધપાત્ર છે. મહુડીમાંથી મળેલી શુદ્ધ અથવા જિનની પદ્માસનસ્થ મોટી ધાતુ-પ્રતિમામાં ૩૬ પ્રભાવલીની પાછલી બાજુ પરના લખાણનો પાઠ સંદિગ્ધ છે. પ્રતિમામા રજૂ થયેલ આકૃતિ યોગમુદ્રા ધારણ કરી યોગાસનમાં બેઠેલા પુરુષની છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઢાંકની પહાડી ઉપરનાં કાતરેલાં જૈન શિલ્પ ૩૭ પણ આ કાલનાં છે તેઓમાં આદિનાથ, પાર્શ્વનાથ વગેરેની આકૃતિઓ કંઠારેલી છે, કોઈ યોગાસનમાં બેઠેલા જિનની, તો કોઈ કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં તપ કરતા તીર્થ કરની.

(૪૧) રોડમાંથી એક અજ્ઞાત દેવની પ્રતિમા મળેલી છે. શ્રી પી એ. ઇનામદારે પ્રસિદ્ધ કરેલી ૩૮ એ પ્રતિમા હાલ ક્યા છે એની ખબર નથી આ પ્રતિમામાં જટાધારી દ્વિભુજ દેવ સમપાદ અવસ્થામાં જોવા છે અને એમણે બારીક ધોતિયું પહેરેલું છે. જમણો હાથ ખંડિત છે. ડાબા હાથમાં જલપાત્ર જેવું કંઈક પકડી રાખ્યું હાગે છે. સંભવ છે કે આ પ્રતિમા સૈવ કે બૌદ્ધ સંપ્રદાયની હોય. આ પ્રતિમા છઠ્ઠા કે સાતમા સૈકાની છે.

(૪૨) સૌરાષ્ટ્રમાં માગરોળમાંથી મળેલું અને રાજકોટ મ્યુઝિયમમાં સચવાયેલું સૂર્યનું એક સુંદર શિલ્પ વિશિષ્ટ નોંધ માંગી લે છે ૩૯ સાતમા સૈકાની આ મૂર્તિની કેશરચના ગુપ્ત પરંપરાની યાદ આપે છે, જ્યારે અન્ય રચના પ્રાચીન પશ્ચિમ ભારતીય શૈલીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ રજૂ કરે છે. જીર્ણા દ્વિભુજ સૂર્યના મુખની

પાછળ પ્રભાચક્ર છે. બંને હાથ ખડિત છે. બે બાજુઓએ રાત્રી અને નિહુલા નથા એમની આગળ નીચે દંડ અને પિંગલ છે.

(૪૩-૪૪) આ ઉપરાંત આ કાલના બીજા ગણનાપાત્ર શિલ્પોમાં વીણાધર શિવ અને પાર્વતી (ટીટોઈ) ૪૦ (૫૬ ૩૩ આ ૧૦૧) તથા કુમાર(વડોદરા મ્યુઝિયમ) ૪૧નો સમાવેશ થાય છે. શિવ બે હાથમાં વીણા ધારણ કરી બેસા છે. બીજા જમણા હાથમાં ત્રિશૂળ અને બીજા ડાબા હાથમાં સપ્ત છે નીચે પાછળ નંદી છે શિવની ડાબી બાજુએ ચતુર્ભુજ પાર્વતી બેસા છે. એમણે બે હાથમાં બાળક તેડ્યું છે બીજા જમણા હાથમાં પદ્મ છે. બીજો ડાબો હાથ નીચે ભીમેલા મયૂર પાસે લટકે છે વાહન દ્વારા આ બાળક કાર્તિકેય હોવાનું સૂચિત થાય છે. આમાની બીજી જાણી ખંડિત દ્વિભુજ પ્રતિમા, એનું મસ્તક ન હોવા છતાં, જમણા હાથમાં શક્તિ, ડાબા હાથમાં કૂકડો (?) અને પાછળ મયૂર વાહન દ્વારા કાર્તિકેયની મૂર્તિ હોવાનું સૂચિત થાય છે. આ પ્રતિમા વડોદરામાંથી જ મળેલી છે.

(૪૫-૪૬) રોડાનાં મંદિરોમાંથી મળેલી હાલ વડોદરા મ્યુઝિયમમાંની ચામુ ડા- (૫૬ ૩૨, આ ૬૬)ની તેમજ પાર્વતીની પ્રતિમાઓ સાતમા-આઠમા સૈકાની શૈલીના સારા નમૂના ૪૨ છે ચામુ ડા શય ઉપર બેઠા છે. એમણે નીચલા જમણા હાથમાં ખડ્ગ, ઉપલા જમણા હાથમાં કપાલ (ખખર), ડાબા હાથમાં ખટ્વાગ અને નીચલા ડાબા હાથમાં રાક્ષસનું મસ્તક ધારણ કરેલું છે. સિંહ પર બેઠેલા પાર્વતી કે દુર્ગા ઉપલા બે હાથમાં ત્રિશૂળ અને પરશુ ધારણ કરે છે નીચલા જમણા હાથ અભય મુદ્રામાં છે. નીચલા ડાબા હાથમાં ધારણ કરેલી વસ્તુ ખડિત અને અસ્પષ્ટ છે એમનો દેહ ચૂડામણિ, કુંડલ, એકાવલી, ઉરમૂત્ર અને કેયૂરોથી આભૂષિત છે

(૪૭-૫૦) રોડાના મંદિર ન. ૬ તરિકે ઝોળખાતા મંદિરની આગળના અર્ધમંડપની ચાલવીઓની ઉપરના ભાગમાં કેટલીક અપ્રતિમ સૌંદર્યચુકત વિવિધ ભંગીઓમાં ભેલેલી સ્ત્રી-આકૃતિઓ છે, જેને શિલ્પ-અથોમા દેવાંગનાઓ અથવા અપ્સરાઓ તરીકે વર્ણવેલી આકૃતિઓ તરીકે ઝોળખાવી શકાય. ૪૭ કોણાક તેમજ ખજુરાહોનાં મંદિરો ઉપરની અપ્સરાઓ અને સુરસુંદરીઓ કલાત્રેમીઓને જાણીતી છે, પણ શિલ્પકલાની દૃષ્ટિએ ઘણી જાણી કાઠિની સજીવ લાગતી આ આકૃતિઓ થોડી પ્રસિદ્ધિ અને પ્રશંસા પામી નથી. પ્રાચીન પશ્ચિમ ભારતીય શિલ્પકલાના સાતમા સૈકાના આ ઉત્કૃષ્ટ નમૂના છે. સામાન્ય રીતે રોડાનાં મંદિરોને આઠમા સૈકાના પૂર્વાર્ધના ગણવામાં આવે છે શિલ્પકલાના વિકાસની દૃષ્ટિએ ભારતીય શિલ્પના ખ્યાતનામ-અભ્યાસી સ્ટેલા કેમરિશના મતે તેમજ ઉમાકાંત શાહના

મતે આ શિલ્પ સાતમા સૈકાનાં હાથે છે. રોડાના આ મંદિરને સાતમા સૈકાનું ગણવાની શકાય.

(૫૧-૫૩) આ ઉપરાંત રોડાના શિલ્પસમૂહ પૈકીની ગણેશ, ૪૪ સિંહ ઉપર બેઠેલાં દુર્ગા, ૪૫ કાર્તિકેય ૪૬ વગેરે મૂર્તિઓ સાતમા-આઠમા સૈકાની કૃતિઓ છે. તેઓમાં બેઠેલા ચતુર્ભુજ ગણેશ ઉપલા બે હાથમાં ત્રિશૂળ અને પરશુ તથા નીચલા બે હાથમાં પદ્મ અને મોદકપાત્ર ધારણ કરે છે સર્પ-યજ્ઞોપવીત તથા મસ્તક પરની વેશભૂષા નોંધપાત્ર છે. પાર્વતી કે દુર્ગા પગમાં નૂપુર પહેરી રહ્યાં છે એમના વાહન સિંહની આકૃતિ આબેહૂય કલાકૃતિનો સુંદર નમૂનો છે. મથૂર પર બેઠેલા કાર્તિકેય પડાનન છે ને જમણા હાથમાં શકિત ધારણ કરે છે. મથૂરની ડોક ઝાળી ખાનુ વળેલી છે.

(૫૪-૫૫) ગોપના મંદિર પાસેથી વિષ્ણુ અને કાર્તિકેયની બે ઊભી પ્રતિમા મળી છે તે પણ ઐત્રક-કાલની છે. ૪૭

(૫૬-૫૭) સાતમા અને આઠમા સૈકાનાં શિલ્પોમાં ખાસ નોંધપાત્ર છે કારવણની નૃત્ય કરતી રક દમાતા અથવા કૌમારીની પ્રતિમા, જે તત્કાલીન કલાનો એક સુદર સજીવ નમૂનો ૪૮ છે. નૃત્ય કરતાં કૌમારીનો આબેહૂય અંગભંગ ઉદ્ધાસ અને રક્તિ દર્શાવે છે. વડોદરાની H. M. H. Schoolએ બાંધેલા સૈવ મંદિરમાં કેટલાંક અગત્યનાં શિલ્પ માસર (તા. પાદરા), દહેગામ (જિ. ભરૂચ) કાપી વગેરે સ્થળોએથી આણેલાં છે, તેઓમાં માસરની માતૃકાઓ લગભગ સાતમા-આઠમા સૈકાની ૪૯ છે.

(૫૮-૬૧) લગભગ આ જ સમયની કુંભારિયા પાસેના કોટેશ્વરની માતૃકાઓ વડોદરા મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત ૫૦ છે. આશુ પર વસિષ્ઠાશ્રમમાં લગભગ આઠમા સૈકાની એક સુદર બ્રહ્માણી માતૃકાની મૂર્તિ, ઉપરાંત પદ્માસનસ્થ યોગનારાયણની આઠમા સૈકાની એક સુદર મૂર્તિ છે તેમજ નાગરાજની એક સુંદર નાની મૂર્તિ છે, જે સંભવ છે કે અશ્વમેધ નાગની હોય. આ પ્રતિમા પણ આઠમા સૈકાની શરૂઆતની હોવાનો સભવ છે. ૫૦ અ કોટેશ્વરની માતૃકાઓમાં વૈષ્ણવી, ઐંદ્રી, બ્રાહ્મી, વારાહી અને ચામુંડા ચતુર્ભુજ છે વૈષ્ણવી, ઐંદ્રી અને વારાહી બાળકને તેડે છે ઐંદ્રી, બ્રાહ્મી અને ચામુંડાને પોતાપોતાનું વાહન પણ છે. બ્રાહ્મી દ્વિભુજ છે. બાળક એમની જમણી બાજુએ નીચે ઊભું છે.

(૬૨) સુંદર રીતે કેાનરેલ પદ્મપીઠ પર ત્રિભંગમા મૂકેલ આમરધારિણીનું શિલ્પ ૫૧ (પટ ૩૫, આ. ૧૦૩) અકોટા ધાતુ શિલ્પોમાં સર્વોત્તમ નમૂનો છે. એની સપ્રમાણ દેહલતા આકર્ષક છે કેશકલાપ શુભાશ્વનાં પુષ્પોની શૂંઘણીના મધ્યમાં

આવેલ ચૂંકમણિથી વિભૂષિત કરેલ છે કાનનાં પત્રકુંડલ, ગળામાનો નિષ્કનો હાર, ત્રિદલ પુષ્પમંડિત ખાતુબંધો, ગોળ કંકણકૃતિ વલયો, સ્તન-પ્રદેશની મધ્યમાથી પસાર થતું ઉરસ્ફુટ, કટિમેખલા અને ખારીક ને હીલાં અધોવસ્ત્રને પકડી રાખતું અત્યંત અલંકૃત ઊરુગલક, પગનાં નૂપુર ને ખલા પાછળથી પસાર થતું ઉત્તરીય આ શિલ્પને અત્યંત કમનીય સ્વરૂપ બક્ષે છે. આ શિલ્પ આઠમા સૈકાના મધ્યકાલનું છે.

(૧૩-૧૪) અકોટાના ધાતુમૂર્તિ-સમૂહમાની ઉપયુક્ત અંગિકા સિવાય દ્વિભુજ અંગિકાનાં આ કાલનાં બીજાં બે શિલ્પ અકોટામાંથી મળેલા છે. એ પૈકીનું એક લલિતાસનમાં સિંહ પર બેઠેલું છે પર અને બીજું એ જ આસનમાં પદ્મપીઠ પર આસનસ્થ છે ૫૩ એ બંને શિલ્પોના ડાબા ખોળામાં બાળક બેઠેલું છે બંનેના જમણા હાથમાં આમ્રપદલી છે અને ઠાળો હાથ બાળકના મસ્તક પાસે અભય-મુદ્રામાં છે. બંનેના મસ્તકે પત્ર-ભંગ મંદરિકા પ્રકારનો મુકુટ છે, પણ પ્રથમ શિલ્પના મસ્તકે પાછળ આભાચક્ર નથી, જ્યારે બીજા પ્રતિમાના મસ્તકે પાછળનું ખંડિત આભાચક્ર જળવાઈ રહ્યું છે.

(૧૫) ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણમાંથી મળેલા ને વડોદરા ચુડામળમાં સચવાયેલાં કેટલાક શિલ્પ આઠમા સૈકાના છે ૫૪ તેઓમાં યોગાસનમાં બેઠેલી પાંચ માતૃકાઓની શિલ્પપદ્ધતિ અને ગવાક્ષમાં બેઠેલા ચતુર્ભુજ શિવની પ્રતિમાનો સમાવેશ થાય છે

(૧૬) અકોટાના સંગ્રહમાંથી પણ આઠમા સૈકાની કેટલીક ધાતુ-પ્રતિમાઓ મળેલી છે ૫૫ તેઓમાં ખભે વાળની લટવાળા ઋષભનાથ, પદ્માસનમાં બેઠેલા દ્વિભુજ અજિતનાથ, લલિતાસનમાં યક્ષ-યક્ષી વચ્ચે યોગાસનમાં બેઠેલા પાર્શ્વનાથ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે

(૧૭-૧૮) આઠમા સૈકામાં, સૌરાષ્ટ્રમાં સૈધવોના રાજ્યપ્રદેશમાં કેટલાંક અગત્યના શિલ્પસ્થાપત્ય બન્યાં તેઓમાં પિંડારક (પિંડારા) તીર્થ અને આજુબાજુના શિલ્પ નોંધપાત્ર છે ૫૬ મંદિર નં. ૨ ના ઉત્તરંગ પરની શિલ્પપદ્ધતિમાં વિષ્ણુ-લક્ષ્મી, બ્રહ્મા-સાવિત્રી, શિવ-પાર્વતી વગેરે દેવ-દેવીઓ એકત્ર થયાં છે. ઉપરાંત દિર્ઘામાં બેઠેલા ચતુર્ભુજ ગણેશ, જિહ્વા ચતુર્ભુજ ચતુરાનન અને ગુરુ પર બેઠેલા વિષ્ણુ દર્શનીય છે. સૌરાષ્ટ્રના હવા-પાણીને લીધે તેમજ પથ્થરની જાતને લીધે સમુદ્રકાંઠાના પ્રદેશનાં એ સમયના ધણાં શિલ્પ આજે ખવાઈ ગયેલી હાલતમાં છે, છતાં પિંડારાના લક્ષ્મી-નારાયણ તેમજ સ્પષ્ટ પણ હજુ ન જોળખી શકાય તેવા પ્રસંગને આલેખતી એક આખી શિલ્પપદ્ધતિ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

(૬૯-૭૦) રણુ પીપળી(તા. પાદરા)થી આણેલી રચારૂ સૂર્યની એક અખંડિત સૂર્ય-પ્રતિમા (પદ્ ૩૫, આ. ૧૦૪) અને સુદર છે, ૫૭ જે આઠમા-નવમા સૈકાની ગણી શકાય. સૂર્યદેવ એકચક્ર રથમાં અર્ધ પદ્માસને ઘિરાળેલા છે. એમનો જમણો હાથ ખંડિત છે, ડાબા હાથમાં પદ્મ ધારણ કરેલું છે. મસ્તક પાછળ પદ્મપત્રની ભાતવાળુ પ્રભામંડળ છે. ડાબી બાજુએ રાઝી અને જમણી બાજુએ નિહુલા બેઠાં છે. સારથિ અરુણની ડાબી બાજુએ દંડ અને પ્રત્યુષા તથા જમણી બાજુએ પિંગલ અને ઉષા છે રથ અને અશ્વો ગતિમાન છે. લગભગ આ જ સમયની ઉમા-મહેશની એક પ્રતિમા પણ વડોદરાની E M E Schoolના સંગ્રહમાં છે ૫૮ શિવ નદી ઉપર લલિતાસનમાં બેઠેલા છે ને એમના ડાબા બોળામાં પાર્વતી બેઠાં છે. શિવના હાથમાં ત્રિશૂળ, ત્રીલોચન અને સર્પ છે. પાર્વતીના એક હાથમાં પદ્મ છે. શિવનું પૌરુષમય શરીર તથા ઉમાની સપ્રભાણ કોમળ દેહચરિ કલાત્મક છે

(૭૧) ગુજરાતમાંથી મળતાં માતૃકાઓના શિલ્પોમાં વડનગરમાં અમથેર માતાના મંદિરની સપ્ત માતૃકાની મૂર્તિઓ પણ નોંધપાત્ર છે. ૫૯ આ શિલ્પોના સુરેખાકન શાંત મુખમુદ્રા, કંબૂગ્રીવા આદિ જૂની શૈલીના અંશ છે, પણ દ્રંક પગો, જડ રચના વગેરેના કારણે આ શિલ્પ આઠમા-નવમા સૈકાના હોવાનો સંભવ છે.

(૭૨) અકોટા ધાતુશિલ્પોમાનાં કેટલાંક નવમા સૈકાનાં છે. તેઓમાંનું એક સિંહ પર લલિતાસનમાં બેઠેલ અંબિકાનું છે. જમણા હાથમાં આમ્રલુખી અને ડાબા હાથ વડે બેઠેલા બાળકને એણે ધારણ કરેલ છે અને એની પાસે બીજુ એક બાળક બેઠેલું છે. મસ્તક પાછળ તમાલપત્રાવલિ ધાટના પદ્મદલાંકિત વૃત્તાકાર આભાચક્રના મથાળે અર્ધપદ્માસનરથ નેમિનાથની નાના કદની મૂર્તિ આવેલી છે ૬૦

(૭૩-૭૪) અકોટા-સંગ્રહમાં સર્વાતુભૂતિ યક્ષની આ કાલની બે મૂર્તિ નોંધપાત્ર છે. કોઈક મોટી જૈન પ્રતિમામાંથી છૂટી પડી ગયેલ એક મૂર્તિમાં યક્ષ જમણા હાથમાં બીજપૂરક કે સંતાનમંજરી અને ડાબા હાથમાં દ્રવ્યની કોથળી(નકુલિકા)ને ધારણ કરે છે. મોરપીંછ ધાટનું એના મસ્તક પાછળનું આભામંડલ પત્રાવલિ અને ચોરસ ધાટના મણકાની માલાથી અંકિત કરેલું છે. મસ્તક પર ત્રિદલ કરંડ મુકુટ મણિમાલાથી વિભૂષિત છે કાનમાં ભારે કુણ, છાતી પર હાર અને ઉપવીત ને હાથ પર બાજુબંધ ધારણ કરતો આ યક્ષ લલિતાસનમાં ગોળ પીઠિકા પર બેઠેલો છે. ૬૧

આમાંનું બીજું બેઠેલા હાથી પરનું બેઠેલું શિષ્ય જોનેતર કુબેરની મૂર્તિ સાથે ઘણુ સામ્ય ધરાવે છે. ધસોરાની જૈન યુદ્ધમાં પશુ આ ધાટનું શિષ્ય છે. એની જટા કરંડ મુકુટ-ધાટની છે. જમણા હાથમાં સંતાનમંજરી અને ઠાપ્પા હાથમાં નોળિયા-ધાટની દ્રવ્યથેલી(નકુલિકા)માંથી સિદ્ધાઓની પકિત નીચે પડતી દર્શાવી છે મરતક પાછળના પ્રભાચક્રનો ધાટ ચૈત્યભારીની આકૃતિને મળતો છે. ૧૨

(૭૫) અનુચૈત્રક કાલનાં શિલ્પો બાબત શોધને અવકાશ ધણો છે ઈ. સ. ૭૮૮ થી ઈ. સ. ૯૪૨ સુધીના પ્રાક-સોલંકી કાલનાં શિલ્પોમાં ગણાવી શકાય તેવી અંકોટાના ધાતુસ ગ્રહમાં કેટલીક જૈન ધાતુપ્રતિમાઓ છે તેઓમાં ત્રિતીર્થિક પાર્શ્વનાથની એક પ્રતિમા નોંધપાત્ર છે. સપ્તઋણાવાળા નાગનું છત્ર ધારણ કરી રહેલા પાર્શ્વનાથની આ મૂર્તિની જમણી બાજુએ ઋષભની અને ડાબી બાજુએ મહાવીરની મૂર્તિઓ આવેલી છે. ઋષભની જમણી બાજુએ કમલરચિત ત્રિલગનાં ચક્રશ્રીની મૂર્તિ છે એના ઉપલા બે હાથમાં ચક્ર અને નીચલા ડાબા હાથમાં બીજપૂગ (બિજેરુ) છે નીચલો જમણો હાથ વરદ મુદ્રામાં છે મહાવીરની ડાબી બાજુએ ત્રિલગના વરોટયા દેવી છે. એના ઉપલા બે હાથ નાગને ધારણ કરે છે અને નીચેના બે હાથમાં અનુક્રમે ખડ્ગ અને ઢાલ છે આ બે ને વિદ્યોદેવીઓ છે પાર્શ્વનાથના સિદ્ધાસનની દરેક બાજુએ એક એક યક્ષ-યક્ષીઓનાં શિલ્પ છે. સિદ્ધાસનની બેઠકની નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને બંને બાજુઓએ એક એક હરણુ છે યક્ષ-યક્ષીઓના શિલ્પોની નીચે આઠ ગ્રહોના આસનરથ શિલ્પ છે. નાગકુળાની ઉપર એક એક માલાધર અને દ્વિવ્ય વાદક, ચૈત્યવૃક્ષ અને ત્રિદલ છત્રનાં શિલ્પ છે. ૬૩

(૭૬) વિમલવસહીના મંદિરમાં એક દેરીમાં જૈન યક્ષી અંબિકાની એક મોટી સુંદર ધાતુપ્રતિમા હતી. ૬૪ એ પ્રતિમા દસમાં સૈકાની, કદાચ સોલંકી રાજ્ય-અમલથી થોડી પહેલાંની લાગતી. હાલ એ યુમ થર્ષ કહેવાય છે આ યક્ષી ચતુર્ભુજ છે. એ જોળામાં બેઠેલા બાળકને એક હાથ વડે ટેકવે છે ને બાકીના ત્રણ હાથમાં આશ્રુબી ધારણ કરે છે અંબિકા લલિતાસનમાં બેઠા છે. નીચે સિંહ વાહન છે.

(૭૭) સિદ્ધપુર પાસેથી મળી આવેલી કુબેરની એક સુંદર પ્રતિમા વડોદરાના મુઝિયમમાં છે. ૬૫ આ શિલ્પ દસમાં સૈકાનું લાગે છે.

(૭૮-૭૯) H- M. E. Schoolના મંદિરમાં આવેલી આ બે પ્રતિમા-ઓમાંથી એક વિષ્ણુની અને બીજી સંભવતઃ વૈષ્ણવીની દસમાં સૈકાની ગણાય

છે. ૩૩ વિષ્ણુની મૂર્તિમાં હાથ ખંડિત હોવાથી એમાં વિષ્ણુનું કયું સ્વરૂપ મૂર્તિ થયું છે એ માલુમ પડતું નથી. પણ પાસે એકેક આયુધ-પુરુષ છે. વૈષ્ણવીની મૂર્તિનાં વસ્ત્રાભૂષણ વિષ્ણુની મૂર્તિનાં વસ્ત્રાભૂષણ જેવાં છે. દસમા સૈકાનાં ગણ્યા તેવાં શિલ્પોમાં ક્યાં અનુ-મૈત્રકકાલીન અને ક્યાં સોલકીકાલીન એનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે, કેમકે મોટા ભાગનાં શિલ્પો પર કોઈ સાલ સવત કાતરેલાં મળતાં નથી.

(૮૦-૮૨) અકોટામાંથી મળેલાં જૈન શિલ્પો પૈકીનાં દસમા સૈકાના પૂર્વાર્ધનાં શિલ્પોમાં યક્ષ-યક્ષી સાથેની યોગાસનમાં બેઠેલા પાર્શ્વનાથની બે ત્રિતીર્થિક પ્રતિમાઓ તથા યક્ષ-યક્ષી સાથેની પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા નોંધપાત્ર છે. ૩૭

પાદ્મીયો

૧ U P Shah, *Sculptures from Samalaya and Roda*, Fig. 4, p. 119

૨. *Ibid*, Fig 48, pp 66-73

૩. *Ibid.*, Fig. 50, p. 69

૪. *Ibid.*, Fig. 60, p. 128

૫. *Ibid.*, Fig., 30 & 31, p. 122

૬. *Ibid.*, Figs 9, 6, 7, 8, p. 118

૭. *Ibid.*, Fig. 21, p. 120

૮ R. N. Mehta, "Five Sculptures from Devni-Mori", *Journal of Indian Society of Oriental Art*, Special Number on Western Indian Art, 1965-66, pl 27, p 20, *SSR*, Figs. 27, 28

૯. U. P. Shah and R. N Mehta, "A Few Early Sculptures from Gujarat", *JOI*, Vol I, pp. 160 ff, *SSR*, Fig 60a

૧૦. U. P Shah, "A Unique Image of Jivantaswami", *JOI*, Vol. I, pp 72 ff Fig 1; *Akota Bronzes*, pp. 27-28, Fig 12a

૧૧. U P Shah, *Akota Bronzes*, pp. 26-27, Figs. 9/a, 9/b

૧૨. *Ibid*, pp 28-29, Fig. 11

૧૩. *Ibid.*, pp 30-31, Fig 14

૧૪ *SSR*, Fig. 5

૧૫ *Ibid.*, Fig. 29

૧૬. *Ibid.*, Fig. 40

૧૭. *Ibid*, Fig. 53

૧૮. ડ. ગ. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભા. ૨, પૃ. ૩૬૧-૪૦૫

૧૯. M K Thakore, "A Bronze Image of Buddha from Valabhipur", *JOI*, Vol. XVI, pp. 79 ff.

૨૦. કમલકાંત શાહ, 'ગુજરાતમાં બૌદ્ધ કલા', "સ્વાધ્યાય", પૃ ૩, પૃ. ૩૦૪, આકૃતિ ૧૧

૨૧. SSR, p. 74, H. G. Shastri, "The So-called Trimurti at Kathial", JOL Vol. XVII, pp. 425 ff.

૨૨. SSR, pp. 72 f. ૨૩. *Alota Bronzes*, pp. 31-33, Fig. 15

૨૪. *Ibid.*, pp. 30-34, Fig. 18 ૨૫. *Ibid.*, p. 43, Fig. 33

૨૬. *Ibid.*, p. 46, Fig. 37 ૨૭. *Ibid.*, pp. 35-36, Fig. 22

૨૮. *Ibid.*, pp. 36-37, Fig. 25 ૨૯. *Ibid.*, p. 36, Fig. 24

૩૦. *Ibid.*, p. 44, Fig. 34

૩૧. આર. ડી. પરીખ, 'વડાવલનો આરસનો શિલ્પસમૂહ', "કુમાર", અક ૫૨૮, પૃ. ૭૪-૭૬

૩૨. હરિલાલ ર. ગૌદાની, "પીઠેશ્વરીનું મંદિર, પીઠાઈ", "નવચેતન", વ. ૪૯, પૃ. ૩૦૭

૩૩. H. Cousens, *Somnath and Other Medieval Temples of Kathiawad*, p. 39, pls. XXXII, XXXIV, XXXV

૩૪. *Ibid.*, pp. 48 ff, pls. XLIV, L

૩૫. M R. Majmudar (Ed), *Chronology of Gujarat*, p. 215, pl. LVII

૩૬. *Ibid.*, pp. 212-213, 318, pl. LIII

૩૭. *Ibid.*, pp. 213-214, pl. LV(A) & (B) ૩૮. SSR, Fig. 63

૩૯. U. P. Shah, "Some Surya Images from Saurashtra Gujarat and Rajasthan", *Bulletin of Museum and Picture Gallery, Baroda*, Vol XIX, pp. 43 f., Fig. 2

૪૦. *Ibid.*, Fig. 52, p. 75

૪૧. *Ibid.*, Fig. 66a, p. 85

૪૨. *Ibid.*, Figs 67-68, p. 93

૪૩. *Ibid.*, Figs, 73-74, p. 96

૪૪. *Ibid.*, Fig. 65, p. 91

૪૫. *Ibid.*, Fig. 69, p. 95

૪૬. *Ibid.*, Fig. 70, p. 95

૪૭. J M Nanavati, 'The Temple at Gop', *Journal of the Saurashtra Research Society*, Vol. 1, No 2

૪૮. CG, p. 276, pl. XXXVI(C)

૪૯. આમાંની કેટલીક મૂર્તિઓને પાછળથી સુધારવામાં આવી છે, જેથી એની મૂળ કલાને હાનિ થઈ છે.

૫૦. U. P. Shah, 'Mātrikās and other Sculptures from Gujarat', *Bulletin of Baroda Museum*, Vol XIV, pp. 29ff, pls XVIII,A—XXI,B, 'મહિષાસુરમર્દિની અને અન્ય માતૃમૂર્તિઓ', "કુમાર", અક ૩૮૨ પૃ. ૩૮૬, ચિત્ર ૬૬-૬૯

આ ટેકરીનો નીચેનો અર્ધો ભાગ સીધા ઢોળાવવાળો છે, જ્યારે ઉપરનો ભાગ રેતીના પથ્થર અને મટોડિયા પથ્થરના વારાફરતી આવતા થરોવાળો છે. પહેલાં આ પથ્થર લોહું ગાળવા માટે વપરાતા રેતાળ પથ્થરમાં લોખંડનો ક્ષાર છે, જેનો રંગ એકદમ લાલથી ચોખ્ખા સફેદ સુધીનો છે. એના રંગના ફેરની સાથે એની ઘટ્ટતામાં પણ ફરક પડે છે ઘેરો લાલ પથ્થર ખૂબ જ કઠણ હોય છે, જ્યારે સફેદ તો આગળાથી પણ ઘસી શકાય તેવો જેવા મળે છે. લાલ રંગની બિન્ન ડાવાવાળા પથ્થરો જિલ્લા ભાગને આવરે છે ને એમાં મટોડિયા પથ્થરનાં પાતળાં પડ જેવા મળે છે.

ટેકરી ઉત્તર, પૂર્વ અને દક્ષિણ બાજુ વિસ્તરે છે અને ગુફાઓ વાયવ્ય દિશા સામે છે, જેથી દિવસના કોઈ પણ ભાગમાં તેઓના પર પૂરેપૂરો સૂર્યપ્રકાશ પડતો નથી, પણ સાંજના આયમતા સૂર્યનાં કિરણોથી ગુફાઓ પ્રકાશિત થાય છે ખરી. આ ખીના ભારતની લગલગ મોટા ભાગની ગુફાઓને લાગુ પડે છે.

આ ગુફાઓની પુરાવિદોને સહુ પ્રથમ જાણ મુખર્ષ મિહિટરી એસ્ટ્રાપ્લિશ-મેન્ટના લેફ્ટેનન્ટ ડેન્જરફીલ્ડે ૧૮૧૮માં કરી હતી. એમણે એમના લેખમાં ગુફાઓને દુકાનો કહી છે.^૪ પછી એરિક્સને એના નિબંધ પર નોંધ લખી ૪મ ત્યાર બાદ ડો. ઈ. ઇન્ડ્રેએ વિદ્યતાપૂર્ણ લેખ લખ્યો^૫ પછી કર્નલ લુઆર્ડે^૬ એમાં સુધારા કર્યા. ૫મ ચિત્રકાર શ્રી. અસિતકુમાર હલધારે ‘અર્લિંગ્ટન મેગેઝિન’ (૧૯૨૩)-માં^૭ લખ્યું અને શ્રી મુકુલચંદ્ર દેએ ૧૯૨૫ માં અજ્ઞતા સાથે બાધની યાત્રાતું પુસ્તક લખ્યું.^૮ ત્યાર બાદ ઇન્ડિયા સોસાયટી, લંડને (૧૯૨૭) બાદ ગુફાઓ વિશે સવિસ્તર ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો.^૯

અહીં કુલ નવ ગુફા છે અને એ ૬૯૦ મીટર(૭૫૦ વાર)ની સમગ્ર લંબાઈમાં સમાયેલી છે.

પાલવોની ગુફાના નામે ઓળખાતી ગુફા નં. ૨ સ્તંભયુક્ત પ્રવેશદ્વારવાળા વિહારરૂપે છે, જેના પાછળના ભાગમાં સ્તૂપ છે. એમાંનાં ચિત્ર બધા ધુમાડાના અને ચામાચીડિયાના કારણે ખરાબ થઈ ગયેલાં છે.

ગુફા નં. ૩ ની એક ઓરડીમાં બુદ્ધો અને પ્રાયઃ બોધિસત્ત્વોની આકૃતિઓ આલેખાઈ હતી,^૯ અહીં અસરકારક રંગ અને લાવણ્યાયોજનથી યુક્ત ચામર-ધારિણીતું એક મનોહર ચિત્ર આલેખાયું છે.^૬

ગુફા નં. ૪ ને ‘રંગમહલ’ કહે છે. આ ગુફા અહીંના સમૂહમાંની ઉત્તમ અને સુંદર ગુફા છે. આ પણ વિહાર છે, જેમાં ત્રણે ચોક અને એની ત્રણે

બાજુઓએ એરડીઓની હરોળ છે આ વિહાર એક લંબચોરસ શાલા (ખંડ) દ્વારા એક બીજા વિહાર સાથે જોડાયેલો છે એ બે શુદ્ધાઓની આગળ લાખી સળંગ પડસાળ હતી

શુદ્ધા નં. ૪ અને ૫ ની બહારની દીવાલ પરનાં ચિત્ર સૌથી વધુ સચવાયેલાં અને ખ્યાલ કરી શકાય તેવાં છે. દીવાલની નીચેના ભાગમાંથી ચિત્રો સાવ ધસાર્ધ ગયાં છે, ન્યારે ઉપરના ભાગમાં હજી થોડાંધણું સચવાઈ રહ્યાં છે. તેઓની સ્થિતિ જરાય સારી કહેવાય તેવી નથી. મોટા ભાગનાં ચિત્રોનું અનુસંધાન કે સંબંધ બાધી શકાય એમ નથી રંગ પણ ખૂબ ઊઠી ગયો હોઈ એ આઠાં પાતળાં જોવા મળે છે. પાણી છાટતા ચિત્રોની માત્ર બહિરૂ-રેખાઓ જોવા મળે છે, એનાથી ચિત્ર કયા ભતકનાં કેટલાં છે એ સ્પષ્ટ કહેવું અધરૂં છે.

શુદ્ધા નં. ૪ ના બારણા બાજુથી શરૂઆત કરતાં બે અસ્પષ્ટ દસ્ય જોવા મળે છે તેઓમાના એકમા બે સ્ત્રી છે, જેમાંની એક અતિશય દુઃખથી કલાત શયેલી છે ને મોઢું દાકી રહે છે, ન્યારે બીજી વિચારનિગ્મન અને આસ્વાસન-વચનો કહેતી હોય એમ લાગે છે શમિયાણાની ઉપરની બાજુમા પક્ષીઓ (કબૂતર) એઠેલા દેખાય છે દસ્યની પશ્ચાદ્દશ લીલી છે અને એમા સ્ત્રીઓનો રંગ ખૂબ જ ઉચિત રીતે આયોજયો છે એકના પહેરેલા આભૂષણ તત્કાલીન આભૂષણોનો પરિચય કરાવવા ઉપરાંત રંગ દ્વારા એની અભિવ્યક્તિની કલાની દક્ષતાનો અનુભવ કરાવે છે બીજી સ્ત્રીનું વસ્ત્ર એના સમગ્ર શરીરને આવરી લે છે, તેથી આભૂષણો દેખાતાં નથી અજંતાના સાતત્યનો એ સ્પષ્ટ પરિચય કરાવે છે.^{૧૦}

બીજા દસ્યમા ચાર પુરુષ જોવા મળે છે એમનો અગ-રંગ ઘેરો સ્થામ છે અને એ ગંભીર ચર્ચામાં પડેલા દેખાય છે બધા પલાડી વાળીને એઠેલા છે અને વસ્ત્રમાં માત્ર ધોતિયું પહેરેલું છે એમના બે વિભાગ સ્પષ્ટ દેખાય છે. બન્ને પુરુષ એકબીજાની સામસામે એઠેલા છે ડાબી બાજુથી બીજા નંબરનો પુરુષ ઠાંઈ મહાનુભાવ રાજા કે દેવાંશી જોવા દેખાય છે એ એના મુકુટ પરથી જણાઈ આવે છે એની પાછળ એઠેલા પુરુષે પણ મુકુટ તો પહેરેલો જ છે, પરંતુ એ જુદા આકારનો છે. બંને આભૂષણોથી લદાયેલા છે ને મુખ્ય માણસને કાનના કુંડળ પણ છે ત્રીજા અને ચોથા પુરુષોના માથા ખુલ્લા છે પાંચમો એક નાનકડો ઠીંગુળ ભૂરા રંગમા આલેખેલો દેખાય છે. ચિત્રની પશ્ચાદ્દશ ઘેરા લીલા રંગની છે. પાછળ લતાઓ વગેરે દેખાય છે. ખેસવાની અદા દરેક વ્યક્તિની સામાજિક કક્ષા સ્પષ્ટ કરતી જણાય છે ચિત્રનું આયોજન આદ્ભૂત છે.^{૧૧}

જમણી બાજુએ આલેખેલા ત્રીજા દશ્યમાં એક ઉપર બીજો એમ બે માનવસમૂહ છે. આનો પરસ્પર સબધ સ્પષ્ટ થતો નથી નીચેના સમૂહમાં છ પુરુષ વાઢાળાંમાંથી પસાર થતા ભીડતા દેખાય છે. નીચેના સમૂહમાં સ્ત્રીઓ છે, તેઓમાંથી એકના હાથમાં વીણા જેવું દેખાય છે. એમણે કરેલાં કેશચુંદન ચીર ગાખાદની એલોરા ચુક્કાઓમાંનાં, સ્ત્રી-શિદ્ધેપોનાં કેશચુંદનને વધુ મળતાં આવે છે. આમાંથી ધોળી કીત બાધેલી સ્ત્રીઓના સમૂહનું કેંદ્ર, રાજકુમારી કે એવું કંઈ લાગે છે. આલેખન ખૂબ જ સમ્રમાણુ અને ભાવવાહી છે. રેખા અને રંગ એટલાં પૂરક છે કે બ્યારે એ તાજા હશે ત્યારે એ પાત્રો સ્વર્ગલોકની સુંદરી જેવાં રુચિકર દેખાતાં હશે. ૧૨

ચોથા દશ્યમાં હલ્લીસક નૃત્ય જોવા મળે છે. આ દશ્ય (પદ્ ૧૦, આ ૬૫) બે વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. ૧૩ ડાબી બાજુના દશ્યમાં સાત સ્ત્રી અને એક નર્તક છે. એણે વિશિષ્ટ પ્રકારનો વેશ પહેરેલો છે. એણે અગરખુ અને પાયળમો પહેરેલા છે. એ નૃત્યની સ્થિતિમાં હોઈ બધા આભૂષણ અને વાળ ખૂલતાં દેખાય છે. ધોળાં ટપકાવાળુ પીળુ અગરખુ અને નીચે આડા પટાનો પાયળમો વિશિષ્ટ પ્રકારના નૃત્યને લગતા વેશનું સૂચન કરે છે આ દશ્યમાં દાંડિયા સાથે નૃત્ય કરતી ત્રણ સ્ત્રી જોવા મળે છે બીજી મજરા, દોલક વગેરે વગાડે છે દરેકના મુખ પરની તાદાત્મ્યની ભાવના ખૂબ જ સુદર રીતે વ્યક્ત થઈ છે બીજા દશ્યમાં છ સ્ત્રી અને એક નર્તક છે. આ નર્તકે માથે કંઈ પહેચું નથી એનો મુખભાવ જાણે કે પ્રતીક્ષાની કોઈ વિશિષ્ટ ભાવના વ્યક્ત કરતો લાગે છે, બ્યારે આગલા દશ્યનો નર્તક કંઈક સકેત કરતો હોય એમ લાગે છે. આ બીજા દશ્યમાં પણ ત્રણના હાથમાં દાંડિયા જોવા મળે છે બાકીના પાત્રોના હાથમાં મજરા, દોલક વગેરે છે દોલક વગાડતી સ્ત્રીની શરીરસ્થિતિ ખૂબ જ સુદર રીતે વ્યક્ત થઈ છે. અહીં પણ તત્કાલીન વિવિધ અંગશોભન-પદ્ધતિઓનો પરિચય થાય છે સમગ્ર આલેખન મુશ્કિલ સમાયોજનનો પરિચય કરાવે છે. એમાંથી પાત્રોનાં વસ્ત્રોના વિવિધ રંગો અને સુશોભનોએ ચિત્રની કદામયતાને સાર્થક કરી છે. ચિત્રની પશ્ચાદ્દૃષ્ટિ ઘેરી હોવા છતાં એ કથાંય ચિત્રનાં પાત્રો ઉપર વધુ પડતી અસર કરતી નથી રેખાઓની દક્ષિણ અદ્ભુત રીતે જળવાઈ રહેલી છે 'અજ્ઞતામાંના આવા જ નૃત્યના દશ્યને આની સાથે સરખાવવા જેવું છે કેરે એટલે જ કે એમાં ત્રી નૃત્ય કરે છે. બાકી, સંગીતનાં સાધનોમાં દાંડિયાને બાદ કરતા બાકીના બધા વપરાયાં છે ને આયોજનની પદ્ધતિ પણ લગભગ સરખી છે.

આ દશ્ય પંછીનું પાંચમું દશ્ય^{૧૪} ખાસ ધ્યાન એ રીતે ખેંચે છે કે એમાં સત્તર જેટલા ધોડેસવાર પાંચ-છ કતારમાં ડાબી બાજુ જતા દેખાય છે. એમાંનું

મુખ્ય પાત્ર જેના પર છત્ર ધર્યું છે તે હોવાનું જોઈએ. એણે પીળા રંગનું શૂરાં ટપકાવાળું ઉપવસ્ત્ર પહેર્યું છે અને ઘોડાની લગામ પોતાના હાથમા લીધી છે. અશ્વોના તેમજ સવારોના રંગ લિન્ન લિન્ન કરી ચિત્રને ખૂબ જ અસરકારક બનાવ્યું છે એમાંય ઘોડાની ડોકના વિશિષ્ટ વર્ણાંક ઘોડાની ખુમારીના ખ્યાલ સાથે એના આલેખકનાં અભ્યાસ અને રેખાંકનની શક્તિનો પરિચય પણ આપે છે. મુખ્ય વ્યક્તિના ઘોડાના માથે ત્રણ ચમરી છે. એનું આલેખન પણ એટલું જ સુંદર થયું છે જમણી બાજુમાં પણ એવી જ બીજી અગત્યની વ્યક્તિ હોવાનો ખ્યાલ આવે છે એ ઘેરા બદામી રંગના ઘોડા પર સવાર છે. ઘોડાઓ અને સવારોનું સમાયોજન ચિત્રકલાના સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ ઉત્તમ કાર્ટિવું છે, જેમાથી વ્યક્તિત્વ અને કક્ષા બનેતો ખ્યાલ આપમેળે આવી શકે. આ કાલના ચિત્રકારોની આ વિશેષતા ભારતીય ચિત્રકલાની સિદ્ધિ ગણાય.

છેલ્લું વધેલું દશ્ય^{૧૫} (પૃ ૧૧, આ. ૬૬) બાકની કલાની પ્રાણી-આલેખનની સરળ સિદ્ધિ દર્શાવતું દશ્ય છે. આ દશ્યમાં હાથી-સવારોની નીકળેલી યાત્રાનો ખ્યાલ આવે છે. એમાં હાથીનું આલેખન ભારતીય કલાના ઉત્તમ પ્રાણી-આલેખનનો નમૂનો કહી શકાય તેવું છે. અજતામાં પણ હાથીનું આલેખન આટલી જ ઉચ્ચ કક્ષાનું જોવા મળે છે. એની પરિપાટી અહીં સચવાઈ રહેલી છે. આ આલેખનનું સાતત્ય અક્ષરના સમયમાં આલેખાયેલાં હાથીનાં ચિત્રો સુધી પહોંચે છે શિલ્પ અને ચિત્ર બંનેમાં હાથીનાં વિવિધ રૂપોની તથા અગત્યશક્તિઓની અભિવ્યક્તિમાં ભારતીય કલાનું સ્થાન જગતમાં શ્રેષ્ઠ છે. યાત્રાનો મુખ્ય હાથી તો સાવ ભૂંસાઈ ગયો છે, એની માત્ર બહિરુ-રેખા કંઈકે કંઈકે દેખાય છે. એના ઉપર બેઠેલો અગત્યનો પુરુષ પોતાના કદથી તેમજ લાંબા કાળા વાળના બૂમખાથી વિશિષ્ટ ધ્યાન ખેંચે છે એણે ટૂંકું ધોતિયું પહેરેલું છે. એણે જાંઘા કચેલા જમણા હાથમા શૂરા પુખ્તની ડાખળી પકડી છે હાથીને સુંદર ઝૂલ પહેરાવેલી છે એ પીળા રંગની અને ટપકાં ટપકાવાળી છે. આ પુરુષ રાજપુરુષ હશે, કારણ કે એની બે બાજુ ચામરધારી અને છત્રધારી પુરુષો જોવા મળે છે. એના ગળામા માળા છે. એની પાછળ ચામરવાળો ઘોડેસવાર છે. મોટા ભાગનું ચિત્ર અહીંથી ભૂંસાઈ ગયું છે. વચલા ભાગમાં અંકુશ સાથે ચાલતો મહાવત જોવા મળે છે. હાથીના માથાનું આલેખન અહીં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. એના રંગની રજૂઆત ખૂબ વાસ્તવિક હોવા છતાં ખૂબ જ સાર્ય છે પાછળના બે હાથીઓ પર ત્રણ ત્રણ સ્ત્રી અને એક એક પુરુષ બેઠેલાં છે. તેઓમાંનાં બેનાં

શરીર કેટલું સુધી ખુલ્લું છે અને અનેક આશુપણોથી શોભે છે એમની ખેસવાની અદા જાણે હીંચકા પર ખેડાં હોય તેવી આસાનીયુક્ત છે, તેથી એમનાં પટાદાર વસ્ત્ર રંગવિલાસનમાં સારો લાગ લગવે છે. એમાં ય અલ્પનો ભૂરો રંગ સમગ્ર ચિત્રની આકર્ષતામાં ઉમેરો કરે છે. સ્ત્રીઓની ખેસવાની રીત પરથી યાત્રાની ગતિનો ખ્યાલ આવી શકે છે પાસે જ મકાનોનું આલેખન છે, તેઓમાં વલ્લભી અને વાતાયનનાં રૂપ વ્યક્ત કર્યાં છે. ચિત્રની પશ્ચાદ્દૃષ્ટિ વિવિધ રંગોની છે.

ગુફા નં ૪ ની પસાળના બાકીના ભાગમાં આવાં બીજા ફેટલાંક ચિત્ર આલેખાયાં હોવાની નિશાનીઓ રહેલી છે, પરંતુ એની વિગત હાલ નજર થઈ ગઈ છે. ૧૬

આ ચિત્રોમાં પ્રકાશ-છાયાનું સ્પષ્ટ આયોજન ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. દ્વિપરિમાણમાંથી ત્રિપરિમાણનો સફળ પ્રયોગ અહીં જોવા મળે છે. અલ્પજાત, આલેખન-પદ્ધતિમાં હજી ત્રિપરિમાણને સ્થાન નથી મળ્યું, પરંતુ જીવંત પ્રાણીઓ, માનવાકૃતિ વગેરેમાં એણે સ્થાન મેળવી લીધું છે.

સમયની દૃષ્ટિએ આ ગુફાઓનાં ચિત્ર અજંતાની ગુફાઓના ચિત્રો સાથે સરખાવતાં ત્રીજા તબક્કાની લગભગ એટલે કે સાતમી સદીમાં આવે છે. આમાં તુલનાની દૃષ્ટિએ હલ્લીસક નૃત્યવાળું ચિત્ર અને અજંતાની પહેલી ગુફામાંનું નૃત્ય-દસ્યનું ચિત્ર સરખાવીએ તો એ બંનેની સમાયોજન-પદ્ધતિ એકસરખી જોવા મળે છે. ફેર એટલો જ છે કે અજંતાના દસ્યની નૃત્યાંગનાઓના હાથમાં દાડિયા નથી, છતાં જિભાં રહેવાની છટા, પાત્રોનો આવેગ વગેરે એકસરખું લાગે છે. શ્રી. ફિલિપ રોસન બાધર્માના હલ્લીસક નૃત્યના ચિત્રને આશરે ઈ. સ. ૭૦૦ માં મૂકે છે ૧૭ અને અજંતાના દસ્યનો સમય સાતમી સદીનો છેલ્લો ભાગ આંકે છે, ૧૮ બ્યારે એમના લખાણમાં બાધર્મા ગુફાઓમાંના ચિત્રોનો કાલ છઠ્ઠી સદીનો ઉત્તરાર્ધ કે સાતમી સદીની પહેલી પચ્ચીસી હશે, એવો ઉલ્લેખ કરે છે. ૧૯ આ વિચિત્રતા સમજાય તેવી નથી. વળી શ્રી. ડગ્લાસ ખેરેટ આ ચિત્રોનો સમય છઠ્ઠી સદીનો ઉત્તરાર્ધ કે થોડો પછીનો બતાવે છે, ૨૦ અને કહે છે કે અજંતાની ચિત્રપદ્ધતિ કરતાં તેઓનાં લાવ અને અભિવ્યક્તિ તદ્દન ભિન્ન છે. તેઓ જરા કડક દેહચૃત્રિયુક્ત છે અને બહિર-રેખામાં દક્ષિણનાં ચિત્રોની કુમાશ જોવા મળતી નથી તેમજ તેઓમાંથી વ્યક્ત થતી અભિવ્યક્તિ ધાર્મિક લાગતી નથી. અજંતાની ગૂઢતા અને જીર્ણતા અહીં નથી. એમાંની વ્યક્તિઓ મહાપુરુષો-ધર્મરક્ષકો જેવી છે. ૨૧ આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે આ કૃતિઓનું ઉચિત સમયાંકન કરવું અધરું છે, પરંતુ અહીં આશુપણો અને માનવકૃતિઓની આલેખન-પદ્ધતિ આપણને મદદ

રૂપ થાય એમ છે. શ્રી બેરેટ જે કડક અભિવ્યક્તિની વાત કરે છે તેની સાથે ચિત્રસિદ્ધાંતોનું પૂર્ણ પાલન સરખાવીએ તો આ કૃતિઓને શ્રી. રોસને મૂકેલી સાતમી સદીના અંતભાગમાં મૂકવી પડે, કારણ કે અહીં અતિ આલંકારિકતા ન હોવા છતાં રજૂઆતમાં કુમાશનો અભાવ છે, જ્યારે છટ્ટી સદીની આસપાસની અજંતાની બીજા તખ્તોની કૃતિઓ સાથે સરખાવતાં તેઓમાં આવેગ અને લયક નથી, પરંતુ અનુભવે પીઠ થયેલ સીધી સૈદ્ધાંતિકતા-યુક્ત અભિવ્યક્તિ છે, તેથી સ્વાભાવિક જ એના પછીના સમયમાં એટલે કે સાતમી સદીના અંતભાગમાં મૂકી શકાય. વળી અહીં વપરાયેલા ભૂરો રંગ પણ એમ સ્વીકારવામાં મદદરૂપ થાય છે, એટલે આ સિત્તિ-ચિત્રોનો સમય સાતમી સદીના અંતભાગ ગણી શકાય શ્રી. રોસન પણ એટલે આ વિધાન કબૂલ કરે છે.^{૨૨}

આ ચિત્રોના આલેખનની પદ્ધતિ અજંતાના ચિત્રોના જેવી જ છે, પરંતુ અહીંની માનવકૃતિઓની રંગપૂરણીની પસંદગી ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. વળી વજ્રનો રંગ પણ પશ્ચિમ ભારતની રંગભેરગી પદ્ધતિવાળી પદ્ધતિને અનુકૂળ છે. અહીં વપરાયેલા રંગોમાં ગેરુ, પીળો, ભૂરો, હરતાળ, લીલો, કાળો, સ્વેત અને તેઓનાં વિવિધ મિશ્રણ છે સમાયોજનમાં ખૂબ જ કાળજી રાખેલી જોવા મળે છે એકંદરે આ ચિત્રસમૂહ વધારે સખ્યામાં હોત તો અજંતા જેટલું જ અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરત.

પાદટીપો

૧. ગ્રંથ ૧, પૃ. ૧૨૭-૧૨૯, *Indian Archaeology 1957-58—A Review*, p. 20; *Indian Archaeology 1958-59—A Review*, pp 19 f.

૨. હ. ગ. શાસ્ત્રી, “ચિત્રકલાની ગુજરાત”, ભા. ૨, પૃ. ૩૯૬

૩. હીરાલાલ અ. શાહ, ‘તળાવોનો પ્રાચીન વિહાર’, “પુરાતત્ત્વ”, પૃ. ૧, પૃ. ૧૦૩-૧૦૫

૪-૫. M. B. Garde, “Miscellaneous Notes”, *The Bagh Caves in the Gwalior State*, p. 23

૫-૬. *Ibid*, p 24

૭ *My Pilgrimages to Ajanta and Bagh*

૮. એનુ શીર્ષક *The Bagh Caves in the Gwalior State* છે. આ ગ્રંથના જુદા જુદા ભાગ સર જોન માર્શલ (પૃ ૩-૧૮), શ્રી ગાર્ડ (પૃ. ૧૯-૨૬), ડૉ. કોર્ગેલ (પૃ. ૨૭-૬૪), શ્રી હેવેલ (પૃ. ૬૫-૬૭) અને ક્રેઝ્વે (પૃ. ૬૯-૭૮) લખ્યા છે.

જમ. J. Ph. Vogel, "Paintings", *The Bagh Caves in the Gwalior State*, pp. 62 f.

૯. N. R. Ray, "Painting and Other Arts", *The Classical Age*, pp. 545 f.

૧૦. J. Ph. Vogel, *op. cit.*, p. 47, Plate A .

૧૧. *Ibid.*, pp. 47 f., Plate B

૧૨. *Ibid.*, pp. 48 f., Plate C

૧૩. *Ibid.*, pp. 49 ff., Plates D and E

૧૪. *Ibid.*, pp. 51 ff., Plate F

૧૫. *Ibid.*, pp. 55 ff., Plates G, H and I ૧૬. *Ibid.*, pp. 60 ff.

૧૭. Philip Rowson, *Indian Painting*, p. 50 ૧૮. *Ibid.*, p. 49

૧૯. *Ibid.*, p. 51

૨૦. Douglass Barret, "Wall Painting", *Painting of India*, p. 31.
શ્રી. એસ. કે. સરસ્વતી આ ગુફાઓનો સમય લગભગ ઈ. સ. ૫૦૦ થી ૬૦૦ નો આદે છે
(*The Classical Age*, p. 477).

૨૧. Douglas Barret, *op. cit.*, p. 32

૨૨. Philip Rowson, *op. cit.*, p. 51

પરિશિષ્ટ ૧

યુઝન સ્વાંગની નોંધ

આ સમય દરમ્યાન ચીની પ્રવાસી યુઝન સ્વાંગે (હુએનસંગે) ભારતના પ્રવાસ દરમ્યાન ગુજરાતનો પ્રવાસ કર્યો હતો અને જાત-માહિતીથી ઘણી વિગતો નોંધી હતી

બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતાં જે શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ તેના નિરાકરણ માટે એ ૨૮ વર્ષની ઉંમરે (ઈ.સ. ૬૨૬ માં) 'ભારતના પ્રવાસે નીકળ્યો હતો

યુઝન સ્વાંગે શરૂઆતમાં ઉત્તર ભારતનો પ્રવાસ કર્યો અને પછી એ મગધથી દક્ષિણ ભારતના પૂર્વ ભાગમાં ગયો. ત્યાંથી દક્ષિણ ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં જઈ ઉત્તર તરફ વળતાં એ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો અને ત્યાંથી એ નર્મદા નદી ઝોળાંગીને ભરુકચ્છ(ભરૂચ)માં આવ્યો (લગભગ ઈ.સ. ૬૪૦) અહીં માળવા, વસાલી, ખેડા, વલ્લભી, આનંદપુર અને સુરાષ્ટ્રની સુલાકાત લઈ એ ત્યાંથી ગુર્જર, ઉલ્લજન વગેરે થઈને સિંધ થઈ પાછો પૂર્વ ભારત ગયો ને ત્યાંથી ૧૬ વર્ષ ચીન પાછો ફર્યો (ઈ.સ. ૬૪૫). આ પ્રવાસ દરમ્યાન એણે ઘણાં પાટનગરો ને બૌદ્ધ વિહારોની સુલાકાતો લીધી. જે જે પ્રદેશમાં ગયો તે તે પ્રદેશનાં લોકો, આબોહવા, જમીન, ધાર્મિક પરિસ્થિતિ વગેરેની સ્પષ્ટ માહિતી એણે એના પ્રવાસઅંત 'સિયુટી'માં નોંધી છે ૨ એમાં એ ગુજરાતના પ્રદેશો વિશે નીચેની માહિતી આપે છે :

ભરુકચ્છ (પો-હુ-ક-હ-પો) ૩

આ રાજ્યનો ધેરાવો ૨૪૦૦ થી ૨૫૦૦ લીધ અને રાજધાનીનો ધેરાવો ૨૦ લી છે. જમીન ખારાશવાળી છે. વૃક્ષો અને છોડો બહુ ઝોછા અને છૂટા-છવાયા છે. તેઓ (લોકો) સમુદ્રના પાણીને ઉકાળીને મીઠું પેદા કરે છે અને

તેઓનો બધો વકરો સાગરમાંથી રહેલો છે. આખોહવા ગરમ છે. હવા હમેશાં પવનના સપાટાથી વ્યસ્ત હોય છે. તેઓ(લોકો)ની રીતભાત ઉખાહીન અને ઉદાસીન છે લોકોની મનોવૃત્તિ કુટિલ અને વક્ર છે. તેઓ વિદ્યાભ્યાસ કેળવતા નથી, ભ્રમ તથા સદ્ધર્મને સરખા વરેલા છે. અહીં દસેક સંધારામ છે, જેઓમાં લગભગ ૩૦૦ લોકો રહે છે. તેઓ મહાયાનના અને સ્થવિર નિકાયના છે. લગભગ દસ દેવમંદિર પણ છે, જેઓમાં જુદા જુદા સંપ્રદાયોના અનુયાયી એકત્ર થાય છે.

અહીંથી ઉત્તરપશ્ચિમ (વાયવ્ય)^૫ લગભગ ૨૦૦૦ લી જતાં માલવ આવે છે.

માલવ(મો-લે-યો)૧

આ દેશનો ઘેરાવો લગભગ ૬૦૦૦ લી અને એના પાટનગરનો ઘેરાવો લગભગ ૩૦ લી છે. એ (પાટનગર) દક્ષિણ તથા પૂર્વ દિશાએ મહી નદીથી રક્ષિત છે. જમીન સમૃદ્ધ અને કળદ્રુપ છે ને એમાં પુષ્કળ અનાજ પાકે છે. છોડો અને વૃક્ષો સંખ્યાબંધ અને આબાદ સ્થિતિમાં છે. ફળ-ફલ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે જમીન શિયાળુ ધર્મ માટે ખાસ અનુકૂળ છે. તેઓ (લોકો) મોટે ભાગે પૂરી અને શેકેલો અનાજનો લોટ ખાય છે. તેઓ સદાચારી અને વિનયી સ્વભાવના છે અને સામાન્ય રીતે અજબ બુદ્ધિમત્તા ધરાવે છે. તેઓની ભાષા સુધડ અને સ્પષ્ટ છે તથા તેઓની વિદ્વત્તા વિશાળ અને જીડી છે.

હારતવર્ષની સીમા પર આવેલા એ દેશ લોકોની મહાન વિદ્વત્તા માટે પ્રખ્યાત છે : દક્ષિણપશ્ચિમમાં માલવ અને ઉત્તરપૂર્વમાં મગધ ૭ આ દેશોમાં તેઓ સદ્ગુણો અને વિનય માટે આદરભાવ ધરાવે છે તેઓ બુદ્ધિશાળી મનના અને અતિગમ્ય ઉભરી છે, છતાં આ દેશના માણસો સદ્ધર્મ તેમજ પાપ્યડી ધર્મ તરફ વળેલા છે, અને તેથી સાથે રહે છે. ત્યાં ૧૦૦ જેટલા સંધારામ છે, જેઓમાં ૨૦૦૦ જેટલા શ્રમણ વસે છે. તેઓ હીનયાનના છે ને સમ્મતીય નિકાયના છે. ત્યાં જુદા જુદા પ્રકારના ૧૦૦ દેવમંદિર છે. પાપ્યડીઓ ધણી મોટી સંખ્યામાં છે, પણ તેઓમાં મોટા ભાગના પાશુપત છે.

આ દેશની નોંધ જણાવે છે આજથી ૬૦ વર્ષ પૂર્વે શીલાહિત્ય થયો, જે પરમ જ્ઞાની અને મોટો વિદ્વાન હતો. સાહિત્યમાં એની બુદ્ધિ અગાધ હતી. આર્ય પ્રકારના ભૂતોનું એ પાલન અને રક્ષણ કરતો હતો. એ ત્રિરત્નને અગાધ માન આપતો હતો એના જન્મથી મૃત્યુ સુધીના સમયમાં ક્યારેય એનું મુખ ગુસ્સાથી લાલઓળ થયું નહોતું કે એના હાથથી છવન ગ્રાણીને નુકસાન

થયુ નહોતું. એના ગળે અને અશ્વોને ગાળેલું પાણી પાવામાં આવતું, જેથી પાણીમાંના કોઈ જીવને ઈજા ન થાય આવાં હતાં એનાં પ્રેમ અને કરુણા. પચાસ કે એનાથી વધુ વર્ષના એના રાજ્યકાલ દરમ્યાન જગદી પ્રાણીઓ માનવોના પરિચયમાં આવ્યાં હતા અને માનવો તેઓની ઈજા કરતા નહિ કે તેઓની હત્યા કરતા નહિ એના રાજમહેલની બાજુએ એણે વિહાર બંધાવ્યો હતો. (એમાં) એના કારીગરોનું તમામ કૌશલ કાલવ્યુ હતું અને એને અલકૃત કરવામાં દરેક પ્રકારનું અલંકરણ વાપર્યું હતું એમાં એણે લોકનાથ એવા સાત છુદ્દોની પ્રતિમાઓ સ્થાપી હતી. દર વર્ષે એ મોક્ષમહાપરિપક્વ નામે પરિપક્વ ભરતો, અને એમાં ચારેય દિશાઓના લિહુઓને બોલાવતો. ધાર્મિક દાનમાં એ તેઓને ચાર વસ્તુ આપતો; એ તેઓને ધાર્મિક ઉપાસનામાં વપરાયેલાં ત્રણ ચીવર પણ આપતો અને અદ્ભુત વૈવિધ્યની સાત કિંમતી વસ્તુઓ અને રત્નો પણ એ તેઓને ભેટ આપતો. આ પુણ્યપ્રદ દિવાળ અવિચિન્ન રીતે અવ્યય ત ચાલુ રહેલો છે.

પાટનગરની ઉત્તરપશ્ચિમે લગભગ ૨૦૦ લીએ બ્રાહ્મણપુર આવે છે. એની એક બાજુએ પોલી બાઈ છે એમાંથી દરેક ઝડપમાં એક ઝરણુ સતત વહેતું હતું; જેકે કેટલાય દિવસોથી આ વહેતું પાણી જગ્યામાં હતું વધુ નથી. એની એક બાજુએ એક નાનો સ્તૂપ આવેલો છે દેશની જૂની અનુશ્રુતિ જણાવે છે : પહેલાના સમયમાં ગરમ સ્વભાવનો એક માનવી એમાં જીવતો પડીને નરકમાં ગયો હતો પહેલાના સમયમાં આ ગામમાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો, જે પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવને કારણે એ જમાનાના માણસોમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો હતો. એણે પાખંડીઓ અને બૌદ્ધોના શુભતથી શુભ અને ગૂઢતથી ગૂઢ સિદ્ધાંતોને અભ્યાસ કર્યો હતો એના હાથમાં જ હોય તેમ ભૈષ્યતિપશાત્રની ગણતરીની પણ એને સારો મહાવરો હતો એની કીર્તિ દૂર દૂર સુધી ફેલાયેલી હતી અને એની વર્તણૂક નિષ્કલંક હતી રાજા એને બહુ માન આપતો અને રાજ્યની પ્રજાએ પણ એને માટે બહુ કયું હતું. એને હજારો શિષ્ય હતા, જે એના સિદ્ધાંતોને વખાણતા હતા અને એના ચારિત્ર્યને માન આપતા હતા એ હમેશા પોતાના વિશે કહેતો : 'હું પવિત્ર સિદ્ધાંતોના પ્રચાર માટે અને લોકોને માર્ગદર્શન આપવા માટે આ વિશ્વમાં આવ્યો છું. પહેલા થયેલા મહાત્માઓમાં અને તેઓ પછી જ્ઞાન પામેલા મહાત્માઓમાં કોઈ મારી સરખામણીમાં આવે એમ નથી મહેશ્વરદેવ, વાસુદેવ, નારાયણદેવ, અને છુદ્ધલોકનાથ વગેરે બધે પૂજાય છે અને એમના સિદ્ધાંત દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં ફેલાયા છે એમની પ્રતિમાઓની લોકો પૂજ

કરે છે અને તેઓને માન આપે છે, પણ હવે તેઓ કરતાં ચારિત્ર્યમાં હું મહાન છું અને મારી કીર્તિ તેઓ ખર્ધા કરતાં વિશેષ વિસ્તરેલી છે, તેઓએ નવાઈ પમાડે તેવી વસ્તુ કરી નથી, તો શા માટે તેઓ વિખ્યાત બન્યા હશે ?'

એવું માનીને મહેશ્વરદેવ, વાસુદેવ, નારાયણદેવ અને છુદ્ધલોકનાથની લાલ ચંદનની એણે મૂર્તિઓ બનાવી અને એને પુરશીના પાયાઓ તરીકે જડી, અને એવો નિયમ કર્યો કે પોતે જ્યાં જાય ત્યાં પેલી પુરશી પોતાની સાથે લઈ જતો ને પોતાનો ગર્વ તથા મિથ્યાભિમાન બતાવતો.

આ જ દિવસેમાં પશ્ચિમ ભારતમાં ભિક્ષુક ભદ્રુચિ રહેતો હતો. એણે હેતુવિલાનો પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હતો જુદા જુદા અભ્યાસક્રમેમાં ભિક્ષુ સંશોધન કર્યું હતું. એની વધારે પ્રતિષ્ઠા હતી. એની લલાઈની સુવાસ દરેક દિશામાં ફેલાઈ હતી. એની જરૂરિયાતો થોડી હતી અને એ પોતાના ભાગ્યથી સતુષ્ટ હતો. આ જગતમાં કરી વસ્તુની એને જરૂર ન હતી. આ બ્રાહ્મણની વાત સાંભળી એને બહુ ખેદ થયો. એણે કહ્યું : 'આ દુઃખની વાત છે કે આ સમયે કોઈ એવો પુરુષ નથી, જેથી આ મૂર્ખને આ પ્રકારનું કાર્ય કરવાની હિંમત આવી છે, અને એથી એ સદ્ગુણોના અનાદર કરી રહ્યો છે.'

આમ કહીને એણે પોતાનો દડ ઉઠાવ્યો અને બહુ દૂરની યાત્રા કરતો એ આ દેશમાં આવ્યો. એના મનમાં જે વાસના હતી તેનાથી પીડાતો એ રાજ પાસે ગયો. રાજાએ એનાં ફોટેલાં અને મેલાં વસ્ત્રો ભેઈ એના તરફ પૂન્યભાવ બતાવ્યો નહિ તોપણ એની હૃદય મહત્વાકાંક્ષા પર ધ્યાન આપવાથી રાજાને વિવશ થઈને એનો (ભિક્ષુનો) આદર કરવો પડ્યો અને એને માટે શાસ્ત્રાર્થની ગોઠવણ કરી રાજાએ બ્રાહ્મણને બોલાવ્યો. બ્રાહ્મણે આ સમાચાર સાંભળી એના પર હસતાં કહ્યું : 'આ કેવો માણસ છે કે જેણે પોતાના મનમાં આવો વિચાર લાવવાનું સાહસ કર્યું !'

એના જિણે તથા હંબરો શ્રોતાઓ સલાલવનમાં આગળ પાછળ શાસ્ત્રાર્થ સાંભળવા માટે એકઠા થયા. જમીન પર ઘાસ પાથરી પોતાનાં જૂનાં અને ફોટેલાં વસ્ત્રો સાથે ભદ્રુચિ બેસી ગયો, પરંતુ બ્રાહ્મણ પોતાની સાથે જે પુરશી લાવ્યો હતો તેના પર બેઠો અને સદ્ગુર્મની નિંદા અને પાખંડીઓના સિદ્ધાંતોની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.

ભિક્ષુએ સ્પષ્ટ બેદલાવની સાથે એની (બ્રાહ્મણની) યુક્તિઓને વ્યવગ્રિય રીતે ઘેરી લીધી. થોડી વારમાં બ્રાહ્મણ શરણે આવ્યો અને એણે પોતાની દાર સ્વીકારી લીધી.

રાજાએ જવાબ આપતાં કહ્યું : ‘ઘણા દિવસોથી તમારી ખોટી પ્રતિષ્ઠા ચતી રહી છે. તમે રાજાને છેતર્યા છે અને પ્રજાને પણ ભ્રમમાં રાખી છે. અમારી અહીંની જૂની પ્રથા પ્રમાણે જે કોઈ શાસ્ત્રાર્થમાં હારે છે તેને મોતની સજા કરવામાં આવે છે.’ એમ કહીને એણે આજ્ઞા આપી કે ‘લોહાનો તવો ગરમ કરો અને એના પર આને (બ્રાહ્મણને) બેસાડો.’ આ આજ્ઞાથી ભયભીત થઈ બ્રાહ્મણ એનાં ચરણોમાં પડ્યો અને ક્ષમાની પ્રાર્થના કરી.

આ સમયે બ્રાહ્મણ પર દયા લાવી ભદ્રરુચિ રાજા પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો : ‘મહારાજ! આપના સદ્ગુણો દૂર સુધી ફેલાયા છે, આપની કીર્તિ દિગંતવ્યાપી છે કૃપા કરીને આપ આપના પુણ્યની વધુ અભિવૃદ્ધિ કરવા માટે આ માણસને બચાવો. આપનો મનમાં ઘાતકી વિચારોને સ્થાન ન આપો.’ ત્યારે રાજાએ આજ્ઞા આપી કે ‘આ માણસને ગધેડા પર બેસાડીને બધાં ગામો અને નગરોમાં ફેરવો.’

બ્રાહ્મણ પોતાના પરાજયથી એટલો દુઃખી થઈ ગયો હતો કે એને લોહીની ઊલટી થઈ. એની આ દશના સમાચાર જાણી એને આશ્વાસન આપવા ભિક્ષુક એની પાસે ગયો અને કહેવા લાગ્યો : ‘આપની વિદ્વતા બહુ છે આપે પુનિત અને અપુનિત બંને સિદ્ધાંતોનું મનન કર્યું છે આપની કીર્તિ બધી બાજુએ ફેલાયેલી છે. હાર-જીત અને પ્રતિષ્ઠા-અપ્રતિષ્ઠા તો થયા જ કરે છે અને એ પછી કીર્તિમાં શું સત્ય છે?’ બ્રાહ્મણ ભિક્ષુના શબ્દ સાંભળી ગુસ્સે થઈ ગયો. અને ભિક્ષુને ગાળો લાડવા લાગ્યો. એણે (બ્રાહ્મણે) મહાયાન સંપ્રદાયની સાથે પ્રાચીન પવિત્ર પુરુષોને પણ અપશબ્દોથી અપમાનિત કર્યાં, પરંતુ એના શબ્દો પૂરા થતા પહેલા પૃથ્વી ફાટી અને એ જીવતો અંદર ચાલ્યો ગયો. આ કારણથી એની નિશાની ખાઈમાં હજુ સુધી છે.

અહીંથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ જતા સમુદ્રની ખાડી કે (સમુદ્રોનો સંગમ)^{૧૦} આવે છે અને ત્યાંથી ૨૪૦૦ થી ૨૫૦૦ લી ઉત્તરપશ્ચિમે અટલીલું^{૧૧} રાજ્ય આવે છે વડાલી (અ-ટ-લી કે ઓ-ટ-લી)^{૧૨}

આ દેશનો ઘેરાવો લગભગ ૬૦૦૦ લી અને દેશના પાટનગરનો ઘેરાવો લગભગ ૨૦ લી છે. વસ્તી ગીચ છે. અહીં ભરી રખાતાં રત્નો તથા કિંમતી પદાર્થો ઘણી જાંચી જાતનાં હોય છે જરૂરિયાતો ભૂમિની બધી પેદાશ માટે ચૂરતી છે તોપણ લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય વેપાર છે. જમીન ખારી અને રેતાળ છે. કળ-ફૂલ બહુ થતા નથી. આ દેશમાં હુસ્તિઅન (?) વૃક્ષ બહુ થાય છે. આ વૃક્ષનાં પાન ઝુએન (?) પીપરનાં પાન જેવા થાય છે. અહીં ‘હિઉન-કુ’ સુગંધી

વૃક્ષ પશુ થાય છે, જેનાં પાન 'અંગ-લી'(૧)ના જેવાં થાય છે. આખોડવા ગરમ પવનવાળી અને ધૂળવાળી છે. લોકોની મનોવૃત્તિ ઉષ્મારહિત અને ઉદાસીન છે. તેઓ ધનનો આદર અને ધર્મનો અનાદર કરે છે. અહીંના લોકોની વિદ્યા, ભાગ, રીતભાત અને વ્યવહાર માલવ દેશના લોકોના જેવી છે. મોટા ભાગના લોકોને પુણ્યના સુકૃત્યમાં શ્રદ્ધા નથી. જેઓ શ્રદ્ધા ધરાવે છે તેઓ મુખ્યત્વે સ્વર્ગીય દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે. તેઓનાં મંદિર સખ્યામાં હોય છે, જેઓમાં જુદા જુદા મત(સપ્રદાય)ના લોક એકત્ર થાય છે.

માલવદેશની ઉત્તરપશ્ચિમ જતાં ૩૦૦ થી વધુ લી વટાવતાં ખેટ દેશ આવે છે. ૧૨

ખેટ (કિ-૬) ૧૨

આ દેશનો ઘેરાવો લગભગ ૩૦૦૦ લી અને પાટનગરનો ઘેરાવો ૨૦ લી છે. વસ્તી ગીચ છે. ધરો પૈસાદાર છે. તેઓમાં રાજ્ય નથી; આ પ્રદેશ માલવને તાબે છે. આખોડવા, જમીનની પેદાર અને લોકોની રીતભાત બંને દેશોમાં ઘણી સરખી છે. અહીં દસેક સંધારામ છે, તેઓમાં લગભગ ૧૦૦૦ લિહુ છે, જેઓ મહાયાન તેમજ હિનયાનનો સરખો અભ્યાસ કરે છે. અહીં પચીસ-પચાસ દેવ-મંદિર પણ છે, જેઓમાં ઘણા બધા પાખડી હોય છે.

અહીંથી ઉત્તર દિશામાં લગભગ ૧૦૦૦ લી જતાં વલ્હી આવે છે. ૧૪

વલ્હી (કિ-૭-પી) ૧૫

આ દેશનો ઘેરાવો લગભગ ૬૦૦૦ લી^{૧૬} અને રાજધાનીનો ઘેરાવો લગભગ ૩૦ લી છે. જમીનનો પ્રકાર, આખોડવા અને લોકોની રીતભાત વગેરે માલવના રાજ્યના જેવાં જ છે. વસ્તી ઘણી ગીચ છે. ધરો પૈસાદાર છે. સોએક ધર તો એવાં છે કે જે કરોડપતિ છે. દૂર દૂરના પ્રદેશોમાંની વિરલ અને કિંમતી વસ્તુઓ અહીં ખૂબ પ્રમાણમાં ભેગી કરવામાં આવે છે. અહીં સોએક સંધારામ છે, જેઓમાં લગભગ ૬૦૦૦ લિહુ રહે છે તેઓમાં મોટા ભાગના સમ્મતીય નિકાય પ્રમાણે હિનયાનને અનુસરે છે. અહીં સેંકડો દેવમંદિર છે, જેઓમાં જુદા જુદા સપ્રદાયના ઘણા બધા અનુયાયી હોય છે.

બ્યારે તથાગત જગનમાં રહેતા હતા ત્યારે ઘણી વખત આ દેશમાં વિદાર કરતા હતા, એ કારણથી અશોકરાજે બ્યા બ્યા શુદ્ધ રૂપા દત્તા તે તમામ રથગોએ રમાગ્ક કગવ્યા છે કે રત્નપ બ'ધાવ્યા છે. આમાં આમતેમ કેટલાક એવા

સ્થાન આવેલા છે કે ન્યા ત્રણ અતીત શુદ્ધ બેઠેલા, ચાલેલા કે તેઓએ
ધર્મોપદેશ કરેલા જેવી રીતે બધા રાજ હોય છે તેમ હાલનો રાજ ક્ષત્રિય
જાતિનો છે. એ માલવના શીલાદિત્ય રાજનો^{૧૭} ભત્રીજો તથા કાન્યકુબ્જના હાલના
રાજા શીલાદિત્યનો^{૧૮} જમાઈ છે એનું નામ દ્યુવપટ (દુ-લુ-હો-પો-ટુ)^{૧૯} છે. આ
રાજા ચપળ અને ઉતાવળિયા સ્વભાવનો છે. એનાં જ્ઞાન અને સુસદીગીરી છીછરાં
છે. એ છેક થોડા સમયથી રત્નત્રયીમાં અનુરક્ત થયો છે. એ દરેક વર્ષે એક મોટી
પરિપક્ષ ભરે છે ને સાત દિવસ સુધી અતિ મૂલ્યવાન રત્નો અને ઉત્તમ ભોજન
આપી દે છે, ને બિહુઓને ત્રણ ચીવર અને ઔપધોતું કે એના મૂલ્યની બીજી
વસ્તુઓનું તથા સાત પ્રકારના વિરલ અને કિંમતી રત્નોના બનેલા મૂલ્યવાન પદાર્થોનું
દાન કરે છે આ દાનમાં આપીને એ બમણી કિંમતે પાછું રાખી લે છે. એ
સદાચારને સંમાને છે ને સજ્જનોને આદર આપે છે. એ બહુશ્રુત જનોને માન
આપે છે. દૂરના પ્રદેશોમાંથી આવતા મહાન બિહુઓને એ ખાસ આદરભાવથી
સંમાને છે.

નગરથી થોડે દૂર એક મોટો સંધારામ છે, જે અચલે (ઓ-એ-લો એ)
બનાવરાવેલા ૨૬ આ સંધારામમાં બોધિસત્ત્વ શુણ્યમતિ અને રિશ્વરમતિએ વિહાર
કરતા કરતા કેટલાક દિવસો સુધી વાસ કર્યો હતો અને ઉત્તમ ગ્રંથોની રચના
કરી હતી કે જે ઘણી ખ્યાતિ પામ્યા છે

અહીંથી ઉત્તરપશ્ચિમ લગભગ ૭૦૦ લીના અ તરે આનંદપુર આવે છે.^{૨૧}

આનંદપુર (ઓ-ન-તો-પુ-લો)^{૨૨}

આ દેશનો ઘેરાવો લગભગ ૨૦૦૦ લી અને પાટનગરનો ઘેરાવો લગભગ
૨૦ લી છે. વસ્તી ગીચ છે, ઘરો પૈસાદાર છે અહીં કોઈ રાજ નથી, પણ
આ દેશ માલવને તાબે છે અહીંની પેદાશ, આબોહવા, સાહિત્ય, કાવદા વગેરે
માલવનાં જેવા છે અહીં ફરેક સંધારામ છે, જેઓમાં ૧૦૦૦ થી ઓછા બિહુ
રહે છે. તેઓ સમ્મતીય નિકાય મુજબ હીનયાનને અનુસરે છે. અહીં પચીસ-
પચાસ દેવમંદિર છે, જેઓમાં જુદા જુદા સપ્રદાયના અનુયાયી આવ્યા કરે છે.

વલ્લભીથી લગભગ ૫૦૦ લી પશ્ચિમ દિશામાં જતાં સુરાષ્ટ્ર આવે છે.^{૨૩}

સુરકે (સુ-લ-અ)^{૨૪}

આ રાજ્યનો ઘેરાવો ૪૦૦૦ લી અને પાટનગરનો^{૨૫} ઘેરાવો ૩૦ લી છે.
મુખ્ય નગરની પશ્ચિમ સીમા પર મહીર^{૨૬} નદી વહે છે. વસ્તી ગીચ છે. અનેક
ઘરો પૈસાદાર છે. દેશ વલ્લભીને તાબે છે જમીન ખારાશવાળી છે; કૃષ્ણ-કૃલ થોડાં

થાય છે. આખોહવા સમ છે, છતાં વાવાઝોડાં બંધ રહેતાં નથી. લોકોની રીતભાન તમા વિનાની અને ઉદાસીન છે. તેઓ હળવી અને ક્ષુદ્ધક પ્રકૃતિના છે. તેઓને વિદ્યા તરફ પ્રીતિ નથી ને તેઓ સદ્ધર્મ તથા પાખંડ ધર્મને પણ અનુસરે છે. આ રાજ્યમાં પચાસેક સંધારામ છે, જેઓમાં લગભગ ૩૦૦૦ લિશ્તુ રહે છે. તેઓ મહાયાન સંપ્રદાયના સ્થવિર નિકાયને અનુસરે છે. અહીં સો જેટલાં દેવમંદિર છે, જે વિવિધ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓનાં છે. આ દેશ પશ્ચિમ સમુદ્રના માર્ગમાં હોવાથી બધા માણસ સમુદ્રથી રોજ મેળવે છે ને વેપારધંધામાં બહુ રોકાયેલા રહે છે.

નગરથી થોડે દૂર ઉજ્જૈન (યુહ-જેન-તો)^{૨૭} નામનો પહાડ છે એની ટોચે એક સંધારામ આવેલો છે. પહાડ ગાદ જંગલ અને જંગલી વૃક્ષોથી આચ્છાદિત છે અને એની ચારે બાજુ ઝરણાં વહે છે. અહીં સંતસાધુઓ ભસે છે ને રહે છે. આધ્યાત્મિક શક્તિ સંપન્ન કરેલા ઋષિઓ અહીં એકઠા થાય છે અને રહે છે.

વલ્લ્લી દેશથી લગભગ ૧૮૦૦ લી ઉત્તર દિશામાં જતા ગુર્જર રાજ્ય^{૨૮} આવે છે.

-પાદ્મીયો

૧. પ્રવાસીના મૂળ ચીની નામનાં અગ્રેષ્ઠમાં જુદાં જુદાં ક્રમાંકે પ્રચોબયેલાં છે, એમાં ‘હ્યુએન સ્થગ’ ૩૫ સદ્ગુથી વધુ પ્રચલિત છે, પરંતુ આ ક્રમાંકમાં આદ્ય ‘H’ તો અનુચ્ચયિન છે. મૂળ ચીની નામનું સદ્ગુથી વાસ્તવિક ક્રમાંકે ‘યુઅન ટ્વાંગ’ છે (T. W. Rhys Davids, “Yuan Chwang or Hieuen Tshang” On Yuan Chwang’s Travels in India, pp. XI-XIII)

૨. એનો જુલિયને કેન્દ્યમાં (૧૮૫૭) અને બીચે અગ્રેષ્ઠમાં (૧૮૮૪) અનુવાદ કર્યો છે. યુઈ લિહે લખેલા એ પ્રવાસીના ‘જીવન’નોય અગ્રેષ્ઠમાં (૧૮૮૪) અનુવાદ થયો છે. રોમસ વોટ્સે^{૨૯} સુધારેલો ‘સિયુકી’નો સક્ષિપ્ત અનુવાદ વિરજૂત વિવેચન સાથે ૧૯૦૪ માં પ્રકાશિત થયો છે. ગુજરાતના પ્રદેશોને લગતી નોંધ ‘સિયુકી’નાં ૧૨ પ્રકરણો પૈકી ૧૧ નાં પ્રકરણમાં આવે છે.

૩. શરુકચ્છ = ભરૂચ (અથ ૧, પૃ. ૩૪૩) Hiuen Tsiang, *Buddhist Records of the Western World* (Eng. trans. by S. Beal), Vol. II, pp 259 f; Watters, *On Yuan Chwang’s Travels in India*, p 241

૪ 'હી' એ ચીની માપ છે. ૧ હી = $\frac{1}{2}$ કે $\frac{1}{4}$ માર્લ અર્થાત્ $\frac{1}{2}$ થી $\frac{1}{4}$ કિ.મી.

જેટલું અતર થાય.

૫ માળવાનો પ્રદેશ ખરી રીતે ભરૂચથી ઉત્તરપૂર્વે (ઈરાને) આવેલો છે. આથી પ્રવાસી ભરૂચથી શરૂઆતમાં ઉત્તરપશ્ચિમ દિશામાં મહી નદીના મુખ તરફ જઈને પછી ત્યાંથી ઉત્તરપૂર્વ તરફ વળ્યો હતો

૬. *Records*, Vol II, pp. 260 ff; *Watters, op cit.*, Vol II, pp. 242 f. હાસિયાની નોંધમાં આ દેશનું ખીજુ નામ 'દક્ષિણ લો' અથવા 'દક્ષિણ લો-લો' (લાટ) નોંધવામાં આવ્યું છે

આ દેશ (કે એનું પાટનગર) મહા (કે મહી) નદીની દક્ષિણપૂર્વે આવેલ હોવાનું જણાવ્યું છે. પ્રવાસીએ માલવદેશના પાટનગરનું નામ આપ્યું નથી. ખીલ એ હુગરપુર (p. 260) અને કનિગહમ ધાર (A. G. I., p. 562) હોવાનું ધારે છે, પરંતુ એ સમયના અભિલેખો પરથી માલવનું પાટનગર ત્યારે હરાપુર હોવાનું માલમ પડે છે (હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, 'યુગ્મન રવાંગે વણ્વેલું ગુજરાત', "ઇતિહાસ સ મેલન નિબંધસંગ્રહ", પૃ. ૭૧; મૈ.ગુ., ભા ૧, પૃ. ૨૦૧)

૭ આ વિધાન મૂળમાં મગધ અને માલવની વચ્ચે રહેતા કોઈએ કહ્યું હતો, કેમકે મગધને નહિતો હમેશાં મધ્યદેશમાં જણાવતા, ઉત્તરપૂર્વમાં નહિ (*Watters, op. cit.*, Vol. II, p 242)

૮. ચૌનિજ, અવહજ, રવેહજ અને હફિનિજ ૯. યુદ્ધ, ધર્મ અને સઘ

૧૦. ખલાતનો અખાત (*Cuningham, A. G. I., p 566*). ત્યારે ખલાત નહોતું, નગરક (નગરા) હતું.

૧૧. *Records*, Vol. II, p. 265; *Watters, op. cit.*, Vol. II, pp. 243 ff. 'અટલી' કે 'એટલી'ને કનિગહમે વિ. સ. ૧૦૬૯ના વસંતઋતુ લેખમાં આવડું વહરી અને વહરીને હાલનું ઈર માન્યું છે (A. G. I., pp 566 f.), ત્યારે *Bombay Gazetteer* ના Vol. V માં એને ઈરની ઉત્તરે આવેલું વડાલી માનવામાં આવ્યું છે (p. 442). વડાલીના વિ સં. ૧૨૭૫ના લેખમાં એનું સંસ્કૃત નામ વાટપલી આપ્યું છે (મૈ.ગુ., ભા ૧, પૃ. ૧૯૮, પા ડી. ૧૦૭).

૧૨. 'જીવન'માં અટલીથી આ દેશનો પ્રવાસ ત્રણ દિવસનો બતાવ્યો છે, પરંતુ 'સિયુકી'માં જણાવ્યા મુજબ એ અતર માલવથી હોવું જોઈએ, જે યુગ્મન રવાંગ માટે ૩૦૦ હી બરાબર માનવામાં આવે છે દિશા દક્ષિણ-પશ્ચિમને બદલે ઉત્તરપશ્ચિમ આપી છે, તેથી એ પ્રયાણ-સમયની દિશા સૂચવે છે.

૧૩ *Records*, Vol II, p 266, *Watters, op. cit.*, Vol. II, p. 245. મૂળ નામ 'કી-અ' કે 'કિ-અ' છે જુલિયન, ખીલ અને વોટ્સ કી-અને કચ્છ માને છે, ત્યારે કનિગહમ કિ-અને ખેડા માને છે (A. G. I., p. 564).

પ્રવાસીએ આપેલી વસ્તી, સમૃદ્ધિ, આબોહવા, પેદારા વગેરેની વિગતો પરથી અહીં ખેડા (ખેડા) વધારે બધાં બેસે છે (મૈ.ગુ., ભા. ૧, પૃ. ૧૮૫, પા. ડી. ૮૩).

થાય છે. આબોહવા સમ છે, છતાં વાવાઝોડાં બધ રહેતાં નથી. લેકિની રીતભાત તમા વિનાની અને ઉદાસીન છે. તેઓ હળવી અને ક્ષુદ્ધક પ્રકૃતિના છે. તેઓને વિદ્યા તરફ પ્રીતિ નથી ને તેઓ સદ્ધર્મ તથા પાપ'ડ ધર્મને પણ અનુસરે છે. આ રાજ્યમાં પચાસેક સંધારામ છે, જેઓમાં લગભગ ૩૦૦૦ શિક્ષુ રહે છે. તેઓ મહાયાન સંપ્રદાયના સ્થવિર નિકાયને અનુસરે છે અહીં સો જેટલાં દેવમંદિર છે, જે વિવિધ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓનાં છે આ દેશ પશ્ચિમ સમુદ્રના ભાગમાં હોવાથી બધા માણસ સમુદ્રથી રોજ મેળવે છે ને વેપારધંધામાં બહુ રોકાયેલા રહે છે.

નગરથી થોડે દૂર ઉત્તર (યુહ-જેન-તો)૧૭ નામનો પહાડ છે એની ટોચે એક સંધારામ આવેલો છે પહાડ ગાઢ જંગલ અને જંગલી વૃક્ષોથી આચ્છાદિત છે અને એની ચારે બાજુ ઝરણાં વહે છે. અહીં સંતસાધુઓ ભરે છે ને રહે છે આધ્યાત્મિક શક્તિ સંપન્ન કરેલા ઋષિઓ અહીં એકઠા થાય છે અને રહે છે.

વલ્લભી દેશથી લગભગ ૧૮૦૦ લી ઉત્તર દિશામાં જતાં ગુજર રાજ્ય૨૮ આવે છે.

પાદટીચો

૧. પ્રવાસીના મૂળ ચીની નામનાં અંગ્રેજીમાં જુદાં જુદાં રૂપાંતર પ્રયોજાયેલાં છે, એમાં 'હ્યુએન રચંગ' રૂપ સહુથી વધુ પ્રચલિત છે, પરંતુ આ રૂપાંતરોમાં આલ્ફ 'H' તો અનુચ્ચરિત છે. મૂળ ચીની નામનું સહુથી વાસ્તવિક રૂપાંતર 'યુઅન રવાંગ' છે (T. W. Rhys Davids, "Yuan Chwang or Hsueun Tsaang" *On Yuan Chwang's Travels in India*, pp. XI-XIII)

૨. એનો જુલિયને ફ્રેન્ચમાં (૧૮૫૭) અને બીલે અંગ્રેજીમાં (૧૮૮૪) અનુવાદ કર્યો છે. યુઈ લિહે લખેલાં એ પ્રવાસીના 'જીવન'નોય અંગ્રેજીમાં (૧૮૮૪) અનુવાદ થયો છે. રોમસ વોટ્સો* સુધારેલા 'સિયુકી'નો સક્ષિપ્ત અનુવાદ વિસ્તૃત વિવચન સાથે ૧૯૦૪માં પ્રકાશિત થયો છે. ગુજરાતના પ્રદેશોને લગતી નોંધ 'સિયુકી'નાં ૧૨ પ્રકરણો પૈકી ૧૧ માં પ્રકરણમાં આવે છે.

૩. શરુકચ્ચ = હવ્ય (અ ૧, પૃ ૩૪૩) Hsuen Tsiang, *Buddhist Records of the Western World* (Eng. trans. by S. Beal), Vol. II, pp. 259 f., Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, p 241

૪. 'હી' એ ચીની માપ છે. ૧ હી = $\frac{૧}{૨}$ કે $\frac{૧}{૩}$ માઈલ અર્થાત્ $\frac{૧}{૩}$ થી $\frac{૧}{૨}$ કિ.મી. જેટલું અંતર થાય.

૫ માળવાનો પ્રદેશ ખરી રીતે ભરૂચથી ઉત્તરપૂર્વે (ઈરાને) આવેલો છે. આથી પ્રવાસી ભરૂચથી શરૂઆતમાં ઉત્તરપશ્ચિમ દિશામાં મહી નદીના યુગ્મ તરફ જઈને પછી ત્યાંથી ઉત્તરપૂર્વ તરફ વળ્યો હશે.

૬. *Records*, Vol II, pp. 260 ff.; Watters, *op cit.*, Vol II, pp. 242 f. હાસિયાની નોંધમાં આ દેશનું બીજું નામ 'દક્ષિણ હો' અથવા 'દક્ષિણ હો-હો' (હાટ) નોંધવામાં આવ્યું છે.

આ દેશ (કે એનું પાટનગર) મહા (કે મહી) નદીની દક્ષિણપૂર્વે આવેલ હોવાનું જણાયું છે. પ્રવાસીએ માલવદેશના પાટનગરનું નામ આપ્યું નથી. બીલ એ હુગરપુર (p. 260) અને કનિગહમ ધાર (A. G. I., p 562) હોવાનું ધારે છે, પરંતુ એ સમયના અસિલેખો પરથી માલવનું પાટનગર ત્યારે દશપુર હોવાનું માલમ પડે છે (હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, 'યુગ્મન સ્વાંગે વર્ણવેલ યુગ્મશત', "ઇતિહાસ સ મેલન નિબંધસ ગ્રંથ", પૃ. ૭૧; મૈ.ગ્રુ., ભા ૧, પૃ ૨૦૧)

૭ આ વિધાન મૂળમાં મગધ અને માલવની વચ્ચે રહેતા કોઈએ કહ્યું હશે, કેમકે મગધને નહિતો હમેશાં મધ્યદેશમાં જણાવતા, ઉત્તરપૂર્વમાં નહિ (Watters, *op. cit.*, Vol. II, p. 242)

૮. ચૌનિજ, અવહજ, રવેદજ અને હૃલિનજ

૯. યુક્ષ, ધર્મ અને સધ

૧૦. ખલાતનો અર્થાત (Cunnigham, A. G. I., p 566). ત્યારે ખલાત નહેાતું, નગરક (નગરા) હતું.

૧૧. *Records*, Vol II, p 265; Watters, *op. cit.*, Vol. II, pp. 243 ff. 'અટલી' કે 'ઓટલી'ને કનિગહમે વિ. સ. ૧૦૬૬ના વસંતગઢ લેખમાં આવતું વહરી અને વહરીને હાલનું. ઈર માન્યું છે (A. G. I, pp. 566 f.), ન્યારે *Bombay Gazetteer* ના Vol V માં એને ઈરની ઉત્તરે આવેલું વડાલી માનવામાં આવ્યું છે (p. 442). વડાલીના વિ સ. ૧૨૭૫ના લેખમાં એનું સસ્કૃત નામ વાટપલી આપ્યું છે (મૈ.ગ્રુ., ભા ૧, પૃ. ૧૬૮, પા. ડી. ૧૦૭).

૧૨. 'જીવન'માં અટલીથી આ દેશનો પ્રવાસ ત્રણ દિવસનો બતાવ્યો છે, પરંતુ 'સિયુકી'માં જણાવ્યા મુજબ એ અંતર માલવથી હોતું એઈએ, જે યુગ્મન સ્વાંગ મટિ ૩૦૦ હી બરાબર માનવામાં આવે છે દિશા દક્ષિણ-પશ્ચિમને બદલે ઉત્તરપશ્ચિમ આપી છે, તેથી એ પ્રયાણ-સમયની દિશા સૂચવે છે.

૧૩ *Records*, Vol. II, p 266, Watters, *op. cit.*, Vol. II, p. 245. મૂળ નામ 'કી-અ' કે 'કિન્ટ' છે જુલિયન, બીલ અને વોલ્સ' કી-અને ક્વથ માને છે, ન્યારે કનિગહમ કિન્ટને ખેડા માને છે (A. G. I, p. 564).

પ્રવાસીએ આપેલી વરતી, સમૃદ્ધિ, આયોહવા, પેદાશ કોરેની વિગતો પરથી અહીં ખેડકે (ખેડા) વધારે બધે જોડે છે (મૈ.ગ્રુ., ભા. ૧, પૃ. ૧૮૫, પા. ડી. ૮૩).

૧૪. પ્રવાસી ખેડાથી થોડે દૂર ઉત્તરમાં જઈ ત્યાંથી પશ્ચિમે ગોળ ફરતો ફરતો દક્ષિણમાં આળ્યો હશે ને આથી એનો માર્ગ અમલો લાગી થયો હશે (હ. ગ. શાસ્ત્રી, 'ધુમન ચ્વાલો વર્ણવેલું ગુજરાત', ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૭૨)

૧૫. *Records*, Vol. II, pp. 266 ff, Watters, *op. cit.*, Vol II, pp. 246 f.
હાંસિયાની નોંધમાં આ પ્રદેશને 'ઉત્તર લો-લો (લાટ)' કહ્યો છે. ત્યારે લાટમાં સૌરાષ્ટ્રનો પણ સમાવેશ થતો.

૧૬. અહીં વલ્લભીદેશમાં સુરાષ્ટ્ર તથા ખેડકનો સમાવેશ થતો હોવાનું ઉદ્દિષ્ટ છે (હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૭૩).

૧૭. અર્થાત્ મૈત્રિક રાજ શીલાદિત્ય ૧ લાનો

૧૮ અર્થાત્ ચક્રવર્તી હર્ષનો

૧૯ અર્થાત્ કુવસેન (૨ નો)

૨૦. અમલ પશ્ચિમ ભારતનો હતો ને એણે અજતામાં પણ એક વિહાર બાંધ્યો હતો. એમણે વલભી પાસે બાંધાવેલો વિહાર તળાબના હુગર પર આળ્યો હોવાનો સંભવ છે (મૈ.ગુ., ભા ૨, પૃ ૩૬૬).

૨૧. વલભીથી આનંદપુરનું અંતર બરાબર છે, પરંતુ એણે આગળ જતાં ઉત્તરપૂર્વ દિશા લીધી હશે.

૨૨. *Records*, Vol. II, p. 268, Watters, *op. cit.*, Vol. II, pp 247 f.
આનંદપુર એ હાલનું વડનગર છે (મૈ.ગુ., ભા ૧, પૃ ૨૦૬-૨૧૧).

૨૩. પ્રવાસી આનંદપુરથી વલભી પાછો આળ્યો લાગે છે. 'જીવન'માં દિશા પશ્ચિમને બદલે ઉત્તરપશ્ચિમ જણાવી છે, પણ એ બહુ તો થોડો વળાંક સૂચવી શકે.

૨૪. *Records*, Vol. II, pp. 264 f, Watters, *op. cit.*, Vol. II, pp. 248 f. સુરઠ = સુરઠ્ઠ = સુરાષ્ટ્ર સૌરાષ્ટ્રને ત્યારે 'સુરાષ્ટ્ર' કહેતા.

૨૫. અર્થાત્ ગિરિનગર(જૂનાગઢ)નો

૨૬. સુવર્ણસિકતા (સોનરેખ) અભિપ્રેત હશે ?

૨૭. જીર્ણવત્ (ગિરનાર)

૨૮. આ ગુજરાતેશ સિલ્હમાલની આસપાસનો પ્રદેશ છે, જે હાલના મારવાડમાં આવેલો હતો.

પરિશિષ્ટ ૨

ભીનમાલ

વર્ણન

ભીનમાલ, ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૪° ૪૨' અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૨° ૪', ઐતિહાસિક ગ્રામીણ, જે લગભગ છઠ્ઠી સદીથી નવમી સદી સુધી ગુજરાતનું પાટનગર હતું તે, આશુ પર્વતની પશ્ચિમે લગભગ પચાસ માઈલ પર આવેલું છે શહેરનું સ્થાન આશુની હારમાળાના છેલ્લા છૂટા શેલની પશ્ચિમે લગભગ પંદર માઈલ દૂર આવેલા વિશાળ મેદાનમાં આવેલું છે પૂર્વ બાજુએ, કુ ગરો અને ભીનમાલની વચ્ચે, એકબીજાથી લાંબે અંતરે આવેલાં થોડા ગ્રામસ્થાનોને બાદ કરતા, મેદાન મુખ્યત્વે જાંટને પ્રિય એવા પીલુ વૃક્ષોના ધ્વજ જેની ટોચ ઉપર દેખા દે છે તેવા કાંટા અને કેસિયાની ઝાડીવાળા ચરો છે દક્ષિણ, પશ્ચિમે અને ઉત્તરે મેદાન સમતલ અને વેરાન છે, માત્ર પશ્ચિમ તરફ એ રેતાળ થતું જાય છે. મેદાનની સપાટીથી ૫૦૦ થી ૮૦૦ ફૂટ જાયે કુ ગરના થોડા છૂટાછવાયા ચોસલા છે, જેમાના, શહેરથી પશ્ચિમે લગભગ એક માઈલના અંતરે આવેલા, એક શિખરની ટોચે ભીનમાલની શ્રી ચામુંડાનું મંદિર આવેલું છે. દૂરથી જોતાં હાલનું ભીનમાલ પ્રાચીન પાટનગરનું સ્થાન હોવાનો થોડો જ અણસાર દાખવે છે એનાં ૧૫૦૦ થી એક કૃત્રિમ ટીખાના આછા ઢોળાવ પર આવેલાં છે. એમના ઓવણોની સપાટીનો ચાર જૈન મંદિરોનાં શિખરો વડે અને ટીખાના દક્ષિણ છેડે આવેલી રાજ્યની ખડેર કચેરી વડે ભંગ થાય છે. એની નજીક જ આવેલા પથ્થર જડેલા જૂના તળાવ અને કિલ્લાના ટીખાઓની સખ્યા તેમજ પરિમાણ પરથી અને ખોદનારાઓએ ઈ.ટા માટે વચ્ચે વચ્ચે પાડેલા ખાડાઓના વિશાળ વિસ્તાર પરથી લાગે છે કે હાલના ભીનમાલનું સ્થાન એક વખત મહાન અને વિસ્તૃત શહેરનું કેન્દ્ર હતું. અંગ્રેજ વેપારી નિકોલસ ઉફેલેટ ઈ.સ. ૧૬૧૧ જેટલા મોડા સમયે ઝાલોરથી અમદાવાદ સુધીની મુસાફરીમાં, એ કિલ્લાને ૩૬ માઈલ (૨૪

કોશ)નો ધેરાવો ધરાવતો અને એમાં ખંડેર થવા માટેલાં ધણાં સુંદર તળાવ ધરાવતો વહુવે છે તેની લગભગ કોઈ નિશાની રહી નથી. કેટલાક જૂના દરવાજાઓનાં નામ આમ યાદ કરાય છે : ઉત્તરપૂર્વમાં સૂર્ય, દક્ષિણપૂર્વમાં શ્રીલક્ષ્મી, પશ્ચિમમાં સંચોર અને ઉત્તરમાં આલોર. અત્યારના શહેરથી પૂર્વે અને દક્ષિણપૂર્વે પાંચ થી છ માર્મલ પર જૂના દરવાજા તરફ રથાનો દર્શાવવામાં આવે છે તેઓનાં અંતર અને છૂટાપણા પરથી માનવું મુશ્કેલ છે. આ ખંડેર ટીંબાઓ બહારના ભાગનાં બાંધકામ કરતાં કંઈ વિશેષ હતાં, છતાં ઉકલેતો પુરાવો સ્થાનિક સ્મૃતિને સાચી કરાવતો જણાય છે. આ બહારના દરવાજાઓ ઉપરાંત હાલના ભીનમાલના ટીંબાની તળેટીની આસપાસ એક નાની અને પછીના સમયની ભીંતનો અણુસાર મળે છે. પૂર્વે અને પશ્ચિમે કિલ્લાની રેખા કઠિયા-કામથી એટલી બધી સાફ થઈ ગઈ છે અને કદાચ રક્ષણની થોળના માટે તળાવના બાંધેલા કાંડાઓની રેખા સાથે એટલી બધી મૂંઝવણ મળી ગઈ છે કે તેઓના સ્થાન વિશેની બધી સ્થાનિક જાણકારી જતી રહી છે. સંચોર દરવાજાથી શહેરની 'દક્ષિણમાં આવેલો ગુજરાત દરવાજો ખંડેર હોવા છતાં સુચિત્ત છે. ગુજરાત દરવાજાથી ટીંબાઓની એક રેખા દક્ષિણે અને પછી પશ્ચિમે પિપલદારાનાં ખંડેર, કદાચ પશ્ચિમ દરવાજા સુધી, ચીંધી શકાય. કોટની દીવાલ, પછી પાણીની નીકની આરપાર થઈને અને અદર અર્થાત્ નૈકોપ-મક્ષ સરોવરના દક્ષિણપશ્ચિમ ખૂણાની ઉત્તરે આવેલી પાણીની નીકના પૂર્વે કાંડાઓ પાસેથી પસાર થતી પૂર્વ તરફ વળી હોવાનું જણાય છે. આ ખૂણેથી એ નૈકોપના દક્ષિણ કિનારે આલોર અથવા ઉત્તર દરવાજા તરફ પૂર્વ ભણી ગઈ. આ દરવાજો હજી સારો સચવાયેલો છે. એની અણીદાર કમાન એની બાંધણી મુસલમાન અથવા પછીના રોકો કાલ(૧૭-૧૮ મી સદી)ની હશે એની બાંધણી મુસલમાન અથવા પછીના રોકો કાલ(૧૭-૧૮ મી સદી)ની હશે એમ દર્શાવે છે. આલોર દરવાજાથી દીવાલનો પાયો પૂર્વમાં કનકસેન અથવા કરાડા તળાવ તરફ જતો દર્શાવી શકાય કરાડા તળાવથી ગુજરાત દરવાજા સુધીનો શહેરની પૂર્વ તરફનો વિસ્તાર, હાલનું ભીનમાલ બાંધવા ઈંટો માટે એટલો બધો ખોદાયો છે કે પૂર્વમાં આવેલા કરાડા તળાવથી દક્ષિણમાં આવેલા ગુજરાત દરવાજા સુધીની કિલ્લાની રેખાની કોઈ નિશાની રહી નથી.

આચીન શહેરના સંભવિત કેન્દ્ર રૂપ, હાલના શહેરનું સ્થાન, એ ઉત્તરદક્ષિણે કુ માર્મલ જેટલો વિસ્તૃત અને મેદાનથી લગભગ ૨૦ થી ૩૦ ફૂટ ઉપસતો એક ટીંબો છે. લગભગ બધી બાજુઓએ એના સીમાડા કાં બગીચાની જમીનને અથવા રખારી અને ભીલોના વાડા અને નેસમઓને આવરતી સારી બનાવેલી કાટાની વાડી વડે રક્ષાયેલા છે શેરીઓ સાંકડી અને વાંકીચૂંકી છે. ઘરો ત્રણ પ્રકારનાં

છે. (૧) મહાજનો અથવા વેપારીઓનાં તથા સાધનસંપન્ન બ્રાહ્મણો અને કારી-ગરોનાં માટીના સપાટ છાપરાવાળા ઘર, જેનાં વાછંટિયાવાળા આરણ્ય અને પ્રવેશદ્વાર લીંપેલાં છે, (૨) મોટા ભાગના કારીગરો અને માળીઓનાં તથા સુખી રખારીઓ અને બીલોના તળિયાવાળાં ઢળતા છાપરાવાળાં ઝૂંપડાં; અને (૩) મોટા ભાગના રખારીઓ અને બીલોની તેમજ વધુ ગરીબ કારીગરો અને ખેડૂતોની ધાસના પૂળાઓના છાવણુવાળી મધપૂરા ધાટની છાપરીઓ, ખાસ કરીને ઉત્તર-પશ્ચિમ અને પશ્ચિમમાં ધરો બગીચાની જમીનમાં પહોળા પટ્ટાથી વેષ્ટિત છે. બીજા ભાગોમાં પાણી પાયેલા પાકના ભૂમિખંડ, જૂનાં તળાવોના ખુલ્લા કાંઠાઓ વડે અથવા કાટા અને કેસિયાની ઝાડીઓથી છવાયેલા મેદાનની પટ્ટીઓ વડે અલગ પડેલા છે અથવા ઈંટો શોધનારાઓએ ત્રીકમ વડે કાણા કાણા કરેલા જૂનાં મકાનોના ઢગલા વડે ખરબચડા કરેલા છે. પારસનાથનાં ચાર શિખરોવાળાં મંદિરો ઉપરાંત ખાસ એકમાત્ર અગ્રગણ્ય ઇમારત જૂની કચેરીની છે, જે શહેરના ટીયાના સીધા દક્ષિણે હજારી ટોચે આવેલો ખડેરોનો ઢગલો છે.

લોકો:

બીનમાલની વસ્તીનાં ૧૪૦૦ ઘરોની વિગતો આ પ્રમાણે છે : મહાજનો ૪૭૫, ખાસ કરીને અનેક પેટાજાતિઓના ઝોસવાળ વણિકો; શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો ૨૦૦, શેવકો ૩૫, સૂર્યના પૂજારી અને ઝોસવાળોના પુરોહિત મગ બ્રાહ્મણો; સોનારો ૩૦; બાધારો એટલે કે કાપડ છાપનારો ૩૫; કાસારો એટલે કે સારા ૪, ધાત્તીઓ ૩૦, માળીઓ ૨૫, કાઠિયા (કઠિયારો) ૧૨; ભાટો, જેમાં ૮૦ ગુણો અથવા અન્નવાહકો અને ૪૦ રાજભાટો અથવા બ્રાહ્મણભાટો- (વહીવંચાઓ)નો સમાવેશ થાય છે તેઓના ૧૨૦; કુંભારો ૧૨; મુસલમાન કુંભારો ૪, રેહબારીઓ કે રખારીઓ ૭૦; શાધો કે હિખારીઓ ૧૦; શામિયા અલ્લિકો એટલે હિખારીઓ કોટવાળ અને પંજરા મુસલમાનો ૧૫; લોહારો ૩; દરજીઓ ૧૨, નાઈઓ ૭; ભૂમિયા એટલે કે સોલંકી જગીરદારો ૧૫; કવાસો ભૂમિયા નોકરો ૧૨, જોટા-ખેડૂતો ૨, દેશંત્રીઓ એટલે કે શનિવારે તેલ માગનારા ૧, અચાર્યો અથવા અત્યેષ્ટિના બ્રાહ્મણ ૧; દોલોઓ-દોલ વગાડનારા ૧૨, પાત્રિઆ કે ધંધાદારીઓ અર્થાત્ નાચનારીઓ ૩૦; તુકી વોરા એટલે મેમણો ૨; વિશયતી મુસલમાનો અથવા તાળાં બનાવનારા ૧; રંગરેન્ને ૨, મોચીઓ ૩૦; કઠિયા અથવા સલાવટો (સલાટો) ૬; ચૂડીગરો મુસલમાન ચૂડી-બનાવનારા ૨; જતિયા અથવા ચામડું કેળવનારા ૧૭; ખાટિકો અથવા ઈ-૩-૨૫

આમહું કેળવનાર ખાટકી ૧; સર્ગારો, ભીલ સંદેશવાહકો ૧; ભીલો ૧૨૦; તીરગરો એટલે તીર બનાવનારા ૫; બોળિયા-ચમારોના પુરોહિત ગોરાડા (ગરોડા) ૨; બોળિયા, શબ્દાર્થે વણકરો, હવે ચમારો ૪૦; વાધરિયાહીજડા ૧; મિરાશીઓ-મુસલમાન દેલીઓ, મહેતરો અથવા વાળનારા ૧

વસ્તુઓ-શહેરમાંની

શહેરની અંદર જોવાલાયક વસ્તુઓ થોડી છે પારસનાથના ચાર મંદિર કાં અર્વાચીન છે અથવા અર્વાચીન સમારકામથી ફરફાર પામેલા છે શહેરની પૂર્વમાં આવેલા બરાગી અથવા વરાહના મંદિરની દક્ષિણે આવેલા આરામગૃહને સફેદ આરસના થાલલા છે તેઓના પર કેાતરેલા અગિયારમી અને તેરમી સદીના અભિલેખ દર્શાવે છે કે દક્ષિણ દરવાજા અથવા અર્વાચીન ગુજરાત દરવાજાથી પૂર્વે આશરે ૮૦ વાર પર આવેલા ટીંબા પરના જગરવામી અથવા સૂર્યના ખંડિત મંદિરમાંથી આ થાલલા આણેલા છે. શહેરના પશ્ચિમ ભાગમાં, જૂના મહાલકમાં મંદિરના વડાની ભીંતને અડીને, સફેદ આરસના એક થાલલાનો ભાગ પડેલો છે, તેના પર સ ૧૩૪૨(ઈ સ ૧૨૮૬)નો અભિલેખ છે આ થાલલો પશુ દેખીતી રીતે એ જ ખંડિત સૂર્યમંદિરમાંથી આણવામાં આવેલો છે. ટીંબાના દક્ષિણ છેડે કચેરીનાં ખડેરોમાં માત્ર એક જ જોવાલાયક વસ્તુ છે. એ છે માતાનું એક નાનું મંદિર, જેમાં બે સર્પ માતાના આસનને ટેકવે છે અને એના ઉપર આધુનિક અક્ષરોમાં રાઠોડોની કુલદેવી 'નાગાણે' એવા શબ્દ કેાતરેલા છે.

વસ્તુઓ-આસપાસની

ભીનમાલમાં જોવાલાયક મુખ્ય વસ્તુ શહેરની દક્ષિણે નજીકના ટીંબા પર આવેલું 'શુણ્' સૂર્યમંદિર છે. આ મંદિર અને એના અભિલેખોની વિગતો નીચે આપવામાં આવી છે સૂર્યમંદિરની પશ્ચિમે આશરે પચાસ વારના અંતરે ગુજરાત દરવાજા તરીકે ઓળખાતા દરવાજાના અવશેષ છે આ આધુનિક નામ પરથી અને એની પાસે પડેલા સૂર્યમંદિરનાં સફેદ સ ગેમરમરના ચોસલાઓ પરથી ધણું સંભવિત છે કે દરવાજો મુસલમાન કાલ અથવા ૧૮ મી સદીના રાઠોડ કાલથી વધારે જૂનો નથી. દરવાજાની પશ્ચિમ બાજુની નજીક એ ઇટેરી બાધકામ સાથે મિશ્ર થયેલા ઘણા જૂના પથ્થરોનાળી ખારી વાવ છે. ગુજરાત દરવાજાની દક્ષિણે લગભગ એકસો વારને અંતરે ૧૬ X ૮ વાર લાંબાપહોળા અને ઢાલરૂપ પાળીની દોઅવાળા નવ ફૂટ ઊંચા ઇટેરી દોવાજાના વંડામાં મહાદેવ નૌલાખેશ્વરનું મંદિર

આવેલું છે સ. ૧૮૦૦(ઈ. સ ૧૭૪૪)નો અભિલેખ જણાવે છે કે આ વડો એ નૌલાખેશ્વરના પ્રાચીન મંદિરનું સ્થાન દર્શાવે છે. નૌલાખેશ્વર મંદિરથી પૂર્વે આશરે ૫૦ વાર પર, આશરે ૧૨ ફૂટ જમીની ભીતોવાળો લગભગ ૭૫ વાર ચોરસ ઇંટોનો વિશાળ વડો છે અને એને તરગાકાર કિનારવાળી મુસ્લિમ શૈલીનો અણીદાર કમાનવાળો દરવાજો છે પ્રવેશતાં, ડાબી બાજુએ, જગતી પર મોટા હનુમાન છે અને ડાબી બાજુએ એનાથી આગળ ધૂમટવાળા મંદિરોમાં ગણપતિ અને માતા છે દક્ષિણે થોડા કદમ પર બ્રહ્મકુંડ છે. એની પશ્ચિમે અને ઉત્તરે સીધાં પગથિયા છે, પૂર્વે અલુધડ પથ્થરો અને ઇંટોની દીવાલ છે અને દક્ષિણે એક ગોળ કૂવો છે. કુંડની દીવાલો અને પગથિયા હિંદુ મંદિરોમાંથી અથવા કુંડના પૂર્વકાલીન મુશોભનોમાંથી લીધેલા પથ્થરો વડે સમરાવવામાં આવેલા છે. એમાંના કેટલાક પર માતાઓની સારી સમરાવેલી જૂની મૂર્તિઓ છે કથા એવી છે કે સોમ, એક વૃત્તાંત પ્રમાણે સૂર્યમંદિરનો નિર્માતા, બીજા વૃત્તાંત પ્રમાણે શ્રીમાલનો પુનર્નિર્માતા, કોટના નિવાસીની ગોધમા ભટકતો શ્રીમાલના દક્ષિણ દરવાજાએ આવ્યો. ખસથી પીડાતો સોમનો કૂતરો અદશ્ય થયો અને થોડી જ વારમાં નીરોગી અને સ્વચ્છ ચર્મ ને આવ્યો. રાત્ર કૂતરાના પગલા બ્રહ્મકુંડ નરફ જતા બેઈને પોતે એમાં નાહ્યો અને રોગમુક્ત થયો. કૂતરા ભાવે એણે કુંડને ફરતી પાકી દીવાલો ચણાવી કુંડની દક્ષિણે જમણી બાજુએ બોયરામાં પાનાલેશ્વરનું લિંગ છે અને લિંગની દક્ષિણે ચંડીદેવીનું નાનું ધૂમટવાળું મંદિર છે ડાબી બાજુએ, નાના ઇંટોરી વડાની પૂર્વ બાજુએ. રુદ્રાક્ષની માળાઓ વડે ભટકાવેલું સર્પકણવાળું ચરેશ્વર નામે લિંગ છે. ચરેશ્વરના મંદિરની આગળ એક નાનો કોતરેલો પથ્થર છે, જેના મથાળે ગાય ને વાછરડું છે અને જેમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોને આપેલું ભૂમિદાન નોંધેલું છે બ્રહ્મકુંડથી ઉત્તરપૂર્વે આશરે ૪૦ વારના અંતરે, હવે લક્ષ્મીશ્વર અથવા લક્ષ્મીના ચલ તરીકે ઓળખાતો, ઇંટો અને માટીનો મોટો ખાડોઅવળો પથરાયેલો ઢગલો છે. સ્થાનિક દંતકથા પ્રમાણે, એક બ્રાહ્મણ, જેને એની ભત્રિના બહલામાં લક્ષ્મીએ અટળક ધન આપ્યું, તેણે બંધાવેલા લક્ષ્મીના મંદિરનું આ સ્થાન છે. દક્ષિણપૂર્વે આવેલો ખાડો ‘ખંડાલિયા કુંડ’ તરીકે ઓળખાય છે. આશરે ૫૦ વાર દક્ષિણપૂર્વે નાના વડાને છેડે જગેશ્વરનું મંદિર અને કુંડ છે. કોઈક જગે પુત્રપ્રાપ્તિના બહલામાં આ મંદિર બંધાવ્યું હતું, તેના નામ પરથી ‘જગેશ્વર’ નામ પડ્યું હોવાનું કહેવાય છે કેટલાક જૂના કોતરેલા અને ધડેલા પથ્થર આ મંદિરની દીવાલોમાં ચણવામાં આવ્યા છે. દક્ષિણપૂર્વે એનાથી આગળ આશરે ૭૫ વારના અંતરે ઇંટોના ઢગલાથી ખરબચડો અનેલો એક મોટો વિસ્તાર પ્રાચીન વિદ્યાશાલાનું કે સંસ્કૃત વિદ્યાલયનું સ્થાન હોવાનું

કહેવાય છે. સ્થાનિક માહાત્મ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ વિદ્યાલય દૂર દૂરના પ્રદેશોમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓનું આશ્રયસ્થાન એવું જણીતું વિદ્યાસ્થાન હતું. સ્થાનિક વૃત્તાંત જણાવે છે કે ભીલોં ધણા જોરવાર થતાં બ્રાહ્મણો વિદ્યાલયમાં રહી શક્યા નહિ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા ધોળકામાં જતા રહ્યા.

ભીલો અને રખારીઓનાં કાંઠાની વાડોવાળાં રહેઠાણોની પાર આવેલા શહેરના ઢોળાવ અને છેડા ઈંટા શોધનારાઓ વડે કાણું કાણું કરાયેલા મોટા પોલા ઢગલાઓમાં પ્રસરેલા છે. વાડવાળા રહેઠાણોની આ કિનારીની પાર, શહેરથી અર્ધાંથી એક માઈલના અંતરે, તલાવડીઓ અને તળાવોના ખુલ્લા સફેદ કાંઠા છે. આમાંનાં કેટલાંક કદમાં સરોવર કહી શકાય તેવડાં છે. દક્ષિણથી ઉત્તરે જતાં, આમાંનાં ત્રણ મુખ્ય તે નિંબાલી અથવા નરમુખ સરોવર, ગોની અથવા ગયાકુંડ અને તલખી અથવા ત્રિમ્બક સરોવર છે. વિદ્યાશાલાના સ્થાનથી દક્ષિણપૂર્વે લગભગ ૩૦૦ વાર પર નિબાલી તળાવનો વિશાળ વિસ્તાર આવેલો છે, જે પૂર્વ દિશા તરફ ખૂલ્લીને ત્યાંથી પાણીનો પુરવઠો મેળવે છે અને એ એની દક્ષિણપાશ્વર્મ તથા ઉત્તર પાશુએ રહેલી ઈંટાથી છવાયેલો અને જાગી ખુલ્લી પાળોથી ઘેરાયેલો છે જેને મહાદેવે પુત્ર આપ્યો અને જેના માટે વજ્ર વડે ખોદીને એમણે સરોવરનું પોલાણ બનાવ્યું, તે વણિકના નામ પરથી સરોવરનું નામ 'નિબાલી' પડ્યું હોવાનું કહેવાય છે. નિબાલીથી ઉત્તરપૂર્વે લગભગ અર્ધ માઈલ પર, ખુલ્લી પૂર્વ પાશુને બાદ કરતાં, ૧૫ થી ૩૦ ફૂટ જાગી ધોળાની નાળના આધારની નાળ છે, જે ગોની સરોવરના અવશેષરૂપે છે ઉત્તરપશ્ચિમ અને ઉત્તરપૂર્વ તરફની પાળોની તળેટીમાં આવેલી પથ્થરની હરોળો દર્શાવે છે કે આ પાશુઓના કેટલાક ભાગ તો ચોક્કસપણે કરિયાકામથી રેખાકિત હતા ગૌધાટ નામે ઝોળખાતી જગ્યા આગળ પગથિયાંની નિશાની છે. જેનાં માતાપિતા રાક્ષસ વડે ખવાતાં નરકમાં ગયાં હતાં તે બ્રાહ્મણના નામ પરથી સરોવરનું નામ 'ગોની' પડ્યું હોવાનું કહેવાય છે. તેઓના શ્રેય અર્થે ગોનીએ આખી નિંદગી વિષ્ણુની ઉપાસનામાં ગાળી અને મંદિર તથા સરોવર બાંધ્યાં. એના બદલામાં વિષ્ણુએ સરોવરના જળને ગયાના જળનો પાવનકારી ગુણ અર્ધો આગળના ભાગમાં નાની છત્રીઓની એક હાર લીનમાલના મહાજનનું રમશાન દર્શાવે છે. આ છત્રીઓની પાછળ તલખી સરોવરની ખુલ્લી પાળો છે. પશ્ચિમ છેડે ખોળારો ફૂવો છે અને દક્ષિણપશ્ચિમ છેડા પાસે ત્રિમ્બકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. ત્રિપુરાસુરને મારવા માટે ત્રિમ્બકેશ્વર મહાદેવને પ્રેરવા અથવા ફરજ પાડવા બ્રાહ્મણોએ ચોળેલા મહાન યજ્ઞને અનુલક્ષી આ સરોવર બનાવાયું હોવાનું કહેવાય છે.

તલપી સરોવરની દક્ષિણે શરૂ થતું અને શહેર તરફ ઉત્તરપશ્ચિમ વિસ્તરેલું કરાડા સરોવર છે, જે કનકસેને અથવા શક સવતર્ધ સ ૭૮)ના મહાન સ્થાપક કનિષ્ઠે બાંધ્યું હોવાનું કહેવાય છે. સરોવરની પશ્ચિમ પાળ ઉપર કરેટશ્વર મહાદેવનું આકાશ-આચ્છાદિત લિંગ છે. કરાડા સરોવરનો દક્ષિણ છેડો, જે શહેરની આજુબાજુ આવેલા વાડવાળાં રહેઠાણોની નજીક વિસ્તરે છે, ત્યાં અર્વાચીન યુરજના અને ઝાલોર દરવાજા તરફ ઉત્તરપશ્ચિમ જતી દીવાલના અવશેષ આવેલા છે યુરજના સ્થાનની પાર મહેશ્વર મહાદેવનું મંદિર અને વડો છે. કરેટ સરોવરની ઉત્તરે અને ઉત્તરપશ્ચિમે ચાર મોટાં તળાવ આવેલા છે. આ બધામાં, સહુથી પૂર્વનો, કરાડાની ઉત્તરપશ્ચિમે આશરે ૩૦૦ વારના અંતરે, ઊંચી તૂટેલી પાળોવાળો અને ઉત્તરમાથી પુરવડો મેળવતો બ્રહ્મ સરોવરનો વિશાળ વિસ્તાર આવેલો છે પછી, ઉત્તરપશ્ચિમમાં, આશરે ૫૦૦ વાર પર, ઉત્તરપૂર્વ તરફ ખુલ્લું એવું અતિવિસ્તૃત વનકુડ નામનું તળાવ છે પશ્ચિમે આશરે ૮૦૦ વાર પર ગૌતમનું તળાવ છે, જેમાં આખું વર્ષ પાણી ભરેલું રહે છે ઈટ અને કંકરની બનેલી પાળો, પૂર્વ અને દક્ષિણમાંના ગરનાળાઓને બાદ કરતાં, લગભગ એક પૂરો ગોળાકાર બનાવે છે સરોવરની મધ્યમાં ગૌતમના આશ્રમના ૧૮" x ૧૨" માપના સફેદ પથ્થરોવાળો નાનકડો ટાપુ છે પૂર્વ તરફના ગરનાળા પરની પાળ ઉપર હનુમાનની મૂર્તિ છે અને દક્ષિણ નાળાની પૂર્વ બાજુએ, પાળના નીચલા ભાગ આગળ કોતરેલો સફેદ પથ્થર છે, જેના અક્ષર એટલા ધસાર્ધ ગયા છે કે સ. ૧૧૦૬ (ઈ સ. ૧૦૪૯) સિવાય કંઈ જાહેર નથી જે મરડિયા તળાવની પાળ ઉપર ખડકવામાં આવ્યા છે તેઓમાના જેઓમાં કાણા છે તે શુકનિયાળ છે અને જંતુઓના હુમલા સામે લાકડાના પદ્મઓને જંતુઓના ઉપદ્રવથી રક્ષવા માટે રખાય છે. તળાવોમાંનું છેલ્લું અને તળાવોની ઉત્તર હારમાં એકદમ પશ્ચિમ બાજુએ આવેલું જૈકાપ ખરેખર ચક્ષુપ એટલે કે ચક્ષુ સરોવર છે એ ગૌતમ તળાવથી આશરે ૬૦૦ વાર દક્ષિણપશ્ચિમે છે અને શહેરના ઉત્તરપશ્ચિમ છેડા પાસે છે. આ તળાવમાં આખું વર્ષ પાણી ભરેલું રહે છે અને શહેરની ધણીખરી માંગને પૂરી પડે છે. જૈકાપની દક્ષિણ પાળ આગળ બધા કબરો, ભૈરવ મંદિર અને ખંડેર મસ્જિદ છે ત્યાં ઉત્તરકાલીન નગરની દીવાલોની ધાર જતી હતી. તળાવના દક્ષિણપૂર્વ ખૂણે ચલોલી ત્રણ ચોરસ પીઠિકા છે, જેઓમાની પ્રત્યેક ઉપર પુરુષ અથવા સ્ત્રીની આકૃતિ કોતરેલી શિલા ખડી કરી છે. આમાંની એક પીઠિકા જે સ્તંભવાળા વિતાન વડે સુશીલિત છે તેના પર એક ઘોડેસવારની અને એક ઊભી રહેલી સ્ત્રીની આકૃતિ કોતરેલો પાળિયો છે. એ તાજેતરમાં સ. ૧૮૬૬(ઈ. સ. ૧૮૧૨)ના ભીનમાલના

નહેસીધદાર, જેની પત્ની સતી થઈ હતી, તેની યાદગીરીનો છે. દક્ષિણપૂર્વે આશરે ૨૦૦ વારના અંતરે સફેદ પાળિયાઓની હાર છે, જેઓમાંના દક્ષિણ છેડાથી ગીઝે પાળિયા સં. ૧૨૪૫(ઈ. સ. ૧૧૮૯)નો છે. દક્ષિણપૂર્વે પાળ ઉપર નિથારિયા હોરવનું મંદિર છે, ત્યાં આવકો તેમજ ખીન્ન હિંદુ પૂજા કરે છે આ મંદિરની મધ્યમાં આશરે પાંચ ફૂટ ઊંચો ટળતો થાલડો છે. એને ચાર ખાણ છે. પૂર્વે હનુમાન, દક્ષિણે શિવો નાગ, પશ્ચિમે શક્તિ અને ઉત્તરે હોરવ છે. થાંભલાની દક્ષિણ ખાણએ, જમીનથી આશરે એક ફૂટ ઊંચે એક પંચમુખ લિંગ છે, જેમાંનું એકેક મુખ દરેક દિશા તરફ છે અને એક અમૃત મુખ આકાશ તરફ અભિમુખ છે સરોવરના ઘેરાવાની અંદર આવેલા ફવા નજીક દક્ષિણપૂર્વે ખૂણા પાસે આવેલા એક પથ્થર પર અક્ષર કોતરેલા છે, પણ એ વાંચી ન શકાય એટલા અથા ધસાઈ ગયા છે ઉત્તર પાળના પૂર્વ છેડે પાંચ વૃક્ષની નીચે એક એકેલી કદાવર મૂર્તિ છે, જે હજી પૂજાય છે ને જેની મોંઝગા ભાગી ગઈ છે અને કોણી નીચેનો ડાબો હાથ, ડાબો પગ અને જો પગનાં ચાપાં જનાં રહ્યા છે, છતાં એ લગ્ન છે. આ મૂર્તિ તળાવ અંધાવનાર વક્ષ રાગની મૂર્તિ હોવાનું મનાય છે. વિગતો નીચે આપવામાં આવી છે. એકેલા પૂનળાની પશ્ચિમે મંદિરના ગર્ભગૃહ અને મંડપના પાયાની નિશાનીઓ છે. એ મૂળનાં વક્ષનું મંદિર હોવાનું મનાય છે. આશરે ૧૦૦ વાર પશ્ચિમે, સફેદ સંગેમરમરના રાસ-વાળા છત્ર નીચે, લગભગ ૪૦૦ વર્ષ પર શ્રીમાલ્ય માટે કરનાં ઝાલોગમા માર્યા ગયેલા ગઝનીખાન અને હમાલખાનની બે મુસલમાન કબર છે. એમની અંતિમ કબ્રજાને માન આપી એમના ભાટ આ વીરોનાં સખ વક્ષના તળાવ પાસે લાવેલા. સફેદ સંગેમરમર, થાંભલાઓનો આકાર અને એમાંના એક ઉપર કોતરેલો સં. ૧૩૩૩(ઈ. સ. ૧૨૭૬)નો અભિલેખ દર્શાવે છે કે આ પથ્થર શહેરની દક્ષિણે આવેલા મુર્થમંદિરમાંથી આણવામાં આવેલા છે. છત્રીથી ઉત્તરે દેહી વાવ નામની એક મોટી વાવ છે, જેને સપાટ પાટડાને ટેકવના હિંદુ થાંભલાઓની હાર વડે અકારના અને અંદરના ખડોમાં છટી પાડવામાં આવેલી છે. કેટલાક પથ્થરો ઉપર દેવીઓની આકૃતિઓ છે અને એક ગોપલમાં દેવીની એક જૂની મૂર્તિ છે. વાવનો ઉપલો ભાગ અને એની વડી હમથાનાં દોરી ચણનનાં છે. ઉત્તરે આશરે ૧૫૦ વાર દૂર એક નીચા ડીબા પર નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર છે, જેનાથી દક્ષિણપૂર્વે લગભગ સો ડગલા પર એક સુંદર જૂની વાવ છે. આ સરોવરને દક્ષિણપશ્ચિમ ખૂણેથી ભરવામાં આવતું હતું. ત્યાં આગળ પ્રાચીન મંદિરોમાંથી લાવેલા મોટા ભાગના પથ્થરોથી બાંધેલું અને જેની ઉપર ગ્રેય મુગોલન કોતરેલું છે તેવું એક ગરનાથું છે. કેટલાક પથ્થર દેખીતી રીતે સફેદ

સંગેમરના સૂર્યમંદિરમાંથી લાવવામાં આવેલા છે. એમાંના કેટલાક પર ચૌદમી સદીની લિપિના થોડા અક્ષર છે, જે દેખીતી રીતે કઠિયાઓ અથવા કોતરનારાઓના નામ હશે કેટલાંક ચોસલાં સમૃદ્ધ લાલ વેળુપાપાણના બનેલાં છે, જે ભીનમાલથી ૮ માઈલ દક્ષિણે આવેલી રૂપેની ખાણોમાં જ મળતાં હોવાનું કહેવાય છે.

જમણી બાજુ, જૈકાપ સરોવરના દક્ષિણપશ્ચિમ ખૂણાથી આશરે અર્ધા માઈલ દક્ષિણે, વૃક્ષોમાં ઢંકાયેલો ‘પીપલદાર’ નામે ખડેરનો ઢગલો છે, જે કદાચ પશ્ચિમના દરવાજાના અવશેષ હોય. એ દરવાજો જૈકાપના પાણી આવવાના ગરનાળાની અંદરની પાળ આગળ દક્ષિણ તરફ જતી બતાવાય એવી કિલ્લાની અનુકાલીન ધારનો ભાગ થયો હશે. પીપલદારની દક્ષિણે લગભગ એક માઈલ પર વનસરોવર નામના વિશાળ સરોવરની ખુલ્લી પાળો આવેલી છે. ઉત્તરપશ્ચિમે, ઉત્તરે અને ઉત્તરપૂર્વે માટીની એની મોટી પાળો ચણતર ઉતારી લીધેલી રહી છે ને પાણીના પુરવઠાની દિશા પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ તરફ ધીમે ધીમે ઢાળ પડતી છે મધ્યમાં આવેલા દીપનું નામ ‘લખારા’ છે. ઉત્તરિયાર નામની રાક્ષસીને મારવા સુદ પર્વત પરથી આવેલા પાર્વતી અથવા ગૌરીએ આ સરોવર રચ્યું હતું. બ્યારે પાર્વતીએ રાક્ષસીને મારી ત્યારે, દક્ષીનીએ બનાવવા પોતાની સાથે લાવેલી શ્રીની ટેકરીને એના શરીર ઉપર ખસડી. એ જ સમયે પાર્વતીએ તળાવ બોલું અને શ્રીની ટેકરીની ટોચે શિખરબંધી મંદિર કંચું. શ્રી અથવા શ્રીમાલની લાખદેવીના રહેઠાણની આ ટેકરી, શહેરથી આશરે એક માઈલ પશ્ચિમે આવેલા મેદાનથી, ૫૦૦ ફૂટ જાંચે છે દક્ષિણ બાજુએથી પગથિયાં તરીકે જેમતેમ ગોઠવેલા અલગ પથ્થરોની સીડીથી આ ટેકરી પર પહોંચાય છે ટેકરીની ટોચ ઘટ અને સિમેટની સપાટ ફરસમાં લીસી કરાઈ છે આ ફરસને પૂર્વ બાજુએ જાંચી ધુરજ જેવી દીવાલ વડે ટેકવેલી છે એને ફરતી આશરે બે ફૂટ જાંચી વડી છે. જગતી પર બે પૂર્વાભિમુખ મંદિર છે. ડાબી અગર દક્ષિણ બાજુએ લક્ષ્મીનું મુખ્ય મંદિર છે અને જમણી અથવા ઉત્તર બાજુએ સુદ માતાનું નાનું મંદિર છે. મુખ્ય મંદિરને ચૂનાના સફેદ સ્ફટિક પથ્થરના થાંભલા અને ગ્રાસપટ્ટીવાળી ચોકડી (મુખમડપ) છે. દેખીતી રીતે એ મોટા સૂર્યમંદિરના અવશેષ છે. છત્તની છતમાંથી ત્રણચાર ઘંટ લટકે છે અને કેટલાક છૂટા સફેદ પથ્થર, જે દેખીતી રીતે સૂર્યમંદિરના છે તે, આમતેમ પડ્યા છે. પૂર્વાભિમુખ મુખ્ય મંદિરની પશ્ચિમ દીવાલમાં ભીનમાલના રક્ષક દેવની મૂર્તિ છે, જે લાલ લેપ અને સોનાના વરખથી આભ્રાદિત છે લક્ષ્મીમંદિરની બહારની બાજુએ

સુશોભનું એકમાત્ર નિશાન તે ચૈત્ય ભાતના પદાના ઉત્તર મુખખંડમાં છે અને ચક્ર, કદાચ સૂર્યનું બિંબ, છે. જમણી અગર ઉત્તર બાજુએ આવેલું સુંદ માતાનું નાનું મંદિર ચોરસ અને સપાટ છાવણુવાળું છે. છતનો કેટલોક ભાગ કદાચ અગાઉ ધૂમટના મધ્યભાગની શિલાઓ તરીકે દેખાતી રીતે ધસવામાં આવેલા પથ્થરો વડે બનાવાયો છે. બારશાખ અને પાટકા સફેદ સંગેશરમરના છે. જમણી બાજુની બારશાખ પર ઈ. સ. ૧૬૧૨ અને ૧૬૩૪(સં. ૧૬૬૯ અને ૧૬૯૧)ના બે દૂંકા અભિલેખ છે બીજા થાભલા પર ઈ. સ. ૧૫૪૩(સ. ૧૬૦૦)નો સમય-નિર્દેશ છે છાપરાને ચાર ચોરસ કેદ્રથ સ્તંભો વડે ટેકવું છે. એ સ્તંભો આઠ ભિત્તિસ્તંભો સાથે ચાર છીછરા ધૂમટ બનાવે છે. એમાં કોઈ બીજા અગર કોઈ વધુ જૂના મંદિરમાંથી લવાયેલા છાપરાના પથ્થરો પર કમળ કોતરેલાં છે પશ્ચિમ દીવાલનો ગોખલો, જેની ઉપર ચૈત્ય સુશોભનમાં કોતરાયેલો પથ્થર ગોઠવેલો છે, તેમાં સુંદ માતાનું ત્રિશળ છે, જે એ પૂજની એકમાત્ર વસ્તુ છે.

ટેકરીની ટોચેથી જોતાં, બીનમાલનો ટીબો સામાન્ય સપાટીથી લાગ્યેજ ઊંચો જાહેરો લાગે છે. ટીબો વૃક્ષોમાં ઢંકાયેલો દેખાય છે માત્ર દક્ષિણમાં સૂર્ય-મંદિરના સફેદ સ્તંભ ચળકે છે અને ઉત્તરમાં જૂની કચેરીઓનો ઊંચો ટીબો ઊપસે છે, અને ઉત્તરમાં એનાથી આગળ પારસનાથનાં ચાર મંદિરોનાં શિખર દેખાય છે. શહેરના પાછળના ભાગમાં દક્ષિણે અને પશ્ચિમે સૂકી કાંટાની વાડોથી ઘેરાયેલા લીલાછમ બગીચા વિસ્તરેલા છે. બગીચાઓની વાડોની બહાર દક્ષિણપૂર્વે, દક્ષિણે અને દક્ષિણપશ્ચિમે સૂકા સરોવરની ઊંચી ખુલ્લી પાળો છે, જે કેટલોક ઠંડાણે જૂના કિલ્લાની ધારોમાં ગૂંચવાઈ ગઈ છે ઉત્તરપશ્ચિમે અને ઉત્તરે જોકોપ અને ગૌતમ તળાવોનાં પાણી ચળકે છે. પશ્ચિમ બાજુએ, કાંટાના બળાથી સ્થાપ્ત અને આવળોથી લીધું મેદાન ક્ષિતિજ સુધી વિસ્તરે છે. બીજી બાજુએ મેદાનની સસુદ્ર જેવી સપાટીનો ટેકરીઓની હારમાળાથી લાંબ થાય છે; જેમકે, ઉત્તરે અને ઉત્તરપૂર્વે ખોસ્તા હારમાળા, પૂર્વે વધારે સુંદર રતનાગર, યુર અને રામસેન ટેકરીઓ, જે દક્ષિણ તરફ દોઢલ અને સુંદરી ઊંચી સીધીસટ હારમાળાઓ સુધી ઊંચી જાય છે.

બીનમાલમાં જોવા લાયક બે જ વસ્તુ ખાસ વર્ણન માગી લે છે, જોકોપ સરોવરની ઉત્તર પાળ પર આવેલું જક્ષ કે વક્ષનું કદાવર ખંડિત પૂતણુ અને શહેરના દક્ષિણપૂર્વે દરવાજા આગળ આવેલું જગસ્વામી સૂર્યનું મંદિર.

જેકાપ

જેકાપ અથવા ચક્ષુ સરોવરની ઉત્તર પાળ પાસે પીલુ વૃક્ષના ચકને અદેલેલી આશરે ચાર ફૂટ ઊંચી, ૨', ૬" પહોળી અને ૧ ફૂટ જાડી શિલા છે આ શિલામાં, અજબ કુશળતાથી, બેઠેલા રાગની પ્રતિમા કંડારવામાં આવી છે. ગદાના પ્રહારોથી પ્રતિમાને ઘણુ નુકસાન પહોંચ્યું છે. નાક અને મો ભાગી ગયા છે અર્ધો જમણો હાથ, આખો ડાબો હાથ અને પગ જતા રહ્યા છે અને પગના ચાપા તેમજ લગલગ આખી બેઠક અથવા સિંહાસન અદૃશ્ય થયાં છે પ્રતિમા સાંકડા સિંહાસન (એટલે કે સિંહ વડે ટેકવાતા સાંકડા આસન) પર બેસાડેલી છે. જમણો હાથ ધૂટણ પર ટેકવેલો છે ને એ આશરે છ ધ્રુવ વ્યાસનો પથ્થરનો એક ગોળો ધારણ કરે છે ડાણુ ચાપુ જમણા ચાપાની મક્કર પાછળ લીધેલું હાથું અને ડાબો હાથ દેખીતી રીતે ડાબા ધૂટણ પર ટેકવેલો હતો, પણ આજે પથ્થરની બાજુ પર ફાટ સિવાય કશો અણસાર નથી, તેથી ડાબા હાથ અને ડાબા પગની સ્થિતિ અનિશ્ચિત છે. મસ્તક મોટું છે વાળ મસ્તકની ટોચ પરથી આશરે બે ફૂટ નીચે, ચાર ગૂંચળાઓમાં ખલા પર પડે છે અને ગૂંચળાઓ ઉપર, અથવા વધારે સભવિત લાગે છે તે બનાવટી વાંકાડિયા વાળની ટોપી ઉપર, મુકુટ છે, જેમાં વચ્ચે પુષ્પમંજરી અને બાજુએ બે ગોળ પદ્મો વડે જોડેલા બે ઊભા આભુષણ છે. મુખ ભાગીને ચપટું થઈ ગયું છે એ દાઢી ચૂંછ ચૂંટેલું અથવા કંઈ નહિ તો દાઢી વિનાનું લાગે છે. દરેક કાનમાંથી બારે એરિંગ લટકે છે કોલર જેવો એક કડક પટ્ટો કંઠની આસપાસ વીંટળાયેલો છે અને કંઠ પર લટકતી મણકાઓની અથવા પતરીઓની સેરો એટલી બધી ઘસાઈ ગયેલી છે કે બરાબર ઝોળખાતી નથી. બને હાથ ઉપર જાંઘે બાજુબંધ છે અને ડાબી બાજુના બાજુબંધ ઉપર વચ્ચે હજી સિંહનું મુખ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જમણા હાથ પર વચ્ચે મણકાઓની હારવાળો અને બહારના બે પદ્મોનો બનેલો બાજુબંધ છે કમરની આસપાસ હળવો પટ્ટો છે. એનાથી નીચે કદોરો અને કોપુલ અથવા ધોતિયાની ગાંઠ છે. મોં-કળા વિનાનું મુખ અને ભાગેલા હાથપગ હોવા છતાં આ પ્રતિમા ગણનાપાત્ર ભવ્યતા દર્શાવે છે. મસ્તક સરસ બેસાડેલું છે અને ગૂંચળા અને મુકુટ અસરકારક સુશોભનરૂપ છે છાતી અને પૂરું ગોળ ઉદર કુશળતાથી કંડારવામાં આવ્યા છે સપ્રમાણતામાં મુખ્ય ખામી વધારે પડતા દૂકાવેલા નીચલા હાથ અને પગ તથા સિંહાસનનું સાંકડાપણુ પથ્થરની ઝોળી બહાર નીકળે છે. જોવાલાયક મુખ્ય વિગતો પ્રતિમાનું શિરોવેષ્ટન અને એના જમણા હાથમાં રહેલો પથ્થરનો ગોળો છે શિરોવેષ્ટન એ ભવાં આરપાર વાંકડિયા

ગોળ ગૂંચળાંની હારવાળી, ખભા ઉપર લટકતાં લાંબા ગૂંચળાંની ચાર લટોવાળી, અને માથાની ટોચના ઉપર વાંકડિયાં ગૂંચળાવાળી, બનાવટી વાળની ટોપી છે. મુકુટને ત્રણ સીધાં ઊભાં મુખ છે નાક ઉપરનું આગળનું મુખ અને કાન ઉપરનાં મુખ એ ગોળ પટ્ટાથી જોડેલાં છે. પહેલી નજરે જમણા હાથમા રહેલો પથ્થરનો ગોળો એ રાજાએ સરોવરમાં પધરાવવા માટે હાથમાં પકડેલું નારિયેળ હશે એમ લાગે છે. પરીક્ષણ કરતા જણાય છે કે આ ગોળાની ડાબી બાજુએ મનુષ્યના કાનને ઘાણું મળતું આવતું આગળ પડતું અર્ધ વર્તુળ છે. વળી આ કાનની ઉપર જાણે કે પાઘડીના વળ હોય તેવા ત્રણ વીંટા પણ છે. અને જમણા કાન કાંતો દાઢી નીચે એવેલા પાઘડીના છેદા વડે અથવા તો અર્ધ વાળેલા હાથની આંગળીઓ વડે ઢંકાર્ધ ગયો હશે. ગોળાના આગલા ભાગને જાણી જોઈને તોડી નાખવામા આવ્યો છે, એ હકીકત એનાં માનુષી લક્ષણોને લીધે એના પર મુસ્લિમોની ગદા પડી હોવાના મતને વધુ સમર્થન આપે છે. રથાનિક આંતરણો આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે આ ગોળો કાંતો ગોળ લાકડા છે અથવા સમર્પણવિધિ દરમ્યાન રાજાએ જમણા હાથમાં રાખેલી મૂડીકાર માટી છે. પણ એક તપ્પ નામનો બ્રહ્મભટ્ટ અદ્વૈત રીતે સાચી માહિતી આપતો હતો એ ભારપૂર્વક કહેતો હતો કે આ પથ્થરનો ગોળો એ મનુષ્યનું મસ્તક છે રાજાએ શા માટે મનુષ્યનું મસ્તક હાથમાં પકડ્યું છે એ સમજાવવા તપ્પ નીચેની વાત આપે છે જેવો લગ્નવિધિ પતે કે તરત જ પ્રત્યેક વરનું મસ્તક લઈ જઈને સત્કા નામની એક રાક્ષસી બ્રાહ્મણોને ક્ષીણ કરતી હતી રાજાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે દેવી ચામુંડાની મદદથી હું આ અનિષ્ટનો અંત આણીશ એક રાત્રે એકસો બ્રાહ્મણ યુગલોના લગ્ન ગોઠવવામા આવ્યાં. રાજા પાસે જોડો જ્યાસુધી રાજા જાગતો રહ્યો ત્યાંમુધી રાક્ષસીએ ત્યાં આવવાની હિંમત કરી નહિ ત્યારે સોમું લગ્ન થતું હતું ત્યારે રાજાને ઊંઘ આવી ગઈ. સત્કા અંદર આવી અને છેલ્લા વરરાજાનું માથું લઈ ગઈ. કન્યાએ રાજાને જગાડ્યો અને કહ્યું કે હું તમને શાપ આપીશ, તમે ખીજાઓની યોજી કરી અને મારા માટે ન કરી. રાજાએ એની ઈષ્ટદેવી ચામુંડાને પૂજ્યું કે હવે મારે શું કરવું. ચામુંડાએ કહ્યું. સત્કાની પાછળ ઘોડા ઉપર જ. રાજા ઘોડા પર સત્કાની પાછળ ગયો. શ્રીમાલથી ૧૪ માર્ગલ દૂર એણે સત્કાને પકડી અને મારી નાખી. પણ એ મરતાં પહેલા વરરાજાનું માથું ખાઈ ગઈ હતી. હવે શું કરવું એમ રાજાએ ચામુંડાને પૂજ્યું. ઈષ્ટદેવીએ કહ્યું કે મારામાં વિશ્વાસ રાખ. રાજા ઘોડા પર શ્રીમાલ પાછો આવ્યો. એ નગરમાં પ્રવેશતો હતો ત્યાં કુળદેવીએ એને એક માળી બતાવ્યો અને કહ્યું કે એનું માથું કાપી લે. રાજાએ એ પ્રમાણે કયું. દેવીએ પડતું માથું ઝીલી લીધું, વરની ડાકને

ચોટાડી દીધું અને વરરાજી જીવતા થયા આમ વાર્તાના અંતે જણાવ્યું છે કે-
અહીંના બ્રાહ્મણે ‘શ્રીમાળીઓ’ એટલે કે માળીઓના માથાવાળા માણસો કહેવાય.
આ અર્થઘટક મ્લેષ અને પથ્થરના ગોળાનું મનુષ્યમસ્તક સાથેનું સામ્ય વાર્તાનું
મૂળ હશે ખીજી બાજુ વાર્તા એ પ્રતિમા કરતા જૂની હોય અને એ કારણે
રાગને હાથમાં મનુષ્ય મસ્તક પકડેલો બતાવ્યો હોય એક દરે, એ સહાવિત
લાગે છે કે પ્રતિમાને સમજાવવા વાર્તા જાગળવવામાં આવી હોય અને ખરેખર
આ મૂર્તિ નરમેધ માટેનું મસ્તક ધારણ કરતા અને કોઈ બૌદ્ધ મંદિરના અથવા
સૂર્યમંદિરના દ્વારપાળ તરીકે કામ કરતા ભૈરવની છે. પ્રતિમાનો દેખાવ, એની
કદાવર સમ્રાજ્ય અને લવ્ય દેહાવસ્થા અને એલિફન્ટાની મોટી ગુફાના દક્ષિણ-
પશ્ચિમ અથવા વિવાહખંડ પરના આદની પ્રતિમા પરના પાછળ રાખવાની પેટી
સાથેના બનાવટી વાળની જેમ, બનાવટી વાળ જેવા લાખા ગૂચળાં ઉપરથી એ
સહાવિત બને છે કે આ પૂતળુ એ શ્રીમાલનો સહુથી પ્રાચીન અવશેષ છે,
અને એલિફન્ટાની બનાવટી વાળવાળી મૂર્તિઓની જેમ છઠ્ઠી સદીની અથવા
સાતમી સદીના આરંભકાળની છે. ગુજરાતે આ નગરની સ્થાપના અથવા પુનઃ-
સ્થાપના પ્રાયઃ આ સમયે કરેલી સ્થાનિક વાત પ્રમાણે, આ મૂર્તિ, જ્યાં એની
મૂળ સ્થાપના અને પૂજન થઈ હતી તે મંદિરથી લગભગ વીસ ગજા પૂર્વમાં ખડી
છે જમીનની કુદરતી સ્થિતિ અને પાયાની એધાણીઓ આજની મૂર્તિથી લગભગ
પચાસ ગજા પશ્ચિમે મુખમુખ અને પશ્ચિમી મંદિરનાં સ્થાન દર્શાવતી લાગે છે.
જે સ્થાન મંદિરનું લાગતું હતું, તેને આશરે એ ફૂટ ઓઢવામાં આવ્યું, એ
આશાએ કે કદાચ સિંહાસનની એસણી હજી મૂળ જગ્યાએ રહેલી હોય, પણ
છૂટાછવાયા ઇંટોરી કામ સિવાય કંઈ મળ્યું નહિ ખર્ચિત હોવા છતાં યક્ષ હજી
પૂજ્ય છે એનો પર્વદિન આપાઠી પૂર્ણિમા છે એ દિવસે ગ્રામજનો પોતાની
અને ઇંદની વચ્ચેના મેઘ-મધ્યસ્થી તરીકે એને ધૂધરી એટલે કે પાણીમાં બાંકેલા
ઘઉં અને દૂધ, માખણ, આટો, ગોળ અને ખાડ ધરાવે છે.

સૂર્યમંદિર

ખીજી અને મુખ્ય જોવાલાયક વસ્તુ તે ગુજરાત દરવાજાના અવશેષોથી
આશરે ૮૦ વાર પૂર્વે આવેલા ઇંટોરી ટીબા પર શહેરની દક્ષિણમાં આવેલું
સૂર્યમંદિર છે આ ઇંટોરી ટીબો, જેની ટોચે જગતના સ્વામી ‘જગસ્વામી’
મંદિરના સફેદ આરસના થાંભલા અને વિશાળ લેટરાઈટ(ઇંટોરી કંકર)નાં
ખંડેર છે, તેને એવી રીતે ઓઢવામાં આવ્યો છે કે એનું સાચું સ્વરૂપ અને
પરિમાણ નિશ્ચિત થઈ શકે એમ નથી ધણીખરી ઇંટોનું ૧૬" x ૧" x ૩" પરિમાણ
સૂચવે છે કે આ ટીબો એ મંદિરના વિશાળ લેટરાઈટ બાંધકામ કરતા પણ જૂનો.

છે અને મુદતતાનની જેમ અહીં સૂર્યપૂજક સફેદ હૂણોના શાસનકાલ દરમ્યાન લગભગ છઠી સદીમાં બૌદ્ધ મંદિરનાં અથવા સ્તૂપનાં ખડેરા ઉપર એક સૂર્યમંદિર ચણવામાં આવ્યું હતું.

ઈંટોના પરિભ્રાણના શંકાસ્પદ પુરાવા સિવાય, પૂર્વકાલીન બૌદ્ધ ખડેરા ઉપર સૂર્યમંદિર ઊભુ છે એ મતના સમર્થનમાં, હજી કંઈ પણ મળ્યું નથી અત્યારે ટીખાતું દેખીતું પરિભ્રાણ ૪૨' પહોળાઈ, ૬૦' લંબાઈ અને ૨૦' ઊંચાઈ છે. મંદિરની ઉત્તર બાજુ અને એનો ઉત્તરપશ્ચિમ ખૂણો સારી રીતે અખંડિત છે મંડપનો પૂર્વ મુખમંડપ, મંડપના દક્ષિણ સ્તંભો અને તેઓની સાથે મંડપનો ધૂમટ અને ગર્ભગૃહની દક્ષિણ અને પશ્ચિમ બાજુની મંદિરની બહારની દીવાલ નાશ પામ્યા છે. ગર્ભગૃહની ટોચે ઈંટોનો અસ્તવ્યસ્ત ઢગલો અને મંડપમાંથી ગર્ભગૃહ તરફનો પ્રવેશ-આટલુ જ સિખર અને ઉપરના માળો-માથી બચ્યું છે આમાં વપરાયેલી સામગ્રી ત્રણ પ્રકારની છે : મંડપના થાંભલા સ્તંભોમરમર જેવા સફેદ આરસના છે, ગર્ભગૃહની દીવાલોનું અને ગર્ભગૃહની ઉત્તરે આવેલા પ્રદિક્ષણ-માર્ગનું બાંધકામ લાલાશ પડતા પીળા લેટરાઈટનું છે અને શિખરનો અદરનો લાગ અને દેખીતી રીતે બીજાં કેટલાંક છાવણના બાંધકામ ઈંટરી છે. પૂર્વ બાજુના પ્રવેશથી શરૂ કરતાં જમીન મંદિરની એટલી નજીક ખેદાઈ ગઈ છે અને એટલા બધા થાંભલા પડી ગયા છે કે મુખમંડપનો લગભગ કોઈ અણસાર રહ્યો નથી. પૂર્વ તરફથી પ્રવેશતાં પહેલું બાંધકામ તે મંડપના ધૂમટના બે પૂર્વ સ્તંભ છે અને આ બે વચ્ચે સ્તંભોની ઉત્તરે ધૂમટના ઉત્તરપૂર્વ ખૂણાને ટેકવતા સ્તંભ છે. પૂર્વ બાજુએ, સહુથી નીચેના કાંઠા સિવાય, ધૂમટની અને ધૂમટ ઉપરની છતની બધી નિશાની જતી રહી છે. મંડપનો મધ્ય ભાગ (હાલ) ઉપરથી ખુલ્લો છે. દક્ષિણ બાજુને પૂર્વ બાજુ કરતાં પણ વધારે તુકસાન પહોંચ્યું છે. બહારની આખી દીવાલ પડી ગઈ છે અને એને ત્યાંથી ખસેડવામાં આવી છે. દક્ષિણપૂર્વ ખૂણો, મંડપના બે દક્ષિણ સ્તંભ અને દક્ષિણપશ્ચિમ ખૂણાના સ્તંભ જતા રહ્યા છે. ઉત્તર બાજુ વધારે સારી રીતે સચવાઈ છે. જેમાંથી ધૂમટ ઉપરનો તે ખૂણાઓને ગોળ બનાવતું બાંધકામ મોજૂદ છે. બાજુના કાંઠામાં સરસ રીતે કાતરેલી સ્ત્રી-આકૃતિઓનો પટ્ટો છે. ઉત્તરપૂર્વ ખૂણાનો થાંભલો, મંડપના બે ઉત્તર થાંભલા અને ઉત્તરપશ્ચિમ ખૂણાનો થાંભલો એ બધું મોજૂદ છે. થાંભલાની બહારની બાજુએ-અને બાજુએ આશરે ચાર ફૂટ પહોળો અને અગિયાર ફૂટ ઊંચો એકેકે પાશ્વર્માર્ગ બધ છે અને ચાર ફૂટ પહોળો અને અગિયાર ફૂટ ઊંચો એકેકે પાશ્વર્માર્ગ બધ છે અને એ માર્ગની પાર મંદિરની ઉત્તર દીવાલ છે, જેમાં સફેદ આરસનાં કક્ષાસન અને

જાડા જાલવાળો બારી-ઝખો છે, અને કદાવર સ્તંભો છે. સ્તંભોના છ ફૂટ જીયા મુખ્ય ભાગ ત્રણ ખંડોમાં છે : ચોરસ, અષ્ટકોણ અને ગોળ, ને એની દ્વિચક્રાકાર શિરાવટીઓ પર છીછરા પ્રતિ-કોણવાળા ધૂમટને ટેકવતા ઘેરેટ છે. એ માર્ગે ઝડૂ ફૂટ જીયા બાજુના થાંભલાવાળા અને ઝડૂ ફૂટ પહોળા સમૃદ્ધ ગોખલાથી સુશોભિત છે મંડપની પશ્ચિમ બાજુએ મંડપના બે વચલા થાંભલા અને, ઉપર નોધ્યુ તેમ, ઉત્તર ખૂણાનો થાંભલો મોજૂદ છે. મંડપના પશ્ચિમ બાજુના બે થાંભલાઓથી લગભગ ત્રણ ફૂટ પશ્ચિમે, ખીળ બે થાંભલા ગર્ભગૃહના ધૂમટવાળા અતરાલને ટેકા આપે છે. બરપૂર કોતરેલા બાજુના થાંભલા, ચામરધારિણીઓ સાથેની. દેવી, અને ગર્ભગૃહના દ્વારનું ઉત્તરાંગ મોજૂદ છે, પણ ગર્ભગૃહનો ખુલ્લો ચોરસ ખડ ઉપરથી સાવ ખુલ્લો છે. ગર્ભગૃહની દક્ષિણે, શિખરની દક્ષિણ બાજુનો સમગ્ર ભાગ, એ બાજુનો પ્રદક્ષિણ-માર્ગ અને મંદિરની બહારની દીવાલ, આ બધું નાશ પામ્યું છે. ઉત્તર બાજુને પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું નુકસાન થયું છે. પીળા અને લાલ ટ્રેપનાં ફળદાર ગચિયાં, જે જાડા કડારેલા ગોળાગલતાના સમતલ પટ્ટાઓમા બાંધેલા શિખરના પાયાએ હતા તે, ઉત્તર દીવાલની વચ્ચે સ્તંભિકાઓ સાથેનો આગળ પડતા પરિકરવાળો ગોખલો, સાદા ટ્રેપની દીવાલોવાળો અને આરપાર ગોઠવેલી છૂટક શિલાઓનાં જાવણવાળો પ્રદક્ષિણપથ અને ઘેરેટની શિરાવટી ધરાવતા સ્તંભોવાળી અને એની વચ્ચે આરસની જાડી કંડારેલી અને થાંભલાવાળી બહાર પડતી બારીવાળી મંદિરની બહારની દીવાલ મોજૂદ છે. પ્રદક્ષિણ-પથ અને મંદિરની બહારની દીવાલ ઉત્તરપશ્ચિમ ખૂણામાં સમાપ્ત થાય છે. પશ્ચિમની બહારની દીવાલની તમામ નિશાની ચાલી ગઈ છે. મંદિરના સ્તંભ ભારે અને ઘાટીલા છે તેઓને રમણીય રીતે ખડિત રેખાઓ, કુળીઓ, ચોક, અષ્ટભુજ પટ્ટા, ષોડશભુજ પટ્ટા, ગોળ પટ્ટો અને કીર્તિમુખોનો સાંકડો પટ્ટો છે એની શિરાવટી બેવડા ચક્રનો આકાર ધરાવે છે અને એ ચક્રોની ઉપર આગળ પડતા ઘેરેટ છે, જે દરેકને છેડે, જાવણને ટેકવતા, બેઠેલા ચતુષ્ભુજ નર કે નારીની મનુષ્યાકૃતિ છે મધ્યના ધૂમટના છ સ્તંભ ગ્રાકીના સ્તંભોને મળતા છે, સિવાય કે ષોડશભુજ પટ્ટાની જગ્યાએ અદરની બાજુને કુલનો ઘાટ આપવામાં આવ્યો છે, જેના મુખમાંથી સમૃદ્ધ પત્રાવલીઓ લટકે છે અને જે ઇંદોણી ઉપર ટેકવેલા છે. જાવણ ઉપરના ઇંદોરી થર દર્શાવે છે કે વચલા ધૂમટની અને પૂર્વના પ્રવેશમંડપની ઉપર શિખર ઉપરાંત કોઈ ઇમારત હતી, પરંતુ એની કોઈ નિશાની હાલ બતાવી શકાતી નથી.

સંતિહાસ

સ્થાનિક દંતકથા પ્રમાણે આ સૂર્યમંદિર ચંદ્રવંશી રાજા નહુવના પુત્ર યયાતિએ બધાવ્યું હતું. યયાતિ એની બે રાણીઓ, શિમ્બા અને દેવયાની, સાથે શ્રીમાલમાં આવ્યો અને એણે સૂર્યના એક પવિત્ર ધામમાં આકરુ તપ કરવા માંડ્યું. સૂર્ય યયાતિની ભક્તિના ઉદ્દેશથી એટલા પ્રસન્ન થયા કે એમણે એને દર્શન દીધું અને યયાતિને વરદાન માગવા કહ્યું. યયાતિએ કહ્યું : હું દિવ્ય દષ્ટિથી તમને તમારા સાચા સ્વરૂપમાં જોઉં સૂર્યે આ વરદાન આપ્યું અને બીજું વરદાન માગવા જણાવ્યું. યયાતિએ કહ્યું કે હું રાજ્યથી અને જિંદગીના ભોગોથી કંટાળ્યો છું. મારી એક ઇચ્છા એ છે કે શ્રીમાલપુરના હિત માટે તમે તમારા સાચા સ્વરૂપે અહીં ઉપસ્થિત થાઓ. સૂર્યે કહ્યું : તથાસ્તુ સૂર્યના સાચા સ્વરૂપની (દિખીની રીતે અર્થાત્ માનવસ્વરૂપની) મૂર્તિ સ્થાપવામાં આવી અને એક હરિયા બ્રાહ્મણને એના માટે રાખવામાં આવ્યો. દેવે કહ્યું કે મને 'જગત્-સ્વામી' (જગતનો સ્વામી) કહો, કારણ કે હું એક જ એનો ગઠક છું. સ્થાનિક બ્રાહ્મણવૃત્તાન્ત પ્રમાણે, સૂર્યની મૂળ મૂર્તિ કાષ્ઠની હતી અને હજી ઉત્તર ગુજરાતના પાટણમાં લક્ષ્મી મંદિરમાં એ સચવાયેલી છે બીજી વૃત્તાન્ત મંદિરના બાંધનારને શ્રી પુંજ અથવા જગસોમ તરીકે જણાવે છે એક દંતકથા પ્રમાણે જગસોમનું સાચું નામ 'કનક' હતું અને એ કાશ્મીરમાંથી આવ્યો હતો. બ્રહ્મણે તપના કહેવા પ્રમાણે, જગસોમ જમાવણીની કાશ્મીરનો રાજા હતો, જેણે કુમારપાલ પહેલાં લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પર, બીનમાલમાં પોતાનું શાસન સ્થિર કર્યું હતું કુમારપાલનો સમય ઈ.સ. ૧૧૮૬ હોઈ જગસોમનો સમય લગભગ ઈ.સ. ૬૮૦ થાય.

પ્રચલિત સ્થાનિક વાત પ્રમાણે, જગસોમ પેટમાં રહેલા જીવતા સાપથી પીડાતો હતો. કાશ્મીરથી દ્વારકાની યાત્રા દરમ્યાન બ્યારે જગસોમ બીનમાલના દક્ષિણ દરવાજે રોકાયો ત્યારે એને બિંદુ આવી અને એના મોમાંથી સાપ બહાર આવ્યો. એ જ વખતે નગરના દરવાજા પાસેના દરમાંથી એક સાપે બહાર જોડું અને એણે રાજાના ઉદરમાં રહેલા સાપને કહ્યું : 'તારે જતા રહીને રાજાને હેરાન કરવાનું બધ કરવું જોઈએ.' ઉદરમાંનો સાપ બોલ્યો : 'તારા દરની નીચે સારો ખજાનો છે, તે છોડવો તને મગશે? પછી મને મારું ઘર છોડવાનું શા માટે કહે છે?' દરવાજાના સાપે કહ્યું. 'રાજાનો કોઈ સેવક નજીકમાં હોય તો બલે એ સાંભળી લે: જો કીર વૃક્ષનાં પાંદડાંને તોડીને, એને એની નીચે જીગતી લતાનાં ફૂલો જોડે બેળવવામાં આવે ને એને ઉકાળીને રાજાને આપવામાં આવે તો રાજાની અદરનો સાપ મરી જશે.' રાજાના સાપે વળતો કટાક્ષ કર્યો:

‘જો રાજનો કોઈ સેવક નજીકમાં હોય તો ભલે એ સાંભળે. જો દરવાજાના સાપના દર ઉપર ઊઠળતુ તેલ રેડવામાં આવે તો સાપ મરી જશે અને મોટો ખજાનો મળશે’ રાજના રસાધાર્માં રહેલો એક હોશિયાર કાયસ્થ નજીક હતો તેણે આની નોંધ લીધી એણે કાર વૃક્ષ અને એની નીચે ઊગતી લતાને શોધી કાઢી, એણે દવા તૈયાર કરી રાજને આપી. અંદરના સાપના અમળાટને લીધે રાજને એટલી બધી વેદના ઊપડી કે એણે કાયસ્થને મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. તરત જ રાજ માદો પડ્યો અને મૃત સાપ એના મોંમાંથી બહાર ફેંકાઈ ગયો. મૃત કાયસ્થ માટે રાજએ ખૂબ વિલાપ કર્યો. એણે કહ્યું કે આટલા હોશિયાર માણસે બીજી પણ નોંધ કરી હશે. એમણે કાયસ્થની નોંધપોથી તપાસી, દર ઉપર ઊઠળતુ તેલ રેડ્યું, દરવાજાના સાપને માર્યો અને ખજાનો મેળવ્યો. કાયસ્થ અને બંને સર્પોને પ્રસન્ન કરવા માટે બ્રાહ્મણોને જમાડવામાં લાખો રૂપિયા વાપરવામાં આવ્યા. ગાંડીના ધન વડે સૂર્યનું એક ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું અને મૂર્તિની વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. ઉપરના નવ માળ પાછળથી વિશ્વકર્માએ ઉમેર્યા.

કંતકથાઓ.

ભીનમાલની કંતકથાઓ, લગભગ ૪૦૦ વર્ષ પ્રાચીન મનાતી કૃતિ રકંદ-પુરાણના શ્રીમાલમાહાત્મ્યમાં સચ્છાઈ છે આ માહાત્મ્ય પ્રમાણે પ્રત્યેક યુગમાં આ શહેર જુદા જુદા નામથી ઓળખાયું છે એ સત્યયુગમાં શ્રીમાલ, ત્રેતાયુગમાં રતનમાલ, દ્વાપરયુગમાં પુષ્પમાલ અને કલિયુગમાં ભીનમાલ હતું. સત્યયુગમાં શ્રીમાલ અગર શ્રીનગરમાં ૮૪ ચંડી, ૩૩૬ ક્ષેત્રપાલ, ૨૭ વરાહ, ૧૦૧ સૂર્ય, ૫૧ માતા, ૨૧ બૃહસ્પતિ, ૩૦૦ થી ૧૧,૦૦૦ લિંગ, ૮૮,૦૦૦ ઋષિ, ૯૯૯ કૂંવા અને તળાવો, ૩૬૬ કરોડ તીર્થ હતા. પહેલા ભીનમાલના મેદાનની જગ્યાએ સમુદ્ર હતો, ભુશુન્નપિએ સૂર્યને જોલાવ્યા અને એમણે પાણી સ્ફૂલી નાખી ત્યાં જમીન બનાવી પછી ભુશુએ એક આશ્રમ સ્થાપ્યો અને કશ્યપ, અત્રિ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, જમ્ભલિ, વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ આણુર્થી ભુશુની મુલાકાતે આવ્યા. ભુશુના આશ્રમથી ઉત્તરે આવેલો પ્રદેશ ગૌતમને ગમ્યો અને એમણે ત્રિમ્બકેશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે આ ધામમાં બધાં તીર્થોની પવિત્રતા એકઠી થાય અને પોતે તેમજ પોતાની પત્ની અહલ્યા ત્યાં સુખેથી રહે

લગવાને ઋષિની પ્રાર્થના કબૂલ ગખી એક સરોવર નિર્માયું અને એના અધ્યમાં એક દીપ બિંદે આવ્યો, જેના પર ગૌતમે પોતાનો આશ્રમ બાંધ્યો,

જેના પાયાની નિશાનીઓ હજી દેખાય છે. ગૌતમના સરોવરને ઉત્તરપૂર્વ દિશા-
માંથી પાણી પૂરું પાડતું નાળું યજ્ઞનશીલ નામના એક તપસ્વી બ્રાહ્મણે ખોદ્યું
હતું. આ નાળામાં એક શિલાલેખ છે, પરંતુ એમાંથી સ. ૧૧૧૭ઈ સ
૧૦૬૦)ના સમય સિવાય કંઈ વંચતું નથી. ગૌતમના શ્રીમાલમાં સ્થિર થયા
પછી થોડાં વર્ષે ભુગ્નઋષિને ત્યાં લક્ષ્મી નામે કન્યા જન્મી જ્યારે કન્યા ઉત્તર-
લાયક થઈ ત્યારે ભુગુએ એનો પતિ શોધવા માટે નારદજીની સલાહ લીધી. જ્યારે
નારદજીએ લક્ષ્મીને જોઈ ત્યારે એમણે કહ્યું કે આ કન્યા વિષ્ણુ સિવાય કોઈની
પત્ની બની શકશે નહિ. નારદજી વિષ્ણુ પાસે ગયા અને કહ્યું કે દુર્વાસા ઋષિના
શાપના પરિણામે લક્ષ્મી ભુગુ સિવાય ક્યાંય જન્મે જ નહિ અને તમારે એને
પરણયુ જોઈએ. વિષ્ણુ કથૂલ થયા. લક્ષ્મી પદવધૂ ગૌતમના દ્વીપથી આશરે
અર્ધા માઈલ પૂર્વે આવેલા પવિત્ર ત્રિમ્બક તળાવમાં સાથે નાંખી. પવિત્ર જગે
વિસ્મૃતિને પડેલા દૂર કંઈ અને લક્ષ્મીને પોતાનો પૂર્વજન્મ યાદ આવ્યો.
દેવતાઓ એની પૂજા કરવા આવ્યા. એમણે પૂછ્યું : આપની શી ઇચ્છા છે ?
લક્ષ્મીએ જવાબ આપ્યો . જેવી રીતે આકાશ એના વાહન તારાઓથી સુશોભિત
છે, તેવી રીતે આ પ્રદેશ બ્રાહ્મણોનાં ધરોથી સુશોભિત બને ભગવાન એટલે કે
વિષ્ણુએ એની આ ઇચ્છાથી પ્રસન્ન થઈને બ્રાહ્મણોને બોલાવવા હોતો મોકલ્યા
અને દેવોના સ્થપતિ વિશ્વકર્માએ નગર બાંધ્યું. વિશ્વકર્માને સુવર્ણકંકણ અને
સુવર્ણકમળોની માળા મળી. એ ઉપરાંત એવું વચન મળ્યું કે તમારું કામ
લોકો વખાણશે અને તમારા વશને વારુશિષ્યમાં પ્રણત્ય મેળવશે. દેવોએ
કહ્યું કે આ શહેર જાણે કે શ્રી અથવા લક્ષ્મીની માળાઓથી શણગારાય છે,
માટે તે ‘શ્રીમાલ’ કહેવાશે. જ્યારે ધર તૈયાર થયાં ત્યારે બધા ભાગોમાંથી
બ્રાહ્મણ એકત્ર થવા લાગ્યા. જ્યારે બ્રાહ્મણ એકઠા થયા ત્યારે લક્ષ્મીએ વિષ્ણુને
પૂછ્યું કે બ્રાહ્મણોમાં પહેલા પૂજવાને લાયક ક્યા છે ? બ્રાહ્મણોએ માન્ય રાખ્યું
કે ગૌતમનો હક્ક સૌથી વધારે હોતો. સિધ્ધતા બ્રાહ્મણોએ એનો વાધો લીધો
અને તેઓ કેાધમાં પાછા આવ્યા ગયા પછી વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીએ બ્રાહ્મણોને વસ્ત્ર,
ધન અને રત્નોની ભેટો આપી. શ્રીમાલ શહેરમાં આવીને વસ્ત્રા હોવાથી એ
‘શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો’ તરીકે જાણીતા થયા.

સિધ્ધતા ગુસ્સે થયેલા બ્રાહ્મણોએ પોતાના પ્રદેશમાં જઈને સમુદ્રની પૂજા
કરી. એમની વિનંતીથી સમુદ્રે સારિકા રાક્ષસીને શ્રીમાલનું નિકટન કાઢવા મોકલી.
સારિકા પરણવા લાયક થયેલી બ્રાહ્મણ કન્યાઓને ઉપાડી ગઈ. પોતાનું રક્ષણ કરનાર
કોઈ ન હોવાથી બ્રાહ્મણો આશુ જઈને રહ્યા શ્રીમાલ ઉજ્જૈન થઈ ગયું અને
ધર ખંડેર થઈ ગયાં. શ્રીમાલ લાખો વખત ઉજ્જૈન રહ્યા પછી, એક વૃત્તાંત

પ્રમાણે કૃતિઓથી અને બીજા વૃત્તાત પ્રમાણે કાઢથી પીકાતો શ્રીપુજ નામનો રાજા નગરની દક્ષિણે આવેલા અઠાકુંડમાં આવ્યો અને નીરાગ થયો. આભારવશ હૃદયે શ્રીપુજે આજ્ઞાઓને એકઠા કર્યા અને શ્રીમાલનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, અને અઠાકુંડ આગળ ચંડીશ મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યું. જ્યારે સિંધી આજ્ઞાઓએ સાબળ્યું કે શ્રીમાલના આજ્ઞાઓ તેઓના મૂળ નગરમાં પાછા ગયા છે અને સમૃદ્ધ થઈ રહ્યા છે, ત્યારે એમણે ફરીથી ઉંમરલાયક કન્યાઓને ઉપાડી જવા સારિકાને મોકલી. એક કન્યાએ, જ્યારે એને ઉપાડી જવામાં આવતી હતી ત્યારે, પોતાના કુલદેવીને બોલાવ્યાં અને સારિકા એ જગ્યાએ જાડુથી જાઈ ગઈ. રાજા શ્રીપુજ આવી પહોંચ્યો અને બાણથી સારિકાને મારવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં સારિકાએ કહ્યું કે મને મારશો નહિ, મારા ખોરાક માટે કંઈક વ્યવસ્થા કરો ને હવેથી હું તમારા આજ્ઞાઓની રક્ષા કરીશ. રાજાએ એને પૂછ્યું : તારે શું જોઈએ ? સારિકાએ કહ્યું કે તમારા આજ્ઞાઓ એમના લક્ષ્યપ્રસંગે મારા માનમાં જમણુ આપે અને એમની કન્યાઓને કોરાં વસ્ત્રો પહેરાવીને પરણાવે જો આજ્ઞાઓ આ બે નિયમ પાળે તો હું એમનું રક્ષણ કરીશ. રાજા કબૂલ થયો અને સારિકાને જવાની છૂટ આપી, પણ સારિકા હાલી શકી નહિ. રાજાને અચંચો થયો, એટલામાં કન્યાના કુળદેવી દેખાયાં અને રાજાને કહ્યું કે રાક્ષસીને મેં જાડી દીધી છે. રાજાએ કહ્યું કે બરાબર છે, તમે જ ખરાં રક્ષક છો, પણ સારિકા હવે પ્રતિકૂળ નથી માટે એને છોડો. આ થતાં સારિકા સિંધ તરફ પલાયન થઈ અને શ્રીમાલ અને જોધપુર એ બંનેના લોકો હજી એમની કન્યાઓને કોરાં વસ્ત્રોમાં પરણાવે છે. જે આજ્ઞાઓ કન્યાઓને સારિકા લઈ ગઈ હતી તેઓને પાતાળના અધિપતિ કંકલ નામના તાબામાં રાખી હતી આજ્ઞાઓએ આ શોધી કાઢ્યું અને આજ્ઞાઓ આજ્ઞાની શરૂઆતમાં નાગોને પૂજે એ શરતે કંકલે કન્યાઓ પાછી આપવાનું સ્વીકાર્યું એ સમયથી શ્રીમાળાઓ આજ્ઞાવિધિ કરતી વખતે નાગની મૂર્તિ સ્થાપે છે નાગસ્વામી અથવા સૂર્યમંદિરનું નિર્માણ, અઠાકુંડ પાસે આવેલા ચંડીશ મહાદેવનું મંદિર અને જૈકાપ સરોવરના નિર્માણ અંગેની બીજી દત્તકથાઓ ઉપર આપવામાં આવી છે. સ્થાનિક અનુશ્રુતિઓએ જાળવી રાખેલા સમયનિર્દેશો પ્રમાણે સ. ૨૨૨(ઈ. સ. ૧૬૬)માં સૂર્યનું પહેલું મંદિર બંધાયું, સં. ૨૬૫(ઈ. સ. ૨૦૯)માં શહેર ઉપર વિદ્યાતક આક્રમણ થયું, સં. ૪૯૪(ઈ. સ. ૪૩૮)માં રાક્ષસે એને બીજી વાર લાગ્યું, સં. ૭૦૦ (ઈ. સ. ૬૪૪)માં એ ફરી વાર બંધાયું, સ. ૯૦૦(ઈ. સ. ૮૪૪)માં એનો

ત્રીજી વાર નાશ થયો, અને સં. ૬૫૫(ઈ. સ. ૮૯૯)માં એનું નવું પુનર્નિર્માણ થયું. ત્યાર પછી એ ઔદ્યા સૈકાની શરૂઆત સુધી સમૃદ્ધ રહ્યું.

જ્ઞાતિ-કથાઓ.

સૂર્યમંદિર બંધાવનારના પુત્ર જગત્સેને શ્રીમાલ 'ગુજરાત' બ્રાહ્મણોને આપ્યું એ સ્થાનિક કહેવત, શ્રીમાલ એક વખત ગુર્જરાની રાજધાની હતું એ હકીકત પરથી, સમગ્રમય છે, માત્ર એમાં 'ગુજરાત' એ લુલાઈ ગયેલા ગુર્જરા અથવા ગુર્જર બ્રાહ્મણોનું સ્વાભાવિક રૂપાંતર છે શ્રીમાલ એક વખત વસ્તીનું કેંદ્ર હતું, એ ઉત્તર ગુજરાત અને ઠાકિયાવાડમાં બહોળા રીતે પથરાયેલા બ્રાહ્મણ અને વણિક જ્ઞાતિઓના 'શ્રીમાળી' પેટા વિભાગોથી સ્પષ્ટ થાય છે. ધણાખરા શ્રીમાળી વાણિયા આવક છે. એ સંભવિત લાગે છે કે એમનો ઇતિહાસ ઓસવાળ શ્રાવકોના ઇતિહાસને ખૂબ મળતો આવે છે આ (પાછલા) શ્રાવકોનું નામ જોધપુરથી આશરે ૫૬૨ માઈલ દક્ષિણે આવેલા પ્રાચીન શહેર ઓસિયા પરથી પડ્યું છે, જ્યાં તેઓ ૬૭૭ બાધા-માનતા માટે જાય છે જૈન ધર્મ પાળતા આ ઓસવાળ વાણિયાઓમાંના મોટા ભાગના, એમના ધર્મ-પરિવર્તન પહેલાં, સોલકી રાજપૂત હતા. જૈન લખાણો પ્રમાણે આ ધર્મ-પરિવર્તન ઈ. સ. ૭૪૩ (સં. ૮૦૦)ના અરસામાં થયું જૈનમાલના હાલના ભાટો ઓસવાળોને મૂળ શ્રીમાલના લોકો તરીકે ગણાવે છે. એમના કહેવા પ્રમાણે, જ્યારે શ્રીમાલમાં લક્ષ્મીના વિષ્ણુ સાથે લગ્ન થતા હતાં ત્યારે લક્ષ્મીએ પોતાના વક્ષ સ્થલમાં જોયું અને જરિયા સોનીઓ ઉત્પન્ન થયા, એણે ઉત્તરમાં જોયું અને એની દૃષ્ટિમાંથી પોરવાડો જન્મ્યા, એની શુકનિયાળ પુષ્પમાળામાંથી શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો ઉદ્ભવ્યા. ખીળ વૃત્તાંતો પ્રમાણે, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો અને વાણિયા મૂળ કાશ્મીરની જન્મવાળ જ્ઞાતિના હતા અને જગસોમ, જે નામથી દેખીતી રીતે કનકસેન એટલે કુશાણ અગર ક્ષત્રપ (ઈ. સ. ૭૮-૨૫૦) વંશ ઉદ્દિષ્ટ છે તે, તેઓને દક્ષિણ મારવાડમાં લાવ્યો તેઓ કહે છે કે સ. ૭૫૬(ઈ. સ. ૭૦૩)માં ખૂગરા નામના અરબે આ પ્રદેશને વેરાન કર્યો અને એની બીકથી શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો અને વાણિયા દક્ષિણ તરફ નાઠા. ઈ. સ. ૭૪૪(સ. ૮૦૦)ના સમયનિર્દેશ આપતો ખીજો વૃત્તાંત જણાવે છે કે આક્રમણખોરો સોગરા રાજપૂત હતા. ઈ. સ. ૧૬૪૪(સં. ૧૭૫૦)માં ગુજરાતનો સૂબેદાર અલમસિદ રાઠોડ શ્રીમાળીઓને જૈનમાલમાં પાછા લઈ આવ્યો.

ગરબ ઋષિમાંથી જીવરી આવેલા ગણાતા ગુર્જરાની રમૂતિ શ્રીમાલના ભાટોમાં ચાલી આવે છે. તેઓ કહે છે કે ગુર્જરા શ્રીમાલથી પુષ્કર, કે જે

અજમેરથી લગભગ દશ માઈલ ઉત્તરપશ્ચિમે આવેલું છે ત્યાં, ગયા અને ત્યાં તેઓએ મોટું સરોવર ખોદ્યું. તેઓને ખ્યાલ છે કે આ ગુજરાને પુષ્કર અથવા પોકરણમાં એક ધણું પવિત્ર સ્મશાનગૃહ છે અને સાવિત્રી અથવા બ્રહ્માની પત્ની એ ગુજર કન્યા હતી.

પણ અગ્રણી ગુજરાએ ક્ષત્રિય અગર રાજપૂત બનતાં પોતાનું જાતિનામ છોડી દીધું, તેથી સ્વાભાવિક રીતે ભાટો ગુજરાને રાજ્યકર્તા જાતિ તરીકે જાણતા નથી. તેઓ કહે છે કે સામાન્ય (ordinary) ગુજરા અને રખારીઓ એક જ છે, અને મોટા ગુજરા, જેમાં કૃષ્ણ થયા તે, રાજપૂતો છે ભાટો એનાથી આગળ કહે છે કે સોમપુરા, જે પુષ્કર (અજમેરથી ઉત્તરે આવેલ પોકરણ) નજીક રહે છે અને જે એકલા સર્વ સુશાસનાત્મક રેખાકોનોનાં નામ જાણનાર સર્વોત્તમ સ્થપતિઓ છે તે, ગુજરાઓથી ભિન્ન આવ્યા છે અને મૂળ શ્રીમાલના છે. ચાવડા એ ગુજર હતા એ વાત ભાટો માન્ય રાખતા નથી. એમના મત પ્રમાણે, ચાવડા એ ભારોડો જ છે અને એ ઉત્તરપૂર્વ કાઠિયાવાડમાં આવેલા ઝાલાવાડના દંતાઓથી ઉત્તર તરફ મારવાડમાં આવ્યા. એમના કહેવા પ્રમાણે, ચૌહાણો સાક્ષરથી અજમેર, અજમેરથી દિલ્હી, દિલ્હીથી જોધપુરની ઉત્તરે નાગોર, નાગોરથી જોધપુર, જોધપુરથી બીનમાલથી ત્રીસ માઈલ દક્ષિણે આવેલા ભડગાંવમાં અને ભડગાંવથી શિરોહીમાં આવ્યા દેવરા જ્ઞાતિના એક સ્થાનિક જગીરદારના કહેવા પ્રમાણે, ચૌહાણોનું મૂળ સ્થાન શ્રીમાલથી ચાળીસ માઈલ ઉત્તરે આવેલું ઝાલોર હતું તેઓ કહે છે કે અઢારમી સદીમાં સોલંકીઓ ઉત્તર ગુજરાતના પાટણથી ઉત્તરે પાલનપુરના હિંદુમાં આવ્યા, જ્યાં આજે પણ એમની વસાહત છે, અને હિંદુથી એ લોકો બીનમાલ ગયા.

સૂર્યમંદિર અને જૈનો કે જેમના શુરુઓનું સૂર્ય જેવું મુખ હોય છે અને જે તેઓના કહેવા મુજબ ચિત્રાવ્હના રાણાએ તેઓને આપેલું છે, તેમનામાં સૂર્ય-પૂજની રહેલી નિશાનીઓ-આ બંનેના સંબંધમાં બીનમાલમાં શેવકોના આટલાં બધા (પાત્રીસ) ઘર હોવાનું રસપ્રદ છે આ શેવકો ઓસવાળ શ્રાવકોના ધાર્મિક આશ્રિત છે. તેઓ વિચિત્ર ભંજ્યા નાકવાળા, કુહાડી જેવા મુખવાળા, લાંબા નરમ વાળ, લાંબી દાઢી અને લાંબા થોભિયા ધરાવતા માણસ છે

એ મૂળે મગ બ્રાહ્મણ હતા અને હજી સૂર્યપૂજક વૈષ્ણવ છે એમને ખ્યાલ છે કે એમની કથા 'સૂર્યપુરાણ' નામના ગ્રંથમાં કહેવામાં આવી છે. બીનમાલના શેવકો પોતાની સોળ શાખા હોવાનું જાણે છે, પણ તેઓને એ પૈકી માત્ર દસનાં નામ યાદ છે : અખોરી, બીનમાલા, દેવરા, હીરગોટા, કુવારા,

લલાર, મહતરિયા, મૂંઝિયારા, સપરવાલા અને શાંડ. આ મગોને શક પ્રદેશમાંથી ગરુડે કેવી રીતે આણેલા એમ અને તેઓ અગ્નિ અને સૂર્યના પૂજક હતા એવી સ્પર્ધાપુરાણ અને ભવિષ્યપુરાણની કથામાં આ શંકાને ખાસ રસ રહેલો છે. દેવલા પરિહાર રાજપૂતોના રાક્ષસ વિભાગનો યક્ષ હોવાનું મનાતા જોગસ્વામી સાથે કાશ્મીરથી આવ્યા હોવાનું મનાય છે પરિહારોનો ખીજો વિભાગ આણના ગરાસિયા છે, જે અગ્નિકુળના અગ્નિસ્વરૂપને પ્રતાપે ક્ષત્રિય બન્યા દેવલાઓનું નામ એમણે જીનમાલમાં જગસોમનું મંદિર બાંધવાને લીધે પશ્ચ હોવાનું ધારવામાં આવે છે. દેવરા રાજપૂતો, જેમનો મેવડી શિરોહીનો સરદાર છે અને જે ભાટોના કહેવા પ્રમાણે ચૌહાણોમાંથી ઊતરી આવેલા છે તે, એ જ વખતે આવ્યા અને દેવલાઓ સાથે પરણ્યા. કનકસેનમાંથી થયેલી ઉત્પત્તિની સાથે, દેવરા અને દેવલાઓને સમુદ્રગુપ્ત(ઈ. સ. ૩૭૦-૩૮૫)ના અભિલેખના દેવપુત્રો સાથે સાંકળવા સ્વાભાવિક છે. મહાન દ્રુણ વિજેતાઓ તોરમાણ અને મિહિર-કુલ(ઈ. સ. ૪૪૦-૫૩૦)ના જાતિ-નામ દ્રુણ કે જવલાની નિશાનીઓ લાગ્યેજ મળે છે. દેવલાનો જગીરદાર 'દ્રુણ' નામને જાણે છે. એ કહે છે કે તેઓ રાક્ષસ પ્રજા છે. દ્રુણોની નિશાનીરૂપ 'હોનોતો' કે 'સોનોતો'નો, કાઠિયાવાડના દ્રુણાલોનો અને મારવાડના કણુખીઓમાંના 'દ્રુણિ' પેટાવિભાગનો, એ નિર્દેશ કરે છે. જવલાને એ યાતિના નામ તરીકે જાણતો નથી.

કૃતિકાસ

શ્રીમાલનો ઐતિહાસિક રસ એ હકીકતમાં કેદ્રિંત થાય છે કે એ લાંબો સમય ઉત્તરની મહાન ગુર્જર પ્રજાની મુખ્ય શાખાની રાજધાની હતું. અભિલેખો અને ઐતિહાસિક કૃતિઓમાં આવતા ગુર્જરોના અને એમના પ્રદેશના અનેક ઉલ્લેખ અણહિલવાડના ચૌહુકય કે સોલંકી રાજ્ય(ઈ. સ. ૯૬૧-૧૨૪૨)ને અથવા તો એના અનુયાયી વાઘેલા રાજ્ય(ઈ. સ. ૧૨૧૯-૧૩૦૪)ને લાગુ પડે છે. પણ ફક્ત સદી કરતાં વધારે ગ્રામીણ એવાં અનેક લખાણોમાં પણ 'ગુર્જર' નામ મળે છે અને એને ખૂબ જુદી જુદી રીતે અને અસંગત રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે. કેટલાક આ નામ અણહિલવાડના ચાવડાઓ(ઈ. સ. ૭૪૬-૯૪૨) ને, કેટલાક ભરૂચના ગુર્જરો(ઈ. સ. ૫૮૦-૮૦૮)ને, અને ખીજા કેટલાક, જેમના એક ડો. લગવાનલાલ ઇંદ્રજી છે તેઓ, વલ્લભીઓ(ઈ. સ. ૫૦૯-૭૦૬)ને પણ લાગુ પડેલું માને છે, પરંતુ આમનું એક પણ અભિજ્ઞાન બધા કિસ્સાઓને લાગુ પાડી શકાય એમ નથી. વલ્લભીઓ ગુર્જર મૂળના હોય તો પણ એમણે કદી ચોતાને ગુર્જર કહેવડાવ્યા હોવાનું કે એમના પડોશીઓને તેઓ એ નામે

જાણીતા હોવાનું જાણુવા મળ્યું નથી. પહેલી નજરે ભરૂચના ગુર્જરા સાથેનું અભિજ્ઞાન વધારે ગ્રાણ છે, કારણ કે સાતમી સદીના મધ્ય ભાગ જેટલા મોડા સમયે એમણે પોતાનું ગુર્જર મૂળ કબ્જે રાખ્યું છે, પરંતુ ભરૂચની શાખાને ગુર્જરાના અગ્રણી કુલ તરીકે ઓળખવા સામે પ્રબળ કારણો છે. ઈ સ ૬૩૪ (શક ૫૫૬)ના એહોળ અભિલેખમાં પુલકેશી ખીજ્જએ પોતાના સામર્થ્ય વડે લાટો, માલવો અને ગુર્જરાને વશ કર્યાનો દાવો કર્યો છે. એ દર્શાવે છે કે ગુર્જરાનો પ્રદેશ ભરૂચ જે પ્રાંતમાં હતું તે લાટ પ્રદેશથી જુદો હતો. એ જ પ્રમાણે, હ્યુએન ત્સંગ (લગભગ ઈ સ ૬૪૦) ભરૂચના રાજ્યનો (ભરૂચ) નગરના નામથી નિર્દેશ કરે છે, નહિ કે ગુર્જર કે ગુર્જર પ્રદેશ તરીકે પછીની સદીમાં, અરબ આક્રમણોના ઇતિહાસકારોએ બરસ(ભરૂચ)ને જુઝ અથવા ગુર્જરથી જુઝ નોંધ્યું છે અને વર્ષ ૪૯૦ એટલે કે ઈ સ ૭૩૮-૭૩૯ નું ચાલુક્ય દાનપત્ર ચાવોટકો (ચાવડાઓ) અને ગૌરો (ચિતોડના) પછી ગુર્જરાનો, અરબ લશ્કર વડે છેલ્લા આકાંત થયેલા રાજ્ય તરીકે નિર્દેશ કરે છે લાટ અને ગુર્જર વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતા પછીના દાખલા મળે છે, પણ ઉદાહૃત કરવા અનાવશ્યક લાગે છે, કારણ કે ભરૂચનું ગુર્જર રાજ્ય રાષ્ટ્રકૂટોની દક્ષિણ ગુજરાતની જીત (ઈ સ ૭૫૦-૭૬૦) પછી બચ્યું નથી.

‘ગુર્જર’ નામ ચાવડાઓ પૂરતું મર્યાદિત ન હતું એવું દર્શાવતા પુરાવા પ્રમાણમાં ઓછા નથી અણહિલવાડની સ્થાપના(ઈ. સ. ૭૪૬)થી પૂર્વકાલીન સમયના ઉલ્લેખ ચાવડા રાજ્યને લાગુ પડી શકે નહિ એ વિશે કોઈ વિવાદ રહેશે નહિ, અને વળી, આપણને ઈ સ. ૭૩૮-૭૩૯ નું ચાલુક્ય દાનપત્ર ચાવડાઓ અને ગુર્જરાને સ્પષ્ટ રીતે જુદા પાડતું અને ચાવડાઓનો ઉલ્લેખ એમના જાતિનામ ‘ચાવોટક’થી કરતું મળે છે એવું ધારી શકાય છે કે જેમ ચાવડાઓની સત્તા વધી તેમ તેઓ ગુર્જરદેશના રાજ્યકર્તાઓ તરીકે જાણીતા થયા, અને એ કબ્જા કરવું જોઈએ કે રાષ્ટ્રકૂટોનાં દાનપત્રોમાંના ગુર્જરાને લગતા કેટલાક ઉલ્લેખ ચાવડાઓને લાગુ પડી શકે તેટલા અસ્પષ્ટ છે છતાં, જો એમ ખતાવી શકાય કે, બાકીના ઉલ્લેખ ચાવડાઓને સંભવતઃ લાગુ પડી શકાય એમ નથી અને આપણે ધારી લેવું જોઈએ તેમ ધારી લઈએ કે ‘ગુર્જર’ નામ ઓછામાં ઓછી ચોક્કસાઈથી વપરાયું હતું, તો એ દર્શિત થશે કે ગુર્જરાને લગતા નવમી અને દસમી સદીના નિર્દેશ અણહિલવાડના ચાવડા રાજ્યને લાગુ પડતા નથી.

મહાન રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદ ઠ જાના વણી-ડિંડોરી અને રાધનપુરમાં પતરાં જણાવે છે કે ગોવિંદના પિતા ધ્રુવે (લગભગ ઈ. સ ૭૮૦-૮૦૦)

વત્સરાજ, કે જે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થયેલી ગૌડની રાજ્યશ્રીથી ગર્વેન્મત હોતો, તેને મરુદેશ મધ્યે વિપત્તિના માર્ગે જવાની ફરજ પાડી, અને એણે વત્સરાજ પાસેથી ગૌડનાં બે છત્ર ઝૂંટવી લીધાં. આ વિધાનને, કદે ૨ જના ઈ.સ. ૮૧૨-૮૧૩ ના વડોદરા દાનપત્રમાં આવતા, કદે એના બાહુને ગૌડરાજ અને વંશરાજ પરના વિજયથી કુબટ રીતે ઉદ્દીપ્ત થયેલા ગુર્જર નરેશના દેશનો 'અર્ગલ બનાવ્યો' એ વિધાન સાથે સરખાવતાં ખૂબ સંલવિત લાગે છે કે આઠમી સદીના અંતે વત્સરાજ ગુર્જરાનો રાજા હોતો. આવું કોઈ નામ આવડાઓની યાદીઓમાં આવતું નથી એ પરથી ક્ષિત થાય છે કે ઈ. સ. ૮૦૦ ના અરસાના અભિલેખોમાં ઉદ્દિપ્તિત ગુર્જરા આવડા ન હતા.

એમ પણ બતાવવું શક્ય છે કે એક સદીથી વધારે સમય બાદ આવડા ગુર્જરાથી જુદા હતા. કન્નડ કવિ પદ્મ ઈ. સ. ૯૪૧ માં લખતાં જણાવે છે કે એના આશ્રયદાતા અરિકેસરીના પિતાએ ગુર્જરાના રાજા મહીપાલનો પરાજય કર્યો. આ રાજાને ઈ. સ. ૯૧૪ ના વઢવાણના ધરણીવરાહના દાનપત્રમાં 'મહારાજા ધિરાજ' તરીકે જણાવેલા મહીપાલ તરીકે ઓળખાવી શકાય. આવડાઓની યાદીઓમાં કોઈ મહીપાલ આવતા નથી તેથી ગુર્જર રાજ્યને અલુહિલવાદ કરતાં ખીન્ને કર્યાંક શોધવું રહ્યું. આમ, આઠમી અને નવમી સદીના અભિલેખોના ગુર્જરા વલ્લભીએ, ભરૂચના ગુર્જરા કે અલુહિલવાડના આવડાઓ તરીકે ઓળખાવી શકાતા નથી, માટે તેઓ કોઈ અન્ય રાજકુલના હોવા ભેઈએ હુંએન ત્સ ગનું કૃત્ય-લે-લે કે ગુર્જર રાજ્ય, જેની રાજધાની તરીકે એ પી-લો-મો-લો ગણાવે છે, તેમાંથી બંધબેસતા રાજવંશની માહિતી પૂરી પડે છે. કેન્દ્ર બાપાતરકારોએ પી-લો-મો-લોને રાજપૂતાનામાં આવેલું બહાડગેર માન્યું. સદ્ગત કર્નલ વોટ્સનને અનુસરીને, ડૉ બ્યૂલર એને, નિઃસંકંપણે સાચી રીતે, ભીનમાલ અથવા ભીલમાલ તરીકે ઓળખાવે છે.

સમકાલીન સાધનો પરથી જોટલી સંકલિત થઈ શકી તેટલી ગુર્જરાના ઇતિહાસની આ દૃષ્ટી રૂપરેખા આપણને આ અભિજ્ઞાનોની સંલવિતતાએ બતાવવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. દેખીતી રીતે ગુર્જરા ઈ. સ. ની પાંચમી સદીમાં હિન્દમાં પ્રવેશ્યા. એમના વહેલામાં વહેલો નિર્દેશ ઈ. સ. સાતમી સદીના આરંભકાલની કૃતિ, 'શ્રીહર્ષચરિત' માં મળે છે. એમાં મગધના રાજા શ્રી હર્ષ (ઈ. સ. ૬૦૬-૬૪૬) ના પિતા પ્રભાકરવર્ધન સાતમી સદીના આરંભિક વર્ષોમાં મગધના રાજાને, હણોને, સિંધના રાજાને, ગુર્જરાને, લાટોને અને માલવરાજાને છતાં હોવાનું જણાવ્યું છે. ભીનમાલમાં થયેલા એમના વસત્રાટનો સમય અઢાળ

છે, પણ એમનો રાજ્ય હુએન ત્સગના સમય(લગભગ ઈ. સ. ૬૪૦)માં ક્ષત્રિય તરીકે ઓળખાતો હતો તેથી એ સમય પ્રાપ્ત. ઈ. સ. ૫૫૦ કરતાં મોડો નહોતો. છઠ્ઠી સદીના અંતની નજીક(લગભગ ઈ. સ. ૫૮૫)માં તેઓએ ઉત્તર ગુજરાત અને ભરૂચ જિલ્લા હોવાનું અને એમણે વલ્લભીઓને (ઈ. સ. ૫૦૯-૭૬૬) એમનું આધિપત્ય અંગીકાર કરવાની ફરજ પાડી હોવાનું જણાય છે એમણે ખૂબ લાવથી ભારતીય સંસ્કૃતિને અપનાવી, કારણ કે ઈ. સ. ૬૨૮ માં ખગોળવેત્તા બ્રહ્મગુપ્તે, જેને પોતે ચાપ વંશનો જણાવે છે તે, રાજ્ય વ્યાધમુખની સત્તા નીચેના ભીનમાલમાં પોતાનો 'સિદ્ધાંત' લખ્યો. આ કિમતી નિવેદન ગુર્જર રાજવંશનું માત્ર નામ જ નથી આપતું, પણ એની સાથે ચાપોટકો કે ચાવોટકો અર્થાત્ અનુકાલીન આવડાઓની ગુર્જર-ઉત્પત્તિ પુરવાર કરે છે આ વ્યાધમુખ એ પ્રાચીન શક ૫૫૬(ઈ. સ. ૬૩૪)ના અભિલેખમાં પુલકેશી રાજા જેને વશ કર્યાનો દાવો કરે છે તે ગુર્જર રાજા હોઈ શકે થોડા વર્ષો પછી (લગભગ ઈ. સ. ૬૪૦) હુએન ત્સંગ, રાજા(પ્રાચીન વ્યાધમુખના ઉત્તરાધિકારી)ને પરમ બૌદ્ધ અને વીસેક વર્ષની ઉમરનો વર્ણવે છે એ પ્રદેશ વસ્તીવાળો અને સમૃદ્ધ હતો, પણ બૌદ્ધ ધર્મ ઓછા અને પાખંડીઓ ધણા હતા ગુર્જરા એમની ફક્ષિણી જિતોને લાખો સમય ટકાવી શક્યા નહિ હુએન ત્સગના સમયમાં, ખેડા (કી-ટ) અને વડનગર (આન દ્વર) એ બે માળવાના તાબે હતાં, બ્યારે ભરૂચના રાજાઓ ધણુ ખરૂં ચાલુક્યોના શરણે ગયા હતા અરબોએ સિંધ જિતી લીધું એ પછી ભીનમાલ રાજ્ય વિગેના એનાથી આગળના નિર્દેશ મળતા નથી, સિવાય કે ઈ. સ. ૭૨૪-૭૫૦ માં, ખલીફાના સૂબા જુનેદે લૂંટનારી ટાળીઓને બધા નજીકના પ્રદેશોમાં મોકલી અને બીજા રથજોની સાથે મારવાડ (મારવાર), મલિખ (માળવા), બક્સ (ભરૂચ), ઉજ્જૈન (ઉજ્જૈન), અલ મેલમાન (ભીનમાલ ?) અને જુર્ડ (ગુર્જર) ઉપર આક્રમણ કર્યું ઉપર નોંધ્યા પ્રમાણે, ઈ. સ. ૭૩૮-૭૩૯ નું સમકાલીન ચાલુક્યોના સમયનું પત્રું પણ ગુર્જરાને આક્રમણનો ભોગ બનેલાં રાજ્યોમાંના એક તરીકે વર્ણવે છે. આ બનાવો પછી અરબોએ એમની લૂંટફાટની પ્રવૃત્તિ, ભીનમાલ જેવાં અદરના રાજ્યો પર હુમલો કર્યા સિવાય, કાઠિયાવાડના સમુદ્ર કિનારા પરના શહેરો પૂરતી મર્યાદિત રાખી લાગે છે. અરબોના હુમલા અટકી ગયા પછી તરત જ ગુર્જરાને નવા શત્રુ રાષ્ટ્રકૂટનો સામનો કરવો પડ્યો, એ રાષ્ટ્રકૂટોએ દખ્ખણમાં ચાલુક્યોને ખસેડીને પોતાની નજર ઉત્તર તરફ ફેરવી હતી દતિદુર્ગ ઈ. સ. ૭૫૩-૫૪ ના સમનગદના દાનપત્રમાં મહી અને રેવા- (નર્મદા)ના કિનારા ખેડવાની અને એના ઇલોરાના દાનપત્રમાં બીજા પ્રદેશો

કૂચને અટકાવી, એમ ધારવાનું ટાળવું સુસ્તેલ છે. થોડાં વર્ષો સુધી પછી ગુજરાતે વિશે કંઈ નિર્દેશ મળ્યો નથી, પણ ઈ. સ. ૮૫૧ માં અરબ વેપારી સુલેમાન જણાવે છે કે જુઝ્ઝનો રાજા એટલે કે બલ્હરા રાષ્ટ્રકૂટની 'આસપાસના' રાજાઓ-માને એક હતો અને એ મુસલમાનોનો કદર વિરોધી હતો. એના રાજ્યને સિંધ બાજુથી અરબ હુમલાનો રહેલો ભય ધ્યાનમાં લેતાં આ વક્ષણ નવાઈભર્યું નથી. ઈ. સ. ૮૬૭ ના બગુત્રા દાનપત્રમાં, ભરૂચનો કુવ ૩ જે શક્તિશાળી ગુજરાતના જૂથને 'જેનાથી ગભરાવુ પડે તેવા ભય' કર દુશ્મનોમાંના' તરીકે ગણાવે છે. ઈ. સ. ૮૯૦ ની આસપાસ અલખાન નામના એક ગુજરાત સરદારે પંચમમાનો ટકક દેશ કાશ્મીરના શંકરચર્ચને હવાલે કર્યો, પણ અલખાન સ્વાત નજીક આવેલા ઓ-હિ દના શાહી લક્ષ્મિયનો ખડિયો હતો તેથી આ બનાવે ભીનમાલના સામ્રાજ્યને અસર ન પહોંચાડી ગણકૂટ રાજા કૃષ્ણ ૨ જના દેવલી અને નવસારી દાનપત્રોમાં નિર્દેશ ઈ. સ. ૯૦૦ ની આસપાસનો છે. એમાં એણે ગુજરાતને ભયભીત કર્યાનું, લાડને ગર્વ વિદ્યાર્પણ અને સમુદ્રકાઠાના લોકોની ભય હરામ કર્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે ગુજરાત સાથેની એની લડાઈ એને વર્ષાઋતુના તોફાનો સાથે સરખાવવામાં આવી છે, એ એવું સૂચવે છે કે એ બે સામ્રાજ્યોના સંબંધ શત્રુતાભર્યા રહ્યા, પણ એમાં એકેય ખીજ પર સરસાઈ મેળવી શકતું ન હતું. ધ્રુવ ખુદદિઆ(ઈ. સ. ૯૧૨)નું નિવેદન એ જ સમયનું છે એ એવું છે કે જુઝ્ઝનો રાજા હિંદના રાજાઓમાં દરજ્જાની દૃષ્ટિએ ચોથો હતો અને એના રાજ્યમાં તાતારના દીરહમ વપરાતા હતા આમાંના ખીજ મુદ્દા વિશે એ નોંધપાત્ર છે કે ઉપકેશગઝની પદ્માવલી એક વાર્તા આપે છે, જે ગધૈયા સિકાઓને સ્પષ્ટ રીતે ભીનમાલ સાથે જોડે છે. વઢવાણના ચાપ રાજા ધરણીવરાહનું ઈ. સ. ૯૧૪ નું દાનપત્ર એના સમ્રાટ મહીપાલનું નામ આપે છે, જેને, અગાઉ દર્નાવાયુ તેમ, કણ્ઠાટકના રાજા નરસિંહે હરાવેલા મહીપાલ તરીકે ઓળખવો જોઈએ. વઢવાણમાં આપોનું ખંડિયું રાજ્ય હતું એ હકીકતમાંથી સૂચિત થાય છે કે અણહિલવાડ પણ આવું જ હતું આપણે ખરેખર એવું તારવીએ કે આખા ચાવડાકાલ દરમ્યાન અણહિલવાડ એ ભીનમાલનું માત્ર ખંડિયું હતું, જે હકીકત ચાવડા ઇતિહાસના ગૂચવાડાઓ અને વિરોધોનો ખુલાસો કરે છે રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કૃષ્ણ ૩ જના ઈ. સ. ૯૪૦ ના દાનપત્રમાં રાજાની દક્ષિણની જીતોને કાલંજર અને ચિત્રકૂટની આશા ગુજરાતના હૃદયમાંથી કાઢી મૂકતી નિરૂપે છે. આ સમયે કાલંજર મધ્ય ભારતના કલચુરિઓના તાબામાં હતું અને ચિત્રકૂટ અથવા ચિતોડ મેવાડના ગેહલોતોના કબજામાં હતું કૃષ્ણ પ્રયોગેલું પદ એવું સૂચવે છે કે ગુજરાત રાજાની નજર આ બે પ્રખ્યાત કિલ્લાઓ પર હતી અને એણે કદાચ આ બે

કિલ્લાઓને નિષ્ફળ ઘેરે ઘાલ્યો પશુ હતો ખેમાંથી જમે તે બાબતોમાં આ ઉલ્લેખ ગુર્જરાની મોટી અને વિસ્તૃત સત્તાનો પુરાવો છે. મસજિદી (ઈ. સ. ૯૧૫) નોંધે છે કે જુઝ'ના રાજાને ખલ્લરા (ખલ્લરૂટ) સાથે વારંવાર યુદ્ધ થતાં હતાં, અને એની પાસે મોટું લશ્કર, ધણી ધોડા અને જીટ હતાં

ખજુરાહોમાંથી મળેલો ચંદેલ શિલાલેખ યશોવર્મા અને લક્ષ્મવર્મા ગૌડા, ખશો, કોસલો, કસ્મીરો, મૈથિલો, માલવો, ચેદિઓ, કુરુઓ અને ગુર્જરા સામેની લડાઈમાં વિજયી નીવડ્યાનું વર્ણવે છે, અને પછી તરત જ આશરે ઈ. સ. ૯૫૩ માં, ભીમસેનના રાજ્યકાલ દરમ્યાન, ભીનમાલમાંથી ૧૮,૦૦૦ ગુર્જરાનું સ્થળાંતર નોંધાયું છે આ હિલચાલની યાદ ખાનદેશના ગુર્જરાની અનુશ્રુતિઓમાં સચવાઈ છે. ત્યાં એ માળવાના રસ્તે ગાડાંઓમાં, મોટી સંખ્યામાં, ગયા હતા. ભીનમાલના આ ત્યાગનું એક મહત્ત્વનું પરિણામ એ આવ્યું કે આધિપત્યનું ભીનમાલથી અણુહિલવાડમાં સ્થળાંતર થયું. એના પહેલા ચાલુક્ય (ચૌલુક્ય) અથવા સોલંકી રાજા મૂલરાજ(ઈ. સ. ૯૬૧-૯૯૬)ને આશરે ઈ. સ. ૯૬૦ માં, ગ્રાહરિપુ સાથેના યુદ્ધમાં, ભીનમાલના રાજાએ સામંત સાથી તરીકે સાચ આપ્યો હોવાનું જણાવ્યું છે. ગુર્જર અથવા ભીનમાલ સામ્રાજ્ય પછી અનેક વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું લાગે છે, જેમાંના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ તે સાંભરના ચૌહાણ, માળવાના પરમાર અને અણુહિલવાડના સોલંકી હતા.

પછીના અભિલેખ સોલંકી કાલ દરમ્યાનના અને એ પછીના ભીનમાલના ઇતિહાસ પર ઠીક ઠીક પ્રકાશ ફેંકે છે સમયમાં સહુથી પ્રાચીન જે અભિલેખ (નં. ૧ અને ૨), જે પ્રાયઃ દસમી સદીના છે તે, કોઈ ઐતિહાસિક વિગતો આપતા નથી નં. ૩ અને ૪ ખતાવે છે કે ઈ. સ. ૧૦૫૭ અને ૧૦૬૭ ની વચ્ચે ભીનમાલ ઉપર પરમાર ભતિના મહારાજાધિરાજ કૃષ્ણરાજનું શાસન હતું. રાજપૂત અનુશ્રુતિનું આ મૂલ્યવાન સમર્થન છે. એ અનુશ્રુતિ પ્રમાણે, આણના પરમાર રાજા પછી શ્રીમાલનો રાજા ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એણે ગ્રાહરિપુ (ઈ. સ. ૯૯૦) સામે મૂલરાજને મદદ કરી હતી અને ઈ. સ. ની તેરમી સદીની શરૂઆત સુધી પરમારો આ પ્રદેશમાં સાર્વભૌમ રહ્યા વલ્લભી રાજાએએ 'મહારાજાધિરાજ'ના ખિરુદને સસ્તું ક્યું એ પહેલાં એ ખિરુદનું જે ગૌરવ હતું તે આ કાલમાં ધણું ઓછું થયું હતું. છતાં એ દર્શાવે છે કે કૃષ્ણરાજનો હોદ્દો માત્ર ખંડિયા રાજા કરતાં ઠીક ઠીક ઊંચો હતો અભિલેખ નં ૩ કૃષ્ણરાજના પિતાનું નામ ધધુક અને દાદાનું નામ દેવરાજ આપે છે. ખેમાંનું પહેલું નામ આણના મુખ્ય વંશમાં પ્રથમ પરમાર મહારાજા ધૂમરાજના ઉત્તરાધિકારી તરીકે આવે છે.

રાજપૂત અનુક્રુતિ પ્રમાણે, પરમારો એક સમયે મરુસ્થલીમાં સર્વોપરી હતા અને રણના નવેય કિલ્લાઓનો કબજો ધરાવતા હતા, પરંતુ ઐતિહાસિક કાલમાં મારવાડમાં એમનાં મુખ્ય થાણાં આશુ અને ચંદાવતીની આસપાસ હતા; જો કે બહારોર નજીક કિરાડુમાં આપણને એમની એક ખીજ શાખા સતારૂદ હોવાની ઝાંખી થાય છે સોલકી તવારીખમાં આશુના પરમાર રાજાઓનો હરહ મેશ નિર્દેશ મળે છે, અને સોલકી રાજાઓના સુવર્ણયુગ(ઈ સ ૧૦૬૪-૧૧૭૪)માં તેઓ એ રાજ્યના ખંડિયા હતા અને એમની ભીનમાલ શાખા, જો કચારેય પણ એ અલગ રાજસત્તા હોય તો તે, પણ મુખ્ય શાખાના પ્રારબ્ધને અનુસરી; જોકે ભીનમાલના અભિલેખ આ લાંબા ગાળા માટે કોઈ હકીકત આપતા નથી. માહિતીનો પછીનો મુદ્દો અલ્પ જ ન પ આપે છે, જે મહારાવલ શ્રીજયતસિ હ-દેવના શાસનકાલમાંના સ. ૧૨૩૬(ઈસ ૧૧૮૩)નો છે આ નામ ખાસ રસપ્રદ છે, કારણ કે જેની પુત્રીના સૌદર્યે અણહિલવાડના 'ભીમ સોલકી' અને દિલ્હીના પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ વચ્ચે ખૂનખાર જંગ મચાવ્યો હતો તે આશુના 'જૈત્તી પરમાર' ની અહીં વાત છે, એ વિશે લાગ્યેજ શંકા કરી શકાય એમ છે મહારાવલની પદવીને કૃષ્ણરાજના મહાન દિવસો પછી કુટુંબની પડતી દર્શાવતી નોંધવી જોઈએ

તેરમી સદીના અંતની નજીકમાં, જૂની દુનિયા વિદીણું થઈ જતી હતી અને પરમારોના લગભગ બધા પ્રાચીન થાણાં એક પછી એક નાડોલના ચૌહાણોએ કબજો કરી લીધા હતા. ભીનમાલની પડતી ઈ.સ. ૧૨૦૦ ના અરસામાં અથવા થોડાં વર્ષો પહેલાં થઈ હશે, કારણ કે મહારાજાધિરાજ શ્રી ઉદયસિંહદેવના રાજ્ય-કાલનો અભિલેખ નં ૬ સં. ૧૨૬૨(ઈ.સ ૧૨૦૬)નો છે અભિલેખ નં. ૧૨ માંથી આપણને જણ થાય છે કે ઉદયસિંહ, ચૌહાણ વંશના મહારાવલ શ્રી સમરસિંહ-દેવનો પુત્ર હતો પુત્રનો એકાએક થયેલો અભ્યુદય એ પદવીના ફકતમાં સૂચિત થાય છે અને એમ અનુમાન થઈ શકે કે ઉદયસિંહ પોતે જ ભીનમાલનો વિજેતા હતો, જોકે કામ્પસે આશુની જીતનો યશ લુણિગ નામે રાજાને આપ્યો છે.

અભિલેખ નં ૬ થી ૮ ઉદયસિંહના રાજ્યકાલ દરમ્યાનના હોઈ દર્શાવે છે કે એ ઝોઝામાં ઝોણ, ઈ સ ૧૨૪૬ ના વર્ષ સુધી, જીવ્યો અને એથી એણે ઝોઝામાં ઝોણું ૪૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ઈ સ ૧૨૭૪ ના અભિલેખ નં. ૧૦ માં પણ એનો ઉલ્લેખ છે, પણ એવી રીતે કે એ હજી જીવતો છે એવો ચોક્કસ અર્થ ન નીકળે, કારણ કે લેખ એના પુણ્ય માટે એક માણસ, જે કદાચ જૂને સેવક હશે, તેણે કરેલા દાનની જ વાત કરે છે નં. ૧૨ માંની વંશાવળીમાં પણ

એનું નામ આવે છે જેમની રીતે એનું રાજ્ય સમૃદ્ધ હતું, પણ હિપર નોંધેલી હકીકતો સિવાય બીજી કોઈ ઐતિહાસિક હકીકતો એને વિશે જાણમાં આવી નથી.

અભિલેખ નં. ૧૨ દર્શાવે છે કે ઉદયસિંહને વાહડસિંહ નામનો એક પુત્ર હતો, જે, એને કોઈ રાજવીપદ આપ્યું ન હોઈ, પ્રાયઃ પિતાની પહેલાં મૃત્યુ મામ્મે હશે. ઉદયસિંહનો ઉત્તરાધિકારી અથવા ગમે તે રીતે પછીનો રાજા, જેના રાજ્યકાલનાં દાનપત્ર સમયનિર્દેશવાળાં છે તે, ચાચિગ હતો એને અભિલેખ નં. ૧૧ (ઈ. સ. ૧૨૭૭)માં અને નં. ૧૨ (ઈ. સ. ૧૨૭૮)માં ‘મહારાવલ’ની પદ્વી આપવામાં આવી છે ઉદયસિંહ સાથેનું એનું સગપણ સ્પષ્ટ જણાવું નથી, પણ એ પ્રાયઃ ચાચુંડના મોટા ભાઈ અથવા કાકા હતો, જેના ગ્રેય માટે અભિલેખ નં. ૧૨ માં નોંધેલું દાન આપવામાં આવ્યું હતું અને જે ઉદયસિંહનો પૌત્ર હોવાનું જણાય છે. ચાચિગ ભાવનગર રાજ્યના સમ્રાટ(ભાવ. પ્રા. ૧ યાદી, પૃ ૫)ના અભિલેખ નં. ૧૫ નો મહામંડલેશ્વર ચાચિગ લાગે છે. આ અભિલેખ સંવત ૧૩૩૨ (ઈ. સ. ૧૨૭૧)ના સમયનિર્દેશવાળો અને જ્યેષ્ઠપુર નજીકના રતનપુરના પાર્શ્વનાથ મંદિરના સ્તંભ પર કોતરેલો જણાયો છે. એ સ્પષ્ટ છે કે એ કોઈ વધુ મોટી સત્તાનો ખંડિયો હતો, જોકે એનો અધિપતિ કેાણ હતો એ કહેવું સહેલું નથી. આ સમયે મારવાડ રાડોડોના વંશના જતા દનાણ નામિ અંધાધૂંધીની દશામાં હતું. ચાચિગના છેલ્લા સમયનિર્દેશ (ઈ. સ. ૧૨૭૮) પછી પાંચ જ વર્ષે, આપણને નવા રાજા મહારાવલ શ્રી સાંવતસિંહનું નામ મળે છે. એનો ઉલ્લેખ અભિલેખ નં. ૧૩ (ઈ. સ. ૧૨૮૩), ૧૪ (ઈ. સ. ૧૨૮૬) અને ૧૫ (ઈ. સ. ૧૨૮૬)માં તેમજ ભાવનગર સમ્રાટના (ઈ. સ. ૧૨૮૬, ભાવ. પ્રા. ૧, યાદી, પૃષ્ઠ ૧૩) જૂનામાંના જૈન મંદિરમાંથી મળેલા લેખ નં. ૪૪ માં પણ આવે છે. એ પહેલાંના રાજાઓના વંશનો છે એમ જણાવાયું નથી, પણ એ મહારાવલની કુલ-પદવી ધરાવે છે અને ઘણી શક્તિ સાથે એણે અનુમાન કરી શકાય કે એ ચાચિગનો પુત્ર હતો. એણે ઝોઝામાં ઝોષ્ટું ૧૩ વર્ષ (ઈ. સ. ૧૨૮૩-૧૨૯૬) રાજ્ય કર્યું. રાડોડોએ ભીનમાલ લઈ લીધું અને ઉદયસિંહનો વંશ ખલાસ થયો, એ લગભગ ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં અથવા થોડા વર્ષ પછી ખત્યું હોવું જોઈએ.

અભિલેખો.

ભીનમાલમાં મળેલા અદાર અર્વાચીન અભિલેખોમાંથી પંદર પૂરા પાડવાનું માન જગત્રવાળી મંદિર ધરાવે છે. જગત્રવાળી મંદિરના ૧૫ અભિલેખોમાંથી નવ મૂળ સ્થળે છે અને છ લેખોને બીજાં મકાનોમાં ખસેડવામાં આવેલા છે. ખસેડવામાં

આવેલા છમાંથી પાચ નગરની પૂર્વમાં આવેલી બારાણની ધર્મશાળામાં છે અને બાકીનો એક દક્ષિણે આવેલા મહાલક્ષ્મીના મંદિરના વંડામાં છે. બાકીના ત્રણ અભિદેખોમાંથી એક(નં ૩)નો એકલો સંવત ૧૧૦૬ (ઈ સ. ૧૦૪૯) વંચાય છે, બાકીના બે, જેમાંથી એક નદીપટમાં છે અને બીજો જૈકાપ સરોવરના ઉત્તર કાંઠે છે, તેઓના પરના અક્ષરોમાંથી કોઈ ભાગ વાંચી શકાતો નથી. જેમાંનો કોઈ પણ ભાગ વચાથો છે તેવા સોળ અભિદેખોને સમય પ્રમાણે ગોઠવતાં, એ નીચેના ક્રમે આવે છે :^૧

૧. (સંવત ૯૫૦-૧૦૫૦; ઈ સ. ૯૦૦-૧૦૦૦) જગસ્વામીના મંદિરમાં
- ૨ (સં. ૯૫૦-૧૦૫૦; ઈ સ. ૯૦૦-૧૦૦૦) જગસ્વામીના મંદિરમાં
- ૩ (સં. ૧૧૦૬, ઈ.સ ૧૦૪૯) ગૌતમ સરોવરની દક્ષિણનીકની પૂર્વ બાજુએ
૪. (સં. ૧૧૧૭, ઈ. સ. ૧૦૬૦) બારાણના મંદિરની પૂર્વે આવેલી ધર્મશાળામાં
- ૫ (સં ૧૧૨૩; ઈ સ. ૧૦૬૬) જગસ્વામીના મંદિરમાં
- ૬ (સં. ૧૨૩૯; ઈ સ. ૧૧૮૩) „ „
- ૭ (સં ૧૨૬૨; ઈ. સ. ૧૨૦૬) „ „
૮. (સં. ૧૨૭૪; ઈ સ. ૧૨૧૮) બારાણની ધર્મશાળામાં
૯. (સં. ૧૩૦૫, ઈ. સ. ૧૨૪૯) „ „
- ૧૦ (સં. ૧૩૨૦; ઈ સ. ૧૨૬૪) જગસ્વામીના મંદિરમાં
૧૧. (સં. ૧૩૩૦; ઈ સ. ૧૨૭૪) „ „
- ૧૨ (સં ૧૩૩૩; ઈ. સ. ૧૨૭૭) જૈકાપના સરોવરના ઉત્તર કાંઠે
૧૩. (સં. ૧૩૩૪; ઈ. સ. ૧૨૭૮) જગસ્વામીના મંદિરમાં
૧૪. (સં. ૧૩૩૯; ઈ. સ. ૧૨૮૩) બારાણની ધર્મશાળામાં
૧૫. (સં. ૧૩૪૨; ઈ. સ. ૧૨૮૬) જૂના મહાલક્ષ્મીના વંડામાં
૧૬. (સં. ૧૩૪૫; ઈ સ. ૧૨૮૯) જગસ્વામીના મંદિરમાં

પાદટીપ

૧. સ્થળસંક્રાંત્યના કારણે અભિદેખોના સ્થાનની ગૌણ વિગતો, તેઓના પાઠ અને એનાં ભાષાતર છોડી દીધાં છે ને પરિશિષ્ટની પાદટીપો પણ રદ કરી છે.

પરિશિષ્ટ ૩

ગુજરે

‘ગુજર’ નામ

‘ગુજર’ અથવા ‘ગુજર’ નામ, ઇસુ પછીના પહેલા ૫૦૦ વર્ષ દરમિયાન પશ્ચિમમાંથી ભારતમાં દાખલ થયેલી મધ્ય એશિયાની કોઈ જાતિના નામનું રૂપાંતર હોય છે. એમાં મૂળમાં ગાયો ચરાવવાનો અને પછી ગાયો ચોરવાનો અર્થ રહેલો છે મૂળ જાતિ માટે એ સૂચન આપી શકાય. એક તો એ કે એ જાતિ શક અથવા તુર્ક હતી, અને એનું નામ ફારસી ‘ગુર્’ અથવા તો તુર્કી ‘કુર્ત’ (તુરુ) ઉપરથી આવ્યું છે અને આ જાતિની એક નિશાની બ્રહ્મ ‘ગુર્ગનીસ’ (વરુઓ)માં રહેલી છે.

ખીજુ સૂચન એ છે કે ‘ગુજર’ એ ઉત્તરમાંથી ભારત ઉપર આક્રમણ કરનાર વધારે મહત્વની જાતિઓ— કુશાણો અથવા મોટા યુએચી (ઈ. સ ૩૯૦), કેદાર અથવા નાના યુએચી (ઈ. સ ૩૯૦-૫૦૦), જુએ-જુએ (ઈ. સ. ૪૦૦-૫૦૦), ખઝર અથવા સફેદ હૂણ (ઈ. સ. ૪૫૦-૫૦૦), અથવા ગમ્ઝ-ગમ્ઝ(નવમી અને દસમી સદી)માંની છેવટે એકના નામનું રૂપાંતર છે. ગુજરાતને જ્યોર્જિયા, જેનું ફારસી નામ ગુર્જિસ્તાન છે, ત્યાંના લોકો તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે. ‘જ્યોર્જિયાતુ’નું અરથ રૂપ ‘ગુર્જ’ એ મારવાડના નવમી સદીના ગુર્જર રાજવંશ માટે અરબ વેપારી સુલેમાને વાપરેલા ‘જેઝર’ સાથે એટલું બધું મળતું આવે છે કે ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં આ વ્યુત્પત્તિ ડૉ ગ્લાસગો અને ડૉ. લાઉ દાછ એ બંનેએ સાબુફળ ગણી હતી. ગુજરાતના જ્યોર્જિયન મૂળ માટેના એમના આધારને એક

જ્યોતિર્નિયન દંતકથાનું સમર્થન મળે છે. એ કથા એવી છે કે એમનો મહાન રાજા વખતે (ઈ. સ. ૪૬૯-૫૦૦), જેની અટક ગોર્ગસલ (વરુ, સિંહ) હતી અને જેણે જ્યોતિર્નિયાની અર્વાચીન રાજધાની ટીક્લીસની સ્થાપના કરી હતી, તેણે ઓસેટીઓ અને અબ્ખસિયનોને નમાવી અને દક્ષિણ આરમેનિયા ઉપર ફરી વળી ધરાનના રાજા સાથે સંધિ કરી હતી અને ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું; જોકે જ્યોતિર્નિયાની અનુશ્રુતિઓ બહુ આધારભૂત ગણાતી નથી પાંચમી સદીના અંતમાં માર્ગ આતરતા સફેદ દૂણોની મહાન સત્તાનો સામનો કરી જ્યોતિર્નિયાનો રાજા ભારતવર્ષમાં લશ્કર લઈ આવી શક્યો હોય અથવા તો લશ્કર મોકલી શક્યો હોય એવું ધારવું મુશ્કેલ છે આ કથા કદાચ દક્ષિણ આરમેનિયાના અને ઉત્તર થીડિયાના ખઝરોએ-તેઓના સબંધી હેરત પાસેના ખડેગીઝના સફેદ દૂણા સાથે જોડાવા તથા તેઓની સાથે ભારતવર્ષ ઉપર ચડાઈ કરવા કૌશલ્ય હિલચાલની ઝાંખી હોઈ શકે. આ સંદર્ભમાં એટલું નોંધવું જોઈએ કે 'એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'માંના લેખક એ વાતની તરફેણમાં છે કે ખઝરો આરમેનિયનો અને જ્યોતિર્નિયનોને ઘણા મળતા છે. આ મતમાં લેખક અરબ ભૂગોળવેતાઓ, જેઓ ખઝરોને સહુથી સારી રીતે જાણતા હતા, તેઓનો પોતાને ટેકા હોવાનું જણાવે છે.

સેલજુકો અને ઓસમાનલીઓના પૂર્વજો ધોમ્ઝને સંભવિત દાવાદારોની સખ્યામાંથી કમી કરી શકાય એમ છે, કારણ કે તેઓ અગિયારમી સદી સુધી ઓફસસની દક્ષિણે પસાર થયા ન હતા. હવે રહે છે કુશાણો (ઈ. સ. ૧૦૦ થી ઈ. સ. ૪૦૦માં), કેદારો (ઈ. સ. ૩૮૦-૫૫૦), જુએ-જુએઓ (ઈ. સ. ૪૦૦-૫૦૦) અને ખઝરો અથવા સફેદ દૂણા (ઈ. સ. ૪૫૦-૭૦૦).

કુશાણો

કનિ ગહમ ગુજરાતને પાછળ યુએચી તરફ લે છે, જે કાંતો કુશાણો અથવા ગુશાણો તરીકે ઓળખાતા મોટા યુએચીઓ હતા, જેઓ લગભગ ઈ. પૂ. ૧૨૦ માં કાબુલ ખીણમાં આવ્યા હતા, અથવા તો જેઓ કેદારો તરીકે ઓળખાતા નાના યુએચીઓ હતા, જેઓ લગભગ ઈ. સ. ૩૯૦માં ચિત્રાલ અને સ્વાત થઈને પેશાવર ભિતરી આવ્યા હતા ગુજરાતની મોટા યુએચીઓ સાથેની એકરૂપતા માનવાતું કનિ ગહમને એક મુખ્ય કારણ એ જાતિનું ખીજું નામ હતું પણ ત્યાર પછીનો ખરો પાઠ 'કુશાણ' હોવાનું દર્શાવ્યું છે. 'કુશાણ' અથવા 'ગુશાણ' ને 'ગુજરાત'ના મૂળરૂપ તરીકે સ્વીકારવાની મુશ્કેલી ફક્ત 'શ'માંથી 'ર' અને અંત 'ણ'માંથી 'ર'ના ફેરફારોમાં જ નહિ, પણ કુશાણોની સત્તાનો અંત ઈ. સ. ૪૦૦ માં આવી ગયો ત્યાંસુધી ભારતવર્ષમાં ગુજ્ અથવા ગુજરાતને કયાય ઉદ્દેશ આવતો નથી એમાં રહેલી છે.

શુભરોની સિંધુ અને જમના પરની એક કુશાણ રાખાએ અને રામનો પુત્ર કુશ એમનો સ્થાપક હતો એ શુભર દંતકથા પરથી કુશાણોના પરાજય પછી તેઓના એક વિભાગે શુભરોના આશ્રય નીચે ઘરલું શોધ્યું એનાથી કાંઈ વિશેષ સૂચિત થતું નથી.

જ્યારે 'કૌસ'નું રૂપ સુધારીને 'કુશાણ' કરવામાં આવ્યું ત્યારે એ નામ ઉપર આધારિત દલીલનું બળ જતું રહેતાં કનિંગહમને એ છોટી દેવાની ફરજ પડી ત્યારે એમને ભારતમાં નીચે ગણાવ્યા મુજબ ચોથી સદીના મધ્ય સુધીમાં દાખલ થઈ હોય તેવી જાતિ પસંદ કરવાની ફરજ પડી ને તેઓ નાના યુએચી અથવા કેદાર પર પાછા ફર્યા. પરંતુ કેદારોમાં આ અસ્તિત્વાનનું ન્યૂનમૂલ્ય કરે તેવું કંઈ છે નહિ, ને શુભરોના આગમનને પાંચમી સદીના અંતરૂં વહેંચું મુકવાની જરૂર ફર થતાં કુશાણોના દાવાની જેમ કેદારોનો દાવો પણ પડી શકે છે. તેથી સંભવિત દાવાદારની સંખ્યા એની થર્મ જાય છે: જુએ-જુએ કે અવારો (ઈ. સ. ૩૬૦) અને ખરંગે અથવા સફેદ હણો (ઈ. સ. ૪૫૦-૫૦૦).

શુભરોને ખરંગે કે સફેદ હણો તરીકે ઓળખવામાં મુશ્કેલી નડે છે કે જુએ-જુએ અથવા જુઆન-જુઆન હણોની ભારતવર્ષ ઉપરની જનતા અહેવાલોમાં 'ખરંગ' નામ આવતું નથી, જેથી આટલી જાણીતી જાતિએ આક્રમણમાં ભાગ લીધો હોય તો કોઈકે કેકાણે ને એમના નામની કોઈ નિશાની રહેતી જોઈએ, એવી દલીલ કરાય. આ દલીલમાં બળ રહેલું છે ત્યાંસુધી શુભરો મહાન સફેદ હણ આક્રમણમાં એટલું ગૌણ સ્થાન ધરાવતા હશે કે જેથી તેઓનો નામનિર્દેશ થયો નથી. એવું માનવું સંતોષકારક ગણાય. આવું સ્થાન જુએ-જુએ અથવા અવારોને પણ લાગુ પડે છે. આ જાતિ પૂર્વના તાતરોની હતી. એમને તુઝીકે અથવા તુકેએ લગભગ ઈ. સ. ૪૫૦ માં મધ્ય ચીનમાંથી હાંટી કાઢ્યા હતા, આથી તેઓ દેખાતી રીતે યુસ્તાથ ગિરિમાળાની પાર કિનારમાં પસાર થયા અને તેઓએ ઈ. સ. ૩૮૦ માં બેક્ટ્રિયાના કુશાણોમાંના છેલ્લા એવા કિતોલો અથવા કેદારોને બદલમાંથી કાઢી મૂકી ચોથી સદીના અંતમાં ઈરાનીઓ ઉપર હુમલો કર્યો હતો, તેમણે સાસાની બેક્ટ્રિય બેક્ટ્રિય (ઈ. સ. ૪૨૦-૪૪૦)ના દાવે માર બાધો લાગે છે. પણ બેક્ટ્રિયાના રાજ્યકાલના અંત પછી સફેદ હણો અથવા એકથલાર્કનોના સાથ મળતાં તેઓ પાછા ફરી, ઈરાન છતી લઈ (ઈ. સ. ૪૬૦-૪૮૦) ભારતમાં ધૂસી આવ્યા લાગે છે. શુભરોને જુએ-જુએ તરીકે ઓળખવામાં બે વાંધા આરા આવે છે: પહેલો વાંધો બનેલાં નામોમાં રહેલો બદોળો નકાવન, બીજો એ કે શુભરો ભારતવર્ષમાં આવ્યા

ત્યારથી હ મેશા રહેલું એમનું મહત્ત્વ બતાવે છે કે તેઓ કાતો હૂણો અથવા તો ખઝરો એ બેમાથી કોઈ અગ્રગણ્ય જાતિના હોવા બોધિએ. ખઝરોનો ઉલ્લેખ ગ્રામીણ અભિલેખોમાં કેમ નથી એની સમજૂતી માટે કારણોરૂપે એ હકીકત જણાવી શકાય કે અભિલેખોમાં એમનો ઉલ્લેખ મિહિરો અથવા મૈનકો તરીકે કરેલો છે.

ખઝરો

ભારતમાંના ગુજરાતના ગ્રામીણ ઇતિહાસમાં જે જણવા મળ્યું છે તે એમના આગમનનો સમય પાંચમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં અથવા તો છઠ્ઠી સદીની પહેલી પચ્ચીસીમાં (ઈ સ. ૪૭૦-૫૨૦) દર્શાવે છે. અર્થાત્ ગુજરાત એક મોટા સમૂહનો ભાગ હતા, જેમાં જુઆન-જુઆન અથવા અવારો અને એકલાર્ધ તો, હિઆતિલ્લો, ચેનો અથવા સફેદ હૂણો અગ્રિમ તરનો હતા. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે છઠ્ઠી સદીની શરૂઆતમાં ગુજરાતના ભારતમાં થયેલા આગમનનો જે ઇતિહાસ જણવા મળે છે તેની સાથે કયાંસુધી મેળ મળે છે. 'ખઝર' નામ ત્રીજે જણાવેલાં રૂપોમાં દેખા દે છે-ચીનાઓમાં કોચા, રશિયનોમાં ખ્વાલિસીઓ, બાયઝન્ટાઈનોમાં ચોઝરો અથવા ચઝરો, આર્મેનિયનોમાં ખઝિરો અને અરબોમાં ખોઝર અને 'ખુરલુપ' તથા 'ખઝલજ'નાં જહુવચનના રૂપ-અનેમાં. ખીમ રૂપાતર 'ગુજરાત'ને વધુ મળતા આવે છે આ છે ગઝર, 'ખઝર' રૂપ અસોદના સમુદ્રની ઉત્તર તરફનું છે, 'ધિસર' -આ નામ યહૂદીઓ બનેલા ખઝરો માટેનું છે, અને 'ધુસર' કોકેસસના લેસધિયનોમાં પ્રચલિત 'ખઝર'નું રૂપ હોવર્થ અને 'એ-સાયકલોપીડિયા ઇથિયોપીકા'માંના લેખક કલમેરિયના મતને અનુસરીને માને છે કે એ સફેદ હૂણો જ છે પાંચમી સદીના મધ્યમાં ભારતમાં આવેલા સફેદ હૂણો કારગીઝનાં મેદાનોમાંની ઉત્તરી વસાહતોમાંથી સમરકંદ થઈ બહમ આબ્યા લાગે છે બોકસસની બીજામાં આ સફેદ હૂણોએ જુઆન-જુઆન લોકો જેઓએ તેઓની પહેલાં પચાસેક વર્ષે જહુસટીસે ઓળંગી હતી, તેઓને પકડી પાડ્યા લાગે છે. સફેદ હૂણોએ ભેગું કે જુઆન-જુઆન લોકો વરહરન પ મા(ઈ. સ. ૪૨૦-૪૪૦) બહેરામ ગોરના વિજયોને લીધે નિર્બળ થઈ ગયા હતા, અને તેઓએ એમને ધરિન ઉપરની તાજી ચમકમાં લીધા લાગે છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે એમના મહાન નેતા યુ-ચીને (સુખદાયક) પાંચમી સદીના અંતમાં સાસાનીઓને ખંડણી ભરવાની ફરજ પાડી ધરિન ઉપરના આધિપત્યને લીધેજ યુ-ચીને પોતાના ચીની બિરુદ 'યુલો-યુચિન' (સુખદાયક)નું ધરિની રૂપ 'ખુશનવાઝ' અપનાવ્યું હતું. આમ છતાં એમનું બહમમાં આવવું અને ભારતમાં દાખલ થવું એ બે વચ્ચે એટલો ઓછો ગાળો

ગુજરાતી સિદ્ધ અને જમના પરની એક કુશાણ સાખાએ અને રામનો પુત્ર કુશ એમનો સ્થાપક હતો એ ગુજરાત દંતકથા પરથી કુશાણોના પરાજય પછી તેઓના એક વિભાગે ગુજરાતના આશ્રય નીચે શરૂ શોધ્યું એનાથી કાર્ત્ત્વિયેશ સ્થિત થતું નથી.

જ્યારે 'કોસ'નું રૂપ સુધારીને 'કુશાણ' કરવામાં આવ્યું ત્યારે એ નામ ઉપર આધારિત દલીલનું બળ જતું રહેતા કનિંગહમને એ છોડી દેવાની ફરજ પડી ત્યારે એમને ભારતમાં નીચે જણાવ્યા મુજબ યોથી સદીના મધ્ય સુધીમાં દાખલ થઈ હોય તેવી જાતિ પસંદ કરવાની ફરજ પડી ને તેઓ નાના ગુએચી અથવા કેદાર પર પાછા ફર્યા. પરંતુ કેદારમાં આ અભિમાનન સમર્થન કરે તેવું કંઈ છે નહિ, ને ગુજરાતના આગમનને પાંચમી સદીના અંતમાં વળતું મૂકવાની જરૂર દૂર થતાં કુશાણોના દાવાની જેમ કેદારોનો દાવો પણ પડી ભાગે છે. તેથી સંભવિત દાવાદારની સંખ્યા એની થઈ જાય છે: ગુએ-ગુએ કે અવારો (ઈ. સ. ૩૬૦) અને ખજરો અથવા સફેદ હજો (ઈ. સ. ૪૫૦-૫૦૦)

ગુજરાતને ખજરો કે સફેદ હજો તરીકે ઓળખવામાં મુશ્કેલી નડે છે કે ગુએ-ગુએ અથવા ગુઆન-ગુઆન હજોની ભારતવર્ષ ઉપરની છત્રતા અહેવાલોમાં 'ખજર' નામ આવતું નથી, જેથી આટલી ગણીની જાતિએ આક્રમણમાં ભાગ લીધો હોય તો કોઈક ઠેકાણે તો એમના નામની કોઈ નિશાની રહેવી જોઈએ, એવી દલીલ કરાય. આ દલીલમાં બળ રહેતું છે ત્યારે જ ગુજરાત મહાન સફેદ હજુ આક્રમણમાં એટલું ગૌણ સ્થાન ધરાવનાર એ કે જેથી તેઓનો નામનિર્દેશ થયો નથી. એવું માનવું સંતોષકારક ગણાય. આવું સ્થાન ગુએ-ગુએ અથવા અવારોને પણ લાગુ પડે છે આ જાતિ પૂર્વના તાનિગોની હતી. એમને તુકીઉ અથવા તુકેએ લગભગ ઈ. સ. ૩૫૦ માં મધ્ય ચીનમાંથી દાંડા કાઢ્યા હતા, આથી તેઓ દેખાતી રીતે મુસ્તાલ ગિરિમાળાની પાગ દત્તમાં પસાર થયા અને તેઓએ ઈ. સ. ૩૮૦ માં બેક્ટ્રિયાના કુશાણોમળા ઝગ્યા એવા કિતોલો અથવા કેદારોને બદલમાંથી કાઢી મૂકી ચોથી સદીના અંતમાં ઈરાનીઓ ઉપર હુમલો કર્યો હતો, તેમણે સાસાની બેક્ટ્રિયા ગેટ (ઈ. સ. ૪૨૦-૪૪૦)ના હાથે માર ખાધો લાગે છે. પણ બદરામના રાજાસાલના અંત પછી સફેદ હજો અથવા એકથલાર્ધતોનો સાથ મળતા તેઓ પાછા ફરી, ઈરાન જતા હર્ષ (ઈ. સ. ૪૬૦-૪૮૦) ભારતમાં ધૂમી આવ્યા લાગે છે. પુર્વેના જન ગુએ-ગુએ તરીકે ઓળખવામાં એ વાંધા આઠા આવે છે: પુર્વેના જન ખતેનાં નામોમાં રહેલો બહોળો તક્ષવન, ખીન્ને એ કે ગુજરાત ભારતવર્ષમાં આવ્યા

ત્યારથી હ મેશા રહેલું એમનું મહત્ત્વ બતાવે છે કે તેઓ કાંતો દુણો અથવા તો ખઝરો એ બેમાંથી કોઈ અગ્રણ્ય જાતિના હોવા બોધાયે. ખઝરોનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન અભિલેખોમાં કેમ નથી એની સમજૂતી માટે કારણોરૂપે એ હકીકત જણાવી શકાય કે અભિલેખોમાં એમનો ઉલ્લેખ મિહિરો અથવા મૈત્રકો તરીકે કરેલો છે.

ખઝરો

ભારતમાના ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જે જાણવા મળ્યું છે તે એમના આગમનનો સમય પાંચમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં અથવા તો જહી સદીની પહેલી પચ્ચીસીમાં (ઈ. સ. ૪૭૦-૫૨૦) દર્શાવે છે. અર્થાત્ ગુજરાત એક મોટા સમૂહનો ભાગ હતા, જેમાં જુઝ્ઘાન-જુઝ્ઘાન અથવા અવારો અને એકલાઈતો, હિઅતિલ્લો, થેનો અથવા સફેદ દુણો અગ્રિમ તત્ત્વો હતા. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે જહી સદીની શરૂઆતમાં ગુજરાતના ભારતમા થયેલા આગમનનો જે ઇતિહાસ જાણવા મળે છે તેની સાથે કયાંયુધી મેળ મળે છે. ‘ખઝર’ નામ નીચે જણાવેલાં રૂપોમા દેખા દે છે—ચીનાઓમા કોસા, રશિયનોમા ખ્વાલિસીઓ, બાયઝન્ટાઈનોમા ચોઝરો અથવા ચઝરો, આર્મેનિયનોમાં ખઝરો અને અરબોમાં ખોઝર અને ‘ખુરઝુપ’ તથા ‘ખઝલખ’નાં બહુવચનના રૂપ—અનેમા. બીજા રૂપાતર ‘ગુજરા’ને વધુ મળતાં આવે છે આ છે ગઝર, “ખઝર” રૂપ અસોફના સમુદ્રની ઉત્તર તરફનું છે, ‘થિસર’—આ નામ યહૂદીઓ બનેલા ખઝરો માટેનું છે, અને ‘ધુસર’ કોંકસસના લેસથિયનોમા પ્રચલિત ‘ખઝર’નું રૂપ હોવાથી અને ‘એન્સાયકલોપીડિયા બ્રિટાનિકા’માના લેખક કલપ્રોથના મતને અનુસરીને માને છે કે એ સફેદ દુણો જ છે પાંચમી સદીના મધ્યમાં ભારતમા આવેલા સફેદ દુણો કારગીઝનાં મેદાનોમાની ઉત્તરી વસાહતોમાંથી સમરકંદ થઈ બદખ આબ્યા લાગે છે. એકસસની બીજીમાં આ સફેદ દુણોએ જુઝ્ઘાન-જુઝ્ઘાન લોકો જેઓએ તેઓની પહેલાં પચામેક વર્ષે જહસદીસ ઝોળંગી હતી, તેઓને પકડી પાડ્યા લાગે છે. સફેદ દુણોએ જોયું કે જુઝ્ઘાન-જુઝ્ઘાન લોકો વરહરન ૫ માં (ઈ. સ. ૪૨૦-૪૪૦) બહેરામ ગોરના વિજયોને લીધે નિર્જાળ થઈ ગયા હતા, અને તેઓએ એમને ઈરાન ઉપરની તાજા ચડાઈમા લીધા લાગે છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે એમના મહાન નેતા યુ—ચીને (સુખદાયક) પાંચમી સદીના અંતમાં સાસાનીઓને ખંભૂી ભરવાની ફરજ પાડી ઈરાન ઉપરના આધિપત્યને લીધે જ યુ—ચીને પોતાના ચીની ગિરુદ ‘યુલો-યુચિન’ (સુખદાયક)નું ઈરાની રૂપ ‘ખુશનવાઝ’ અપનાવ્યું હતું. આમ છતાં એમનું બદખમાં આવવું અને ભારતમાં દાખલ થવું એ બે વચ્ચે એટલો ઝોછો ગાળો

રહે છે કે સમૂહનો આ વિભાગ ધરિનની અસર નીચે અદુ આવી ગયો. રોપ એવું ભાગ્યેજ અને. આ પૂર્વના અથવા ઓક્સસની ખીણના સંદેહ હોયને ચીનના પોકો 'થેતો' તરીકે ઓળખતા. 'થેત' એ તેઓના ગઝકુલના નામ 'થેત-ઈ-સિ-ને'નો આરંભિક ભાગ છે. પશ્ચિમી પ્રજાઓએ એનું 'દિઆતિલ્લ' અને 'એફલિત' રૂપાંતર કર્યું. આર્મેનિયનો, ધરિનીઓ અને અરબોમાં 'ખઝર' નામ કેટલીક વાર ઓક્સસ ખીણના એકથલિતો માટે વપરાતું હોવા છતાં, મુખ્યત્વે તે એ જર્કસીની ઉત્તરે રહ્યા અથવા કારિયવન સમુદ્ધા પશ્ચિમનટના માર્ગે દક્ષિણમાં કેટલાય તે સમૂહના વિકાસો માટે વપરાય છે. મહાન સંદેહ હજુ આક્રમણકારોના અવ્યવસ્થિત લગતા ભારતીય ઉલ્લેખોમાં 'ખઝર' નામ દેખા દેતું નથી. ભારતીય લખાણમાં આ આક્રમણકારોને હજી તરીકે અથવા ગિરિરો એટલે કે મેદા તરીકે વર્ણવેલા છે. સંદેહ હજીનું એક ઝૂંડ ઓક્સસ પાર કરીને દક્ષિણે ભારતમાં દાખલ થયું એ જાણવામાં આવ્યું છે. હવે એ પ્રશ્ન રહે છે કે આ ઝૂંડ, જેણે ભાગ્યેજ ભારતમાં માર્ગમાં ઓક્સસ ઓળંગી તે, ભારતમાં દાખલ થતાં પહેલાં સંદેહ હજીના અરબા ખઝરોના ઝડપે ખીજ સમૂહ સાથે જોડાયેલું કે કેમ ખઝરો અને સંદેહ હજી એક જ છે એવું સ્વીકારતાં દક્ષિણ વાય છે કે ખઝરોમાં બે બિન્ન તત્ત્વોનો સમાવેશ થતો નહીં અથવા અક-ખઝર, બાલએન્ટાઈનના લેખકોના 'અકતિએર્ક' અથવા 'ખઝરેર્ક' અને કાળા કે કારા-ખઝર. કારા-ખઝર ગાંધી દડીના, કુરૂપ અને હિન્ડુયન નામ દાખલ હતા. એ મેદાનોના ઉગરિયન ભ્રમણકાર હતા, જે લશ્કરના સામાન્ય સિપાઈનો બનતા. સંદેહ ખઝર અથવા સંદેહ હજી ગોરી ચામડીના, કાળા વાળવાળા અને દેખાવડા હતા, (નવમા અને દસમા સદીમાં) એમની સ્ત્રીઓની અન્યાય અને બાઈબલિયનમાં મળેલી હતી. દક્ષિણેયનો મન જે પ્રમાણે 'એ-સાયલે' નામના સિટાનિકા'માંના લેખકે અપનાવેલો છે તે પ્રમાણે સંદેહ ખઝરો હિન્ડુની પહેલાં સમયથી કારિયવનની આસપાસ વસતી ગોરી પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હતા. સંદેહ હજી એકથલિતો, સંદેહ ઉગરિયનો, સંદેહોનો અને સંદેહ ખઝરો તરીકે આ ગોરી ભાતિ હુરોપ અને પૂર્વ એશિયા વચ્ચેની કડીરૂપ હતી. તેઓ ભારત આક્રમણોના અગ્રેસર થયું હતા.

આ ગોરી પ્રજામાંથી ઈન્ડી બીજા મનોના અંતમાં પાંચમી સદીમાં ખોરીની ના મોનીઝ (ઈ સ. ૪૫૦) પ્રમાણે ઈ સ. ૧૫૮ અને ૧૫૯ નાં વર્ષોમાં ખઝરોએ બાઈબલિયનની સાથે બગી જઈ આર્મેનિયનો. ઉપર દુરુપ કર્યું તે માર આશિ આર્મેનિયન લેખકો ઈ સ. ૪૫૦ માં ખાંડે મ કારિયવન દરમિયાન થઈને ખઝરોએ ઈ સ. ૩૫૦માં દરેક મ મુખ્યત્વે ઉરુ-ખા દરેક મ

૩૫૬ માં મહાન કોન્સ્ટન્ટાઇન(ઈ. સ. ૩૨૦-૩૪૩)ના પુત્ર કોન્સ્ટન્ટિઅસ અથવા લોથનસે ખઝરોને અને અરબોને ઉત્તરપૂર્વમાંના જુઝ્યાન-જુઝ્યાન અથવા અવાર કુમલાખોરો સાથે તાજેતરમાં (ઈ. સ. ૩૫૦-૩૫૭) સંધિ કરનાર સાસાની સપોર (ઈ. સ. ૩૦૯-૩૭૬) સાથે લઠાઈ કરવા એકઠા કર્યા. ચાર વર્ષ પછી (ઈ. સ. ૩૬૩) ખઝરોએ સમ્રાટ જુલિયનને સાપોર સાથેના યુદ્ધમાં મદદ કરી રોમ સાથેના મૈત્રી-જોડાણ પછી થોડા વખતમાં પૂર્વ કાસ્પિયન મેદાનોના ઉગરિયનો અથવા કાળા હજો સત્તા ઉપર આવ્યા અને તેઓએ ખઝરોને એટલા ઓચિંતા ધમરોળી નાખ્યા કે આર્મેનિયન લેખકો ઈ. સ. ૩૭૫ અને ૩૭૮ વચ્ચે હજોના આક્રમણની નોંધ લે છે. ખઝરો નમ્યાને થોડાક સમય માટે કાળા હજોને શાંતિપૂર્વક તાબે થયા ઈ. સ. ૪૩૪ માં મહાન અટ્ટિલાને ખખર પડી કે સમ્રાટ થીઓડોસિયસ ખઝરોને કાળા હજો ઉપર આક્રમણ કરવા ઉત્તેજિત કરતો હતો એટલે એણે ખઝરોને કચડવા માગ્યા (ઈ. સ. ૪૪૮) અને એણે પોતાના ભથ્થેક પુત્રને એમનો રાખ ગનાઓ. ખઝરો પરની કાળા હજોની પકડ ઈ. સ. ૪૫૪ માં અટ્ટિલાનું મૃત્યુ થતાં શિથિલ થઈ. દેખીતી રીતે કાળા હજોનો અભ્યુદય (ઈ. સ. ૩૭૦-૪૫૦) જુઝ્યાન-જુઝ્યાન કીરગીઝનાં મેદાનોમાંથી એફથલાઈતો કે થેતો કાસ્પિયનના ઉત્તરપૂર્વ તરફ થાથી દબાણ લાવ્યા એનો ખુલાસો આપે છે મહાન અહેરામ ગોર(ઈ. સ. ૪૨૦-૪૪૦)ના હાથે જુઝ્યાન-જુઝ્યાનની હાર થઈ એનાથી આ દબાણ ટેકામાં ફેરવાઈ ગયું. એફથલાઈતો પાછા ફરતાં જુઝ્યાન-જુઝ્યાનને મળ્યા અને એમની નેતાગીરી હાઈ એમણે તેઓને ધરિન ઉપર જીત મેળવવા માટે પાછા વાળ્યા. કાળા હજુ વિજેતાઓની પાસેથી થયેલી એ જ પીછેહઠો ઉત્તર-પશ્ચિમ કાસ્પિયનના ખઝરોને જમીનમાર્ગે તથા જળમાર્ગે કાસ્પિયનના પશ્ચિમ કિનારે દક્ષિણ આર્મેનિયા અને ઉત્તર ગીઝિયામાં હાંકી કાઢ્યા, ન્યા તેઓની ઓછામાં ઓછું દસમી સદી સુધી વસ્તી રહી પાંચમી સદીના અન્યા નવા આક્રમણ શરૂ થયા હાગે છે, કારણ કે ઈ. સ. ૪૯૦ માં કોમદે ખઝરોને હરાવી તેઓને કાપ્પૂમાં રાખવા માટે અમીદ આગળ એક શહેર બંધાવ્યું એમ નોંધ મળે છે. લગભગ બે વર્ષ પછી (ઈ. સ. ૪૯૨ ?) કોમદેને સામ્યવાદી મઠદેને મદદ કરવાના કારણસર ધરિનમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો ત્યારે એ હયતિલહોના આશ્રયે ગયો. હયતિલહ દેખીતી રીતે પૂર્વના સફેદ હજો છે, જેમની રાજધાની હેરનની ઉત્તરે લગભગ ૭૦ માઈલ પર આવેલ અદેગીઝ હતી તેઓની સહાયતા અને જોગસાનના લશ્કરની મદદથી કોમદે એના ભાઈ જમરપને હગાઓ આ વિજેતા બતાવે છે કે પાંચમી સદીના અંતમાં સફેદ હજોના એ વિભાગ ઉત્તર ઈરાનમાં રિથર થયા

હતા આમાંના એક હતા દક્ષિણ આર્મેનિયામાંના અમનહ અને અઝરબૈજાનના ખઝગે. કારિપયન અથવા ખઝર સમુદ્ર ઉપર સત્તા ધરાવના તત્તરી (ઈ. સ. ૮૩૮-૯૨૨)નો ખઝર દેશ હતો. બીજી વસાહત હતી સફેદ દુશોની, જે હિઅતિલહો કે થેનો તરીકે ઓળખાતા ને જેમની રાજધાની હેરાનની ઉત્તરે આવેલી બકેરીઠ હતી આ લોકો સફેદ દુશુ હતા.

તેઓ પાંચમી સદીના મધ્ય પછી તરત જ ઓક્સસ ખીણની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પસાર થયા હતા હવે પ્રથમ એ રહે છે કે ખઝરો થેનો સાથે બળી ગયેલા ને છત મેળવના ભારતમાં સાથે આવેલા કે કેમ. આનો જવાબ એ છે કે તેઓ ભળી ગયા હતા જ રોશિ-સનના મંત્રવ્ય પ્રમાણે ઈ. સ. ૪૮૦ માં ન્યારે કુશાગ્રેએ ઓટ્ટે કે ખગી રીતે સફેદ દુશુઓ-જોકે તેઓએ નિયંત્રક કુશાગ્ર તરફ આમંત્રણ કયું હતું, તેઓએ સાસાની પેરોસીસ(શીરાઝ ઈ. સ. ૪૫૯-૪૮૪)ને મોટી લડાઈમાં હરાવ્યા ત્યારે તેઓએ દક્ષિણપૂર્વ ખૂણામાંના અમનરાજાદથી માંડીને ઉત્તર-પશ્ચિમમાં આવેલા અલ્મેનિયામાંના ફર્યાંદ સુધીના કારિપયનની સમગ્ર દક્ષિણ સુદ્ધ પર સુના ગયા પછી હતી આની સાથે એક સદી પછીના બનાવોને દરની તત્તરી (ઈ. સ. ૮૩૮-૯૨૨)ની વિગતો મળતી આવે છે. તત્તરી કહે છે નૌગીંગવાનના પુત્ર હોરમઝદ (ઈ સ ૫૭૬-૫૯૦)નું રાજ્યારોહણ થતાં, અમનહ અને અઝરબૈજાન એટલે કે દક્ષિણ આર્મેનિયા અને ઉત્તર ગીડિયામાંથી આવેલા ખઝરો એની રાજો રયા આ હકીકત બતાવે છે કે દુશુથી હરાયા ત્રીથી સદીના ખઝરો દક્ષિણ આર્મેનિયા અને ગીડિયામાંથી આવુપરકારેલા રયા હતા આ પરથી કલ્પિત થાય છે કે નૌગીંગવાનો (ઈ સ ૫૩૬-૫૭૬)ની દીવાલ (ઈ સ ૫૬૨), જેના અવશેષ દરજા હતી પામે રહેલા છે તે, આદી લાખા વખતથી રયાથી થયેલા ખઝરોને મેડા માટે નરિ, પાણુ સફેદ દુશુ અને ખઝગે એ બંને પીઠનાર તુર્કોને ખાળી રાખવા માટે વવાઈ હતી સુખાહિતમાર અરજ લેખકો ખઝરોને બ્યોર્જિયન મળતા, જે મળને આગે પાણુ અનુમોદન મળે છે, એ હકીકત પાંચમી સદીના અંત બાજુના ઓરના મહાન મલ્લ વખતે (ઈ સ ૪૬૬-૫૦૦) સુદ્ધ લાઈને ભારતના ઉપર આક્રમણ કયું હતું, તે બ્યોર્જિયન અનુશ્રુતિને, દક્ષિણ આર્મેનિયા અને ગીડિયાના ખઝરોની પૂર્વાશિષુખ દિલચાલ વડે સમજાવી શકે. જે એ સંબંધિત મેલ મે ના વાત વગરવાળી છે. ખરેખર કલ્પિત થાય છે કે પાંચમી સદીના અંતમાંમાં ઉત્તરપશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં આવેલા એ મહાન પૂરમાં ત્રણ મુખ્ય પ્રિસરોને અભયેશ હતો : બુઆન-બુઆન અથવા અવર નાથ, વચાને અને નૌગી તત્તર અને સફેદ દુશુના બે વિભાગ પૂર્વ કારિપયન કિનારા પરથી આગળ

એકચલાઈતો અને પદ્મિ તથા દક્ષિણપશ્ચિમ કારિપયન કિનારા પરથી આવેલા ખઝરો, સફેદ હૂણોની આ દરેક ટુકડીમાં ગોરા અને કાળા વર્ગનો સમાવેશ થાય છે. મેર્વ અને હેરાત ટુકડીમાં આ બે વર્ગ હૂણો અને કરા અર્થાત્ કાળા હૂણો તરીકે ઓળખાતા દક્ષિણ આર્મેનિયા અને ઉત્તર મીડિયાની ટુકડીમાં ખઝરોના બે વર્ગમાં ભારતવર્ષના બહુ અથવા રાજપૂત અને સાધારણ કે હલકા વર્ગના ગુજરાતી એ બે જાતિઓનું મૂળ રહેલું હોય એમ લાગે છે ઉત્તરપૂર્વ અને ઉત્તર-પશ્ચિમ વચ્ચેનો આ ભેદ જ આ સમૂહના આક્રમણના સહુથી વધુ નોંધપાત્ર પરિણામોમાંના એક પરિણામનો ખુલાસો કરી શકે છે. એનું પરિણામ એ છે કે ઉત્તર-પૂર્વમાંની શિવની પૂજા અને અંશતઃ બદ્ધમાંની અને ખાસ કરીને વધારે તેમ ધ્રીનમાંની મિહિર(સૂર્ય)ની પૂજા,—એ બે વિશિષ્ટ પૂજા આગળ ધરી. આ દેખાવડી અને ખરજટ—એ બંને જાતોની નિશાની મારવાડની કહેવત ‘હૂણુ જૈસા સુંદર’ અને ગુજરાતની નિંદાત્મક કહેવત ‘હૂણુની દાઢી જેવો પીળો અને ડીંગણો’માં સચવાઈ છે વળી દાણલની ખીણ અને કાશ્મીર એ બંનેમાં મળતાં જાદી સદીનાં ગ્રીક અને રોમન સ્થાપત્યોમાં તેમજ કોસમસ(ઈ. સ. ૫૨૫)ને જેમાં રસ પડેલો તે હૂણુની ટોળીમાં રહેલા ખ્રિસ્તી તત્ત્વ માટે પણ દક્ષિણ આર્મેનિયા અને ઉત્તર મીડિયાના ખઝરો જ જવાબદાર હશે. ઉલ્લેખ, આ બેવડા ખઝર અથવા સફેદ હૂણુ તત્ત્વ પરથી સમજાય છે કે એ મહાન સમૂહના મહાન વિજયો અને પરાજયો નોંધતા ભારતીય અભિલેખો તેઓનો હૂણો અને મિહિરો તરીકે કેવી રીતે ઉલ્લેખ કરે છે. જાદી સદીના હૂણોનો ઉલ્લેખ સફેદ હૂણોને લગતો લાગે છે. મિહિરો એ મીડિયામાંથી નવા આવેલા સૂર્યપૂજક મેરો અથવા મેરો લાગે છે. એમણે મીડિયાના મુખ્ય પ્રાંતોને ભારતવર્ષમાં આવ્યા પંજાબમાં અને રાજપૂતાનામાં તેઓનું નામ ‘મહર’ અથવા ‘મહેર’ ખઝર અથવા ગુજરાતે માટે આદરદર્શક શબ્દ રહેલું છે. એના ભારતીય રૂપ ‘ગુજર’ નીચે ‘ખઝર’ જાદી સદીના આવેલા મહાન સમૂહ માટે વપરાતું બંધ થયું લાગે છે સંભવન એ નામધારી સૂર્યપૂજક હતા એ કારણે ‘મિહિર’ શબ્દ કે મિરુદ વપરાતું બંધ થયું ધીરે ધીરે જેમ જેમ આ નવા આગંતુકો ગજપૂતો અને ક્ષત્રિયો તરીકે ઓળખાયા તેમ તેમ ઉપલી જાતોમાં ‘ગુજર’ નામ નાપસંદ પડતું ગયું તે એને મુખ્યત્વે જાદી સદીના સફેદ હૂણુ સમૂહના મધ્યમ અને નીચલા વર્ગના પ્રતિનિધિઓએ જ આશુ રાખ્યું ને આજે પણ એ તેઓમાં લગભગ સીમિત રહ્યું છે.

ઇતિહાસ—નિશાનીઓ : ભારતના માગે

ઉપર જોયું છે કે જ્યોર્જિયામાં ‘ગુજર’ અને ‘કુજર’ એ પૌરાણિક ગુર્જરોની જાતિના નામમાંથી વ્યુત્પન્ન થયાં છે અશુભ ફરો (ઈ. સ. ૧૨૪૬

આ જાનેને ખઝરો જ ધારે છે પરંતુ નદી 'કુર' અથવા 'કુરુસ'માંથી દર્શાવાતી વધારે પ્રચલિત વ્યુત્પત્તિ વધુ સંભવિત લાગે છે, જોકે નદીએ ગતિને અને ગતિએ દેશને નામ આપ્યું એ અસંભવિત નથી. જેનું નામ ખઝરોની નિશાનીરૂપ લાગે તેવું ખીજુ રચણ છે ખિવા, અરખોનું ખવારિઝમ, પ્રશિષ્ટ લેખકોનું ચોર-રિમખા, જે ધરાનીઓને 'ગુર્ગાન' તરીકે અને અરખોને 'જુર્ગ' તરીકે ગણીતું ને જે કાલ આઠ કહ્યાક્ષરના લોપથી 'હર્ગ' છે તે હેરખેચોતના મતવ્ય પ્રમાણે અરખોએ કાગિપયનને જ્યોર્જિયન કહેલો તે આ 'ગુર્ગ' ને લીધે. પ્રશિષ્ટ રૂપ (ચોરરિમખા) નામનું કોઈ સ્થાનિક મૂળ દર્શાવતું લાગે છે, જોકે નોંધવું જોઈએ કે અરખ લેખકોએ ખઝરોને ખિવાની પડોશમાં મૂક્યા છે અને ખિવા પામેનો સમુદ્રકોટો કાગિપયન પરના વેપારના મુખ્ય ગથકોમાંનો એક છે. વળી, કારિપયનના દક્ષિણપૂર્વ ખૂણામાં આવેલું અર્વાચીન અસ્તરાયાદ, જેને અરખોએ 'ખઝરોની જમિ' પણ કહ્યું છે તે જે વેપારનું કેન્દ્ર હતું તે, આઠમી અને નવમી સદીના અરખોને જુર્ગાન કે દ્વેર્ગેનન તરીકે ગણીતું હતું. બર્સની જ્યોર્જાનની આચીન નદી અને ગુર્ગાનનું પાટનગર સરખાવો, જેની નિશાનીઓ અસ્તરાયાદ પામેના ગુખડ કોસમાં રહી હતી નામનું રૂપ તથા દેશની ભૌગોલિક સ્થિતિ-એ બંનેમાં રહેલી અનુકૂળતા છતાં ખઝર અથવા ગુર્ગર સાથેનો નામ-સંબંધ અસંભવિત લાગે છે એનું મૂળ તો લાગે છે ફારસીમાં નદી 'ગુર્ગ' (કે વર). હિક'નિયામાંના 'હિક'ના ઝડ મૂળ 'વૃક'નો અર્થ પણ વર થાય છે એ હકીકતથી આ વ્યુત્પત્તિને સમર્થન મળે છે. ખઝર કે ગુર્ગરનાં સૂચક નામોવાળો ત્રીજો પ્રદેશ છે ગુર્જિસ્તાન, જે દેખાતી રીતે સફેદ દુલોના પાટનગર બદધિઝની પડોશમાં છે ને જેની હદ ઉત્તરે મેર્વ, પૂર્વે ગોર, દક્ષિણે ગઝની અને પશ્ચિમે હેરાત સુધી હોવાનું નિરૂપાયું છે યુરફદગહ(ઈ. સ. ૮૨૧)ની ખડખીની વાદીઓ બદધિઝ પછી ગોર્દગિસ્તાન દર્શાવે છે આ તખરી(ઈ. સ. ૮૩૮-૮૨૨)એ જણાવેલો પ્રદેશ છે, જ્યાં એ નૌશિરવાન(ઈ. સ. ૫૩૭-૫૭૬)ને બદખ તરફ જતો ને તુખરિસ્તાન, હિઅતિલહ અને ગુર્જિસ્તાનનો દેશ છતતો જણાવે છે. એ હુએન ત્સંગ(ઈ. સ. ૬૩૦)નું જુઝગાના (હુ-શિ-દ્યેન) પણ હોય, જેને નિશક મુરઘાખની ખીજની દક્ષિણપૂર્વે મૂકેનું છે.

અર્વાચીન નિશાની 'હજરિસ્તાન'માં રહી લાગે છે, જેમાં આવ 'ગ'નો લોપ થયો છે એ હઝારાની પશ્ચિમે અર્ધ દાખની પાર આવેલું છે મેર્વ અને બદખની વચ્ચેનો એક ખીજો પ્રદેશ ખારમી સદી(ઈ. સ. ૧૧૬)માં 'જુઝગન' તરીકે ઓળખાયો લાગે છે હેલમદની વધુ દક્ષિણે ચૌન્ટનને સીરતાનના માર્ગ પર

ગુજરાતના અને ગુજરાત-ખર્ચા મળ્યું છે ત્રીજું ગુજરાતના ગઠની પાસે છે. કા તો આ અથવા તો હેલ્થનું ગઠન હોય ત્યારે (ઈ. સ. ૬૪૦ નું 'હોસલો' હોય, જેમાં કંઈય હોય છે ને 'ર'નો 'લ' થયો છે. બીજું જાણીએ, જેમાં ૬ કા ગઠા અસ્થિ, ચપટા અંગ અને સખત કામ અને હારે આહારવાળી તંદુરસ્તી કરા અથવા નીચલા વર્ગના ખરૂર સુચવે છે, તેઓમાં મિંચણો (જાણે કે મિનો), નાગીઓ એક જાણીતો ગુજરાત પેટાવિભાગ, મેરવારી (મેરો) અને મેહરાની (મેહિરો) તથા શકાસ્પદ ગુર્જનનીઓ કે ગુજરાત છે. આ નામોની બોલ કાંઈ સમજૂતી અપાઈ ન હોઈ, તેઓ ભાગતવર્ષમાં બમિયન થઈને અને સીસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન થઈને—જેને માર્ગે ખરૂરો કે ગુજરાતે કરેલા ગમતના માર્ગની નિશાનીઓડો છે. અને ડો બડ (ઈ. સ. ૬૪૬) મિનસલામન આધાર)નો ટેકો મળ્યો છે એ કહે છે કે અફઘાનોને સુરોપિયન પ્રજાઓ સાથે જોડતી અતરાસ શાખા તે ખરૂરોની જાનિ છે, જેઓની સાથે સાતમી સદી દરમ્યાન ધણા યહૂદીઓ તથા ખ્રિસ્તીઓ સહન હતા. આ સૂચવે છે કે હારો, જે હેલ્થની પશ્ચિમે, ઉપલા સિંધુદેશમાં અને શવલપિંડીની ઉત્તરે જોવામાં આવે છે ને જેના મોંમાં લક્ષણ અને પ્રકાર મોગોલ તરફ દોરે છે, તે કરા કે ઊત્તરના ખરૂરોના અવશેષ હોય

હિન્દુઓ : ભારતમાં

બાળપુરાણના આધારે અલ્પીકની (ઈ. સ. ૧૦૪૦) પલ્લવો, શકો, મલ્લો અને ગુજરાતે ઉત્તરના તરીકે વર્ણવે છે બોમ્બે ગેઝિટીયરના ગ્રંથ ૧, ભાગ ૧ માં પ્રાચીન ગુજરાત પાટનગર બીનમલ્લના આપેલા વૃત્તાંતમાં જણાવેલો ગુજરાતના ભારતીય ઇતિહાસનો સાર એવું દર્શાવે છે કે ગુજરાત પ્રાયઃ ભારતવર્ષમાં લગભગ આશી સદીના મધ્યમાં દાખલ થયા. ડો ભગવાનશાસ્ત્રે પોતાના પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અપનાવેલો મત એવો છે કે વલ્લભીઓ જે લગભગ ઈ. સ. ૪૯૦માં કે ૫૨૫ માં સત્તાઠ્ઠ થયા તે ગુજરાત હતા આ મતને એમણે એ રાજવંશના સ્થાપક ભટ્ટાર્ક (ઈ. સ. ૪૮૦)ના કુટુંબ કે કુળના ઉલ્લેખના અભાવથી વલ્લભીના રાજાઓ અને ભણના ગુજરાત (ઈ. સ. ૫૮૦-૮૮૮) વચ્ચે રહેલા મૈત્રીભર્યા સંબંધોથી અને સાતમી તથા આઠમી સદીઓ દરમ્યાન કાઠિયાવાડના બીજા રાજાઓ આપકુતના ગુજરાત હતા એ હકીકતથી આધાર આપ્યો છે પંડિતની સમજૂતીના આમાં ગંભીર સુરક્ષેલી હતી, વલ્લભીકુળના સ્થાપક ભટ્ટાર્ક (ઈ. સ. ૪૮૦)નું વિશેષ, જેમાં એણે મૈત્રીકોના મોટા સૈન્યોને હરાવી નાખના મેળવ્યાનું નિર્ણય

છે. 'મૈત્રક' અને 'મિહિર' એક જ છે ને 'મિહિર' એ 'મેઠ' 'કે' 'મેર'નું સંસ્કૃત રૂપ છે, તેથી એ ગુર્જર આક્રમણકારોના એ જ સમૂહના એક બીજા વિભાગનો સામનો કરવાથી ક્યારે પામે એમાં વિરોધ લાગતો. ડૉ. ભગવાનલાલનો ઇતિહાસ લખાયા પછી, ડૉ. હુદ્દો માહિતી બહાર પાડી છે, જે દર્શાવે છે કે વલ્લભીઓ મૈત્રકોના વિરોધી નહોતા, એટલું જ નહિ, પોતે જ મૈત્રકો હતા. આ પરથી દર્શિત થાય છે કે ગેહલોતો અને બીજા રાજપૂતો જે પોતાની ઉત્પત્તિ વલ્લભીના બાલાઓ અથવા વાળાઓમાંથી થઈ હોવાનું બચ્ચાવે છે તેઓ પણ મિહિરો ને એથી ગુર્જરો હતા, કેમકે 'મિહિર' એ ગુર્જર માટેનું માનવાચક નામ છે. ગુર્જરોના એ નામ નીચેનો સહુથી પ્રાચીન યાત્રિ નિર્દેશ મગધના મહાન શ્રી હર્ષ(ઈ. સ. ૬૦૬-૬૪૧)ના પિતા પ્રભાકરવર્ધન વડે થયેલા તેઓના પરાજયનો છે પ્રભાકરવર્ધનના વિજયોત્તી યાદીમાં ગુર્જરોને સિધના રાજા અને લાટોની અર્થાત્ મહીની દક્ષિણે આવેલા હાલના ગુજરાતના રાજાઓની વચ્ચે આપેલી સ્થિતિ સૂચવે છે કે એ સમયે ગુર્જર વડું મથક દક્ષિણ મારવાડમાં હતું. ચીની યાત્રિક હ્યુએન ત્સંગે ઈ. સ. ૬૪૦માં કરેલા, ગુર્જરો (કુ-ચે-લો) જેમનું પાટનગર ભીનમાલ (પિ-લો-મા-લો) છે તેઓ સમૃદ્ધ અને વસ્તીવાળા દેશ પર રાજ્ય કરતા હતા ને એમનો રાજા જુવાન ક્ષત્રિય હતો એ વર્ણન પરથી આ સ્પષ્ટ થાય છે. અહિંસેઓ એકંદરે આઠમી સદી દરમિયાન ભીનમાલના ગુર્જરોની સત્તામાં વૃદ્ધિ દર્શાવે છે, તેઓના મુલકોમાં છેવટે બંગાળના ભાગોનો સમાવેશ થાય. નવમી સદીમાં ગુર્જર કે જુજ રાજાઓને અરબ હુમલાઓથી ગંભીર રીતે સહન કરવું પડ્યું હોવા છતાં તેઓ ભારતીય રાજવંશોના મહત્વની દૃષ્ટિએ યોગ્ય હતા. તેઓના મુલકોમાં, અણુ ઝષદ(ઈ સ. ૯૧૬)ના વિધાન અનુસાર, કનોજ દેશના ઘણા અંશ ભાગનો સમાવેશ થતો હતો.

ભીનમાલ હજી પાટનગર હતું, પરંતુ આપ નામની પેટાત્તિ કે કબીલાના રાજાઓએ ઘણાં મહત્વના રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતા એમાંનું એક સોમનાથમાં હતું, બીજું વઢવાણમાં અને આઠમી સદીના મધ્યના અરસામાં ત્રીજું અણહિલવાડમાં હતું. અણહિલવાડ મુઘલ ગુજનનનું શ્રેષ્ઠ વખતમાં પાટનગર થવાનું હતું. છઠી સદીના અંત પહેલાંથી એક નાનો ગુર્જર વંશ ભરૂચમાં થયો. એ આઠમી સદીના આરંભ સુધી ટક્યો. એમાં ખાસ રસપ્રદ બાબત એ છે કે ૬૬ ત્રીજો (ઈ સ. ૬૭૫-૭૦૦) અંતે છે કે બ્રાહ્મણ નિયમોના પાલનથી વિદેશી અતિનો સભ્ય પણ કેવી રીતે ક્ષત્રિય તરીકે અપનાવાઈ શકે અને એની ઉત્પત્તિ પૌરાણિક પ્રસિદ્ધ પુરુષમાંથી કેવી રીતે પૂરી પાડી શકાય એણે સૂચ્યૂજન તથા શિવપૂજા અંગીકાર કરી અને ક્ષત્રિય તરીકે મ્યાન પ્રાપ્ત

કર્પુ' એ પછી ૬૬૩ વર્ષે અને એના અનુગામીઓએ પોતાને ગુજરાત કહેવાનું બધું કર્પુ એ હકીકત વલ્લીના ક્ષત્રિય રાજાઓ મિહિરગાં કે ગુજરાતમાં થયેલી પોતાની ઉત્પત્તિ કપૂત દરવાને દેખાતો અણુમતો દાખવતા એનો દાખલો છે. ભાટો પ્રમાણે અણુહિલવાડને ગુજરાતની સામ્રાજ્ય આવડાઓની કે ચાપો- (ઈ. સ. ૭૨૦-૮૫૬)ની સત્તા નીચે સત્તાના કેન્દ્ર તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યું છે, એમ છતાં એ નગર ઓછામાં ઓછું દસમી સદી સુધી ભીનમાલના ગુજરાતને તાબે રહેલું જણાય છે. પંચજાનાં મહાન ગુજરાત રાજ્ય ૧૪૫૦ ઈ. સ. ૮૬૦ પહેલાં કોઈ વિગતો મળી નથી એ વખતે તેઓની સત્તા પડતીમાં હોવાનું જણાય છે, કેમકે રાજતરંગિણી જણાવે છે કે ગુજરાત રાજ અલખાન કે જે હકીકત કુલનો હોવાનું અને કાશુલના શાહીના તાબે હોવાનું કહેવાય છે, તેને ટક્કરેયનો મહારવનો મુલક કાશ્મીરના શંકરવર્માને આપી દેવો પડ્યો હતો અગિયારમી સદીના આરંભમાં, આ ઉદ્દેશ પછી પડતીની નિશાની દર્શાવે છે, એમ છતાં ગુજરાતની સમસ્ત રાજપૂતાના પર પ્રસરેલી વિસ્તૃત સત્તા અલખીરનીના એ વિશ્વાન- (ઈ. સ. ૧૦૩૦)થી દર્શાવાય છે કે જયપુર પાસેનું નરાયન કે બગનનું મોટું વેપારમથક તાજેતરના સમય સુધી ગુજરાત પાટનગર હતું ને એની પડતી થતાં ગુજરાતે પોતાનું પાટનગર જહલદા(જવરા ?)માં ખસેડ્યું હતું. દરમ્યાન ભીનમાલમાં પણ ગુજરાત સત્તાની પડતી થતી હતી લગભગ ઈ. સ. ૮૫૦ માં ૧૮,૦૦૦ ગુજરાતના સમૂહ ભીનમાલ છોડ્યું ને જૂની મધ્ય એશિયાઈ રીતે શકટોમાં પ્રવાસ કરી, દક્ષિણ માળવામાં તથા ઉત્તરપૂર્વ ખાનદેશમાં તાજ વસાહતો સ્થાપી. ઐશ્વર્ય કે સોલંકી કુળ જે આવડાઓની જેમ ગુજરાત મળતું હતું તેની સ્થાપના (ઈ. સ. ૮૬૧) સાથે પાટનગર ભીનમાલમાંથી અણુહિલવાડમાં ગયું ઈ. સ. ૮૬૦ માં ભીનમાલનો ગામ અણુહિલવાડના મૂલગજ ચોલકીના સામંત સાચી તરીકે દેખા દે છે આ પરિવર્તન ભીનમાલમાંથી સાલગના ચૌદાગિના, માળવાના પંચારોના તેમજ અણુહિલવાડના સોલંકીઓના છૂટા પડવાનું પરિણામ હતું.

ગુજરાત સમગ્ર એક રસપ્રદ મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે આજી પૂર્વ પડતા અગ્નિકુંડમાં પુનર્જન્મ વડે રાજપૂત તરીકે જીવું સ્થાપ પામેલી અગ્નિકુંડ જાતિઓ તે કા તો ગુજરાત હતી અથવા મહાન સમ્રાટના સમય દી ને ગુજરાત એક તરફ હતા. ભરૂચના ૬૬૩ વર્ષનો દાખલો, વલ્લીવંશનાં દર્શન અને જેમણે પોતાના મૂળ ગુજરાત કમીસા નામને 'ચાપોલકટ' અર્થાત્ ગંગા ધનુર્ધરગાં સંકેતી-કૃત કર્પુ ને ચાપો આવડા કે ચોરાની સાસક ગાજપૂત નતિમાં વિરૂપા એ કિસ્મો અગ્નિકુંડ રાજપૂતો ગુજરાત અમરના છે એ મૂલગજની તમામ મુદ્દો દર દર છે.

વસ્તી

૧૮૮૧-૮૨ વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ગુજરાતની કુલ વસ્તી ૧,૪૧૬,૮૩૭ છે. વિગતો છે : પંજાબ ૬૨૭,૩૦૪, રાજપૂતાના ૪૦૨,૭૦૯; મધ્ય હિંદ ૩૬૭,૪૬૬; વાયવ્ય પ્રાંત ૩૦૮,૯૦૯, મુંબઈ ૬૪,૬૦૯, મધ્ય પ્રાંત ૪૪,૨૮૬, અજમેર ૩૨,૧૯૦, વરાડ ૯૬૭, હૈદરાબાદ ૫૬૨, અગાળા ૪૧. ખાસ કરીને પંજાબમાં ગુજરાત વસ્તીના મોટા ભાગને મુસલમાનો અને શીખો તરીકે લખી મોકલ્યા છે.

વિભાજન

વાયવ્ય હિંદની વસ્તીમાં ગુજરાત તત્વને ચાર જૂથોમાં ગોઠવાય : (અ) ગુજરાત તરીકે ઓળખાતા વર્ગો, (ખ) ગુજરાતના ખાસ વર્ગો, (ગ) ગુજરાત સમૂહના હોવાનું સ્વીકારેલા વિશાગો અને (ડ) જેઓનું ગુજરાત મૂળ કાંતો ભૂલાર્થ ગયું છે અથવા તેા છુપાયેલું છે તેવા વર્ગો.^૧

(અ) ગુજરાત તરીકે ઓળખાતા વર્ગોનું વડું મથક પંજાબમાં છે. (ખ) ગુજરાતના ખાસ વર્ગોમાં એ છે ખડક (ખડકી) ગુજરાત અને ભટ્ટિ ગુજરાત. પશ્ચિમ ભારવાડમાં ભટ્ટિઓ ગુજરાત હોવાનું કહેવાય છે. પંજાબમાં ભટ્ટિઓ ખડક હોવાનું કહેવાય છે. (ક) ગુજરાતસમૂહના હોવાનું સ્વીકારતા વિશાગોમાં અગ્નિકુલો, ભગરાવતો (અજમેર), ચ દેવો (મિવાડ-અલવર), ચારણો (કચ્છ), ચાવડાઓ કે ચાપો, યેચીઓ (પંજાબ ગુજરાત), ભવક્ષા કે ઝવક્ષા (પંજાબ), કલહેણિયા (પંજાબ ગુજરાત), ખડકા (ગુજરાત કણ્ઠીઓ), કોરો (સિંધ ખત્રીઓ), કુસનેઓ (સિંધુ-જમના), લાવા કે લોરો (અજમેર), મેરો (અજમેર, પશ્ચિમ કાઠિયાવાડ અને ભારવાડ), નાગરીઓ (વાયવ્ય પ્રાંત) ને કાડીઓ (અજમેર), રાજપૂતો, હિંદો (બલુચી) અને સિસોદિયાઓ (ગેહલોતો) અગ્નિકુલની ચાર ભતિઓ તે છે ચોહાણ, પરિહાર, પગાર અને સોલંકી (૩) હુત ગુજરાત જેવા કે ગુજરાત કણ્ઠીઓ, ભારવાડ ઓસવાળો અને રૂનાગિરિ કરહડેઓ

ફક્તિતાથ^૨

ગુજરાતના શત્રુઓએ મદાન બાણાચમી ચાપોતકોને તીર દાબ બોલોમાં મારી નાખ્યા. ગુજરાત સ્થાપત્યમાં ઘણા કાળો આપના એ ભારવાડ તથા ઉત્તર ૧ ખડકો પરથી સામિત થાય છે. સૈનિકો તરીકે ગુજરાત રાજપૂતો અને ૨ દરજો પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા ગુજરાત(સદેઃ દુષ્ટો)ના વૈદાનો

બ્રાહ્મણો તરીકે ખુલ્લો સ્વીકાર થયો હતો. એ નવા બ્રાહ્મણ સંસ્થાનના મગ હતા અથવા ગદ્યારહેણના બ્રાહ્મણ હતા. સૂર્યપૂજનની પડતી થતાં મગો ભોજકો કે શેવકો થઈ ગયા. પોદ્ધર્જીના પુષ્કર બ્રાહ્મણો જે સ્વીકૃત બ્રાહ્મણોમાં ગણાતા નથી તે ગુજરાતે હોવા સંભવ છે ગુજરાતમાં સહુથી જોયા બ્રાહ્મણો ગણાતા નાગરો વિદેશી હોવાનું મનાય છે નાગર વાણિયાના અસ્તિત્વ પરથી મૂળ નાગરો ગુજરાતમાં નાગરી શાખાના હોવા સંભવ છે ગુજરાતે ઘણા ધાર્મિક વૃત્તિના હતા. પશ્ચિમ ભારતના જૈનોમાં ધર્માચાર્યો વાણિયાઓના ઓસવાળ વિભાગમાંથી હોવામાં આવે છે ને તેથી તેઓ ગુજરાત મૂળના છે

પાદ્મીપ

૨ સ્થળમર્યાદાને સંકેતે અહીંથી વિગત છાડી દેવામાં આવી છે ને માત્ર સાર તારવવામાં આવ્યો છે

આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો

મૈત્રકકાલ તથા અનુ-મૈત્રકકાલની અનેક રાજકીય, ધાર્મિક અને સાહિત્યિક વ્યક્તિઓ વિશે કેટલીક અનુશ્રુતિઓ અંશસ્થ થઈ છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એમનાં કેટલુંક તથ્ય હશે ને કેટલુંક કલ્પિત હશે, તોપણ ઇતિહાસનાં અન્વેષણ તથા સંશોધન માટે એ આનુશ્રુતિક સામગ્રી તરીકે લક્ષમાં લેવા લાયક જરૂર મણાય.

ધ્રુવસેન અને કલ્પસૂત્ર-વાચના

વીર નિ. સં. ૯૯૩(વિ. સં. ૫૨૩)માં ધ્રુવસેન રાજાને પુત્રના મરણથી ચચેલા શોકની સાતવના આપવા માટે આનંદપુરમાં સભા સમક્ષ કલ્પસૂત્રની વાચના કરવામાં આવી.^૧ એ પછી જ સંઘ સમક્ષ કલ્પસૂત્રની વાચના શરૂ થઈ, જે આજ સુધી ચાલુ છે.

શિલાદિત્યની ઉત્પત્તિ

વલ્લભીપુરના રાજા શિલાદિત્ય(અખધોમા પ્રયોજેલી જોડણી અનુસાર)ની ઉત્પત્તિ વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે.

એડ નામક ગામમાં દેવાદિત્ય નામના બ્રાહ્મણને સુભગા નામે અત્યંત રૂપાળી વિધવા દીકરી હતી. એ સૂર્યદેવની ભક્ત હતી. એક દિવસે સૂર્યને અર્ધ આપતાં સૂર્ય એનું તેજસ્વી રૂપ જોઈ એના પર મોહિત થયો. એનાથી એ મર્મવંતી થઈ માથાપે એનું આ કલંક છુપાવવા એને વલ્લભી નગરી પાસે મૂકી દીધી ત્યાં એણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ મોટો થતાં સરખી વયના બાળકો સાથે રમતો હતો ત્યારે બીજા બાળકો એને ‘નઆપો’ કહીને ચીડવતાં હતાં, આવી એણે માતાને પોતાના આપ વિશે પૂછ્યું માતાએ લાચારી બતાવતાં એણે આપધાત કરવાનો વિચાર કર્યો આપધાત માટે ઉચિત થતાં સૂર્યે પ્રત્યક્ષ થઈ કહ્યું ‘તું’ મારો દીકરો છે. હે, આ કાંકરા, જે તને કનડે તેને મારીશ તો એ પથ્થર બની જશે, પણ

નિરપરાધીને મારીશ તો તને તુકસાન થશે ' આમ કહી એને એક આકાશવિહારી દિવ્ય ઘોડો આપીને એ અદ્વૈત્ય થઈ ગયો. પછી તો એ કનડનારને કાંકરા મારતો અને એ પથ્થર બની જતો, આથી એનું નામ 'શિશ્નાદિત્ય' પડ્યું. એક દિવસે ત્યાંના રાજાએ એની પ્રીક્ષા કરવા એને ઝીડ્યો. ત્યારે એને મારી નાખી પેતે જ રાજા બની બેઠો. સૂર્યે એને આપેલા દિવ્ય ઘોડા ઉપર બેસી રોજ આકાશ-વિહાર કર્યા કરતો. એ રીતે ફરતાં પરાક્રમથી ધણા રાજાઓએ એણે વશ કર્યા. જૈન મુનિના સસર્ગથી સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થતાં એણે શત્રુ જન્યતા છોડીદાર કર્યો.^૨

મદ્દલવાદિસૂરિ

એક વખત શ્વેતાશ્વર જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે વલ્લભીપુરમાં શિશ્નાદિત્ય રાજા સમક્ષ ભારે વિવાદ થયો. એમાં શરત એવી કરવામાં આવી કે જે હારે તેણે આ દેશ છોડી ચાલ્યા જવું. શ્વેતાશ્વર જૈનોનો પરાજય થતાં તેઓ એ દેશ છોડી ચાલ્યા ગયા. વિજયના મદ્દમા બૌદ્ધોએ તો જૈનોનાં શત્રુજન્ય તીર્થ પશુ કબજે કરી લીધું. ત્યાંના આદિનાથ તીર્થ કરને ખુદ્ધરૂપે પૂજતા તેઓ ત્યાં રહેવા શરૂ થયા.

શિશ્નાદિત્ય રાજાનો એક ભાણેજ^૨ આત્ર મલ્લ નામે જૈન સાધુ ત્યાં રહી ગયો હતો. મલ્લ હતો ક્ષત્રિય જાતિનો, એટલે પરાજયનું વેર લેવા એણે નિર્ણય કર્યો. બૌદ્ધો પાસે ભણીને મહા વિદ્વાન થયો એણે સરસ્વતીની સાધના કરી. બૌદ્ધોને હરાવવા માટેનું વરદાન આપી સરસ્વતી દેવી અંતર્હિત થઈ ગઈ.

હવે એણે રાજાને સૂચના કરી બૌદ્ધોને વાદ માટે લક્ષકાર્યા. ફરીથી વાદ માટે પહેલાં જેવી જ શરત કરવામાં આવી વાદમાં મલ્લસાધુનો વિજય થયો તેથી બૌદ્ધોને એ દેશ છોડી ચાલ્યા જવું પડ્યું અને જૈન સાધુઓ એ પ્રદેશમાં આવી પહેલાંની માફક સ્થિર થયા. બૌદ્ધોને જીતવાથી મલ્લ 'વાદી' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. ગુરુએ એમને સરિપદ આપ્યું.^૩

રાજાએ શત્રુજન્ય પરના જિનાધીશ શ્વેતાશ્વરને સોંપી એની યાત્રા કરી. 'વિ. સં. ૪૭૫ માં વલ્લભી-ભગ થવાનો જાણી મદ્દલવાદી સપરિવાર પંચાસુરી ગયા' પછી સ્તંભનક-તીર્થના ચિંતાયક બન્યા.^૪

ધનેશ્વરસૂરિ

યદ્ગમ્યથીય ધનેશ્વરસૂરિએ વિ. સં. ૪૭૭ માં બૌદ્ધ લોકોનો પરાજય કરી વલ્લભીપુરના શિશ્નાદિત્ય રાજાને જૈન બનાવી એની મારફત શત્રુજન્ય તીર્થનો

ઉદ્ધાર કરાવ્યો અને એના રાગના આગ્રહથી આ જ ધનેશ્વરસંસ્કૃતિએ 'શત્રુબધ-
માહાત્મ્ય' નામનો ગ્રંથ વલ્લભીપુરમાં રચ્યો.

૨૬ કાલ અને વલ્લભીભંજ

મરુભંજના પશ્ચી ગામમાં કાકુ અને પાતાક નામે એ ભાઈ રહેતા હતા. નાનો ભાઈ પાતાક શ્રીમંત હોતો. એને ત્યાં મોટો ભાઈ કાકુ નોકરી કરી પોતાનું સુખરોજ અલાવતો.

એક દિવસ મધરાતે ભારે વરસાદ થયો ત્યારે મજૂરીથી ચાકીને ગાંઠ નિદ્રામાં પડેલા કાકુને ઉઠાડી પાતકે ઠપકો આપતા કહ્યું : 'આપણા ખેતરના ક્યારાઓની પાળો વરસાદથી તૂટી ગઈ છે ત્યારે તું અહીં નિશ્ચિત ધર્મને ઘેરે છે ?' આ ઠપકાથી ખેડ પામી એ ઝટપટ કોદાળી ખભે નાખી ખેતરમાં ગયો. ત્યાં એણે ખીખ માણસોને કામ કરતા જોયા. એમને પૂછતાં તેઓએ કહ્યું કે 'અમે તમારા ભાઈના નોકરો છીએ.' એણે એમને મજાકમાં પૂછ્યું : 'મારા નોકરો ક્યાં છે ?' એમણે કહ્યું. 'વલ્લભીમાં છે.'

કાકુ પોતાનો સામાન માથે મૂકી વલ્લભી ગયો. ત્યાં એ વલ્લભીના કોટની રત્નિ વસતા આબીરોની સમીપમાં ખૂંપડી બાંધી રહેવા લાગ્યો. એની મેલીવેલી રીતભાત અને દેહની દુર્બલ દશાને લઈને એને ભરવાડો 'રંક' નામથી સ્ખંબોધવા લાગ્યા.

ચોગાનુચોગે એક કાર્પટિક રૈવતકથી સિદ્ધરસની બરેલી એક તૂંબડી લઈને' વલ્લભી પાસેથી જતો હતો ત્યારે એને 'કાકુય તૂંબડી' એવી આકાશવાણી સંભળાઈ. કોઈને ખબર પડી જશે એવી બીકથી રંકના ઘરમાં સંતાળવા થાપણરૂપે એ તૂંબડી આપી એ સોમેશ્વર પાટણ તરફ ગયો. કાકુએ તૂંબડી એના રાંધણિયામાં એક ચૂલા ઉપર ખીટીએ ભરાવી. રાંધતી વખતે ચૂલાના તાપથી તૂંબડીનો રસ આગળતાં એનું એક ટીપું તપેલી ઉપર પડ્યું, તાંબાની તપેલી સોનાની બની ગઈ. એ જોઈ કાકુને નિર્ભય થયો કે તૂંબડીમાં સિદ્ધરસ છે એનાથી એણે પુષ્કળ સોનું ખનાવ્યું. પોતાનું ઘર આગમાં બાળી નાખી, નગરમાં મહેલ જેવું મકાન ચણાવી એ રહેવા લાગ્યો.

એકદા એક રથાગ્રણ એને ત્યાં લી વેચવા માટે આવી લી તોળતાં એને લકચું કે ગાડવામાંથી લી ખૂટતું નહોતું. એણે ધાડવા નીચે ઉઠાણી જોઈ, તો

એને કૃષ્ણચિત્રક કુડલિકા (ચિત્રાવેલી) જણાઈ. એણે યુક્તિથી એ ચિત્રાવેલી એની પાસેથી લઈ ચિત્રક-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.

વળી, ભાગ્યયોગથી એને સુવર્ણપુરુષસિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ.

આમ ત્રણ પ્રકારની દુષપ્રાપ્ત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થવાથી એને ત્યાં કરોડોની સંપત્તિ થઈ ગઈ, પણ સ્વભાવે લોભી હોવાથી એ કોઈ પ્રકારનું દાન કે તીર્થાટન કરી શકતો નહિ. ભિક્ષુ, એણે એ લક્ષ્મીને સકલ વિશ્વની કાલરાત્રિરૂપે દર્શાવી.

પ્રસંગ એવો બન્યો કે એ કાઠૂની પુત્રી પાસે એક રત્નજડિત કાંસકી હતી તે ત્યાંના રાજાની દીકરીની નજરે ચડી. રાજાએ દીકરીની હક પૂરી કરવા એ કાંસકી કાઠૂ પાસેથી બળજબરીથી પડાવી લીધી.

પછી તો રાજાનું ખેત્રનખેદાન કરી નાખવાની દ્વેષબુદ્ધિથી કાઠૂ એવઝોના મુલકમાં ગયો. એવઝ રાજાને કરોડ સોનેયા આપી ઘોડેસવાર લશ્કર સાથે વલ્લભી ઉપર ચડાઈ કરવા પ્રેરણા કરી પ્રયાણ કરાવ્યું.

માર્ગે બીજા દિવસના પરાદિયાના સમયે એવઝ રાજાના એક છત્રધરે એના સાથી સાથે વાત કરતાં કહ્યું 'આત્રા મોટા ઘોડેમવારોના માલિક એક અજાણ્યા માણસની પ્રેરણાથી શિલાદિત્ય રાજા ઉપર ચડાઈ કરે એમા રાજાને કોઈ સારો સલાહ આપનારોયે લાગતો નથી. આ હકીકત અર્ધનિદ્રાધીન રાજાએ સાંભળી. વાતમાં તથ્ય લાગવાથી રાજાએ પ્રયાણ કરવામાં વિલંબ કર્યો.

કાઠૂને આ વિશ્વસ'તોષી છત્રધરની વાતની જાણ થતાં એણે એને પણ પૈસા આપી પોતાના પક્ષમાં લીધો. ત્રીજા દિવસે એ જ છત્રધરે પેલા સાથી સાથે વાત કરતાં જણાવ્યું કે 'હવે તો રાજા સિદ્ધની તરારે આગળ વધે એમાં જ એની શોભા છે'

રાજાએ આ વાત સાંભળી ઉત્સાહભરે પ્રયાણ આરંભ્યું

અહીં વલ્લભીમાં શ્રીચંદ્રપ્રભુ સ્વામી, અગાદેરી અને ક્ષેત્રપાલની પ્રતિમાઓને અધિક્ષાયક દેવે આકાશમાર્ગે ઉડાડી સોમનાથ પાટણના જિનાલયમાં પધરાવી એની સાથે આસો મુદિ પૂર્ણિમાએ રથાધિષ્ઠ મહાતીરની પ્રતિમા અદ્યષ્ટ શક્તિથી શ્રીમલ્લ(ભિન્નમાલ)ના જિનાલયમાં પહોચી. બીજી ચમત્કારિક પ્રતિમાઓ,

યથાથોગ્ય સ્થળોએ (કાસદહમાં યુગાદિદેવ, હારીજમાં પાર્શ્વનાથ અને શત્રુંજયમાં વલ્લભીનાથ) પહોંચ્યાની થઈ ગઈ.^૬

વલ્લભીમાં ગિરાજમાન વર્ધમાનસુરિ બહિર્ભૂમિ ગયા ત્યારે એમણે એક સ્ત્રીને રડતી નિહાળી પૂછ્યું. 'સુંદરી ! તું કોણ છે ? હે દેવીસમાન ! તું કેમ રડે છે ?' ત્યારે દેવીએ કહ્યું કે 'હે ભગવાન ! હું વલ્લભીનો વિનાશ જોઈ રહી છું. અહીં તમારા સાધુઓને મળેલું પાણી પણ લોહીરૂપે થઈ જશે, એટલે બધાં લોહી પાણુ પાણી થઈ જાય ત્યાં તમારા મુનિઓને સ્થિર થવા જણાવો.'

મુનિઓ વલ્લભીમાંથી ચાલ્યા ગયા અને મોઢેરામાં સ્થિર થયા

રમેગ્છોત્તુ' લરકર આવી પહોંચ્યું. કાકુએ શિલાદિત્યના મુખ્ય માણસોને ક્રોડી નાખ્યા. ચારે દિશામાં રણુશી'ગાનો એવો ભયંકર અવાજ થવા લાગ્યો કે શિલાદિત્યનો દિવ્ય ઘોડો ગગનમાર્ગે જડીને ચાલ્યો ગયો.

રમેગ્છોએ શિલાદિત્યને મારી નાખ્યો અને વલ્લભીને છૂટી લઈ ખેદાનમેદાન કરી નાખી રમેગ્છ રાજ ચાલ્યો ગયો ૮

વિક્રમનાં ૩૭૫ વર્ષ વ્યતીત થતાં વલ્લભીપુરનો ભગ-નાશ થયો ૯

વલ્લભીભગ વિશે ખીજ અતુશ્રુતિઓ પણ પ્રચલિત છે :

વલ્લભીના એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણને ત્યાં ગોધૂતની જગ્યાએ ખરખૂતનો હોમ અપાતાં નગરમાં યવન વ્યંતરો પેસી ગયા ને પરિણામે યવન સેના વલ્લભીમાં ધૂસી શકી.^{૧૦}

કુડીમલ્લ નામનો એક તપસ્વી સાધુ પોતાના શિષ્ય સાથે વલ્લભી આવ્યો. એણે નજીકના ગમારડી ગામ પાસેના ઈશાવલ કુંગરની તળેટીમાં નિવાસ કર્યો. શિષ્ય નગરમાં બિલા સેવા ગયો અને બિલા મળી નહિ છેવટે શિષ્યે જંગલનાં લાકડાં કાપી ભારી ખનાવી વેચી અને બદલામાં આટો લીધો. એક કુભારણે એના ચોરલા ધડી આપ્યા આ રીતે કેટલાય દિવસ વીતી ગયા. શિષ્યને ભારી જીંચકતાં જીંચકતાં માથે તાલ પડતી જોઈ ચુરુએ શિષ્યને કારણ પૂછ્યું. શિષ્યે બંધી હકીકત જણાવી.

હવે ચુરુ પોતે બિલા માગવા ગયા, પણ બિલા મળી નહિ. છેવટે કુંભારણે બિલા આપી. ગરને વલ્લભી અને એના લોકો ઉપર ગુસ્સો ગળે

એમણે કુંભારણને બચાવી લેતા ત્યાંથી ચાલ્યા જતા સુચર્યું ને જણાવ્યું કે 'તારે જીવનગર નરક જવું, પણ પાછા વળીને જોવું નહિ' કુંભારણને કુતરડા થયું તેથી એણે પાછળ ફરતે નજર નાખી, આંધી એ પાપાણની પૂતળી બની ગઈ, જે રૂપાપરી નામથી પૂજાના લાગી

આ તરફ સાધુએ પોતાના કર્મહલને ઊંધું વાળી કહ્યું : 'નગર! તું જાણું વળી જ ને તારો ધર્માલ્લ ધૂળ થઈ જાયો.' એમ કહેતાં જ વલ્લભીનો નાશ થઈ ગયો. ૧૧

શાંતિદેવ શાંતિદેવ

શાંતિદેવ સૌરાષ્ટ્રના કોઈ રાજવીના પુત્ર હતા. જુદી જુદી પરંપરાઓ એમના પિતાના નામ જુદા જુદા નોંધે છે કોઈ શીવ નામ આપે છે, તો બીજા કોઈ કલ્યાણવર્મા નામ નોંધે છે ને ત્રીજા વળી મનુવર્મા નામ બતાવે છે. તેઓ એમની માતાના આદેશથી બૌદ્ધ શિક્ષુ મનુવજ્જ પાસે જવાને ગજપાદ છોડી ચાલી નીકળ્યા શાંતિદેવ ગુરુ પાસે ગાંધર્વ સુધી રહ્યા અને એમના જ્ઞાનનો લાભ લીધો. ત્યાંથી તેઓ નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં ગયા ને બૌદ્ધ શિક્ષુ બની ગયા. એમનું નામ શાંતિદેવ પાડવામાં આવ્યું. એમનું બીજું નામ ભુમુકુ થયું હતું શાંતિદેવે શિક્ષાસમુચ્ચય, સૂત્રસમુચ્ચય અને બોધિચર્યાવતાર નામે ગ્રંથ રચ્યા

જૂની બગાળી ભાષામાં ભુમુકુનાં રચેલાં ગ્રંથોગીત મળે છે.

આ શાંતિદેવ સાતમા-આઠમા સૈકામાં થયા હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. ૧૨

વનરાગનો જન્મ અને એના વંશજો

આ વિશે 'પ્રત્યક્ષિતામણિ' માં આવેલ વૃત્તાંત આપ્યો છે :

શુભરબુધિ જ્યારે કાન્યકુબ્જના રામઓના અધિકાર નીચે હતી ત્યારે વહિયાર પ્રદેશમાં આવેલા પંચાસર ગામમાં જૈનાચાર્ય શીવગુણસૂરિ^{૧૩} એક ચૈત્યમાં ફિનાસ કરતા હતા બહિર્જામિત્રી પાછા ફરતા એમણે આડળી ડાળીએ બાંધેલી ઓળીમાં સૂતેલા એક ગાંધર્વની બાળકના ઉપરથી બગેરના સમયે પણ અણબમની છાયાને જોઈ ને બાળકના પ્રભાવ વિશે અનુમાન દોર્યું. ત્યાં જ

બાળકને જોળીમાં સુતકારી જંગલનાથી લાકડા વીણવા ગમેલી એની મા આવી પહોંચી. લાક્ષણે ઉપરથી આચાર્યે નિર્ણય કરી એની માને કહ્યું : 'આ બાળક જૈન ધર્મનો પ્રસાવક થશે.' આથી એમણે એ બાળકની અને એની માની આશ્ચર્યાકાની વ્યવસ્થા કરાવી. એમણે એ બાળકને એની મા પાસેથી આચાર્યની હાકત વીરમતી નામની શેઠાણી શ્રાવિકાને ઉઠેરવા આપ્યો. ગુરુએ આ બાળકનું નામ 'વનરાજ' પાડ્યું.

વનરાજ આઠ વર્ષનો થયો એને જિનાલગમા પૂર્ણની સામગ્રીનો નાશ કરતા ઉંદરોથી રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. વનરાજ તો ઉંદરોને ટેકા મારી મારી નાખતો એટલે ગુરુએ એને એમ કહવા ના પાડી ત્યારે વાગળે 'ઉંદરોને વશ કરવાનો એને મારી નાખવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી' એમ ગુરુજીને જણાવ્યું.

એના આવા જવાબથી આચાર્યે જ્યારે એની જન્મકુંડલી જોઈ તો રાજયોગ માલુમ પડ્યો 'એ એક ત્રિસ રાજ થશે' એવો નિર્ણય કરી એ બાળક એની માને સોંપી દીધો. હવે વનરાજ એની મા સાથે કોઈ બીલાની પલ્લીમાં રહીને પોતાના મામા સાથે ઘાડ પાડવાનો ધંધો કરવા લાગ્યો.

વનરાજ કાકર નામના ગામમા કોઈ વેપારીના ઘરમા ચોરી કરવા પેટા ત્યારે એનો હાથ પલ્લીના કોઈ પાત્રમા પડ્યો, એટલે પલ્લી 'મેં ખાધું' છે તેથી ચોરી ન કરાવ એમ વિચારી ચોરી બંધી બધી વસ્તુઓ ત્યાં મૂકી દઈ એ ચાલ્યો ગયો. બીજે દિવસે એ એઠીની બહેન શ્રદેવણી એને રાતે ચોરી કરતાં જોયો હોય કે કેમ, એને જોઈ એણે અને એક લાઈના રોહથી એને (ચોરી ન કરે એ માટે) કપડાં અને લોજન આપી ઉપકૃત કર્યો. વનરાજે એને વચન આપતાં કહ્યું : 'જ્યારે મારો રાજ્યાભિષેક થશે ત્યારે ધર્મજાહેન એવી તારા હાથે રાજતિલક કરાવીશ.'

એકવા જાજ નામનો વણિક જગન્ના માજે પસાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે એને લૂટી લેવા માટે વનરાજ અને એના બે સાથીઓએ એને ઝાક્યો જાજ પાસે પાંચ તીર હતાં. એણે સામે રહેલા ત્રણ લૂટારુઓને જોઈને વધાવાના બે તીર તોડી નાખ્યાં. એ ત્રણ લૂટારુઓએ તીર લાગવાનું ઘરણું પૂર્યું. જાજે કહ્યું : 'તમે ત્રણ છે, તેથી ગાદીનાં નકામાં છે.' વનરાજે એની ખરીક્ષા કરવા એક વસ્તુ વાંધવાનું સૂચવ્યું. જાજની લક્ષ્યવેધી ધનુર્ધરા એક એ ત્રણ જણ હેરત પામી ગયા. વનરાજે પ્રસન્ન થઈ વચન આપતાં 'જ્યારે મારો રાજ્યાભિષેક થશે ત્યારે તને જ મહામાત્ય ગનાવીશ' કહી જાજને જવા દીધો.

કાન્યકુબ્જના રાજાએ પોતાની પુત્રી મહાલિકાને રુર્દેશ પહોંચાડ્યાં આપેા હતો, એટલે એની ખરૂણી ઉધનાવવા કાન્યકુબ્જથી પચોળા અંચેા હતો તેણે વનગજના એક સાથેને ઉધરાણા વખતે સાથે નેના નઃક્ષત તરિકે નીચેા. પચોળા છ મહિના રૂધી રુર્દેશમાંથી વસુકાતના ૨૪ કાળ દ્રમ્મ અને ચાગ હજાર તેજલા ઘોડા ઉધનાવીને પાછો કાન્યકુબ્જ તરફ ભર્યો હતો ત્યારે વનગજ સૌગાટના ઘાટમાં એને મારી નાંકડ રૂમ અને ઘોડા લૂટી સર્પ પલાયન થઈ ગયો રાજાની ખીડથી એક વર્ષ રૂધી એ જંગલમાં છુપાઈ ને રહ્યો.

પૈસા અને ઘોડા મેળવી વનરાજે સૈન્ય તૈયાર કર્યું. પછી માર્કનગર સ્થાપી પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરવાના છઠ્ઠે વનરાજ નગરમાં જ બુનિની રાધ કરી રહ્યો હતો, ત્યાં પીપ્પલકા તળાવની પાળે નિરાતે સુતેલા સાખડ નામના જરવાડના પુત્ર અણ્હિલે વનરાજને શુ જુઓ છો? એમ પૂછ્યું, ત્યારે વનરાજના મુખ્ય સાર્થકો(ધાન્ય)એ કહ્યું : 'અમે નગર વસાવવાને યોગ્ય સ્થર જુ મની શોધમાં છીએ' અણ્હિલે 'જે એ નગર સાથે મારું નામ જોડવામાં આવે તો જૂમિ બતાવું' એમ કહી જ્યાં સસલાએ કુતરાને બિવરાયો હતો તે પીંછડીના ગાડ પાસેની જમીન બતાવી

સં ૮૦૨ ના વૈશાખ સુદ ૨ ને સોમવારના શુભ દિવસ હતો ૧૪ એ દિવસે અણ્હિલપુર' નામ આપી જૈન મંત્રાથી નગર વસાવ્યું ૧૫ એ પીંછડીના ગાડ પાસે વનરાજે પોતાનાં રાજમહેલ બધાંયે કાકર ગામથી પોતાની ધર્મબહેન શ્રીદેવીને લેવાની, રાજ્યાભિષેકના મુદ્દતે એના હાથે રાજતિથક કાવી ૫૦ વર્ષની ઉંમરે વનગજ અણ્હિલપુરની ગાદીએ બેઠો પેલા જાંબ વણિકને બોલાવી પોતાનો મદામાત્ય નાચ્યો ૧૬ પચાસર ગમથી પોતાના ઉપકારી આચાર્ય શીલગુણ્ધિને કાર્કિ પૂર્વક નિમંત્રણ આપી તડાવ્યા અને રાજમહેલમાં સિંહાસન ઉપર બેસાડી, સાત અંગે વાળુ રાજ્ય વિનંત લાવે અપણુ દરી પોતાની

નિરપૂઠ આચાર્યે રાજ્ય લેવાની ના પાડી, આથી એમના ઉપકારના બદલામાં પંચાસરથી જિનપ્રતિમા લાવી નગરમાં 'પંચાસગ પાર્શ્વનાથ' નામનું જિનચૈત્ય બંધાવ્યું અને એના પૂજક તરિકે પોતાની મૂર્તિ પણ ત્યાં ગથાપિત કરી એણે રાજમહેલ પાસે કટેશ્વરીદેવીનું મંદિર પણ બંધાવ્યું પ્રાચીન રુર્દેશમાંથી અને આસપાસના પ્રદેશમાંથી હજારોની સખ્યામાં જૈનો ત્યાં આવીને વચ્ચા ૧૭

વનરાજે ગામથી પોતવાડરશીય શ્રેણી નિમ્નપને અણ્હિલપુર બોલાવી વસાવ્યો. એણે નગરમાં ત્રણજાનિનમંદિર બંધાવ્યું એના પુત્ર લહરને વનરાજે

ફંનાયક બનાવ્યો એ બચારે કનકારી હતો અને અશ્વોને તેમજ હાથીઓને ખજીસક પણ હતો એણે ગામની ટકાણામાં વિતપટ સ્થાપિત કર્યો હતો. એણે વિધવાસિની દેવીને સંસ્કૃતમાં સ્થાપી હતી ૧૮

વનરાજે ૫૯ વર્ષ, ૨ માસ અને ૨૧ દિવસ રાજ્ય ભોગવ્યું. પછી ૧૦૯ વર્ષ, ૨ માસ અને ૨૧ દિવસની ઉંમરે એનું અવસાન થયું.

વનરાજ પછી એના પુત્ર યોગરાજનો સં. ૮૬૨ ના આપાદ મુદિ ૩ ને ચુરુવારે અશ્વિની નક્ષત્રમાં સિદ્ધ-નગા રાજ્યાભિષેક થયો.

યોગરાજને ત્રણ પુત્ર હતા, તેઓમાં ક્ષેમરાજ મોટો હતો એના વિશે નોંધ મળે છે કે એક પરદેશી વડાણ પવનના તોફાનથી બીજે કાંદેથી મોગનાથ પાટગુમા આગી ચડ્યું એ વડાણમાં ૧૦૦૦ તેજસ્વી ઘોડા, ૧૫૦ હાથી અને બીજી વસ્તુઓ મળીને લાખો રૂપિયાની મિલકત હતી એ જોઈ એને ભૂટી લેવાને ધરારે ક્ષેમરાજે યોગરાજને વિનવતી કરી કે 'જો ગદારાજ આજા આપે તો એ વડાણ આપણા દેશમાં થઈ બીજા મુલકમાં જાય એ પહેલાં એને ભૂટી લઈએ' રાજાએ એમ કરવા ના પાડી

પણ ત્રણે કુમારોએ 'ગમ ઘડા હોવાથી થેલા થયા લાગે છે' એમ માની, પોતાના દેશની સરહદ ઉપર લશ્કર ગોઠવી દઈ, ચોરની માફક છુપાઈને વડાણને સમગ્ર માલ ખસાવી લઈ પિતા સમક્ષ ધર્યો રાજા ગુસ્સે થયો, પણ મૂક રહી એમના કાર્યને આવકાર ન આપ્યો ત્યારે ક્ષેમરાજે પૂછ્યું : 'આ કામ સારું કયું કે નરસું ?' રાજાએ કહ્યું - 'જો સારું કામ કયું એમ કહું તો બીજાને ભૂટવાનું પાપ લાગે અને સારું કયું નથી એમ કહું તો તમને ખેદ થાય એટલે તમારા કાર્ય માટે મેં મૌન ધારણ કરવાનું પસંદ કર્યું' મેં ના પાડી એનું કામ્ય એ હતું કે બીજાં રાજ્યોના રાજાઓ અથવા ગમઓના રાજ્યોની પ્રશંસા કરે છે, ત્યારે ગુજરાતેશમાં તો ચોરોનું રાજ્ય છે એમ કહી એની હામી કરે છે આપણા બાહ્યે પણ આ વાત પત્ર દારા બહુવે છે ત્યારે આપણા પૂર્વજો માટે હારે દુઃખ થાય છે. આપણા પૂર્વજો એ કલંક દૂર થાય તો બીજા રાજાઓની હજોળમાં આપણે પણ રાજા ગણાઈએ, પણ તમે આપણા પૂર્વજો એ કલંક તાણુ કર્યું'

પછી તો રાજાએ આયુષશાળામાંથી ધનુષ મગારી કુમારોને કહ્યું. 'તમારામાં જે બળવાન હોય તે આ ધનુષ ચડાવે' પણ કોઈ કુમાર ચડાવી ન શક્યો. રાજાએ રમત માત્રમાં ધનુષ ચડાવી બતાવ્યું. પછી રાજનીતિનો પાઠ

શીખવતાં કહે : ‘ગામની આસાનો ભંગ થાય, તોડરોની નેજા બધ થાય, અને પત્નીની પશારી પતેથી છુના થાય એ શસ્ત્ર વિનાનો વધ કહેવાય છે. ગોટલે આવા વધ કન્નાર પુત્રને શી શિક્ષા કરવી ?’

પછી તો રામએ ૧૨૦ વર્ષની ઉંમરે અનશન કરી ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો.

આ યોગરાજે અણ્ણલિલપુન્ના ભદ્રાદિકા ગોગીશ્વરીનું મંદિર બાંધવું હતું. યોગરાજ પછી ક્ષેમરાજ, જયકરાજ, વેંગિસિહ, રત્નાદિત્ય અને સામતાસિહ ન મે રાજ થયા. તેઓએ સ. ૯૯૮ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું. ૧૯

‘પુરાતનપ્રમથસંગ્રહ’માં વનરાજ વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જણાવ મળે છે :

અંબાસણ ગામમાં ચંડ અને ચામુંડ નામના બે અવકાવશી ભાઈ રહેતા હતા. એક વખતે કોઈ નિમિત્તિયાએ કહ્યું કે ‘ચામુંડની પત્નીના ગમથી અવતરેલા પુત્રના હાથે ચંડનું મૃત્યુ થશે’ આ દ્રષ્ટાંતથી ચામુંડ પોતાનાં સગલાં પત્નીને ધરમાંથી કાઢી મૂકી ત્યાંથી એ પંચાસર ગામમાં જઈ રહેવા લાગી. ત્યાં એણે એક બાળકને જન્મ આપ્યો અને એ બાઈ મહેનત-મજૂરી કરીને શુભરાત કરવા લાગી.

એક દિવસે શીલગુણ્ણરિ ન્યારે ગામ બહાર ધૌયશુભિએ જઈ ૨૮, ૨૯ ન્યારે ઝાઝી ડાળે બાંધેલા ઝોળીમાં સુવડાવેલા બાળકના મૃત્યુ ઉપર ૨ અસલી હાથા ભેઈ એવનગજને પોતાના મૈત્ર્યમાં લઈ આવી. (અ. ૫ ના વૃત્તાંત ‘પ્રમથચિતામણિ’ અનુસાર છે.) ૨૦

‘ધર્મારણ્ય’ ગ્રંથમાં વનરાજના જન્મ અને એના વચનને વિષે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જણાવ મળે છે

કેશલેશ્વરના ૨, ૧, ૫ એક ક્ષત્રી કરતો કરતો ધર્મારણ્ય (મેટેરા) પ્રદેશમાં આવ્યાં બ્રાહ્મણોએ એને ત્યાંના ઉદ્ધ સરોવરની પવનતા જળવવાનું કામ સોંપ્યું એના બદલામાં બ્રાહ્મણો એને એના નિર્વાહ જોટલી રકમ આપના.

ક્ષત્રી એ તળાવ નજીક ધીમાતાના દુગ્ધાન્ન પાસે આશ્રમ બાંધીને પોતાની પત્ની સાથે રહેવા લાગ્યાં થોડો સમય વીતતા એની પત્નીએ શુભ નક્ષત્રમાં એક બાળકને જન્મ આપ્યો, જેનું નામ ‘વનરાજ’ પાડવામાં આવ્યું ન્યારે એ ૧૩ મહિનાનો થયો ત્યારે ચારોએ વનમાં ચંડી ગામેને ચારી લીધી. વીર ક્ષત્રી ચોરો સાથે લડતા રહેતા. એની પત્ની એની પાછળ સતી થઈ, બને સ્વર્ગે

ગયાં. બ્રાહ્મણોએ એ બાળકનું 'પાપય કથું' એ બળક ધીમે ધીમે યૌવના-વસ્થામાં આવ્યો ને સત્તો ધારણ કરી ભગવા લાગ્યો.

એક વખત તથાને પાણી ભરવા આવેલી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીએના એણે ઘડ ફેડી નાખ્યા. એ નિરંકુશપણે ઉન્નત બની ક્યાં કરે, મર્જનું કહ્યું માનતો નહિ. બ્રાહ્મણોએ એને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યો પછી તો એ બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરી ત્યાંથી નીકળી પડ્યો નીકળતી વખતે એને શુભ શકુનો થયા શકુનોનું શુભ કથા સમજી એ ત્યાંથી ઉતારણે ચાલ્યા લાગ્યો 'નિમિત્તિયાઓએ શકુનોનું' કથા 'વનરાજ રાજ ધરો' એનું જણ્યુવ્યુ.

ધર્મારપ્પયી ઉત્તર દિશામાં ૧૦ ગાઉ દૂર ઉજ્જય મેદાના સરવતી નદીના કિનારે એક ન્યયોન વક્ષ નીચે એણે અરણિ કાપ્યી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો એ અરણિ-કાપ્ત અને જલપાત્ર એ ઝાંઝી ડાળે લટકારી શિદાર કરી શુભરાત ચલાવતો.

એક દિવસે ગને એક યોગિનીએ આવીને કહ્યું. 'હે રાજા! મિદ્ધા આપ'. એણે એને માસ આપી અતુષ્ટ કરી એ પ્રલલા નામની યોગિનીએ એને આશીર્વાદ આપતા કહ્યું. 'આ રથ નતી પૂજ કરજે, જેવા તને સર્વ સિદ્ધિ ગળી નરશે'. આમ કહી એ અતર્ધાન ધર્મ ગઈ. વનરાજ દિવસે ભગવાં, શિનાર કંતો અને રાત્રે એ ઝાડ નીચે સૂઈ જતો માર્ગે જતા લોકોને લટકાવતો ધધો કરતો ધીમે ધીમે પંખ જેટલા જુવાનો એની સાથે આવીને એના સેવક બની રહેવા લાગ્યા.

વનરાજ પરાક્રમી થેલ્લો હતો એણે સરવતી નદીના રંગપૂર કિનારે દક્ષિણ દિશામાં સ ૮૦૨ ના આયાદ ગુફે ૩ ને સનિવાડે પાટણ નગર વસાવવાનું 'આનમુદ્ધર્ત' કથું એ નાર ધીમે ધીમે વિવેચ જતેના માનવો અને પ્રામાન્યથી પરિપૂર્ણ 'વનનુ ગયુ' રાગ તરીકે એ કુળેને દડ દેતો, સાધુ પુરુષોનું પલા કરતો, બ્રાહ્મણો તેમજ ગાયોનું દિન કરનારો એ ચાવડવ શનુ જાણ્યુ હતો.

આ વણમાં પછી યોગરાજ, નનાદિત્ય, વીરસિંહ, ક્ષેમરાજ, આમુંડ, કીલડ અને જુડડ નામે રાજ ધરા રા.

કૃષ્ણાજી નામના બ્રાહ્મણે રચેલી 'રત્નમાલા'માંથી આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ જાણવા મળે છે.

સંવત ૭૫૨ ઈ સ (૬૯૬)માં કલ્યાણ નગર મા સોલકી વખતે જુડડ રાગ રાજ્ય કરતો હતો એની પાસે ૧૬ પંકળી ચોક્કા હતા આમાં મિલિર

મુખ્ય હતો આ યોદ્ધાઓએ ચારે બાજુના ગળ્ય કબજે લઈ, ભુવડની સમૃદ્ધિ વધારી દર્દીઓની આજીવન વર્તી. પાત્ર મુજગતનો રાજા છતવે આવી હતો.

એ સમયે મુજગતના પાસા નગરમાં આવડાં રી જયશિખરી રાજા ગળ્ય કરતો હતો. એની રાણીનું નામ રૂપમુદરી હતું જયશિખરી અગવાન અને ભુદિગાન હતો. એનો લાડા અખટ હતો. એની ફોજ પણ અગણિત હતી.

એક વખત ભુવડ ગળ્યદરવાજા લઈને પેહો હતો ત્યારે ત્યાં એક પંદેશી કવિ આવ્યો. એણે કવિત્વચાતુર્ય બતાવી રાજાને પ્રશ્ન કર્યો ભુવડ એને મૂલ્યવાન સરપાવ આપ્યો પછી એક વિનુ નામ અને એના નિવાસસ્થળ વિશે રાજાએ પૂછ્યું. એણે કહ્યું

મારું નામ શંકર પૃથ્વીના ઉત્તમોત્તમ અને સાચા એવા મુજગત પ્રદેશની આવડું છું હું પચાસરનો રહેવાળી છું ત્યાં જયશિખરી નામે આવડા રાજા રાજ્ય કરે છે એ ગળ્યમાં લગ્ની અને સગરની બંને નિવાસ કરે છે રાની રાણી રૂપમુદરીનો ભાઈ મરપાલ મહાપગકર્મી યોદ્ધો છે. જયશિખરી અને મુપાત્ર એ બંને સાથે હોય તો ઉદાસન ઉપગ્રી ઉદને પણ ઉડાડી શકે એવા એ ને શરયારો છે ત્યાંથી હું દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો છું.

ભુવડ ગળ્યે મુજગતનાં વખાણ સાંભળી, એને હાથ બતાવી કબજે કરવાનો નિર્ણય કર્યો ભુવડે પોતાના વીર યોદ્ધાઓ પાસેથી મુજગત વિશે માહિતી મેળવી અને એના ઉપર ચડાઈ કરવા લક્ષ્યને સજ્જ થવા આદેશ આપ્યો.

દરે શકરે પચાસર આવી ગળ્ય જયશિખરીને ભુવડની બંધી વાન કહી જયશિખરીને તો લડાઈની તક મળવાથી આનંદ થયો. ભુવડના સૈન્યે પચાસરથી દૂર છ માર્ગ ઉપર પકાવ નાખ્યો. મિહિરે જયશિખરીને લડાઈ માટે આહવાન કર્યું.

એ વખતે સરપાલે શત્રુની મેના ઉપર હુમલો કરી એના સૈન્યના કેટલાયે યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા. કાર થવાના સમાચારથી ભુવડ મિહિરની જાવગીમાં આવ્યો અને એણે નામી જતા સૈન્યને દિગ્મત આપી પછી તો ભુવડનું સૈન્ય ખેવડા ઉત્તમલથી પચાસરના ગીમાંડે આવી પહોંચ્યું. જયશિખરીએ પચાસરના દવાજા બંધ કરાવ્યા ત્યારે ભુવડે નગરને ઘેરા લીધો.

રાણી રૂપમુદરીને મુદ્દની ખબર પડી એટલે એણે રાજાને કહ્યું કે મુદ્દન તારાં થવા નથી માટે તમે રણસંઘાતમાં જશો નહિ; પણ જયશિખરી તો લગ્નિય

ખંચો હતો, એણે યુદ્ધમાં અંપલાવ્યું અને તરફના ચોદાએએ શૌર્યભર્યા દાદા આજમાવ્યા જયશિખરીના ઘણા રુલટ યુદ્ધમાં ખપી ગયા, ત્યારે એણે ગદગદી રૂપસુદરીને નિર્ભય સ્થાનમાં લઈ જવા સરપાલને વીનવ્યા જયશિખરી એટલે ડાણે વીરતાથી અમૂચ્યા આખરે એનું મરતક કપાઈ ગયું, એના હૃદયે તારલાજ કરી, ને ભુવલ પંચાસરનો કબજો લીધો

આ તન્ક સુપાલ એની બહેનને નિર્ભય ગથળમાં મૂકી પચાસર આપ્યો, પણ જયશિખરીના મરણના સમાચાર સાંભળી વાંચે માએ પાછો વળ્યા બાનને શોધી, પણ એ મળી નહિ. આમ બેવડી નિરાશાથી એ ગિરનારના ઉપરકોટમાં જઈ અમળણપણે રહેવા લાગ્યો.

રૂપસુદરીને એક બીલડીએ પોતાની ખૂપડીમાં આચરો આપ્યો ને સં. ઉપર ના વેશાખ સુદ ૧૫ ને દિવસે સૂર્યાસ્ત વેળાએ રૂપસુદરીએ એક તેજસ્વી બાળક(વનરાજ)ને જન્મ આપ્યો (આ પછીનો વૃત્તાંત ‘અષ્ટાધ્યત્તામણિ’ અનુસાર છે.) ૨૨

વીરસુરિ

ભિન્નમાલનિવાસી શ્રીમંત શેઠ શિવનાગના પુત્ર વીરસુરિ વિશે ‘અભાવક-અર્થિત’માંથી આ પ્રકારે અદ્યુતિ જણવા મળે છે :

ભિન્નમાલ નગરના નિવાસી કોટિધ્વજ શિવનાગ અને એમની પત્ની પૂર્ણલતાને વીર નામે પુત્ર હતો. ફેઠે એનં યોગ્ય ઉમરે સાત કન્યાઓ સાથે પંજુઓ હતો. એ નાનપણથી જ ધર્મપરાયણ અને સસાર તરફ ઉદાસીન વૃત્તિનો હતો. સાચારના નાના સદાવીર પ્રતિભા ઉપર એને લાંડી શ્રદ્ધાલક્ષિત હતી પિતાના મરણ પછી પવના દિવસોમાં એ સાચોગની યાત્રા અવશ્ય હતો માતાના મરણ પછી તો એનું મન સસારથી વિમુખ બની જતાં પોતાની સાતે પત્નીઓને એકેક કશોડની સપાતિ આપને બાકાતું ધન સુમારે વાપરી, પાંચહત્યાગી તરીકે ગૃહસ્થવંશે સાચારમાં જઈ ભગવાનની આરાધના કરવા લાગ્યો

સાચકાળ સમયે એ ગામ બહાર કાચોત્સર્ગ માટે ગયો ત્યારે પંડોલકું ના - ગવાની ભાવનાથી અધુરાથી શત્રુંજય તાથે જવા વિહાર કંતા વિમલ-ગાંજી નામના નાથુ એને મળ્યા એમણે કહ્યું : “તારી યોગ્યતા સમજી હું નને ‘અગ્નિવિદ્યા’ શીખવવા ઇચ્છું છું એ વિદ્યાથી તું અભાવક બનીશ.” વીર એમને

પોતાને ઉપાશ્રયે લઈ ગયો અને ત્રિમંગલિએ 'અગવિદા'નો સર્વ આત્મા એને ખતાવી દીધો વળી, અન્યાયિની ના શુદ્ધિ માટે હું આ અગવિદા' નું પુરતક વચ્ચે લેવાની જાહેરાત કરું. અહિંએ વચ્ચેનાં ઇંદ્રિયો એને દેહો આપી, શુરુ ત્રણ દિવસ ત્યાં રહીને સ્વર્ગીય તન્દ્રિય જિહાર કરી ગયા ત્યાં એણે એ અનશનપૂર્વક દેહત્યાગ કર્યો

વીર મુનિ સાચારના યજ્ઞ આપ્યા. આગે દારા એમણે પુરતક પ્રાપ્ત કરીને 'અગવિદા' જલ્પી લાંબી તેઓ મહારાજિનાણી તપસી તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.

વીર મુનિ યજ્ઞથી વિદ્યાર કરીને પાટણ તરફ જતા વચ્ચે રિથરા (વરા) ગામ આવ્યા. ત્યાં વલ્લીનાથ કે વિરૂપાનાથ ત્યાં નુ સ્થાન હતું ત્યાં જ રાનવામાં રહ્યા. એ ઘાતપ્રી વિરૂપાનાથને શત કરી દિસા ન જવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવી એ માટે આમુડરાજ રાગની રહીનાથું આજ્ઞાપત્ર મેળાવ્યું વિરૂપાનાથે વારગાથુની આવી શકિતથી પ્રવ્રન થઈને કહ્યું. 'પૂર્વજિશામા આવેલી ઠક્કપુરી- (કામરજા) ભીમેશ્વર મહાદેવ' મેં કિંગ ફેલ્યુ હતું તે જ આજે પૂજન્ય છે. મહાધનગરમા ૫૦૦ બાદ વિહારોનાં મે નાશ કર્યો છે. મહાકાલ માદાથી હરે છે સે.ગનાથને છતવા હું નીચળ્યો, પણ એણે મારી પાસેથી વચન લઈ અને અહીં રિથર કર્યો છે, નથી આ ગામનું નામ રિથરા (થરા) પડ્યું છે. રપજ છે કે મારી શક્તિ સામે કાઈ જાણું રહી શક્ય નથી પણ તમારી આગળ મારું કઈ ચાલી શક્યું નથી, એ જ આપની વિગેયતા છે. આજથી હું આપનો સેવક છું'

આ રીતે વીંગલિ વિરૂપાનાથનો ઉદ્ધાર કરી પાટણ ગયા. ત્યાં વર્ધમાનમૂરિ આવ્યાર્થે એમને સરિખાની આપી. રૂં વિરૂપાનાથની મદદથી એ અટ્ટાપની યાત્રા કરીને ત્યાંથી નિવ્ય અલતના દાણા લઈ આવ્યા કહવાય છે કે તુકેએ પાટણનો ભંગ કર્યો ત્યાંમુની એ અક્ષત એમના ઉપાશ્રયમાં પૂજતા હતા

આમુડરાજની રાણીએને કેઈ બાધાથી પુત્ર થતો નહોતો તેથી વીર ગંત્રીએ વારસુરિ પાસેથી મતરેઓ વાસક્ષેપ અપાવ્યો, જેના વડે સ્નાન કરવાથી ગર્ભસ્થાનો દોષ દૂર થયો પત્નિએ અમુડરાજને ત્યાં વક્ષભરાજ વગેરે પુત્ર થયા

વીરસુદિએ જ્યારે આણુ તરફ વિહાર કર્યો ત્યારે તેઓ ઉબરણી ગામમાં આવ્યા. ત્યાં સાયકાએ ગામ બહાર સ્થશાનમાં પ્ધાન માટે જઈ રહ્યા હતા ત્યારે-

એમને પરમાન્વ શીય દુદ્ધ નામનો રાજપુત્ર મળ્યો. એણે સ્થશાનમાં થતા ઉપદ્રવોને જવાબ આપ્યો, પરંતુ વીરસૂરિ તો ઉપદ્રવવાળા સ્થળ જ પસંદ કરતા હતા. યોગાનુયોગ એ જ સ્થિતિએ એ રાજપુત્ર દુદ્ધને ઝાઈ કે ભેટ મોકલેલાં જનશ્રુતિમાં કીડા જોતાં વૈરાગ્ય છાપાનું ને એણે વીરસૂરિ પાસે દીક્ષા લાંબી. એ પાછળથી ચંદ્રસૂરિ નામથી એમના પદ્ધતિ તરફે જવાતિ પામ્યા.

વીરસૂરિનો જન્મ વિ. સં. ૯૩૮ માં, એમની દીક્ષા વિ. સં. ૯૮૦ માં અને એમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૯૯૧ માં થયો ૨૪

માધ કવિ

શ્રીમાદ્ધનિવાસી કવિ માધ વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ મળવા મળે છે

શ્રીમાદ્ધનિવાસી વર્ગલાલ રાગના મત્રી સુપ્રભસેવા પુત્ર દત્તન માધ નામે પુત્ર હતો. માધના જન્મ વખતે પિતાએ જનક કરાવ્યું હતું તેમાં ૮૪ વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું થતાં પગના સોજાથી મૃત્યુ થશે એવો ક્ષણદેશ હતો.

દત્ત શ્રેષ્ઠી પાસે પુણ્ય પૈસો હતો એટલે એક ગણસન ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય માની એના ૮૧,૦૦૦ દિવસોની ગણતરી એ નાણાથી ભરેલા ૮૧,૦૦૦ હાર કગડાને દત્ત શ્રેષ્ઠીએ પુત્ર માટે લાકડામાં રાખ્યા હતા, જેથી ખૂબ ખર્ચ કરે તોપણ પુત્રનો સુખપૂર્વક નિર્વાહ થઈ શકે

માધ પ્રૌઢ બતાવે અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. કાવ્યો રચીને એ પિતાને ખતાવતો રહેતો. વિદ્વાન પિતા પુત્રને કહેતા : 'તું જે કાવ્યો રચે છે તે પૂર્વગા કવિઓના સોગાં લાગે પણ સમર્થ નીવડે એવા નથી'

માધે 'શિશુપાલવધ' નામે કાવ્ય થયું રચી ચૂક્યા ઉપરની બાજુએ જાની રીતે મૂઝી રાખ્યું એ હુમાડાવાળું જીર્ણગ્રાણ પુસ્તક કોઈ વખતે એણે પિતાને બતાવ્યું. પિતાએ વાંચીને રાથું ધુણાવતા કહ્યું 'વત્સ! કાવ્યો તો આરા સચવાં જોઈએ'. એણે પૂછ્યું 'પિતાજી! શું આ પુસ્તક ભગ્ન છે?' પિતાએ કહ્યું, 'એમાં કહેવા જેવું જ શું છે?' માધે કહ્યું 'પિતાજી! એ કાવ્ય મેં રચ્યું છે' પિતાએ ગુસ્સે થઈ કહ્યું : 'તે કપટજેવ રચ્યો તેથી તારા કવિત્વની અર્વાદ આટલી જ રહેશે, આથી વધુ કવિત્વ નહિ આવે'

પિતા અદ્યક સપત્તિ મૂઝીને સ્વર્ગવાસી થયા પછી માધ કવિ વિદ્વાસમાં દિવસો વિતાવવા લાગ્યો, પેલા હારોથી પોતાની આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યો ૨૫

માથ કવિની વિદ્વાંસી પ્રસાવિન માળવાના રાજ ભોજરાજે^{૨૬} કવિને શ્રામાલ નગરથી શિયાળાની ઋતુમાં તેજાવ્યો. રાજ્યીએ કવિને આન્દરસકાર કર્યા ને એના સ્નાન, વસ્ત્ર, ખાન-પાન, રાત્રન, રમનગમન ગોઠેલી બધી વ્યવસ્થા કરી. ખીજે દિવસે રાજ્યીએ માવને પૂછ્યું 'તું મની સગવડા સુખમરી હતી?' માથે જણાવ્યું : 'સારા-નરસા અન્ન મિઠા ડાઘ કહેવાનું નથી, પણ મરમ કપડાના ભારથી થાક લાગી ગયો છું' ભોજરાજને આ જવાબથી સાશ્વર્ય દુઃખ થયું. માથે ખીજે દિવસે થેર જવા રજા માગી રાજ્યએ ભારે ઠાકથી વિનાય આપી ને એને વળાવવા નામ પેાતે ઉદ્ધાન મુથી ગયો.

જતી વેળા માવ કવિએ રાજ્યીને પોતાને ત્યા આવવા માટે આન્દર ભર્યું 'નિમત્રણ આપ્યું' ભોજ રાજ્યને પણ માવ કવિનો વૈભવ અને એની રહેણીકણી જોવાનું કુતૂહલ થયું હતું જ, એટલે માવ કવિના નિમત્રણને સ્વીકાર કરી ખીજે વર્ષે શિયાળામાં એ પોતાના પરિવાર સાથે શ્રામાલ નગર ગયો.

માવ કવિની ભવ્ય હવેલીના આગણામાં જ ભોજરાજના સૈન્ય સાથેના પરિવરનો મનાવેશ થઈ ગયો. પડી હવેલીની અડગની રચના તો અચળા પમ હ ને ૥ હતી. હવેલીમાં જવાનો માર્ગ સોને મટેસો હતો, એના દેખપૂજના સ્થાનમાં તો મરતમણિ જડેલા હતા ખાનખાનમાં દૂધપાક અને ભાનભાનની રમોઈ સાથે ચાનું ઋતુમાં ઉત્પન્ન ન થતા શાક અને ફળો ભેડી આશ્વર્ષ સાથે ધરામિને નામએ ભોજન કર્યું. શયનાગાઝમાં તો શિયાળાની ઋતુ હોવા છતાં વીજળા-વાહકોને પાન નાખવો પડે એ ૥ રચનાથી ભોજરાજને મુખભરી નિદ્રા આવી મર્ડ સવારે વાજેત્રના કણ્ઠમિત્ર નામ સાથે એ જાગ્રત થયો.

ભોજ રાજ તો આ બધી સમૃદ્ધિ, વૈભવ, એજઅરામતરી દેવનાર્થ ઋદ્ધિ જોઈ અનુભવીને દિગ શર્પ ગયો. કવિ માથની આવી રહેણીકણીથી જ દેવોની ઋદ્ધિનું માપ કાઢવા લાગ્યો. ભોજ રાજ ભોજનવામી મદિર બધાથી મજો હતો તેનું પુષ્પ કવિ માવને આપી, ટેટસાક દિવસ શ્રામાલમાં આળી માળાવે ગયો.

માથ કવિને હવે વાર્ધક્ય વરતાવા લાગ્યું હતું ને એના આ અખૂટ વૈભવ ઉપર કાળચક્ર ફરી વળતું જણાવા લાગ્યું હતું. કવિજો, વિદ્વાનો અને બિશ્વકો એના ક્ષેત્રી કરી ખાલી હાથે જતા નહોતા, એ ૥ મનસીર કવિ માની ઋદ્ધિ ખૂરી મર્ડ, ખાવા-પીવાના સાધનોની પણ ખેંચ પડવા લાગી.

માથે વિપત્તિના વાહન થેગવાથી એ પોતાની પત્ની સાથે માળાસ ગયો. ૨૦૦૦ જઈ એક કાચ-પુસ્તક ભોજને અર્પણ કરી એની પાસેથી થોડુંક દાન્ય

મેળવવા, પોતાના પગે સોળે આગવાથી, પોતાની પત્નીને લોજરાજ પાસે મોકલી ને એ પત્નીના આવવાની રાહ જોવા લાગ્યો.

લોજ રાજ કાવ્ય-પુસ્તકનો વચ્ચેથી મોકાફ મ્લોક વાગી અને એનો એક અમુક શબ્દ જોઈને ખૂબ ખુશ થયાં માથ કવિની પત્નીને લાખ રૂપિયા આપ્યા. રસ્તે જતાં માથની પત્નીના આગખસ જનારા માથણાએ યાચના કરતાં બહુ દ્રવ્ય એણે માથણાને વહેચી દીધું એણે ખાલી હાથે થેર આવીને પતિને પરિસ્થિતિ જણાવી. આવી મુરકેલ રિથતિના પણ કવિએ પત્નીની દાનશીલતાની પ્રશંસા કરી.

કવિ શ્રીમાલ આવ્યો. લોજ છાંટ ઉપર દ્રવ્ય ભરતે શ્રીમાલ આવી રહ્યો હતો ત્યાં પડિતુ મરણ નાખયું. શ્રીમાલમા પોતાના સબધાઓ અને સાતિમાં અનેક ધનપતિઓ હોવા છતાં આવા પુનુપરતનનુ ભૂખથી પીડાઈને મરણ પામ્યાનું સાબળી લોજને ભારે દુઃખ થયું. લોજે આવા નગરને શ્રીમાલને જલ્દે 'લિન્ધ-માલ' નામ આપી ભારે હેયે ત્રિદાય લીધી. ૨૭

દેવતકતીથના ક્ષેત્રાધિપતિઓ.

ધામલુહિ (ધામણાદ) ગામમાં ધાર નામે એક શ્રીમંત વેપારી રહેતો હતો તેનું ગિરનારનો સવ કાલ્યો. પોતાના પાંચ પુત્રોને પણ એણે સાથે લીધા. આગે જતાં એ પ્રાણીઓને જીવિતના આપતો, જરૂરિયાતવાળાને એ ચીજવસ્તુઓ અપાવતો અને માગ્યોને પૈસા આપતો, એનાથી એણે દાનવીરની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી.

ગિરનાર આવીને એણે તળેટીમાં પાંચ પુત્રો અને સઘ સાથે પડાવ નાખ્યો.

આ પ્રદેશના એક દાનવી રાજવીએ સેનામરનાનુયાયી ધાર શ્રેષ્ઠી અને સઘને ગિરનાર ઉપર આ મટના યા રાજ અને શ્રેષ્ઠીના ગારસો વચ્ચે ચડસાચડસીનું યુદ્ધ જામ્યું તેમાં ધાર દાનવીના પાંચ પુત્ર મર્યા એ જના મરને ત્યાંના ૧ કાલમવ, ૨ મેવનાદ, ૩ હેરવ, ૪ એટપદ અને ૫ ગેડોચપાદ નામના ક્ષેત્રાધિપતિ યયા. એ પાંચ દેવકતીથનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.

એ સમયમાં બપોલકિસારે મહાપ્રભાવશાળી પુરુષ ગણાતા હતા તેઓ કનોજમાં હતા એટલે ધાર શ્રેષ્ઠી ત્યાં ગયો અને આચાર્યનું વ્યાખ્યાન સાંભળી ભૂત ત્યારે એણે જાણા ધર્મ આચાર્યને વિનવતી કરતા કહ્યું - 'દૈવકતીથના મિત્ર મરો નિશ્ચય ધર્મ બંધા છે, સેનામરને પાખંડી કહી ઉપર ચડ્યા દેના નથી, તેથી એમને જીતી તીથના ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ અને પછી જ ધર્મપ્રવચન કરવા બેસવું જોઈએ'.

અગ્નિ વિદાર કરના ગિરનાર આબ્યા. સાન સ્વિસ મુધી દિગં મળે સાથે
ગિનાર વિગે નાં દરી દિગથાને હનાના અને સઘના દેખતા અભિકારે દીનાં
અભ્યાસ દર્શન દેખ્યા

આ રીતે ધર્માન્તર નાં દરી આગના ધર્માં દિગ મળેએ મદિરના પ્રવેશકાર
ઉપના પાત્રાનક મહાધી પ્રાપ્તાન કરી આપનાત કર્યો ૨૯

શ કરાવ્યાથ

ભાગના પ્રભાવગાળી ધર્માચાર્યો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં શકરાચાર્યનું નામ
ભણીતુ છે એમના વિશે આ પ્રકારે અનુશ્રુતિ ભણવા મળે છે :

કેન્દ્રમાં કાલ્પી ગામના શિવગુરુ નામે આદ્યજ્ઞને ત્યાં શક સ ૭૧૦
(ઈ સ ૭૧૮ માં એમનાં જન્મ થયે)

નાક નિરના અવનાર દોવાળી પ્રથમના ત્રણ વર્ષમાં જ એમણે પુરાણ,
દાન્ય, દુનિદાન આદિ પ્રથેના સાર શીખી લીધા એવા વર્ષે પિતા શિવગુરુનું
મંત્ર ધ્યુ પાચના વર્ષે નાદર ગુરુગુરુનો નિવાસી બન્યો અને ગુરુએ એને
સાધુની-મહાવીર પડિપદ્ધતિને ચોખ્ખા થવાની દીવે

એ નર્મદાનીરે વસના ગોવિંદ યતિના પ્રિય થયા. એ યતિ ગૌડપાદચાર્યના
શિષ્ય હતા. ગોવિંદ યતિએ એમને સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ધર્મનો પ્રચાર
કરવાની આજ્ઞા આપી પછી તે શકર આચાર્ય કાશી જઈને રહ્યા. ત્યાં અભ્યાસ
કરી પ્રથે તેવાર કરવાની ગૃહ્યાત કરી

પછી એમણે કાંઈ બદલ વિજયવાના ગઈ કરી પ્રથમ પ્રયાગના કુમારિક
ભટ્ટ પામે ગયા પછુ એ સમયે એ મદાપડિત સ્વર્ગવાસ પામી ગયા હતા પછી
તેઓ માહિષ્મતીના મહાનિશ્ચય પડિત પાસે ગયા તદ્દરાચાર્યની સાથે વાંદ થતાં એ
હારી ગયા પછી મહાનિશ્ચયના પત્ની ઉભયજ્ઞારતી સાથે વાંદવિવાહ થતાં શકરાચાર્યે
અમરુ નામના શરીરમાં પ્રવેશ કરી, સ સાન્નો અનુભવ મેળવી વાંદ કરતા એમના
ઉપર પણ વિજય મેળાયો એ સમયે ‘અમરુશતક’ રચાયું. હવે પડિત ‘સુરેશ્વરાચાર્ય’
નામથી એમના સિદ્ધ થયા સુરેશ્વરાચાર્ય દારકા પીઠના અધિષ્ઠાતા બન્યા.

પછી દક્ષિણમાં તુલસદા સુધી પ્રવાસ કરીને શારદા-મદિર આંખ્યા. ત્યાં
શુભેરીમઠની સ્થાપના કરી

દરબાન એમની સાતાનું અવસાન થતાં સંન્યાસના બધા નિયમ બાળુએ
મૂકી એ મહાપુરુષે નાતાની ઉત્તરકિના કરી

કરીથી એમણે વિજયયાત્રા શરૂ કરી એમણે જ્યાં ત્યાં ધર્મના નામે ચાલતાં અનિષ્ટ દૂર કરાવ્યાં ને શાન્તામનની અસર નામદેવ કરી. અથ્થે યાત્રા કરતા તેઓ જગન્નાથપુરી, દાંડકા અને અન્દીકેન્દ્ર એમ ભારતના ખીન્ન ત્રણ સ્થળોએ એમના મહેતી સ્થાપના કરી, ધર્મપ્રસાર અને ધર્મ-ક્ષત્રી કાવચી વ્યવસ્થા કરી; એ રીતે મહાત્માવતી વ્યવસ્થા ને પાપગા ભેગા કરી. ૨૯

એ જ રીતે કાશ્મીરમાં જ્યાં પ્રાપ્ત કરતાં સારદાદેવીના મિંહાસન ઉપર એમનો સત્કાર થયો. પછી તેઓ કામરૂપ ગયા ત્યાંના પશિતોએ એમના ઉપર અભિયાનો-પ્રયોગ કર્યો, ત્યાંથી એમને વ્યાધિ-વિકાર લાગુ પડ્યો ત્યાંથી તેઓ અન્દીકેન્દ્ર આવ્યા ને ૩૨ વર્ષની ભરતુવાનીયા ગુહાપ્રવેશ કરી સ્વીકૃત થયા (ઈ. સ. ૮૨).—

શ્રીમાળા, ચૌરવહર અને ઓશવાળા જ્ઞાતિની સ્થાપના

‘વિમલપ્રવંશ’માં જણાવ્યું છે કે શ્રીમાલ સર્વ પ્રકારના વ્યવહારો અને વેપારગોષ્ઠી ભરપૂર હતું. એ નગરમાં જે કરોડપતિઓ હોય તે નગરી અંદરના કોટમાં રહેતા ને એમનાથી આંત્રી પૂંછવાળા હોય તે નગરના કોટ બહાર રહેતા. લાખની પૂંછવાળા લખપતિઓ એક સાથે રહે એ રીતે નગરના નસવાટની રીત હતી.

ત્યાં બિડક અને રોડક નામે એ ભાઈ હતા તેઓમાં રોડક મોટા કોટિપતિ હતા. બિડક પાસે ૯૯ લાખ હતા, તેથી એણે ભાઈને કહ્યું : મારે કોટમાં વસવું છે, મારે તું મને એક લાખ આપે તો હું કગડપાત અનુ’ ગ્રીવ ભાઈ બાંડકે છુલ્લાથી કહ્યું : ‘તાં વિના કોટમાં શું અડચું રહ્યું છે ?’ આત્ર જવાબથી બિડક ફિરાર થયો. પૈઆ માગ્યા, પાવ્ય આશા ફાળી નહિ એને એનો ડંખ રહી ગંગ તેથી એ પોતાનું નસીબ અજમાવવાનો વિચાર કર્યા કરતો હતો.

ખીજ નરક રાજનાં કુંવર ઉપલદે વિના પામે મોટા ગદાસ માગી ગ્યો હતો એની રકઝક ચાલતી હતી. એમ કરતાં જ મદિના પીતી ગયા મંત્રીએ કહ્યું : ‘રાજન, ઉપલદેને મનાવી લો’. રાજાએ જવાબ આપ્યો : ઉપલદે કોવે ભગર્ષને શું કરી શકશે ? કેઈ ઉલ્લજ સ્થળે ગામ વસાવજે’ રાજપુત્રે આ વાત જાણી

રાજપુત્ર ઉપલદે તો રોપલયાં ઘેરથી નીકળાને બિડકની દુકાને આવ્યા. બિડક એને આદર્યા પોતાની પાસે એસાડી આવવાનું કારણ પૂછ્યું. એણે બનેલી સર્વ કહીકત કહી સંભળાવી. બનેલા મનમાં ચરખો થા હતો. બને એટલે વિચારના થયા ને ઘેરથી બેઠેલી રકમ તેમજ ભાણું લઈ અને ઓશવાર થઈ શ્રીમાલથી અહારગામ જવા નીકળ્યા.

નીકળતી વેળા એમને સારા શરૂન થયાં. રસ્તે જતાં એમણે ઘણાં સારા સ્થળ નિહાળ્યાં. એમ ચાલતા તેઓ સિંધમાં ઠંડા નગરના રાગ પાસે ગયા. રાગએ આવકાર આપ્યો. ગરાસ આપવાને પણ જણાવ્યું ત્યારે રાજકુમારે કહ્યું : 'અમે માલિકા વિનાનું સ્થળ જોવા નીકળ્યા છીએ. ચારે દિશાએ જાંચે તપામ કરતાં કોઈ ગામ દોરાર વિનાનું ન મળ્યું.' પછી તો એ રાગએ જણાવ્યું 'મરી પાસે દેવી થોડો છં તે લઈને ઉત્તર તરફ જાઓ. જ્યારે બે દેશોનું સંધિયાળ આવે ત્યારે થોડાને આઠ પહોર મુધી છૂટી લગામે જવા દેજો એ થોડો જેટલી હદ મુધી જઈને પાંચે આવે તે સ્થળે નગર વસાવજો.'

કુંવરે રાગએ કહેલી સૂચના મુજબ કું ને ઉલ્લગડ સ્થળે નગરનું ખાતમુદ્દત કયું. નગરનું નામ 'ઊવેસ' (ઓશિયા) પાડ્યું. પછી તો રાગનો મહેલ, મોટા મોટા ધનપતિઓ, હવેલીઓ, પોળો, વિગાળ રસ્તાઓ વગેરે જોનજોતામાં તૈયાર થઈ ગયા. ઊલ્લગડની હવેલી રાજગઢ પાસે અંધારી. રાગ થયેલા ઉપલદે એ અને મત્રી થયેલા ઊલ્લગડ નગરનો દારબાર વ્યવસ્થિત ચલાવ્યો. ઊલ્લગડે યશ સિન-પ્રતિદિન વધતો જ ગયો.

એકદા ઊલ્લગડે સ્વપ્નમાં દેવીએ ફર્શન દીધાં અને જણાવ્યું. 'હું નગરીની રક્ષણ કરનારી દેવી છું તારા ઉપર પ્રસન્ન છું તું હવે ઓસવાણની સ્થાપના કરજો.'

ઊલ્લગડે બીજે દિવસે સ્વપ્નની વાત ઉપલદે રાગને કરી. વાત જાણીને રાગ ખૂબ ખુશ થયો. ઊલ્લગડે ત્યાંના જૈન વણિકોને એકદા કરી જિનાલય બધાવ્યું. અને જે ઊવેસમાં વસ્યા તે જૈન વણિકો 'ઓસવાણ' નામથી ખ્યાતિ પામ્યા.

આ તરફ શ્રીમાલવાથી ઉપલદે અને ઊલ્લગડ ગયા પછી એ નગર ઉપર લૂંટારુઓનાં ધાડા ધમી આવવા લાગ્યા. પછી એક રાગ પાસેથી સૈન્ય મેળવ્યું ને અંબાજીને પ્રસન્ન કરી દેવીએ રાતોરાત સાત ગઢ જનાવ્યા ત્યારે લૂંટારુઓ આવતા બંધ થયા રાગએ શ્રીમાલનગરની નવેસર રચના કરી.

શ્રીમાલનગરની પૂર્વ દિશામાં જે વસ્યા તે 'પોગવાડ' કહેવાયા એમણે અંબાજી સાતાને જોતજ સ્થાપી એનું મંદિર બધાવ્યું.^{૩૦}

મનવ્રત કે શ્રીમાળીઓની પ્રાચીન અને મોટી શાંતિમાયી ઓસવાળ અને પોરવાડ થયા અને એમાંથી અનેક જાનિઓ થતી ગઈ

પાઠટીપ્પણી

૧. વિનયવિજય, કલ્પમૃત્તસુવોધિકા, પૃ. ૧૫-૧૬
૨. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૬-૧૦૭
૩. અ પ્રમાવકચરિતમાં એમને વલ્લીમાં વસતી ભૂગુકચના જિનાન સ્મૃતિની બહેન દુર્ગાબેલીના કનિષ્ઠ પુત્ર કદા છે (પૃ. ૧૨૨).
૪. પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૨૩
૫. પ્ર. ચિ., પૃ. ૧૦૭
૬. ઘનેશ્વરસૂરિ, શાત્રુંજયમાહાત્મ્ય, ૧, ૧૪; ૧૫, ૧૮૨-૨૫૧
૭. કાલદર્શનમાં યુગાન્તરિય, હારીજમાં પાર્શ્વનાથ અને શત્રુજયમાં વલ્લીનાથ પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૩)
૮. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૭-૧૦૯; પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૨૩; પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૨-૮૩
- અલ્લીગનીએ પણ ૨૬ની વાત નોંધી છે, એમાં ૨૬ મનસુરના આરમ સરફરને દેસા આપીને એની પાસે વલ્લી ઉપર ફરિયાદરને રાતના દુમથી કરાળ્યો હોવાની સ્પષ્ટતા કરેલી છે (Sachau, Alberuni's India, Vol I, pp 192 f)
૯. પ્રવન્ધચિન્તામણિ(પૃ. ૧૦૭)માં તથા પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ પૃ. ૮૩)માં વલ્લી ભગ-ન્યે સમય વિ. સં. ૩૭૫ આપ્યો છે, પ્રવન્ધકોશ (પૃ. ૨૩)માં વિ. સં. ૩૭૫ અને પ્રમાવકચરિત (પૃ. ૭૪)માં પીરનિર્વાણ સ વત ૮૪૫ આપ્યો છે, ન્યારે વિવિધતીર્થકલ્પ-માં વિ. સં. ૮૪૫ આપ્યો છે (પૃ. ૨૯).
૧૦. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૩
૧૧. દોળસં-સાસમાલા (ગુજ અનુ), ભા. ૧, પૃ. ૧૭-૧૮
૧૨. જુઓ, ડ. પ્રે. શાહ, 'ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મ', "સ્વાધ્યાય", પુ. ૧, પૃ. ૩૦૭ થી ૩૦૯.
૧૩. પ્રમાવકચરિત ના અમયદેવસૂરિચરિતમાં શીલગુણસૂરિને બદલે દેવ્યકશ્ચરિત નામ આપ્યું છે.
- પાટણના પચાસરા પાર્શ્વનાથના જિનાલયમાં ત્રિધ્યાન વનરાજની મૂર્તિ ધરના લેખમાં પણ દેવ્યકશ્ચરિત નામ છે, ન્યારે ચારપતા. પાટણની મૂર્તિ ઉપર પાહ્લ શીલગુણસૂરિ નામ આવે છે.
૧૪. અણુહિલપુરની સ્થાપનાનો સમય વિચારણીમાં વિ. સં. ૮૨૧ ના વેશાજ સુદિ ૨ નો જણાવ્યો છે. પહેલાં ત્યાં 'લાક્ષ્મીરામ' નામે માંમ વસેલું હતું એ જગા ઉપર અણુહિલપુરની સ્થાપના થઈ (વિવિધતીર્થસલ્પ, પૃ. ૨૧)
૧૫. ગુર્જાણામિદં રાજ્ય વનરાજાન્ પ્રમુન્યપિ।
જૈનેસ્તુ સ્થાપિતં મન્ત્રેસ્તદ્દેવી નેવ નન્દતિ ॥ —પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૩

૧૬. વનરાજને ચાંપા નામનો એકી ધણુ મત્રી હતો, જેણે પોતાના નામથી 'આપાનેર' કું વસાવ્યું, એનું બીજું નામ બળ હણ એમ કેટલાક વિદ્વાન માને છે—'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', પૃ ૧૮૧

૧૭. કામ કામના બ્યવહારીયા, જે પુરહેસી વખખારીઆ,
તે તેડી વાસ્ત્યા આવારિં પાયક રાખ્યા મોટાઈ આસિ

—વિમલપ્રબંધ, ૩, ૧૪૨

૧૮. નિમ્નચનો પુત્ર લહર ૬૩નાંચક થયો એ ઘોડાઓના સૈન્ય સાથે વિધ્યગિરિ પ્રદેશમાં પહોંચ્યો ત્યાંથી એણે એક હાથી એકઠા કર્યા. એ હાથીઓ મારે રાત્રી રાત્રીઓ સાથે એને યુદ્ધ થયું, ધણુ લહરના ધનુષ્ય હપર વિધ્યવાસિની દેવી ઊતરી તેથી યજુઓ હપર એણે વિજય મેળવ્યો. આવી આશા પૂરનારી વિઞ્ઞવાસિણી દેવીને એણે સંતરૂષ આમમાં સ્થાપિત કરી જુઓ 'નેમિનાહચરિત્ર'ની અતિમ પ્રશસ્તિ

૧૯. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૧૨-૧૫

૨૦. પુરાતનપ્રવન્ધસમ્રહ, પૃ ૧૨

૨૧. ધર્મારણ્ય, અધ્યાય ૬૬, સ્લો ૩૮ થી

૨૨ રત્નમાલા, રત્ન ૨-૮

૨૩. વીરસુરિને આચાર્યપદની આપનારા વર્ધમાનસુરિ કયા? વિ સ. ૧૦૮૦ મંડે વિઘ્નમાન ચક્રકલના આ વર્ધમાનસુરિ હોય તો વીરસુરિના વિ સ. ૬૮૦ ના દીક્ષા સમય સાથે મેળ ખાતો નથી વળી, ચામુડરાજનો રાજત્વકાલ વિ સ. ૧૦૫૩ થી ૧૦૬૬ નો હતો તેથી વીરસુરિના વિ સ. ૬૮૦ ના દીક્ષાસમય સાથે એ ધટનાનો મેળ જણાતો નથી. વળી, વિમલ મત્રીના પિતા વીરમત્રી ૧૧ મી સદીના પૂર્વભાગમાં હતા

વીરસુરિ ૧૧ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા હોવા બદલ એમ માનીએ તો જ બધી ઘટનાઓના મેળ મળી રહે

૨૪. પ્રમાવકચરિત, પૃ ૧૨૭-૧૩૨

૨૫. પુરાતનપ્રવન્ધસમ્રહ, પૃ ૧૭-૧૯

૨૬. ભોજરાજના સમય સાથે માધના સમયનો મેળ ખાય એમ નથી

૨૭. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૩૪-૩૬

૨૮. ઇજન, પૃ. ૧૨૨

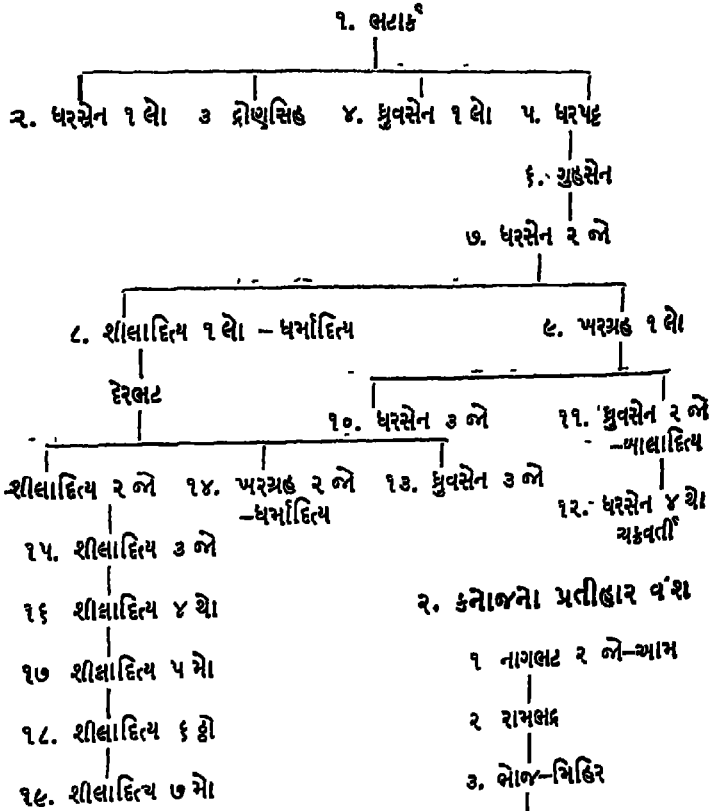
આથી હકીકત પુરાતનપ્રવન્ધસમ્રહ માંના સ્વજન્યન્તરીયાત્મકપ્રવચ (પ. ૧૮) માં છે, ધણુ એમાં ધામણુહલિને બદલે ગોમડલ (ગોડળ) નમર, પાંચ પુત્રોને બદલે સાત પુત્રો અને ૭૦૦ ઘોડાઓ, તેમજ ત્રિગળર મતાનુચારી રાજા ખેગાર વગેરે વિશેષ હકીકતો આવે છે વળી, બખ્ષાદિસુરિની સાથે આમ રાજ સ્વય સંવ સંહિત આવી પ્રથમ ખલાત આવે છે ને ત્યાંથી બધા ગિરનાર તીર્થમાં બંધ છે

૨૯. વિચારણ્ય, શકરદિગ્વિજય, સ ૨-૧૬ ના આધારે

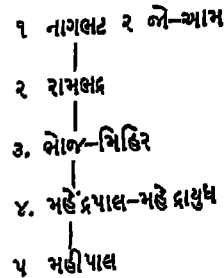
૩૦. જાવળ્યસમય, વિમલપ્રવચ, સ્ત ૨, ૧-૬૧

વંશાવળીઓ

૧. ઐત્રક વંશ

૨. કનોજનો પ્રતીહાર વંશ

૩. નાંદીપુર—ભરૂકચ્છનો

ગુજરાતનું વંશ

૧. દદ ૧ લો
૨. જયભટ ૧ લો—વીતરાગ
૩. દદ ૨ નો
૪. જયભટ ૨ નો
૫. દદ ૩ નો—બાહુસહાય
૬. જયભટ ૩ નો
૭. અહિરોલ
૮. જયભટ ૪ થો

૪. વઢવાણનો આપ વંશ

૧. વિક્રમાર્ક
૨. અરુક
૩. પુલકેશી
૪. ધ્રુવભટ
૫. ધરણીવરાહ

૫. ઓખામંડળનો ચાવડા વંશ

૧. અખેરાજી
૨. હુવડરાય
૩. જયસેન
૪. જગદેવ ૧ લો
૫. મંભલજી
૬. જગદેવ ૨ નો
૭. કનકસેન
૮. અનાંતદેવ

૬. અણુહિલવાડનો આવડા વંશ

અણુશ્રુતિ નં. ૧

૧. વનરાજ
૨. યોગરાજ
૩. રત્નાદિત્ય
૪. વૈરિસિંહ
૫. ક્ષેમરાજ
૬. ચામુડરાજ
૭. આહલ
૮. બૃભટ (કે સામંતસિંહ)

અણુશ્રુતિ નં. ૨

૧. વનરાજ
૨. યોગરાજ
૩. ક્ષેમરાજ
૪. બૃયડરાજ
૫. વૈરિસિંહ કે વૈરિસિંહ
૬. રત્નાદિત્ય
૭. સામંતસિંહ

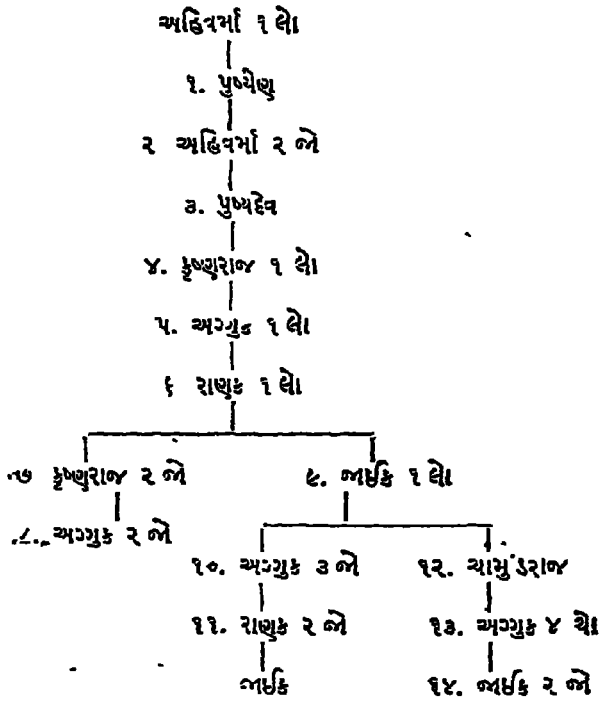
સંશોધિત

૧. વનરાજ
૨. યોગરાજ
૩. ક્ષેમરાજ ચામુડરાજ આહલ
૪. વૈરિસિંહ
૫. રત્નાદિત્ય
૬. સામંતસિંહ (કે બૃભટ)

૭. ગારુલક વંશ

૧. શર ૧ લો
૨. વરાહદાસ ૧ લો
૩. શર ૨ લો
૪. વરાહદાસ ૨ લો
૫. સિંહાદિત્ય

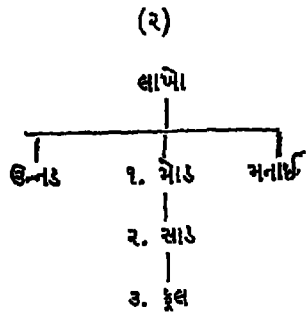
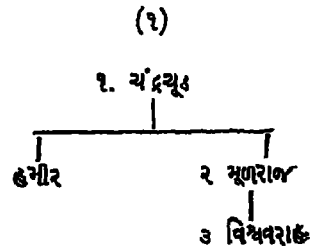
૮. સૈંધવ વંશ

૯. સૌરાષ્ટ્રનો ચાલુક્ય વંશ

૧. કલ્લ
૨. [રાજેન્દ્ર]
૩. બાહુકવલ્લ
૪. અવનિવર્મા ૧ લો
૫. બલવર્મા
૬. અવનિવર્મા ૨ નો

૧૦. સમા વંશ

૧૧. ત્રેકૂટક વંશ

૧. દેવદત્ત
૨. દક્ષેન્
૩. વ્યાધસેન

૧૨. કટચ્યુરિ વંશ

૧. કૃષ્ણરાજ
૨. શંકરગણુ
૩. છુદરાજ

૧૩. ચાહમાન વંશ

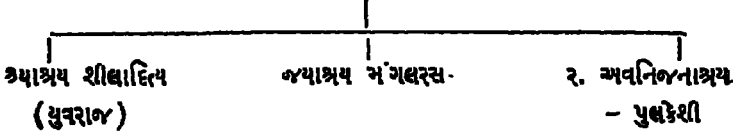
૧. મહેશ્વરદામ
૨. ભીમદામ
૩. ભાટવડ ૧ લો
૪. હરદામ
૫. પ્રભાટ
૬. ભાટવડ ૨ નો

૧૪. સોંદ્રક વંશ

૧. ભાતુશકિત-નિકુંભ
૨. આદિત્યશકિત
૩. અક્ષશકિત-નિકુંભ
- જયશકિત

૧૫. નવસારીનો ચાલુક્ય વંશ

૧. ધરાશ્રય જયસિંહ

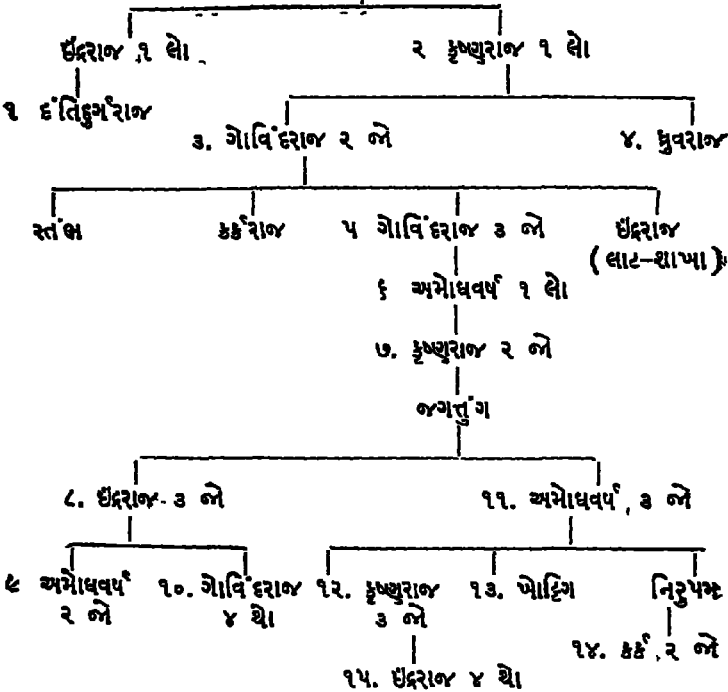

૧૬. રાષ્ટ્રકૂટ વંશ

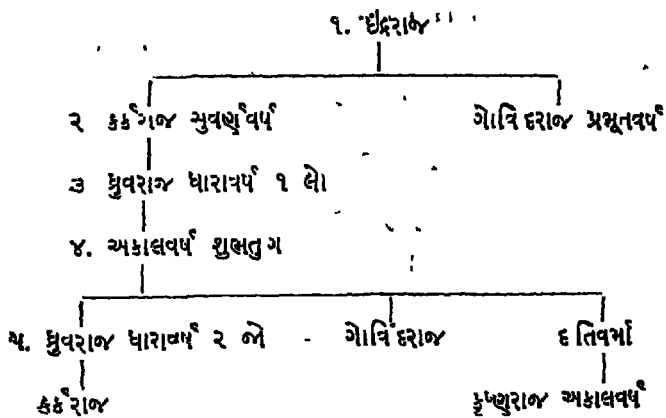
(૧) કણ્ઠીટકનો

ગોવિંદરાજ ૧ લો

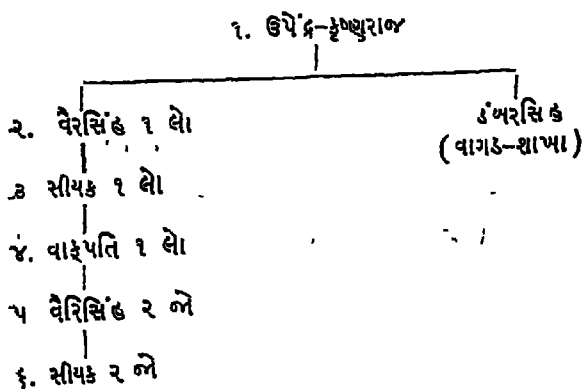
કર્કરાજ - ૧ લો -

(૨) લાટનો

૧૭. પરમાર વંશ

सिद्धार्थसूचि

सामान्य

१ भूगो सद्धर्मा

(अ) वेद-वेदांग

आणिान

अष्टाध्यायी ग्र. १-२

स श्रीशचन्द्र वसु, दिल्ली, १९६२

स्कन्दस्वामि-महेश्वर

निदक्तभाष्यटीका, भा १-२

से. लक्ष्मण स्वल्प, काहोर, १९२८-३१

(अ) स्मृति

मनुस्मृति, वाराणसी, १९७०

(ध) धर्मादिस-पुराण

धर्मरिष्य (पद्मपुराणान्तर्गत), मुबई, १९२४

मद्विष्यपुराण, मुबई, १९५९

भागवतपुराण, गोरखपुर, वि स २०१०

मत्स्यपुराण, पूना, १९०७

श्रीमाळपुराण (स्कंदपुराणान्तर्गत)

अहमदाबाद, १८९९

स्कन्दपुराण, ख ७, मुबई, वि स. १९६६-६७

(ध) धौद्ध अथो

आर्यमन्त्रश्रीमूलकल्प, भा. १-३, त्रिवेन्द्रम्,

१९२०, १९२५

(ઉ) જૈન આગમ

શ્રૌતકીર્તિ
અયવિજય
જિનદાસગણિ મહત્તર

બૃહત્કલ્પસૂત્રવૃત્તિ, भा. ૨, भावनगर, ૧૯૩૪

કલ્પવીપિકા, રાધનપુર, સ. ૧૯૧૨

આચારાગસૂત્રચૂર્ણિ, રતલામ, વિ. સ. ૧૯૧૮

—આવશ્યકસૂત્રચૂર્ણિ, ઉત્તર ભાગ,

રતલામ, સં. ૧૯૨૧

—ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રચૂર્ણિ, રતલામ, સં. ૧૯૧૮

—નિર્ણયસૂત્ર ચૂર્ણિ (ટાઈપ કરેલી) સ. આચાર્ય વિજય-

પ્રેમસૂરિ, વિ. સં. ૧૯૧૫-૧૬

જિનપ્રભસૂરિ
ધર્મસાગરગણિ
વિનયવિજય
શ્રીલાકદેવ
સિદ્ધસેનગણિ

કલ્પસન્દેહવિષયીયધિ, જામનગર, સં. ૧૯૬૧

કલ્પસૂત્ર-ક્રિરણાવલી, भावनगर, સં. ૧૯૭૮

કલ્પસૂત્ર-સુબોધિકા, સુરત, ૧૯૧૧

સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર-વૃત્તિ, મહેસાણા, સ. ૧૯૭૩

જીતકલ્પસૂત્ર-બૃહત્ચૂર્ણિ, અમદાવાદ, ૧૯૨૬

(ઊ) આગમેતર-જૈન-ધર્મશ્રી થા

જિનવિજય મુનિ (સં.)

વિવિધગચ્છીયપટ્ટાવલીસંગ્રહ, મુંબઈ, ૧૯૬૧

જિનેશ્વરસૂરિ

પ્રમાલ્લક્ષણ (નાથૂરામ પ્રેમી, દર્શનસાર-વિવેચના,

પરિશિષ્ટ, પૃ. ૬૧ માં ઉદાહૃત)

દેવસેનસૂરિ

દર્શનસાર, મુંબઈ, સં. ૧૯૭૪ (સ નાથૂરામ પ્રેમી),

ભાવસંગ્રહ (નાથૂરામ પ્રેમી, દર્શનસાર-વિવેચના,

મુંબઈ, સં. ૧૯૭૪ માં)

ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય

પ્રવચનપરીક્ષા, રતલામ, ૧૯૩૭

અદ્યક્ષકર્મવી

મદ્રબાહુવરિત, (નાથૂરામ પ્રેમી, દર્શનસાર-વિવેચના,

પરિશિષ્ટ, મુંબઈ, સ. ૧૯૭૪ માં પ્રકાશિત)

રાજકોશરસૂરિ-હરિમદ્રસૂરિ

ચદ્દર્શનસમુચ્ચયી, રાજનગર (અમદાવાદ), ૧૯૧૮

(એ) જૈન પ્રબંધો, ચરિતો અને કથાઓ

ચદ્દર્શનસૂરિ

કુવલયમાલા, મુંબઈ, ૧૯૫૧

જૈનપ્રભસૂરિ

વિવિધતીર્થકલ્પ, શાન્તિનિકેતન, ૧૯૩૪

જિનમળ્લન

કુમારપાલપ્રબન્ધ, भावनगर, સં. ૧૯૭૧

जिनविजय मुनि (सं.)

धनपाल

धनेश्वरसूरि

प्रभावचन्द्र

मेरुगुणाचार्य

पुरातनप्रबन्धसंग्रह, कलकत्ता, १९३६

भविष्यत्तकहा, बडोदरा, १९२३

शत्रुजयमाहात्म्य, मुंबई, १८८९

प्रभावचरित, मुंबई, १९४०

प्रबन्धचिन्तामणि, शान्तिनिकेतन, १९३३

—(स्थविरावली के) विचारश्रेणी, ('जैन साहित्य-संशोधक', खंड २, अ- ३-४), पूना, १९२५

राजशेखरसूरि

प्रबन्धकोश (चतुर्विंशतिप्रबन्ध),

शान्तिनिकेतन, १९३५

लावण्यसमय

संवदासगणि—

हरिमप्रसूति

विमलप्रबध, अमदावाद, १९६५

वसुदेवहिण्डी, ख. १-२, भावनगर, १९३०-३१

नेमिनाहचरित, -अमदावाद, १९७० (सनत्कुमार—

चरितम्, Munchen 1921)

—मल्लिनाथचरित, वाराणसी, वी स २४३८

हरिवेण

डापडिया, भो जि

बृहत्कथाकोश, मुंबई, १९४३

श्रीसिद्धिर्पि, भावनगर, १८३८

(अ) शास्त्रीय ग्रंथः।

अमरसिंह

कौटिल्य

गावी, लालचंद भ. (स).

चण्ड

दण्डी

ब्रह्मगुप्त

भरत

भामह

भुवनचंद

भोजदेव

मल्लप्रसाद

यादवप्रकाश

नामलिङ्गानुशासन-(अमरकोश), मुंबई, १९१३-

अर्थशास्त्र, भा. १, मुंबई, १९६०

पाटणजैनमठारग्रंथसूचि, बडोदरा, १९३७

प्राकृतलक्षणम्, -अमदावाद, १९२९

काव्यादर्श, पूना, १९२४

ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त, -दिल्ली, १९६६

नाट्यशास्त्र, मुंबई, १९४३

काव्यालङ्कार, वाराणसी, स. १९८५

अपराजित - पृच्छा, बडोदरा, १९५०

समराङ्गणसूत्रधार, बडोदरा, १९२४-२५

प्रमाणमंजरी, बडोदरा, १९५८

वैजयन्ती, -पूना, -१८९३

राजशेखर	काव्यमीमांसा, वडोदरा, १९३४
बराहमिहिर	वृहत्संहिता, भा. १-२, वाराणसी, १८९५-९९
विनयचन्द्रसूरि	काव्यशिक्षा, अमदावाद, १९६४
हलायुध	हलायुधक्रीडा, वाराणसी, शक १८७९
हेमाचन्द्राचार्य	अभिधानचिन्तामणि, भावनगर, १९१५
—	मानसार, अ. ३, आक्सफर्ड, १९३१
—	लेखपद्धति, वडोदरा, १९२५

(अ) साहित्य साहित्य

अरिसिंह ठक्कुर	सुकृतमकीर्तन, मुंबई, १९६१
चदयप्रभसूरि	सुकृतमकीर्तनकोशालिनी (हम्मीरमदमर्दन, परिशिष्ट ३) वडोदरा, १९२०
कालिदास	मालविकाग्निमित्र, पूना, १९१८
—	मेघदूत, मुंबई, १९३५
—	विक्रमोर्वशीय, मुंबई, १९०१
क्षेमेन्द्र	वृहत्कथामञ्जरी, मुंबई, १९०१
दण्डी	दशकुमारचरित, मुंबई, १९३६
धनपाल	तिलकमञ्जरी, मुंबई, १९३८
भट्टि	रावणवध (मष्टिकाव्य), मुंबई, १८९८
भवभूति	मालतीमाधव, मुंबई, १९१३
भाष	शिशुपालवध (माघकाव्य), मुंबई, १९०५
यशपाल	मोहराजपराजय नाटक, वडोदरा, १९९८
रत्नविजय	गूर्जरदेवराजवशावली (स्वाध्याय, पु. ५, अं. ३), पु. ३।६२।, १८९८
विद्यारण्य	शङ्करदिविजय, पूना, १८९१
सुन्दरसूरि मुनि	स्तोत्ररत्नाकर, महेशाणा, १९१४
सोहदल	उदयसुन्दरीकथा, वडोदरा, १९२०
सोमदेव भट्ट	कथासरित्सागर, मुंबई, १९३०
हेमचन्द्र	द्वयाश्रय महाकाव्य (संस्कृत) अभयतिलकगणिकृत टीका सहित, भा. १-३, मुंबई, १९२५, १९३१

કુળ ,

રત્નમાલા ("રત્નમાલ અને ગુજરાતના મંત્રો
તથા મળવંશીઓની તપાસીઓનો અગ્ર" આં
પ્રકાશિત), અમદાવાદ, ૧૯૦૩

(મી) અભિલેખો અને મિષ્ટા

Altekar, A. S

"Six Saindhava Copper-plate Grants
from Ghumli", *E I*, Vol XXVI,
New Delhi, 1941

—Surat Plates of Karkarāja Suvar-
navarsha", *E I*, Vol XXI, New
Delhi, 1931

Bhagvanlal Indrajī

"On the Ancient Nagari Numerals",
IA, Vol VI, Bombay, 1887

Bhandarkar, D. R.

"Plates of Dantivarman". *E I*, Vol.
VI, Ootacamund, 1901

—"Vasantgadhi Inscription of Varmala-
ta", *E I*, Vol IX, Calcutta, 1908

Bhandarkar, R. G.

"Deoli Plates of Krishna III," *E I*,
Vol V, New Delhi, 1899

—"Karkhad Plates of Rashtrakuta
Krishna III," *E I*, Vol IV, Cal-
cutta, 1897

—"Two Copper plates from Valabhi",
IA, Vol I, Bombay, 1873

Biswas, A. B

"A Note on the Ajanta Inscription
of the Vakatakas," *Indian Culture*,
Vol. VII, Calcutta, 1940-41

Bübler, G.

"Gujarati Inscriptions", No. III,
IA Vol XVII, Bombay, 1888

- Dikshit, K. N. & Diskalkar, D. B. "Plates of Paramāra Siyaka II," *E.I.*, Vol. XIX, Calcutta, 1928
- Dikshit, M. G. "Prince of Wales Museum Plates of Govindarāja," *E.I.*, Vol. XXVI, New Delhi, 1942
- Fleet, J. F. "Bengal Asiatic Society's Plate of the Mahārāja Vināyakapāla," *I.A.*, Vol. XV, Bombay, 1886
 —*Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol III, Calcutta, 1888
 —"Note", *I.A.*, Vol. XV, Bombay, 1886
 —"Sanskrit and Canarese Inscriptions", *I.A.*, Vol. VIII, Bombay, 1879
- Hultzsch, E. "Ganesgadh Plates of Dhruvasena I", *E.I.*, Vol. III, Calcutta, 1895
- Khare, G. H. "A New Sendraka Grant of Śaka 577", *N.I.A.*, Vol. I, Bombay 1939
- Kielhorn, F. "A Copper-plate Grant of Śilāditya I," *I.A.*, Vol. XIV, Bombay, 1888
- Konow, Sten "Hansot Copper-plates of Cāhamāna Bhartrvādha", *E.I.*, Vol. XII, Calcutta, 1914
- Maumdar, N. G. "A Passage of the Inscriptions of the Maṭrakas of Valabhi", *I.A.*, Vol. XLVIII, Bombay, 1919

- Majumdar, R C. "The Gwalior Prasasti of the Gurjara Pratihara King Bhoja," *E.I.*, Vol. XVIII, Calcutta, 1926
- "Jodhpur Inscription of Pratihara Bāuka", *E.I.*, Vol XVIII, Calcutta, 1926
- Mirashi, V. V. *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. IV, Ootacamund, 1955
- "Kavi Plate of Jayabhata IV", *C.I.I.*, Vol. IV, Pt 1, Ootacamund, 1955
- Ojha, G H. "Pratabgadh Inscription of King Mahendrapala II," *E. I.*, Vol. XIV, Calcutta, 1918
- Reu, B N. "The Sambhar Inscription of Chaulukya Jayasimha's Time," *I.A.*, Vol LVIII, Bombay, 1929
- Sankalia, H. D. "Hilol Plates of year 470", *E.I.*, Vol. XXXIV, Calcutta, 1962
- Shastri, H. G. "Magodi Plates of 'Suvarnavarsha Kaikaraja'", *JOI*, Vol. XX, Baroda, 1971
- "Tarasadi Plates of Amoghavarsha," *JOI*, Vol XX, Baroda, 1970
- Shastri, H. G & Dholakia, P. V. "Ambalas Plates of the Saindhava King Ahivarma," *JOI*, Vol. XIX, Baroda, 1970
- Sircar, D C. "Ajanta Cave Inscription of the Time of Harishena," *S I.*, Calcutta, 1942

- “Devali Plates of Govinda, Valabhi
500”, *E I*, Vol XXXV, New
Delhi, 1964
- “Gunaighar Copper-plate Inscription
of Vainva Gupta”, *S.I*, Calcut-
ta, 1942
- “Rashtrakūta Charters from Chin-
chanī,” *E I*, Vol XXXII, Caccutta
1959
- Select Inscriptions*, Vol I, Calcut-
ta, 1943
- આચાર્ય, શ્રી. વ. — “શુભરાતના ઐતિહાસિક લેખો”, ભા ૧-૩, મુંબઈ,
૧૯૩૩, ૧૯૩૫, ૧૯૪૨
- ચાન્ની, રણુછોડલાલ ધ. — “શુભરાતના ઇતિહાસને લગતા સિદ્ધાંતો”, “બુદ્ધિ-
વર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા”, પુ. ૧ અને ૨, મુંબઈ,
૧૯૩૪-૩૫
- ચાન્ની, હરિપ્રસાદ ગ. — “વિંચલ્લીમાથી મળેલા પાંચ અપ્રસિદ્ધ તામ્રપત્ર-
લેખો”, “બુદ્ધિપ્રકાશ”, પુ. ૧૦૮, અમદાવાદ,
૧૯૬૧
- “મહાસામંત ચંદ્રાદિત્યનું દાનશાસન”, “વૃક્ષભ
વિજ્ઞાનગર સંશોધન પત્રિકા”, પુ. ૧ અ ૧,
વલ્લભ વિજ્ઞાનગર ૧૯૫૭
- “મૈત્રક રાજા કુવસેનનું એક અપ્રસિદ્ધ દાનશાસન”,
“સ્વાધ્યાય”, પુ. ૩, વડોદરા, સ. ૨૦૨૧
- ચાન્ની હ. ગ. અને
ધેણકિયા. પ્રુ વિ. — “વૃક્ષભીના મૈત્રક રાજા કુવસેન ૧ લાનું દાનપત્ર”,
“સ્વાધ્યાય”, પુ. ૭, વડોદરા, સ. ૨૦૨૬

(૬) ચીની ગ્રંથો

- Huen Tsiang *Synkrit* Eng. trans by S. Beal:
Buddhist Records of the Western
World, London, 1906
- I-tsing Eng. trans. by J. Takakusu. *A*
Record of the Buddhist Religion
as practised in India and the
Malay Archipelago (A. D. 671
 -695), Oxford, 1896
- Watters, T. *On Yuan Chwang's Travels in*
India, Vol II, London, 1905

(ખ) અરબી, ફારસી, તુર્કી અને ઉર્દૂ ગ્રંથો

- અલી અકબર શાહ હુસાની જ્ઞાનિતે અદવીઅ ફિરોઝ હિંદ
 [છાંદુભાષિત. નાવક “મધ્યયુગીન ભારત,” ખંડ ૨,
 અમદાવાદ, ૧૯૬૭ ના આધારે]
- અલમસૂઝરી, અબુલ્હસન અલી મુરુજુઝ જહથ (મૌલવી મોહમ્મદ અબ્દલ મલિક,
 આન્નામગઢ, ૧૯૩૪ ના આધારે)
- અલીમોહમ્મદ ગ્લાન મિર્જાતે અહમદી, ભાગ ૧-૨ ઓર અંતિમા,
 લકોહા, ૧૯૨૭, ૧૯૨૮, ૧૯૩૦
- ઇબ્ને સલદૂન મુકદ્દમએ ઇબ્ને મલ્કદૂન, ભા ૬, અલાહાબાદ
- તયમૂર મલકૂજયાતે તયમૂરી કે રક્ષકે તયમૂરી (Elliot
 & Dowson, *History of India*,
 Vol III, London, 1871
- બગદાદી ઇબ્ને હોકલ મોહમ્મદ અશકાલુલ બિલાદ (*Ibid.*, Vol I, London,
 અબુલ્લ વાસિમ 1867)

- વલાઝરી, અહમદ ફુતુહુલ્લુલ્લુદ્દાન (*Ibid.*)
 યિન ચાન્દા
 યુઝુર્ન યિન ગઢરિયાર અજાડબુલ હિદ (સૈયદ સુલૈમાન, 'અરબો હિદકે તબલુકાત'ના આધારે)
- મૌલાના સૈયદ અયૂઝફર તારીખે મિથ, આજમગઢ, ૧૯૪૭
 નદ્વી
 મૌલાના સૈયદ સુલૈમાન નદ્વી 'અરબો હિદકે તબલુકાત', ઇલાહાબાદ, ૧૯૩૦
 —અયૂઝફરી જહાનરાની, આજમગઢ, ૧૯૩૫
- મૌલાના, હકીમ સૈયદ અબ્દુલ્લહી યાદે અમ્યન, લખૌરી
 મૌલવી મોહમ્મદ અબ્દુલ્ માલિક જ્ઞાનને ગૂઝર, भा. ૨, આજમગઢ, ૧૯૩૧
 એમ, ગુલામ મોહમ્મદ તારીખે મિસ્લાતે મુસ્તફાબાદ, મુંબઈ, ૧૯૩૧
 —મિસ્લાતે મોહમ્મદી; મુંબઈ, હિ. સં. ૧૩૪૨
- મૈગફી સુલમાન સિદ્દ સિલ્લતુલ તવારીખ, પાગેસ, ૧૮૧૧
- ફસ્તુલ્હી અબુ ઇમ્દાદ કિતાબુલ્ અક્બારીય (Elliot & Dowson, *op. cit.*, Vol. I, London, 1867)
- Al Beruni *Al-Beruni's India* (Eng. trans. by E. C. Sachau), Vols. I-II, London, 1914
- Ali Muhammad Khan *Mirat-i-Ahmada* (Eng. trans. by M. F. Lokhandwala), Baroda, 1965
 —*Supplement* (Eng. trans. by Syed Nawab Ali & C. N. Seddon), Baroda, 1928
- મીનાતે અદમદી, ભાગ ૧-૨ (ગુજ. અનુ. ડાકી મોહમ્મદ નીઝામુદ્દીન મીનાતી દાઝી), અમદાવાદ, ૧૯૧૨, ૧૯૧૬

—મિત્રાતે અહમદી, વૉ. ૨, ખંડ ૧ થી ૪ (ગુજ. અનુ કૃ. મેા અવેરી), અમદાવાદ, ૧૯૩૩-૧૯૩૬

Elliot, H. M. &
Dowson, J.

The History of India as told by its own Historians, Vols. I & III, London, 1867, 1871

(ગ) અવસ્તેના ગ્રંથો

— “Vandīdād”, *The Zend-Avesta*. Part I (Eng. trans. by James Darmesteter), S. B. E., Vol. IV, Oxford, 1895

— “Yasna”, *The Zend-Avesta*, Part III, (Eng. trans by L. H. Mills) S B E Vol. XXXI, Delhi, 1965

૨. અર્વાચીન સંદર્ભો

Altekar, A. S

: *A History of Important Ancient Towns and Cities in Gujarat and Kathiawad*, Bombay, 1924

— *The Rashtrakutas and Their Times*, Poona, 1934

.. — “The Rastrakuta Empire”, *The Age of Imperial Kanauj*, Bombay, 1955

(Bhagvanlal &
Jackson)

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. I, Pt. 1: History of Gujarat: Early History, Bombay, 1896

- Bhattacharya, B. *Buddhist Iconography*, London, 1924
- Burgess, J. *Report on the Antiquities of Kathiawad and Kachh*, London, 1876
- Burgess, J. & Cousens, H. *Architectural Antiquities of Northern Gujarat*, Bombay, 1903
- Campbell, J. M. (Ed) *Gazetteer of the Bombay Presidency*, Vols. V, VIII, IX, Bombay, 1880, 1884, 1899-1901
- Coomarswamy, G. K. *History of India and Indonesian Art*, Leipzig, 1927
- Cousens, J. *The Architectural Antiquities of Western India*, London, 1926
- *Somanatha and Other Medieval Temples in Kathiawad*, Calcutta, 1931
- Cunnigham, A. *Ancient Geography of India*, Calcutta, 1924
- Fergusson, J. & Burgess, J. *History of India and Eastern Architecture*, Vol. I, London, 1910
- Forbes, A. K. *Rās Malā*, Vol. I, London, 1924
- Majumdar, M. R. (Ed.) *Historical and Cultural Chronology of Gujarat*, Vol. I, Baroda, 1960
- Majumdar, B. C. (Ed.) *The History and Culture of the Indian People*, Vol II: *The Age of Imperial Kanauj*, Bombay, 1953

- Vol. III. *The Classical Age*, Bombay, 1951
- Vol. IV. *The Age of Imperial Kanauj*, Bombay, 1955
- Vol. V: *The Struggle for Empire*, Bombay, 1957
- Munshi, K. M. *The Glory that was Gūjjaradīśa*, Part III, Bombay, 1944
- Somnath: The Shrine Eternal*, New Delhi, 1951
- Parikh, R. C. "Introduction to the History of Gujarat", Introduction, *Kāvyañu-sāsana*, Vol. II, Bombay, 1938
- Rhys Davids, T. W. "Yuan Chwang or Hiven Tshang?", *On Yuan Chwang's Travels in India*, Vol. I, London, 1904
- Sankalia, H. D. *The Archaeology of Gujarat*, Bombay, 1941
- Shah, U. P. *Ahola Bronzes*, Bombay, 1959
- Sculptures from Samalaji and Roda*, Baroda, 1960
- Smith, V. A. *Early History of India*, Oxford, 1932
- Thapar, R. K. "The Temple of Somantha: History by Excavations", *Somanatha: Shrine Eternal*, New Delhi, 1958

Virji, K. J.

Ancient History of Saurashtra,
Bombay, 1955

કલ્યાણવિજય મુનિ

‘પ્રબંધપદ્યોત્તમ’, “પ્રભાવક-ચરિત” (ગુજ.
અનુ.), ભાવનગર, સં. ૧૯૮૭

દવે, નર્મદાશંકર લા.

“કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ”, મુબઈ, ૧૮૮૬

દેસાઈ, શબ્દપ્રસાદ ક.

“સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ”, જૂનાગઢ, ૧૯૧૮

દેસાઈ, પાલનજી બ.

“તારીખે સાહાને ઇરાન”, દક્ષિણ બીજી

દેસાઈ, મોહનલાલ દ.

“જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ”, મુબઈ,
૧૯૩૩

ફાર્ગસ, એ. કિ.

“રાસમાળા” (ગુજ. અનુ. : રણછોડભાઈ
ઉદયરામ), મુબઈ, ૧૯૨૨

રાઠોડ, રામસિંહજી કા.

“કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”, અમદાવાદ, ૧૯૫૯

શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કે.

“ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”,
અમદાવાદ, ૧૯૫૩

શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ અં.

“ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”, અમદાવાદ,
૧૯૬૪

—“પ્રાચીન ભારત”, ભા. ૧, અમદાવાદ, ૧૯૬૯

—“મૈત્રકકાલીન ગુજરાત”, ભા. ૧-૨, અમદાવાદ,
૧૯૫૫

શાહ, ઉમાકાન્ત પ્રે.

“ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ”, “સ્વાધ્યાય”, પુ. ૧,
વડોદરા, સં. ૨૦૨૦

સાહેસરા, ભોગીલાલ જ.

“જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત”, અમદાવાદ,
૧૯૫૨

સોમપુરા, કાંતિલાલ કે.

“ભારતીય સ્થાપત્ય અને શિલ્પ”, અમદાવાદ,
૧૯૬૫

ओझा, गौ ही.	राजपूतानेका इतिहास, जि १, अजमेर, १९२७
	—भारतीय प्राचीन लिपिमाला, दिल्ली, स २०१६
कल्याणविजय मुनि	बीरनिर्वाण सवत् और जैन कालगणना, जालोर, सं. १९८७
दत्त और सिंह	हिन्दू गणितशास्त्रका इतिहास, भा. १, लखनऊ, १९५६
दीक्षित, श. बा	भारतीय ज्योतिष (हिंदी अनु शिवनाथ झारखडी), लखनऊ, १९५७
पुण्यविजयजी मुनि	'जैन आगमधर और प्राकृत वाङ्मय', 'मुनि हजारीमल स्मृतिग्रथ' व्यावर, १९३५
प्रेमी, नाथूराम	'दर्शनसार विवेचना', "दर्शनसार", बंबई, स. १९७४

प्रकरणांतर

[सामान्य संदर्भसूचिभा ज्योतिषका संक्षेप सिनायना संक्षेपनी]

प्रकरणा २

Acharya, P K	<i>Dictionary of Hindu Architecture</i> , London, 1927
Belvalkar, S K	<i>Systems of Sanskrit Grammar</i> , Poona, 1915
Government of Gujarat	<i>Bhavnagar District</i> (Gujarat State Gazatteers), Ahmedabad, 1969
Kapadia, H R	<i>A History of the Canonical Literature of the Jainas</i> , Surat, 1941

- Macdonell, A. A. *Vedic Mythology*, Strassburg, 1897
- Mehta, R. N. "Valabhi of the Mastrakas," *JOI*, Vol. XIII, Baroda, 1964
- Monier-Williams, M. *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford, 1963
- Ptolemy. *Ancient India as described by Ptolemy* (Eng trans by Mc Crindle), Calcutta, 1927
- Sribbarao, B. *Baroda through the Ages*, Baroda, 1953
- ત્રિવેદી, રમણલાલ કે (સ) "વસતિ-ગણતરી ૧૯૬૨ : ગુજરાત : નિર્મલા વસતિ-ગણતરી પુસ્તિકા : ભાવનગર નિર્મલા", અમદાવાદ, ૧૯૬૪
- પરીખ, રસિકલાલ છા. "ગુજરાતની રાજધાનીઓ", અમદાવાદ, ૧૯૫૮
- શાહ, ઉ પ્રે. 'ગુજરાતના કેટલાક પ્રાચીન પંડિતો', 'બુદ્ધિપ્રકાશ', પુ. ૯૯, અમદાવાદ, ૧૯૫૨
- પ્રકરણ ૩-૪
- Bhandarkar, D. R. "The Nagar Brāhmanas and the Bengal Kayasthas", *IA*, Vol. LXI, Bombay 1932
- Fick, Richard. *The Social Organisation in North-West India in Buddha's Time*, Calcutta, 1920
- Jagan Nath. *Early History of the Mastrakas of Gujarat*, *Indian Culture*, Vol V, Calcutta, 1938
- Jayaswal, K. P. *History of India 150 A.D. to 350 A. D.*, Lahore, 1933

—*An Imperial History of India*,
Lahore, 1934

Kane, P V *History of Dharmasāstra*, Vol. II,
Poona, 1921

Ray, N R "Maṭrakas of Valabhi" *IHQ*, Vol.
IV, Calcutta, 1928

Raychaudhuri, H. *Political History of Ancient India*,
Calcutta, 1950

Senart, E'mile *Caste in India*, London, 1930

Shah, C. J. *Jamun in North India*, Bombay,
1932

Tod, J. *Annals and Antiquities of Rajasthan*,
Vol I, Bombay, 1920

Watson, J W "Legends of the Earlier Chudāsamā
Rās of Junagadh" *I. A.*, Vol II,
Bombay, 1873

મહેતા, માનસ કર પી "મેરાણા ગુહિયો", ભાવનગર, ૧૯૩૩

શાસ્ત્રી, કુ કે "વણબીના રાજ્યો મેર હતા? ગુજર હતા?
ફણ હતા? કે નાગર?" "દ્વાર્ધસ ગુજરાતી
રુલાનુ ત્રૈમાસિક", પુ. ૧, મુંબઈ, ૧૯૩૬

પ્રકરણ ૫

Parmar, B M. *Cultural and Critical Study of*
Śrīmāla Purāna, Vol. I

પરીખ, ર હો "ગુજરાતની રાજધાનીઓ", અમદાવાદ, ૧૯૫૮

પ્રકરણ ૬

- Bhandarkar, D. R. "Correction", *JBBRAS*, Vol XXI, Bombay, 1904
- Ganguly, D. C. "Central and Western India", *The Age of Imperial Kanauj*, Bombay, 1955
- Majumdar, R. C. "Northern India during A. D. 650-756", *The Classical Age*, Bombay, 1954
- "Rise and Fall of the Pratihar Empire", *The Age of Imperial Kanauj*, Bombay, 1955
- Puri, B. N. *The History of Gurjar-Pratihara*, Bombay, 1957
- Shastri, H. G. "The Problem of the Chronology of Cāṇvadhā Kings", *Proceedings and Transactions of the All-India Oriental Conference, Seventeenth Session*, Ahmedabad, 1959
- Uyadhye, A. N. "Introduction", *Bṛhathathahora*, Bombay, 1943
- ચોડી, રા. મુ. 'પાટણ-સ્થાપનાનાં તારીખ વાર તિથિ', "કાન્તમાસા", અમદાવાદ, ૧૯૨૪

પ્રકરણ ૭

- જાની, અ. બાલાલ શુ. (સં.) "શ્રી કાન્ત ગુજરાતી સમાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ," ભા ૧, મુ. અર્ધ, ૧૯૨૩

નવગાંધી, જયરામદાસ જે.

મોદી, રા. સુ.

શાસ્ત્રી, હ. ગં.

સહિસરા, ભો. જ.

શાસ્ત્રી, હ. ગં.

Sircar, D. C.

જોટ, ૨ બી

—

સહિસરા, ભો. જ.

“કચ્છનો બૃહદ્ ઇતિહાસ,” અંજર, ૧૯૨૬

“પાટણસ્થાપનાના તારીખવાર તિથિ,” “કાન્તમાલા”

અમદાવાદ, ૧૯૨૪

‘અણુલિલવાડનો આનંદ વંશ’, “સ્વાધ્યાય”, પુ ૫,

વડોદરા, સં ૨૦૨૪

—‘પુરાણોમાં આપેલી મૌર્ય વંશની સાક્ષવારી,’

“ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૨૦મું સમેલન—

હેવાલ,” અમદાવાદ, ૧૯૫૯

‘ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક બૃહદ્ અણુ’

પૃષ્ઠ’, “ગુજરાત દીપોત્સવી અંક, સ. ૨૦૨૩”,

અમદાવાદ, ૧૯૬૭

પ્રકરણ ૮

‘ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટોનું શાસન’, “ગુજરાત સંશોધન

મહાનું ત્રૈમાસિક,” પુ ૩૦, મુ બર્ષ, ૧૯૬૮

પ્રકરણ ૯

Indian Epigraphical Glossary, Cal-

cutta, 1966

પ્રકરણ ૧૦

‘ગુજરાતનું વહાણવટું’, “વસંત રજત મહોત્સવ

સ્મારક ગ્રંથ”, અમદાવાદ, ૧૯૨૭

‘નવોદા’, “કુમાર”, અંક ૫૪૪, અમદાવાદ,

૧૯૬૯

‘નટપુત્ર રોહક અને રાજા’, “પ્રમખંધુ-ગુજરાત

સમાચાર દીપોત્સવી અંક”, અમદાવાદ,

સ. ૧૯૯૯

—‘શબ્દ અને અર્થ’, મુ બર્ષ, ૧૯૫૪

પ્રકરણ ૧૧

- Bagchi, P. C. *India and China, Calcutta, 1927*
 'કાપડિયા, હી ર 'કાચોએ કવિઓને આપેલાં બિરુદો', "કાચો" સ
 ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક", પુ. ૨૬, મુ'બઈ
 ૧૯૧૧
 ગાંધી, શા. ભ. "ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ", વડોદરા, ૧૯૧૭

પ્રકરણ ૧૨

- Burnell *South Indian Palaeography, London, 1878*
 Buhler, G. *Indian Palaeography, Calcutta, 1962*
 Dani, A H. *Indian Palaeography, Oxford, 1963*
 Fleet, J. F. "Adni Inscription of Mahipāla
 Samvat 974" *I.A.*, Vol. XVI,
 Bombay, 1887
 Upasik, C. S. *The History and Palaeography
 of Mauryan Brāhmī Script
 Nalanda, 1960*

પ્રકરણ ૧૩

- Arnold, T. W. *Preaching of Islam, London, 1913*
 Davar, F. C. *Iran and India through the Ages,
 Bombay, 1962*
 — *Iran and Its Culture, Bombay*
 Hitti, P K. *History of Arabs, London, 1963*
 Hodiwala, S H. *Studies in Parsi History, Bombay,
 1920*

- Marshall, J. *A Guide to Taxila, Cambridge, 1960*
- Nicholson, R. A. *A Literary History of Arabs*
 'કાકિલ', મુહમ્મદ ઉમર "૧૧ મી સદી પૂર્વેનો ગુજરાત મુસ્લિમ સભંધ", મુ. મર્ષ, ૧૯૩૮
- તારાપોરવાળા, એરથ જહાંગીર 'પારસીઓનું હિંદમાં આગમન તથા તેમનો ત્યાર-પંથનો ઇતિહાસ', "શુદ્ધિપ્રકાશ", પુ. ૮૩, અમદાવાદ, ૧૯૩૬
- દ્વિવેદી, મણિભાઈ "પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત", નવસારી, ૧૯૪૦
- શાસ્ત્રી કે. કા "આપણા કવિઓ", અમદાવાદ, ૧૯૪૨
- શાસ્ત્રી, કુ. કે "શેવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ", મું. મર્ષ, ૧૯૩૬
- શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં. 'સંજ્ઞાનના સ્થાનિક ઇતિહાસ પર પડેલો પ્રકાશ', "ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૧ મું સંમેલન-હેવાલ", કલકત્તા, ૧૯૬૧
- શાહ, ઉ. પ્રે. 'ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ', "સ્વાધ્યાય", પુ. ૧, વડોદરા, સં. ૨૦૨૦
- શાહ હીરાલાલ, અ. તળાખનો પ્રાચીન વિહાર, "પુરાતત્ત્વ", પુ. ૧, અમદાવાદ, સં. ૧૯૭૮
- સરિસરા, ભો. જ. "અન્વેષણ", અમદાવાદ, ૧૯૬૭
- "ઇતિહાસ અને સાહિત્ય", અમદાવાદ, ૧૯૬૬

પ્રકરણ ૧૪

- Ansari, Z. D. *Excavations at Dwarka, Poona, 1966*
 & Mehta, M. S.
- Mehta R. N. *Excavations at Nagara, Baroda, 1970*
- *Excavations at Timbarva, Baroda, 1955*

- 'Valabhi of the Maitrakas', *JOI*; Vol XIII, Baroda, 1964
Excavation at Shamalaji, Baroda, 1967
- Mehta, R N & Patel, A J.
 Nanavati, J. M., Mehta, R. N. & Chowdhury, S. N.
 Somnath-1956, Baroda, 1971
- Subba Rao, B. & Mehta, R. N.
Baroda through the Ages, Baroda, 1953
- 'Excavation at Vadnagar', *Journal of the M S University of Baroda*, Vol IV, Baroda, 1955
- પ્રકરણ ૧૫
- Brown, Percy
Indian Architecture, (Buddhist & Hindu period), Bombay, 1965
- Gadre, A. S.
Archaeology in Baroda, Baroda, 1947
- Gandani, H. R & Dhaky, M. A
 Some Newly Discovered and Less Known Māru-Gurjara Temples in Northern Gujarat', *JOI*, Vol XVII, Baroda, 1967
- Dhaky, M. A.
 "The Chronology of Solānki Temples in Gujarāt", *Journal of the Madhya Pradesh Itihas Parishad*, No. 3, Bhopal 1961
- Government of Gujarat
Annual Report, Department of Archaeology, 1970-71, Ahmedabad, 1971
- Nanavati, J. M.
 'The Temple at Gop', *Journal of Saurashtra - Research Society*, Vol I, No 2, Rajkot, 1957

- Nanavati, J. M.
& Dhaky, M A. *The Ceilings in the Temples of Gujarat, Baroda, 1963*
—*The Martiakas and The Saindhava Temples of Gujarat, Ascona, 1969*
- Sandesara, B J “Two Digambar Jain Works Composed in Wadhwan”, *Journal of Sawashtra Research Society*, Vol I, No 2, Rajkot, 1957
- Sarasvati, S K “Architecture,” *The Struggle for Empire*, Bombay, 1957
- Sompura, K F. “The Caitya-arch Motif in the Temples of Gujarat,” *Summary of Papers, All-India Oriental Conference, 24th session, Bombay, 1968*
—“The Super Structure of Garbhagruha of Temples in Gujarat,” *Prof Birenchri-Kumar Commemorative Volume*, Gauhati, 1964
—*Structural Temples of Gujarat*, Ahmedabad, 1968
- Sounder Rajan “Architectural Affinities of Early Saurashtra Temples”, *IHQ*, Vol. XXXVII, Calantta, 1961
- ગૌદાની, હરિલાલ અને દાણી, મધુસૂદન ‘કેટલાક નવા શોધાયેલાં મહાયુગ્મર શૈલીનાં મંદિરો,’ “કુસાર,” અંક ૫૨૮, અમદાવાદ, ૧૯૬૭

- મહેતા, ર. ના. "શુબરાતને મળેલ શિલ્પસ્થાપત્યનો વારસો",
અમદાવાદ, ૧૯૬૮
- રાવળ, ર. મ. 'કળાસારનું પુરાણ, દેવાલય', *JGRS* Vol XI,
Bombay, 1949
- શાહ, અ. પ્રે. (સં.) "જૈનતીર્થસર્વસંગ્રહ," ભા. ૧, ખં. ૧,
અમદાવાદ, ૧૯૫૩
- શાહ, હીરાલાલ અ. તળામનો પ્રાચીન વિહાર, "પુરાતત્ત્વ," પુ ૧,
અમદાવાદ, સં. ૧૯૭૮

પ્રકરણ ૧૬

- Goetz, H. "Late Gupta Sculptures from Patan-
Anhilwad", *Bulletin of Museum
and Picture Gallery, Baroda*,
Vol VII, Baroda, 1949-50
- Mehta, R. N. "Five Sculptures from Devni Mori",
*Journal of Indian Society of
Oriental Art*, Special Number on
Western Indian Art, 1955-56
- Nanvati, J. M. "The Temples at Gop", *Journal
of the Samashtha Research
Society*, Vol I, No 2, Rajkot, 1959
- Shah, U. P. *Ahota Bronzes*, Bombay, 1959
- Iconography of the Jain Goddess
Ambika," *Journal of the Univer-
sity of Bombay*, Vol IX, Bombay
1940
- Mitrokaś and other Sculptures from
Gujarat*, Baroda, 1962

મહેતા, ર. ના.

‘વડનગરની શિલ્પસમૃદ્ધિ’, “શ્રી વિનયવલ્લભસુરિ
સ્મારક ગ્રંથ”, મુંબઈ, ૧૯૫૬

શાહ, ઉ. પ્રે.

‘ગુજરાતની ગુપ્તોત્તરકાલીન શિલ્પસમૃદ્ધિ’,
“કુમાર”, અંક ૩૮૦, અમદાવાદ, ૧૯૫૫—‘ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મ’, “સ્વાધ્યાય”, પુ. ૧,
વડોદરા, સં ૨૦૨૦—‘મહિયાસુરમઢિની અને અન્ય માતૃમૂર્તિઓ’,
“કુમાર”, અંક ૩૮૨, અમદાવાદ, ૧૯૫૫

પ્રકરણ ૧૭

Day, Mukulchandra

*My Pilgrimages to Ajanta and
Bagh, London, 1925*

Barret, Douglas

“Wall Painting”, *Painting of India*,
Skira, 1963

Ghosh, A (Ed.)

Indian Archaeology, 1957-58—*A Review, New Delhi, 1958*—*Indian Archaeology, 1958-59*—*A Review, New Delhi, 1959*Indian Society
(pub.)*The Bagh Caves in the Gwalior
State, London, 1928*

Ray, N. R.

‘Painting and Other Arts’, *The
Classical Age, Bombay, 1954*

Rowson, P. S.

Indian Painting, New York, 1961

શાહ, હીરાલાલ અ.

‘તળાબનો પ્રાચીન વિકાર’, “પુરાતત્ત્વ”, પુ. ૧,
અમદાવાદ, સં. ૧૯૭૮

પરિશિષ્ટ ૧

Campbell, J. M.
(Ed)

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. V, Bombay, 1880

Rhys Davids,
T. W.

"Yüan Chwang or Hiouen T'sang?"
On Yuan Chwang's Travels in India, London, 1904

ચાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં.

'યુઅન ચ્વાંગિ વણુવેણુ' ગ્રન્થાત', "ઇતિહાસ સંમેલન નિમિષ સંગ્રહ", અમદાવાદ, ૧૯૪૮

પરિભાષા

અનુશ્રુતિ=tradition	કંધર=necking
અમરબ ઓઝેયુ=micaceous	કીચક=Arlas
અભિલેખ=epigraph, inscription	કુડચ સ્તંભ=pilaster
અભિવ્યક્તિ=expression	કુંઠલિત કાનસ=roll-cornice
અર્ધમૂર્તી સ્તંભ=pilaster	કૂટ=spire
અલંકરણ=motif	કૂટ ઓલ=corrugated eave
અંતરપત્ર=deep-set fillet	કોલ-કાચલા ગુઓ ગજતાલુ.
અંતરાલ=ante-chamber, vestibule	ફેપલુ=fillet
અંતર્ગેળ=concave	ફોણી=pent-house roof
અંશુર=cyma recta	ખુરક=half-torus moulding
ઉત્ખનન=excavation	ગજતાલુ=elephant-palate
ઉદગમ=pediment	moulding
પ્લિન=plinth	ગર્ભગૃહ=cella, sanctum
ઉર્ધ્વદર્શન=elevation	ગળતો-ગોળો=cyma reversa
એકાંકી=mono-spired,	ગૂઢમંડપ=closed hall
single-spired	ગોળો-ગળતો=cyma recta
કક્ષાસન=slanting seat-back	ઘટપદ્મવ=vase-and-foilage
કપેલ=roll-cornice	ધૂટેલુ=burnished
કમ્પાનદાર=vaulted	ધોડો=bracket
કરોટક=circular ceiling	ચક્તી=tablet
કલિહા=dentil, rafter's end	ચતુષ્પાલ=porch
motif	ચંદ્રશાલા=false dormer window
	ચંદ્રાવલોકન=grille
	ચૂલિકા=finial

ચીકી=porch; amulet

ઝાવ=earre

જગતી=seat, platform, plinth

જડવડું/જ=inverted *cyma recta*

જાલજ=lattice-work

ટકી=bracket

ટોડી=corbel

તલ=tier, storey

તલ ઝાંદ
તલજાન } =ground-plan
તલમાન }

તોરણ=arch, arched gateway

ત્રિ-પતી=trefoil

ત્રિપાથતન=triple shrine

દાઢિયો=pediment

નાસિકા=projection

નિર્ગમ=projection

પત્રવસ્ત્રી=leaf-and-scroll

પત્રશાખા=jamb offset with
foliage scroll

પજ=inverted *cyma recta*

પજ-વાજન=plank-edge mould-
ing with lotus motif

પજશિલા=pendant

પાદ=dado

પારેવો=schist

પાર્શ્વમાર્ગ=aisle

પીઠ=basement

પ્રતિકૃતિ=replica

પ્રહાર=ante-blature

પ્રાગ્રીવ=pillared portico

બહિરૂરેખા=outer line

બાજગોળ=convex

ભદ્ર=buttress

ભગતી=ambulatory

ભારવાહક=Atlas

ભાવ=motif

ભિદ્ર=plinth

ભિત્તિચિત્ર=wall-painting

બીંતારતંબ } =pilaster
બીંતો }

જૂ મિ=storey

અભિજામ=jewelled girdle

મત્તવારણ } =seat-back
મતાલિખ }

મધ્યક્ષતા=central spine

મહોરુ=facade

મારીજુ પકવેણું=terra cotta

મુખમંડપ=porch, portico

મુદ્રા=seal

મુદ્રાક
મુદ્રાકન } =sealing

રત્નશાખા=jamb with lozenges

રથિકા=framed panel

રૂપરતંબ=central jamb bearing
figures

રેખાનિરત=curvilinear

લલાટલિખ=dedicatory block

લૂપા } =dentil or rafter's end
લૂખા } motif

વરંડિકા=neck-moulding

વલય=wrismet

વાજન=plank-edge moulding

વાતાયન=ventilator

વામનસ્તંભ=dwarf pillar	અધિર્વાતર=vertical recessed
વાસ્તુ=architecture	drain
વિતાન=ceiling	સંધાટ=composite
વેણુકાશ=carved silhouette	સુશોભન=motif
વેદિકા=railing	સર્પ=invtrted <i>cyma recta</i>
શિખર=spire	સર્પાકાર=pyramidal
શિરાવટી=capital	સ્તંભશીર્ષ=capital
શિરોવેષ્ટન=head-dress	સ્થળતપાસ=exploration
શૃંગાર ચોકી=porch, portico	સ્થાપત્ય=architecture
સળલ=latticed	સ્મારક=monument
સમતલ=horizontal	હંસપૃષ્ઠી=false dormer window
સમયાક્રાંત=chronology	motif
સમાયોજન=co-ordination	હીરગ્રહણ=bracket
સરૂ=capital	

શબ્દસૂચિ

અકબર ૪૭, ૩૬૯	રફઝ, ૩૩૯
અકોટા ૨૧૮, ૨૮૨, ૨૮૩, ૩૫૧, ૩૫૩, ૩૫૮-૩૬૨	અજિતનાથ ૩૫૯
અકકુંઠ ૧૬૧	અઝરમૈજન ૪૨૦
અકૂરેશ્વર ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૪, ૧૫૧, ૧૫૬, ૧૮૨, ૧૮૩	અ-ટ-લી ૩૭૭, ૩૮૧
અક્ષતા ૧૩૧	અટિલા ૪૧૬
અખોદર ૨૬૮, ૩૦૫, ૩૨૫	અડુક ૧૧૫
અગરવંદી નાહટા ૨૨૮	અડાણક ૧૧૫, ૧૮૩
અગસ્તિકા ૨૫૫	અણહિલ ૪૩૫
અગ્યુક ૧ લો ૧૩૯, ૨ એ ૧૩૯, ૧૪૧ ૩ એ ૧૪૦-૧૪૩ ૪ થો ૧૪૨	અણહિલપુર ૨૬૧, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૩૫, ૪૩૭, ૪૪૮
અગ્નિકેતુ ૧૧૮	અણહિલવાડ ૬૦, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૨૮, ૧૦૯, ૧૬૭, ૨૫૫, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૪૦૪, ૪૦૬, ૪૦૬-૪૧૧
અગ્નિદેશ ૨૬૪	અણહિલ ૧૨૩
‘અગ્નિપુરોષ્ઠ’ ૧૬૪	અણહિલપાટક ૪, ૧૦૬, ૧૨૩- ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૩
અચલ ૬, ૧૨, ૨૬૩, ૨૮૬, ૩૬૫, ૩૭૯, ૩૮૨	ર૩૧
અચ્છુપ્પા ૩૫૫	અત્રિ ૩૬૬
અજમેર ૪૦૩, ૪૨૬	અનસારી ૧૬
અજંતા ૬, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૭૦ ૩૭૧, ૩૮૨	અનહિલ ૧૧
અજિત ૧૪, ૧૬, ૧૬૬, ૨૬૧,	અનતદેવ ૧૧૬, ૧૧૭
	અનંતસેન ૧૧૭
	અનિરુદ્ધપુરી ૧૪૬, ૧૫૩

‘અનુભૂતસિદ્ધ સારસ્વત સ્તોત્ર’ ૨૨૮

‘અનુયોગદ્વાર’ ૨૨૩, ૨૨૫

‘અનુયોગદ્વાર-ચૂષ્ણિ’ ૨૧૯

‘અનેકાંતજયપતાકા’ ૨૩૭

‘અનેકાંતવાદ’ ૨૨૭

અપરસુરાષ્ટ્ર ૧૮૩

‘અપરાગિતપૃષ્ઠા’ ૩૦૨, ૩૪૧,

૩૪૨

અપરાંત ૧૪૮, ૧૪૯

અખડાસા ૧૧૭

અખદુલ મલીક ૬૭

અબુ ઝબિદ ૧૯૦, ૪૨૪

અબુલ ફરગ ૪૨૧

અબૂ હરિહાક હાહાહીમ હરિતપ્રી ૨૬૯

અબૂ તાહિય ૨૬૬

અબૂલ હસન અમી અલ મસગીદી

૨૬૯

અબુદુલ મલેક બિન શિહાબ ૧૭૩

અબુદુલ મુતલિબ ૨૬૬

અબુદુલ્લાહ ૨૬૬

અબુઅસિયન ૪૧૫

અભયતિલકગણિ ૨૦૨

અભયદેવસૂરિ ૩૩૯

અભયસિદ્ધ ૪૦૨

‘અભિધાનચિંતામણિ’ ૨૨

‘અભિધાનરત્નમાલા’ ૧૯૫

અમઝેરા ૩૬૫

અમથેર ૩૦૫, ૩૩૧, ૩૬૦

અમદાવાદ ૩૮૩

અમનહ ૪૨૦

અમઝ ૪૪૫

‘અમરુશતક’ ૪૪૫

અમર ૬૬

અમરેલી ૧૩૮

અમિતસેન ૨૨૯

અમિતાભ ૨૯૦

અમીદ ૪૧૯

અમોલવર્ષ ૧ લો ૧૪૫, ૧૫૮, ૧૫૯,

૧૬૦, ૧૬૩, ૨૬૬, ૨૬૯

,, ૨ જો ૧૬૨

, ૩ જો ૧૬૨

અયાનક ૨૫૫

અરબ ૯૫, ૯૭, ૧૦૩, ૨૨૧, ૨૬૭,

૨૭૦, ૨૭૨, ૨૭૪, ૪૧૫, ૪૧૮,

૪૨૦

અરવસ્તાન ૨૬૬, ૨૭૦

અરિકેસરી ૪૦૬

અરુણ ૩૬૦

અર્ક ૩૫

‘અર્થશાસ્ત્ર’ ૧૯૩

અર્ધફલક સપ્રદાય ૪૨

અર્ધુદ ૧૬૩, ૩૫૮

અલઅરકન્દ ૨૨૧

અલખાન ૪૦૯, ૪૨૫

અલતેકર ૧૩૮-૧૪૧, ૧૬૪-૧૬૬,

૨૦૪

અલ્-બિલાદુરી ૧૦૮

અલ્-બીરની ૧૭, ૧૮, ૬૮, ૯૦, ૧૦૮.

૧૭૩, ૧૮૯, ૧૯૦, ૨૫૬, ૨૬૫

અલબેનિયા ૪૨૦

અલ્-મનસુરા ૬૮, ૧૦૩

અલ્-મસદી ૧૯૧, ૧૯૭

અક્ષ-મહદી ૬૭
 અક્ષ-મહદી અખખામી ૧૭૩
 અદ્વૈતશક્તિ ૧૫૨, ૧૫૩
 અવનિવર્તી ૧ લો ૧૪૫
 ,, ૨ જો ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૧૫, ૧૪૫, ૧૪૬
 અવંતિ ૩૮, ૬૬, ૧૦૩, ૧૦૪, ૨૩૦
 અવ તિવર્તી ૫૨, ૫૪
 અવ તિતુ દરી ૧૮૬
 અગ્રોક ૨૩૭, ૨૭૧, ૩૭૮
 અશ્વધોપ ૨૬૪
 અશ્વાવભોધનીર્થ ૨૬૧
 અસ ગ ૯, ૨૩
 અસિતકુમાર હસદાર ૩૬૬
 અસતગાદ ૪૨૦, ૪૨૨
 'અષ્ટસહસ્રિકા પ્રજાપારમિતા' ૨૬૫
 'અષ્ટાધ્યાયી' ૨૨૦
 અષ્ટાધ્યાય ૪૪૧
 અહ્યા ૮૩, ૩૬૬
 અહિચ્છત્રપુર ૧૫૧
 અહિરોક્ષ ૧૦૨
 અહિવર્તી ૨ જો ૬૫, ૧૩૭, ૧૩૮
 અહુરમઝ્દ ૨૭૬, ૨૭૭
 અકલેશ્વર ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૫૧,
 ૧૬૦
 અકલેશ્વર ૧૬૦
 અકોદક ૧૫૮, ૧૮૨, ૨૧૮
 અગ ૬૮, ૧૬૪
 'અગનિજ્ઞા' ૨૧૭
 અગ્નિગગર ૬૧
 અગ્નિની ૨૬૮, ૩૦૧, ૩૦૪, ૩૧૬
 અંતર્નર્મદા ૧૪૬, ૧૮૨, ૧૮૩
 અંતર્નર્મદી ૧૮૩

અંતર્વેદી ૧૧
 અંબા ૧૫, ૪૩૧, ૪૪૭
 અંબાસણ ૪૩૭
 અંબિકા ૧૮૪, ૩૩૫, ૩૫૨, ૩૫૪,
 ૩૫૬, ૩૬૧, ૪૪૫
 આગડ ૧૨૪
 આગડદેવ ૨૬૩
 આગડેશ્વર ૧૨૮, ૨૬૩
 આગિયા ૨૬૭, ૩૦૪, ૩૧૭,
 'આચારાગમન' ૨૧૦, ૨૩૧, ૨૬૩
 આણુંદલાલ ખુશાલચંદ ૩૫૦
 આદિત્યશક્તિ ૧૫૨
 આદિનાથ ૨૬૧, ૨૬૧, ૩૫૧, ૩૫૨,
 ૩૫૬
 આત્મિયારાહ ૬૭, ૨૦૦
 આ-ન-તો-પુ-લો ૩૭૬
 આનર્ત ૨૮, ૮૨, ૮૮, ૬૬, ૧૦૪,
 ૧૦૬, ૧૨૦, ૧૨૬, ૨૨૪
 આનર્તપુર-આનંદપુર ૧૩
 આનંદપુર ૧૭, ૪૦, ૪૧, ૫૪, ૬૬,
 ૬૭, ૧૫૦, ૧૬૩, ૧૮૩, ૧૬૬,
 ૨૫૫, ૨૮૮ ૨૮૯, ૩૭૩, ૩૭૬,
 ૩૮૨, ૪૦૭, ૪૨૮
 આનાક ૧૪૭, ૧૪૮
 આનુમણ ૧૮૩
 આશ્લોકા ૧૭૦
 આણુ ૮૨, ૬૧, ૧૫૧, ૨૧૫, ૩૫૦,
 ૩૫૮, ૩૬૬, ૪૦૦, ૪૦૪, ૪૦૮,
 ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૨૫, ૪૪૧
 આભોણા ૧૫૦
 આમ ૮૮, ૬૬, ૧૦૫, ૧૨૦, ૧૨૬,
 ૧૨૭, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૬૨, ૨૬૧

-કર્કબપદ્ધત્ ૧૮૩	કર્કરાપુરી ૧૨૮, ૨૯૩
‘કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર’	કલ્પ ૨૫, ૯૮
૨૭૨	કલ્પાટક ૧૪૫, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૪,
કનક ૧૧૭	૨૫૫, ૨૬૨, ૨૬૩, ૪૦૯
-કનકપુરી ૧૧૬	કર્પટવાણિભ્ય ૧૬૧, ૧૮૨, ૧૮૪
કનકમુનિ ૩૩૯	કર્માતપુર ૧૫૯, ૧૮૪
-કનકમેન ૧૧૬, ૩૩૪, ૩૯૪, ૩૯૫,	કલકતા ૩૦૯
૪૦૨, ૪૦૪	કલપ્રોથ ૪૧૭, ૪૧૮
-કનકાયન ૬૩	કલાદિત્ય ૨૬, ૬૭
કનિષ્ક ૩૮૯	કલિંગ ૮૮, ૯૬
-કનિંગહમ ૩૮૧, ૪૧૫	‘કલ્પસૂત્ર’ ૪૧, ૨૬૬, ૪૨૮
-કનોજ ૩, ૫૪, ૮૮, ૯૫-૯૭, ૧૦૧	કલ્યાણ ૧૨૫, ૧૩૪, ૪૩૮
૧૦૫, ૧૦૬, ૧૧૫, ૧૧૮, ૧૨૦,	કલ્યાણકટક ૧૦૬, ૧૧૯, ૧૨૫, ૧૩૪
૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૫-૧૨૮, ૧૩૪	કલ્યાણનગર ૧૧૯, ૧૨૫
૧૪૫, ૧૬૪, ૨૧૨, ૨૨૭, ૨૨૮	કલ્યાણપુર ૩૨૨, ૩૩૬
૨૩૯, ૨૬૧, ૪૨૪, ૪૪૪	કલ્યાણવર્મા ૪૩૩
કનક ૨૩૮, ૪૦૬	કલ્લ ૧૪૪
-કન્હેરી ૨૭૫	કવટિકા ૧૮૪
કપડવંજ ૧૬૧, ૧૮૪, ૩૫૩	‘કવિશિક્ષા’ ૨૨૮
-કપિશા ૨૬૪	કશ્યપ ૩૯૯
કપુરાઈ ૩૫૧	કળાસાર ૨૫૯, ૨૯૭, ૩૦૪, ૩૨૦,
ક. મા. મુનશી ૧૩૧	૩૪૩
કરબળ ૯૯	કંકલ ૪૦૧
-કરહાલ ૧૬૯, ૨૬૨	કંટેન્દ્રી ૧૨૮, ૪૩૫
-કરાડા ૩૮૪, ૩૮૯	કંટેન્દ્રી ૧૨૪, ૨૯૩
-કરાસહ ૨૬૪	કંતાગ્રામ ૧૮૨-૧૮૪
કરેટેથર ૩૮૯	કંથકાટ ૧૪૭, ૧૪૮
-કર્કરાજ ૧ લો ૬૮, ૧૦૪, ૧૦૫,	કંથિકા ૧૮૩
૧૫૫, ૧૬૦	કબોજ ૧૯૭
-” ૨ જો ૪૦૬, ૪૦૮	કંબોડિયા ૧૬૭
” મુવર્ણવર્ષ ૧૭, ૧૫૭, ૧૫૮,	કંસારી ૩૧૫
૨૬૬, ૨૬૧, ૨૬૩	કાકર ૧૨૨, ૪૩૪, ૪૩૫

काकुत्स्थ ८८

काङ् ११, १६, ४३०-४३२

काङ्गियावाड १६, ४०२, ४०३, ४०७,

४२३, ४२६

‘काङ्गियावाड-सर्वसंग्रह’ २०

‘काङ्ग्यरी’ २०५, २०६

का-यकुण्ड ८८, १०५, १०६, ११६,

१२२, १२५, १६६, २२७, २३४,

२६१, ३७६, ४३३, ४३५

कापक्षिया २६०

कापलेथा १८४

कापिका १०१

कापुल ४२५

काभरेण १८४, १६७

काभरूप ४४६

काभणी ३०४, ३१७

काभा, के. आर २७२, २७३,

२७५

काभिरूप तीर्थ १५६

कायारोहण ३२

कायावतार १०२, १५३

कारवण १०२, १५३, २८३, ३४६,

३५८

कार्त्तिकेय ३०६, ३५७, ३५८

कार्त्तिकेय १५४, १५५, १८२, १८४

कावकाव्यास २००

कावमेघ ४४४

कावरी ४४५

कावर्णर ३०६

कावापक १८२

कावावड १८३, २६७, ३०५, ३२५

काविका २६८, ३००-३०२, ३०५,

३२३, ३३६

काविकास २११

काविका ३६

काविका २६३

कावी १०१, २८४, २५०, २६६

‘काव्यभीमासा’ १८६, २१२

‘काव्याश्रय’ २११

‘काव्यावकाश’ २१२

काशिक १५८, १८२, १८४, २५५,

२६१, ४३२, ४४८

काशाङ्क १५६, १८२, १८३

काशी ४४५

काश्वर २६४

काश्वर १६६, ३०८, ३०९, ३६५

४८०, ४०४, ४०६, ४२५, ४४६

काश्यप ३३६

कासकर ३०६

कासिका २६१

कासिकन ४१८-४२२

कांकरेण १३२

कांकरेण ३०२, ३०५

काव्यीपुर २०१

काव्याराम २६५, २६०

कापिल २६०

कापिल १८४

कापिलतीर्थ २६५

कापिल विहार २६५, २६०

कि-८ ३८१

किगु ४११

‘किरातालुनीय’ २२२

‘किरसे-संगन’ २७२, २७३

की-२ ३८१

ગચ ૨૭૧	૩૭૩, ૩૮૦, ૩૮૨, ૩૮૪, ૪૧૪,
ગચદસિ હ ૧૨૫	૪૧૬, ૪૨૧-૪૨૫
ગયાકુંડ ૩૮૮	ગુર્જરેશ ૮૨, ૮૫, ૮૭, ૯૮, ૯૯,
ગરબ ૪૦૨	૧૦૨, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૪,
ગરુડ ૧૩૬, ૧૫૫, ૨૫૮, ૩૫૯	૧૬૦, ૨૩૯, ૪૩૫
ગર્ગર્ધિ ૨૩૧	ગુર્જિસ્તાન ૪૧૪, ૪૨૨
ગદલિલ્લ ૨૦૦	ગુલ્સેન ૧૨, ૧૫, ૪૨, ૪૮, ૫૦-૫૨,
ગદર્શી ૨૦૦	૭૦, ૨૧૧
ગંગવા કુંડ ૨૬૭, ૩૩૫	ગુજ્જ કલ્લ ૪૨૨
ગંગા ૧૫૭, ૩૩૫, ૩૫૬	ગૂર્ગર્ ૪૨૨
ગંગા-મયુતા ૫૮, ૩૧૧, ૩૨૬, ૩૫૬	ગૂર્તરી ૧૧૭, ૧૪૭, ૧૪૮
ગંધાર ૧૫૨, ૧૭૨, ૨૧૭, ૨૬૯,	ગેડી ૧૪૭, ૧૪૮
૩૦૯, ૪૦૬	ગોગી ૨૭૩
ગંબૂતા ૧૨૩, ૨૩૧	ગોઠવા ૫૩
ગાયત્રી ૨૧૪, ૨૬૮, ૩૦૦. ૩૦૨,	ગોઠક ૬૬
૩૦૩, ૩૧૧	ગોધરા ૬૬
ગોધાર ૨૬૪, ૩૫૧	ગોની ૩૮૮
ગોધીરમુતિ મુગ્ધિય ૩૫૨	ગોપ ૨૫૯, ૨૬૮, ૩૦૦, ૩૦૩,
ગોબુ ૧૨૩, ૨૩૧	૩૦૬, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૨, ૩૪૩,
ગિરનાર ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૬૬, ૨૬૨,	૩૫૮
૩૮૨, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬	ગોપાલગણિ મહત્તર ૨૨૪
ગિરિનગર ૬, ૭, ૧૦, ૩૪, ૩૫,	ગોમંડલ ૪૪૬
૧૬૬, ૨૫૫, ૨૮૮	ગોમુત્રિકા ૧૩
ગિરિપત્તન ૧૬૬	ગોર ૪૨૨
ગિ. વ. આચાર્ય ૩૪૬	ગોરખમંડ ૩૦૩
ગુર્જર-ઈ-ખસી ૪૨૩	ગોર્દાસ્તાન ૪૨૨
ગુર્જસ્તાન ૪૨૩	‘ગોર્દા-નિર્મુક્તિ’ ૨૬૧
ગુણમતિ ૯, ૧૨, ૨૬૩, ૩૭૬	ગોર્દાપતિ ૪૪૫
ગુણાદય ૨૨૬	ગોર્દાગલ ૧ સો ૧૭, ૧૫૫-૧૫૮,
ગુણે, ડો. ૨૧૫	૨૫૯, ૨૬૩
ગુર્જ ૫૨, ૬૫, ૬૫, ૧૦૦, ૧૦૩,	” ૩ નો ૬૬, ૧૦૫, ૧૫૭, ૧૫૮,
૧૧૦, ૧૧૪, ૧૫૪, ૧૫૫, ૨૦૫,	૧૬૦, ૧૬૩, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૮

„ ૪ થેા ૧૬૨, ૧૬૮, ૧૬૯
 ગોવિંદસુરિ ૨૨૮, ૨૬૧, ૨૬૨
 ગોવિંદાચાર્ય ૨૨૮
 ગોસા ૩૩૭
 ગોહક ૧૪, ૨૬૩, ૩૩૯
 ગોહિલવાડ ૧૮
 ગોંડલ ૪૪૯
 ગૌધાટ ૩૮૮
 ગૌડ ૨૫૫, ૪૦૬, ૪૦૮
 ગૌડપાદાચાર્ય ૪૪૫
 ગૌડરાજ ૯૫, ૯૬, ૪૦૬
 ગૌતમ ૧૪, ૮૩, ૩૮૯, ૩૯૨,
 ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૧૩
 ગૌતમાશ્રમ ૮૩, ૮૫, ૪૧૩
 ગૌરીશંકર ઓઝા ૮૭
 ગૃહ્યુત્તમ ૧૧, ૧૬. ૧૯૬
 ગ્રહલા ૧૨૧, ૪૩૮
 ગ્રહવર્મા ૫૪
 ગ્રાહરિપુ ૧૪૭, ૪૧૦
 ગ્લાસગો, ડો ૪૧૪
 ગ્વાલિયર ૮૮, ૧૨૬, ૩૫૫
 ઘટિયાલ ૯૪
 ધરાય ૧૮૩
 ધલા ૨૮૪
 ધાધડ ૧૨૪
 ધાસરક ૧૮૩
 ધૂમલી ૩, ૧૩૭-૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૩
 ૧૬૬, ૨૫૫, ૨૯૩, ૩૦૫, ૩૧૫,
 ૩૨૬-૩૨૮
 ધેસો ૬, ૧૮
 ધોધા ૧૭૧, ૧૭૬
 ધોડામન ૧૦, ૧૮, ૧૯
 ધ-ઢ-ઢ-૩૨

ધોધાય ૧૧૮
 ‘ચષ્ઠિપ-નનમહાપુરિસચરિત્ર’ ૨૧૭,
 ૨૩૧
 ચક્રાયુધ ૯૬
 ચક્રેશ્વરી ૩૬૧
 ‘ચતુર્વિંશતિકા’ ૨૨૮
 ચપલ ૭૦
 ચમારડી ૧૮, ૪૩૦
 ચમ્મલાત ૨૦૧
 ચડ ૮૯, ૨૧૧, ૨૧૨, ૪૩૭
 ચડી ૩૮૭, ૩૯૯
 ચંડેશ્વર ૩૮૭
 ચંદુક ૯૪
 ચંદેલ ૪૧૦, ૪૨૬
 ચંદ્ર ૧૫૫, ૨૬૭, ૩૧૦, ૩૩૫, ૩૫૦,
 ૩૬૬
 ચંદ્રકીર્તિ ૪૯
 ‘ચંદ્રકેવલિચરિત’ ૨૩૨
 ચંદ્રગચ્છ ૪૨૯
 ચંદ્રગુપ્ત ૯, ૩૪
 ચંદ્રચૂડ ૧૪૬, ૧૪૭
 ચંદ્રમણ ૧૫, ૬૭ ૨૬૧, ૨૯૧,
 ૪૩૧
 ચંદ્રલાગા ૨૨૮
 ચંદ્રલેખા ૪૨, ૪૯
 ચંદ્રસુરિ ૪૪૨
 ચંદ્રાદિત્ય ૧૫૬, ૨૩૯
 ચંદ્રાવતી ૪૧૧
 ચપા ૧૨૨
 ચાચિગ ૪૧૨
 ચામુંડ ૧૧૮, ૧૨૪-૧૨૬, ૧૨૮,
 ૧૪૧, ૧૬૫, ૪૧૨, ૪૩૭, ૪૩૮,

૪૪૧, ૪૪૬	જગેશ્વર ૩૮૭
આયુડા ૨૬૭, ૨૬૯, ૩૦૩-૩૦૫,	જગજ્ય ૧૪૫
૩૧૩, ૩૧૮, ૩૨૩, ૩૪૩, ૩૫૦,	જટાસિંહ નદિ ૨૩૦
૩૫૭, ૩૫૮, ૩૮૩, ૩૯૪	જડિલ ૨૨૯
આરૂપ ૪૪૮	જમફગિન ૩૯૯
આવડાપાદર ૧૨૬	જમના ૪૧૬, ૪૨૬
આંગનન ૨૧૬	જમરૂપન ૪૧૯
આંદ ૩૯૫	જમળા ૨૬૭, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૪, ૩૧૮
આંપાનેર ૧૨૪, ૪૪૬	જમનસિંહ ૪૧૧
આંપા ૧૨૨ ૧૨૪, ૪૪૬	જમદય ૯૮, ૧૩૭
ચિતોડ ૨૨૪, ૨૨૭, ૪૦૩, ૪૦૬	જમપુર ૧૪૫, ૧૭૧, ૨૫૯, ૨૬૩,
ચિત્રકૂટ ૪૦૯	૪૨૫
ચિત્રાલ ૪૧૫	જમલદ ૧ લો ૯૭, ૧૦૦, ૧૦૬,
ચિત્રાવેલી ૪૩૧	૧૭૨, ૩૫૩
ચિંચણી ૨૭૪	,, ૨ નાં ૧૦૧
ચીન ૩૭૩, ૪૧૬	,, ૩ નો ૧૦૨
ચેઝરલા ૩૨૮	,, ૪ થો ૧૦૨, ૧૦૩
ચેમર ૨૬૯	જમગમલ ૧૩
ચેલેશ્વર ૩૦૪, ૩૧૫	જમવગાહ ૨૦૦
છાયા ૨૬૮, ૩૦૧, ૩૦૪, ૩૧૪,	જમશક્તિ ૧૫૩
૩૧૬, ૩૩૩, ૩૩૭	જમશિખરી ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૧૫, ૧૧૮-
છેલેશ્વર ૨૬૮	૧૨૧, ૧૨૫-૧૨૭, ૪૩૬, ૪૪૦
જક્ષ ૩૯૨	જમશેખર ૧૩૧
જકસટીસ ૪૧૭, ૪૧૮	જમસિંહ ધગાશ્વ ૬૩, ૧૫૩, ૧૫૫
જગજુંગ ૧૬૧, ૧૬૨	જમસેન ૧૧૬
જગત્સેન ૪૦૨	જમમેનસુરિ ૧૨૯
જગત્સ્વામી ૮૬, ૮૯, ૩૯૮	જમાદિત્ય ૧૦૧, ૨૫૯, ૨૬૩
જગદેવ ૧૧૬	જરથુશ્ત્ર (જરથોસ્ત) ૨૭૫, ૨૭૬
જગન્નાથ ૨૬૮, ૩૧૬, ૩૫૦	જવદીપ ૧૬૭
જગન્નાથપુરી ૪૪૬	જશકુંવરમા ૧૧૮
જગસોમ ૩૯૮ ૪૦૨, ૪૦૪	જબૂનાગ ૨૩૧
જગસ્વામી ૩૮૬, ૩૯૫, ૪૧૨, ૪૧૩	જબૂસર ૮, ૧૯૬, ૨૫૫, ૨૬૩

મધક ૧ લો ૧૩૯-૧૪૧. ૧૬૫
 ,, ૨ જો ૮૮, ૧૪૨. ૧૬૫
 મહેશ્વર ૩૦૪, ૩૧૮, ૩૧૯
 મદી રાણો ૨૭૨. ૨૭૪
 મળ્યાલિપુ ૨૧૦, ૨૨૮
 મળમળેધપુર ૩૦૬
 મળમનગર ૩૦૬, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૯,
 ૩૨૨-૩૨૬, ૩૩૪-૩૩૬
 મળેર ૬૫, ૨૧૦, ૨૨૮
 મળરા ૪૨૫
 મળવા ૧૬૭
 મળવાત્રિપુર (મળેર) ૬૫
 મળ ૧૨૨-૧૨૪, ૪૩૪, ૪૩૫,
 ૪૪૯
 મિનચ ૮
 મિનપ્તસરિ ૨૨૪, ૨૨૫
 મિનદાસગણિ ૨૧૨, ૨૨૩, ૨૬૧
 મહતર
 મિનલાદગણિ લામાગ્રમણ ૧૩, ૨૧૭,
 ૨૧૮-૨૨૫, ૨૬૦, ૨૬૧
 મિનસેન ૮૮, ૨૨૯, ૨૩૩, ૨૬૨
 મિનાનદમૂરિ ૪૪૮
 'મૃતકદપ' ૨૧૮, ૨૧૯
 મુખૂતવાહન ૧૫
 મુખન જ મોદી ૨૭૪
 મુખતસ્વામી ૩૫૧
 'મુવાલિગમ' ૨૨૬, ૨૬૧
 મુઝા ૪૨૨
 મુઝાન ૪૨૨
 મુનેદ ૬૫, ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૬૭,
 ૧૭૨, ૪૦૭
 મુઝા ૪૦૫, ૪૦૭, ૪૦૯, ૪૧૦

મુલિયન ૩૮૦, ૩૮૧, ૪૧૯
 મૂનાગઢ ૧૦૫, ૧૩૮, ૨૦૮, ૨૭૩,
 ૩૦૯, ૩૧૧, ૩૧૩-૩૧૬, ૩૧૮,
 ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૩-૩૨૬, ૩૩૬,
 જોકસન ૮૯, ૯૦
 જોસલમેર ૨૧૮
 જોકોપ ૮૯, ૩૮૪, ૩૮૯, ૩૯૬,
 ૩૯૨, ૪૦૧, ૪૧૩
 જોત્સી ૪૧૧
 જોગસ્વામી ૪૦૪
 જોધપુર ૮૮, ૯૪, ૨૧૦, ૨૨૮,
 ૪૦૧, ૪૧૨
 જ્યેષ્ઠક દેશ ૧૪૩
 જ્યોતિયા ૪૧૪, ૪૧૫
 ઝરિ ૧૮૩
 ઝાડેશ્વર ૯૯
 ઝામુઆ ૩૬૫
 ઝાલાવાડ ૪૦૩
 ઝાલોર ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૯, ૩૯૦,
 ૪૦૩,
 ઝીણાવાળી ગોપ ૩૦૬
 ઝુજ ૧૯૪
 ઝોટ ૯૪
 ટક્ક ૨૬૪, ૪૦૬, ૪૨૫
 ટક ૪૦૮
 ટીફલીસ ૪૧૫
 ટીટોઈ ૩૫૨, ૩૫૭
 ટીબરવા ૨૮૨
 ઠંઠા ૪૪૭
 ડક્કપુરી ૪૪૧
 ડાલાસ બેરેટ ૩૭૦, ૩૭૧
 ડાબરસિહ ૧૬૩

હાલિસન ૨૭૧	તાતાર ૪૧૬
હાકોર ૪૪૧	ગુફીક ૪૧૬
હીસા ૩૫૫	ગુખરિસ્તાન ૪૨૨
હુંગરપુર ૧૬૩, ૩૮૧	ગુરફાન ૨૬૪
હેન્ગરફીલ્ડ ૩૬૬	ગુ-લુ-હો-પો-ટુ ૩૭૯
હેમરાનું દેરું ૨૯૮, ૩૨૭	ગુંગભદ્રા ૪૪૫
હોલ્લરાય માંકડ ૧૩૦	તેજપાલી ૨૧૫
હાઠર ૧૮૩, ૨૬૯	તેન ૧૫૩
હાંક ૧૪૧, ૩૫૩	તૈમૂર લંગ ૨૭૧
હાકી ૨૯૯, ૩૦૯, ૩૧૧, ૩૪૧,	તૈલાટ ૧૭૨, ૧૮૪
૩૪૩, ૩૪૫, ૩૪૬	તોખાર ૨૬૪
તક્ષસિલા ૨૭૧	તોરશુક ૯૯
તલિજક ૧૦૩	તોરમાણુ ૧૯૯, ૨૨૯, ૨૫૯, ૪૦૪
‘તત્ત્વાર્થભાષ્ય’ ૨૧૭	તોરરાય ૨૨૮
તથ(બગ)-ઉંબર ૧૮૩	ત્રયપણુ ૧૫૩
તથાગત ૮૭૮	ત્રિકૂટ ૩૮, ૧૪૮, ૧૪૯
તપ ૩૯૪, ૩૯૮	ત્રિપુરાસુર ૩૮૮
તબરી ૪૨૦, ૪૨૨	ત્રિખ્યક ૩૮૮, ૪૦૦
તરુણાદિત્ય ૧૪૫, ૧૪૬, ૨૫૯, ૨૯૩	ત્રિખ્યકેશ્વર ૩૯૯
તલખી ૩૮૮, ૩૮૯	ત્રિલોકનાથ ૩૫૦
તળાળ ૧૭, ૨૬૩, ૩૬૫, ૩૮૨,	ત્રિવિક્રમ ૨૨૯
તાલિક ૧૫૪	ત્રિસંબમક ૨૯૦, ૨૯૨
તાત ૯૫, ૧૨૫, ૧૩૧	ત્રેયણુ ૧૮૩
તાતાર ૪૦૯	ત્રેયોક્ષપાદ ૪૪૪
તાપી ૨, ૧૫૬, ૧૮૩, ૧૮૪	ત્ર્યંબક ૮૩
તારણુ ૨૬૧	થરા ૯૦, ૪૪૧
તારંગા ૨૬૧, ૨૬૫	થરાદ ૯૦, ૪૪૧
તારા ૨૨૨, ૨૬૫, ૨૯૦	થંગ-લી ૩૭૮
તારાગણુ ૨૨૮	થાણા ૧૭૧, ૨૭૪
તારાનાથ ૨૨૧, ૨૬૪, ૩૫૨	થાણેશ્વર ૫૪
તારાપોરવાળા, ડૉ. ઐરથ જે. એસ.	થાન ૨૫૯, ૨૯૭, ૩૩૩
૨૭૩	થાપર ૧૪૭, ૨૫૬

ચામણા ૨૬૧, ૨૬૧	૧૫૬, ૪૦૭
ચીઓડોસયસ ૪૧૬	દંતિવર્મા ૧૫૫, ૧૫૮-૧૬૦, ૨૬૫
ચુર ૩૬૨	દામોદર ૧૦૫
ચોર્નાટન ૪૨૨	દારયસ હિસ્તાસ્પિસ ૨૭૧
દક્ષિણપથ ૧૫૪, ૧૫૭, ૧૭૨, ૧૯૦,	દાહોદ ૩૬૫
૨૦૧	દાંતા ૪૦૩
દુષ્ખણ ૨, ૩, ૫૬, ૬૫, ૧૦૫,	દિનકર ૨૫૮
૧૧૬, ૧૨૫, ૧૩૪, ૧૪૪, ૧૫૦,	દિલ્લી ૪૦૩
૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૭-૧૫૯, ૧૬૩,	દિગંબર ૨૬૨
૧૬૪	દીપ્તરશ્મિ ૨૫૬
દુત ૨૨૨, ૪૪૨	દીપંકર ૨૬૪
દદ ૧ લો ૯૭-૯૯, ૧૦૧, ૧૦૮, ૧૦૯	દીવ ૧૧૬, ૨૦૧, ૨૦૪
૨૫૮	દીહરમ ૪૦૬
,, ૨ નો પ્રશાંતરાગ ૫૮, ૯૭-૧૦૧, ૩૫૮	દુ કે. શાસ્ત્રી ૧૩૧
૩ નો બાહુસાહાય ૬૩, ૬૬, ૧૦૧,	દુદા ૧૪, ૪૦, ૨૬૩, ૩૮૬, ૩૮૯
૪૨૪, ૪૨૫	દુર્લભાદેવી ૪૪૮
દમણગળા ૧૮૩, ૧૮૪	દુવાસા ૪૦૦
‘દમયંતી ચંપૂ’ ૨૨૬	દેગામ ૩૦૫, ૩૨૩, ૩૪૩
દદેલી વાવ ૩૯૦	દેણીનીગ્રામ ૨૫૧, ૨૫૩
દરબાઝ ૪૧૮, ૪૨૦	દેદાદરા ૨૬૭, ૩૩૫, ૩૩૭
‘દર્શનસાર’ ૮, ૨૦	દેરભાટ ૩૭, ૫૬, ૫૭, ૬૦, ૭૧
‘દશકુમારચરિત’ ૧૧, ૧૬, ૨૦, ૧૬૫	દેવવાહા ૨૧૫, ૩૫૦, ૩૫૨
દશપુર ૫૩, ૧૮૩, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૮૮	દેવગઢ ૩૦૬
‘દશવૈજલિક’ ૧૬૩, ૨૨૩, ૨૨૪	દેવગુપ્તા ૫૪, ૨૨૬
દહનજ ૬૫, ૧૧૦	દેવશુવેત્સરિ ૨૬૨
દહાણુ ૨૭૪	દેવચંદ્ર ૨૨૬
દહેગામ ૩૫૮	દેવચંદ્રસૂરિ ૧૨૩, ૪૪૮
દહિરમેથોત ૪૨૨	દેવની મોરી ૨૮૪
દહૂસેન ૧૪૮	દેવપત્તન ૧૫, ૬૭, ૧૬૬
દડ ૩૫૭	દેવપાલ ૯૬
દંડી ૧૧, ૧૬૫. ૨૧૧, ૨૧૨, ૩૫૭	દેવયાની ૩૬૮
દંતિકુર્ગ ૬૬, ૬૫, ૧૦૩, ૧૫૫,	દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણ ૯, ૨૩, ૪૧,

૨૧૧, ૨૬૦
 દેવરાજ ૮૮, ૯૫, ૪૧૦
 'દેવલસ્મૃતિ' ૧૯૦
 દેવલી ૪૦૯
 દેવવિહાર ૨૬૪
 દેવસેન ૧૫
 દેવાદિત્ય ૪૨૮
 દોહલ ૩૯૨
 દોસ્તટિકા ૨૩૦, ૨૯૧
 દ્રમ્મ ૨૦૦, ૨૦૧
 દ્રાવિડ ૨૦૧, ૩૪૧
 દ્રોણસિંહ ૩૩, ૩૪, ૩૭, ૩૯, ૪૨,
 ૪૭, ૧૩૬, ૨૫૭, ૨૬૦, ૨૯૨
 'દાન્તારનયચક્ર' ૮, ૬૯
 દારકા ૧૦૫, ૧૧૬, ૧૩૭, ૨૫૭,
 ૨૬૧, ૨૬૬, ૨૮૨, ૩૩૬, ૩૬૮
 ૪૪૫, ૪૪૬
 દારવતી ૭, ૨૬૧
 દીપ ૧૬૬, ૨૫૫
 'દયાશ્રય' ૨૦૨, ૨૨૦
 ધક્કા ૨૧૪, ૨૧૬
 ધનપાલ ૨૧૪, ૨૧૫
 ધનપાલિત ૧૫
 ધનેશ્વર ૪૩૦
 ધનેશ્વરસૂરિ ૧૫, ૪૨૯
 ધનોત્કટ ૮૬
 ધરણ ૧૪૭, ૧૪૮
 ધરણીવરાહ ૯૭, ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૧૨,
 ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૪૫, ૨૦૮, ૨૫૭,
 ૪૦૬, ૪૦૯,
 ધરણેશ્વર ૩૫૫,
 ધરપદ ૧૪, ૪૨, ૨૫૮,

ધરસન ૧ લો ૧૩, ૨૫, ૩૩, ૩૬,
 ૩૮, ૩૯, ૪૭
 ,, ૨ જો ૫૧, ૫૩, ૫૭, ૫૮, ૬૦,
 ૬૧, ૬૩, ૬૬, ૭૧, ૯૯, ૧૦૧,
 ૧૪૬, ૨૨૧,
 ,, ૩ જો ૨૨૧
 ,, ૪ થો ૫૬, ૨૨૨
 ધર્મ ૧૦૫, ૧૪૫
 ધર્મશુભ ૨૧૬, ૨૩૪,
 ધર્મપાલ ૬૭, ૯૬, ૧૦૫, ૧૪૫
 ધર્મરાજ ૩૬
 ધર્માદિત્ય ૬૨
 ધર્મારણ્ય ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૮, ૪૩૭,
 ૪૩૮
 'ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્ય' ૧૦૫, ૧૧૮,
 ૧૨૧, ૧૨૪, ૧૨૬
 'ધર્મોપદેશમાયા વૃત્તિ' ૨૧૦
 ધણુરા ૧૪૮
 ધનથ ૧૪૭, ૧૪૮, ૨૨૮
 ધવલપ ૧૬૧
 ધંધુક ૪૧૦
 ધંધુકા ૧૭
 ધામણીલી ૪૪૪, ૪૪૬
 ધામણોદ ૪૪૪
 ધાર ૪૪૪
 ધારણ ૨૬૫
 ધારાનગરી ૧૬૩
 ધારી ૧૩૮
 ધણોજ ૧૧૪, ૧૫૫, ૧૭૨
 ધીધક ૧૪૫
 ધીગેશ્વર ૨૯૭, ૩૦૪, ૩૧૪
 ધૂમરાગ ૪૧૦

‘ધૂનાંધ્યાન’ ૨૨૭

ધુડીમલ્લ ૪૩૨

ધૂનરાબ્દ ૧૩૧

ધોળકા ૧૪૮

ધોળા ૬

‘ધ્યાનપ્રક’ ૨૨૧

‘ધ્યાનશતક’ ૨૧૯

ધ્રુવેષ ૩૦૫, ૩૧૪, ૩૨૩, ૩૩૦, ૩૩૭

ધ્રાસણુવેલ ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૧, ૩૦૨,

૩૦૫, ૩૨૬, ૩૨૮

ધ્રાંગપ્રા ૩૩૨, ૩૩૪

ધ્રુમક ૩૩૪

ધ્રુવ ૭૦, ૯૬, ૪૦૫, ૪૦૮

ધ્રુવસેન ૧ લો ૧૪, ૪૦, ૪૨, ૪૮,

૭૪, ૧૩૭, ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૩,

૨૬૬

ધ્રુવસેન (માલાદિત્ય) ૨ જો ૩૯, ૪૭,

૫૪, ૫૭-૫૯, ૭૧, ૧૦૦,

૧૭૮, ૧૬૭, ૨૨૨, ૨૫૭, ૨૬૨,

૪૨૮

ધ્રુવસેન ૩ જો ૬૦-૬૩, ૬૬, ૨૨૧,

૪૦૯

ધ્રુવપટ ૩૭૯

ધ્રુવભટ્ટ ૫૮, ૬૬, ૧૧૫

ધ્રુવરાજ ૧ લો ૮૮, ૧૫૮, ૧૬૦,

૨૬૫

. ૨ જો ૧૦૬, ૧૫૭ ૧૫૯, ૧૬૦

ધ્રુવટ ૧૫૧, ૧૫૨

નકુપુર ૧૯૬

નક્ષિત્રપુર ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૮૨, ૧૮૩,

૨૫૯, ૨૯૩

નખત્રાણા ૧૧૭, ૧૪૭

નગરક ૪૦ ૧ ૨, ૧૮૩, ૧૯૬,

૨૫૫, ૩૮૧

નગરા ૨૬૫, ૨૮૨-૨૮૫

નરવિરક ૧૯-

નન્ન ૮૮, ૧૪૩, ૨૯૬

નન્નમહિકા ૮૮, ૧૪૩, ૨૯૩

નન્નગાજવત્તિ ૨૩૦

નન્નમૂરિ ૨૬૨

‘નયત્રય’ ૮

‘નયત્રયકપાલ’ ૨૧૭

નરપત ૧૪૬, ૧૪૭

નરમુખ ૩૮૮

નરસિંહ ૪૦૯

નરસેહ ૨૯

નરહસ્તી-વત્સરાજ ૨૨૮

નરાયન ૪૨૫

નર્મદા ૩૬, ૩૮, ૧૦૪, ૧૫૩, ૧૫૮,

૧૫૯, ૧૬૩, ૧૮૩, ૧૮૪, ૩૬૫,

૩૭૩, ૪૦૭, ૪૪૫

નહુપ ૩૯૮

નવદુર્ગા ૩૪૧

નવનાગ ૩૫૫

નવલખા ૩૧૫, ૩૨૭

નવલખેશ્વર ૮૮

નવસાગિકા ૬૫, ૧૦૩, ૧૫૪, ૧૮૪,

૧૯૬

નવસારી ૨, ૩, ૬૩, ૮૭, ૧૦૩,

૧૧૨, ૧૧૪, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૬,

૧૫૯, ૧૭૨, ૨૬૬, ૨૭૨ ૨૯૧,

૪૦૯

ન ૬ ૨૧૨

ન દરબાર ૧૫૩

'નંદિચૂર્ણ' ૨૨૩
 નંદિતીર્થ ૯૯
 નંદિવર્ધન ૧૫
 'નંદિસૂત્ર' ૯
 નંદી ૧૩, ૩૫, ૧૪૯, ૧૯૮, ૨૫૫
 નંદીધર ૨૯૬, ૨૯૭, ૩૦૫, ૩૨૬,
 ૩૨૭
 'નંદીસૂત્ર' ૨૨૬
 નંદેવાલ ૯૯
 નામ ૩૩૬, ૩૯૦, ૪૦૧
 નાગદમન ૩૩૪
 નાગધરા ૩૪૯
 નામભટ ૧ લો ૬૬, ૮૭, ૮૮, ૯૪,
 ૯૬, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૩૧, ૧૫૧
 ૨ જો ૧૦૪-૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૯,
 ૧૨૦, ૧૨૬, ૧૨૮, ૧૪૫, ૧૫૭,
 ૨૬૨, ૨૯૧
 નાગરાજ ૩૫૮
 નાગસારિકા ૧૫૮, ૧૮૪, ૨૯૧
 નાગસ્વામી ૪૦૧
 નાગાણુ ૩૮૬
 નાગાણુન ૮, ૯, ૨૬૪, ૨૯૧,
 નાગાવલોક ૮૭, ૮૮, ૯૫, ૯૬, ૧૦૩
 -૧૦૫, ૧૧૦, ૧૨૭, ૧૫૧, ૨૨૭,
 ૨૬૨, ૨૯૧
 નાગોર ૪૦૩
 નાડોલ ૪૧૧
 નાણાવટી ૧૯, ૨૯૯, ૩૦૯, ૩૧૧,
 ૩૪૧-૩૪૩, ૩૪૫, ૩૪૬
 નારદ ૪૦૦
 નારાયણદેવ ૩૭૫, ૩૭૬
 નારાયણપાલ ૯૬

નાલંદા ૯, ૧૨, ૨૬૪, ૨૬૬, ૪૩
 નાવદા ૩૩૬
 નાસિક ૧૫૦, ૧૫૩
 નાંતીપદ ૧૮૬
 નાંદીપુર ૧, ૬૪, ૬૬, ૮૨, ૯૭-૯૯,
 ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૫૧, ૧૮૨, ૧૮૩,
 ૧૮૬
 નાંદીપુરદારી ૧૫૩
 નાંદીપુરી ૮૨, ૯૮, ૧૮૨, ૧૮૩,
 ૨૩૯, ૩૫૩
 નાંદેદ ૧, ૮૨, ૯૯, ૧૦૩, ૧૮૬
 નિકૌલસ ઉદ્ધેદ ૩૮૩
 નિલુલા ૩૩૦, ૩૫૭ ૩૬૦
 નિન્નય ૧૨૩, ૨૯૧, ૪૩૫, ૪૪૯
 નિમ્બકૂપ ૧૮૩
 નિમ્બવતી ૧૬
 નિમાડ ૩૬૫
 નિરિહુલ્લક ૧૫૦
 નિય ૨૯૧
 'નિરુક્ત-ટીકા' ૧૨
 નિર્વૃત્તિ ગમ્ ૨૩૧
 'નિશીથચૂર્ણ' ૧૯૦, ૧૯૩, ૩૦૧
 'નિશીથસૂત્ર' ૨૦૧, ૨૦૪
 'નિશીથસૂત્ર-વિશેષચૂર્ણ' ૨૨૩
 નિથોરિયા ભૈરવ ૩૯૦
 નિંબાલી ૩૮૮
 નીમા ૨૯૧
 નીલકંઠ ૩૯૦
 નુકસદેવી ૨૬૨
 નૃસિંહ ૩૧૧, ૩૩૦, ૩૩૨
 નેપાળ ૨૬૫
 નેમિનાથ ૧૯૬, ૨૩૦, ૨૬૧

‘नेमिनाथयडिठ’ १२३

नेलक २०१

नौलापेश्वर ३८६

नौशिन्वान ४२०, ४२२

‘न्यायप्रवेश’ २२७

‘न्यायारता’ २३२

पञ्चनी १३६, १४१, १८२, १८३

पटुमित्र २६

पत्तन ४

पद्म ६, ७८

‘पद्मयन्त्रि’ ६

पद्मपाणि अरयोदितेव २६०

‘पद्मपुराण’ ११८, २३०

पद्ममित्र २६

पद्मावली ३५५

पद्म ४०६

पद्मशुभ ३१०, ३११

पद्मस्त ३३, ३४

पद्मी ४३०

पद्मप्रभा २२८

पद्मनाथ २६७, ३००, ३०२-३०४,

३१२, ३१८, ३३७

पद्मनाथ ६६, ३३५

‘पद्मनाथ’ २१८

पद्मस ३, १०५, १०६, ११४,

११५, ११८, ११९, १२३-१२६

१३३, १७२, २६१, ३३६, ४३३,

४३५, ४३७, ४३९, ४४०

पद्मशुभ ४२६

पद्मश २६४, २७१, ४०८, ४०९,

४२१, ४२५, ४२६

पाठतर २६६, ३०५, ३२५, ३२६,

३२८, ३३४, ३४१

पाटग ११७, १४७

पाटण ६०, १२३, १२४, २३१,

३५६, ३६८, ४०३, ४३८, ४४१,

४४८

पाटण, वेराण ३०६, ३११, ३२४

पाटिपुत्र १५, २१४, २५५

पाणिनि ८, २२०

पाता २६७, ३००, ३०१, ३३६,

३३७

पाना ४३०

पादा ३५८, ३६०

पादित २२६

पादनाथ ३८५, ३८२

पद्मनाथ १५, १८, १२४, २६१,

३५४-३५६, ३५९, ३६१, ३६२,

४१२, ४३२, ४४८

पद्मशुभ २३१

‘पद्मशुभ’ २३०

पद्म २७५

पादनाथ ४०३

पादित १५८

पादित २६

पादनाथ १४८

पाद १३१

पादनाथ, पादनाथ ३६, २५७

पादनाथ ३५६

पादनाथ ३५६

पादनाथ ३५७, ३६०

पादनाथ २१६, २६३

‘पादनाथ’ १०५

‘पादनाथ’ २१८, २२६

પિહારક ૩૫૬

પીઠડ ૨૯૮, ૩૦૧, ૩૦૪, ૩૧૬

પીપલદાર ૩૯૧

પીપલુકા ૪૩૫

પીરમ ૩૫૨

પી-લો-મો-લો ૮૫, ૪૦૬, ૪૨૪

પીડાગ ૧૦૫, ૩૨૨, ૩૫૬

પુણ્યવિજયજી ૨૩૧

પ્રણયાનક ૧૮૩

પુન્નાટ સધ ૨૨૬, ૨૩૨, ૨૩૩,
૨૬૨

પુરગુપ્ત ૪૭

‘પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહ’ ૨૦, ૧૧૮,
૪૩૭પુલકેશી અવનિજનાશ્રય ૧૦૩, ૧૦૮,
૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૫૪, ૧૫૫,
૧૬૩, ૧૬૬, ૧૭૨

, (વલવાણુનો) ૧૧૫

, ૧ લો ૧૫૪

, ૨ જો ૧૦૦, ૧૫૧, ૧૫૩,
૧૫૪, ૪૦૭

પુઠકર ૪૦૨, ૪૦૩

પુષ્પમાલ ૮૪, ૩૬૯

પુષ્પાવતી ૨૮

પુષ્પદેવ ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૪૨, ૧૬૫

પુષ્પમિત્ર ૨૯

પુષ્પસાંગપુર ૧૩

પુષ્પેશુ ૧૧, ૧૯, ૧૩૭, ૧૩૮

પૂના ૧૪૬

પૂર્ણભદ્રા ૧૪, ૩૩૯

પૂર્ણભદ્રા ૨૬૩

પર્ણા ૧૮૩, ૧૮૪

પૃથુરાજ ૧૨૫

પૃથ્વીરાજ ૪૧૧

પેરેસીસ ૪૨૦

પેલેરટાઇન ૧૭૦

પેશવાજ ૨૦૩

પેશાવર ૪૧૫

પૈકુલી ૨૯

પોકરજી ૪૦૩

પોકર્ણ ૪૨૬

પોરખંદર ૨૬૭, ૩૧૩-૩૧૬, ૩૧૮,
૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૩, ૩૩૬, ૩૩૭

પો-લુ-ક-છે-પો ૩૭૩

પૌરૂપુર ૧૫૬

પ્રગટનાથ ૧૩, ૩૩૯

પ્રયડ ૧૬૧

‘પ્રત્યાપના’ ૨૨૬

પ્રહુમ્ન ક્ષમાશ્રમજી ૨૨૩

‘પ્રખ ધચિન્તામણિ’ ૨૦, ૮૪, ૧૦૬,
૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૮, ૧૨૦, ૨૬૩,
૪૩૩, ૪૮૭, ૪૪૦

પ્રભંજન ૨૨૯

પ્રભાકરવર્ધન ૫૨ ૫૪, ૨૫૮,
૪૦૬, ૪૨૪

પ્રભાચદ્રસરિ ૮૫, ૨૦૧, ૨૬૧

‘પ્રભાવકચરિત’ ૮૫, ૮૭, ૮૮, ૯૦,
૧૦૫, ૨૦૧, ૨૩૫ ૨૧૧, ૨૬૨,
૪૪૦પ્રભાસ ૧૫, ૪૫, ૯૧, ૨૫૮, ૩૩૬
૩૩૭, ૩૪૧

‘પ્રભાસખડ’ ૮

‘પ્રમાણ્યમંજરી’ ૩૪૨

‘પ્રમાલક્ષણ’ ૨૦

પ્રયાગ ૪૪૫	બ-સં ૪૨૨
‘પ્રાકૃતસંહ્યા’ ૨૧૧	બલ ૧ ૧૭૫
પ્રાનીજ ૧૫૯	બલભદ્ર ૧૯૬
પ્રાન્ત ઓક વેદસ મ્યુઝિયમ ૧૯, ૩૫૦	બલરામ ૩૧૯, ૩૫૦
ફ—લ—ગી ૩૭૮	બલરામી ૧૦૭, ૧૪૫, ૧૪૬
ફંકેપ્રસંગ ૧૧, ૧૩૭	બલાદરી ૧૭૫
ફાનિસ ૧૮, ૪૧૧	બ-બ ૪૧૧, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૨૨
ફિરંગી ૩૦૪, ૩૨૦	બલ્લરા ૪૦૬, ૪૧૦
ફીરોઝ ૧૯૯, ૪૨૦	બસરી ૨૬૯
‘ફુલુલુલુ શુભાન’ ૧૧૪, ૧૭૫	બહરીમદ ૧૧૦
ફૂલ ૧૪૭, ૧૪૮	બલ્લેન ૧૭૦
ફોગેલ ૩૭૧	બદામી ૪૦૬, ૪૧૧
બમુખા ૪૦૯	બલ્લરામ ગોર ૪૧૭, ૪૧૬
બંડોગી ૪૧૫	બળેજ ૨૯૭, ૩૯૮, ૩૦૧, ૩૦૪,
બદકસાની ૨૮૫	૩૧૪, ૩૧૬, ૩૩૭, ૩૪૮
બદલાન ૨૬૪	બગ ૮૮
બદરસિદ્ધિ ૧૫૮	બંગાળી ૧૯૪, ૨૬૫, ૪૨૪, ૪૨૬
બદરીદાર ૪૪૬	બંડોગિદ્ધિ ૧૮૩
બદોગી(ધિ) ૪૧૯, ૪૨૨	બાઉક ૯૪, ૯૬, ૧૦૯
બડ ૨૬૮	બાઉ ૧૨૬
બનાસકાંઠા ૧૨૯, ૧૩૨	બાકાનેર ૩૬૫,
બપ ૨૨૭	બાધ ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૯
બપપાપ ૯	બાબુરાણ ૪૨૩
બપભાટ્ટિ ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૬૧, ૨૬૨,	બાણ ૧૮૯, ૧૯૦, ૨૦૫, ૨૨૯,
૪૪૪, ૪૪૯	૨૫૮
બરડા ૧૭૫, ૩૦૬, ૩૩૭,	બાપા રાવલ ૨૦૦
બગોગી ૩૮૬	બાગર ૪૭
બરાન ૪૨૫	બા-રોલી ૨૯૦
બરૂ ૪૦૫, ૪૦૭	બારાણ ૪૧૩
બજેસ ૩૦૮, ૩૦૯	બાલગાંધ ૧૭૫
બડ, ડો ૪૨૩	બાલમેર ૧૦૮
‘બલિ’ ૨૯૧ મેગેઝિન’ ૩૬૬	બાબલદેવ ૧૪૩

આહિરિકા ૧૫૪, ૧૮૩
 બાહુકધવલ ૯૬, ૧૪૫
 બિન્નેસિયા ૧૫૧
 બિલ્વખાત ૧૮૩
 બિહાર ૯૪
 બીલ ૩૮૦, ૩૮૧
 બીલેશ્વર ૨૯૮, ૩૦૧, ૩૦૪, ૩૦૫,
 ૩૨૩
 બુદ્ધગૌ બિન શહરિયાર ૨૬૯
 બુદ્ધ ૫૧, ૫૬, ૭૫, ૩૧૧, ૩૫૦,
 ૩૫૩, ૩૫૬, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૮,
 ૩૭૯, ૪૨૯
 બુદ્ધદાસ ૧૨, ૧૪, ૨૧૫, ૨૬૩, ૩૩૯
 બુદ્ધનાથ ૨૬૫, ૨૬૬
 બુદ્ધરાજ ૫૪, ૧૦૦, ૧૫૦, ૧૫૧
 બુદ્ધિ ૧૧૭, ૧૩૧
 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ૨૭૪
 બુદ્ધેશ્વર ૧૩, ૩૩૯
 બુધગુપ્ત ૩૬, ૩૮
 બુગટા ૪૦૨
 'બૃહતકથા' ૧૧, ૧૫
 'બૃહતકથાકોશ' ૧૧, ૧૫
 'બૃહતકથામંજરી' ૮, ૧૫
 'બૃહતકથા' ૨૦૧
 'બૃહતકથાભાષ્ય' ૨૧૮
 'બૃહતકથા' ૨૩૩
 'બૃહત્સોત્રસમાસ' ૨૧૯
 'બૃહત્સંમહાપુત્રી' ૨૧૯
 'બૃહત્સંહિતા' ૨૫૯, ૨૮૯, ૨૯૩,
 ૩૩૭
 બેદ્રદ્રિયા ૪૧૬
 બેહરામ ગોર ૪૧૬

બે'કેલ ૨૨૨
 બૈલમાન ૪૦૭
 બોખીરા ૨૯૯, ૩૦૧, ૩૦૪, ૩૧૮,
 ૩૩૭
 બોથી ૧૩૧
 'બોધિચર્યાવતાર' ૨૨૨, ૨૬૪, ૪૩૩,
 'બોમ્મે ગેઝેટિયર' ૧૯, ૨૦, ૮૯,
 બોરસદ ૧૫૮
 બોરસ્પિયન ૨૯
 બોરીયા ૨૯૭, ૩૦૧ ૩૦૪, ૩૧૫
 ૩૩૬
 બોરોશુદુર ૧૯૭
 બૌદ્ધિ ૧૩૧
 બુલ્લર, ડો ૯૯, ૪૦૬
 બ્રહ્મકુડ ૩૮૭, ૪૦૧
 બ્રહ્મગુપ્ત ૮૪, ૯૦, ૯૫, ૧૧૨,
 ૧૧૪, ૨૨૦, ૪૦૭
 બ્રહ્મવક્ર ૧૬૧
 બ્રાહ્મિન, પર્સી ૩૦૮
 બ્રાહ્મણપુર ૩૭૫
 'બ્રાહ્મસ્કુટસિદ્ધાંત' ૯૦, ૧૦૮, ૧૧૨,
 ૧૧૪, ૨૨૧
 ભગવતી ૮૮
 'ભગવતી-આરાધના' ૨૩૩
 ભગવાનસાલ ૫૬૨, ૬૦ ૯૯, ૨૦૧,
 ૪૦૪, ૪૨૩, ૪૨૪
 ભટાર્ક ૧૬, ૨૭, ૩૦, ૩૩, ૩૪,
 ૩૬, ૩૮, ૩૯, ૪૨, ૪૬, ૭૦,
 ૭૪, ૧૩૬, ૧૯૩, ૨૫૮, ૨૬૦,
 ૪૨૩
 ભટ્ટારક નંદી ૪૯
 ભટ્ટિ ૧૩, ૧૪, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૭,

૨૫૮

‘ભટ્ટિકાવ્ય’ ૧૩, ૨૦, ૨૨૦, ૨૫૮
 ભડગાવ ૪૦૩
 ભટ્ટાર્થિ ૨૨૭
 ભદ્રપતન ૧૮૬
 ભદ્રપાટક ૧૮૬
 ભદ્રપાહુ ૮
 ‘ભદ્રપાહુચરિત’ ૨૬૨
 ભદ્રરુચિ ૨૧૫, ૩૭૬, ૩૭૭
 ભદ્રા ૯૪
 ભદ્રાવતી ૧૧૭, ૧૪૮
 ભદ્રેણિયક ૨૫૬, ૨૬૨
 ભદ્રેશ્વર ૧૧૭
 ભગત ચક્રવર્તી ૨૬૨
 ‘ભગત-નાટ્યશાસ્ત્ર’ ૨૧૧
 ભગતસેન ૨૩૨
 ભગદાજ ૩૯૯
 ભગુકૃષ્ણ ૬૦, ૬૩, ૬૪, ૬૬, ૮૨,
 ૯૭, ૯૯, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૪૯,
 ૧૫૨, ૧૫૮, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૯૧,
 ૧૯૪, ૨૩૯, ૨૫૫, ૨૮૮, ૨૮૯,
 ૨૯૧, ૨૯૨ ૩૭૩,
 ભગ્ય ૧, ૨, ૮, ૬૩, ૬૫, ૮૨, ૮૭,
 ૯૫, ૯૭-૯૯, ૧૦૧, ૧૦૪, ૧૧૦,
 ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૪૯, ૧૫૧, ૧૫૨,
 ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૭૧, ૧૭૨,
 ૧૭૫ ૧૮૩, ૧૯૦, ૧૯૭, ૨૧૮,
 ૨૭૨, ૩૫૩, ૩૫૮, ૩૭૩, ૪૦૪-
 ૪૦૭, ૪૨૩, ૪૨૪
 ભર્તૃત્રુવ ૧૨
 ભર્તૃવૃદ્ધ ૧ લો ૧૫૧
 „ ૨ જો ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૫૧,

૧૫૨, ૧૫૬

ભર્તૃવૃદ્ધ ૮૭
 ભર્તૃશ્વર ૨૯૨
 ભવનાગા ૭૨, ૧૫૫
 ભવનાથ ૩૩૬
 ‘ભવવિરહ’ ૨૨૫
 ‘ભવિષ્યપુરાણ’ ૭૮, ૨૭૦, ૪૦૪
 ‘ભવિસ્સતકહા’ ૨૧૪, ૨૧૫
 ભાઉ દાજી, ડૉ. ૨૭૫, ૪૧૪
 ‘ભાગવત પુરાણ’ ૨૧, ૨૫ ૧૯૮,
 ૨૬૬
 ભાડબૂત ૧૭૨, ૧૭૩
 ભાણુનડ ૩૧૫, ૩૨૫
 ભાણુસરા ૨૯૬, ૩૦૦, ૩૦૪, ૩૦૫,
 ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૩૭,
 ૩૪૩
 ભાદ્રોડ ૧૧૭, ૧૮૬
 ભાનુ ૧૭
 ભાનુચુપ્ત ૪૦
 ભાનુશક્તિ ૧૫૨
 ભામહ ૨૧૨
 ભારત ૧૭૦
 ભારતવર્ષ ૪૧૫, ૪૧૬
 ભારદાજ ૧૪૪
 ભારવિ ૨૨૨
 ભારુકૃષ્ણ ૧૫૮, ૧૮૪
 ભાવડ ૯૧
 ભાવનગર ૬, ૧૧, ૧૮, ૧૯૫, ૨૬૩,
 ૩૨૦, ૩૫૨, ૪૧૨, ૪૩૩
 ‘ભાવસંગ્રહ’ ૮, ૨૦
 ભાવસિંહજી ૧૮
 ભાસ ૨૦૫

ભાડારકર, દે તા. ૧૯, ૨૦૦

ભિન્નમાલ ૮૪, ૯૧, ૧૦૮, ૨૦૧,
૨૩૧, ૨૬૩, ૪૩૧

ભિલોડા ૩૩૧

ભિલ્લમાલ ૩, ૮૪, ૮૫, ૮૮, ૯૦,
૯૧, ૯૫, ૯૮, ૧૦૮, ૧૧૨, ૧૧૪,
૧૧૫, ૧૧૮, ૧૨૫, ૧૩૧, ૧૪૧,
૧૪૩, ૨૦૧, ૨૨૬, ૩૮૨, ૪૪૪

ભિલ્લમાલકાચાર્ય ૮૪, ૯૦, ૯૫,
૧૦૮, ૧૧૪, ૨૨૧

ભિલ્લમાલદેવ ૮૮

ભિલ્લાદિત્ય ૯૪

ભીડભજન ૧૩, ૩૩૬

ભીનમાલ ૮૨, ૮૭, ૮૮, ૯૦,
૧૧૪, ૧૧૫, ૧૭૧, ૧૭૨, ૩૮૩,
૩૮૪, ૩૮૬, ૩૮૮, ૩૯૧, ૩૯૨,
૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૨-૪૦૪, ૪૦૭,
૪૦૯-૪૧૨, ૪૨૩-૪૨૫

ભીમદાન ૧૫૨

ભીમદેવ (ભિલ્લમાલનો) ૧૧૮, ૪૧૦

„ (સોલકી) ૧ લો ૨૫૬

„ „ ૨ જો ૪૧૧

ભીમનાથ ૩૫૦

ભીમેશ્વર ૪૪૧

ભીલમાલ ૪૦૬

ભુજર્ગદ ૧૫૨

ભુલટ ૧૨૫

ભુવડ ૧૦૬, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૧૯,
૧૨૫, ૧૨૬, ૪૩૮-૪૪૦

ભુસુક ૨૨૨, ૪૩૩

ભુસુકપાદ ૨૬૪

ભૂચડ ૧૧૭

ભૂચડેશ્વર ૧૧૭

ભૂજ ૩૫૬

ભૂતીખલિકા ૮૮, ૧૩૮, ૧૪૩, ૨૬૩

ભૂપા ૬૦

ભૂલટ ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૯

ભૂયગડ ૧૨૫, ૧૨૯

ભૂયગેશ્વર ૧૨૯

ભૂયડ ૧૨૬, ૧૨૭

ભૂયડરાજ ૧૨૫, ૪૩૭

ભૂયડેશ્વર ૧૨૯

ભૂયડરાજ ૧૦૬, ૧૨૨, ૧૨૫, ૧૨૬,
૧૬૨

ભૂવડ ૧૨૯

ભુગુ ઝપિ ૮૩, ૩૯૯, ૪૦૦

ભુગુકચ્છ ૧૦૪, ૧૫૧, ૧૫૬, ૪૪૮

ભેરવ ૩૫૦, ૩૮૯, ૩૯૦, ૪૪૪

ભોગભટ ૧૦૯

ભોજ ૯૬, ૯૭ ૧૦૬, ૧૨૫-૧૨૮,
૨૨૨, ૪૪૩, ૪૪૪

ભોજદેવ ૧૦૭, ૧૪૫

ભોજરાજ ૪૪૯

ભોજસ્વામી-મદિર ૪૪૩

ભૂવિજય સવેલચાલ ૧૬૭

મકાવજ ૧૬૬

મકરાણુ ૧૭૧

મક્કા ૧૬૭, ૨૬૭, ૨૬૮

મગ ૪૦૩, ૪૦૪

મગદેનુ ૨૬૯, ૩૦૫, ૩૨૬, ૩૩૫,
૩૭૧

મગધ ૨, ૧૦, ૧૨, ૩૩-૩૬, ૩૮,
૪૦, ૫૪, ૬૭, ૩૭૪, ૩૮૧, ૪૦૬,
૪૨૪

भञ्जक ३३५
 भञ्जियारा ३३५
 भयुग ६, ७६, २११, ३५१, ४४०
 भदसर २६२
 भदसर स्थली २५७
 भहीनतुन न'गी २६८
 भग'नी १८४, २६५, २६०
 भङ्गुमती १६६
 भङ्गुप्रदेश ३६, २६५
 भङ्गुप्रांत ४२६
 भङ्गुहिंद ४२६
 भनसूर ४४८
 भनार् ११७, १४०, १४८
 भनु वैयग्वन ८, ३६
 'भनुभृति' ३०, ३२
 भयलुक्ता २०१
 भडु ८६
 भडुदेश ४०६, ४०८
 भडुमड १६३, १६४
 भडुस्थली ४११
 भल्लिभ ४०७
 भद्व ३४', ४२६
 भद्ववाप्तिरि ६, १२, २१७, ४२६
 भद्विन'थ १३
 भद्वल्लुदेनी २२२
 भ स युनिवर्सिटी ३५०
 भसूजिदी ४१०
 भसूजिदी १८६, १२०, ४३५
 भसूजि गज'नी २५६
 भद्व १४४
 भसूजि ४४
 भसूदेव ५५, ३८८

भसूजि २२८
 भसूधन १५
 'भसूनिशीथसूत' २१८
 'भसूपुरिसया' २११
 भसूधनपुर २४३
 भसूधनपुर ४४१
 भसूधनपुर २३२
 'भसूधन' २७०
 भसूधन २६३, २६४, ३७७, ३७८
 भसूधन १४६-१५१, १५३, २७५,
 २५७, २६३, २७४, ३६५, ३७३
 भसूधन २६६, ३८६, ४१३
 भसूधन ४१, २६१, २६२, ३५१,
 ३५४, ३६१, ४३१, ४४०
 भसूधन २३०, २५६
 भसूधन ५२, ५४
 भसूधन ३५६
 भसूधन ३३६
 भसूधन १०, १४, २५७,
 ३१७, ३३६, ३३६
 भसू ६६, ८२, १०३, १५३, १५६,
 १५८, १५९, १८३, १८४, ४-७
 ४२४
 भसूधन ६७, १६१, १६३, ४०६,
 ४०६
 भसूधन १०७, ११५, ११६
 भसू २६५, ३५६
 भसू १६६, ३२०
 भसू ३५३
 भसू २६, ३५, ५१, ३८६
 भसूधन १५१
 भसूधन ३७५, ३७६

મહેશ્વરાચાર્ય ૧૧૫
 મહેસાણા ૧૨૯, ૩૧૩, ૩૧૭, ૩૩૧
 મહેદ્રપાલ ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૮૯, ૨૧૨
 „ (પ્રતીહાર) ૧૬૦ ૯૭, ૧૦૭
 „ ૨૧૦ ૧૬૯
 મહેંદ્રસિંહજી કંકાર ૩૫૨
 મહેંદ્રાયુધ ૯૭, ૧૦૭, ૧૪૫
 મહોદય ૧૬૧
 મંકણિકા ૧૮૪
 મંગલરસ ૧૫૩, ૧૬૬
 મંગલજી ૧૧૬
 મંગલરાજ ૧૦૦, ૧૧૦, ૧૫૦
 મંગલેશ ૧૫૦
 મંજુવંજ ૪૩૩
 મંજુવર્મા ૪૩૩
 મંજુશ્રી ૯૦
 મંડનમિશ્ર ૨૫૭, ૪૪૫
 મંડોર ૯૪, ૧૮૯
 માધ ૮૭, ૯૦, ૨૦૨, ૨૨૨, ૨૨૩,
 ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૯
 ‘માધકાવ્ય’ ૨૨૩
 ‘માધપ્રબંધ’ ૮૪
 માણડવ્યપુર ૧૩૧
 માથુરી વાચના ૨૩
 માધવશુપ્ત ૫૪
 માધવદેવ ૧૦૫
 માધવપુર ૧૦૫
 માનદેવસુરિ ૨૧૧, ૨૩૧. ૨૬૧
 માનન્ધ ૧૪૪, ૧૫૩
 માન્યખેટ ૧૫૯, ૧૬૪
 મામૂત, ખલીફ ૨૭૩
 મારવાડ ૧૬, ૬૫, ૮૭, ૯૧, ૧૦૮,

૧૧૦, ૧૧૪, ૧૫૫, ૧૭૨, ૧૮૯,
 ૨૦૫, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૪, ૩૮૨,
 ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૭, ૪૧૧, ૪૧૨
 ૪૧૪, ૪૨૪, ૪૨૬
 માતૈંડ ૩૦૮
 માર્શલ, સર જહોન ૨૭૧ ૩૭૧
 ‘માલતીમાધવ’ ૨૧
 માલવ ૫૨, ૫૪, ૮૮, ૯૫, ૯૬,
 ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૦૪ ૧૫૫, ૧૬૧,
 ૩૭૪, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૧, ૪૦૮
 માલવક ૫૮, ૧૮૨, ૧૮૩, ૩૬૫
 ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ ૨૧
 માસર ૩૫૮
 માહિષક ૧૫૮, ૧૮૨, ૧૮૪
 માહિષ્મતી ૧૪૯, ૪૪૫
 માહેશ્વર ૨૯, ૩૦, ૪૫, ૧૬૧, ૧૬૮,
 ૨૫૫-૨૫૮, ૨૬૬
 માળવા ૧, ૧૧, ૫૨, ૫૪, ૫૬,
 ૬૦, ૬૫, ૮૮, ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૫૦,
 ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૬૩, ૧૬૪, ૨૩૮,
 ૩૭૩, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૧૮, ૪૨૫,
 ૪૪૩
 માંકણી ૧૮૪
 મગરોળા ૩૫૬
 માંદલ ૬૫, ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૭૨
 માંડવી ૧૧૮
 માંડવ્યપુર ૯૪
 મિત્રા ૧૪, ૨૬૩
 મિત્ર ૨૮, ૨૯, ૩૨, ૩૩, ૪૫ ૨૫૫,
 ૨૫૯
 મિત્ર-અલ-સેન ૩૦
 મિયાણી ૨૬૬, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૪,

३०५, ३२०, ३२६, ३२८, ३३४,
 ३३६, ३३७
 'मिराते व्यहमही' ११८, १२१, १२२,
 १२४
 मिराशी १६७
 मिश्रक ३४१
 मिस्र १४६, १७०
 मिहिर २८, ६७, १०६, ११६, २५६,
 ४२१, ४३८, ४३९
 मिहिरकुक्ष ३७, ४०, १६६, २५६,
 २६२, ४०४
 मिहिरभोज १६०, २००
 मीडिया ४१५, ४१६-४२१
 मीढोणा ८२, १८३, १८४, २६५,
 २६०
 मुकुक्षयद्र दे ३६६
 मुद्गगिरि ६४
 'मुद्राराक्षस' २७०
 मुनशी ६६, १२६
 मुनिसुप्त २६१
 मुरधात्र ४२२
 मुषतान ६०, २७१, ३६६
 मुस्ताब् ४१६
 मुहम्मद छिन् सुभक्त १६१
 मुजेर ६४
 मुद्रा ११७
 मुअर्रि १०, १७१, २७५, ४२४,
 ४२६
 मूखराज ८२, १२६, १४४, १४७,
 १६४, ४१०, ४२५
 मूखवासर ११६
 मेगेस्थनीस २६५
 छ-३-३३

मेध ३६५
 'मेवहुत' २१
 मेधनाह ४४४
 मेडता १०७, १३१
 मेन्तक ६४, १३१
 मेरु १६१, २६४
 मेवाड २५, २८, १८६, २००,
 २२४, ४०६, ४२६
 मेवासा २६८, ३०४, ३१५
 मैत्र २६, ३०, ३२
 मैत्रेय २६०
 मैथिल्य २६७, ३३२
 मोडी ४१८
 मोड १४७, १४८
 मोडासा १६३, १६४
 मोहपुर २६१
 मोटेर २६१
 मोटेरपुर ६८
 मोटेरा १५, २२७, २६१, ३३६,
 ४३२, ४३७
 मोनियर विस्त्रियम्स ७
 मोरथी १४२
 मो-वे-पो ३७४
 मोकडवासक १६८
 मोहम्मद १७०, २६६-२६८, २७६
 मोहम्मद हासिम ६५, १७१
 मोहम्मद जिन कुल १७४
 मोहम्मद शही छिन्साड १७१
 'मोहुराजपरान्य' ११२
 मौनि-लटारक २३२
 म्मे-म-म-म ६७
 यक्ष ३६२, ३६३

યક્ષકૃપ-યક્ષસરોવર ૩૮૯	યોગીશ્વરી ૧૨૮, ૨૯૩, ૪૩૭
યક્ષદત્ત ૨૨૯	ચળનીપુત્ર ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૩૧
યક્ષનાસ ૧૪૫	ચન્નિજલ ૯૪, ૧૦૯
યક્ષદેવસુરિ ૨૩૧	ચણ્ડાલ ૧૦૩
યક્ષશ્વર ૨૬૩, ૩૩૯	ચણ્ડીપીપળા ૩૬૦
યક્ષશ્વર-વિહાર ૧૪, ૨૮૯	ચેતન તળાવ ૧૮
ચળનશીલ ૪૦૦	ચેતનપુર ૪૧૨
‘યતિપ્રતિક્રમણસૂત્ર’ ૨૩૧	ચેતનાગર ૩૯૨
ચથારિય ૨૬૭, ૨૬૮	ચેત ૧૬૬, ૨૬૧
ચમુના ૧૫૭, ૩૧૧, ૩૨૯, ૩૩૫, ૩૫૬	ચેતનનંદી ૮
ચયાતિ ૩૯૮	‘ચેતનાલા’ ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૧૨,
ચશોધર્મા વિષ્ણુવર્ધન ૩૭, ૪૦	૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૪, ૧૨૬,
ચશોવર્ધન ૯૪	૪૩૮
ચશોનર્મા ૧૧૯, ૪૧૦	‘ચેતનાળ’ ૮૪, ૧૩૨, ૩૯૯
યાકિની ૨૨૫	ચેતનાદિત્ય ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૭-૧૨૯,
યાદ્ય મદની ૧૭૧	૪૩૭, ૪૩૮
યાકોમિ, ડૉ. ૨૧૪, ૨૧૫	ચેતેશ્વર ૧૩, ૩૩૯
યાસવલ્ક્ય ૧૯૧	ચ. ના. મહંતા ૧૯, ૨૦
ચુઅન સ્વાંગ ૯, ૧૬, ૨૦, ૩૦, ૫૩,	ચેતિશંકર રાવળ ૩૪૬
૫૫, ૫૮, ૫૯, ૮૨, ૮૫, ૮૭,	ચેતિષેષ ૨૨૯, ૨૩૦
૯૦, ૯૫, ૧૦૮, ૧૧૪, ૧૯૦,	ચેતિકલાલ છો. પરીખ ૭
૧૯૧, ૧૯૩, ૨૧૫, ૨૬૩-૨૬૫,	ચંદ્ર કાકુ કૃષ્ણ, ૧૭૩, ૪૪૮
૩૭૩, ૩૮૦, ૩૮૧	ચગમહલ ૩૬૬
ચુર્ધલિક ૩૮૦	ચા. ચુ. મોદી ૧૩૩
ચુએચી ૪૧૪-૪૧૬	ચાળકોટ ૩૫૬
ચુચીન ૪૧૭	‘ચાળતરંગિણી’ ૪૨૫
ચુરાપ ૪૧૮	ચાળપીપળા ૯૯
ચુહ-જેન-તો ૩૮૦	ચાળપૂતાના ૪૨૧, ૪૨૫, ૪૨૬
ચોગ ૧૪૫	ચાળલવેળ ૩૦૦, ૩૦૪, ૩૧૪
‘ચોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ ૨૨૭	ચાળશૈખર ૯૭, ૧૮૯, ૨૧૨
ચોગરાજ ૧૧૩, ૧૨૪-૧૨૮, ૨૯૩,	ચાળશૈખરસુરિ ૪૬
૪૩૬-૪૩૮	ચાળસ્થાન ૯૧, ૯૪, ૯૬, ૧૦૩,

२३८, २३९, ३५५
 राजि १२६
 राजेन्द्र १४४
 राजन्यवर्धन ५४
 राजन्यश्री ५४
 राज्युक्त १ लो १३६, १४०
 „ २ लो १४१, १४२
 राज्यावाव ३०४, ३१८, ३१९, ३३६
 राज्याज १८
 रातिया ३१४, ३३७
 राधनपुर १२१, १६८, ४०५, ४०८
 रापर १४७
 राम ६४, ६८, १४४, १६६, ३११,
 ३४३, ३४४, ४१६
 रामलक्ष्म ६६, १४०
 रामवाणो १४६
 रामसेन ३६२
 रामेश्वर १६३
 रायलेश्वर ३३६
 रायपुर ११८
 'रायलक्ष्म' १३, १४, ६६, २२०, २५८
 'रासभाणा' १८, १३२
 रासो ३३०, ३५७, ३६०
 रांक्ष २६८, ३०५, ३१३, ३१५, ३३४
 रिपिक १६४
 रुद्र २५६, ४४२
 रुद्रदाभा २०८
 रुद्रसुंदरी ११६, १२०, ४३६, ४४०
 रुद्रापरी ४३३
 रुद्राक्ष ११७
 रुद्रिका १८२, १८४
 रुद्रा ६६, १०३, १५६, ४०७

'रैवा-माहात्म्य' ६६
 रैवतक ४८, १०६, ४३०
 रैवतायल १०५
 रैवडी (श्रीनाथगढ) ३६५
 रैडा २६६-२६८, ३०५, ३२७, ३२८
 ३३०, ३३५, ३५६, ३५८, ३६७
 रैम ४१६
 रैसि-सन ४२०
 रैसन, रैसिप ३७०, ३७१
 रैहक १६०
 रैहड ४४६
 रैहाल्युक्त १८३
 रैहलीश ३३, २५६
 रैक्षवर्मा ४१०
 रैक्षमल ६४, ६८, १४४, ३०६, ३४३
 रैक्षमी ८३, ८४, ३८४, ३६७, ३६८,
 ४००, ४०२
 रैक्षमीयल ३८७
 रैक्षमी-नारायल ३४५, ३५६, ३५८
 रैक्षपत ११७, ११८
 रैभारा ३६१
 'रैक्षितविस्तरा' ६०, २३२
 रैक्षिय ४०६
 रैक्षर १२३, ४३५, ४४६
 रैक्षन ३६६
 रैक्षरैडा २६८, ३२७
 रैक्षाराम १२३, ४४८
 रैक्षियार लो ११७, १४७
 रैक्षो रुद्राणी ११७, १४७, १४८
 रैक्ष २, ११, ३२, ३८, ५२, ६५,
 ६६, ६५, १००, १०३, १०५,
 १४१, १४६, १५६, १५७, १५८,

૧૬૦, ૧૬૩, ૧૭૮, ૧૮૩, ૧૯૦,	૪૦૬, ૪૦૮
૧૯૪, ૨૫૯, ૨૬૨, ૨૬૪, ૨૬૫,	વદવાણુ ૩, ૪, ૯૭, ૧૦૫, ૧૦૭,
૨૯૩, ૩૮૬, ૩૮૨, ૪૦૫, ૪૦૮,	૧૧૨-૧૧૫, ૧૪૫, ૧૮૩, ૨૩૩,
૪૦૯, ૪૨૪	૨૫૫, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૯૧, ૩૩૫,
લાડચી ૩૨૭	૪૦૬, ૪૦૯, ૪૨૪
લીલાદેવી ૧૨૯	વઢિયાર ૧૨૦, ૪૩૩
લુઆઈ ૩૬૬	વણી ૧૬૮
લુણાવાડા ૬૬	વણી-ડિંગરી ૪૦૫, ૪૦૮
લુણિગ ૪૧૧	વણાદ ૧૩૩
લોકનાથ ૨૮૯, ૩૭૫	વત્રભટ્ટિ ૫૩, ૫૮
લોણાપદ્મ ૧૭૩	વત્સ ૮૮, ૯૬, ૧૫૧
લોચનસ ૪૧૯	વત્સરાજ ૮૮, ૯૫, ૯૬, ૧૦૪, ૧૪૦,
લોચલ ૩૬૫	૪૦૬, ૪૦૮
લો-લો ૩૮૧, ૩૮૨	વદરી ૩૮૧
વખતગ ૪૧૫	વનકુંડ ૩૮૯
વજ્રેશ્વર મૌરિશ્વર ૯, ૧૯	વનરાજ ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૧૨, ૧૧૩,
વજ્રજડ ૬૩, ૧૫૩	૧૧૮-૧૨૪, ૧૨૬-૧૨૮, ૧૩૦-
વજ્રજડ-દેવ ૨૭૩	૧૩૩, ૨૩૧, ૨૬૧, ૨૯૧, ૨૯૩,
વજ્રજડેવ ૨૭૪	૪૩૩-૪૩૫, ૪૩૮, ૪૪૦, ૪૪૮,
વજ્રટ ૬૩, ૭૧	૪૪૯
વટપદ્ર ૨૫૬, ૨૫૯, ૨૯૨, ૨૯૩	‘વનરાજમંથ’ ૧૩૨
વટપદ્મિકા ૧૮૩, ૨૫૭, ૨૯૨	વનરાજ-વિહાર ૧૨૪
વૈશ્વર ૨૨૮, ૨૨૯	વનસરોવર ૩૯૧
વૈદ્યુતુ ૨૩૮	વમ્રદેવ ૪૯
વઠનમર ૨૮, ૧૧૨, ૧૫૦, ૧૬૩,	વમ્રલાત ૨૦૧
૨૮૨, ૨૮૯, ૨૯૭, ૩૦૫, ૩૩૧,	વરવાળા ૩૧૯
૩૬૦, ૩૮૨, ૪૦૭	વરસી ૧૪૬
વઠપદ્મ ૧૭	વરહરન ૪૧૭
વઠાલી ૩૭૩, ૩૭૭, ૩૮૧	વરાડ ૪૨૬
વઠાવલ ૩૫૫	વરાહ ૧૪૪, ૧૫૩, ૨૫૮, ૩૦૧, ૩૦૩,
વડોદરા ૧૭, ૮૨, ૧૫૦, ૧૫૩, ૨૮૨,	૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૪, ૩૩૦, ૩૩૨,
૨૮૩, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૭-૩૬૧,	૩૪૧, ૩૮૬, ૩૯૯

વરાહદાસ ૧ લો ૧૩૬
 „ ૨ જો ૪૦, ૧૩૭
 વરાહમિહિર ૨૫૯, ૨૮૯
 ‘વરાગચરિત’ ૨૩૦
 વરિચ્ચવિ ૧૬૦, ૧૮૨, ૧૮૪
 વરિચ્ચાવ ૧૮૪
 વરિયાવ ૧૬૦
 વરુણ ૮૩, ૩૩૪
 વરોટયા ૩૬૧
 વર્ધમાન ૧૧૫, ૧૮૨, ૧૮૩
 વર્ધમાનપુર ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૩
 વર્ધમાન મહાવીર ૧૫, ૨૯૧
 વર્ધમાનસુરિ ૧૫, ૩૮, ૪૪૧, ૪૪૯
 વર્ધલાત ૮૭, ૯૫, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૨૨,
 ૪૪૨
 વલર્ષ ૮
 વલ્લખદેશ ૨૧૪
 વલ્લહી ૬-૮, ૧૭
 વલ્લહિદ્ ૭
 વલ્લભી ૩, ૬-૧૪, ૧૬, ૧૭, ૧૯
 ૨૦, ૨૭, ૩૦, ૩૪, ૩૫, ૩૯
 ૫૧, ૫૩, ૫૬, ૫૯, ૬૧-૬૩,
 ૬૬-૬૯, ૭૩, ૯૧, ૯૯, ૧૦૦,
 ૧૦૪, ૧૪૬, ૧૫૬, ૧૭૨, ૧૭૩,
 ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬, ૨૧૧, ૨૧૫,
 ૨૧૮, ૨૨૧, ૨૨૪, ૨૫૫, ૨૫૬,
 ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૮૯, ૨૯૨, ૩૪૧,
 ૩૫૨, ૩૬૫, ૩૭૩, ૩૭૮-૩૮૦,
 ૩૮૨, ૪૦૬, ૪૨૩, ૪૨૫, ૪૩૧,
 ૪૩૩, ૪૪૮
 વલ્લભીનગર ૨૬૦
 વલ્લભીનાથ ૧૫, ૨૬૧, ૪૩૨, ૪૪૧,

૪૪૮
 વલ્લભીપુર ૧, ૬, ૧૫, ૧૮, ૩૪,
 ૩૫, ૬૫, ૧૦૩. ૧૦૯, ૧૩૭,
 ૨૮૨, ૨૯૧, ૪૨૮-૪૩૦
 વલ્લભીપુરી ૧૨
 વલ્લયી ૮
 વલ્લસાડ ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૫૪
 વલ્લહિ ૬, ૭
 વલ્લભ ૧૫૮-૧૬૦, ૪૪૧
 વલ્લભરાજ ૪૪૧
 વલ્લભરાય ૨૬૯, ૨૭૦
 ‘વલ્લભીપુર’ ૬
 વલ્લર્ષ ૧૧૬, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૩૪
 વલ્લ તળદ ૩૮૧
 વલ્લિષ્ઠ ૧૬૩, ૩૯૯
 વલ્લિષ્ઠાશ્રમ ૩૫૮
 વલ્લી ૩૦૪, ૩૨૦
 વલ્લુત્ત ૧૨, ૧૫
 ‘વલ્લુત્તવહિ ડી’ ૨૧૨
 વલ્લુઅંધુ ૯, ૨૩
 વલ્લુપાલ ૧૧૨
 ‘વલ્લુપાલ-માહાત્મ્ય’ ૧૦૬
 વલ્લહિ ૧૫૮
 વળા ૬, ૧૭, ૧૮, ૬૮, ૧૩૭, ૧૩૮,
 ૧૪૬
 વંગ ૧૯૪
 વગરાજ ૪૦૬
 વંચળી ૧૪૬
 વંદીલાદ ૨૭૭
 વંશકટ ૫૬, ૨૫૫, ૨૬૩
 વાંચપતિ ૧ લો ૧૬૩
 વાકાટક ૩૮

વામઃ ૧૪૮, ૧૬૩	વિદર્ભ ૮૮, ૯૬
વાલમ ૧૧૭, ૧૪૭	વિદિશા ૧૫૦
વાલમચાવડામઠ ૧૧૭	વિદુર ૧૩૧
વાતાપિ ૧૦૩, ૧૧૫, ૧૫૬	વિદ્યાધર ૩૫૨
વામન ૨૫૮, ૩૧૦, ૩૧૧	વિદ્યાધર ગચ્છ ૨૨૫
વાયડ ૨૬૧	વિનયાદિકપાલ ૨૩૩
વાયવ્ય પ્રાંત ૪૨૬	વિનયાદિત્ય ૧૫૪, ૧૫૫
વારાણસી ૧૬૬	વિનાયક ૨૫૮, ૨૬૩, ૩૩૫
વારાટી ૩૩૩, ૩૫૦, ૩૫૫, ૩૫૮	વિનાયકપાલ ૧૦૭
વાલભ ૩૦૩, ૩૧૩	વિપક્ષી ૩૩૯
વાલભ કાયરથ ૧૭	વિમલ ૨૨૯
વાલ્મી વાચના ૨૩	વિમલગણિ ૪૪૦, ૪૪૧
વાલ્મીકિ ૨૨૦, ૨૨૯	વિમલગુપ્ત ૧૨, ૧૪, ૨૧૫, ૨૬૩, ૩૩૯, ૩૬૧
વાયુકિ ૨૧૪	વિમલગુપ્ત-નવહાર ૨૮૯
વાયુદેવ ૩૭૫, ૩૭૬	‘વિમલપ્રખંધ’ ૪૪૬
વાહડસિંહ ૪૧૨	વિમલ મત્રી ૪૪૯
વાહરિગણિ ૨૩૧	વિરહાંક ૨૨૫
વાહાઉલ ૧૮૨, ૧૮૪	વિરૂપાનાથ ૪૪૧
વાહુકધવલ ૧૦૫	‘વિવિધતીર્થકંદપ’ ૨૦, ૯૧
વાંસવાડા ૧૬૩	વિશાખદત્ત ૨૭૦
વિક્રમ ૮	‘વિશેષણવતી’ ૨૧૭, ૨૧૯
વિક્રમશીલા ૨૬૬	‘વિશેષાવસ્થક-ભાષ્ય’ ૧૫, ૬૯, ૨૧૦, ૨૧૭-૨૧૯, ૨૬૦, ૨૬૬
વિક્રમાર્ક ૧૧૫	વિશ્વકર્મા ૮૩, ૬૯૯, ૪૦૦
વિક્રમાદિત્ય (ઉલ્લનનો) ૧૨, ૨૩	વિશ્વશૂ ૩૩૯
” (આણકચ) ૧૬૦ ૧૫૩, ૧૫૪	વિશ્વરૂપ વિષ્ણુ ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૩
” ” ૨૧૦ ૧૫૪	વિશ્વવરાહ ૧૪૭
‘વિક્રમોત્તરીય’ ૨૧, ૨૧૧	વિશ્વામિત્ર ૧૬૩, ૩૬૯
‘વિચારશ્રેણી’ ૧૨૭	વિપદ ૧૪૫
વિજયદેવ ૨૯૧, ૩૩૯	વિષ્ણુ ૧૪, ૮૩, ૯૦, ૧૪૪, ૧૫૩, ૨૫૮, ૨૬૩, ૩૦૬, ૩૦૮,
વિજયદેવી ૩૩૯	
વિજયાદિત્ય ૧૫૫	

૩૧૦, ૩૨૧, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૩,	વૃષકેતુ ૨૫ ૧૪૬
૩૩૫, ૩૪૩, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૬,	વેદવ્યાસ ૭૬
૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૧, ૩૬૨, ૪૦૦,	વેદાકુલ ૮
૪૦૨	વેગી ૧૬૨, ૧૬૯
વિષ્ણુકૃત ૧૧, ૧૨	વૈજનાથ ૧૩
‘વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ’ ૭૮	વૈજયન્તી ૩૧
‘વિષ્ણુપુરાણ’ ૨૭૦	વૈવસ્વત ૩૮
વિષ્ણુ-લક્ષ્મી ૩૫૯	વૈરસિંહ ૧૨૫, ૧૬૩
વિષ્ણુસિંહ ૫૦૦	વૈરસિંહ (ચાવડો) ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૬૭-૧૨૬, ૪૩૭
વિસનગર ૦૧૩	„ (પરમાર) ૧૬૦ ૧૬૩
વિસાવાડા ૨૫૯, ૨૬૭, ૨૬૮,	„ „ ૨ જો ૧૬૩, ૧૬૪
૩૦૦, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૧૪, ૩૨૮,	વૈષ્ણવી ૩૧૭, ૩૫૮, ૩૬૧, ૩૬૨
૩૩૪, ૩૩૭	વોટર્સ, ટોમસ ૩૮૦, ૩૮૧
વિહારગામ ૨૬૫	વોટસન, કર્નલ ૪૦૬
વિંઝવાસિની ૪૪૯	વોપરાજ ૨૦૦
વિઝાણ ૧૧૭	‘વ્યવહારસૂત્ર’ ૧૯૧
વિંધ્ય ૬૦-૬૨, ૯૯, ૧૫૭, ૪૦૮	વ્યાઘ્રમુખ ૮૬, ૯૫, ૧૦૮, ૧૧૪, ૧૧૫, ૪૦૭
વિંધ્યગિરિ ૪૪૯	વ્યાઘ્રસેન ૧૪૯
વિંધ્યવાસિની ૧૨૩, ૨૯૯, ૩૦૦,	વ્યાસ ૨૨૯
૩૨૨, ૪૩૬, ૪૪૯	વ્રજલાલ શાહી ૧૨૬
વિંધ્યાટવી ૧૨૩	શકદેશ ૪૦૪
વીતરાગ ૩૫૩	શત્રુજય ૧૫, ૨૬૧, ૪૨૯, ૪૩૨, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૮
વીર ૬૭, ૭૨, ૯૧, ૪૪૧	‘શત્રુજય-માહાત્મ્ય’ ૧૫, ૩૦, ૪૩૦
વીરગણિ ૯૦	શમિષ્ઠા ૩૯૮
વીરમ ચાવડો ૧૧૭	શર્પાતિ ૮
વીરમતી ૧૨૦, ૪૩૪	શર્વ ૧૫૭
વીરમંત્રી ૪૪૧, ૪૪૯	શર્વ ભટ્ટારક ૧૦, ૩૫
વીરસિંહ ૪૩૮	શશાક ૫૪
વીરસુરિ ૪૪૦-૪૪૨, ૪૪૯	શંકર ૧૧૯, ૧૩૨, ૧૪૫, ૨૬૭, ૩૦૪,
વીરસેન ૨૬૦	
‘વીરસ્તવ’ ૨૨૮	
વીસોળ ૧૮	

૩૧૪

શંકરગણુ ૯૬, ૯૯, ૧૪૯, ૧૫૦

શંકરવર્મા ૪૦૯, ૪૨૫

શંકરાચાર્ય ૨૫૭, ૨૬૫, ૨૬૬, ૪૪૫

શંકરિકા ૨૫૭

શંખપુર ૨૬૧

શંખેશ્વર ૨૬૧

શંખોદ્ધાર ૧૦૫

શંભુ ૧૧૩

શાકદ્વીપ ૨૫૯

શાકભરી ૧૦૪

શાકચર્ચિહ ૨૯૦, ૩૩૯

શામ ૧૭૦

શામળાજી ૨૮૨, ૨૮૩, ૩૩૧, ૩૪૯,

૩૫૦, ૩૫૩

શારદામઠ ૨૫૭

શારદા-મંદિર ૪૪૫

‘શારદા-સ્તોત્ર’ ૨૨૮

‘શાહનામા’ ૨૭૦

શાંતિદેવ ૨૨૧, ૨૬૪, ૪૩૩

શાંતિનાથ ૨૯૧

શાંતિસ્થ ૧૫૦

‘શિક્ષાસમુચ્ચય’ ૨૨૨, ૨૬૪, ૪૩૩

શિખી ૩૩૯

શિયાળખેટ ૧૧૭

શિરપુર ૩૦૯

શિરોહી ૪૦૩

‘શિલાદિત્ય’ (I) ૧૫, ૨૬, ૩૦, ૪૨૮,

૪૨૯, ૪૩૧, ૪૩૨

શિલુક ૯૪

શિવ ૧૩, ૮૩, ૨૫૫, ૨૬૭, ૨૬૮,

૩૦૪, ૩૧૦, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૨૧,

૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૦,

૩૩૪, ૩૩૫, ૩૫૦, ૩૫૩,

૩૫૫-૩૫૭, ૩૫૯, ૩૬૦, ૪૨૧,

૪૨૪

શિવશુરુ ૪૪૫

શિવચ દ્રગણિ ૨૨૯

શિવનામ ૪૪૦

શિવપત્તાન ૨૬૧

શિવ-પાર્વતી ૮૯, ૩૨૬, ૩૪૯,

૩૫૧, ૩૫૯

શિવભાગપુર ૬૨, ૧૮૨, ૧૮૩

શિવનુદ્ર ૨૫૭, ૨૯૩

શિવાચ ૨૩૩

શિશુપાલ ૨૨૨

‘શિશુપાલવધ’ ૨૧, ૮૭, ૨૦૨, ૨૨૨,

૨૨૩, ૪૪૨

શિંદે ૧૫૨

શીલ ૨૨૧, ૨૨૨, ૪૩૩

શીલગુણ્યુરિ ૧૨૦, ૧૨૩, ૧૨૪,

૨૩૧, ૨૬૧, ૪૩૩, ૪૩૭, ૪૪૮

શીલાચાર્ય ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૬૧

શીલાદિત્ય (કનોજનો) ૩૭૯

,, (ચુદ્ધિલ) ૪૩

,, (મૈત્રક) ૧૩૧ ૧૪, ૩૭, ૫૨-

૫૭, ૬૦, ૬૨, ૭૬, ૭૯, ૧૭૮,

૨૧૮, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૫૬, ૨૫૯,

૨૬૩, ૨૮૯, ૨૯૨, ૩૩૯, ૩૫૨,

૩૭૯, ૩૮૨

,, ૨ નો ૬૦-૬૨

,, ૩ નો ૬૦, ૬૨-૬૪, ૧૦૧,

૧૫૩, ૧૭૪, ૨૫૭, ૨૯૨

,, ૪ થી ૬૪, ૭૧

,, ૫ મો ૬૪, ૬૫, ૭૧
 ,, ૬ હો ૬૫, ૬૬, ૧૩૮
 ,, ૭ મો ૧૬, ૨૫, ૨૮, ૬૪, ૬૬,
 ૬૭, ૧૪૬, ૧૭૩
 શીલાદિત્ય-વિહાર ૨૯૦
 શીલાદિત્ય, ઇયાગ્રય ૧૫૩, ૧૫૪
 શીલાંક ૧૬૬, ૨૧૦, ૨૬૧
 શુભતુંગ અકાલનર્થ ૧૫૯
 શુભંકર ૨૩૨
 શ્વર ૧ લો ૩૬, ૧૩૬, ૨૬૩
 ,, ૨ બો ૧૩૬, ૧૩૭
 શ્વરપાલ ૧૧૯
 શ્વપારિક ૧૯૪
 શૃંગેરીમઠ ૪૪૫
 શેત્રુંજી ૧૭
 શેષનાગ ૨૧૩
 શૌરિપુર ૧૯૬
 શ્યામદાસ ચેટરજી, ડો. ૩૦૯
 અલ્લિકા ૨૫૫
 'આવકપ્રતિકમણ્ય સત્' ૨૩૧
 શ્રી ૫૩, ૮૩, ૮૪, ૮૭, ૩૯૧
 શ્રદ્ધેત્રી ૧૨૨, ૧૨૩, ૪૩૪, ૪૩૫
 શ્રીનગર ૨૬૯, ૩૦૦, ૩૦૪, ૩૧૫,
 ૩૨૧, ૩૩૭, ૩૯૯
 શ્રીનાથમઠ ૩૬૫
 શ્રીપુર્ણ ૮૪, ૯૧, ૩૯૮, ૪૦૧
 શ્રીભવન ૧૫૭
 શ્રીમાતા ૮૪, ૪૩૭
 શ્રીમાલ ૩, ૧૫, ૬૮, ૮૨-૮૬, ૮૯,
 ૯૧, ૯૪, ૧૨૩, ૧૯૧, ૨૦૧,
 ૨૦૪, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૭, ૨૩૧,
 ૨૫૯, ૨૬૧, ૩૮૭, ૩૯૦, ૩૯૧,

૩૯૫, ૩૯૮-૪૦૪, ૪૦૬, ૪૧૦,
 ૪૩૧, ૪૪૨ - ૪૪૪, ૪૪૬,
 ૪૪૭
 'શ્રીમાલમહાત્મ્ય' ૮૩, ૮૫, ૮૬, ૮૯,
 ૯૧, ૩૯૯
 પદ્મપુષ્પ ૨૨૯
 'પ્રકૃત્યનસમુદય' ૯૦, ૨૨૭
 'સકલકથા' ૯૦
 સત્તા ૩૯૪
 સદેવંત સાવલિંગા ૩૦૫, ૩૨૬
 સનતકુમાર ૨૨૮
 સત્તમાતૃકા ૩૦૧, ૩૩૫
 સખ્યદેવ ૧૨૧
 સમનગઢ ૪૦૭
 સમરકંઠ ૪૧૭
 સમરસિંહ ૪૧૧
 'સમરાધ્યકથા' ૨૨૭, ૨૨૯
 'સમરાદિત્યકથા' ૯૦
 'સમરાંગણ્ય-સૂત્રધાર' ૩૦૨
 સમ્મતીય નિકાય ૩૭૮, ૩૭૯
 સમા ૧૪૬
 સમુદ્રગુપ્ત ૪૦૪
 સમુદ્રસરિ ૨૬૧
 સપાળગર્જ ૩૫૦
 સરકાર, ડો. દિ. ચં. ૨૭૪
 સરમા ૨૬૯
 સરભોજી ૧૫૭
 સરસવણી ૬૧
 સરસ્વતી ૫૩, ૧૦૬, ૨૦૦, ૩૫૩,
 ૩૫૪, ૪૨૯, ૪૩૮
 સરસ્વતી, એસ. કે. ૩૦૯, ૩૭૨
 સર્વતોલક ૨૬૪

સર્વાનુભૂતિ ૩૫૨, ૩૫૪, ૩૬૦

સર્વાશ્રય ૮૭, -

સર્વાસ્તિવાદ ૮૫

સર્વોત્તમ યુનીસી ૬૮

સવની ૨૬૭, ૩૩૬

સહ ૫૨, ૫૩, ૫૬, ૬૦

સંખેડા ૬૯, ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૫૦,
૧૮૩

સંગજી ૧૪૩

સંગમખેટક ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૮૨, ૧૮૩

સંગમસિંહ ૧, ૧૪૯, ૨૪૧

સંધદાસગણિ ૨૧૨

સંગજી ૮૮, ૧૫૯, ૧૬૧, ૧૮૨,
૧૮૪, ૨૭૨, ૨૭૪, ૨૭૫

સંગજી, ખેહમન કેકોબાદ ૨૭૨

સંગી ૩૩૩

સંસ્થલ ૪૩૬, ૪૪૯

સંસ્થલ ૧૨૩

સંયાન ૮૮, ૧૬૧, ૨૭૪

સાખડ ૪૩૫

સાદ ૧૪૭, ૧૪૮

સાબરકાંઠા ૨, ૩, ૧૫૭, ૩૧૭, ૩૨૭,
૩૩૧

સાબરક ૨૦૧

સામંત ૧૫૧

સામંતસિંહ ૧૨૫-૧૨૭, ૧૨૯, ૪૩૭

સામંતસીંગ ૧૧૮

સારિકા ૪૦૦, ૪૦૧

‘સારિકોપાખ્યાન’ ૯૧

સાવિત્રી ૪૦૩

સાહરુક ૨૦૧

સાકળિયા, ડો. ૩૦૮

સાચોર ૩૮૪, ૪૧૯, ૪૪૦, ૪૪૧

સાચળી ૧૨૩

સાધિ ૧૪૭

સાબી ૧૪૬

સાહાર ૪૦૩, ૪૧૦, ૪૨૫

સાવતસિંહ ૪૧૨

સિદ્ધ ૨૩૨

સિદ્ધનાથ ૩૩૬, ૩૪૧

સિદ્ધપુર ૩૧૭, ૩૬૧

સિદ્ધરાજ ૧૩૩

સિદ્ધર્ષિ ૬૭, ૨૩૧, ૨૬૧

સિદ્ધસેન કામાશ્રમજી ૨૧૭, ૨૨૦,

૨૩૨

સિદ્ધસેનગણિ ૨૧૯

સિદ્ધસેન દિવાકર ૨૧૭

સિદ્ધેશ્વર ૧૩, ૩૩૬, ૩૩૯

‘સિન્ધિ’ ૨૨૧

સિરિસિમ્મિણિક ૬૧

‘સિયુકી’ ૩૭૩, ૩૮૦, ૩૮૧

સિરવાતાનક ૨૯૨

સિહોર ૧૮, ૨૬, ૪૦, ૧૯૬, ૨૬૧

સિંધાન ૧૭૪

સિંધ ૬૫, ૬૬, ૬૮, ૬૧, ૬૫,

૧૧૦, ૧૧૪, ૧૧૭, ૧૩૮,

૧૪૬-૧૪૮, ૧૫૨, ૧૫૫, ૧૭૨,

૨૩૮, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૧, ૩૦૯,

૩૭૬, ૪૦૦, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૯,

૪૨૪, ૪૪૭

સિંધુ ૩૬૫, ૪૧૬, ૪૨૬

સિંધુદેશ ૧૩૭, ૪૨૩

સિંધુરાજ ૮૮

સિંધુ-સૌવીર ૨૫૭

सिंहपट्टिका १८३
 सिंहपुर ४०, १३, १६१, २५५,
 २६१,
 सिंहपुरी १६७
 सिंहवादी गण्डि २१७
 सिंहादित्य ५२, १३७
 सीयक १ शे १६३, १६४
 ,, २ शे १६४
 सीगिया १७०
 सीस्तान ४२२
 सीहरभि १५८, १८२, १८४
 'सुकृतकीर्तिकेवलाक्षिनी' ११२, १२४
 'सुकृत-संकीर्तन' ११२, १२४
 सुदर्शन तणाव १०, ३५
 सुध-वायार्थ ३१
 सुप्रलक्ष ८७, २०२, २२२, ४४२
 सुभक्त १६१
 सुभासाव १०, १६
 सुभागा ४२८
 सुभक्त ३७६
 सुभक्त ८२, १४६, १५२, १५३, २७२
 सुभक्तिभय ३६
 सुभाष ३८, ५८, ६५, १८३, २५५
 ३७३, ३७६, ३८२
 सुभाष १८३
 सुभे-नगर ३३२, ३३४, ३३५
 सुभेदी १८६
 सुभेधगार्थ २५७, ४४५
 सुध-न्य ३७५
 सुवेमान १६४, ४०६, ४१४
 सुवेमान सैराही २६६
 सुवेयना २२६

'सुवेयनाक्या' २३०
 सुवर्णतीर्थ २६८, ३००, ३१६
 सुवर्णमंजरी १४१-१४३, १८२,
 १८३, २५७, २६३
 सुवर्णसिक्ता ३८२
 सुवान ३१६
 'सुभुनस हित्ता' १६३
 सुद्विवा १५६, १८४
 सुद ३६१, ३६२
 'सुनकृतागम्य' १६६, २३१, २६१
 'सुनसुभुन्य' २२२, २६४, ४३३
 सुनापाडा २६८, ३०५, ३१४, ३२४
 -३२६, ३२८, ३३६, ३३७, ३४१
 सुनापा २२७, ४३६, ४४०
 सुय २८, २६, ३१, २५७-२५६,
 २६३, २६७-३०२, ३०४-३०६,
 ३१०, ३१३-३१६, ३१८, ३१६,
 ३२१, ३२२, ३२५, ३२६, ३३०
 -३३३, ३३५, ३३६, ३४१, ३४४,
 ३४५, ३४८, ३५०, ३५६, ३६०,
 ३८४-३८६, ३८१, ३८२, ३८४
 -३८६, ४०१-४०४, ४२१, ४२४,
 ४२६, ४२८, ४२९
 सुयपेक्षी १८६
 'सुयपुगा' ४०३, ४४
 सुयपुगा ३१५, ३१८
 सुयपुगा ६६, १८२, १८३
 सुदी २६१
 सुद्वि ४१५
 सुद्वि ११८
 सुद्वि २७६
 सुद्वि ११, ६७

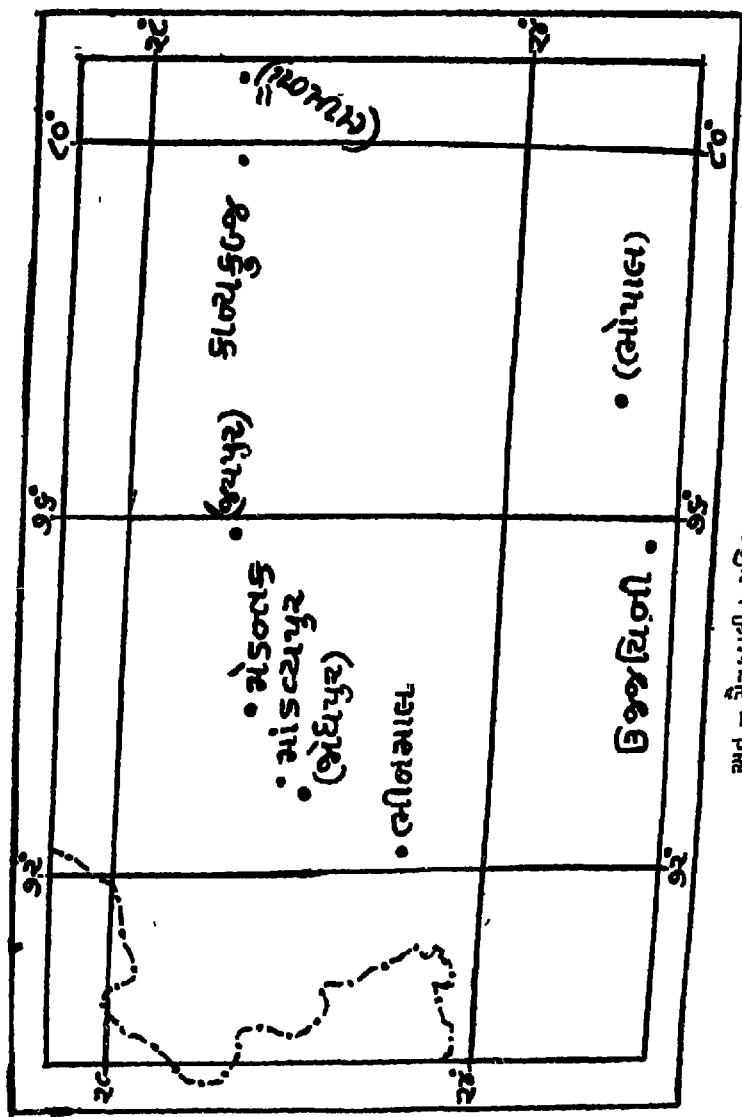
સોન કંસારી ૨૬૭-૩૦૦, ૩૦૪,
 ૩૦૫, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૨૨, ૩૩૫
 સોનરેખ ૩૮૨
 સોપારા ૧૯૪
 સોમ ૧૭, ૨૬, ૩૮૭
 સોમનાથ ૧૦૫, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૪૧,
 ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૮૨, ૪૨૪, ૪૪૧
 સોમનાથ પાટણ ૧૧૬, ૪૩૦, ૪૩૧,
 ૪૩૬
 સોમેશ્વર ૧૦૫, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૪૧
 સૌન્દરરાજન ૩૦૬
 સૌર ૨૬, ૨૫૬
 સૌરાષ્ટ્ર ૩૨, ૫૨, ૫૬, ૬૦, ૬૯,
 ૧૧૪, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૫૪, ૧૭૧,
 ૨૩૦, ૨૫૭
 સૌવીર ૨૫૭
 સ્કંદ ૭૮, ૩૦૬, ૩૦૮, ૩૪૩
 સ્કંદગુપ્ત ૧, ૧૦, ૩૩, ૩૪, ૪૬,
 ૪૭, ૧૯૮, ૨૦૮
 સ્કંદપુરાણ ૮, ૧૦૬, ૩૬૫
 સ્કંદભટ્ટ ૧ લો ૫૧, ૫૩, ૫૮
 ,, ૨ જો ૬૧, ૨૬૩, ૩૩૯
 સ્કંદમાતા ૩૫૨, ૩૫૮
 સ્કંદસ્વામી ૧૨
 સ્કંદિલાચાર્ય ૯
 સેલા કેમરિશ ૩૫૭
 સતંભતીર્થ ૨૬૧
 સતંભનક ૯, ૨૬૧, ૪૨૯
 સિથરમતિ ૬, ૧૨, ૧૪, ૨૬૩, ૩૭૯
 સિથરા ૪૪૧
 સ્પૂનર, ડૉ. ૨૭૧
 સ્પેન ૧૭૦

સ્માર્ત ૨૬૬
 સ્મિથ ૨૬
 સ્વાત ૪૦૬, ૪૧૫
 હકમ ૧૭૦, ૧૭૧
 હખામતી ૨૭૦
 હઝારા ૪૨૨
 હનુમાન ૧૪૩, ૧૬૬, ૩૮૭, ૩૮૯,
 ૩૯૦
 હમાલખાન ૩૬૦
 હમીર ૧૪૭
 હમગ્રીવ ૩૫૦
 હર ૩૨૯
 હરદામ ૧૫૧
 હરસિદ્ધ ૩૩૬
 હરસોલ ૧૫૭
 હરિ ૨૫૭, ૨૬૩, ૩૨૯
 હરિગુપ્ત ૨૨૯
 હરિચંદ્ર ૯૮, ૯૯, ૧૦૬, ૧૨૫, ૧૩૧
 હરિદેવ ૨૫૮, ૨૬૩
 હરિનાથ ૨૫૬
 હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૨૬૦, ૨૭૪
 હરિભદ્રસૂરિ ૯૦, ૨૨૪-૨૨૭, ૨૨૯,
 ૨૩૨, ૨૬૧
 'હરિવંશપુરાણ' ૬૯, ૮૮, ૯૫, ૨૨૮
 -૨૩૦, ૨૩૩
 હરિષેણ ૮, ૩૮, ૪૭, ૪૯, ૧૦૭,
 ૧૪૯, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૬૨
 હરિસ્વામી ૧૨
 હરિહર ૩૨૮, ૩૨૯
 હર્ષ ૫૪, ૫૬, ૫૮-૬૦, ૭૧, ૧૦૦,
 ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૯૦, ૨૨૧, ૨૨૨,
 ૩૮૨, ૪૯૬, ૪૨૪

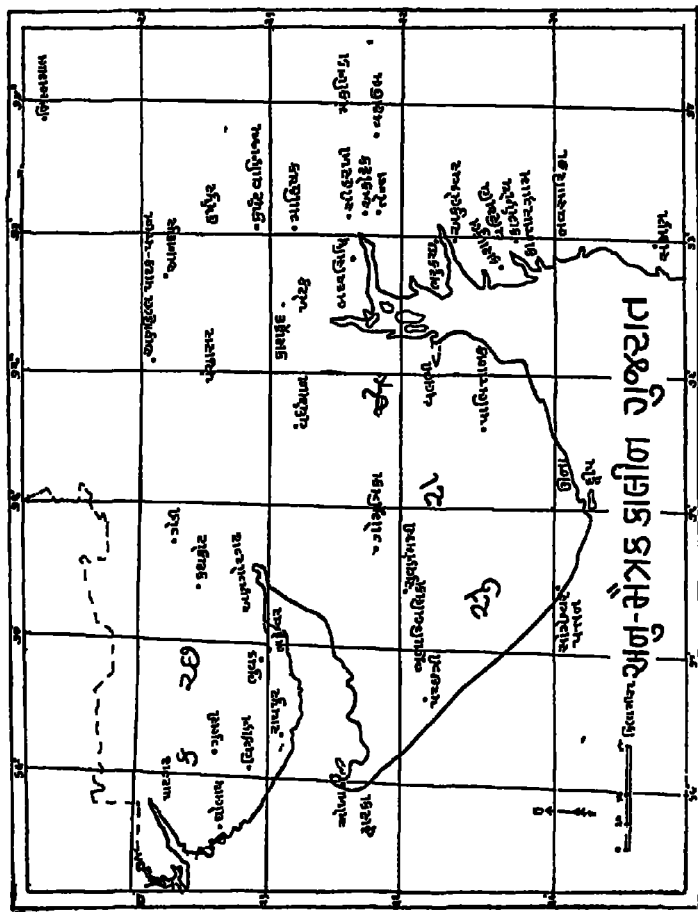
‘હૃપ્ચરિત’ ૧૮૯, ૧૯૩, ૨૦૫, ૨૫૮, ૪૦૬	દિશામ બિન ઉમ્મ તમ્મવી ૧૫૨, ૧૭૨
હૃપ્પુર ૧૫૬, ૧૬૧, ૧૮૨, ૧૮૪, ૨૩૯	દિ’મનનગર ૩૨૭
‘હલાયુષકોશ’ ૨૧, ૧૯૫	દીનમાન ૮૫, ૨૬૩, ૨૬૪, ૩૭૮, ૩૭૯
હલ્લીસક ૩૬૮, ૩૭૦	દુતિસયન (૭) ૩૭૭
હશામ, ખલીફ ૬૫, ૬૬	દુમાયુ ૪૭
હસ્તકર્મ ૧૯૬	દુસ્તા, ડો. ૪૨૪
હસ્તવત્ર ૩૯, ૪૦, ૧૮૨, ૧૯૫, ૧૯૬, ૨૫૫, ૨૯૦	હેમચંદ ૧૮, ૨૧૫, ૨૧૭, ૨૨૬
હાટક ૨૯	હેરત ૪૧૫, ૪૧૯, ૪૨૨
હાથળ ૩૯, ૪૦, ૧૯૫, ૨૯૦	હેરાસ ૧૦, ૧૯
હાથીભાઈ ક. શાસ્ત્રી ૧૩૯, ૧૬૫	હેલમદ ૪૨૨, ૪૨૩
હારિષ વાચક ૨૬૧	હેવેલ ૩૭૧
હારીજ ૧૫, ૨૬૧, ૪૩૨, ૪૪૮	હેદાઆદ ૪૨૬
હારીતી ૧૪૪, ૧૫૩	હેડીલાસા, એથ એથ ૨૭૩
હાસિાટ ૮૧, ૧૦૩	હેરમઝ ૨૭૨
હિમ્મતિલહ ૪૨૨	હેરમઝદ ૪૨૦
હિઊન-લુ ૩૭૭	હેસલો ૪૨૩
હિયુ ૪૦૩	હુએન ભંગ ૩૭૩, ૩૮૦, ૪૦૫- ૪૦૭, ૪૨૨-૪૨૪
હિરા ૨૬૭	

10071

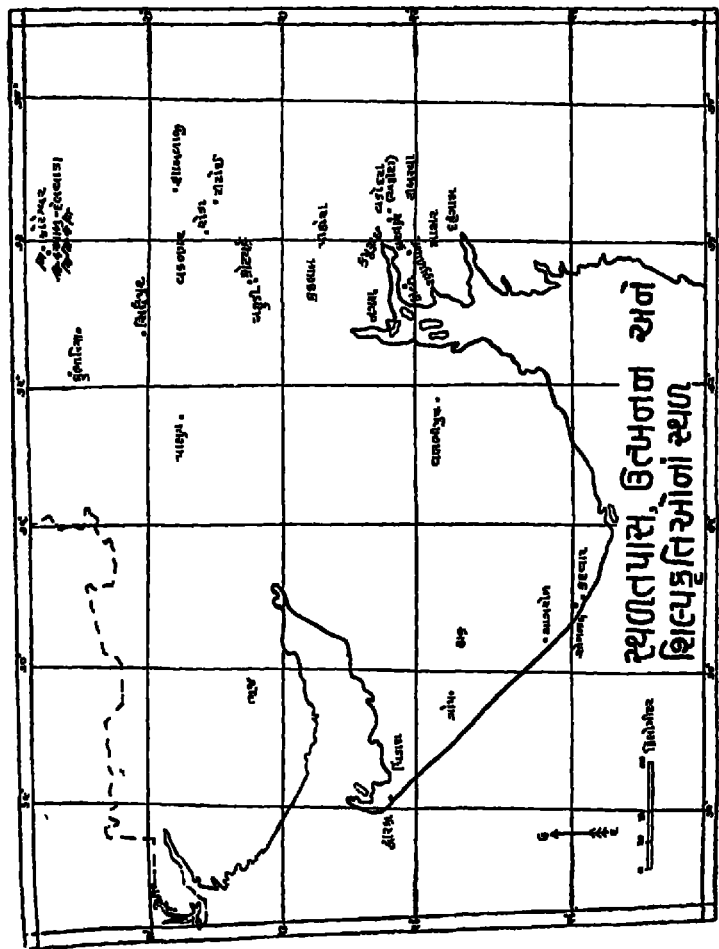

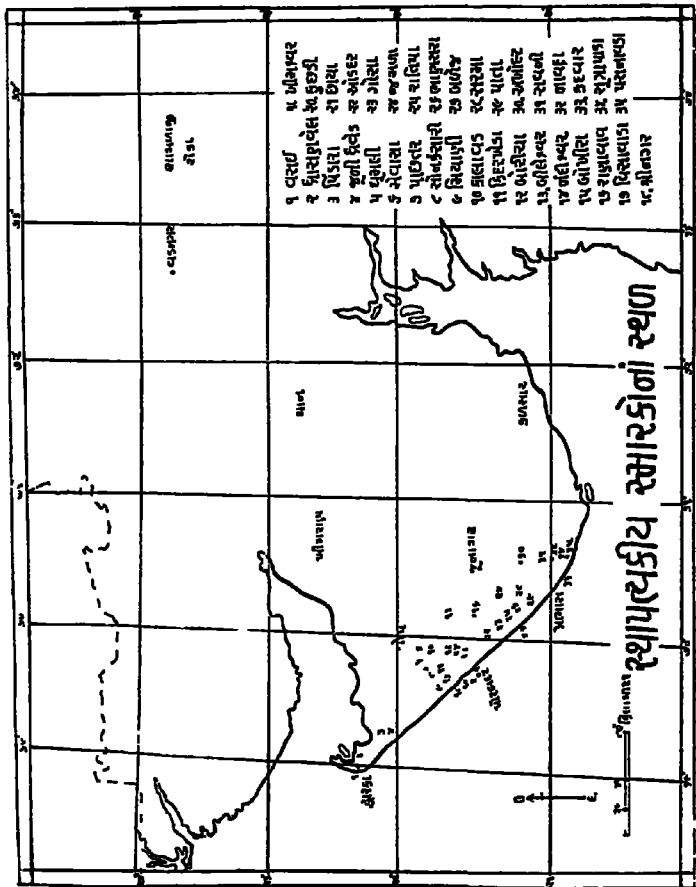

આણ - મૈત્રકાલીન પશ્ચિમ ભારત

સમગ્રમાં ભારતીય જલપ્રદેશની સીમા ઉપર આધારેખાથી બાર દરિયાઈ માઈલના અંતર મુંચી જ

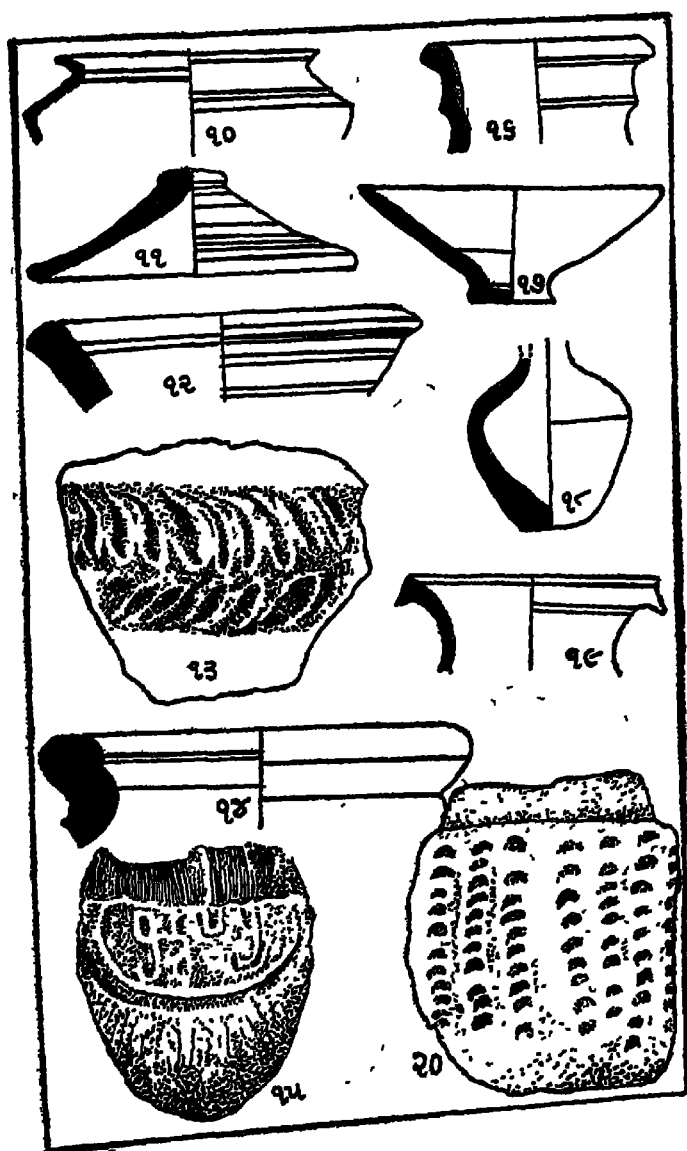

સચુદ્ધતા ભારતીય જ્ઞાપ્રદેશની સીમા ઉપશુકત આધારેખાથી બાર દરિયાઈ માપકિના અંતર મુજબ છે

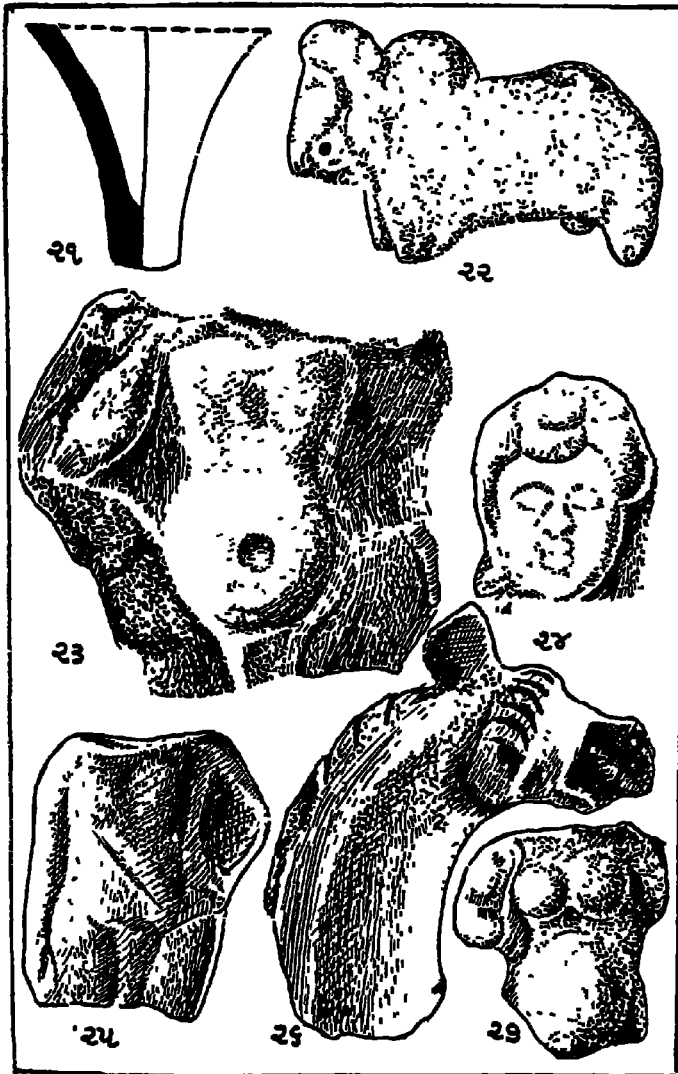
[illegible]

ပျို့အသံ

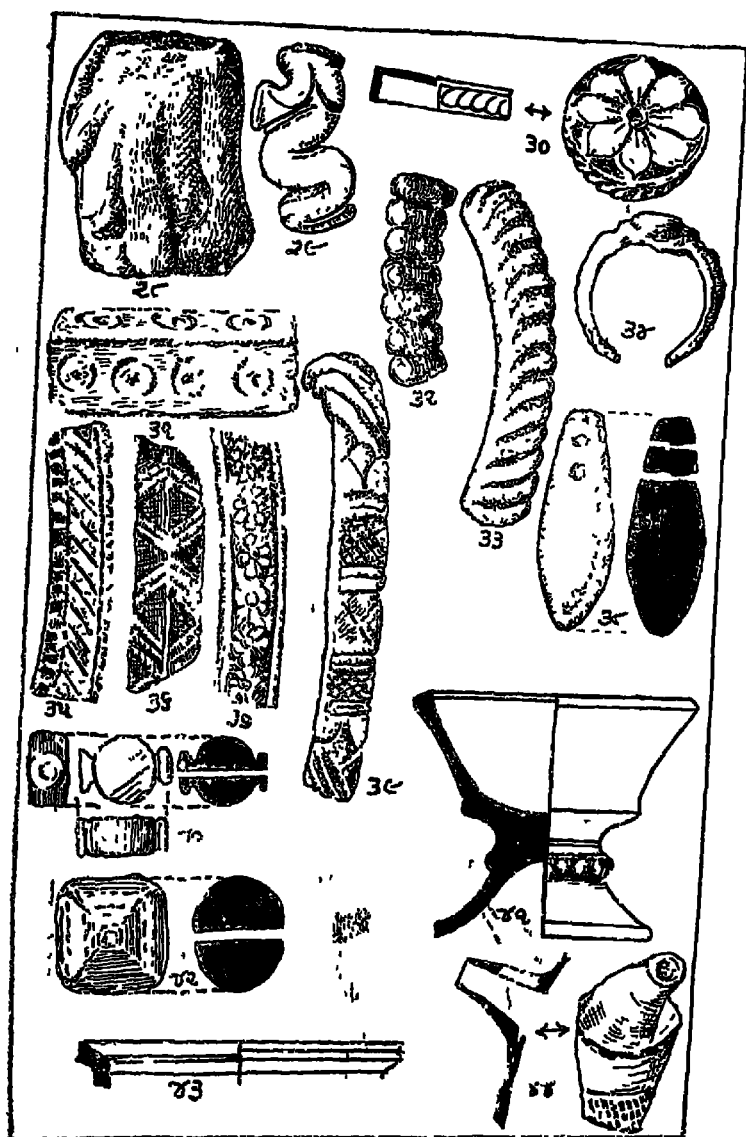
12	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516	517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528	529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540	541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552	553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564	565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576	577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588	589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600	601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612	613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624	625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636	637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648	649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660	661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672	673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684	685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696	697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708	709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720	721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732	733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744	745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756	757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768	769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780	781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792	793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804	805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816	817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828	829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840	841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852	853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864	865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876	877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888	889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900	901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912	913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924	925	926	927	928	929	930	931	932	933	934	935	936	937	938	939	940	941	942	943	944	945	946	947	948	949	950	951	952	953	954	955	956	957	958	959	960	961	962	963	964	965	966	967	968	969	970	971	972	973	974	975	976	977	978	979	980	981	982	983	984	985	986	987	988	989	990	991	992	993	994	995	996	997	998	999	1000
----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------

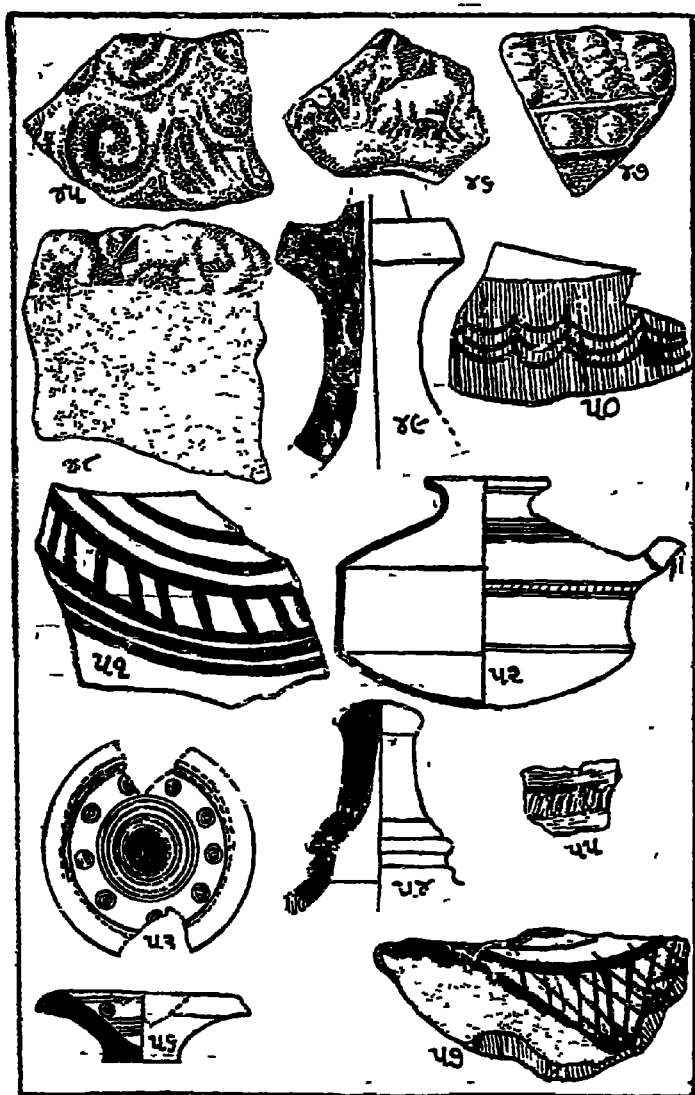
આકૃતિ ૧૦-૨૦ માટીના વાસણ

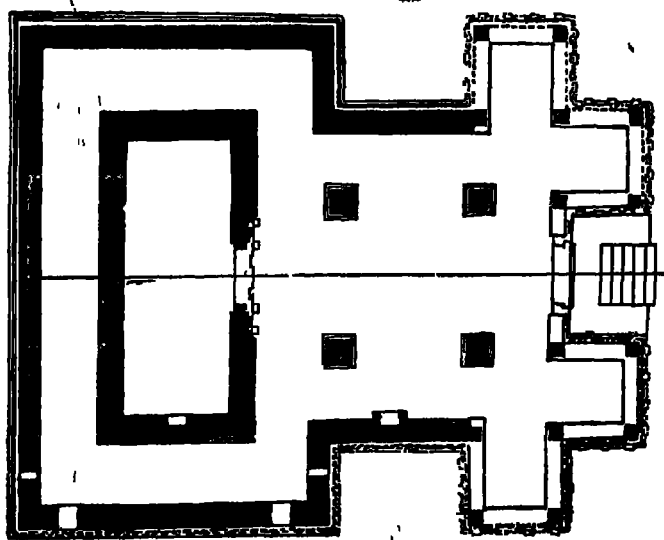
આકૃતિ ૨૧-૨૭. માનવ અને પશુ આકૃતિઓ

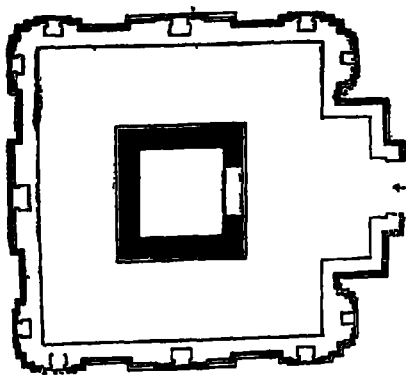
આકૃતિ ૨૮-૪૪. શંખની બે ગોળીઓ, મણકા વગેરે

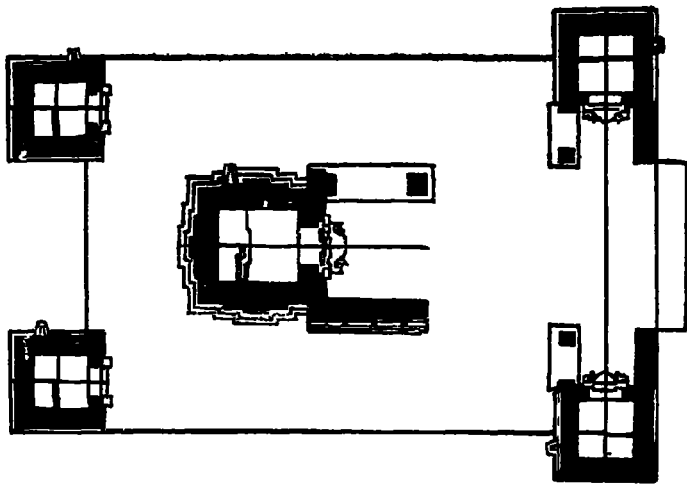
આકૃતિ ૪૫-૫૭ ચિત્રિત અને ઘાટીલા મૃત્પાત્ર

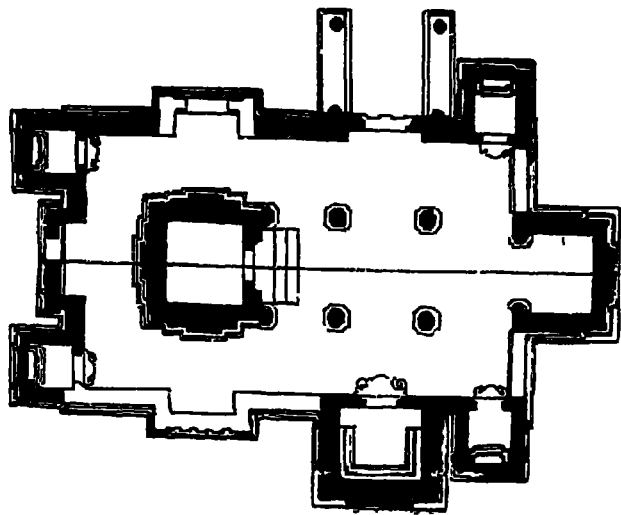
आकृति ५६ कद्वारना वराहमंदिरनु तल्लहशेन

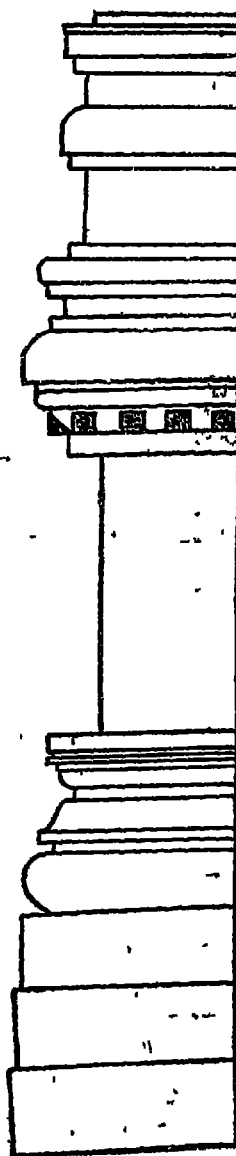
आकृति ५८ गोपता मंदिरनु तल्लहशेन

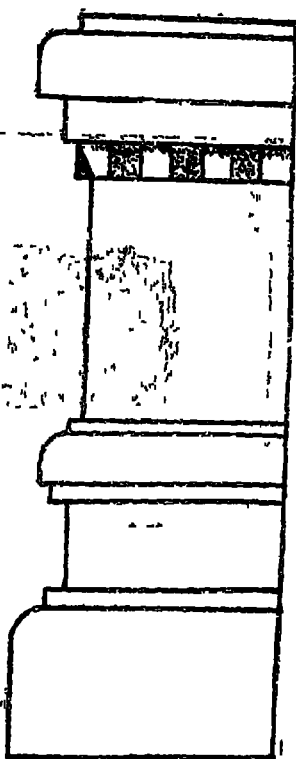
आकृति ६१ पाछतरना पंचायतन मंन्त्रिनु तक्षर्शेन

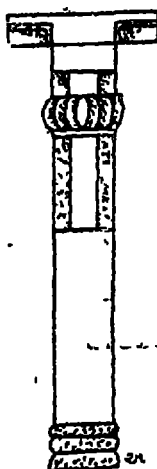
आकृति ६० ब्राह्मणदेवना गगदेरानु तक्षर्शेन

૨૭	કંપવાળન
૨૬	વાળન
૨૫	પદ્મ
૨૪	કંઠ
૨૩	કપોત
૨૨	ઉત્તર
૨૧	કંઠ
૨૦	કંપ
૧૯	જાવાળન
૧૮	અલ કાર
૧૭	જગતી
૧૬	જન્મ
૧૫	વાળન
૧૪	કપોત
૧૩	વલભી
૧૨	ઉત્તર
૧૧	પાદ
૧૦	વાળન
૯	ઊર્ધ્વ પદ્મ
૮	કંઠ
૭	પદ્મ
૬	લેપલ
૫	કુંકુઠ
૪	ઉપાન
૩	
૨	અલ કાર
૧	જગતી

આ
કૃતિ
કર.
ગો
પ
મ
દિ
ર
લ
અ
લિ
જા
ન
(પી
ઠ)

આકૃતિ કર. અપેક્ષક મંદિરનો
કુંકુઠના

આકૃતિ કર. ગોપના
મંદિરની જગતીના થરો

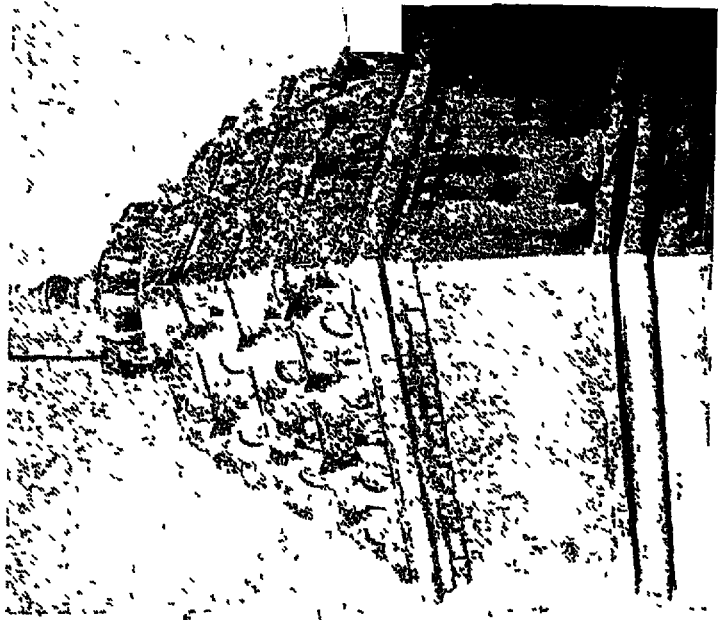

આકૃતિ ૬૬. હાથીની સવારીનું દ્રશ્ય, બાથ

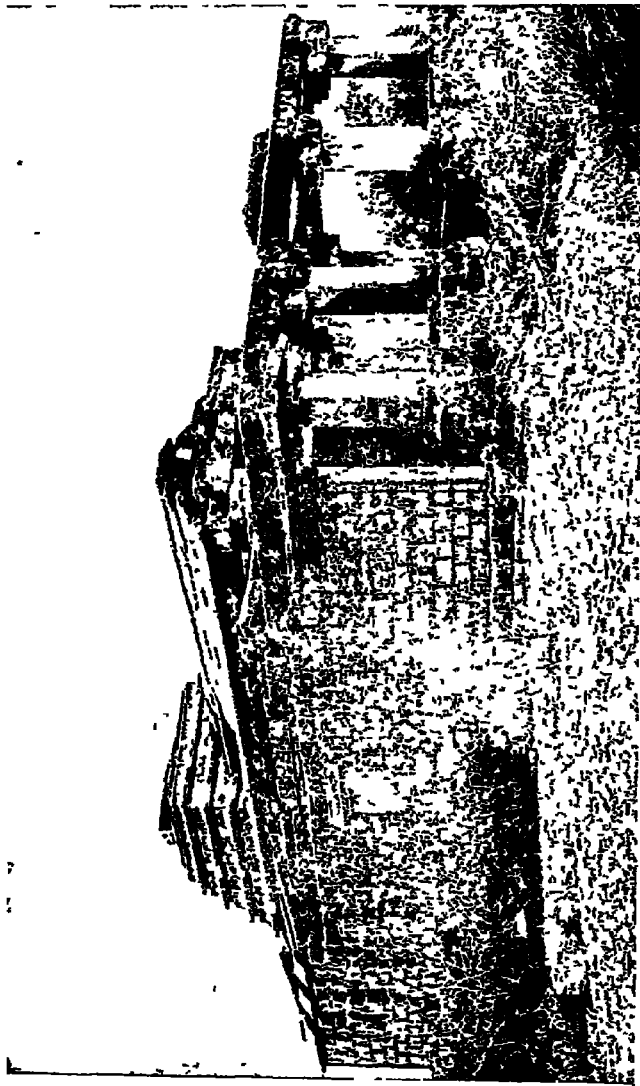

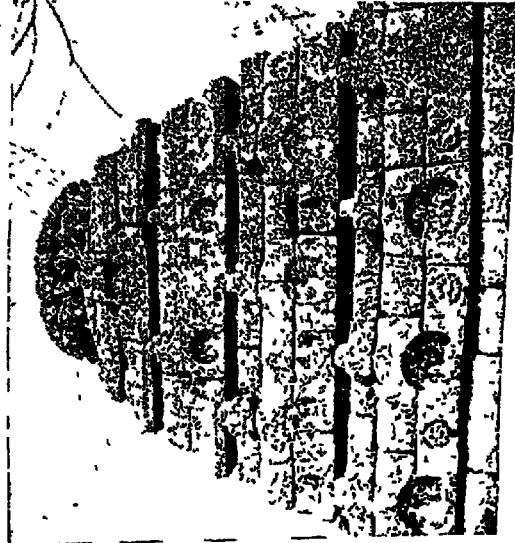
આકૃતિ ૬૮ ગ્રામીન મંદિર, વિસાવાડા

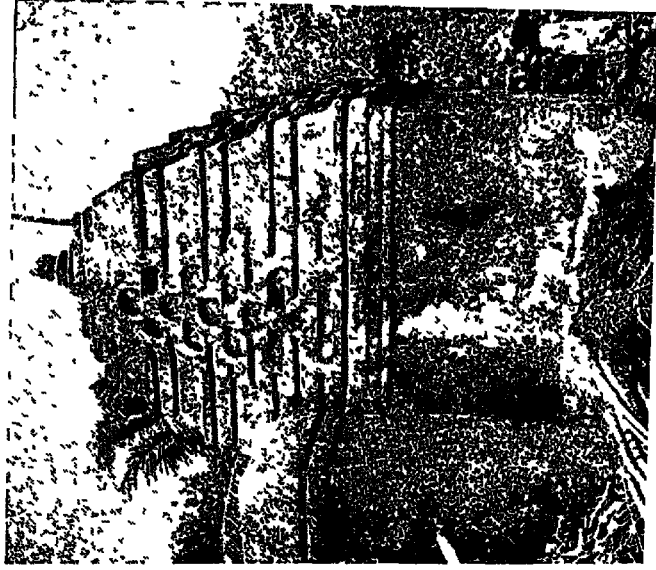
આકૃતિ ૬૯. સૂર્યમંદિર જમના

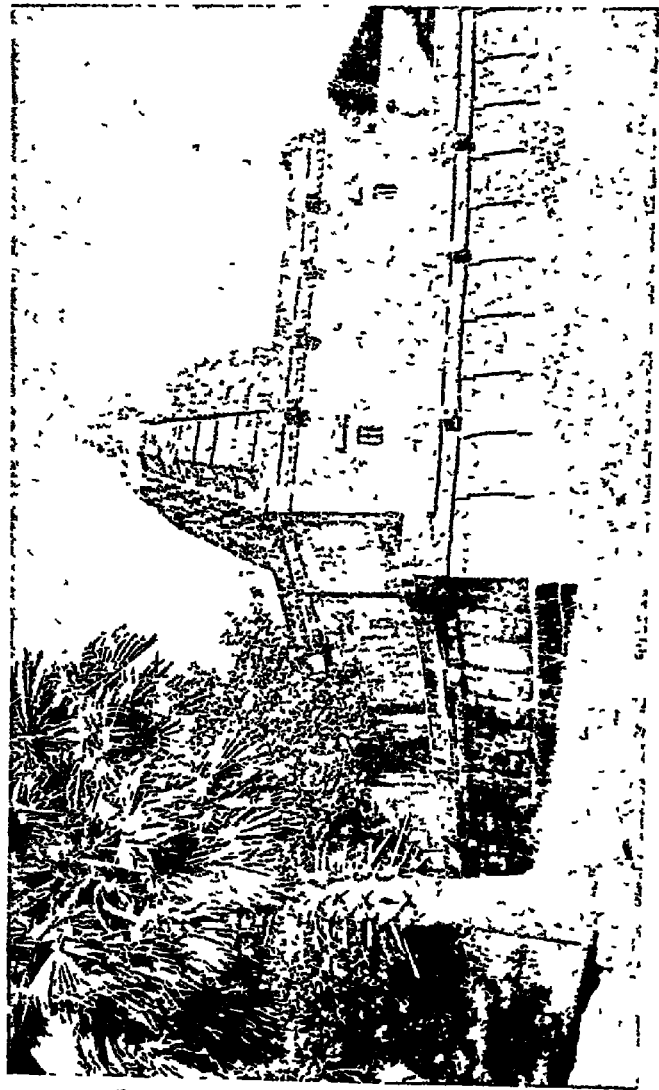
આકૃતિ ૭૦. સુર્પામંદિર, ધાંજરગેડા

આકૃતિ ૭૧ મંદિર નં. ૩, બાણુસરા

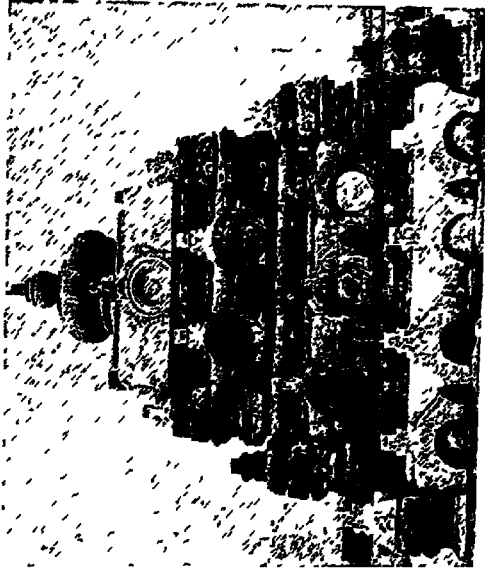
આકૃતિ ૭૨ સ્વર્ણમંદિર, પસનાવડા

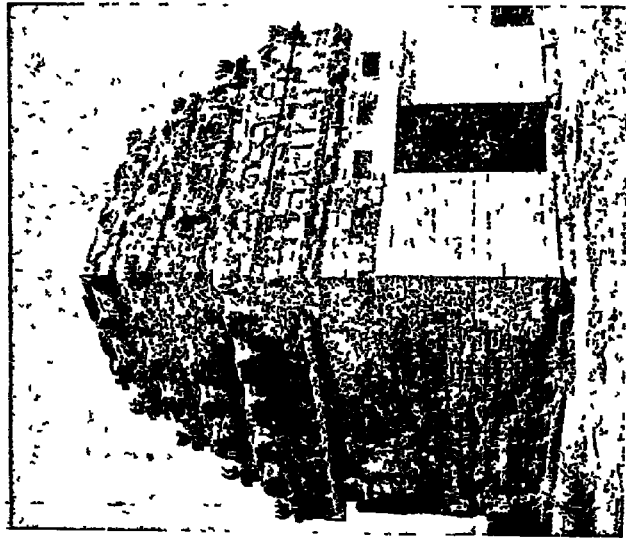
આમૃતિ ૭૩. જગન્નાથમંદિર, સુવર્ણતીર્થ

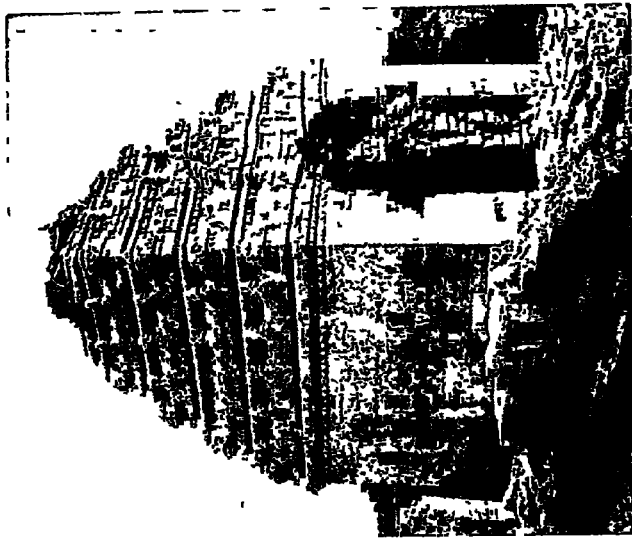
આકૃતિ ૭૪. પ્રાચીનમંદિર, કળસાર

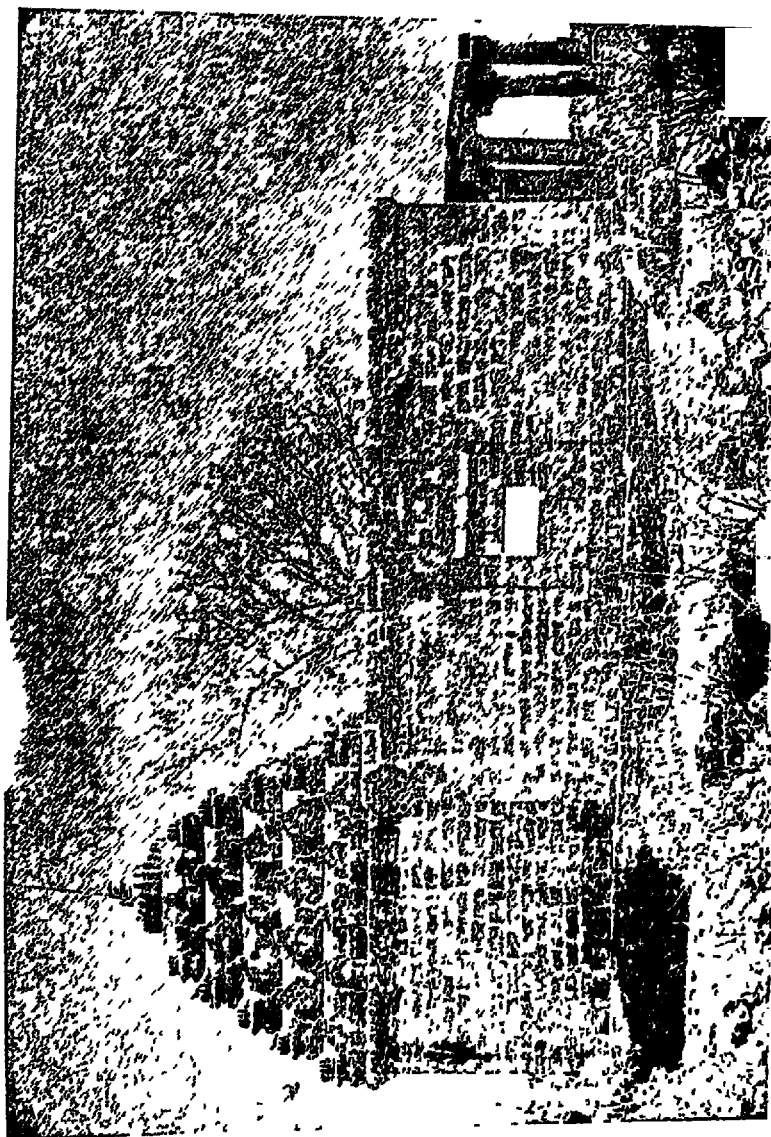
આકૃતિ ૭૫ મંદિર નં ૧, ખાગેશ્વર

આકૃતિ ૭૬ મંદિર નં. ૧, સોનઠંસારી

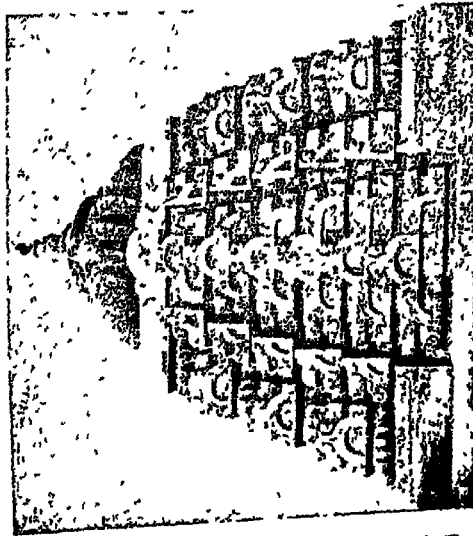
આકૃતિ ૭૭. પ્રાચીન મંદિર, પીડારા

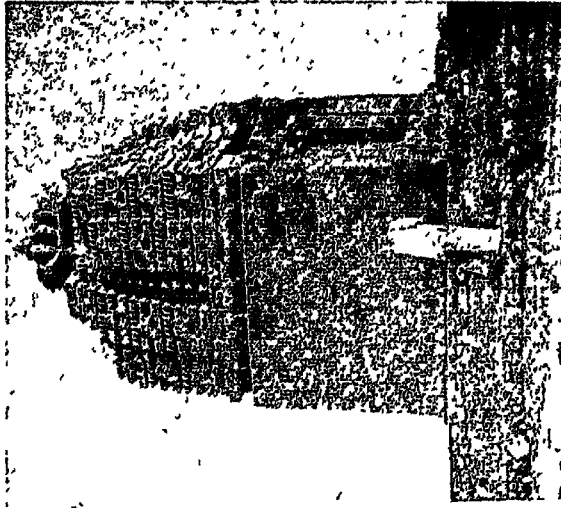
१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

— — પછી ૨૦ આ કે લિ ૫૯. સિ વ મં હિ ૨, બી હે. ૨,

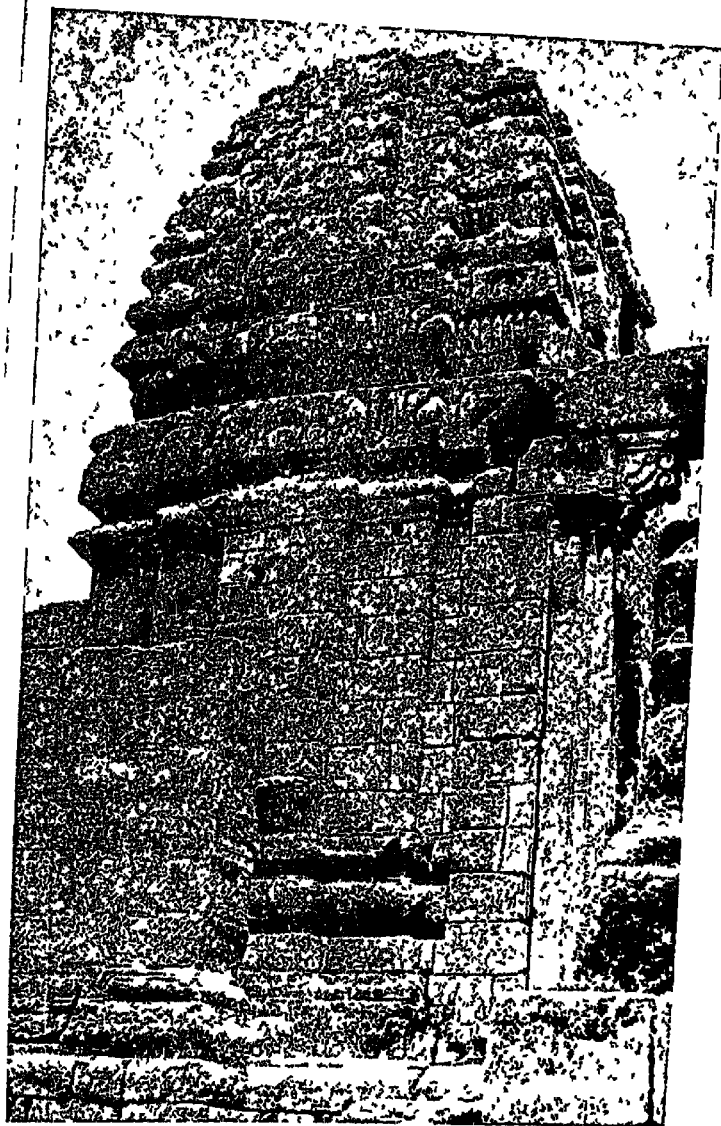
આમૃતિ ૮૦ સુર્યમંદિર, સુલાપાડ

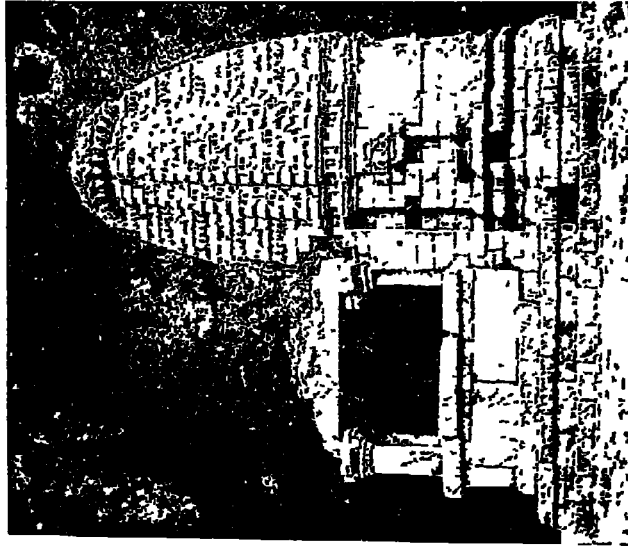
આમૃતિ ૮૧ સુર્યમંદિર, પાછતર

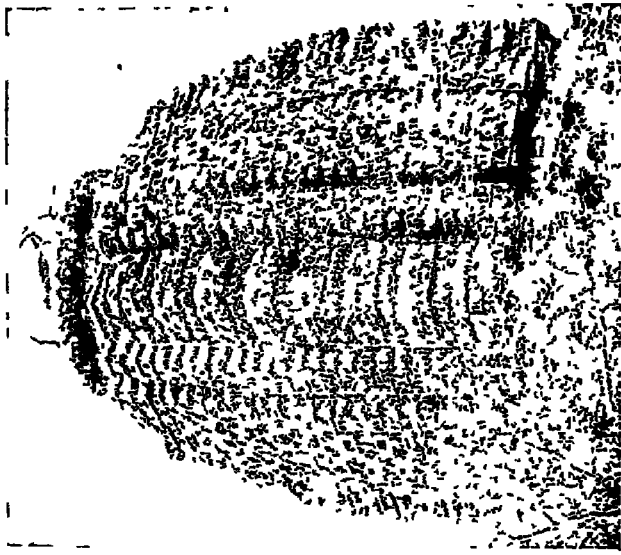
આકૃતિ ૮૨. સરખંદર, આમળોદર

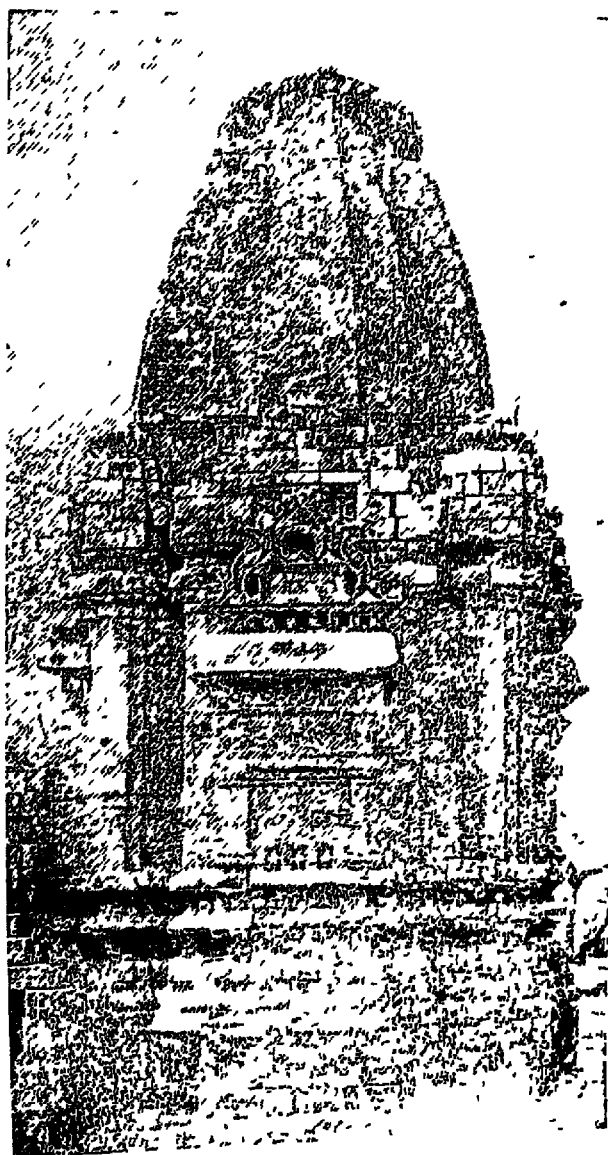
આકૃતિ ૮૩ મગદુર, પ્રાસાદવેલ

આકૃતિ ૮૪. મંદિર નં ૨, ત્રિયાણી

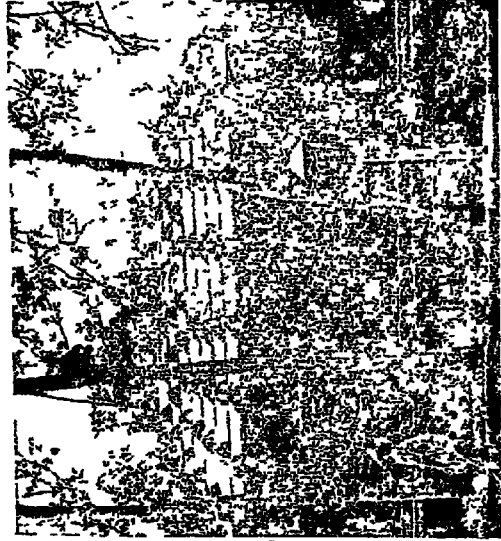
આકૃતિ ૮૫. ગણેશદેવ, ધુમલી

आकृति ८६. मंदिर नं. ३, सोनकंसारी

આકૃતિ ૮૮. મંદિર નં. ૬, ખામેશ્વર

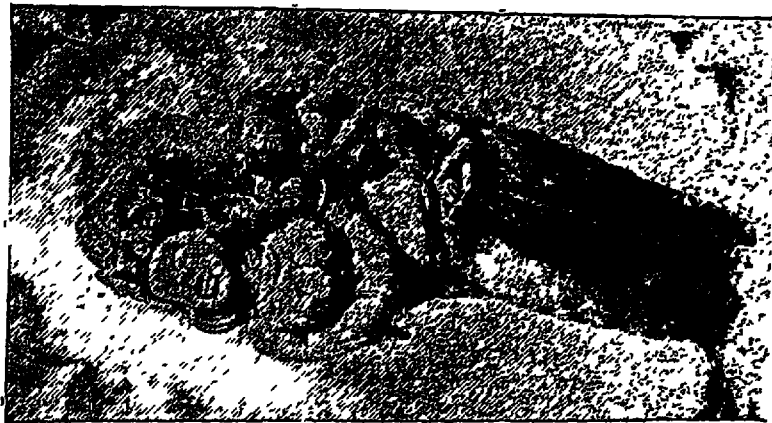

આકૃતિ ૮૭. ગાયત્રીમંદિર, પસનાવડા

આકૃતિ ૬૦ શિવ, શામળાજી

ਆਮ੍ਰਿਤੀ ੬੧. ਸ਼ਿਵ-ਪਾਰ੍ਵਤੀ, ਖਰਵਲਥੁ

ਆਮ੍ਰਿਤੀ ੬੨. ਮਾਯਾ ਦੇਵੀ, ਖਰਵਲਥੁ

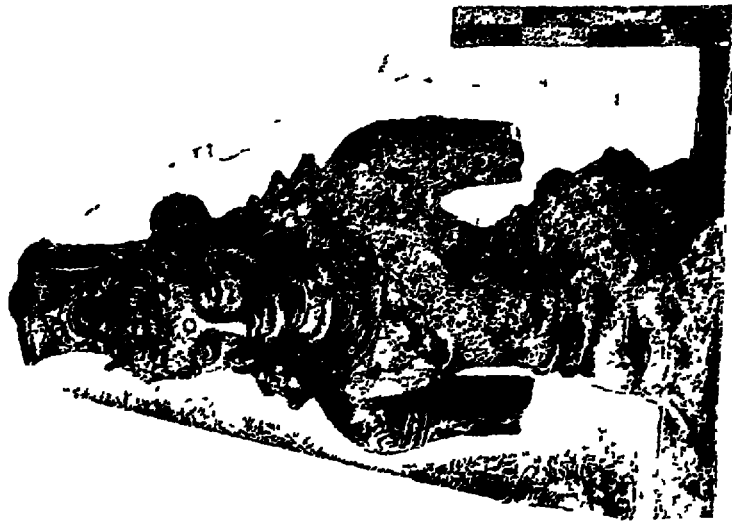
આકૃતિ ૬૩. ઝોભારી, દેશવાડા

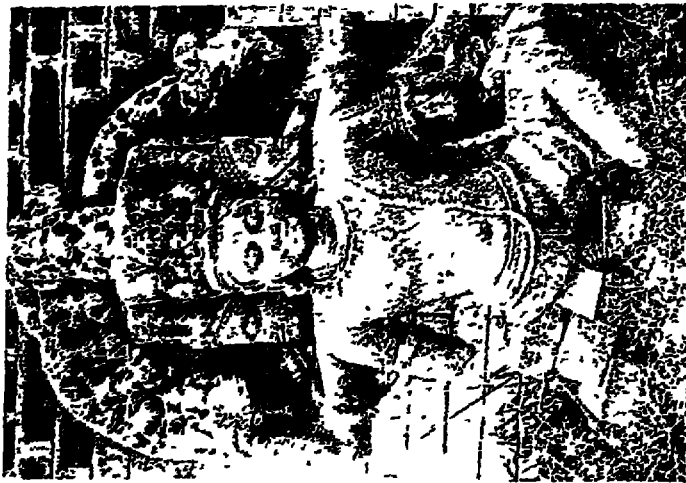
આકૃતિ ૬૪. વ્યામુંડા, દેશવાડા

આકૃતિ ૬૫. વારાહી, દેશવાડા

આમૃતિ ૬૬ અવંત રાખી અંકેડા

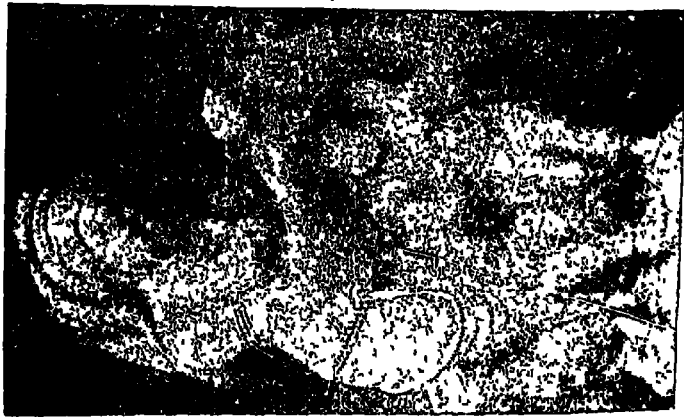

આમૃતિ ૯૭ વિશ્વરૂપ વિઙ્ગ, કઠલાલ

આકૃતિ ૯૯ ચોચુડા, રોડ

← આકૃતિ ૯૮ ઉમા-મહેશ્વર, કપૂરાઈ

आकृति १०० रक्त-हस्तायाः शिल्पकम्

आकृति १०१ शिव-पार्वती शिल्पकम्

આકૃતિ ૧૦૨ અણ્ણતા, અકોટા

આકૃતિ ૧૦૩ ચામરધારિણી, અકોટા

આકૃતિ ૧૦૪. સૂય, રણુ પીપળા

